

Сергій ЛИМАН Анатолій ПАРФІНЕНКО

ІСТОРІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН ТА ДИПЛОМАТІЇ

(ДОВЕСТФАЛЬСЬКА ДОБА)

Навчальний посібник

УНІВЕРСИТЕТСЬКА КНИГА

Сергій ЛИМАН Анатолій ПАРФІНЕНКО

ІСТОРІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН ТА ДИПЛОМАТІЇ (довестфальська доба)

Навчальний посібник

УНІВЕРСИТЕТСЬКА КНИГА

УДК 94:327”.../1648”(075.8)
Л 58

Рецензенти:
Боднарюк Б. М. – доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича;
Головко О. Б. – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства, академік Академії наук вищої школи України;
Дорошко М. С. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародного регіонознавства Навчально-наукового інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Рекомендовано до друку вченою радою факультету міжнародних економічних відносин та туристичного бізнесу Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 18 від 27 червня 2024 р.)

Автори:
Лиман С. І. – доктор історичних наук, професор, професор кафедри світової політики, дипломатії та туристичного бізнесу (вступ, розділи 1, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 20, 21);
Парфіненко А. Ю., завідувач кафедри світової політики, дипломатії та туристичного бізнесу, кандидат історичних наук, доцент (розділи 2, 3, 4, 5, 6, 12, 18, 19, 21, додатки)

Лиман С. І., Парфіненко А. Ю.
Л 58 Історія міжнародних відносин та дипломатії (довестфальська доба) : навчальний посібник. Суми : Університетська книга, 2024. 700 с.

ISBN 978-617-521-083-3

У пропонованому посібнику висвітлюються етапи історії міжнародних відносин від давнини до завершення загальноєвропейської Тридцятилітньої війни 1618–1648 рр., підписання доленосного Вестфальського миру, за результатами якого сформувалася перша в історії Вестфальська система міжнародних відносин. Вироблені під час укладання цього миру принципи до сьогодні залишаються основою міжнародних відносин. Висвітлюються процеси виникнення й еволюції дипломатії як однієї з двох основних форм реалізації зовнішньої політики держави, що з доби давнини протиставлялася іншій, насильницькій формі – війні. Узагальнюється історичний досвід міжнародної взаємодії різних народів і провідних держав усіх регіонів світу.

Посібник розрахований як на студентів закладів вищої освіти, так і на широке коло читачів, яких цікавить історія дипломатії та міжнародних відносин.

УДК 94:327”.../1648”(075.8)

© Лиман С. І., Парфіненко А. Ю., 2024
© Університетська книга, 2024

ISBN 978-617-521-083-3

Зміст

ВСТУП 8

Частина перша
СТАРОДАВНІЙ СВІТ

Розділ 1 Стародавні держави Близького та Середнього Сходу в міжнародних відносинах 14
1.1. Особливості міждержавних відносин на Стародавньому Сході. Виникнення дипломатії 14
1.2. Зовнішня політика Єгипту до сер. II тис. до н.е. 17
1.3. Міждержавні відносини Єгипту часів Нового та Пізнього царства 21
1.4. Держави Стародавньої Месопотамії у міжнародних відносинах 29
1.5. Ассирія – народження першої у світі імперії 36
1.6. Війни та дипломатія Перської держави в VI–IV ст. до н. е. 42

Розділ 2 Індія в міжнародних відносинах Стародавнього світу 49
2.1. Основні періоди історії міжнародних відносин та дипломатії Стародавньої Індії. Міждержавні відносини Харапської цивілізації та ведичного періоду 49
2.2. Зовнішня політика і дипломатія Індії у буддійський період 53
2.3. Міжнародні відносини Індії у класичний період 58
2.4. Теоретичні питання зовнішньої політики держави в давньоіндійських письмових джерелах. Організація посольської служби 61

Розділ 3 Міжнародна політика та дипломатія Стародавнього Китаю 69
3.1. Періодизація історії міжнародних відносин Стародавнього Китаю та їх особливості. Міждержавні відносини Китаю у III тис. до н. е. – XI ст. до н. е. 69
3.2. Війни та дипломатія доби династії Чжоу 72
3.3. Міжнародні відносини Китаю в 221 р. до н.е. – 410 р. н.е. 76
3.4. Розпад імперії Хань і зовнішня політика династії Цзінь 87
3.5. Політична думка і посольська справа Стародавнього Китаю 90

Розділ 4 Міждержавні відносини Стародавньої Греції 96
4.1. Форми міжнародних зв'язків у Стародавній Греції до сер. I тис. до н. е. 96
4.2. Міждержавні відносини Крито-мікенської цивілізації (II тис. до н. е.) 103
4.3. Зовнішня політика грецьких міст-держав в архаїчний період (VIII–VI ст. до н. е.). Грецька колонізація Середземного та Чорного морів 105
4.4. Греко-перські війни 499–449 рр. до н. е. 110
4.5. Зростання протиріч між Афінами та Спартою. Пелопоннеська війна (431–404 рр. до н. е.) 119

Розділ 5 Зовнішня політика і дипломатія Македонії, еллініcтичних і постеллініcтичних держав **128**
5.1. Боротьба за гегемонію в Греції наприкінці V – у першій половині IV ст. до н. е. Захоплення Греції Македонією 128
5.2. Походи Александра Македонського на Схід та їх міжнародні наслідки 134
5.3. Розпад держави Александра Македонського. Міжнародна політика еллініcтичних держав 139
5.4. Постеллініcтичні держави Передньої Азії у міждержавних відносинах. Дипломатія і війни Парфянського царства 143

Розділ 6 Дипломатія й війни Стародавнього Риму в царський та республіканський періоди **152**
6.1. Періодизація міжнародних зв'язків та особливості дипломатії Стародавнього Риму 152
6.2. Зовнішня політика Стародавнього Риму до сер. III ст. до н. е. 156
6.3. Пунічні війни (264–146 рр. до н. е.) 163
6.4. Експансія Римської республіки у Східному Середземномор'ї (III–I ст. до н. е.) 171

Розділ 7 Римська імперія у міждержавних відносинах **181**
7.1. Ідеологія римського імперіалізму 181
7.2. Зовнішня політика Римської імперії до кінця II ст. н. е. 186
7.3. Пізня Римська імперія в міжнародних відносинах III–IV ст. 193
7.4. Боротьба германців з Римською імперією наприкінці IV – у першій половині V ст. 198
7.5. Війни Римської імперії у третій чверті V ст. та її падіння 203

Частина друга
СЕРЕДНІ ВІКИ

Розділ 8 Міжнародні відносини й дипломатія Західної Європи в добу раннього Середньовіччя **210**
8.1. Особливості дипломатії та міжнародних відносин у добу Середньовіччя 210
8.2. Зовнішня політика нових германських держав 217
8.3. Дипломатія та війни Франкської держави Меровінгів 222
8.4. Зовнішня політика Каролінгів. Імперія Карла Великого та її розпад 226
8.5. Постверденська Європа в міжнародних відносинах 236

Розділ 9 Вплив католицької церкви та лицарства на зовнішню політику доби Середньовіччя. Хрестові походи **245**
9.1. Міжнародно-політичне значення католицької церкви 245
9.2. Боротьба між світською та духовною владою у Європі в XI–XIII ст. 249
9.3. Міжнародне значення лицарства 259
9.4. Причини і початок хрестових походів. Перший хрестовий похід 268
9.5. Створення та діяльність духовно-лицарських орденів. Хрестові походи XII ст. 276

9.6. Хрестові походи XIII ст. та їх міжнародні наслідки 281
9.7. Ослаблення ролі папства та католицької церкви у міжнародних відносинах XIV–XV ст. 287

Розділ 10 Міжнародні відносини в Західній та Центральній Європі в XI–XV ст. 293
10.1. Етапи та міжнародні наслідки Реконкісти 293
10.2. Боротьба Англії та Франції наприкінці XI – на початку XIV ст. 300
10.3. Столітня війна та її міжнародні наслідки 307
10.4. Франко-бургундський вузол протиріч у третій чверті XV ст. Дипломатія Людовика XI 315
10.5. Зовнішня політика країн Центральної та Північної Європи. Німецький «натиск на Схід» 320
10.6. Зовнішня політика італійських держав. Боротьба Венеції і Генуї 328

Розділ 11 Візантія та південні слов'яни в міжнародних відносинах V–XV ст. 335
11.1. Особливості зовнішньої політики й дипломатії Візантійської імперії 335
11.2. Імперська доктрина і війни Юстиніана I та їх міжнародні наслідки 340
11.3. Візантія та її сусіди у VII – першій половині IX ст. Виникнення південнослов'янських держав 346
11.4. Геополітичні зміни на Балканах часів візантійської Македонської династії (друга пол. IX – сер. XI ст.) 350
11.5. Візантія і південні слов'яни в міжнародних відносинах у другій пол. XI – сер. XV ст. 354

Розділ 12 Зовнішня політика та дипломатія Русі й Галицько-Волинської держави 364
12.1. Виникнення ранньоукраїнської держави – Київська Русь 364
12.2. Дипломатія Київської Русі 369
12.3. Міжнародне становище Русі доби феодальної роздробленості 375
12.4. Монгольська навала на Русь та її наслідки 377
12.5. Галицько-Волинська держава у міждержавних відносинах другої половини XIII–XIV ст. Початок Литовської доби України 379
12.6. Міжнародне становище Північно-Східної Русі в XIII–XV ст. 383

Розділ 13 Середньовічні держави Близького та Середнього Сходу в міжнародних відносинах 391
13.1. Особливості міжнародних відносин на середньовічному Сході 391
13.2. Завоювання арабів. Арабський халіфат Омейядів 394
13.3. Арабський халіфат Аббасидів у міжнародних відносинах VIII–XIII ст. 401
13.4. Війни та дипломатія мусульманського Ірану. Зовнішня політика Сельджуцької імперії 406
13.5. Мусульманський Єгипет у міжнародних відносинах Афро-Азійського регіону 411
13.6. Завоювання турків-османів. Османська держава в міждержавних відносинах XIII–XV ст. 415

Розділ 14 Південна, Центральна та Східна Азія у міжнародних відносинах Середньовіччя **424**
14.1. Періоди та особливості міжнародних відносин у середньовічній Індії. Зовнішня політика індійських держав до XIII ст. 424
14.2. Зовнішня політика і дипломатія Делійського султанату та держав Південної Індії в XIII – на початку XVI ст. 429
14.3. Експансія монголів 434
14.4. Держави Чингізідів у міжнародних відносинах другої половини XIII–XV ст. Завоювання Тимура 441
14.5. Зовнішня політика середньовічного Китаю до середини X ст. 448
14.6. Китай у міжнародних відносинах другої половини X–XV ст. 454
14.7. Міждержавні відносини середньовічної Японії 462

Частина третя

ДОБА ПЕРЕХОДУ ВІД СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ДО НОВОГО ЧАСУ

Розділ 15 Головні тенденції міжнародних відносин наприкінці XV – у першій половині XVII ст. Народження постійної дипломатії **472**
15.1. Особливості міжнародних відносин наприкінці XV – у першій половині XVII ст. 472
15.2. Зміни в теорії міжнародних відносин 474
15.3. Народження постійної дипломатії в державах Європи 483
15.4. Дипломатія імперій Сходу 492

Розділ 16 Великі географічні відкриття і початок колонізації європейцями неєвропейського світу **498**
16.1. Причини та етапи Великих географічних відкриттів 498
16.2. Колоніальні захоплення португальців. Португальська колоніальна імперія 502
16.3. Завоювання іспанськими конкістадорами Нового світу 506
16.4. Міжнародне становище Іспанської колоніальної імперії 513
16.5. Початок створення колоніальних імперій французами, англійцями, голландцями 517
16.6. Міжнародні наслідки Великих географічних відкриттів 522

Розділ 17 Міжнародні відносини провідних держав Сходу в XVI – першій половині XVII ст. та європейський чинник **525**
17.1. Зовнішня політика Османської імперії в XVI – першій половині XVII ст. 525
17.2. Війни та дипломатія імперії Сефевідів 532
17.3. Утворення та міжнародне становище Імперії Великих Моголів 538
17.4. Імперія Мін у міждержавних відносинах у XVI – першої половини XVII ст. 543
17.5. Зовнішня політика і дипломатія Японії 547

Розділ 18 Зовнішня політика держав Східної Європи в XVI – першій половині XVII ст. **554**
18.1. Ключові протиріччя в Східній Європі в першій половині XVI ст. 554

18.2. Зовнішня політика Польщі і Литви до 1569 р. Організація їхньої дипломатичної служби 558
18.3. Утворення Речі Посполитої та її міждержавні відносини 562
18.4. Зовнішньополітична стратегія та дипломатична служба Московії у XVI – першій половині XVII ст. 568
18.5. Територіальна експансія Московської держави в XVI – першій половині XVII ст. 573

Розділ 19 Україна в міждержавних відносинах XVI – середині XVII ст. 580
19.1. Литовська і польська експансія в українських землях в XVI ст. 580
19.2. Міжнародно-політичні та ідеологічні наслідки Берестейської унії 1596 р. 584
19.3. Феномен українського козацтва та його вплив на європейську політику 589
19.4. Зростання протиріч між козацтвом та Річчю Посполитою 595
19.5. Національно-визвольна війна українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького 598

Розділ 20 Зовнішня політика та дипломатія країн Західної Європи наприкінці XV – у XVI ст. 606
20.1. Протиріччя між Францією, Іспанією, Священною Римською імперією на зламі XV–XVI ст. Причини та перший етап Італійських війн 606
20.2. Другий етап Італійських війн. Мир у Като-Камбрезі 611
20.3. Вплив німецької Реформації на зовнішню політику європейських держав. Європейська Контрреформація 616
20.4. Міжнародні наслідки поширення кальвінізму. Релігійні війни у Франції 623
20.5. Нідерландська війна за незалежність 628
20.6. Іспано-англійське суперництво у XVI ст. 632

Розділ 21 Міжнародні відносини в Західній та Центральній Європі в першій половині XVII ст. Тридцятилітня війна 640
21.1. Ключові вузли протиріч у Європі на початку XVII ст. 640
21.2. Причини та початок Тридцятилітньої війни. Її чеський період 644
21.3. Дипломатія кардинала Рішельє та Альбрехта фон Валленштейна. Данський період війни 651
21.4. Дипломатія Густава II Адольфа. Шведський період війни 657
21.5. Франко-шведський період війни. Дипломатія кардинала Мазаріні 662
21.6. Вестфальський мир та міжнародні наслідки Тридцятилітньої війни 668

ДОДАТКИ 676
Додаток 1. Хронологічна таблиця 676
Додаток 2. Афоризми про зовнішню політику і дипломатію 686

До 220-річчя Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

ВСТУП

Якщо ми хочемо скористатися миром, доводиться за це боротися.

Марк Туллій Цицерон

Не буває обставин настільки нещасних, щоб розумна людина не могла знайти в них якусь вигоду, але не буває і настільки щасливих, щоб безрозсудний не міг звернути їх проти себе.

Франсуа де Ларошфуко

Нині на Землі налічується більш ніж 200 держав, 197 з яких є визнаними, з них 193 країни – члени Організації Об'єднаних Націй. Ці держави, як і сотні колись існуючих, не перебувають в ізоляції, вони мають налагоджувати відносини одна з одною залежно від національних інтересів і потреб. Відносини, що складаються між державами, прийнято називати *міжнародними*, стратегічні підходи до цих відносин становлять основу їхньої *зовнішньої політики*, яка з доби давнини здійснюється різними засобами, переважно шляхом *дипломатії*.

Міжнародні відносини та дипломатія мають свою історію. Досвід її вивчення є надзвичайно важливим з урахуванням того, що ще з доби давнини розробляли та постійно вдосконалювали прийоми міждержавної взаємодії, створювали перші письмові трактати, в яких розглядалися теоретичні питання зовнішньої політики, організовували зовнішньополітичні відомства з відповідним штатом службовців, регламентували права та обов'язки послів, скликали перші міжнародні конгреси, з'їзди, церковні собори, укладали перші міждержавні договори, започатковували та формулювали норми міжнародного права.

Ця копітка робота політиків і дипломатів відображена в багатьох письмових та речових джерелах, які відтворюють історію міжнародних відносин і чекають на всебічне вивчення. Адже від професіоналізму, здібностей, мудрості політиків та дипломатів, їхнього вміння чітко розуміти національні інтереси, створювати коаліції, розв'язувати вузли міждержавних протиріч, реалістично співвідносити можливості своєї держави зі рівнем могутності держави-суперника залежали долі імперій, царств, королівств, республік і

цілих народів. Як писав давньогрецький дослідник Пелопоннеської війни *Фукідід*, «історія любить повторюватися», а неперевершений у таємній дипломатії засновник «Товариства Ісуса» *Ігнатій Лойола* доводив, що історія «жорстоко карає за незнання своїх уроків». Неупереджене вивчення історії дипломатії та міжнародних відносин може надати відповіді на питання, чому одні держави були зруйновані і їхні назви відомі сьогодні лише завдяки підручникам та науковим працям дослідників, тоді як інші держави, незважаючи на різні міжнародні виклики, не лише збереглися, а й активно впливають на сучасну світову політику.

Історія дипломатії та міжнародних відносин має міждисциплінарний характер й охоплює відповідні аспекти історії, економіки, права, релігієзнавства, літературознавства, культурології, соціології тощо. Проте насамперед вона невіддільна від всесвітньої історії людства. Ця історія міжнародних відносин та дипломатії охоплює багато тисячоліть і є нормативним курсом для підготовки здобувачів вищої освіти спеціальності «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії». Зазначений курс є одним із найважливіших у системі підготовки майбутніх фахівців з міжнародних відносин, оскільки в ретроспективі дозволяє ознайомитися з усіма формами та напрямками міждержавної взаємодії, що існували, витримали випробування часом і тією чи іншою мірою збереглися протягом тисячоліть.

Хоча міжнародні відносини налічують кілька тисяч років, цей термін почали використовувати лише на зламі XVIII–XIX ст. За найбільш поширеною версією права громадянства у суспільних науках термін «міжнародні відносини» отримав завдяки англійському філософу і правознавцю *Джеремі Бентаму* (1748–1832). Саме він, свідок таких доленосних історичних подій, як Семирічна війна, Американська революція, Французька революція, Наполеонівські війни, Віденський конгрес, уперше запропонував термін «international relations», під яким розумів передусім відносини між великими суверенними національними державами (державами-націями). Відносини держав-націй сучасної йому доби Дж. Бентам фактично протиставляв відносинам правителів-суверенів, тобто стосункам між представниками панівних династій минулих часів (Бурбонів, Габсбургів, Гановерів, Романових). Утім міжнародна взаємодія навіть його часу не обмежувалася сферою політики і традиційно поширювалася на економіку, право, ідеологію, релігію, культуру тощо.

Ось чому під ***міжнародними відносинами*** варто розуміти комплекс політичних, економічних, військових, культурних, ідеологічних та інших зв'язків між державами, державними союзами, націями, недержавними організаціями, рухами, групами, які обстоюють свої інтереси на світовій арені у двосторонньому або багатосторонньому форматі. Міжнародні відносини є державною практикою та галуззю знань, що вивчає всі прояви активності суб'єктів цієї взаємодії.

Крім терміна «***суб'єкт»***, на позначення учасників міжнародних відносин часто застосовується синонімічне поняття «***актор»***. У перекладі з латинської «actor» – це «діяч», тобто той, хто активно діє та впливає на події у світовій політиці. Актор завжди є більш автономним у прийнятті державних рішень, ніж учасник міжнародної взаємодії. Отже, поняття «актор» наголошує на більш високому рівні суб'єктності держави, руху, організації або індивіда. Актор є ініціатором або посередником у відносинах між різними державами, провідником зовнішньої політики.

Зовнішня політика – це комплекс цілеспрямованих рішень і дій держави та інших інститутів влади на міжнародній арені. Така діяльність держави у відносинах з іншими суб'єктами міжнародної взаємодії здійснюється з урахуванням внутрішніх і зовнішніх можливостей та обмежень. Завжди існує залежність між зовнішньополітичним потенціалом держави та її статусом. Своєю чергою, зовнішньополітичний потенціал держави залежить від ефективності організації влади, рівня її соціальної підтримки у суспільстві, військової могутності, здатної забезпечувати національні інтереси, рівня економічного розвитку, геополітичного становища тощо.

Оскільки зовнішня політика передбачає формування та реалізацію стратегій і дій держави щодо інших міжнародних акторів, на процес прийняття відповідних рішень впливає комплекс об'єктивних і суб'єктивних факторів. Якщо *об'єктивні фактори* – це вже згадувані національні інтереси, військовий та ресурсний потенціал, показники розвитку господарства, то *суб'єктивні фактори* зовнішньої політики – це особисті якості державних службовців, рівень їхньої професійної підготовки, швидке, адекватне, вміле їх реагування на виклики на міжнародній арені. Сучасні автори, зокрема американський політолог *Грехам Аллісон*, українська дослідниця *Юлія Седляр* та ін., слушно вважають, що зовнішня політика є підсумком конкурентної взаємодії політичної еліти, державних інститутів тощо. Ось чому в тривалій історії міжнародних відносин так багато залежало від тих, хто був носієм та втілювачем зовнішньополітичних стратегій, – державних діячів та дипломатів.

Як зазначалося, ***дипломатія*** є однією з двох основних форм реалізації зовнішньої політики держави, яка з доби давнини протиставлялася іншій, насильницькій формі – війні. Ось чому *Генрі Кіссінджер* вважав, що «дипломатія є мистецтвом приборкувати силу». Як важливий інструмент підтримки мирних відносин дипломатія здійснюється у формі ведення переговорів. Під час переговорів дипломат намагається мирно відстоювати національні інтереси, переконуючи, а нерідко і залякуючи іншу сторону переговорного процесу. Як зауважував англійський дипломат XVI – першої половини XVII ст. *Генрі Уоттон,* «посол – чесна людина, яка послана за кордон брехати на благо своєї країни».

Переговорна функція є однією з трьох найважливіших функцій дипломатії поряд з інформаційною та договірною. Шляхом інформування уряду, ведення переговорів, укладання угод та утворення норм міжнародного права дипломати намагаються виконати головну мету – запобігти збройним конфліктам. В історії міжнародних відносин дипломати часто намагалися виправити помилки й прорахунки правителів, але нерідко помилялися й самі. З цього приводу американський політик і дипломат часів Другої світової війни *Джозефус Деніелз* зазначав: «Армія – це люди, зібрані в одному місці з єдиною метою: виправляти помилки дипломатів».

Як близька до сучасної система державних інституцій і сфера суспільної діяльності дипломатія сформувалася у XV та наступних століттях і продемонструвала свою зрілість під час підписання доленосного Вестфальського миру 1648 р. Цей мир за результатами першої загальноєвропейської Тридцятилітньої війни створив першу в історії міжнародну систему – Вестфальську. Вироблені під час укладання цього миру принципи до сьогодні залишаються основою міжнародних відносин. Тому історія цих відносин традиційно поділяється на дві великі доби – довестфальську (від давнини до 1648 р.) і вестфальську (з 1648 р.)

У пропонованому навчальному посібнику розглядаються три періоди довестфальської організації міжнародних відносин у світі – стародавній світ (до кінця V ст.), середні віки (до кінця XV ст.), період довестфальского колоніалізму, або доба переходу від Середньовіччя до нового часу (кінець XV – середина XVII ст.).

Мета навчального посібника – висвітлити основні тенденції та проблеми історії й еволюції міжнародних відносин, дипломатичної діяльності від давнини до 1648 р., особливості формування міжнародних взаємовідносин як системи, що має свої власні закони, завдання, еволюцію; виробити навички аналізу закономірностей та особливостей розвитку історії міжнародних відносин; навчити студентів працювати з дипломатичними, політичними, міжнародно-правовими джерелами.

Посібник підготовлено з урахуванням усіх новітніх досягнень науки, у ньому враховано останні вимоги, які висуваються до системи підготовки здобувачів вищої освіти. Переглянуто, доповнено, уточнено певні раніше висловлювані твердження, а в тексті використано результати наукових публікації авторів цього посібника.

Матеріал поділено на 21 тему, які охоплюють історію дипломатії та міжнародних відносин від давнини до Вестфальського миру 1648 р. Кожна тема містить цитати з історичних джерел та супроводжується контрольними запитаннями.

З метою полегшення процесу вивчення студентами навчальних тем автори вирішили подавати матеріал в такій послідовності:

1. *Основний текст*.
2. *Уточнювальна інформація*, яку подано зменшеним кеглем. Вона містить стислий зміст джерел, біографії відомих політиків, воєначальників, дипломатів, курйозні випадки з історії дипломатії тощо.
3. *Додаткові* та *довідкові відомості*, що винесено в підрядкові примітки. Такі відомості можуть вивчатися після основного тексту та уточнювальної інформації або разом з ними залежно від бажання студентів. Ці підрядкові примітки доцільно використовувати під час підготовки до семінарських занять.

Посібник забезпечено додатками (кольорові карти, хронологічна таблиця, афоризми відомих людей про дипломатію та зовнішню політику).

Видання розраховане як на студентів, які здобувають міжнародну освіту, так і на широке коло читачів, які цікавляться історією дипломатії та міжнародних відносин.

Частина перша

СТАРОДАВНІЙ СВІТ

Ассирійська армія (ассирійський барельєф із Британського музею)

РОЗДІЛ 1

Стародавні держави Близького та Середнього Сходу в міжнародних відносинах

1.1. Особливості міждержавних відносин на Стародавньому Сході. Виникнення дипломатії
1.2. Зовнішня політики Єгипту до сер. II тис. до н. е.
1.3. Міждержавні відносини Єгипту часів Нового та Пізнього царств
1.4. Держави Стародавньої Месопотамії у міжнародних відносинах
1.5. Ассирія – народження першої у світі імперії
1.6. Війни та дипломатія Перської держави у VI–IV ст. до н. е.

1.1. Особливості міждержавних відносин на Стародавньому Сході. Виникнення дипломатії

Стародавній світ – тривалий період всесвітньої історії взагалі та історії міжнародних відносин зокрема, від доісторичних часів (первісного суспільства) до історії середніх віків. Хронологічно він охоплював час зі зламу IV–III тис. до н. е. до 476 р. н. е. Саме тоді виникли перші держави в історії людства. Відносинам між державами стародавнього світу передували відносини між різними племенами як формами етнічної та протодержавної організації, що зародилися ще в первісну епоху.

Міжплемінні відносини в первісному суспільстві. У додержавний період етнічними, соціальними та виробничими формами спільності людей були рід та плем'я. Якщо рід становив собою об'єднання людей зі спільним предком, єдністю походження та кровноспорідненими зв'язками, то плем'я – це об'єднання кількох родів, що вийшли з одного кореня, мають спільну духовну та матеріальну культуру й проживають на певній території. Багато племен вели кочовий спосіб життя та здійснювали міграції, які із сучасного погляду були міжнародними, тобто міжплемінними. Зіткнення під час цих міграцій і визначали характер міжнародних відносин. Ці первісні племена зазвичай змагалися між собою через кордони кормових територій.

Зі збільшенням чисельності населення кордони кормових територій племен дедалі частіше порушувалися. Це спричиняло міжплемінні конфлікти, які супроводжувалися військовими походами.

Інша причина військових походів – виділення знаті та пошук нею нових більш дохідних джерел наживи. Деякі племена, переважно землеробські, вже накопичили надлишки продуктів, які намагалися захопити інші, здебільшого кочові, племена.

Ці процеси найбільш характерні для періоду енеоліту (енеоліт – міднокам'яний вік IV–III тис. до н.е., назва перехідного часу від неоліту до бронзової доби).

Навколо землеробських центрів розгортається масштабна збройна боротьба. Для нападів на сусідів або протидії їхній агресії багато племен об'єднувалися в союзи племен (протодержавні об'єднання). Такі союзи виставляли вже не кілька сотень, а кілька тисяч воїнів.

Якщо відносини між народами зародилися ще в первісну епоху, то політичні відносини виникли тільки після того, як з'явилися перші держави. Найдавніші держави виникали зазвичай у долинах повноводних річок або на морському узбережжі, спочатку на Близькому і Середньому Сході, але поступово їх географія розширилася.

Найбільш активними учасниками міждержавних відносин на Стародавньому Сході були:

1. Міста-держави Шумер, Аккад, Вавилон, які виникали з IV–III тис. до н. е. у Межиріччі Тигру і Євфрату (грецька назва Межиріччя – Месопотамія).
2. Єгипетська держава в долині Нілу (об'єдналася бл. 3000 р. до н. е.).
3. Міста-держави фінікійської цивілізації на узбережжі Середземного моря (з III–II тис. до н. е.).
4. Ассирійська держава (перша імперія в історії людства) спочатку в Північному Межиріччя, потім на території Близького і Середнього Сходу (XXIV–VII ст. до н. е.).
5. Держава Хатті (Хетське царство) в Малій Азії (бл. 1800–1180 рр. до н. е.).
6. Перська держава Ахеменідів у Передній Азії і Північно-Східній Африці (VI–IV ст. до н. е.).

У *Південній* та *Східній Азії* найбільш активними учасниками міждержавних відносин були держави, що виникли в долинах річок Інд та Хуанхе:

1. Держави Стародавньої Індії з IV тис. до н. е. (Харапська цивілізація, імперія Маур'їв, держава Гуптів).
2. Держави Стародавнього Китаю з III–II тис. до н. е. (Шан, Чжоу, Цинь, Хань, Цзінь).

Виникнення цих та інших держав надало подальший поштовх розвитку міжнародних відносин.

У чому виявлялися головні особливості міждержавних відносин на Стародавньому Сході?

Головними особливостями міждержавних відносин на Стародавньому Сході були:

1. Відсутність спільної системи міжнародних відносин і наявність регіональних підсистем (Близькосхідна, Далекосхідна, Середземноморська тощо), які тривалий час відносно слабо взаємодіяли одна з одною.
2. Постійна конфліктогенність Стародавнього Сходу, розмитість і динамічність державних кордонів, війни всіх проти всіх[1], відсутність правил ведення війни й інституту нейтралітету.
3. Відносна релігійна терпимість і майже повна відсутність впливу конфесійного чинника на причини і характер міждержавних зіткнень.
4. Постійний пошук нового життєвого простору, матеріальних цінностей та рабів як державами, що випереджали у своєму суспільно-економічному розвитку сусідів, так і додержавними утвореннями на стадії розпаду їх родоплемінних зв'язків.
5. Створення різноманітних форм міждержавних об'єднань (зокрема, союзів) і виникнення переважно шляхом завоювання перших імперій в історії людства.
6. Виникнення перших зовнішньополітичних відомств і поява посадовців, здатних підтримувати постійні міждержавні зв'язки.
7. Були написані перші історії війн і міждержавних відносин, перші трактати, присвячені теоретичним питанням зовнішньої політики, дипломатичному та воєнному мистецтву.
8. Укладення перших міждержавних договорів, тексти яких вирізалися на кам'яних плитах, стелах, супроводжувалися релігійними клятвами, дипломатичними шлюбами, обміном заручників, передбачали спільні дії проти третьої держави тощо.
9. На інтенсивність міждержавних відносин впливала міжнародна торгівля, яка, з одного боку, породжувала причини для війн, а з іншого – поєднувала спільними інтересами віддалені країни[2].

Ці особливості міждержавних відносин були тією чи іншою мірою властиві всім країнам Стародавнього Сходу від Єгипту до Китаю.

---

1 Термін «Bellum omnium contra omnes» («Війна всіх проти всіх») був введений в сер. XVII ст. англійським філософом Томасом Гоббсом на позначення «природного стану» суспільства до укладення т. зв. «суспільного договору» й утворення держави (див. п. 15.2).

2 Наприклад, Великий шовковий шлях від Китаю до Східного Середземномор'я.

1.2. Зовнішня політика Єгипту до сер. II тис. до н.е.

Як природно-географічні умови вплинули на створення Єгипетської держави та її контакти із сусідами?

Єгипет розташовано у Північно-Східній Африці вздовж повноводної річки Ніл. Сприятливі кліматичні умови, можливість збирати два врожаї на рік та необхідність задля цього організованої праці великих мас працівників на будівництві іригаційних споруд істотно вплинули на формування перших державних об'єднань – *номів.* Спочатку ці номи й були акторами міждержавних відносин у регіоні.

Поступово близько 3100 року до н. е. виникли два центри політичного об'єднання номів – Верхній Єгипет (у долині Нілу) і Нижній Єгипет (у дельті Нілу) (рис. 1.1). Ці державні утворення змагалися між собою за першість. Близько 3000 р. до н. е. Верхній та Нижній Єгипет після багатьох воєн між ними об'єдналися в єдину країну під владою верхньоєгипетських царів (фараонів).

Символом цього об'єднання була подвійна червоно-біла корона Єгипту – *пшент*. Червона частина символізувала Нижній Єгипет, біла – Верхній, а пшент символізував міць фараона об'єднаного Єгипту. Корону прикрашав священний

Рис. 1.1. Зліва – територія Верхнього та Нижнього Єгипту під час об'єднання, справа – фараон Ехнатон у подвійній короні (статуя з храму Атона у м. Каранака)

символ фараонів – урей (у вигляді вертикально зображеної кобри). Урей був стилізованим зображенням богині-кобри Уаджит – покровительки Нижнього Єгипту. Жіночі царські головні убори могли прикрашати зображення богині-шуліки Нехбет – покровительки Верхнього Єгипту (див. *фото 1*).

Під час урочистих церемоній, у тому числі зустрічей послів іноземних держав та їхніх правителів, єгипетські фараони зазвичай сиділи на троні з пшентом на голові і тримали в руках інші символи влади – схрещені на грудях скіпетр та ціп. Закруглений вгорі скіпетр (ґирлиґа) символізував царську владу, а потрійний ціп – плодючість єгипетської землі. Серед титулів фараона, які чули іноземні правителі і посли, було ім'я бога неба та сонця Гора. Його зображували як сокола, людину з головою сокола або сонячним диском з відкритими соколиними крилами. Реінкарнаціями Гора вважалися всі правителі Єгипту.

Вигідне географічне положення, важлива водна транспортна артерія, яка мала вихід у Середземне море, необхідність вивезення надлишків сільськогосподарської продукції за кордон робили закономірно активними міжнародні політичні та економічні[1] зв'язки держави. Перша столиця держави Мемфіс була розташована на березі Нілу на рубежі Нижнього та Верхнього Єгипту.

Міжнародні контакти Єгипту згадуються вже у його давніх міфах, зокрема у міфі про бога відродженої природи й потойбічного світу *Осіріса*. У міфах, наприклад, йдеться про те, що коли бог війни, руйнувань й смерті *Сет* вирішив вбити Осіріса, до змовників приєдналася й кушитська цариця *Асо*, яка гостювала в Єгипті.

В одному з мифів Сет домовився з Асо та з 72 змовниками принести у палац виготовлений за розміром Гора розкішний саркофаг. Усі були в захваті від цього вироба мистецтва, але Сет обіцяв подарувати його лише тому, кому він буде за розміром. Коли Гор ліг у саркофаг, змовники закрили кришку, залили саркофаг свинцем і викинули його у Ніл. Після багатьох пригод син Ісіди та Осіріса Гор переміг Сета, вклав своє око в рот мумії батька, після чого той воскрес. Проте Осіріс вирішив залишитися царем мертвих і наказав Гору правити царством живих.

На які періоди поділяється історія міжнародних відносин Єгипту і з якими народами зазвичай взаємодіяли єгиптяни?

Згідно із загальноприйнятою періодизацією історії Стародавнього Єгипту вчені визначають п'ять періодів його розвитку, кожен з яких відбиває істотні зміни у міжнародному становищі держави.

---

1 Разом з тим існує думка, що, маючи «все необхідне для життя, єгиптяни неохоче йшли на контакт із сусідніми країнами. Більш-менш жвава торгівля між Єгиптом та Передньою Азією розпочалася лише за часів Тутмоса III» (тобто з XV ст. до н. е.) (див.: Історія міжнародних відносин : підручник / Алєксєєнко І. В., Маргулов А. Х., Єремєєва І. А., Несправа М. В. Дніпро, 2020. С. 7).

Таблиця 1.1 Періодизація та особливості історії міжнародних відносин Стародавнього Єгипту

Період	Хронологічні межі	Характерні особливості міжнародної взаємодії
Раннє Царство	XXXI–XXVIII ст. до н. е.	Період збройної боротьби за об'єднання Єгипту, створення єдиної держави та перші війни з сусідніми кочовими племенами
Давнє (Старе) Царство	XXVIII–XXI ст. до н. е.	Розширення території держави на Півдні, вдалі війни з лівійцями, завоювання Синаю на Півночі
Середнє Царство	XXI–XVIII ст. (XVIII–XVI ст. – перехідний період)	Захоплення Нубії, розвиток міжнародної торгівлі, вторгнення гіксосів та завоювання ними Єгипту
Нове Царство	XVI–XI ст. до н. е. (XI–VII ст. – перехідний період)	Скинення влади гіксосів, досягнення Єгиптом найбільшої могутності та поширення території у Східному Середземномор'ї, війни з Хетською державою, підписання Рамзесом II першого міжнародного договору, який зберігся до нашого часу
Пізнє Царство	VII–IV ст. до н. е.	Завоювання Єгипту Ассирією, Персією, Македонією

Після об'єднання Єгипту фараони намагалися посилити свою владу як всередині, так і поза межами держави і підкорити сусідні племена. Війни проти цих кочових племен на початку III тис. до н. е. були зумовлені й необхідністю поширення контрольованої вузької смуги вздовж р. Ніл. Потрібно було розширити цю смугу до рубежів безплідної пустелі, яка оточувала Єгипет й була природним захистом від збройних вторгнень інших народів.

Головними противниками Єгипта в III – сер. I тис. до н.е. були:

- лівійські племена (на захід від Єгипту);
- кочові племена Синайського півострова та Передньої Азії;
- племена і держави Нубії (сучасного Судану), зокрема царство Куш (на південь і південний захід від Єгипту);
- Хетське царство (частина Малої Азії та Близького Сходу);
- Ассирійське царство;
- Перська держава.

Якими були методи здійснення зовнішньої політики єгипетських правителів Давнього та Середнього царств?

Фараони Єгипту у відносинах із сусідами використовували силові заходи і дипломатію. Проте дипломатична служба у державі склалася набагато пізніше, ніж воєнна організація. Дипломатичні стосунки супроводжувалися обміном посланцями, дипломатичним листуванням, укладенням міждержавних союзів, зокрема династичних завдяки т. зв. шлюбній дипломатії. Шлюби між представниками правлячих династій різних держав стримували ворожість їхніх правителів і певний час зберігали мирні відносини між ними.

Те, що професія гінця (посланця) була небезпечною, свідчить папірус епохи Середнього царства «Повчання Ахтоя, сина Дуауфа, своєму синові Піопі». У цьому повчанні батько доводить синові, що найкраща професія – це професія переписувача. Усі інші важкі, у тому числі й професія того, кого відправляють посланцем до інших країн: «Гонець виходить за гори [у чужу країну], заповідає майно своє дітям своїм, бо боїться левів та азіатів. Коли гонець повертається до Єгипту, він досягає дому свого [тільки] увечері, будучи стомленим від ходьби. [Але знову] виходить він зі своїм одягом дайу і цеглою, не повертаючись радісним».

Першим фараоном, який здійснював активну завойовницьку політику поза межами Єгипту, був *Джер*. У середині XXIX ст. до н. е. він воював з лівійцями, намагався захопити мідні родовища на Синаї. Мідь використовувалася для виготовлення зброї, а пізніше бронзи – сплаву, з якого вироблялися більш надійна, ніж мідна, зброя та знаряддя праці. Крім лівійців, Джер розгромив нубійські племена і просунув кордони Єгипту до другого порогу Нілу.

У наступні століття Єгипту вдалося захопити на Півдні території до четвертого порогу, а на Півночі – Синайський півострів. Фараони доби Давнього царства (XXVIII–XXI ст. до н. е.) під час своїх завоювань використовували територію Синайського півострова як плацдарм для агресії у бік Палестини, здійснювали військово-морські експедиції до Сирії, Фінікії тощо.

Справжнім фараоном-завойовником був *Снофру*, який на зламі XXVII–XXVI ст. приєднав до Єгипту значну частину Синайського півострова, розгромив лівійців, здійснив вдалі походи проти нубійських племен. Збереглися петрогліфи на фрагменті стели, які описують, що Снофру в Нубії захопив 7 тис. полонених і 200 тис. голів худоби. Фрагмент цієї стели з чорного базальту зі списком фараонів з першої до пятої династій та з описом їхньої державної діяльності зберігається в Археологічному музеї м. Палермо (звідси назва – Палермський камінь). Палермський камінь повідомляє про будівництво фараоном Снофру більше ніж 60 кораблів та оборонних споруд («стін») як на півночі, так і на півдні.

Разом із завоюваннями Єгипет використовував й мирні засоби міжнародної взаємодії, зокрема він був учасником міжнародної торгівлі. Розташована на південному узбережжі Червоного моря країна *Пунт* у III тис. до н. е. була традиційним постачальником до Єгипту цінних порід дерева, слонової кістки, звіриних шкір, золота, срібла. У морських експедиціях до Пунта брали участь і фараони. Першу відому експедицію на чолі великого флоту здійснив до цієї країни у XXV ст. до н. е. войовничий фараон *Сахура*. Саме він дав новий поштовх Єгипту як морській державі.

Після тривалого періоду посилення Давнього Царства та розширення його території держава у XXII ст. до н. е. вступила в період занепаду і міжусоб-

них війн між правителями номів – номархами. Відновлення єдності Єгипту та його тимчасове піднесення в XIX ст. до н. е. зумовило захоплення Нубії, відновлення володінь на Синайському півострові, поширення міжнародної торгівлі з Пунтом, Сирією, Критом, використання бронзи для виготовлення зброї.

Найбільш активну зовнішню політику здійснював у першій пол. XIX ст. до н. е. фараон *Сенусерт III*. За 20 років його правління відбулося кілька вдалих походів у Нубію, Передню Азію (на кордони Сирії), морський похід через Червоне море. Про цю воєнно-морську експедицію згадував давньогрецький історик Геродот, який писав, що фараон «підкорив народи на Червоному морі», проте які конкретно – невідомо. За свої численні перемоги Сенусерт III досить тривалий час шанувався як національний герой.

Про війни Єгипту та про поширення на поч. II тис. до н. е. зв'язків Єгипту з Сирією та Палестиною йдеться у давньоєгипетському оповіданні «Мандрівки [Сказання] Сінухе». Головний герой, наближений фараона та його полководець, втік з Єгипту за кордон. «Мене впізнав їхній шейх, який колись був у Єгипті», – пише він про міжнародні контакти царів різних країн. Сінухе залишився в Сирії, одружився на дочці місцевого правителя і відкривав свій дім для посланців з усіх країн: «Гонець, який прямував на північ чи південь – до столиці, робив зупинку в мене: я дозволяв зупинятися кожному».

Оповідання містить відомості про зв'язки між державами за допомогою гінців і подарункову дипломатію.

З XVIII ст. до н. е. почався період чергового послаблення Єгипту, яке призвело до захоплення країни семітськими племенами гіксосів. Вони прийшли з Палестини, захопили спочатку дельту Нілу, а потім й території Єгипту на південь. Гіксоси перемогли не лише завдяки послабленню Єгипту, а й тому, що використовували у війнах досі невідомі єгиптянам бойові колісниці. Гіксоси збагатили Єгипет новими знаннями з військової справи, медицини, математики тощо. Оскільки гіксоси зберігали активні контакти з колишньою батьківщиною, Єгипет посилив торговельні та політичні стосунки з Передньою Азією.

1.3. Міждержавні відносини Єгипту часів Нового та Пізнього царства

Які зміни відбулися у міждержавних відносинах Єгипту в сер. II – сер. I тис. до н. е.?

Гіксоси контролювали не всю територію Єгипту: єгиптяни зберігали залишки своєї державності, останнє – навколо міста Фіви (так зване Фіванське

царство). Саме Фіви стали центром повстання проти влади гіксосів. Цю боротьбу близько 1550 р. до н. е. успішно завершив фараон *Яхмос I*, з якого починається період Нового царства.

Один із папірусів доби Нового царства, що зберігається в Британському музеї («Папірус Сальє»), розповідає про кумедний привід до повстання проти гіксосів. Могутній фараон-гіксос *Апопі* вирішив підкорити Фіванське царство як останній політичний центр спротиву частини єгипетської знаті. Щоб мати привід для початку війни з іншою державою, він відправив до фараона Фів *Секененра* свого посла з образливим листом. У ньому Апопі повідомляв, що йому заважають спати бегемоти, які живуть у воді під Фівами, хоча це місто знаходилося від столиці гіксосів Аваріса на відстані 800 км!!! Це було нечуване приниження одним правителем іншого. Обурений Секененр зібрав радників та знатних людей царства, щоб вирішити, як відповісти на ультиматум. Далі запис на папірусі обривається, але можна припустити, що фіванці розпочали превентивні воєнні дії, оскільки добре зрозуміли наміри Апопи.

Важливим документом війни єгиптян-фіванців проти гіксосів є «Стела фараона Камоса», в якій повідомляється про захоплення єгиптянами посла фараона-гіксоса Апопі царю Куша. У листі, який віз посол, йшлося: «Хіба ти не бачиш того, що вчинено Єгіптом проти мене? Володар, яким у ньому Камос-Кен... жене мене з моїх земель. Не нападав я на нього, подібно до того, як він робив це проти тебе... Іди ж на Північ без зволікання... Тоді ми розділимо міста, що в Єгипті, між собою...». З перехопленого листа гіксоського посла стає зрозумілим, що Апопа намагався встановити союз з Кушем проти Фіванського царства і віддати за цю допомогу Кушу частину єгипетських земель.

Фараон Яхмос заснував найвідомішу XVIII династію. Він остаточно вигнав гіксосів з Єгипту, переніс столицю з їхнього головного міста Аваріса у Фіви, захопив Палестину і Нубію, уклав союзний договір з лівійцями.

У добу Нового царства (XVI–XI ст. до н. е.) Єгипет проводив найбільш активну зовнішню політику, досяг найбільшої могутності, перетворився на одного з регіональних гегемонів Передньої Азії, значно розширив свою територію на Півдні та у Східному Середземномор'ї. Його кордони доходили до р. Євфрат та до Малої Азії. Втілювачами нової великодержавної зовнішньополітичної доктрини Єгипту були фараони кінця XVI–XVст. *Тутмос I* і *Тутмос III*.

Тутмос I (бл. 1504–1492 рр. до н. е.) намагався підкорити всі відомі йому землі. На Півдні він захопив території Нубії до третього нільського порогу, а потім успішно воював у Передній Азії на землях Сирії, Фінікії, Палестини, Месопотамії (рис. 1.2). Як повідомляє нам «Життєпис Яхмоса, начальника гребців», Тутмос I під час походу з землі нубійців «лютував проти них, як пантера», «поплив вниз по Нілу, маючи всі зарубіжні країни в себе в кулаку», єгипетські війська «вирушили в Сирію відвести свій бойовий запал на зарубіжних країнах», після цього «Його величність прибув до Північної Ме-

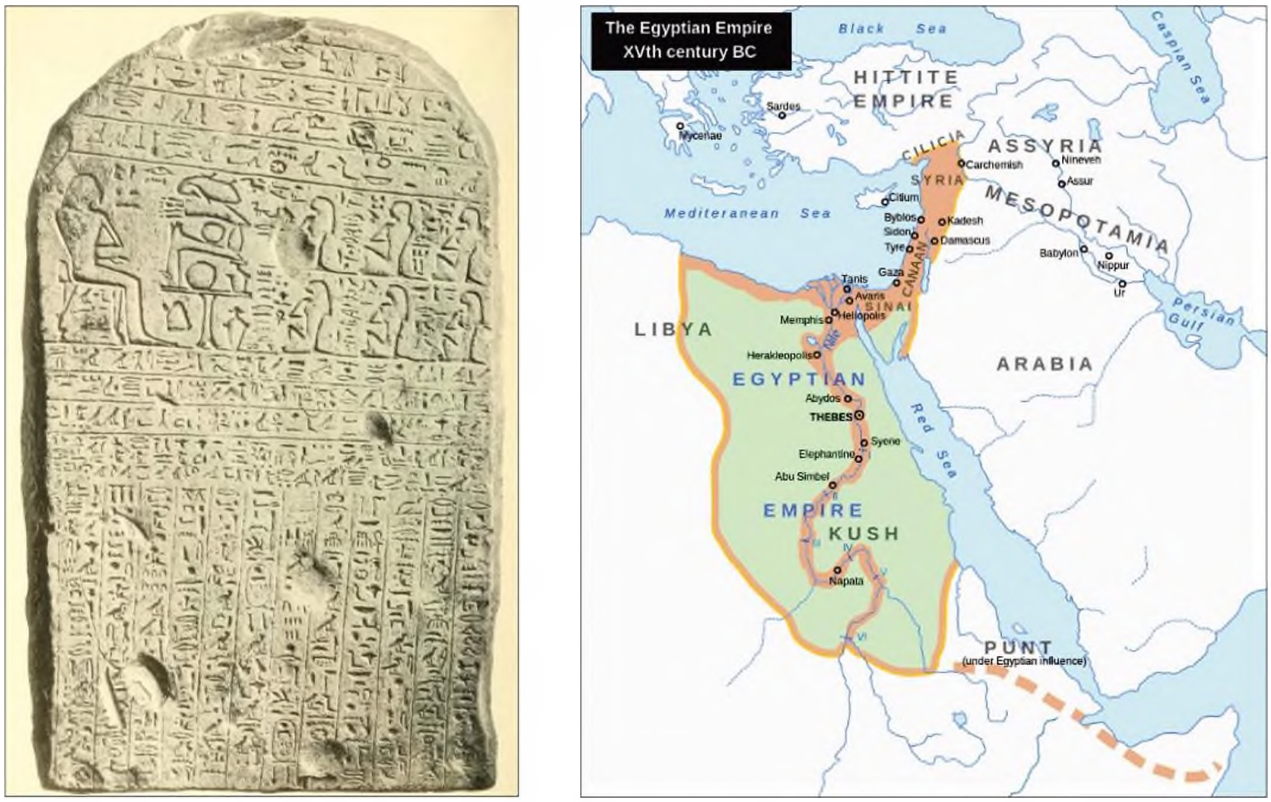

Рис. 1.2. Зліва – стела Себекху, знайдена в Абідосі, в якій йдеться про єгипетський похід XIX ст. до н. е. в Азію, справа – кордони Єгипетського царства за Тутмоса I (бл. 1504–1492 рр. до н. е.)

сопотамії» і вчинив там «страшне спустошення». Було розгромлено могутню протовірменську державу Мітанні, захоплено багато трофеїв, зокрема коней для бойових колісниць, встановлено контроль над міжнародною торгівлею в регіоні.

Дочка Тутмоса I цариця *Хатшепсут* – одна з найуспішніших політиків Стародавнього Єгипту першої половини XV ст. до н. е.[1] Тривалий час вона правила фактично одноосібно за свого чоловіка Тутмоса II, а потім – за неповнолітнього пасинка Тутмоса III. Хоча в цілому міжнародна конфліктогенність за часів Хатшепсут помітно спадає, вона організувала походи в Нубію і за допомогою військової сили контролювала раніше захоплені Єгиптом території Передньої Азії.

Головну увагу Хатшепсут приділяла розвитку міжнародної торгівлі, яка збагачувала її державу. Близько 1482 р. до н. е. вона організувала торговельно-грабіжницьку експедицію на чолі з наближеним Несхі до країни Пунт. Флот Хатшепсут з п'яти великих кораблів подолав значну відстань і повернувся з великим цінним вантажем.

1 Різні вчені висувають різні гіпотези відносно років її правління у першій пол. XV ст. до н.е.

Про цю експедицію повідомляють ієрогліфічні тексти описів подій діяльності Хатшепсут на стінах її храму в Дер-ель-Бахрі поблизу Фів. В них, зокрема, йдеться про те, чим саме був навантажений флот Хатшепсут, коли повернувся з країни Пунт: «всяким чудовим запашним деревом «Землі Бога», купами мирри, зеленіючими мирровими деревами, ебеновим деревом, чистою слоновою кісткою, необробленим золотом Азії. Деревом шепсет, деревом хесіт, пахощами іхмут, ладаном, маззю для очей, павіанами, мавпами, мисливськими собаками, шкурами леопардів, людьми та їх дітьми. Ніколи не було привезено подібного цьому для жодного царя, що був в споконвіку».

Пасинок Хатшепсут *Тутмос III* (1479–1425 рр. до н. е.) домігся найбільшого розширення території Єгипту і перетворив його на світову державу, кордони якої простягалися від Євфрату до четвертого Нільського порога. Для цього він організував близько двадцяти воєнних походів. Нубія, Сирія, Палестина, Фінікія з її найкращими на той час мореплавцями знаходилися в різній формі залежності від Єгипту, а Вавилонія, Хетська держава, Мітанні, хоча й зберігали ознаки незалежності, сплачували Єгипту велику данину.

Спроби створити широку міжнародну антиєгипетську коаліцію Тутмос III швидко припиняв силами своєї армії. Найвідоміша з таких спроб – союз понад ста державних утворень Передньої Азії, передусім Північної Сирії, на чолі з царем Кадеша за підтримки Мітанні. Тутмос III розгромив війська коаліції у «битві народів» поблизу Мегіддо, що мало важливі міжнародні наслідки для всього регіону.

Дослідники не дійшли єдиної думки, якого року сталася битва поблизу Мегіддо, і називають дати від 1482 до 1457 р. до н. е. Про цю «битву народів» повідомляють аннали Тутмоса III – один із найдовших ієрогліфічних текстів, який зберігся у Карнакському храмі у Фівах. У тексті йдеться про похід фараона та перемогу єгиптян: «Тоді їхня величність здолала їх на чолі свого війська. І вони побачили, що його величність долає їх, і бігли стрімголов у Мегіддо з обличчями, сповненими страху... Вони кидали своїх коней і свої золоті та срібні колісниці... Їхні ратники лежали, простягшись на спині, як риби в кутку сітки, а переможне військо його величності рахувало своє багатство». Єгипетські воїни «віддали хвалу його величності, звеличуючи його перемогу...».

Залишки військ коаліції бігли до Мегіддо, але були змушені здатися: «...І ось власники цієї країни приповзли на своїх животах, щоб вклонитися мощі його величності, щоб випитати дихання для своїх носів, бо велика його сила... І ось усі володарі були приведені перед міццю його величності зі своїми даниною сріблом, золотом, лазуритом, бірюзою, доставляючи зерно і вино, бугаїв і дрібну худобу для війська його величності... І ось його величність призначив власників наново...».

У чому виявлялися особливості дипломатичної служби Єгипту доби Нового царства?

У період Нового царства оформилися організаційні структури зовнішньополітичного відомства Єгипту, зокрема державна канцелярія з іноземних справ. Вона займалася переважно дипломатичним листуванням. Після вигнання гіксосів обмін посольствами Єгипту з іншими державами став систематичним і більш частим, хоча професії дипломата ще не існувало. Як і раніше, для виконання найважливіших дипломатичних доручень фараон призначав своїх родичів. Державна канцелярія з іноземних справ мала у своєму складі фахівців зі знанням мови, звичаїв, культури країни, до якої їх відправляли. Цих службовців відправляли як посланців самостійно або разом з царськими родичами.

Політичні й торговельні стосунки Єгипет підтримував у цей час з правителями Криту, Вавилону, Ассирії, Хетської держави і до її захоплення єгипетською армією – Сирією та Палестиною.

Єгипет і далі використовував у міжнародних стосунках династичні шлюби з представниками правлячих династій інших держав. Ще одним ефективним засобом стримування їхньої ворожості до Єгипту було взяття заручників, зазвичай, родичів правителів. Така практика була більш ефективною, ніж клятви, якими супроводжувалося укладання договорів. Молодих заручників виховували та навчали в царському палаці, і багато з них, повертаючись до дому, зберігали гарні стосунки з родиною фараонів.

Важливе значення для реконструкції особливостей міжнародних відносин доби Нового царства має дипломатичне листування з Амарнського дипломатичного архіву (382 глиняні таблички з царської резиденції м. Амарна). Ці послання до фараонів царів незалежних східних держав і підкорених князів Сирії та Палестини є скаргами васальних і реальних правителів один на одного, доносами на суперників, докорами в невірності союзу з Єгиптом, звітами про прикордонні сутички, проханнями щодо збільшення військової і матеріальної допомоги в обмін на міжнародну підтримку, умовами укладення династичних шлюбів тощо.

Не всі царі одразу погоджувалися віддати заміж за фараонів своїх дочок. Про це можна дізнатися з листів вавилонського царя Кадашман-Елліла I могутньому фараону *Аменхотепу III* (перша половина XIV ст. до н. е.). Цар Вавилону зухвало відповів фараонові, що той вже брав за дружину його сестру і її доля невідома, оскільки «ти прийняв моїх посланців... Але посланці не впізнали її». Фараон грубо відповів, що потрібно було надсилати гідних послів, які знали її в обличчя, а ті, хто приїхав, взагалі-то «якісь нікчеми, погоничі віслюків». Розуміючи в чому річ та перетворюючи питання про шлюб на торг, фараон вражає відвертістю: «Ти хочеш моїх багатств, але ти надіслав мені лише один подарунок...». Питання про гроші одразу полегшили вирішення проблеми.

«Якщо ти надішлеш золото, я дам тобі мою дочку... Надішли золото якомога швидше», – відповів вавилонський цар. Так Аменхотеп III отримав чергову (шосту) дружину.

На відміну від вавилонського царя цар протовірменської держави Мітанні *Тушратта II* одразу погодився з пропозицією віддати за фараона свою дочку і радісно писав з цього приводу: «Твої посланці прибули, щоб узяти її та зробити володаркою Єгипту. Я читав та перечитував табличку, передану мені, і вслухався у кожне твоє слово. Твої слова припали мені до душі...».

Листування Амарнського дипломатичного архіву демонструє активні зв'язки між урядом Єгипту та царями інших держав регіону (Вавилонії, Мітанні, Ассирії тощо).

Одним із найважливіших документів міжнародних відносин Стародавнього Сходу є «Прекрасний договір» єгипетського фараона *Рамзеса II* з царем хетів *Хатусілі III* (рис. 1.3). Хетське царство (Хатті) було могутньою державою Передньої Азії того часу. Майже одразу після утворення в XVII ст. до н. е. Хатті перетворилося на впливовий фактор регіональної політики. Територіально воно об'єднало більшу частину Малої Азії. Оскільки Єгипет доби Нового царства значно розширив свою територію і вплив, у Передній Азії через це розпочалася боротьба за його регіональну гегемонію із Хетським царством.

Єгипетсько-хетські війни тривали ще в XV–XIV ст. до н. е., але найбільшої гостроти ці зіткнення досягли у першій половині XIII ст. до н. е. за Палестину. Саме тоді між хетами та єгиптянами відбулася нічийна битва поблизу міста Кадеш (територія сучасної Сирії). За її результатами фараон Рамзес II і хетський цар Хаттусілі III підписали перший офіційно зафіксований міждержавний договір про мир, братерство й співробітництво.

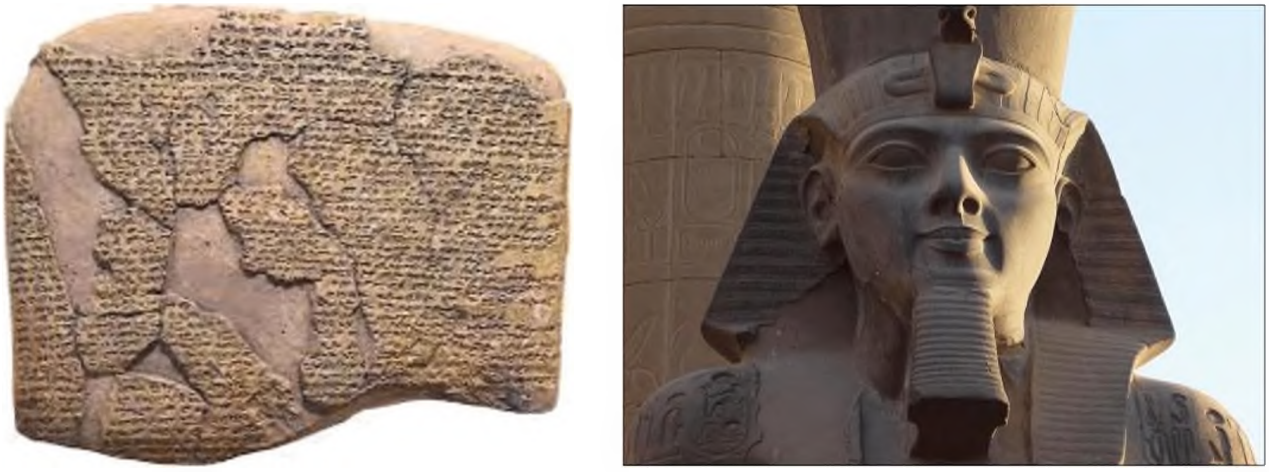

Рис. 1.3. Зліва – «Прекрасний договір» єгипетського фараона Рамзеса II з царем хетів Хаттусілі III (Музей Стародавнього Сходу, Стамбул), справа – фрагмент статуї фараона Рамзеса II (Луксорський храм, Єгипет)

Цей договір, як і битву, датують по-різному – зазвичай 1274 або 1278 р. до н. е., але в науці є й інші дати – 1259, 1269, 1270, 1275, навіть 1296 р. до н. е.[1] Текст «Прекрасного договору» єгипетською мовою висічений на стіні храму в Карнаці.

Договір містив:
1) пакт про ненапад;
2) зобов'язання про взаємодопомогу в разі нападу з третьої сторони і обмін перебіжчиками;
3) розподіл кордону між двома державами;
4) рівновагу їх сил у Сирії.

Найважливіші з його фрагментів:

«Хай буде прекрасний мир та братерство між дітьми дітей великого царя Хетта та Рамзеса, великого царя Єгипту. Нехай Єгипет і країна хетів перебувають, подібно до нас, у світі і братерство на всі часи...».

«І повік не вступить великий цар країни Хетів на землю єгипетську, щоб захопити майно її, і повік не вступить Рамзес II, великий правитель Єгипту, на землю хетську, щоб захопити майно її».

«Якщо піде який-небудь ворог проти володінь Рамзеса, то нехай Рамзес скаже великому цареві хетів: "Іди зі мною проти нього з усіма твоїми силами"...».

«Усе, написане на срібній дошці, тисяча богів і богинь країни Хетів зобов'язуються виконувати по відношенню до тисячі богів і богинь Єгипту. Вони свідки моїх слів...»

«Хай згинуть дім, земля та раби того, хто порушить ці слова. Хай буде здоров'я і життя тому, землі та рабам того, хто їх збереже».

Рамзес II одружився на двох дочках Хаттусілі III, а тривалий мир в регіоні сприяв небаченому розвитку міжнародної торгівлі.

Чому у VIII–IV ст. до н. е. Єгипет потрапляє під владу Ассирії, Персії та Македонії?

Хоча «Прекрасний договір» про співробітництво Рамзеса II та Хаттусілі III був фактично спрямований проти держави-агресора Ассирії, він лише на деякий час стабілізував міжнародну ситуацію в Передній Азії. Вже на початку XII ст. до н. е. (бл. 1190 до н. е.) Ассирія розгромила Хетську державу, а Єгипту хоча і вдалося тричі за 30 років відбивати напади ассирійців (бл. 1208–1178 рр. до н. е), проте в подальшому Ассирійське царство подолало опір фараонів.

Внутрішній занепад Єгипту після періоду наймогутнішого Нового царства у перехідний період XI–VII ст. до н. е. був пов'язаний не лише з внутріш-

1 Українські дослідники О. І. Брусиловська та І. М. Коваль датують цей договір 1275 р. до н. е., О. А. Гавриленко, Т. Л. Сироїд – 1278 р. до н. е. , а А. О. Яворська – 1296 р. до н. е.

німи причинами (посилення впливу знаті, жерців, переділ на їхню користь власності держави, суперництво між номами), а й і з зовнішньополітичними чинниками. Серед них – наслідки тривалої боротьби проти «народів моря» (із XIII ст. до н. е.), захоплення влади в Єгипті лівійцями (бл. 950 р. до н. е.) і нубійцями (730 р. до н. е.), геополітичні зміни у Передній Азії. Єгипет втрачає всі близькосхідні володіння і статус великої держави.

У 671–664 рр. після розгрому єгипетської армії Ассирія на нетривалий час встановила в Єгипті свою владу[1]. Успішне повстання у 664 р. до н. е. проти влади ассирійців очолив фараон Псамметіх I, але, об'єднавши країну, він надалі діяв у союзі з колишнім ворогом проти Вавилонії.

Активні торговельні контакти з Грецією зумовили посилення грецького впливу в Єгипті наприкінці VII – у першій половині VI ст. до н. е. У цей час грецькі найманці становили значну частину єгипетської армії і були особистими охоронцями фараонів. Переважно грецька за складом армія фараона Псамметіха III була розгромлена персами у 525 р. до н. е. в битві поблизу прикордонної фортеці Пелусій[2]. Єгиптяни майже не чинили опору завойовникам (рис. 1.4). Після цього майже на 200 років Єгипет підпав під владу Перської держави і перетворився на одну з перських сатрапій (провінцій).

Влада персів у Єгипті змінилася у 332 р. до н. е. після завоювання його Александром Македонським. По його смерті і після поділу його діадохами (полководцями) створеної ним держави діадох Птолемей Сотер у 323 р. отримав Єгипет і заснував тут династію Птолемеїв. Її представники правили елліністичним Єгиптом близько 300 років.

Рис 1.4. Перське зображення VI ст. до н. е. Цар Персії Камбіз II карає єгипетського фараона Псамметіха III

1 На честь своєї перемоги над єгиптянами ассирійський цар Асархаддон встановив стелу перемоги, яка зберігається в Пергамському музеї.

2 Як повідомляв Геродот, перси перемогли через зраду єгипетського головнокомандувача – грека *Фанеса*, який передав персам військові плани єгипетської армії та схему укріплень фортеці.

1.4. Держави Стародавньої Месопотамії у міжнародних відносинах

На зламі IV–III тис. до н. е. у Межиріччі Тигру і Євфрату (Месопотамії) виникло близько 20 міст-держав. Найбільш розвинутою областю була Південна (Нижня) Месопотамія. Саме тут сформувалася найдавніша на Землі цивілізація шумерів (самоназва – «чорноголові»).

Які форми міждержавних відносин використовували правителі міст-держав Месопотамії у III тис. до н. е.?

Першими незалежними державами-громадами області Шумер були Кіш (ранній центр об'єднання шумерських племен), Ур, Урук, Лагаш, Умма. Війнами їхні правителі (лугалі та енсі)[1] намагалися встановити свою гегемонію і створити царства. Гегемонами Шумеру послідовно ставали Кіш[2], Урук, Ур, Лагаш, а загальним релігійним центром всього Шумеру залишався Ніппур. Наявність такого релігійного центру[3] апріорі впливала на міждержавні контакти.

Шумерські міста-держави були учасниками міжнародної торгівлі. Письмові джерела фіксують, наприклад, наявність у III тис. до н. е. торговельних зв'язків Шумеру з першим вірменським царством Арата (Арарат). У шумерському епосі згадується, що предметами обміну з боку Арати були: будівельний камінь, камінь-лазуріт, метал, з боку держав шумерів – худоба та продукти харчування. Про торговельні та особливо політичні контакти Урука і Арати розповідають найдавніші шумерські поеми епоса про *Ен-Меркара* – напівлегендарного правителя Урука. В них, зокрема, йдеться про переговори між правителями обох держав і про їхнє суперництво через намагання шумерів постійно отримувати з Арати у великих обсягах необхідний у Месопотамії будівельний камінь.

Держави Месопотамії підтримували зв'язки через вищих посадовців, послів, гонців[4], яким доручали комунікацію з іншими правителями. Укладали-

---

1 *Лугаль* (із шумерської – «велика людина») – тимчасовий, пізніше довічний воєнний вождь, обраний у містах-державах Шумеру на народних зборах. На початку III тис. до н.е. лугалі привласнили право передавати владу у спадок і фактично перетворилися на царів. *Енсі* – правитель міста, який міг виконувати воєнні та культові функції, наприкінці III тис. до н.е. призначався лугалем як правитель окремого округа держави.

2 На зламі XXVIII–XXVII ст. до н. е. лугаль Кіша Ен-Мебарагесі здійснив вдалий воєнний похід в країну Елам (південний захід сучасного Ірану) і був першим правителем шумерських держав, про якого повідомляють не лише епос і «Царський список», а і його власний запис (напис на вазі з Багдадського музею).

3 Це був храм на честь Енліля – верховного загальношумерського бога.

4 У поемі «Ен-Меркар і верховний жрець Арати» йдеться про те, що гонець везе в Арату від Ен-Меркара табличку із записаними на ній вимогами правителя Урука щодо асортименту аратських товарів, необхідних йому.

ся міждержавні угоди. Приблизно 3100–2500 роками до н. е. датується договір між Лагашем та Уммою щодо недоторканності прикордонних знаків, яка визнається переможеною Уммою. Договір був скріплений клятвою правителів перед шумерськими богами. Сторони зобов'язувалися вирішувати спори мирним шляхом.

Приклад невдалої дипломатії, що призвів до війни, міститься в «Сказанні про Гільгамеша» – головному літературному епосі Месопотамії, який зробив Гільгамеша головним літературним героєм усього Стародавнього Сходу. В одній із поем («Сказання про Гільгамеша та Аггу») йдеться про те, що на зламі XXVIII–XXVII ст. до н. е. лугаль Кіша на ім'я *Агга* поширив свою владу на Урук, яким правив *Гільгамеш*, а потім відправив до нього послів. Агга вимагав негайно направити багато урукців до Кіша для участі в іригаційних роботах на Євфраті. Гільгамеш відмовився, а народні збори Уруку підтримали його наміри не підкорятися правителю Кіша. Тоді Агга на чолі війська спробував розпочати облогу Уруку, але Гільгамеш розгромив його, знову зробив Урук вільним і об'єднав навколо нього у воєнному союзі міста-держави Південної Месопотамії, зокрема Лагаш, Умму, Ниппур.

Важливим джерелом, який відтворює особливості міждержавних відносин у Шумері у XXV ст. до н. е. є «Стела шулік»[1] – переможна кам'яна плита правителя Лагаша *Еанатума* (бл. 2450–2425 рр. до н. е.). Стела зображує похід та перемогу лагашського енсі над правителями Умми и Акшака (рис. 1.5). На «Стелі шулік» є твердження: «Нінгірсу[2] "Еанатум має владу. Чужі країни йому належать"». У наступному фрагменті йдеться: «Я, Еанатум, на Умму, по-

Рис. 1.5. Фрагменти «Стели шулік» із зображенням походу Еанатума

1 Стела Еанатума отримала назву «Стела шулік» тому, що на одному з фрагментів шуліки забирають голови і кінцівки переможених воїнів.

2 Нінгірсу – шумерський бог війни.

дібно до злого вітру, потоп наслав... Людей Умми зброєю вразив, гору з трупів склав».

У подальшому Еанатум захопив майже увесь Шумер і встановив гегемонію Лагаша. Ці перемоги завершили період домінування Ура у Південній Месопотамії.

Вдалим завойовником був урукський правитель *Лугальзагесі* (2336–2311 рр. до н. е.). Він об'єднав Урук і Умму в одну державу, а його головними ворогами були Кіш та Лагаш. В останньому правив перший відомий в історії правитель-реформатор *Уруїнімгіна*[1]. У війні, яку розпочав Уруїнімгіна проти Умми, переміг Лугальзагесі. Він захопив Кіш, розграбував Лагаш і зміг об'єднати Шумер[2]. Однак подальші успіхи Лугальзагесі були неможливі через посилення Аккадського царства[3].

Аккад із центром у місті Кіш розташований у Месопотамії на північ від Шумеру. Саме цю територію заселили семітські скотарські племена, яких за традицією називають аккадцями. Швидке піднесення Аккадської держави відбулося під час правління *Саргона І Давнього* (2316–2261 рр. до н. е.). За легендою і епосом, він – виходець з народу, неочікуваний син жриці. Оскільки жрицям заборонялося мати дітей, мати, народивши сина, поклала його в плетений кошик і пустила Євфратом. Хлопчика підібрав і виховав водонос, який зробив його садівником. Пізніше Саргон (Шуррукін) захопив владу у місті Аккаде, став його царем, засновником Аккадського царства.

За часів правління Саргона І Аккад стає справжньою країною-агресором. Він розгромив могутнього Лугальзагесі, який створив союз із 50 правителів. Полоненого Лугальзагесі за наказом Саргона доставили у клітці в головний релігійний центр Шумеру Ніппур, осудили від імені верховного бога Енліля, ймовірно, стратили. Цей суд дозволив Саргону за традицією від імені Енліля отримати усю повноту влади над Шумером і титул «лугаль країни».

Царь Аккаду і Шумеру Саргон І воював все життя, здійснив 34 військові походи, захопив землі від Середземного до Каспійського моря[4]. Його називали «володарем чотирьох сторін світу», царем-богом, «царем битв». Він пере-

---

1 Уруїнімгіна (Урукагіна) запровадив важливі соціальні реформи, які значно полегшили життя народу й зміцнили владу правителя.

2 Як повідомляє напис на вазі з шумерського релігійного центру Ніппура, верховний бог Енліль «передав Лугальзагесі царство над країною», «кинув до його стоп землі, віддав йому їх зі сходу до заходу», «відкрив йому шлях від Нижнього моря по Тигру та Євфрату до верхнього моря». Проте, наскільки значними насправді були завоювання Лугальзагесі, достовірно невідомо.

3 Виникнення Аккадського царства в історії міжнародних відносин вважається подією, якою завершується так званий *ранньодинастичний період* історії Месопотамії (XXVIII–XXIV ст. до н. е.) і розпочинається її *аккадський період* (XXIV–XXII ст. до н. е.).

4 На півдні він захопив землі у пониззі річки Євфрат. Саме так вчені тлумачать фразу «Країну морську тричі облягав я» у тексті «Сказання про Саргона Аккадського».

магав завдяки новій мобільній техніці бою за допомогою дротика, лука та стріл (на відміну від малорухливої шумерської фаланги з довгим списом та великим щитом). Військо Саргона складалося з народного ополчення Аккада та захоплених земель (рис. 1.6).

Аккадське царство стало найбільшою державою свого часу, першою великою державою в Азії. Крім захопленних територій, воно намагалося контролювати і напівзалежні держави. Наприклад, за договором аккадського царя Нарам-Шуена з державою Елам (кінець XXIII ст. до н. е.) в її столиці місті Сузи знаходився аккадський посланник, а еламський правитель зобов'язувався надавати військову допомогу Аккаду.

Аккадське царство проіснувало з 2316 до 2137 р. до н. е. і було знищене кочівниками-кутіями (гутіями).

Особливості зовнішьої політики та дипломатії стародавнього Вавилону у II тис. до н. е. Після нетривалого відродження Шумерсько-Аккадського царства та навали амореїв головну роль у Месопотамії з XIX ст. до н. е. почав відігравати Вавилон[1]. Це місто в Південній Месопотамії перетворилося на центр могутньої держави[2]. Перші вавилонські правителі-амореї з 1894 р. до н. е. неухильно поширювали свою владу на сусідні, зокрема аморейські, держави, використовуючи для цього військову міць, політичні союзи і шлюбну дипломатію.

Рис. 1.6. Зліва – договір аккадського царя Нарам-Шуена з державою Елам після перемоги аккадців (XXIII ст. до н. е.), справа – територія Аккадського царства

1 У перекладі з аккадської Вавилон – «Ворота бога».

2 Залежно від зовнішніх впливів й етнополітичних змін дослідники зазвичай розрізняють три періоди існування цієї держави:
1) старовавилонський період (Царство амореїв, XIX–XVI ст. до н. е.);
2) середньовавилонський період (Царство каситів, XVI–XI ст. до н. е.);
3) Ассирійське володарювання і Нововавилонський період (XI–VI ст. до н. е.).

Найбільших успіхів у цьому серед перших правителів Вавилону досяг цар-законодавець *Хаммурапі* (1793–1750 рр. до н. е.). Війнами, переговорами та вдалими союзами він поширив свою владу на всю Месопотамію. Вавилонський цар також прийняв титул царя Шумеру та Аккаду.

Для історії міжнародних відносин Вавилону та його дипломатії значний інтерес становлять стосунки Хаммурапі з *Рім-Сіном* – царем Ларси у Південній Месопотамії. Успіхи Рім-Сіна, який захопив значну частину Месопотамії, спричинили військові дії проти нього з боку Хаммурапі. Вавилонським військам спочатку не вдалося впоратися з сильним ворогом. Хаммурапі погодився на перемир'я, а після навали у 1765 р. до н. е. еламців вавилонський цар відправив до Рім-Сіна послів з проханням укласти воєнний союз.

У своєму листі посол держави Марі у Вавилоні на ім'я Ярім-Адду повідомляє свого царя про те, як був укладений вавилонсько-ларський договір: «Рім-Сін так написав Хаммурапі: «Мої війська перебувають у готовності у моїй країні. Нехай твої війська також будуть у готовності у твоїй країні! Якщо ворог нападе на тебе, мої війська та мої кораблі приєднаються до тебе. Якщо ж ворог нападе на мене, то нехай твої війська та твої кораблі приєднаються до мене!».

Своєю чергою, марійський посол звітував своєму царю про те, як виконав його доручення укласти договір між Зімрілімом (царем Марі) та Вавилоном: «Я прибув до Вавилону і передав Хаммурапі послання, яке мій володар мені вручив. Він дуже зрадів і сказав: «Ці слова Зімрілім написав за підказкою Бога». Після цього я, Зімрілім та Ішме-Даган одразу уклали мир.... Другого дня я передав табличку з текстом мирного договору, яку мій володарь мені вручив...».

На відміну від царя Марі Рім-Сін, незважаючи на свої обіцянки, врешті-решт ухилився від участі в антиеламській коаліції. Хаммурапі не пробачив цього царю Ларси і після перемоги над еламцями повів своє військо проти Рім-Сіна. Ларса була захоплена у 1763 р. до н. е. і приєднана до Вавилонського царства.

У «Воєнній пісні Хаммурапі», з якою йшли в бій його воїни, є такі слова:

Царю, чиї дії для Бога Мардука приємні,
Збудуй свою владу на чотири сторони світу...

Завоювання Хаммурапі були втрачені його нащадками: у 1595 до н. е. у Вавилон увірвалися хети та їхні союзники касити і розграбували місто. Касити захопили владу у Вавилонії більш ніж на 400 років.

У цей час Вавилон не був регіональним гегемоном. Міждержавні відносини в Передній Азії XVI–XI ст. до н. е. були досить заплутані через існування великої кількості васальних напівзалежних держав і союзів. Разом із Вавилоном активними міжнародними гравцями були Єгипет, Хетська держава, Мітанні. Дипломатичні стосунки та зіткнення між ними варто вважати головним фактором регіональної безпеки. Серед таких зіткнень – різке

погіршення дипломатичних відносин між Вавилоном та Єгиптом у середині XIV ст. до н. е.

Погіршення двосторонніх відносин було викликане вбивствами у васальній Єгипту Сирії вавилонських послів, підтримкою Єгиптом Ассирії, яку вавилоняни сприймали як свою васальну державу, і особливо – політикою згортання стосунків з країнами Передньої Азії єгипетського фараона-реформатора *Ехнатона*. Поганий дипломат, Ехнатон різко скоротив розміри і цінність дипломатичних подарунків, які надавав вавилонським послам. В одному зі своїх листів Ехнатону вавилонський цар *Бурна-Буріаш II* скаржився на те, що новий єгипетський фараон не такий щедрий, як його батько, а в трьох інших відверто дорікає єгипетському «брату» за те, що вавилонські посли взагалі повернулися без подарунків.

Зміст цих листів з Амарнського архіву дисонує зі змістом листа, якого вавилонський цар надіслав свого часу батькові Ехнатона, фараонові Аменхотепу III: «Як раніше ти і мій батько були в дружбі один з одним, так тепер я й ти один з одним! Між нами жодної іншої справи не виникне! Чого ти в моїй країні не забажаєш, напиши, нехай доставлять тобі. І чого я не бажаю в твоїй країні, та напишу я, і нехай доставлять мені».

Крім того, Ехнатон відверто нехтував правилами дипломатичного етикету. В одному з листів Бурна-Буріаш II обурений тим, що для супроводження його дочки в Єгипет для укладання дипломатичного шлюбу з Ехнатоном останній надіслав п'ять колісниць: «Що скажуть сусідні царі: дочку великого царя конвоюють п'ять колісниць? Коли мій батько відправляв мою сестру до твого батька, її супроводжували три тисячі людей!».

Погіршення відносин між Вавилоном та Єгиптом і підтримка Вавилоном Хетської держави, а Єгиптом Ассирії істотно вплинули на міжнародні відносини в Передній Азії. Під ударами кочових племен арамеїв, ассирійців і халдеїв Вавилонська держава поступово занепадає, на початку XI ст. до н. е. фактично втрачає незалежність, хоча офіційно вважається царством.

Вплив Нововавилонського царства на міжнародні відносини в Передній Азії у першій половині II тис. до н.е. Олігархічна влада Вавилона у перші століття II тис. до н. е. орієнтувалася на союз з Ассирією. Значною мірою це було пов'язано не тільки з тим, що ассирійські царі зберігали привілеї вавилонськкої олігархії, а й з тим, що вавилоняни й ассирійці мали спільну мову, культуру та релігію. Однак у 626 р. до н. е. Вавилонія відділилася від Ассирії, що поклало початок Другому, або Нововавилонському, царству. Вавилон увійшов до антиассирійської коаліції, яка розгромила Ассирію наприкінці VII ст. до н. е. (див. наступний підрозділ).

Нововавилонське царство досягло свого розквіту за часів правління царя *Навуходоносора II* (605–562 рр. до н. е.). Він захопив великі території Пере-

дньої Азії (Елам, Північну Аравію, Сирію, Фінікію, Юдею тощо) і перетворив Вавилон на найбільший політичний і культурний[1] центр стародавнього світу. Кордони Вавилонії простягалися до Синайського півострова на Заході, до Малої Азії на Півночі, до Мідії на Сході (рис. 1.7).

Особливо запеклими були війни Навуходоносора II проти Юдеї та Єгипту – союзника нещодавно розгромленої Ассирії, південна частина якої перейшла під контроль вавилонян. Єгипетський флот домінував на морі, проте сухопутні війська Вавилонії виявилися сильнішими. Навуходоносор II подолав збройний опір єгипетських союзників юдеїв, знищив Єрусалим і у 582 р. до н. е. уклав мирний договір з Єгиптом.

Необхідність мирного договору між Вавилонією та Єгиптом була пов'язана з тим, що вавилонський цар відчував зростання небезпеки з боку своєї ненадійної союзниці Мідії (сучасний західний Іран). Навуходоносор II скористався можливістю втрутитися у внутрішні справи Єгипту, коли там у 570 р. до н. е. почалася громадянська війна. Проте вавилонські війська, що вторглися до Єгипту, були змушені залишити його. За новим вавилонсько-єгипетським договором країни встановлювали дружні стосунки. Союз був скріплений династичним шлюбом Навуходоносора II та єгипетської царівни.

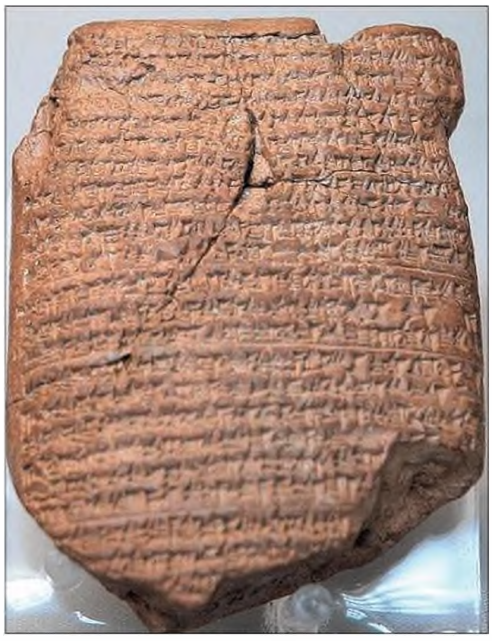

Рис. 1.7. Зліва – територія Нововавилонського царства, справа – «Єрусалимська хроніка» (глиняна табличка з текстом хроніки, яка розповідає про перші роки правління Навуходоносора II і насамперед про взяття Єрусалиму в 597 р. до н.е., звідси й прийнята в науці назва)

1 Серед найвідоміших споруд у Вавилоні, які побудували за розпорядженням Навуходоносора II і які викликали захоплення іноземних послів та державних діячів, – ворота богині Іштар та висячі сади Семіраміди (одне з 7 чудес світу).

Наступники Навуходоносора II не змогли надовго утримати кордони Вавилонського царства, яке неухильно занепадало. Воно впало у 539 р. під ударами Персії, що перетворилася на джерело постійної загрози для сусідів. Сам Вавилон добровільно відкрив персам ворота, оскільки їхній цар *Кір II* вдало використав дипломатичні прийоми і таємно домовився про це з найвпливовішими вавилонянами, передусім із жерцями[1]. Останній правитель Вавилонського царства Валтасар загинув, що стало популярним сюжетом у мистецтві[2].

1.5. Ассирія – народження першої у світі імперії

Взаємодія Ассирії з іншими державами у XXIV–X ст. до н. е. Ассирійське царство – одна з найдавніших держав в історії людства, яка існувала майже дві тисячі років (2400–605 рр. до н. е.)[3]. Спочатку невелике поселення семітських племен, які прийшли з Аравії, місто Ашшур (Ассур) отримало назву на ім'я бога війни – головного бога цього войовничого народу. Тривалий час місто і ном Ашшур, розташовані у Північній Месопотамії, не відігравали помітної ролі у міжнародних відносинах, але з часом унаслідок завоювань Ассирійська держава перетворилася на одного з головних міжнародних гравців у регіоні.

Ашшуром спочатку правили вожді, потім духовно-політичні лідери ішшіакуми, а в першій половині II тис. до н. е. – царі. Першим правителем, якому вдалося збройним шляхом об'єднати під своєю владою всі території, між Тигром і Євфратом у їхній верхній течії, був *Шамши-Адад I* (кінець XIX – поч. XVIII ст. до н. е). Через це в історії міжнародних відносин його державу часто називають «царство Верхньої Месопотамії».

Крім воєнних походів, Шамши-Адад I намагався здійснювати пошук союзників. Так, бл. 1783 р. до н. е. відбулася його особиста зустріч з вавилонським царем Хаммурапі, під час якої правителі двох держав уклали союз. Крім сусідніх держав, Шамши-Адад I намагався встановити дружні відносини з державами, що знаходилися на великій відстані. Відомо, наприклад, що за два роки до своєї смерті ассирійський цар відправив посольство на острів Дільмун у Перській затоці (сучасний Бахрейн). Дружні стосунки завдяки ба-

---

1 «Маніфест Кіра II» повідомляє: «Коли я мирно вступив у Вавилон і при радощах і веселощах зайняв престол у князівському палаці, бог Мардук, великий володар, схилив до мене широке серце жителів Вавилона, а я щодня стежив за його вшануванням».

2 Згідно з текстом Біблії, на бенкеті Валтасара в ніч взяття Вавилона персам з'явилася рука ангела Гавриїла і накреслила на стіні чотири слова, які передбачали загибель і самому Валтасару, і його царству. Звідси крилатий вислів – «Бенкет Валтасара», що означає веселе, легковажне життя перед великим лихом.

3 Історики міжнародних відносин розрізняють три періоди існування Ассирійської держави: 1) Староассирійський період (XXIV–XIV ст. до н. е.); 2) Середньоассирійський (1392–912 рр. до н. е.); 3) Новоассирійський (912–605 рр. до н. е.).

гатим подарункам були встановлені, а посли царя Дільмуна привезли через рік дари у відповідь.

Після смерті Шамши-Адада I його держава розпалася і була відновлена лише царем *Ашшур-убаллітом I* (1365–1330 рр. до н. е.). Задля того щоб його царство було визнане рівноправним у міжнародних відносинах, він не лише офіційно використовував титул «цар», а й вирішив три головні зовнішньополітичні завдання:

1) встановив міцні союзницькі відносини з Єгиптом;
2) звільнив Ассирію від залежності з боку держави Мітанні;
3) уклав династичний шлюб з Вавилонією.

У подальшому Вавилон був завойований ассирійськими військами царя *Тукульті-Нінурти I* (1244–1207 рр. до н. е.).

> Крім Вавилону, він підкорив землі поза межами Верхньої Месопотамії, про які свідчать написи, знайдені в Ашшурі: «Тукульті-Нінурта, цар всесвіту, цар країни Ашшур, цар чотирьох сторін світу, божественне сонце всіх людей, цар могутній, цар країни Кардуніаш, цар країни Шумера-і-Аккада, цар верхнього і нижнього морів, цар великих гір і рівнин, цар країни Субарі, країни Кутіум і цар країн Наїрі, цар, кому боги допомогли здобути його бажаних перемог і хто пасе чотири сторони світу страшною могутністю – ось я!...».

Ассирійську знать істотно збагачувало захоплення трофеїв і нових земель, але намагалися посилити свій вплив і владу й ассирійські царі. З XIII ст. до н.е. цар привласнив собі права головнокомандувача армією не лише під час війни, як раніше, а й у мирний час, і саме він тепер планував військові компанії, отже, вирішував питання війни та миру, обирав шлях дипломатії або завоювань. Серед своїх придворних найбільш надійними він вважав євнухів, які, на думку царя, не розкрадали державну скарбницю задля спадкоємців.

Намагання царя-завойовника Тукульті-Нінурта I посилити свою владу всередині держави і навіть побудувати нову столицю, щоб остаточно звільнитися від ашшурської знаті, призвели до змови цієї знаті. Тукульті-Нінурту I оголосили божевільним, скинули з престолу і вбили, після чого Ассирійська держава помітно слабшає. Крім тимчасового занепаду центральної влади, нестійке міжнародне становище Ассирії було пов'язане і з початком у XII ст. великого переселення «народів моря», яке захопило усе Східне Середземномор'я і частину Передньої Азії[1]. Ослаблення держави до кінця

---

1 Поступовий занепад Ассирії у XII–X ст. до н.е. тривав, незважаючи на її тимчасове посилення за правління Тіглатпаласара I (бл. 1115–1076 рр. до н. е.). Слава його як завойовника була пов'язана з вдалими війнами проти арамеїв і військовими походами до узбережжя Чорного та Середземного морів. Здійснивши понад 30 походів на захід, Тіглатпаласар I захопив Північну Сирію, Фінікію, частину Малої Азії і вперше зробив демонстративний вихід у Середземне море на фінікійських військових кораблях.

X ст. призвело до значного скорочення її території, яка знову була географічно обмежена частиною Північної Месопотамії.

Чому Новоассирійське царство X–VII ст. до н. е. вважають першою за часом імперією у світі?

Ассирія змогла поступово відродитися як велика держава на зламі X–IX ст. до н. е. Цей Новоассирійський період, або період Новоассирійського царства, тривав з 912 по 605 рр. до н. е. і мав такі особливості:

1) чергова доба масштабних завоювань зумовила небачене територіальне розширення Ассирії, яка охоплювала Месопотамію, частину Малої Азії, Сирію, Фінікію, Єгипет тощо;
2) це дозволило Ассирії встановити свою регіональну гегемонію на Близькому Сході;
3) правителі Ассирії використали для збагачення завдяки активній міжнародній торгівлі вдале географічне положення своєї країни, яка розташовувалася в місці перетину торгових шляхів зі сходу на захід (з Азії до Середземномор'я) і з півночі на південь (по річках Тигр і Євфрат);
4) завдяки воєнним реформам ассирійські царі створили найкращу у Передній Азії армію, організація та озброєння якої набагато перевершували армії країн-сусідів;
5) захоплення нових територій супроводжувалося знищенням населення, здатного чинити збройний опір, або його масовим переселенням на інші території Ассирійської держави;
6) централізація апарату управління забезпечила більш ефективну роботу служб, відповідальних за зовнішньополітичні стосунки держави, а уповноважені ассирійських царів досягли значних успіхів у дипломатичному мистецтві.

Отже, Ассирію доби Нового царства дослідники обґрунтовано вважають першою за часом імперією у світі, в якій було створено спільний політичний та економічний простір і на тривалий час встановлено відносний мир («Пакс Ассиріака»; лат. – *Pax Assyriaca*).

Однак цей внутрішній мир був результатом нечуваної жорстокості, яку виявляли ассирійські війська під час воєн. В цьому царі, полководці та воїни Ассирії перевершили своїх ворогів. Повне знищення населення міст та цілих територій, здирання шкіри з живих людей, виколювання очей, відрізання голови вважалися досить ефективним способом залякування ворогів та пропагандистського тиску на інші, зокрема вже підкорені, народи.

Перетворення ассирійської армії на досконалу воєнну машину відбулося за правління царя-завойовника *Тіглатпаласара III* (745–727 рр. до н. е.). Його воєнна реформа зумовила такі зміни:

- замість ополчення селян була створена постійна, більша за чисельністю армія з найманців-професіоналів, рекрутів та колишніх військовополонених;
- ассирійська армія першою на Стародавньому Сході була повністю переозброєна сталевою наступальною зброєю[1] на відміну від бронзової зброї ворогів;
- ассирійська армія першою стала використовувати постійні підрозділи саперів та регулярну бойову кінноту, більш маневрену, ніж колісничі[2];
- успіхи ассирійської армії значною мірою залежали від більш ефективної роботи структур воєнної розвідки та зв'язку на чолі зі спадкоємцем престолу[3].

На чолі своєї армії Тіглатпаласар III здійснював активну зовнішню політику фактично по всьому периметру ассирійських кордонів (рис. 1.8). На пів-

Рис. 1.8. Зліва – Тіглатпаласар III, барельєф із палацу в Німруді, справа – Тіглатпаласар III бере в облогу місто. Ассирійський барельєф зі столиці Ассирії Ніневії (Британський музей)

1 Хоча наступальна зброя була вже сталевою, оборонне озброєння ще тривалий час виготовлялося з бронзи. Тіла воїнів захищав панцир з тростини або зі шкіряних ременів з металевими бляхами та щити різних форм і розмірів.

2 Згідно з чітким розподілом за родами військ ассирійська армія поділялася на легко- і важкоозброєну піхоту, саперів, кінноту, воїнів на колесницях. Вершники та колісничі були привілейованими родами військ, в них служили заможні люди. Колісниця запрягали парою (четвіркою) коней. Після ассирійців бойову кінноту почали використовувати в інших країнах Сходу.

3 Наприклад, наприкінці VIII ст. до н.е. ассирійський цар Саргон II призначив свого сина Синахеріба відповідальним за обробку розвідувальних повідомлень, які збереглися у вигляді клинописних табличок.

дні він підкорив Вавилон, на півночі успішно воював проти Урарту, а на сході – проти Мідії. Велику увагу Тіглатпаласар III приділяв західному напрямку, де йому протидіяв союз сирійських міст на чолі з Дамаском. Він захопив Дамаск, прибережні території Східного Середземномор'я, зокрема Ізраїль, Фінікію, Палестину і впритул наблизився до Єгипту.

Захоплення й утримання в покорі величезних територій було неможливим без дипломатичних зусиль, спрямованих насамперед на підготовку та укладення Новоасирійським царством міжнародних угод. В арсеналі ассирійської дипломатії того часу були всі відомі форми міжнародної взаємодії: відправлення і прийом посольств, ведення переговорів, підписання договорів, створення союзів, практика взяття заручників[1], зокрема синів васальних правителів Ассирії, шлюбна дипломатія.

Значну роль у тимчасовому примиренні Ассирії та Вавилону відіграв династичний шлюб у 811 р. до н. е. ассирійського царя *Шамши-Адада V* і вавилонської царівни *Шуммурамат (Семіраміди)*. Цьому передувала успішна війна ассирійців проти Вавилону і двосторонній, невигідний правителю останнього договір про новий кордон і данину. Династичний шлюб Шамши-Адада V і Шуммурамат дозволив не лише зняти гостре напруження у відносинах двох царств, а й посилити в Ассирії вавилонський культурний і релігійний вплив. За часів свого регентства Шуммурамат поширила в Ассирії культ вавилонського бога Набу.

Прикладом, коли ассирійські царівни видавалися заміж за іноземних правителів, є дочка *Асархаддона*, який одружив її з царем скіфів Партатуа для того, щоб скіфи залишили антиассирійську коаліцію.

Зберігся клинописний документ, в якому йдеться: «Партатуа, цар скіфів, послав гінця до Асархаддона ... якщо Асархаддон, цар Ассирії, віддасть за дружину Партатуа, цареві скіфів, дочку царя, чи вступить з ним Партатуа, цар скіфів, в союз?...». Документ є зверненням до оракула.

Асархаддон був батьком наймогутнішого новоасирійського царя Ашшурбанапала.

Останнім видатним царем Ассирії був *Ашшурбанапал* (669–627 рр. до н. е.). Він намагався зберегти державу воєнними та дипломатичними засобами[2]. Йому вдалося поширити кордони в Малій Азії, придушити повстання

1 Коли у 671 р. ассирійський цар Асархаддон захопив та розграбував єгипетський Мемфіс, він захопив у полон членів родини фараона, зокрема сина та дружину, яких відправив в Ассирію як заручників.

2 Про державну, зокрема, дипломатичну діяльність Ашшурбанапала йдеться у клинописних документах державного архіву і бібліотеки (близько двох тисяч одиниць). Вони знайдені в руїнах царських палаців у Ніневії і Куюнджик, неподалік від Ніневії.

єгиптян проти ассирійської влади[1], розгромити Елам і поділити його територію (див. кольорове *фото 3*).

Спритний дипломат і вмілий політик, Ашшурбанапал, однак, сам спровокував чергову війну з Еламом, коли наказав заарештувати послів еламського царя Те-Уммана, які вимагали видати еламських втікачів. Під час розгрому еламської армії в 653 р. до н. е. поблизу м. Тупліз Те-Уммана вбили на очах його полоненних воїнів, а його голову відправили до ассирійської столиці Ніневії.

У важливому документі «Аннали Ашшурбанапала» цар так оцінює своє правління: «Під владою моєю виливалася родючість, у роки мої збирався достаток». Насправді, хоча за його правління Ассирійська імперія дійсно досягла найбільших розміров, майже одночасно посилюються кризові явища у внутрішній та зовнішній політиці. Відпав Єгипет, який об'єднав проти Ашшурбанапала колишній союзник Ассирії Псамметіх I, а в 653 р. до н. е. почалося повстання *Шамаш-шум-укіна* – рідного брата Ашшурбанапала. *Шамаш-шум-укін* був правителем Вавилона з титулом царя і намагався створити широку міжнародну коаліцію проти центральної ассирійської влади. До цієї коаліції увійшли міста Вавилонії, Сирії, Фінікії, Палестини, Елам, їм допомогали арабські племена, Єгипет, Мідія тощо.

Здавалося, у цій ситуації Ашшурбанапал приречений, але саме тоді повною мірою виявився його дипломатичний талант. Він звернувся за допомогою до останніх союзників – скіфів та кімерійців, шляхом інтриг послабив єдність ворогів і звернувся з дипломатичним посланням до двох впливових міст – Вавилону і Ніппуру, а також до сусіднього царства Елам. У ньому Ашшурбанапал закликав видати йому Шамаш-шум-укіна. У посланні він писав: «...Слова вітру, який лжебрат сказав вам, – всі мені сказані, я чув їх: це вітер, не звертайте на нього уваги... Це хитрощі... Ваше братерство з ассирійцями і ваші привілеї, які я встановив, досі я пам'ятаю. Ви ж ані мить не слухайте його брехні...». Завдяки цьому зверненню Ашшурбанапала до населення Вавилона та обіцянкам зберігати надалі міські вольності повсталі міста відпали від Шамаш-Шум-укіна, перейшли на бік Ашшурбанапала, який придушив повстання. Щоб не потрапити у полон, Шамаш-шум-укін підпалив царський палац і разом з дружиною кинувся у вогонь.

Ассирія встояла, але вона ненадовго змогла пережити Ашшурбанапала. Сусідні держави, як і під час повстання Шамаш-шум-укіна, намагалися об'єднати зусилля для протидії довготривалої агресивної зовнішньої політики Ассирії. Громадянська війна всередині держави, яка розпочалася після смерті Ашшурбанапала, викликала спокусу для втручання в її справи ззовні. Мідія і Вавилонія уклали воєнний союз і в 612 р. до н.е. захопили та знищили ассирійську столицю Ніневію. Ця перемога Мідії сприяла її посиленню в регіоні і виникненню на її державній основі могутнього Перського царства.

---

1 Ассирія володіла Єгиптом у 677–663 рр. до н. е.

1.6. Війни та дипломатія Перської держави в VI–IV ст. до н. е.

Після розгрому Ассирії Мідія поширила свою владу на значні території Передньої Азії і намагалася перетворитися на нового регіонального лідера. На південному сході її володінь була розташована історична область Парсуаш (Персія), в якій ще з X–IX ст. до н. е. мешкали стародавні перси – один із союзів іраномовних племен, етнично близький мідійцям. Із VII ст. до н. е. місцева знать підтримувала нащадків перського вождя *Ахемена* (звідси назва династії перших правителів Персії – Ахеменіди).

Як виникла Перська держава Ахеменідів і чому вона вважається державою-агресором?

Засновником імперії Ахеменідів був *Кір II Великий* (бл. 559–530 рр. до н. е.), один із найвизначніших правителів в історії Стародавнього Сходу (рис. 1.9). Свою державу він створив у збройній боротьбі проти рідного діда – мідійського царя *Астіага.*

Успадкувавши від батька *Камбіза* владу над Персією, Кір на чолі перських племен у 553 р. до н. е. повстав проти Астіага. Кір переміг діда й став царем як Персії, так і Мідії[1]. Він використав сприятливу для виступу міжнародну обстановку: саме в цей час різко погіршилися відносини між Мідією та Вавилонією. Землі, що входили раніше до складу Мідійської держави (Парфію, Вірменію, Гірканію), Кір II приєднав до Персії. Мідія в його царстві зберігала свої права, а мідійці розглядалися рівними персам.

Це були лише перші кроки на шляху створення великої імперії Ахеменідів. Після розгрому Еламу Кір II уклав військово-політичний союз із Кілікією

Рис. 1.9. Барельєф перських воїнів Кіра Великого. Палац Дарія I (палац Тачара, Персеполіс)

1 Кир II зберіг життя Астіагу й навіть призначив його намісником однієї з областей.

(південний схід Малої Азії) і впритул наблизився до кордонів впливової і могутньої тоді Лідії (західна частина Малої Азії).

Ім'я лідійського царя *Креза* ще в добу давнини стало загальною назвою на позначення дуже багатих людей. Він мав боєздатне військо. Лідія уклала міжнародні угоди про взаємодопомогу із Вавилоном, Єгиптом, Спартою. Наявність сильних союзників, значні фінансові ресурси і військова сила робили Креза самовпевненим, і він у 547 р. до н. е. першим розпочав воєнні дії у Малій Азії. Проте Кір II того самого року здобув перемогу у вирішальній битві поблизу лідійської столиці Сарди.

Після цього були підкорені грецькі міста на егейському узбережжі Малої Азії, частина Центральної Азії, а в 539 р. до н. е. – Вавилонія. Як повідомляє один із написів Кіра II (т. зв. «Циліндр Кіра»), «усі мешканці Вавилону та всієї країни Шумер і Аккад, князі та намісники, схилилися перед ним у поклоні і облобизали його ноги, радіючи та сяючи, що царство в нього».

Кір II виявився настільки непереможним, що Сирія, Палестина, Фінікія добровільно визнали його владу. До кінця свого царювання родоначальник імперії Ахеменідів вже контролював величезну територію від Егейського моря і кордонів Єгипту на Заході до Індії на Сході. Кір II загинув у 530 р. до н. е. в Центральній Азії поблизу річки Амудар'я під час невдалої війни проти племені массагетів.

> За версією Геродота, Кір II мав намір захопити володіння массагетів, але, оскільки їхня цариця *Томіріс* була вдовою, вирішив використовувати прийоми шлюбної дипломатії. «До неї Кір відправив послів під приводом сватання, бажаючи ніби зробити її своєю дружиною. Однак Томіріс зрозуміла, що Кір сватається не до неї, а домагається царства массагетів і відмовила йому. Тоді Кір, оскільки йому не вдалося хитрістю досягти мети, пішов війною на массагетів». Томіріс у своєму листі попередила Кіра, війська якого вбили її сина: «Віддай мені мого сина та йди з цієї країни безкарно... Якщо ж ти не зробиш цього, то клянуся тобі сонцем, владикою массагетів, я напою тебе кров'ю, хоча ти і ненаситний». Після перемоги над персами, Томіріс сунула голову перського царя у винний бурдюк, наповнений людською кров'ю, і сказала: «Ти жадав крові, цар персів, так пий її тепер досить!».

Після смерті Кіра II його син *Камбіз II* у 525 р. до н. е. підкорив Єгипет, причому надав захопленню Єгипту характеру особистої унії й оголосив себе фараоном.

Завоювання Перської держави зумовили її найбільше розширення за правління *Дарія I* (522–486 рр. до н. е.) (див. кольорове *фото 4*). Представник молодшої гілки правлячої династії Ахеменідів прийшов до влади шляхом державного перевороту, одружився на *Атоссі* – вдові вбитого царя Гаумати, проте цей шлюб не забезпечив визнання Дарія царем в усіх регіонах імперії. Йому доводилося встановлювати свою владу за допомогою зброї.

Подолавши спротив всередині держави, Дарій I захопив нові території, зокрема Лівію, Нубію (Куш), Північно-Західну Індію, острови Егейського моря. Владу перського царя визнали навіть карфагеняни (мешканці фінікійської колонії Карфаген). Перська імперія за часів Дарія I досягла найбільшого територіального поширення (рис. 1.10). Оскільки перси були спочатку кочовим народом, на кордонах своїх володінь вони ставили зображення кентавра – одного з найдавніших своїх символів.

Рис. 1.10. Перська держава Ахеменідів часів перших завоювань у VI ст. до н.е.

Дарій I був першим, хто прийняв титул «цар царів» («шаханшах»), а його реформи подовжили і закріпили роль держави як регіонального гегемона.

Які чинники сприяли успіхам Ахеменідів на міжнародній арені?

Агресивна зовнішня політика Ахеменідів зумовила створення ними величезної могутньої держави. Це сталося не лише завдяки боєздатній армії, але й ефективним політичним, фінансовим, соціально-економічним реформам, які сприяли міжнародній активності Персії. При цьому справжнім царем-реформатором був Дарій I.

Перська воєнна організація вважалася тоді найкращою в Передній Азії.

Замість колишнього народного ополчення Ахеменіди створили професійну армію. Її ядром була царська гвардія «амртака» (10-тисячний корпус т. зв. «безсмертних»[1]), кіннота, бойові слони та колісничі[2]. Піхота ділилася

1 Чисельність корпусу (10 тисяч) залишалася незмінною, місця вбитих швидко займали нові воїни – звідси назва «безсмертні».

2 Найбільший жах на ворогів наводили перські серпоносні колісниці.

на копійників, лучників, пращників. Основною ударною силою піхоти згодом стали важкоозброєні «кардаки». В армії, крім перських, були національні контингенти багатьох підкорених персами народів (мідяни, вавилоняни, парфяни тощо), а у флоті, який налічував до 400 бойових кораблів, переважали найкращі мореплавці того часу – фінікійці.

На високому рівні у персів було не лише військове, а й дипломатичне мистецтво. Серед великої кількості канцелярій існували ті, що відповідали за зовнішні зносини та листування з послами. Зазвичай завоюванню персів передувала напружена робота їхніх послів, які доводили правителям і представникам державної влади інших країн переваги бути частиною Перської імперії. На відміну від ассирійських царів, які з метою запобігти створенню місцевих династій охоче призначали правителів областей з числа євнухів, Ахеменіди тривалий час зберігали місцеву владу. Лише з часів Дарія I керівниками кожної з двадцяти областей імперії – сатрапами («охоронцями царства») були зазвичай перси. Типовий приклад вмілої роботи перських послів цього царя – визнання північноафриканським торговим містом Карфагеном своєї вассальної залежності від Персії і обіцянки карфагенської влади чужеземним послам не порушувати в себе релігійних заборон персів (наприклад, не ховати небіжчиків у землі).

У період правління Ахеменідів остаточно сформувалася релігія персів та мідійців – зороастризм. Його творцем вважався вбитий жерцем-язичником пророк *Заратуштра* (грецький варіант імені – *Зороастр*, звідси назва релігії). Ця релігія набула певного поширення серед інших народів, стала елементом культурного, ідеологічного, політичного впливу.

> Послідовники вчення стверджували, що одкровення Заратуштрі надав бог *Ахура-Мазда*. Згідно з ними у світі триває запекла боротьба між силами світла, правди й добра та духами темряви. Людина сама вирішує, на чий бік стати. Проте в зороастризмі вперше знайшла місце ідея про кінець світу та страшний суд. Оскільки в їхніх храмах ніколи не згасав вогонь, зороастрійців називали ще вогнепоклонниками. Перси досить поважно ставилися до чужих релігій, а сам зороастризм приваблював представників інших народів. Проте в іноземців завжди викликало обурення те, що зороастризм забороняв закопувати й спалювали трупи, щоб згідно з віровченням не осквернив чистих стихій (землі, води та вогню), і тому трупи залишали на поживу собакам та хижим птахам.

Держава Ахеменідів дбала про розвиток активної міжнародної торгівлі. Цьому сприяли монетна реформа і будівництво кращих в Азії доріг. Дарій I ввів єдину золоту монету високої проби – дарик, яка на сотні років стала найпривабливішою золотою монетою в міжнародних розрахунках. Перських та зарубіжних купців приваблювали в державі Ахеменідів не лише дари-

ки, а й дороги. Одну з них, вимощену каменем дорогу, яку побудував Дарій I, називали Царською. Нею з великою швидкістю постійно пересувалися торговці, царські гінці, воїни. Вона справила настільки велике враження на сучасників, що виник крилатий вислів «Царська дорога» на позначення найбільш швидкого й легкого способу домогтися чогось. Грецький історик Геродот навіть вважав дороги Персії кращими у світі. Важливе значення для розвитку міжнародної торгівлі мало й відновлення Дарієм I каналу з Нілу до Червоного моря[1].

Усі ці об'єктивні фактори разом із суб'єктивними – управлінськими та дипломатичними здібностями Дарія I – зумовили посилення впливу його держави в міжнародній політиці. Проте вже в роки його царювання виявилися ознаки кризи держави Ахеменідів, які, зрештою, призвели до її падіння.

Що спричинило падіння держави Ахеменідів?

Фатальні наслідки для Перської імперії мали посилення сепаратизму сатрапів, боротьба за царську владу, невдалі війни з грецькими полісами, а потім – з Македонією.

Незважаючи на численні перемоги, Дарій I не зміг у 512 р. до н. е. підкорити причорноморських скифів. Коли він вдерся в їхні землі, скіфи ухилялися від генеральної битви, дотримувалися тактики маневреної війни, а перським послам скіфський цар *Іданфірс* відповів: «Ми не втікаємо від вас. Ми кочуємо по своїх степах, як звикли з давніх-давен». Хоча Дарій I офіційно включив скіфів до списку підкорених ним народів, насправді перси за його наказом кинули своїх поранених та частину обозу й безславно відступили.

Саме за царювання Дарія I розпочалися тривалі та невдалі для держави Ахеменідів греко-перські війни 500/499–449 рр. до н. е. (див. докладно п. 4.4). Майже одночасно з розгромом греками перського полководця Мардонія при Марафоні в Єгипті у 486 р. до н. е. почалося повстання проти влади Дарія I. «Цар царів» помер під час підготовки до військового походу проти єгиптян в обстановці взаємної ворожнечі його синів від різних дружин.

Поразки в Греції його сина *Ксеркса I* (486–465 рр. до н. е.) викликали чергову внутрішню кризу Перської держави. У країні панував голод, чиновники були незадоволені масовими звільненнями зі своїх посад та репресіями з боку центральної влади. Ксеркса I було вбито його наближеними, а душею заколоту став його молодший брат *Артаксеркс* (465–424 рр. до н. е.).

---

1 На гранитній стелі поблизу Суецького каналу є перський напис Дарія I, в якому йдеться: «Каже Дарій-цар: "Я перс. З Персії я завоював Єгипет. Я наказав прорити цей канал від річки Пірана [тобто Ніла], яка тече в Єгипті, до моря, яке простягається від Персії. Потім цей канал був проритий, як я наказав, і кораблі пішли з Єгипту через цей канал до Персії, бо моя воля була"».

Палацові перевороти тривали й надалі[1]. Вони супроводжувалися повстаннями підкорених народів (єгиптян, вавилонців, мідійців тощо) та підсиленням сепаратизму перської знаті. Проте сама імперія Ахеменідів уявлялася сусіднім державам ще настільки міцною, що до Східного походу Александра Македонського жоден правитель не наважувався спробувати знищити Перську державу.

Вторгнення греко-македонської армії мало фатальні наслідки для імперії Ахеменідів і її царя Дарія III. Через воєнні поразки в 334–330 рр. до н. е. перська держава послідовно втратила Малу Азію, Сирію, Палестину, Єгипет, Вавилонію (див. докладніше п. 5.2). У 330 р. до н. е. були захоплені дві столиці персів – Пасаргади та Персеполь. Так було знищено Перську державу, уламки якої увійшли до держави македонського завойовника. Від дворця Ахеменідів залишилося лише згарище[2].

Контрольні запитання

1. У чому полягали особливості міжплемінних відносин у первісному суспільстві?
2. Які держави були найбільш активними учасниками міждержавних відносин на Стародавньому Сході?
3. У чому виявлялися головні особливості міждержавних відносин на Стародавньому Сході?
4. Як природно-географічні умови вплинули на створення Єгипетської держави та її контакти з сусідами?
5. На які періоди поділяється історія міжнародних відносин Єгипту і з якими народами зазвичай взаємодіяли єгиптяни?
6. Якими були методи зовнішньої політики єгипетських правителів Давнього та Середнього царств?
7. Які зміни відбулися у міждержавних відносинах Єгипту в сер. II – сер. I тис. до н. е.?
8. У чому виявлялися особливості дипломатичної служби Єгипту доби Нового царства?
9. Чому в VIII–IV ст. до н. е. Єгипет підпадає під владу Ассирії, Персії та Македонії?
10. Які форми міждержавних відносин використовували правителі міст-держав Месопотамії у III тис. до н. е.?
11. У чому полягали особливості зовнішньої політики та дипломатії стародавнього Вавилону у II тис. до н. е.?

---

1 У розпалюванні ворожнечі навколо трону дуже значну роль відігравали жінки численного царського гарему. За ахеменідською традицією до гарему входила, крім дружин та наложниць царя, ще й жіноча половина царської родини (сестри, племінниці, навіть мати). Жінки гарему постійно надавали царям свої поради, зокрема з питань зовнішньої політики. Узагалі-то персіянки мали значний вплив на своїх чоловіків. Як повідомляв давньогрецький письменник Плутарх, одного разу, коли перси почали втікати з поля бою, їм назустріч вийшли жінки, підняли вбрання вище пояса і вигукнули: «Куди ви втікаєте, найнікчемніші боягузи? Адже не повернутись вам туди, відкіля ви з'явилися на світ». Ці слова і вигляд жінок так присоромили втікачів, що «перси повернулися обличчям до ворогів і в бою розбили їх».

2 П'яний Александр Македонський увійшов зі смолоскипом у палац Ксеркса і підпалив його.

12. Яким був вплив Нововавилонського царства на міжнародні відносини в Передній Азії у першій половині II тис. до н.е.?
13. Як Ассирія взаємодіяла з іншими державами у XXIV–X ст. до н. е.?
14. Чому Новоассирійське царство X–VII ст. до н. е. вважають першою за часом імперією у світі?
15. Як виникла Перська держава Ахеменідів і чому вона вважається державою-агресором?
16. Які чинники сприяли успіхам держави Ахеменідів на міжнародній арені?
17. Що призвело до падіння держави Ахеменідів?

Список літератури

Брусиловська О. І., Коваль. І. М. Історія міжнародних відносин (сер. III тис. до н. е. – сер. XVII ст. н. е.) : навч.-метод. посіб. Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова, 2013. 188 с.

Булик М. В. Історія міжнародних відносин у давні часи : навчальний посібник. Маріуполь : МДУ, 2017. 274 с.

Буткевич О. В. Міжнародне право Стародавнього Світу : монографія. Київ : Україна, 2004. 864 с.

Гавриленко О. А., Сироїд Т. Л. Історія міжнародного права: стародавня доба : навчальний посібник. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. 232 с.

Григор'єва Т. Історія дипломатії: від давнини до кінця XVIII ст. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2014. 177 с.

Зінченко А. Л. Історія дипломатії: від давнини до нового часу. Київ : Проза, 2005. 560 с.

Історія міжнародних відносин : підручник / Алєксєєнко І. В., Маргулов А. Х., Єремєєва І. А., Несправа М. В. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2020. 228 с.

Крижанівський О. П. Історія стародавнього Сходу : підручник. Київ : Либідь, 2006. 592 с.

Шама О. І. Хрестоматія з історії Стародавнього Сходу. Тернопіль : ТНПУ, 2015. 488 с.

Яблонський В. В. Військове мистецтво і дипломатія давнього Єгипту доби Нового царства. Київ : Друкарик, 2024. 214 с.

Яворська А. О. Мирний договір між Рамсесом II та хетським царем Хаттусілі III. *Історіосфера*. Одеса, 2017. С. 83–88.

Frahm E. Assyria: The Rise and Fall of the World's First Empire. New York, Basic Books, 2023. 528 p.

Holland T. Persian Fire The First World Empire, Battle for the West. London : Abacus, 2006. 448 p.

Liverani M. International Relations in the Ancient Near East, 1600–1100 BC. *Studies in Diplomacy*. London : Palgrave Macmillan, 2001. 258 p.

Phillips C., Axelrod A. Encyclopedia of Historical Treaties and Alliances. New York : Facts on File, 2005. 1071 p.

Romer J. History of Ancient Egypt: From the First Farmers to the Great Pyramid. London : Penguin Books, 2012. 512 p.

РОЗДІЛ 2

Індія в міжнародних відносинах Стародавнього світу

2.1. Основні періоди історії міжнародних відносин та дипломатії Стародавньої Індії. Міждержавні відносини Харапської цивілізації та ведичного періоду
2.2. Зовнішня політика і дипломатія Індії у буддійський період
2.3. Міжнародні відносини Індії у класичний період
2.4. Теоретичні питання зовнішньої політики держави в давньоіндійських письмових джерелах. Організація посольської служби

2.1. Основні періоди історії міжнародних відносин та дипломатії Стародавньої Індії. Міждержавні відносини Харапської цивілізації та ведичного періоду

Стародавня Індія[1] відіграла помітну роль в історії міжнародних відносин. Одна з трьох найдавніших за часом виникнення (разом із цивілізаціями Шумеру та Єгипту), давньоіндійська цивілізація надала поштовх розвитку державного будівництва в долині річки Інд та на півострові Індостан, збагатила світ досвідом міждержавних відносин і його узагальненням у політичних трактатах. Стародавня Індія розвивалася в умовах зовнішніх вторгнень та міждержавної взаємодії, що суттєво вплинуло на кожен з її історичних періодів.

В історії Стародавньої Індії визначають такі періоди:

1. *Індська (Хараппська)* цивілізація (межа IV–III тис. до н. е. – XVII ст. до н. е.) – виникнення, розквіт і занепад общин, міст, протодержавних об'єднань в районах долини Інду (сучасний Пакистан та Північно-Східна Індія). Назва періоду походить від назви одного з головних міст цивілізації – Хараппи.
2. *Ведичний (ведійський) період* (XIII–VI ст. до н. е.) – час існування індоарійської цивілізації після масштабних вторгнень та завоювань

1 У європейських мовах слово «Індія» виникло шляхом запозичення давньоперських слів «хінду» та «Хіндустан», як перси називали Індію.

індоаріїв. Назва періоду походить від найдавнішого письмового джерела з історії Індії – збірки релігійних текстів «Веди».

3. *Буддійський період* (VI–III ст. до н.е.) – період міждержавних війн за гегемонію та створення першої загальноіндійської держави – імперії Маур'їв зі столицею в місті Паталіпутра. Оскільки в сер. VI ст. до н. е. зародилася, а в наступні століття поширилася перша за часом світова релігія буддизм, яка стала державною ідеологією, цей період дістав назву «буддійський».
4. *Класичний період* (II ст. до н. е. – V ст. н. е.) – період вторгнень певною мірою еллінізованих бактрійців та саків, доба існування Кушанського царства та держави Гуптів. Через значний міжнародний вплив цих державних утворень у межах класичного періоду можна окремо виділити три етапи історії міжнародних відносин давньоіндійських держав:
   1) Індо-грецьке царство (II–I ст. до н. е.) та царство Сакастан (II ст. до н. е. – I ст. н. е.);
   2) Кушанське царство (I–III ст. н. е.);
   3) держава Гуптів (IV–VI ст. н. е).

У чому проявлялися особливості міжнародних відносин Хараппської цивілізації?

Хараппська цивілізація з часів свого виникнення на зламі IV–III тис. до н. е. була цивілізацією доби бронзи на чолі з великими містами. Найбільші з них, за підрахунками вчених, налічували близько 20–50 тис. мешканців кожне. Такі міста (Ракхігархі, Хараппа, Мохенджо-Даро, Лотхал, Джолавіра) захищали від вторгнень міцні мури та башти, в них існували цитаделі (фортеці) для правителів та жерців, планування міст свідчить про планомірну забудову з рівними вулицями, надійними шляхами і побутовими зручностями (навіть каналізацією, близькою до сучасного типу). Усе це не лише свідчило про високий культурний рівень, а й приваблювало сусідів, зокрема завойовників.

Крім війн, найбільш активною формою міжнародних зв'язків міст Хараппської цивілізації була торгівля. Археологічні знахідки свідчать про високий рівень розвитку ремесел (зокрема, ювелірне виробництво, обробка металів, гончарна справа, ткацтво і виготовлення бавовни тощо). Ці та інші ремісничі вироби разом із слоновою кісткою та продукцією сільського господарства були предметом міжнародної торгівлі. Серед археологічних знахідок у різних містах Хараппської цивілізації знайдено однакові вагові камені, що свідчить про існування загальної системи ваг, з якою мали бути добре знайомі й купці з інших регіонів Азії.

Так, шумерські купці торгували з містами Хараппської цивілізації морем. У давньошумерських текстах збереглася географічна назва «Малухха» як країна, що приваблювала торговців. Скоріше за все, саме так шумери називали Північно-Західну Індію.

Тривалий час адміністративним центром Хараппської цивілізації було місто Мохенджо-Даро, або «Пагорб мерців» (бл. 2600–1700 рр. до н. е.), найстарішим та найбільшим містом – Ракхігархі, найактивнішим центром міжконтинентальної морської торгівлі і головним портом – місто Лотхал. Місто було з'єднане з Аравійським морем каналом (вважається найдавнішим у світі з усіх відомих науці) і торгувало не тільки з Месопотамією, а й з країнами Східної Африки, у тому числі з Єгиптом.

Занепад Хараппської цивілізації відбувся через поєднання двох причин:

1) зміна кліматичних умов, зокрема тривале зменшення води, обміління річок, постійні посухи, через що скорочувалися врожаї, занепадала торгівля і, відповідно, зовнішньоекономічні зв'язки;
2) вторгнення в XIX–XVIII ст. до н. е. арійських племен та поступове захоплення ними території Північної Індії.

Трансформація міжнародних відносин у ведичний період. Індоєвропейські арійські[1] (індоарійські) племена прийшли в Індію з Південної Європи та Ірану[2]. Їх єдиного масованого вторгнення не було; протягом кількох століть вони проникали міграційними хвилями і воювали при цьому як проти місцевого населення (дравідів), так й одні племена проти інших[3]. Арії поступалися місцевому населенню за рівнем культури та життя, проте перемогали перш за все завдяки використанню бойових колісниць.

> Ведичний період історії міжнародних відносин Стародавньої Індії (XIII–VI ст. до н. е.) отримав назву від збірки індуїстських молитов, відомих як Веди (із санскриту – «відати», «знати», «достовірні знання»). Веди – найдавніша священна книга на санскриті, яка використовувалися аріями. В її першій книзі Рігведі («Веда гімнів») описано легендарну Битву десяти царів, засновану на реальних історичних подіях. Бог Індра, який допоміг розгромити війська десяти царів, – найпопулярніший персонаж у Рігведах. Союз з ним дарував перемогу.

Оскільки завоювання та освоєння аріями Північної Індії тривало кілька століть і супроводжувалося занепадом міст та знищенням частини населення, імовірно, що завойовники чисельно значно поступалися місцевому населенню й асимілювалися ним.

---

1 Вчені вважають, що слово «арій» виникло внаслідок мовної трансформації праіндоєвропейського слово «агуа» («благородний», «вільний»). Хоча арії були напівкочовими напівземлеробськими племенами, скотарство мало таке велике значення, що корова шанувалася ними як культова тварина.

2 Разом з тим існує наукова гіпотеза, згідно з якою арійські племена не завойовували Індію, а були її найдавнішими мешканцями.

3 Доарійське населення Північної Індії складали дравіди, які зараз мешкають не лише в Індії, переважно в Південній, але й в інших державах – Бангладеш, Пакистані, Ірані, Афганістані тощо.

На чолі кожного з арійських племен стояв вождь (*раджа*), який спирався на дружину воїнів. Разом із верхівкою служилої знаті вожді племен складали вищу соціальну верству правителів і військових (*кшатріїв*), владу яких ідеологічно обґрунтовували та обожнювали жерці (*брахмани*). Разом із привілейованими верствамит кшатріїв та брахманів в століття арійського завоювання склалися дві непривілейовані верстви населення, позбавлені влади – *вайш'ї* (купці, торговці, землероби, скотарі) і *шудри* (слуги і різноробочі). Ці чотири головні соціальні верстви (*варни*) упродовж наступних століть перетворилися на касти – замкнені стани зі спадковим закріпленням та обмеженнями на вибір професії. Таке закріплення гарантувало завойовникам збереження влади.

Завойована та освоєна територія Індії отримала назву «Ар'яварта» – «країна аріїв» (див. кольорове *фото 5*). Якщо Хараппська цивілізація виникла в долині річки Інд (Північно-Східна Індія), Ар'яварта охоплювала значну територію не лише уздовж річки Інд, а й у долині Гангу (Північно-Східна Індія)[1]. Саме тут у другій половині II тис. до н. е. виникли рабовласницькі держави на чолі з царем.

Царська влада воювала з племенами, які не підкорялися їй і створювали свої, незалежні або напівзалежні царства. Серед таких рабовласницьких царств ведичного періоду, що існували в II тис. до н. е. – IV ст. до н. е. в долинах Гангу та Інду найбільшими були Кошала і Макгадха (Північно-Східна Індія), Матс'я (Північно-Західна Індія), Чеді (Центральна Індія), Шурасена (Північна Індія) тощо. У VI–V ст. ці та інші держави (усього 16) згадуються в письмових джерелах як *магаджанапади* («великі країни») (рис. 2.1) на чолі з *магараджами* (великими раджами). З VIII ст. до н. е. в долині Гангу виникли великі міста – центри ремесла і торгівлі (зокрема, міжнародної). Відомим центром міжнародної торгівлі було місто Чампа – столиця царства Анга. Купці цього міста вели морську торгівлю, зокрема з державами Південно-Східної Азії.

У міру того як у Північній Індії переважно збройним шляхом поступово відбувалися процеси політичної інтеграції, дезінтегровані князівства та племінні союзи долини Інду були завойовані в 517 р. до н. е. Перською державою. За розпорядженням Дарія I захоплені землі по середній і нижній течії Інду увійшли до найсхіднішої перської сатрапії, що отримала назву Індія (Хінду). Серед усіх сатрапій Хінду сплачувала Ахеменідам найбільшу щорічну данину (360 талантів, або 9 тонн золота)[2].

---

1 Увесь басейн Гангу був заселений та обжитий аріями до середини I тис. до н. е. Джунглі та хащі вони розчищали за допомогою нових залізних знарядь праці.

2 Крім Індії, жодна із сатрапій Перської держави не сплачувала до скарбниці золотої данини – лише сріблом, рідше – конями, ладаном або євнухами. Для порівняння: одна з колишніх 16 арійських магаджанапад – сатрапія Гандхара (сучасний Афганістан та частина Пакистану) сплачувала всього 170 талантів срібла.

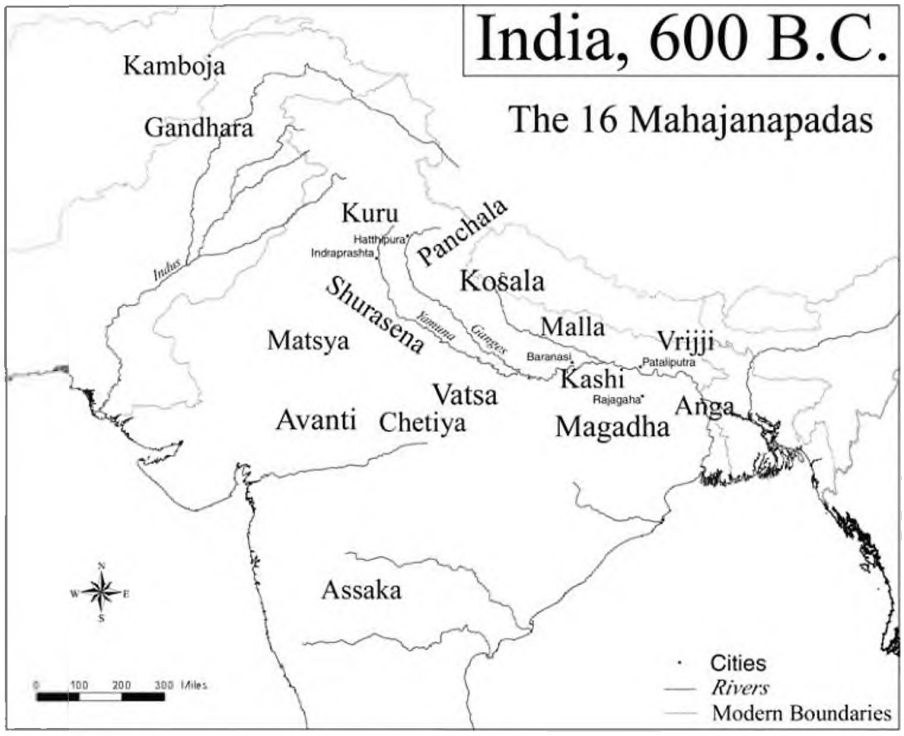

Рис. 2.1. Магаджанапади Індії (бл. VI ст. до н. е.)

Отже, міждержавним відносинам ведичного періоду були властиві такі ознаки:

1) нестабільність міждержавних відносин, мінливість їх кордонів;
2) зміна династій та назв держав;
3) наявність багатьох царств, що ворогували або взаємодіяли одне з одним;
4) значна роль міжнародної торговлі міст.

2.2. Зовнішня політика і дипломатія Індії у буддійський період

Ключові міжнародні події в Індії у буддійський період. У буддійський період (VI–III ст. до н. е.) ключові міжнародні події в Індії були пов'язані з виникненням та поширенням буддизму, зовнішніми вторгненнями, міждержавними війнами за гегемонію.

Одним із таких гегемонів у VI–IV ст. до н. е. було царство Аванті (Північна Індія). Царство Аванті знаходилося на міжнародному торговому шляху між долиною Гангу та узбережжям Аравійського моря, проводило активну завойовницьку політику, укладало міждержавні договори та сприяло поширенню буддизму.

Сучасником Будди був цар Аванті на ім'я *Чадра Прадьота* – засновник однойменної династії. Він був воїном та дипломатом. Відомо, що Чадра Прадьота уклав важливий воєнно-політичний союз із царством Ватса (розташоване

на схід від Аванті). Розуміючи значну ідеологічну силу буддизму як інструмента впливу в соціальних (він заперечував кастовий лад) і міжнародних відносинах, він відправив до Будди своє посольство, після повернення якого прийняв буддизм. Саме завдяки Чадрі Прадьоті царство Аванті стає одним із центрів поширення буддизму.

Іншим прихильником Будди і розповсюджувачем раннього буддизму був *Бімбісара* – правитель царства Магадха на зламі VI–V ст. до н. е. Після особистої зустрічі з Буддою Бімбісара подарував йому монастир і всіляко сприяв залученню своїх підданих до нової віри. Бімбісара поєднував завойовницьку політику зі шлюбною дипломатію. Частина нових територій царства Магадха була захоплена під час війн, а частина увійшла до його складу завдяки шлюбам Бімбісари з дочками правителів сусідніх держав.

Поширенню буддизму сприяли й ті, хто був безпосереднім організатором міжнародної торгівлі – багаті купці. Одним з них, згідно з письмовими традиціями буддизму, вважається сучасник Будди *Анатхапіндіка* – найбагатший купець та банкір царства Кошала. Він був послідовником і покровителем Будди, а для будівництва буддійського монастиря придбав гай у сина царя за непомірну ціну – 18 мільйонів монет. Цими монетами, які везли на обозі, купець виклав майже весь гай. Цей епізод дає нам уявлення не лише про рівень підтримки буддистів, а й про прибутки купців від міжнародної торгівлі й фінансових операцій.

У середині IV ст. гегемоном у Північній Індії стає Магадха, яка захопила багато територій у Центральній та Північній Індії і фактично перетворилася на велику імперію (див. кольорове *фото 5*). Це було пов'язано з активною зовнішньою політикою *Махападми Нанди*, який у першій половині 340-х рр. до н. е. захопил владу й заснував нову династію – Нанда (рис. 2.2). Він належав до стану кшатріїв, походив з народу[1] і жорстоко переслідував кшатріїв. За роки свого правління (до 329 р. до н. е.) Махападма Нанда створив боєздатну армію в 200 тис. піхотинців, 20 тис. вершників і 3 тис. бойових слонів. Однак Махападма Нанда не встиг особисто використати її проти греко-македонських завойовників.

Через два роки після смерті Нанди в 327 р. до н. е. Александр Македонський вдерся в Північно-Західну Індію з армією вдвічі меншою, ніж магадхська армія. Він захопив землі уздовж річки Інд (докладніше див. п. 5.2). Утім, коли Александр вирішив розгромити державу Магадха й увірватися в долину Гангу, греко-македонські війська відмовилися виконувати цей наказ і, стомлені тривалим виснажливим походом, примусили свого царя повернути назад. У Північно-Західній Індії, підкореній Александром, спочатку залишилися при владі колишні династії за умови визнання його вла-

1 Серед науковців розповсюджені декілька версій стосовно того, хто були батьки Махападми Нанди. Оба родича (або одна мати) походили з касти шудр. Батько міг бути цирульником.

ди та сплати йому данини. Проте після смерті Александра і розпаду його держави васальні відносини з його нащадками з боку індійських держав припинилися.

Доленосною подією в міждержавних відносинах Індії буддійського періоду було захоплення влади у царстві Магадха спочатку сановником, а потім ворогом правлячої династії *Чандрагуптою Маур'єю* (роки правління – 322–298 рр. до н. е.). Для захоплення влади він склав план дій зі своїм радником – брахманом на ім'я *Каутілья* (Чанак'я), майбутнім автором всесвітньо відомої книги про основи державної політики («Артхашастра») (див. докладніше наступний підрозділ).

Чандрагупта спочатку звільнив від греко-македонських загарбників Північно-Східну Індію, правителем якої став. Потім у союзі з греками, персами, бактрійцями він скинув владу Нандів у Магадхі, у 317 р. до н. е. очолив єдину державу і завдяки створеній ним великій армії з 400 тис. вояків захопив нові території на півдні та заході. У 305 р. до н. е. він уклав договір із греко-македонським правителем Сирійського царства *Селевком*, за яким в обмін на 500 бойових індійських слонів під контроль Чандрагупти Маур'ї переходила значна територія на сході держави Селевкідів (сучасний Афганістан та частина Пакистану).

На його ім'я створена ним держава отримала в історії міжнародних відносин назву імперія Маур'їв[1]. Вона охоплювала територію від Аравійського моря до Бенгальської затоки (див. кольорове *фото 5*). Імперія Маур'їв проіснувала з 322 по 187 рр. до н. е. і стала першою загальноіндійською державою зі столицею в місті Паталіпутра. У часи свого розквіту в середині III ст. до н. е. вона об'єднувала майже всю Індію, зокрема південну її частину за винятком окремих невеликих територій (рис. 2.2).

Імперія Маур'їв підтримувала завдяки послам активні дипломатичні контакти з багатьма країнами, насамперед з елліністичними, зокрема з державою Селевкідів та Єгиптом. Своєю чергою, селевкідський посол *Мегасфен* у своїй праці «Індіка» (поч. III ст. до н. е.) описав організацію державної влади та армії за Чандрагупта Маур'ї.

> Мегасфен вказував, наприклад, що царська влада у Стародавній Індії мала саме військове походження: успіх на війні вів до царської величі. Індійські воїни вважають священними тих, хто займається сільським господарством та тваринництвом. На відміну від воїнів інших країн вони не руйнують ферми під час військових завоювань. Більше того, воюючі сторони ніколи не знищують ворожу землю вогнем і не рубають її дерева. Військо разом із бойовими кіньми та слонами утримується за державний рахунок.

---

1 Приголомшливим був не лише прихід Чандрагупти до влади, але й добровільне прощання з нею. На піку могутності він відмовився від трону, прийняв крайню ступінь самообмеження джайністської віри (аскезу) і помер від добровільного голодування.

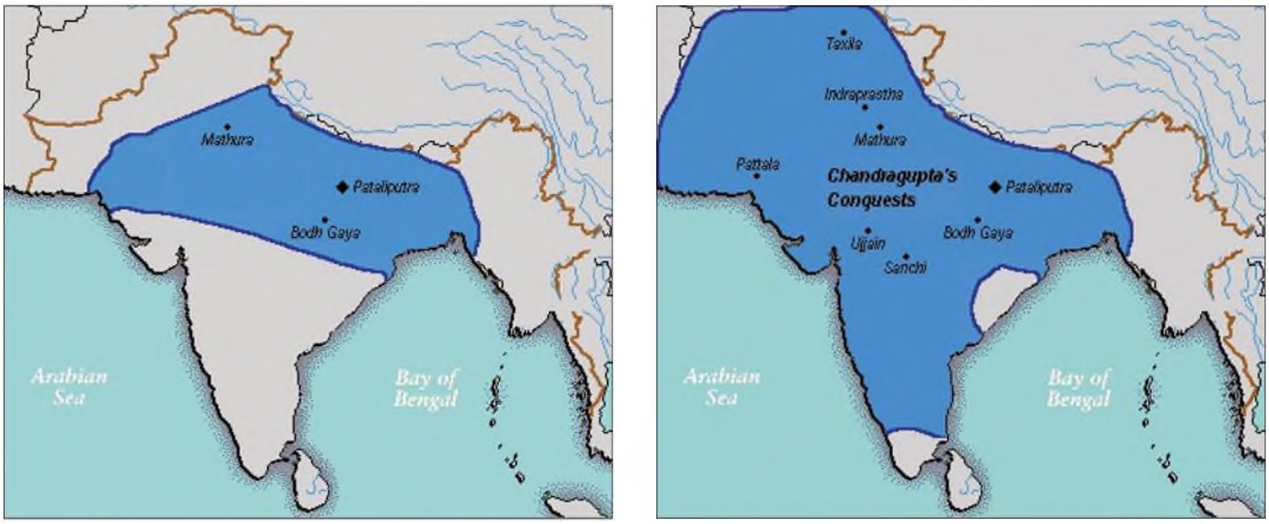

Рис. 2.2. Держава Нанди (зліва) та імперія Маур'їв часів розквіту (справа)

Мегасфен вважав, що індійська армія була найбільшою з відомих тоді у світі: вона налічувала 600 тис. піхотинців, 30 тис. кавалеристів, 8 тис. колісниць і 9 тис. бойових слонів.

Мегасфен повідомляв, що з іноземцями індійці поводяться добре. Царем призначено спеціальних службовців, які стежать за тим, щоб жоден іноземець не постраждав, а судді виносять суворе покарання тим, хто несправедливо використовує іноземців.

Крім дипломатичних зв'язків, імперія Маур'їв підтримувала й зовнішньоекономічні з державами Передньої, Східньої, Центральної та Південно-Східної Азії. Едина політична, економіна, грошова, транспортна система, встановлена на території всієї Індії, сприяла розвитку міжнародної торгівлі, позбавляла торговців ризиків, пов'язаних раніше з нечуваною злочинністю та міжусобицями. На зовнішні ринки в цей період постачалося багато індійських товарів, насамперед шовк, спеції, екзотичні продукти тощо. Збереглися дані про міждержавні торговельні договори Індії з елліністичними державами.

Діяльність першого правителя імперії Маур'їв Ашоки та її міжнародні наслідки. Формою активних міжнародних зв'язків в цей період було подальше поширення буддизму. Першим правителем імперія Маур'їв, який прийняв буддизм і більше за інших спряв його поширенню, був *Ашока* (273–232 рр. до н. е.). Жорстокий завойовник на початку свого правління, він під час війни знищів державу Калінга у Південно-Східній Індії, правителі якої були нащадками царства Магадхі й відмовилися підкоритися йому (див. рис. 2.3).

Проте наслідки війни та масових репресій (було вбито 100 тис. та вигнано 150 тис. калінгців) так вразили Ашоку, що він прийняв буддизм і надалі

Рис. 2.3. Цар Ашока у Рамаграмі (барельєф на воротах храму Санчі)

відмовився від війни як засобу вирішення міжнародних проблем[1]. Гаслом Ашоки став принцип «ненасильства». Він втілював цей принцип у міждержавні відносини з країнами Азії та Європи, які на певний час значно покращилися. Ашока обмінювався посольствами та встановив міцні дипломатичні контакти з єгипетським царем *Птоломеєм II Філадельфом*, македонським царем *Антігоном Гонатом*, царем Епіру *Александром* тощо.

Ашока багато подорожував як мандрівний чернець своєю величезною імперією від Афганістану до Південної Індії, проводив час у паломництвах до святинь буддизму, субсидував масове місіонерство буддійських ченців у країнах Азії, Південної Європи, Єгипту, навіть відправив сина та дочку до правителя Цейлону, який швидко прийняв буддизм.

Діяльність Ашоки сприяла тому, що буддизм став світовою релігією. Буддійські місії були важливим елементом дипломатії індійського правителя. Крім ченців, у цьому процесі активну участь брали й індіські купці, які також мали можливість подорожувати багатьма країнами світу.

Ашока був останнім видатним правителем імперії Маур'їв, яка після його смерті занепала й втратила значні території на заході. Вторгнення греко-бактрійців та парфян, зміна династії призвели на початку II ст. до н. е. до розпаду держави.

---

1 Збереглися найдавніші з найвідоміших пам'яток індійської епіграфіки – написи царя Ашоки із міста Шахбазгархи у Північно-Західній Індії (сучасний Пакистан). Один із них – Великий наскальний указ містить такі слова: «Коли минуло вісім років після помазання, цар Піядасі Угодний Богам підкорив Калінгу. Сто п'ятдесят тисяч людей було викрадено звідти, сто тисяч убито на місці і набагато більше померло».

2.3. Міжнародні відносини Індії у класичний період

Класичний період міждержавних відносин Індії охоплював II ст. до н. е. – V ст. н. е. і був часом виникнення великих за розмірами царств, жодне з яких територіально не поширювалося на всю індійську територію:

- Індо-грецьке царство (II–I ст. до н. е.) та індо-скіфське царство Сакастан (II ст. до н. е. – I ст. н. е.).
- Кушанське царство (I–III ст. н. е.).
- держава Гуптів (IV–VI ст. н. е).

Індо-грецьке царство у Північній Індії виникло у 180 р. до н. е. після того, як ці території були захоплені *Деметрієм I* – царем Греко-Бактрійського царства, що утворилося після розпаду держави Селевкідів. Кордини постійно змінювалися через війни, але найбільшого розширення Індо-грецьке царство досягло за правління *Менандра I* (165–130 рр. до н. е.). Менандр I за допомогою армії греко-македонського зразку та індійських бойових слонів воював проти уламків імперії Маур'їв, просунувся в долину річки Ганг, але після його смерті його держава розпалася.

Значну частину територій, що входили до складу Індо-грецького царства, захопили саки – східна гілка скіфських племен. У сер. II ст. до н. е. вони створили свою державу Сакастан на теренах однойменної колишньої перської сатрапії (сучасний Афганістан) і в наступні десятиліття почали вторгнення в Індо-грецьке царство. Останнє під час цих війн неухильно втрачало свої території. Для боротьби проти індо-скіфських військ Сакастану індо-грецький цар *Гермей* (пом. у 70 р. до. н. е.) уклав союзний договір з Китайською імперією і намагався використати у війні кочовників-юечжей[1]. Проте Сакастану вдалося перемогти. Останні вогнища спротиву індо-греків та залишки їхнього царства були знищені індо-скіфами у 10 р. н. е., які в наступні десятиліття були переможені новими завойовниками Індії – кушанами. Так називали одне з панівних племен іраномовних кочовників-юечжей.

Близько двох століть (I–III ст.) кушани володіли величезною територією від Аральського моря до Ганга (рис. 2.4). Ця територія, крім Північної Індії, охоплювала Центральну Азію, сучасні Афганістан, Пакистан, частину Західного Китаю. Імператором-засновником Кушанської держави був *Куджула Кадфіз*. Протягом 50–70-х рр. він захопив індійські території. Тривалий час вони не були центром політичного тяжіння новоутвореної імперії.

Ситуація змінилася за *Канішка I Великого*, у роки правління якого в першій третині II ст. Кушанське царство досягло свого розквіту.

У ці десятиліття відбулися такі зміни:

---

1 За однією з версій владу Гермея повалили юечжі як союзники Китаю після того, як в його державі були вбиті китайські посли.

Рис. 2.4. Кушанська держава

1. Була захоплена частина центральної Індії, що збільшило кількість індійських територій та їх населення у складі імперії.
2. У зв'язку зі зміщенням центра тяжіння держави Канішка I переніс столицю в індійські землі – до міста Пурушавара (Пешавар).
3. Збільшення території значно посилило міжнародний авторитет імперії і дипломатичну активність Канішка I. Кушанська держава, рівна за своєю могутністю Риму та Китаю, відправляла в ці імперії своїх послів.
4. Посиленню міжнародного авторитету Кушанської держави серед сусідів сприяло те, що Канішка I був одним з найактивніших організаторів місіонерства в історії буддизму.

Достовірно відомо, що у 138 р. кушанські посли прибули до Риму й зустрілися з імператором Антоніном Пієм, про що повідомляє римський автор *Секст Аврелій Віктор* у книзі «Витяги про життя та звичаї римських імператорів». Щодо відносин з Китаєм, незважаючи на дипломатичне мистецтво Канішка I, китайсько-кушанські відносини через час стали ворожими. На зламі I–II ст., зокрема за Канішка I, кушани з успіхом протидіяли просуванню китайських військ на теренах сучасного Сінцзян-Уйгурського автономного району КНР.

Разом з тим саме Канішка I мимоволі став причиною остаточного розпаду буддизму на дві основні течії, що певною мірою вплинуло на міжнародні відносини в регіоні. Канішка I так захоплювався теоретичними питаннями буддизму, що майже весь вільний від державних справ час спілкувався по черзі з буддійськими ченцями. Розуміючи, що ще не досяг достатнього рівня знань, Канішка I вирішив скликати міжнародний конгрес найвидатніших теоретиків буддизму. На цей конгрес до Індії прибули 500 буддійських делегатів з різних країн. Однак виступи делегатів супроводжувалися настільки гострими догматичними дискусіями, що замість створення загальної для всіх

буддистів догматики призвели до остаточного розколу і оформлення двох основних течій буддизму, що існують досі – махаяни («Великої колісниці» буддійського шляху) та хінаяни («Малої колісниці»). Перша течія охоплює буддистів у Китаї, Японії, Тибеті, Монголії, друга – у Південній та Південно-Східній Азії.

Міжнародне становище Кушанської імперії з часом погіршилося не лише через розкол буддизму, а здебільшого через те, що кушани межували з найможутнішими акторами підсистеми міжнародних відносин – Китаєм на сході, Парфянским царством (з сер. III ст. – Сасанідською Персією) – на заході. Зберігаючи роль одного з центрів міжнародної торгівлі, Кушанське царство в політичному плані виявился більш слабким, ніж його сусіди. Сасаніди з другої половини III ст. планомірно знищували Кушанську державу, північноіндійські території якої увійшли до новоутвореної держави Гуптів (рис. 2.5). Вона існувала у IV–VI ст.

На відміну від Індо-грецького, Індо-скіфського та Кушанського царств створення держави Гуптів пов'язане не із зовнішніми, а із внутрішніми чинниками: територія Північної Індії підпала під владу не іноземної, а місцевої династії Гуптів. Вона походила з Магадхи, чергове територіальне розширення якої почалося після династичного шлюбу її правителя *Чандрагупти I*

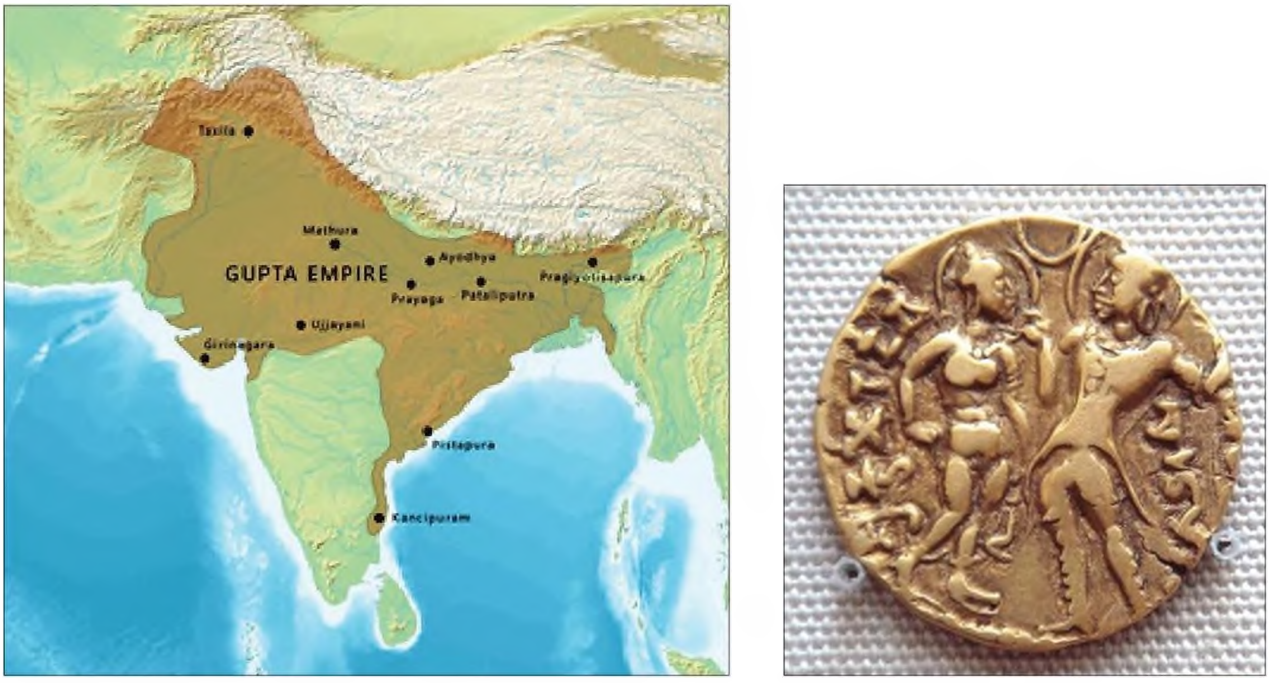

Рис. 2.5. Зліва – територія держави Гуптів, справа – гуптська монета IV ст. часів правління Самудрагупти. На ній зображені його батьки: лічавійська царівна (гуптська цариця) Кумарадеві та цар Чандрагупта I, подружжя яких є прикладом шлюбної дипломатії

(320–335) з *Кумарадеві* – дочкою правителя держави Лічаві (сучасний Непал). За правління їхнього сина *Самудрагупти* (335–380) завдяки завойовницьким походам та мистецтву дипломатії вдалося досягти найбільшого територіального розширення царства та його могутності.

Самудрагупта обіцяв своєму батькові, який помирав, що поширить територію держави на чотири сторони. Він мав репутацію великого завойовника, намагався встановити контроль, зокрема, над найбільш населеними державами Південної Індії. Наприклад, Самудрагупта розгромив на півдні Індії 12 царств, але замість включення їх до складу імперії він підтримував з ними різні форми неповноправних двосторонніх відносин.

За часів Самдрагупти його зовнішньополітична концеція враховувала наявність на міжнародній арені чотирьох груп навколишніх держав:

1) ті, які були захоплені Самдрагуптою, а їхні правителі знищені;

2) ті, які були розгромлені, але їхні правителі завдяки бажанню переможця зберегли життя;

3) ті, що зберегли державність, але сплачували данину;

4) ті, що знаходилися на далекій відстані, але підтримували з Самдрагуптою дипломатичні зв'язки і визнавали його великим правителем.

Воєнна та дипломатична експансія Самудрагупти зумовила розширення кордонів держави від Гімалаїв до Центральної Індії, а сам він прийняв титул «царя царів» (*махараджадхіраджа*). За майже 50 років правління Самудрагупти його імперія досягла піку своєї могутності. Разом з тим відсутність на більшій частині імперії централізації призводила до встановлення різних форм двосторонніх відносин з залежними та напівзалежними державами.

Правителі держави Гуптів вважаються останніми великими індуїстськими правителями. Розпочинаючи з другої половини V ст. у державу Гуптів вторгалися племена ефталітів (білих гунів), які створили у Центральній Азії свою державу і протягом першої половини VI ст. захопили Північну Індію. Після цього імперія Гуптів остаточно припинила своє існування.

2.4. Теоретичні питання зовнішньої політики держави в давньоіндійських письмових джерелах. Організація посольської служби

У державах Стародавньої Індії детально розробляли теоретичні питання зовнішньої політики і дипломатії. Ці питання стосувалися двох головних завдань – наступального (захоплення сусідніх держав) і оборонного (захист держави).

Як було організовано посольську службу в давньоіндійських державах?

В основу міжнародних відносин в індійських трактатах було покладено концепцію мандали – сакрального кола. У ньому володар є центром, двигуном, навколо якого обертається світ. Руйнування мандали ворога дає можливість правителю досягти статусу володаря світу. Разом з тим концепція мандали передбачає існування «серединних» та «нейтральних» держав, що не належать до союзників або ворогів.

У численних письмових джерелах містяться рекомендації правителям щодо правил взаємовідносин із сусідніми державами, важелів впливу на них, розв'язання питань війни та миру. У них роз'яснюються завдання та повноваження послів. Особливо велике значення приділялося діяльності послів, від яких залежали питання збереження миру, укладання союзів та договорів, незважаючи на наявність великих армій і стану (касти) воїнів-кшатріїв, які вважали ганьбою смерть на власному ложі.

Хоча іноді й самі царі брали участь у посольствах, у різних давньоіндійських текстах є термін «дута». Це санскритське слово буквально означає «вісник». Імовірно, дута спочатку лише передавав повідомлення від свого правителя іноземним царям, а вже пізніше його функції розширилися і перетворили його на справжнього посла з досить широкими повноваженнями, зокрема обов'язками ведення розвідки. На нього поширювалося право недоторканності.

В одному з найпопулярніших давньоіндійських фольклорних текстів – епосі VII–IV ст. до н. е. «Рамаяна» («подорож Рами») йдеться про те, як один з його головних героїв мавпоподібне божество *Маруті* (Хануман) фактично виконував функції посла і дозволив себе полонити повелителю армії демонів *Равані*, щоб зустрітися з ним віч-на-віч, утихомирити його гнів і дізнатися про сили, які він має. Проте Равана наказав спотворити його. Це було зроблено, незважаючи на те що, згідно з текстом «Рамаяни», дута – це вісник, який передає послання свого владики, а тому він не підлягає покаранню, навіть якщо його місія викликає невдоволення.

Маруті-Хануман бере участь і в подіях «Махабхарати» – давньоіндійському релігійно-філософському епосі, який створювався століттями з III тис. до н. е. до V ст. н. е. У ньому йдеться про боротьбу двох родів Куру і Пуру та яскраво виражена ідея об'єднання Індії[1]. Для реконструкції організації посольської справи найбільше значення має п'ята книга «Махабхарати» – «Удьйогапарва» («Книга про старання»). В ній описуються дипломатичні зусилля Пандавів уникнути війни з Кауравами, організація для цього посольств, зокрема посольства божества *Крішни*, який марно намагався шляхом перегово-

1 Прагнення до об'єднання країни найбільш яскраво відбито у другій книзі цього пам'ятника – «Сабхапарва» («Книга про збори»), а обов'язкам царя присвячена дванадцята книга «Шантіпарва» («Книга про умиротворення»).

рів переконати Кауравів повернути Пандавам половину царства. Прагнення Пандавів до мирного вирішення конфліктів, що виникають, – головна тема «Махабхарати».

Посол повинен точно передавати слова того, хто його послав, інакше його очікує сувора кара. Про це герой «Махабхарати» Юдхіштхіра каже: «Посол говорить так, як йому було сказано, а, якщо він говорить інакше, він підлягає страті». Під час свого посольства Крішна послідовно намагається використати чотири відомі дипломатам того часу засоби політики:

1) мирні переговори;
2) підкуп;
3) сіяння розбрату;
4) застосування сили.

Застосування сили – крайній захід. До нього Крішна вирішив вдатися лише після того, як виявилися марними три перші засоби.

В «Удьйогапарві» йдеться про те, що Крішна як посол послідовно застосовує для досягнення миру чотири основні засоби політики, зокрема підкуп. Про це після завершення посольства він так говорить старшому з Пандавів – герою «Махабхарати» Юдхіштхірі: «Спочатку, о царю, мною були використані всі можливі засоби до примирення, виходячи із прагнення зберегти тісну братерську дружбу, щоб не допустити розколу роду Куру і задля успіху всіх людей. Коли ж примирення було ними відкинуто, мною вдруге була спроба викликати розкол (серед них), а також згадано про (ваші) подвиги, здійснені як щодо людей, так і богів. А коли Суйодхана знехтував моїми примирливими промовами, тоді я, покликавши всіх царів, намагався внести розлад (між ними)... І щоб уникнути розколу роду Куру і з метою застосування невідкладних заходів я говорив також про (готовність вашої) запропонувати їм дар». ...Я вважаю тому, що (залишається тепер) застосувати лише четверте (засіб політики) – суворе покарання цих лиходіїв і нічого іншого». Крішна мав на увазі, що у зв'язку з непримиренною позицією Кауравів залишається лише четвертий, останній і крайній засіб політики – початок військових дій.

Усе це дає уявлення про те, яке велике значення приділялося в Стародавній Індії питанням збереження миру та політичної рівноваги у міжнародних відносинах.

Основні трактати давньоіндійської дипломатії («Артхашастра», «Нітісара», «Закони Ману»). Важливим письмовим джерелом для вивчення давньоіндійської дипломатії є трактат «Артхашастра» («Наука про політику») (рис. 2.6). Її, імовірно, у IV ст. до н. е. створив брахман *Каутілья* (інше ім'я – *Чанак'я*) – радник засновника імперії Маур'їв царя *Чандрагупти* (див. п. 2.3).

Головні особливості «Артхашастри»:

1. За своїм призначенням трактат є збіркою практичних рекомендацій царю для правильного управління країною, зокрема в міжнародних питаннях.

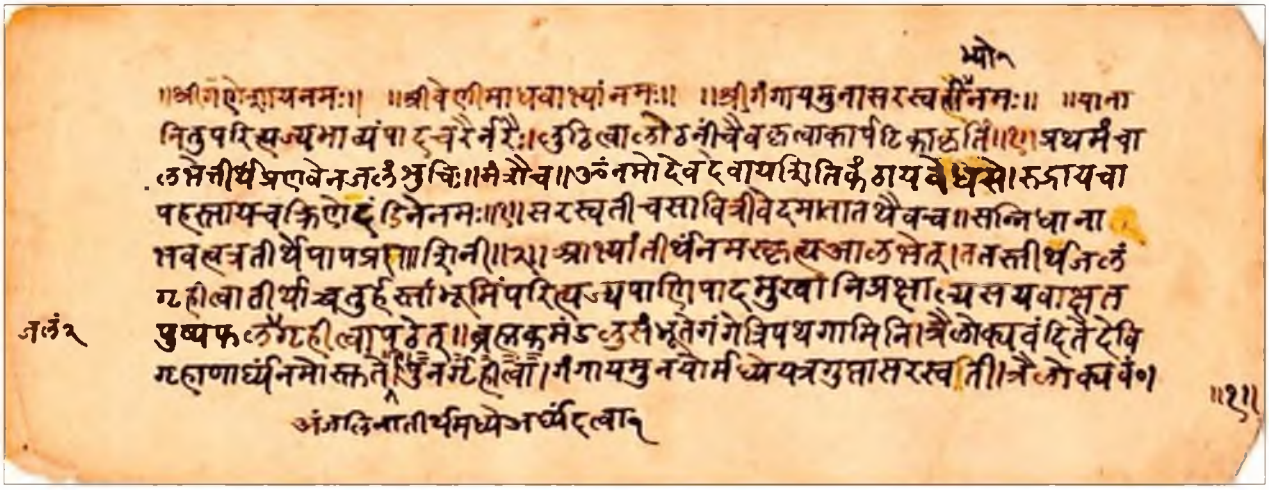

Рис. 2.6. Зверху – рукописний фрагмент «Артхашастри», знизу – зустріч царем посла (ілюстрація з «Артхашастри»)

2. «Артхашастра» є теоретичним узагальненням зовнішньополітичної практики давньоіндійських держав, що існували до імперії Маур'їв, і тому не може вважатися оригінальною.
3. Головна ідея трактату полягає в тому, що правитель повинен проводити політику, вільну від моральних застережень[1].
4. В «Арткхашастрі» докладно роз'яснюються форми і методи зовнішньої політики, принципи дипломатії, правила для послів, організація розвідницької діяльності, норми міжнародного права, мета ведення війн, організація армії тощо.

В «Артхашастрі» визначаються шість форм політики: мир, війна, вичікувальне становище, наступ, союз, подвійна політика. Каутілья так роз'яснював

1 Однією з ключових відмінностей зовнішньополітичної мети правителя в «Артхашастрі» на відміну від «Махабхарати» було те, що в «Артхашастрі» на перше місце ставилася вигода правителя, тоді як у «Махабхараті» він мав підкоряти свої дії нормам моралі.

кожну з цих форм: «миром вважається укладення договору, який пов'язує обидві сторони, війною – заподіяння шкоди, вичікувальним становищем – перебування в байдужому стані, наступ – вжиття заходів (до нападу), союзом – вдавання до допомоги інших та подвійною політикою – використання то війни, то миру (з огляду на обставини)».

Згідно з «Артхашастрою», мета зовнішньої політики – це захоплення всіх сусідніх територій і досягнення світового панування. Тому ідеальний правитель – це завойовник. Мета війни – оволодіння кращими землями, запасами зерна, худобою, грошима, підрив економічної і військової потужності сусіда, придбання союзника. «Артхашастра» вказує, що з трьох можливостей: придбання друга, грошей або земельних володінь – придбання земель вважається кращим, оскільки «при придбанні землі отримуються також і друзі, і гроші».

Оскільки війна – занадто дорогий засіб, тому «Артхашастра» вважає її останнім доводом царів. Пропонувалася «мирне завоювання» територій; не приєднання іншої держави, а створення васальних держав, сплата ними данини, спільні походи.

В «Артхашастрі» зазначалося, що найкращим союзником вважається такий, який «підкоряється». Якщо він виходить з покори, його слід позбавити землі за допомогою претендентів на престол.

Велике значення надавалося дипломатії. Її мета – забезпечення інтересів своєї держави, створення найбільш сприятливих умов для успішної війни, а, якщо вона невигідна, – запобігання війні і зміцнення миру. Дипломати повинні забезпечувати укладення договорів як із сусідніми, так і з дальніми державами. Мета дипломатії – внесення розбратів у середовище ворогів, зокрема, заохочувалися сепаратні договори.

Розділ 12 «Артхашастри» має назву «Правила для послів». У ньому, зокрема, йдеться про таке.

«Отже, справа посла: виконання посольства, дотримання укладених договорів, підтримання престижу, придбання друзів, підмови, сварки союзників, таємне перевезення військ, викрадення родичів та коштовностей [ворога], відомості, придбані від шпигунів, хоробрість, розірвання угод, а також застосування коштів. Нехай цар велить усе це виконувати через своїх послів і велить спостерігати за послами ворогів через зустрічних послів та шпигунів і через явних та таємних спостерігачів».

В «Артхашастрі» представлена ієрархія послів, які залежно від своїх повноважень поділялися на три категорії:

1) повноважний посол, якому доручено самостійно вести переговори та діяти на свій розсуд залежно від обставин;

2) посол з обмеженими повноваженнями, який чітко виконував отримані ним інструкції;
3) посол-вісник, який взагалі не міг вести переговори, він лише передавав довірене йому послання (письмово чи усно) і повертався з відповіддю на нього.

В «Артхашастрі» чітко прописано порядок призначення кандидатури посла: «Після того як у раді ухвалено рішення, відбувається відправлення послів. Хто має повноту якостей міністра, той посол, якому доручено ведення справи. Хто позбавлений чверті цих якостей, той має обмежені повноваження, хто позбавлений їхньої половини, той [тільки] передавач царського послання... Нехай скаже царське послання, як йому було сказано, навіть якщо передбачає небезпеку для життя».

Однак «Артхашастра» проповідувала принципи недоторканності послів. Тому посол повинен був нагадати іноземному правителю: «Адже царі – ти та інші – кажуть устами послів. Тому навіть за піднятої зброї посли говорять так, як їм було сказано. З послів навіть люди нижчих каст не можуть бути вбиті, тим паче брахмани. Мова, мною сказана, — мова іншого. Це закон для послів».

«Артхашастра» наказувала послам виконувати в чужій країні й розвідувальні функції: «Місця для розташування своїх військ та військ ворога, для битв та для відступу нехай він спостерігає. Нехай він дізнається про розміри держави і фортець і нехай збирає відомості про коштовності, засоби до харчування, про охорону та слабкі місця».

Багато спільного у питаннях зовнішньополітичної діяльності держави в «Артхашастри» із трактатом III–IV ст. до н. е. «Нітісара» («Сутність державної мудрості»). Його автор *Камандакі* докладно описав мистецтво управління державою, військову організацію[1], завдання дипломатії, обов'язки послів та шпигунів. Дипломатії надавалося велике значення, а застосування сили виправдовувалося лише як крайня міра. Разом з тим у «Нітісарі» проголошувалося: «Завоюй увесь світ правдою».

Зовнішньополітичні аспекти розглядалися й в анонімному трактаті «Вішну-смріті». Це одна з найбільших *дхармашастр* – збірок давньоіндійських правил і розпоряджень, що регламентують особисте життя людини, її правові, релігійні, морально-етичні норми поведінки. «Вішну-смріті» пропонує застосовувати у міждержавних відносинах політику умиротворення, внесення розбрату, підкуп і силу.

У тексті «Вішну-смріті» йдеться: «Стосовно ворога, союзника, нейтрального і «серединного» государ нехай у належний час застосовує політику умиротво-

1 Значення талановитого керівництва військами розкрито у вислові «Армія без командира є втраченою».

рення, внесення розбрату, підкуп і силу. І в належний час використовує мир, війну, похід, вичікування, допомогу сильнішої [або] подвійної політики. У похід нехай вирушає в місяці чайтра (березень-квітень – *С.Л., А.П.*), або маргаширша (листопад-грудень – *С.Л., А.П.*), або в разі ослаблення супротивника. При захопленні чужої країни не слід порушувати її традиції. Піддавшись нападу з боку ворога, нехай захищає свою країну всіма силами. При захопленні міста противника нехай цар помаже там на царство родича того [государя, якого він скинув]; не слід переривати царський рід, за винятком царського роду, що не належить до знаті. ...Цар, який щасливий за щастя підданих і нещасний за їхнього нещастя, у цьому світі прославиться, а після смерті набуде блаженство на небесах».

«Вішну-смріті» чітко регламентує засоби для існування чотирьох каст. Зокрема, трактат проголошує, що для воїна-кшатрія головний обов'язок – «захист землі».

Про те, що кшатрій, «повинен належним чином захищати весь цей (світ)», йдеться також у «Законах Ману» – збірнику настанов і пам'ятнику дипломатії (рис. 2.7). Закони Ману рекомендували призначати послами найбільш підготовлених для цієї місії знатних осіб та оголошували, що функції посла надзвичайно важливі, бо саме від нього залежать питання миру, війни, пошук союзників тощо.

У «Законах Ману» йдеться: «Нехай цар призначить посла, який обізнаний з усіма науками, який розуміє натяки, вирази обличчя та жести, чесного, вмілого та (знатного) роду. (Такий) посол схвалюється царем, – відданий, чесний, умілий, який володіє доброю пам'яттю, який знає (належне) місце і час (для дій, який є) гарним, безстрашним і красномовним. Військо залежить від посадовця (відповідального за це), належний контроль (підлеглих) – від війська, скарбниця та (уряд) королівства – від короля, мир та протилежна йому (війна) – від посла, бо лише посол створює (царських) союзників і розлучає союзників; посол веде ту справу, за якою (царі) роз'єднані чи ні. Що стосується справ, нехай (посол) досліджує вираз обличчя, жести та дії (іноземного царя) через жести та дії його довірчих (радників), та (викриває) його задуми

Рис. 2.7. Закони Ману

серед його слуг. Дізнавшись точно (від свого посла) задуми іноземного царя, нехай (цар) вживає таких заходів, щоб він не приніс зла собі самому».

Досвід теоретичних узагальнень питань зовнішньої політики у давньоіндійських трактатах та законах використовувся в державах Індії й у наступні історичні періоди.

Контрольні запитання

1. На які періоди поділяється історія дипломатії та міжнародних відносин Стародавньої Індії?
2. У чому проявлялися особливості міжнародних відносин Хараппської цивілізації?
3. Які зміни у міжнародних відносинах відбулися у ведичний період?
4. Які ключові міжнародні події відбулися в Індії у буддійський період?
5. До яких міжнародних наслідків призвела діяльність першого правителя імперії Маур'їв Ашоки?
6. Що змінилося в міждержавних відносинах Індії в класичний період?
7. Як була організована посольська служба у давньоіндійських державах?
8. Що для вивчення давньоіндійської дипломатії надає зміст давньоіндійських трактатів «Артхашастра», «Нітісара» і «Закони Ману»?

Список літератури

Булик М. В. Історія міжнародних відносин у давні часи : навчальний посібник. Маріуполь : МДУ, 2017. 274 с.

Гавриленко О. А., Сироїд Т. Л. Історія міжнародного права: стародавня доба : навчальний посібник. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. 232 с.

Григор'єва Т. Історія дипломатії: від давнини до кінця XVIII ст. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2014. 177 с.

Зінченко А. Л. Історія дипломатії: від давнини до нового часу. Київ : Проза, 2005. 560 с.

Крижанівський О. П. Історія стародавнього Сходу : підручник. Київ : Либідь, 2006. 592 с.

Турчин Я. Б., Демчишак Р. Б., Плазова Т. І.. Історія міжнародних відносин (від Стародавнього світу до початку XX ст.): навч. посіб. Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2013. 139 с.

Чернявський А. Зародження міжнародного права у Стародавній Індії. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України.* 2012. № 6. С. 163–166.

Шама О. І. Хрестоматія з історії Стародавнього Сходу. Тернопіль : ТНПУ, 2015. 488 с.

Kulke H., Rothermund D. A History of India. London : Routledge, 2004. 448 p.

Law N. N. Inter-state Relations in Ancient India. Charleston : Legare Street Press, 2023. 120 p.

Phillips C., Axelrod A. Encyclopedia of Historical Treaties and Alliances. New York : Facts on File, 2005. 1071 p.

Thapar R. Early India: From the Origins to AD 1300. Berkeley and Los Angeles University of California Press, 2004. 555 p.

The Arthashastra by Chanakya (Kautilya): New Modern Edition (Classics on War and Politics). Classics Press, 2019. 179 p.

РОЗДІЛ 3

Міжнародна політика та дипломатія Стародавнього Китаю

3.1. Періодизація історії міжнародних відносин Стародавнього Китаю та їх особливості. Міждержавні відносини Китаю у III тис. до н.е. – XI ст. до н. е.
3.2. Війни та дипломатія доби династії Чжоу
3.3. Міжнародні відносини Китаю в 221 р. до н.е. – 410 р. н.е.
3.4. Розпад імперії Хань і зовнішня політика династії Цзінь
3.5. Політична думка і посольська справа Стародавнього Китаю

3.1. Періодизація історії міжнародних відносин Стародавнього Китаю та їх особливості. Міждержавні відносини Китаю у III тис. до н. е. – XI ст. до н. е.

Цивілізація Стародавнього Китаю в басейні річки Хуанхе виникла на зламі III–II тис. до н. е. – пізніше, ніж три інші цивілізації давнини: Шумерська, Єгипетська, Хараппська. Це північне ядро китайської державності, де відбувалося формування ханьців (китайського етносу). Майже водночас іншим, південним культурно-політичним центром тяжіння стародавніх китайців став

Таблиця 3.1 Періодизація історії міжнародних відносин Стародавнього Китаю (за правліннями династій)

Династії Стародавнього Китаю	Період правління	Територія держави
Династія Ся	III тис. до н. е. – XVIII ст. до н. е.	Частина північного Китаю на захід від Хуанхе
Династія Шан (Інь)	XVIII ст. до н. е. – XI ст. до н. е.	Землі східного (частково – центрального) Китаю на в басейні Хуанхе
Династія Чжоу	XI ст. до н. е. – 221 р. до н. е.	Частина північного та східного Китаю
Династія Цінь	221 р. до н. е. до 206 р. до н. е.	Східний Китай
Імперія Хань (династія Лю)	206 р. до н. е. – 220 р. н. е.	Майже увесь східний Китай
Династія Цзінь	265–420 рр.	Східний та південно-східний Китай

басейн річки Янцзи. Різноманітні форми взаємодій цих історичних областей одна з одною та з сусідніми територіями й становили основний зміст міжнародних відносин у регіоні. Проте тривалий час єдиної країни не існувало, а незалежні та напівзалежні держави, кількість яких в різні періоди доходила до 200, безперервно ворогували між собою.

Історію дипломатії та міжнародних відносин Китаю прийнято поділяти на періоди, що відповідають часу правління окремих династій (див. табл. 3.1).

Особливості міждержавних відносин доби династій Ся та Шан (Інь). *Династія Ся* (III тис. до н. е. – XVIII ст. до н. е.) – це час першого об'єднання частини Китаю на захід від р. Хуанхе, початок легендарної спадкової монархії, яка підкорила собі вождів місцевих племен, створила боєздатну армію, успішно воювала із сусідами. До цього правителів окремих територій обирали. Першим імператором династії Ся вважається напівміфічний *Юй Великий* (бл. XXIII–XXII ст. до н. е.). За легендами він підкорив деякі сусідні держави, а також *Гун-Гуна* – китайського бога води, якого зображували з тілом змії, обличчям людини та червоним волоссям на голові. Гун-гуна вважали винуватцем потопів (зокрема, тривалого Великого потопу XXIII ст. до н. е.), але можливо, що частину іригаційних споруд знищили навмисне під час воєн, а перемога Юя над зовнішнім ворогом була міфологізована.

Династія Шан (Інь) (XVIII ст. до н. е. – XI ст. до н. е.) – час відносної дипломатичної ізоляції, сакралізації політичної влади правителів, безперервних воєн, які розширили територію імперії, значного збільшення кількості військовополонених (рис. 3.1).

У міжнародних відносинах цього періоду правителі (вани) намагалися дотримуватися здебільшого силового підходу. Була створена могутня армія, а успіхи в обробці бронзи дозволили озброїти її найкращою зброєю того часу. Військові займали третій щабель у соціальній ієрархії (після імператора та аристократії).

> Армія ділилася на два роди військ – колісничих та піхоту. При цьому головною ударною силою армії були лучники. Їхні композитні луки з кісток, рогів і сухожиль тварин і дерева були набагато ефективнішими за дерев'яні луки, а самі лучники діяли як у пішому строю, так і на колісницях, які з великою швидкістю долали значні відстані. Така численна мобільна армія успішно відбивала зовнішні вторгнення (насамперед північних та північно-західних кочових племен ді й жун) та ефективно вела завойовницькі війни (проти племен гуйфан на півночі, цян – на півдні), які збагачували Китай військовими трофеями та великою кількістю полонених. Це значно збільшувало кількість рабів.

Справжнім імператором-завойовником у XIII ст. до н. е. був *Уджі*. Він правив 57 років й організував велику кількість воєнних походів проти навколишніх племен, зокрема гуйфан, цян, що дозволило йому розширити кордони дер-

Рис. 3.1. Зліва – територія імперії Шан, справа – її останній правитель Ді-Сінь

жави. Разом із завоюваннями правителі Шан створили нову адміністративну систему держави (п'ять великих провінцій), але з деяких завойованих територій лише збирали данину і не втручалися в їхні внутрішньополітичні процеси.

На зламі XV–XIV ст. до н.е. новою столицею стало місто Інь, звідси значно пізніше в історичній китайській традиції виникла подвійна назва імперії – Шан (Інь). Саме тоді з'явилося нове ремесло – шовководство, що вплинуло на успіхи китайської міжнародної торгівлі. Китайці торгували не лише з сусідами, а й з племенами Сибіру і Центральної Азії.

Фатальну роль в історії імперії Шан (Інь) відіграли її відносини з племенем чжоу. Це плем'я переселилося із заходу до центрального Китаю і стало васалом шанських імператорів. Чжоузці сплачували данину, підсилювали кіннотою імператорське військо у війнах, але їх перехід до осілості супроводжувався будівництвом великих, добре захищених міст, які з часом стають осередками політичного сепаратизму.

Останнім імператором династії Шан був *Ді-Сінь* (1075–1046 до н.е.). Войовничий правитель, який захопив прикордонні території, справжній воїн, який голими руками міг битися з дикими звірами, він викликав ненависть серед найближчого оточення деспотичним правлінням і моральною розпустою, що частково пояснювали небаченим пияцтвом. Він офіційно проголосив себе Небесним правителем, наказав побудувати високу, вище за хмари вежу, влаштовував там бузувірські страти чиновників, воєначальників, васальних правителів і доповнював усе це дикими оргіями в гаремі, для якого по всій країні його солдати викрадали найкрасивіших дівчат.

У таких умовах проти Ді-Сіня повстал правитель чжоузців *У-ван*. Батько останнього лише дивом (завдяки великому викупу) зміг уникнути страти, а син заприсягся помститися за його ув'язнення. У-ван вдало використав масове невдоволення деспотичним правлінням Ді-Сіня, створив міжнародну коаліцію, очолив велику армію, основу якої складали чжоузці, і переміг військо Ді-Сіня в битві при Муе. Ця битва, імовірно, сталася у проміжок часу між 1046 та 1027 рр. до н. е.

> Ді-Сінь програв битву фактично до її початку. Частина його військ відмовилася брати участь у битві, оскільки воєначальники були деморалізовані репресіями з боку імператора. До того ж в армії У-вана були загони близько 800 васальних та союзних правителів. Ця армія коаліції вщент розбила Ді-Сіня, який, щоб не потрапити у полон, вчинив самогубство. Він втік до столиці і підпалив себе у тій самій імператорській вежі, яку побудував вище за хмари.

Розгром Ді-Сіня став доленосною подією в історії міжнародних відносин Китаю, оскільки до влади прийшла нова династія Чжоу на чолі з У-Ваном.

3.2. Війни та дипломатія доби династії Чжоу

Що відрізняло міждержавні відносини в Китаї доби династії Чжоу?
Династія Чжоу (XI ст. до н. е. – 221 р. до н. е.) – тривала доба поступового послаблення центральної влади, коли єдності держави здебільшого фактично не існувало, а місцеві династії час від часу відмовлялися підкорюватися імператорам.

Оскільки питання про легітимність правлячої династії Чжоу було певний час відкритим, У-ван не наважився знищити представників скинутої династії Шан і навіть передав їм у володіння частину держави. Спроба представників династії Шан повстати була придушена, але, незважаючи на це, сильна центральна влада Чжоу існувала трохи більше століття (рис. 3.2).

Оскільки кордони держави та центри прийняття політичних рішень з часом змінилися, добу династії Чжоу зазвичай поділяють на два етапи:

1. Західна Чжоу (1027 до н. е. – 770 до н. е.) – коли правляча династія володіла територією у басейні середньої течії Хуанхе.
2. Східна Чжоу (770 до н. е. – 249 до н. е.) – коли через масштабні напади кочівників і територіальні втрати політичний центр переміщується на схід держави, правляча династія втрачає роль найбільшої політичної сили, а територія Китаю була поділена між окремими царствами.

Найбільшим зовнішньополітичним ворогом династії Чжоу у VIII ст. до н. е. були кочівники Центральної Азії жуни (ді) – пращури монголів. Жуни з XII по III ст. до н. е. займали територію на північних та північно-західних кордонах

Рис. 3.2. Територія імперії Чжоу

Китаю і здійснювали на них постійний тиск. Через їхні збройні напади та зображення собаки на прапорах китайці називали частину жунів «собачі жуни» («цюань-жуни»). Час від часу жуни приносили імператорам данину і навіть вступали з ним в союзи. У 789 р. до н. е. вони розгромили армію імператора Сюань-вана при Цяньму, але той зібрав нове військо і вигнав жунів з Китаю.

Однак це був найвищий і останній зовнішньополітичний успіх Чжоу. Навіть великий землетрус, що стався невдовзі, провісники витлумачили як велике лихо для майбутнього династії.

Жуни виправдали ці передбачення, коли вирішили втрутитися в політичну міжусобицю в державі Чжоу. Вони в 771–770 рр. до н. е. захопили західні землі, стратили імператора *Ю-вана*, через що його держава розпалася.

Як повідомляв у своїх «Історичних записках» відомий китайський учений II–I ст. до н. е. *Сима Цянь* приводом для політичних міжусобиць став романтичний випадок. Молодий імператор Ю-ван закохався у просту дівчину *Бао-сі*, яка служила при його дворі, і заради того, щоб одружитися з нею, вигнав колишню дружину-імператрицю. Навколо вигнаної імператриці та позбавленого прав на престол спадкоємця стали об'єднуватися всі незадоволені внутрішні та зовнішні сили, зокрема жуни. Ю-ван мав боєздатну армію і гарних полководців, проте образив і розлютив їх тим, що змусив армію брати участь у забавах нової дружини. Оскільки вона рідко посміхалася, Ю-ван вирішив викликати її усмішку дивною розвагою: він наказав запалити сигнальні вогні на фортечних вежах. Це був сигнал для відсічі вторгнення зовнішнього ворога, усі правителі областей негайно зібрали війська для захисту імператора. Але їх поспіх та здивування через те, що імператор просто розважається, а ніякий ворог не напав, справді викликали сміх Бао-сі. Задоволений цим Ю-ван продовжив свої розваги і, щоб знову побачити сміх нової дружини, ще кілька разів наказував запалювати вогні. Ображені воєначальники приєдналися до змови. І, коли разом

із діями змовників до Китаю вторглися кочівники-жуні, армія вже не відповіла на заклик сигнальних вогнів. Ю-ван залишився без підтримки і був убитий разом із сином від Бао-си, а сама Бао-сі була ув'язнена жунами.

Такою була ціна розлучення Ю-вана та сміху Бао-си.

Після розпаду у 770 р. до н. е. Західної Чжоу і виникнення кількох держав син Ю-вана *Пін-ван* переніс столицю держави Чжоу зі зруйнованого жунами міста Фенхао до міста Лоян. Вона й стала резиденцією нової династії – Східної Чжоу.

Для захисту західних кордонів від жунів Пін-ван віддав частину своїх земель роду *Цінь*, який через 500 років і захопить владу в Китаї. Цей крок і загальна міжнародна ситуація (посилення жунів) зумовили піднесення династій місцевих правителів (Цзінь, Чу, Ці тощо) та падіння авторитета імператорської влади.

«Період Весни та Осені», або як вплинув занепад династії Східна Чжоу на міжнародне становище Китаю. В історії династії Східна Чжоу історики міжнародних відносин зазвичай виокремлюють так званий «Період Весни та Осені» (Чуньцю) (722–481 рр. до н. е.). Це період занепаду центральної влади, коли носіями реальної політичної та воєнної влади в Китаї стають представники провинційної знаті. Вони й боролися за реальну гегемонію в державі, проводили самостійну зовнішню політику. У різні роки цього періоду в Китаї налічувалося до 148 самостійних держав.

За імператорами зберігалася переважно символічна роль представника богів на землі, як «Синів Неба», але це дозволяло їм виконувати функції третейських суддів у міжусобних війнах аристократів, організовувати союзи та спільно діяти разом з одними місцевими правителями проти інших. При цьому реальна політична гегемонія могла переходити до так званих «гегемонів».

Із VII ст. до н. е. без згоди імператора правителі східнокитайських царств почали скликати регулярні з'їзди. Саме на них обговорювалися питання зовнішньої політики, зокрема стратегічні плани воєнних дій. Одним з таких стратегічних рішень була організація воєнних дій проти царства Чу (сучасний південно-східний Китай у долині Янцзи). Правитель Чу *Сюнтун* кинув усім іншим царствам виклик, коли у 704 р. відмовився навіть формально визнавати центральну владу й проголосив себе ваном. Війна коаліції правителів східнокитайських царств на чолі з державою Цзінь проти царства Чу закінчилася розгромом останнього[1].

Зовнішня небезпека була пов'язана передусім із нападами кочівників. Разом з тим для їх стримування застосовувалися переважно військові засоби.

---

1 Вирішальна битва, в якій війська Цзінь перемогли армію Чу, сталася в 632 (за деякими даними – у 656) р. до н. е. Ця битва – перше відоме за письмовими джерелами велике збройне зіткнення між державами долин Хуанхе та Янцзи.

Досить мало в цей період прикладів шлюбної дипломатії[1]. Це пояснюється тим, що в часи династії Чжоу остаточно складається уявлення про протилежність «варварів», з одного боку, а з іншого – правителів та підданних Піднебесної (території, підвладній китайському імператору).

Однак, незважаючи на таке ставлення до «варварів» у «Період Весни та Осені», у Китаї були сформульовані правила поведінки армій після оголошення війни. Державна влада офіційно засуджувала зовнішню агресію і війну як засіб вирішення міжнародних проблем.

Удосконалювалася практика ведення переговорів, що супроводжувалося чітким дипломатичним етикетом. Проголошувалася недоторканність послів та гонців. Укладання міждержавних договорів відбувалося за встановленими правилами й зразками. Тексти цих договорів потрібно було зберігати тривалий час.

Міжнародні наслідки «Періоду Воюючих царств» (Чжаньго). Останнім періодом правління династії Чжоу, що слідував за «Періодом Весни та Осені», був «Період Воюючих царств (Чжаньго)» (475–221 рр. до н. е.).

Цьому періоду властиві такі особливості.

1. Розпад держави Чжоу спочатку на три самостійні держави (Чжао, Вей, Хань), пізніше – на сім наймогутніших держав, серед яких поступово почала домінувати Цінь.
2. Ці приблизно рівні за військовою могутністю держави вели запеклі війни за одноосібну гегемонію.
3. Під час цих війн відбувся перехід до залізної зброї, що значно збільшило чисельність армій та кількість загиблих у війнах.
4. Зберігалася практика міждержавних з'їздів правителів[2].
5. Постійні воєнні дії стимулювали створення міждержавних союзів, доцільність та форми яких обґрунтували численні теоретики та практики дипломатії – радники правителів держав, що воювали.

У V–III ст. до н. е. в цих воюючих державах виникла філософська школа «Цзун Хен», представники якої пропонували й роз'яснювали доцільність створення таких видів міждержавних союзів:

– цзун – союз шести держав, розташованих «по вертикалі» («союз Північ – Південь»);

– хен – союз шести держав, розташованих «по горизонталі» («союз Схід – Захід»).

Оскільки найбільшу небезпеку міждержавним відносинам створювало могутнє центральне царство Цінь, значення цих союзів убачали в тому, що цзун

1 Відомо, наприклад, що з племені ді походила дружина правителя Чжоу *Сян-вана* (VII ст. до н. е.).

2 Наприклад, у 344 р. до н. е. відбувся з'їзд правителів дванадцяти китайських царств. В умовах повного падіння авторитету вана Чжоу ваном оголосив себе Хуей-ван – правитель царства Вей.

формує умови для боротьби проти держави Цінь (багатьох малих проти однієї могутньої), а хен, навпаки, посилює її (одна могутня проти багатьох малих).

Головними представниками школи дипломатії «Цзун Хен» і водночас запеклими ворогами були Су Цінь і Чжан І. Їхнє протистояння – яскрава сторінка історії дипломатії. Стратег, дипломат і перший міністр (сян) шести царств Су Цінь (382–284 рр. до н. е.) був фактичним організатором «Союзу по вертикалі» проти царства Цінь. Він особисто проводив тривалі переговори з правителями шести держав, але «Союз по вертикалі» був зруйнований дипломатичними діями Чжан І. Сян царства Цінь Чжан І (пом. 309 р. до н. е.) перейшов до цього царства на службу після того, як його звинуватили та жорстоко побили при дворі царства Чу за крадіжку коштовностей, до якої він насправді не мав стосунку. Ображений, він відповів у листі правителям Чу, що нічого не крав, але тепер після приниження має намір дійсно вкрасти у цього царства міста. На службі царству Цінь Чжан І здійснював дипломатичні подорожі і вдало сварив між собою царства – противників Цінь, до якого перейшла частина їхніх територій.

Обом видатним дипломатам довелося неодноразово пережити піднесення та падіння, підвищення та відсторонення від посад. Вони були творцями та жертвами багатьої дипломатичних інтриг. Показово, що Чжан І наприкінці життя був відсторонений від посади сяна в царстві Цінь, якому так вірно служив. Це призвело після його смерті до відтворення антицінського «Союзу по вертикалі». Його ворог Су Цінь став жертвою дипломатичних і палацових інтриг. Його стратили, розірвавши тіло на шматки колісницями.

Неухильне посилення царства Цінь зумовило поступове захоплення та приєднання ним територій інших царств. У 221 р. до н. е. династія Цінь розгромила останню незалежну державу Ці й очолила весь обєднаний Китай.

3.3. Міжнародні відносини Китаю в 221 р. до н.е. – 410 р. н.е.

Династія Цінь (221 р. до н. е. – 206 р. до н. е.) – період існування єдиної китайської держави, яку вперше очолив правитель з титулом «імператор» (рис. 3.3). Ним став правитель царства Цінь *Ін Чжен* (221–210 рр. до н. е.), а його нове тронне ім'я *Цінь Ши Хуанді* перекладалося як «Великий імператор – засновник династії Цінь».

Сима Цянь в «Історичних записках» наводить такі слова Ін Чжена про його новий титул і стратегічну мету: «Ван сказав: "Приберіть слово "тай" – "Великий" і залиште слово "хуан" – "володар", додайте до нього "ді" (найдавніший титул правителів) "імператор", і нехай мій титул буде "хуанді" – "Володар-імператор". Ми будемо [титулуватися] Ши-хуанді – перший володар-імпера-

Рис. 3.3. Зліва – територія імперії Цінь, справа – імператор Ши Хуанді

тор... Піднебесна спільно страждала від безперервних битв і воєн, і все через те, що існували князі і вани. Спираючись [на допомогу] духів предків, я вперше утихомирив Піднебесну, і якщо тепер знову створити володіння, значить, [знову] підняти війни". Тому імператор розділив країну на тридцять шість областей на чолі зі своїми намісниками, воєначальниками та інспекторами».

Цінь Ши Хуанді зміцнив центральну владу, а в зовнішній політиці намагався діяти досить обережно. Хоча на півдні йому вдалося завоювати державу Юе (В'єт), а на півночі – розгромити кочівників хунну[1], головні свої зусилля він зосередив на захисті кордонів, що існували.

Символом дипломатії Стародавнього Китаю стала Велика китайська стіна. Для захисту від вторгнень хунну її окремі ділянки почали будувати ще з IV ст. до н. е., але саме за правління Цінь Ши Хуанді вона була значно зміцнена й зафіксувала політичні та етнічні кордони Китаю. На її будівництві в різні роки було задіяно до 2 млн осіб. Її довжина за Цінь Ши Хуанді становила близько 4 тис. кілометрів (у подальшому – майже 9 тис. км).

Важкі умови будівництва стіни та її мала захисна ефективність викликали масове невдоволення. Всього через чотири роки після смерті Цінь Ши

1 Сима Цянь писав про племена сюнну (хунну), що в них «не було писемності, і всі договори укладалися в усній формі... У тривожний час [їх] люди займаються військовими справами, роблячи набіги; [такі] їх природні властивості».

Хуанді[1] у 206 р. до н. е єдина імперія припинила своє існування через сепаратизм місцевих правителів та селянські повстання.

Відновити єдину державу (імперію Хань) вдалося новій династії Лю.

Династія (імперія) Хань (206 до н. е. – 220 р. н. е.)[2] – період кульмінації дипломатичних і культурних досягнень Стародавнього Китаю, його територіального розширення та зростання міжнародного авторитету, час формування єдиного китайського етносу – ханьців (на ім'я правлячої династії). Ця «золота доба» історії Стародавнього Китаю водночас була й «золотою добою» його дипломатії.

Засновником династії був селянин, пізніше – чиновник, правитель повіту *Лю Бан* – один із двох імператорів в історії Китаю, які походили з народу (рис. 3.4).

Через постійне пияцтво і борги Лю Бан фактично позбавив себе можливості подальшого кар'єрного зростання, але йому допоміг випадок. Під час супроводження засуджених він побачив, що багато з них втекли. Тоді Лю Бан, побоюючись покарання, вирішив відпустити решту в'язнів, а частину з них очолив і створив збройний загін. Це збіглося з антиімператорським повстанням 209–206 рр. до н. е. і проголошенням незалежного царства Чу. У цих подіях на чолі свого загону взяв участь і Лю Бан. Він виявився талановитим полко-

Рис. 3.4. Зліва – територія імперії Хань, справа – Лю Бан (стародавнє зображення)

1 Перший імператор дуже боявся смерті, під час своїх дипломатичних та інспекційних поїздок він знайомився з чарівниками й шукав у них таємницю еліксиру безсмертя. Він помер після того, як випив небезпечне для здоров'я зілля, яке шарлатани піднесли йому саме як еліксир безсмертя.

2 Деякі вчені вважають датою заснування імперії Хань 202 р. до н. е.

водцем, якому вдалося взяти багато міст, зокрема столицю Сян'ян, полонити цінського імператора Цзиіня і, врешті-решт, силами 600-тисячної армії вийти переможцем у війни з іншими претендентами на владу в Китаї.

Після остаточної перемоги в громадянській війні Лю Бан у 202 р. до н.е. проголосив себе імператором на ім'я *Гао-цзу* (202–195 рр. до н. е.). Створена ним імперія Хань проіснувала більше чотирьох століть і як міжнародний актор мала такі особливості:

1. Хань посіла центральне місце в міждержавних відносинах Східної Азії.
2. Ця імперія вела успішні війни по всьому периметру своїх кордонів і значно розширила контрольовану територію.
3. Посилення ролі Китаю у міжнародних відносинах відбулося не лише внаслідок вдалих війн, а й завдяки дипломатичній активності його правителів.
4. Через те що головним зовнішнім ворогом були кочовники, насамперед племена хунну, китайські правителі неодноразово намагалися створити широку міжнародну антихуннську коаліцію.
5. Китайські ідеологи вдосконалили зовнішньополітичну концепцію, згідно з якою ханьський імператор (Син Неба) очолює весь світ, а неханьські народи (варвари) можуть бути лише його підданними або рабами.
6. Успіхи китайських військ та дипломатів дозволили відкрити головний канал міжнародної торгівлі від Азії до Середземномор'я – Великий шовковий шлях.

Хунно-китайські війни. Головним зовнішньополітичним ворогом Ханьської імперії були хунну – степова конфедерація на її північних кордонах. Хуннська експансія тривала ще з V ст. до н. е., навіть незважаючи на будівництво на шляху їхніх вторгнень Великої китайської стіни. Тому метою перших походів проти хунну було відкинути їх за її межі.

Від початку створення імперії Хань війни проти неї з боку хуннів стали більш організованими через об'єднання в єдину державу всіх хуннських племен. Суттєво збільшилася їхня армія вторгнення, основу якої становила кіннота, більш швідка, ніж ханьські колісниці. Необхідність протистояти маневреним діям хунну змусила китайських воєначальників створити великі підрозділи кінноти.

Засновником єдиної держави хуннів був войовничий правитель *Моде* (209–174 рр. до н. е.). Він спочатку захопив землі союзу племен дунху, розгромив согдійців і створив степову імперію, яка охоплювала величезні території сучасних Монголії, північного Китаю, південного Сибіру та частину східного Казахстану.

За легендою, яку в «Історичних записках» наводить Сима Цянь, Моде був старшим сином правителя хунну від старої дружини. Проте батько вирішив заповідати свій титул молодшому синові від іншої, молодої і коханої дружини.

Щоб позбавитися від Моде, батько для дотримання мирного договору з юечжами відправив його до них як почесного заручника, а сам підступно напав на поселення юечжів. За правилами дипломатії кочівників Моде мали вбити, але він утік від юечжів, повернувся до батька, отримав від нього тумен (підрозділ у 10 тис. вершників) і став готувати захоплення влади. Під час полювання він особисто вбив батька з лука, а після цього – брата, мачуху та всіх, хто відмовився визнати його правителем.

Жорстокими репресіями Моде встановив одноосібну владу. Проте правитель сусіднього протомонгольського племені дунху вирішив скористатися політичними чварами у землях хунну і, щоб створити привід для війни, відправив до Моде посла із зухвалою вимогою віддати найкращих коней. Моде виконав вимоги посла, а незадоволених його рішенням радників стратив. Друге посольство від дунху зажадало більшого – найкрасивіших жінок та кохану дружину самого Моде. Хуннський правитель виконав другу вимогу і знову стратив незадоволених радників. Коли ж прибуло третє посольство вимагати частину безлюдних територій, Моде відмовився зі словами: «Земля є основою держави, хіба можна віддавати її!» – і стратив тих наляканих радників, які пропонували віддати землю. Одразу після цього він наказав атакувати землі дунху. Несподіваний напад хунну приніс їм повну перемогу. Моде вбив правителя дунху, повернув жінок, коней, захопив інші трофеї, а союз племен дунху назавжди припинив своє існування.

Активізація хуннсько-китайських війн припала на II ст. до н. е. У 200 р. до н. е. під час свого вторгнення в Китай Моде оточив поблизу Пінчена авангард 300-тисячної армії імператора Гао-цзу. Останній врятував себе і армію подарунковою дипломатією: він відправив посла з багатими дарами до дружини Моде, а та переконала чоловіка в тому, що заселити захоплені ханьські землі все одно неможливо, а китайський імператор знаходиться під заступництвом духів. Моде погодився дати можливість китайській армії вийти з оточення, а в 198 р. до н. е. було укладено хуннсько-китайський Договір миру та спорідненості на 60 років.

Це був перший із відомих договорів за формою «мира і спорідненості» («хецінь»), який імперія Хань укладала з «варварами», коли не мала сил для їх розгрому. Цей та всі наступні договори за цією формою передбачали дві принизливі для Китаю умови:

1) сплата «варварам» щорічної данини в обмін на їхні обіцянки не нападати на імперію;
2) шлюб китайської принцеси з варварським правителем[1].

---

1 Як вважають сучасний тайванський історик Пан Іхуан та наукова співробітниця Кембриджського університету Саяна Намсараєва, усього за формою «хецінь» було укладено понад десять шлюбів із правителями хунну та їхніми сусідами усунями. А всього з II ст. до н. е. до початку X ст. – більше 60. Разом з тим, посилаючись на династійну історичну

Оскільки Моде одружився зі старшою дочкою імператора, він ставав, згідно з мораллю китайців, його молодшим родичем, який більше не загрожує імперії. Однак натхненний воєнними та дипломатичними успіхами Моде у 192 р. до н. е., вже після смерті імператора Гао-цзу, відправив посольство до його вдови імператриці *Люй-хоу* з пропозицією вийти за нього заміж.

Це була б гармонійна пара з двох бузувірів. Люй-хоу увійшла в історію як одна з найжорстокіших імператриць Китаю. Вона організовувала вбивства інших дружин і дітей покійного чоловіка, наказувала труїти їх, виколювати очі, відрубувати ноги і руки, палити обличчя, тримати в ямі з нечистотами. Її син імператор *Хуей-ді* був так вражений нелюдством матері, що перестав займатися державними справами, поринув у пияцтво, через що захворів і помер.

Хоча лист імператриці Люй-хоу був принизливим за змістом (правитель хунну називав себе «убогий і старий»), ця пропозиція образила китайський двір. Китай міг розпочати війну. Проте Люй-хоу дипломатично відповіла, що вона сама вже стара для шлюбу з Моде. Правителю хунну відправили багаті подарунки та в різні роки – ще двох китайських принцес, а той підтвердив у 179 р. до н. е. Договір миру та спорідненості.

Хуннський вектор зовнішньої політики Китаю вимагав від його правителів у надзвичайних ситуаціях йти навіть на більші поступки, ніж було передбачено договорами за формами «хецінь». Оскільки Моде погано виконував умови договору, переманював на свій бік китайських посадовців та воєначальників і час від часу здійснював напади на кордон, у 162 р. до н.е. китайський імператор Вень-ді уклав з Моде новий договір «хецінь». Проте за цим договором імператор, по суті, визнав хуннського правителя рівним собі, оскільки дарував йому титул «найвеличніший ставленик Неба». Ця подія – найвище дипломатичне досягнення войовничого Монде, пам'ять якого досі шанують монгольські та тюркські народи[1].

Війни між Китаєм та хунну тривали майже 300 років (201 р. до н. е. – 181 р. н. е.) з перемінним успіхом для обох сторін. Усього було сім великих війн та безліч хуннських набігів. Вони завершилися остаточною перемогою Китаю, чому сприяли такі фактори:

- міжусобиці в державі хунну (з I ст. до н. е. хунну розпалися на Північне та Південне Хунну);

хроніку «Ханьшу», Пан Іхуан стверджує, що китайська принцеса, видана заміж за Моде, насправді була фіктивною. Такі припущення хроніки та Пан Іхуан цілком імовірні, оскільки в подальшій практиці укладення договорів за формою «хецінь» передбачало грошову компенсацію за «фіктивність» нареченої. «Фіктивною» могли вважати навіть принцесу, яку удочерив імператор.

1 Наприклад, на сучасному етапі роком заснування збройних сил Туреччини офіційно вважається рік початку правління Моде (Мете-хана) – 209 р. до н. е.

- китайські військові реформи (відмова від бойових колісниць, використання важкої та легкої кавалерії, застосування арбалетів, створення інженерних частин тощо)[1];
- укладення антихуннських договорів з іншими кочівниками (насамперед із сяньбі).

Давньомонгольське плем'я сяньбі розгромило у 155 р. хуннів, після чого частина хуннів підкорилася переможцям, частина відійшла до Китаю, де асимілювалася, решта вирушила у західному напрямку. Однак після перемоги над хунну сяньбі за правління *Таньшіхуая* (141–181) створили велику державу, що простягалася на 7 тисяч кілометрів від Тихого океану до сучасного Узбекистану та р. Іртиш. Це призвело до зіткнень з Китаєм. Таньшіхуай відмовився від пропозиції укласти новий союз із Хань, прийняти титул ван і одружитися на китайській прицесі. Сяньбі прорвали китайський кордон і пограбували північні території імперії. У 177 р. китайські війська намагалися атакувати Таньшіхуая, але були розгромлені. Держава сяньбі поступово втрачала свою могутність після смерті Таньшіхуая і остаточно розпалася в 234 р.

Енергійну зовнішню політику з метою створення антихуннського союзу проводив імператор *У-ді* (140–87 рр. до н. е.). Саме за його правління імперія Хань досягла свого розквіту (див. кольорове *фото 6*). Найяскравішим проявом дипломатичної активності У-ді була діяльність його відомого дипломата *Чжан Цяня*. Йому вдалося встановити дипломатичні відносини Хань з багатьма племенами та царствами на заході, зокрема з елліністичними державами. У 138 р. до н. е. на чолі численного (понад сто осіб) посольства він вирушив на Захід для встановлення союзницьких стосунків із племенем юечжей проти кочівників хунну (рис. 3.5). За 13 років своєї подорожі він подолав 14 тис. км, двічі потрапляв до хунну в полон, але зберіг свою «вірчу бирку» (східний прообраз вірчих грамот). У 117 р. до н.е. Чжан Цяня відправили на захід на чолі ще більшого посольства із 300 осіб. Саме він надав імператору об'єктивні відомості про міжнародні відносини в Центральній Азії, радив йому захопити землі на захід від імперії і встановити нові міжнародні торгові шляхи через Індію.

Під час цього посольства виникла протокольна суперечка між Чжан Цянем і правителем войовничого племені усуней. Усунський правитель відмовився вклонитися послу китайського імператора, оскільки вважав себе не васалом, а рівним. Однак досвідчений Чжан Цянь, який віз із посольством дуже багато грошей, шовку, 10 тисяч баранів та биків, сказав, що за подарунки імператора обов'язково потрібно вклонитися. Лише тоді дипломатичний протокол

1 Реформа зробила китайську армію настільки боєздатною, що вже у 133 р. за ініціативою імператора було розірвано мирну угоду з хунну. За наступні десять років ханські війська вигнали хунну із західної частини внутрішньої Монголії і встановили політичну рівновагу.

Рис. 3.5. Імператор У-ді відправляє Чжан Цяня в посольство для подорожі в Центральну Азію. Фреска з Печери Моґао

було виконано за ханьськими правилами. Щоправда, Чжан Цяню не вдалося переконати усунського правителя за договір «хецінь» переселити свої племена на захід для захисту Китаю від хунну. Усуні відправили посольства у відповідь за всіма правилами шлюбної дипломатії (подарували імператору 1000 добірних коней). Вражені могутністю Хань, усуні вже самі намагалися отримати китайську принцесу для свого правителя. Імператор відправив кочівникам не свою дочку, а свою сестру *Лю Цзею*. Проте вона лише ускладнила китайсько-усунські відносини. Усунський правитель помер ще до того, як вона із послами вирушила в дорогу. Довелося укладати шлюб з іншою людиною – його сином *Куанваном*. Особисті стосунки Лю Цзею (їй було більше 40 років) з молодим Куанваном не склалися. Ображена його неувагою китаянка підговорила китайських послів убити чоловіка під час бенкету, але він був поранений, дивом вижив і був убитий племінником під час міжусобної боротьби за владу. Коли Лю Цзею виполнилося вже 70 років, коли вона отримала дозвіл повернутися до Китаю. Міжусобні війни підірвали могутність племені усуней, і на початку I ст. н. е. вони були остаточно завойовіні державою Хань.

Основні вектори зовнішньої політики імперії Хань. Крім важких війн на півночі, імперія Хань воювала також на сході – з корейськими народами, зокрема з державою Чосон, на півдні – із давньов'єтськими державами, на заході – із тибетськими племенами.

Держава Чосон була першою та наймогутнішою на Корейському півострові. Вона охоплювала його північну частину. За часів Цінь держава Чосон формально мала васальні зв'язки з китайським імператором, фактично підтверджені договором 191 р. до н. е. з Китаєм. Проте Чосон контролював

торгові шляхи в регіоні, заважав китайським купцям і підтримував дружні стосунки з хунну. В умовах погіршення двосторонніх відносин Китай використав як привід до війни вбивство китайського посла, і в 109–108 рр. до н. е. Чосон був захоплений ханьською армією[1]. Лише через чверть століття через запеклий опір місцевого населення китайці втратили більшу частину цієї території.

Війни з Чосон поступово розширили уявлення китайців про держави, розташовані у східному напрямку. Це було пов'язано також з масштабними міграціями корейців на японські острови. Перші китайсько-японські контакти відбулися у III ст. до н. е. за імператора Цінь Ши Хуанді, який відправив до Японії кілька сотень своїх посадовців і послів для пошуку еліксиру безсмертя. Перше посольство японської держави На прибуло до ханьського двору у 57 р. Так були встановлені офіційні китайсько-японські стосунки. Текст китайської хроніки «Історії династії Пізня Хань» повідомляє, що в цьому році посли держави На отримали для свого правителя золоту печатку від ханьського імператора Гуан У-ді (рис. 3.6). Це був символ китайського політичного патронату над Японією, яка згідно з китайським дипломатичним протоколом розглядалася ханьцями як васал.

На півдні Хань намагалася підкорити давньов'єтську державу Нам В'єт (сучасний північний В'єтнам та прикордонній території Китаю), а також китайські державні утворення, що виникли внаслідок розпаду імперії Цінь – південно-східну Міньюе і південно-західну Дунюе (рис. 3.7).

Ці південні держави, розташовані на кордонах Хань, підтримували активну міжнародну торгівлю з державами Азії, зокрема з Індією. Проте ханьські

Рис. 3.6. Золота печатка – подарунок від ханьського імператора Гуан У-ді правителю японської держави На (57 р.)

1 Для початку війни проти Чосон необхідно було знайти привід. З цим зненацька для себе впорався безпринципний китайський посол Ше Хе. Його дипломатична місія у Чосон виявилася провальною – йому не вдалося змусити корейського вана Уго погодитися відновити васальні відносини з Хань. Тоді, повертаючись до Китаю, Ше Хе вже на самому кордоні наказав вбити начальника чосонських супроводжувачів. У відповідь Уго здійснив напад на Ляодун, у якому Ше Хе отримав посаду намісника, і вбив його. Так вбивство вбивці стало приводом для війни Хань проти Чосон.

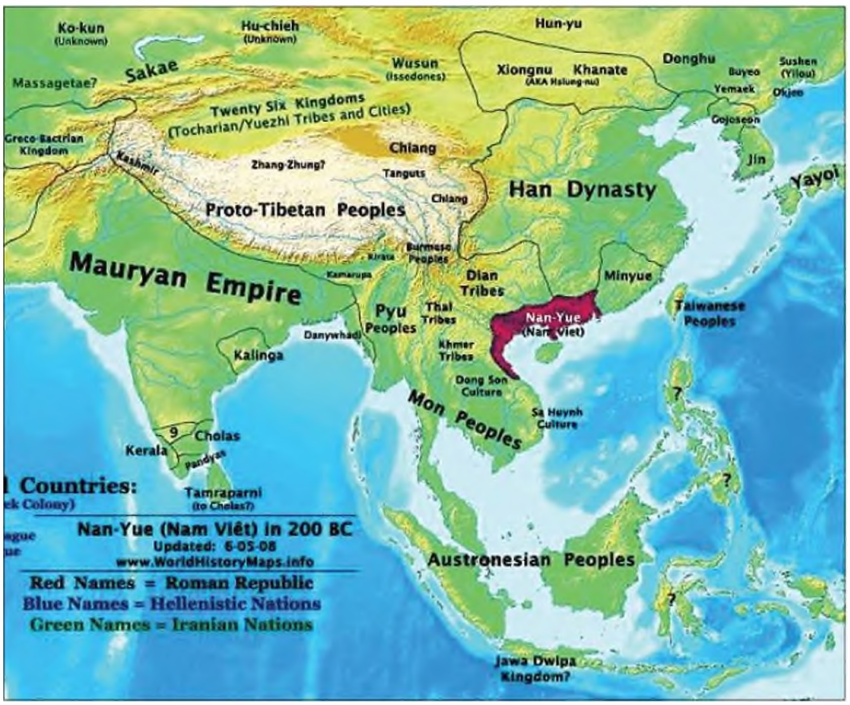

Рис. 3.7. Держави Хань, Нам В'єт, Міньюе, Дунюе

правителі намагалися поставити цю торгівлю під свій контроль. Наприклад, умови вільної торгівлі, що існували за двостороннім договором на початку існування Хань, з державою Нам В'єт були в односторонньому порядку переглянуті імператрицею Люй-хоу. У 185 р. до н. е. вона заборонила торгівлю з Нам В'єтом, що призвело до початку війни між двома країнами.

Незважаючи на перші невдачі китайської армії і вимушене відновлення ханьцями торгових відносин, Китаю вдалося завдяки своїй агентурі внести розбрат у фронт прикордонних південних держав. У період між 138 та 111 рр. до н. е. імперія Хань послідовно завоювала Наньюе, Міньюе, Нам В'єт. Помилкою правителя Нам В'єт *Чжао То* було те, що він оголосив себе імператором. Це мало негативні міжнародні наслідки, оскільки Чжао То, з одного боку, викликав ворожість з боку інших південних держав, наляканих його експансією, з іншого – кинув виклик імперії Хань і титулу його правителя. У цих умовах ханьці, стравлюючи південних сусідів один з одним, по черзі завойовували всі їхні території.

На заході і південному заході імперія Хань стикалася з тибетсько-бірманськими племенами. Цей напрям зовнішньополітичної активності Хань був пов'язаний здебільшого із зовнішньоекономічними інтересами: завдяки поширенню свого впливу на держави Центральної Азії ханьці з II ст. до н. е. започаткували Великий шовковий шлях. Свою назву він дістав від головного експортного товару ханьців – шовку, який тоді ще не виробляли за межами Китаю. Цей шлях починався в Китаї і досягав середземноморських держав. Він мав два напрями – північний (через Ферганську долину в Індію, Бактрію та середземноморські держави) і південний (через Памір). Прокладенню цих

шляхів передувала воєнно-дипломатична активність Хань: імператор У-ді у 101 р. до н. е. захопив Фергану, примусив населення підкорених на заході країн сплачувати ханьцям данину, уклав важливий союз із племенем усунь.

У 121 р. до н. е. на захід вирушив перший китайський караван з великою партією шовку, і цей рік можна умовно вважати початком існування Великого шовкового шляху (рис. 3.8). Контроль за цим трафіком міжконтинентальної торгівлі був головним політичним завданням ханьських імператорів на заході. З цією метою китайські війська здійснювали вторгнення на території держав і народів, які порушували ханьські торговельні комунікації. Наприклад, ханьська армія на чолі з полководцем і дипломатом *Бань Чао* у 97 р. вдерлась у Центральну Азію, щоб помститися кочівникам за постійні напади на Великий шовковий шлях. Владі китайського імператора було підпорядковано значну частину областей регіону. Бань Чао досяг Каспійського моря і навіть відправив до Риму свого посла – ад'ютанта Гань Іна, який не зміг впоратися з цим завданням через перешкоджання парфян, але зміг проникнути на захід далі за всіх своїх попередників і написав у своєму звіті про географічне розташування Римської імперії[1].

Для успіху торгівлі на Великому шовковому шляху ханьський уряд намагався переважно встановити дипломатичні відносини з країнами та народами Центральної Азії, Близького Сходу, а також Європи. Відбувалися економічні та політичні контакти Хань і Парфії Великим шовковим шляхом. Китай з I ст. до н. е. неодноразово відвідували посольства парфянських царів.

Імперія Хань та Римська імперія як дві найбільші держави того часу надсилали одна до одної послів. Проте через географічну віддаленість і позицію парфян, пізніше – сасанідського Ірану, ці контакти були досить рідкими. Так,

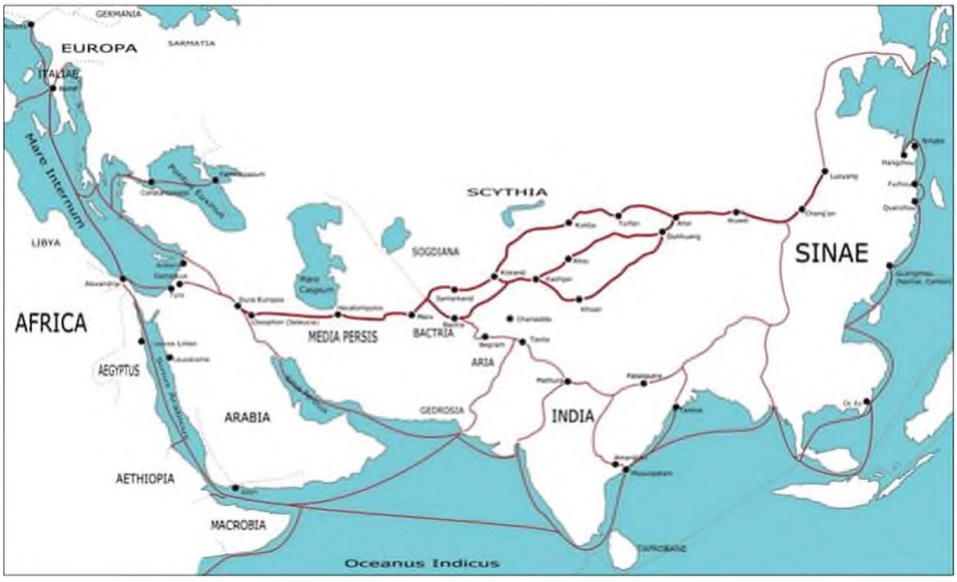

Рис. 3.8. Великий шовковий шлях

1 Китайські письмові джерела називали Римську імперію країною Дацінь.

згідно з текстом китайської хроніки «Хоу Ханьшу» римські посли відвідали Китай всього тричі за 123 роки (з 161 по 284 рр.).

На початку II ст. римський історик *Луцій Анней Флор* написав працю «Епітоми Тита Лівія» – скорочений виклад творів свого відомого попередника. Наголошуючи могутність імператора Октавіана Августа, Луцій Анней Флор повідомляє про прибуття до нього посольств з усіх кінців відомого світу, зокрема від «серів» (тобто китайців) з багатими подарунками. Римську публіку, за словами історика, вразив колір шкіри цих людей. Через віддаленість їхньої батьківщини весь шлях посольство пройшло за чотири роки, але сам Луцій Анней Флор не міг бачити цього посольства.

Політичні індійсько-китайські відносини були не досить інтенсивними. Наприкінці I ст. й у II ст. правителі Кушанського царства Індії відправили до ханьського двору кілька посольств. Індія і Китай в цей період взаємодіяли переважно в міжнародній торгівлі.

Торгові інтереси ханьців в Індії стимулювали розвиток китайських морських комунікацій, зокрема через о. Ява. Яванський уряд у 132 р. направив до ханьського імператора своїх послів. Однак до V ст. це посольство залишилося єдиним, що прибуло до Китаю з Яви.

3.4. Розпад імперії Хань і зовнішня політика династії Цзінь

Занепад імперії Хань. Наприкінці I ст. завдяки завоюванням і дипломатії Бань Чао імперія Хань остаточно закріпилася у Західному краї. Це суттєво поширило кордони Хань у Центральній Азії. Проте у 20-ті роки II ст. китайці втрачають свій вплив у регіоні, а це негативно позначилося на міжнародній торгівлі Великим шовковим шляхом.

Втрата ханської гегемонії в Західному краї збігається з початком поступового занепаду імперії Хань. Економічні труднощі, процеси воєнно-політичної децентралізації і міждинастична боротьба викликали довготривале народне *Повстання жовтих пов'язок* (184–204). У ньому з обох боків брали участь і хунну. Після його придушення посилилися позиції воєначальників, які боролися за владу в країні. Саме вони порушили єдність Китаю і почали створювати власні держави – Вей (на півночі Китаю), У (на південному сході), Шу (на півдні центральної частини).

У цих умовах у 220 р. імперія Хань припинила своє існування. Почалася епоха Трьох царств (Саньго) (220–280). Під час боротьби між різними кланами виникла нова держава династії Цзінь (265–420). Його ядром було Вей, яке спочатку підкорило царство Шу та землі давньомонгольського народу сяньбі.

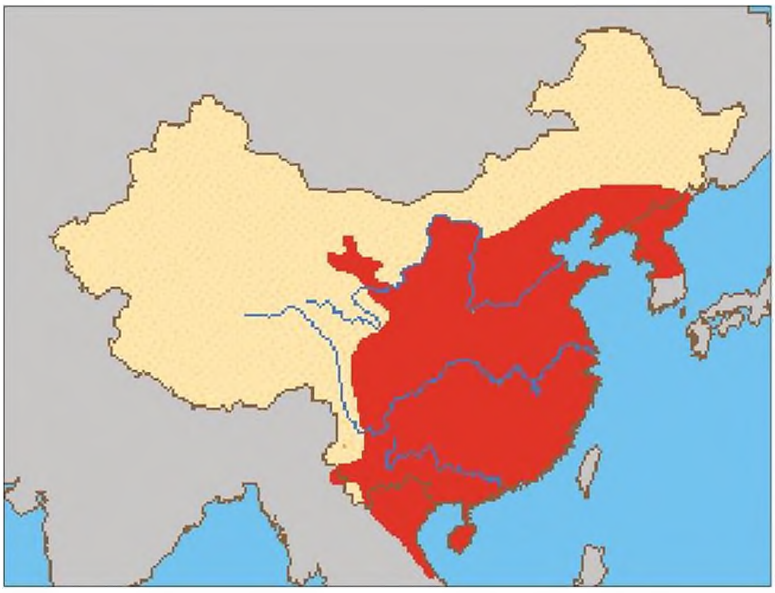

Рис. 3.9. Зліва – територія імперії Цзінь (східна і південно-східна частини сучасного Китаю), справа – імператор Сима Янь

Зовнішня політика династії Цзінь. Першим імператором держави Цзінь був *Сима Янь* (265–290). Його стотисячна армія у 280 р. здійснила вторгнення на південь і підкорила державу У. Ця подія вважається кінцем епохи Трьох царств. Отже, Сима Янь став об'єднувачем Китаю.

В історії дипломатії та міжнародних відносин Китаю доби династії Цзінь розрізняють два періоди:

1) держава Західна Цзінь (265–316);
2) держава Східна Цзінь (316–420).

Цзінь не була міцним державним утворенням. Деякі історики навіть називають імперію Цзінь ранньофеодальною, тому що Сима Янь роздав своїм родичам у володіння більше двадцяти областей. На своїх територіях ці правителі створили власні війська, адміністративний апарат, а в умовах, коли імператор Сима Янь дедалі частіше шукав радощі життя в насолодах і безперервному пияцтві, відбувалося неухильне посилення сепаратизму на місцях. Після смерті Сима Яня криза центральної влади призвела до того, що місцеві правителі почали перетворювати свої володіння в незалежні території. У 291–306 рр. тривала громадянська «Війна восьми князів» (синів, братів, племінників Сима Яня), яка послабила та спустошила північні території імперії.

Це створило сприятливі умови для масштабного вторгнення у 304 р. північних та західних кочовників. П'ять кочових народів (хунну, сяньбі, цзе, ді, цян)[1] встановили свій контроль над північними територіями Китаю, а в 311 р. хунну захопили Лоян – столицю цзіньської держави. Було знищено

1 Китайці називали їх загальним терміном «У Ху» (п'ять варварів).

30 тис. мирних мешканців і приблизно така сама кількість цзіньських солдатів. Імператор *Хуай-ді* зміг втекти з міста, проте зрадники повідомили кочовників, у якому напрямку він вирушив. Імператор потрапив до хунну в полон. Це був перший у китайській історії випадок, коли імператора зробили бранцем зовнішні вороги. Щоб принизити цзіньського правителя, переможці примусили його прислужувати на бенкеті, після чого отруїли. Кочовники вбили і наступного імператора *Мінь-ді* після того як, просуваючись далі на південь, хунну у союзі з цзе вдерлися у межиріччя Янцзи й Хуанхе та у 316 р. захопили нову цзіньську столицю Чан'ань. Успіхи кочовників дозволили їм завоювати Північний Китай до р. Янцзи і створити свої царства.

З падінням Західної Цзінь правонаступницею цієї держави стала династія Східна Цзінь (з 316 р.). Владу захопив воєнний губернатор *Сима Жуй* і проголосив себе імператором *Юань-ді*. Його владу визнали всі правителі басейну Янцзи та територій, розташованих від неї на південь. Однак в умовах протистояння проти хунну держави Східна Цзінь дуже негативну роль в її історії відіграв талановитий полководець *Ван Дунь*. Він розпочав заколот проти центральної імператорської влади. Цей заколот фактично став збройним проявом боротьби між вищими придворними кланами та могутнім кланом Ван. Незважаючи на перші перемоги і втечу до хунну деяких впливових посадовців – його ворогів, Ван Дунь раптово помер.

> Ще за часів династії Західна Цзінь Ван Дунь одружився з дочкою імператора У-ді. Він представляв настільки могутній клан, що в Китаї було поширено приказку «Клани Ван і Сима спільно правлять Піднебесною», і саме клан Ван у цій приказці стоїть на першому місці. Готуючись до заколоту, Ван Дунь наказав своєму секретареві, відомому астрологу Го Пу, зробити прогноз щодо захоплення трону. Оскільки Го Пу передбачив невдачу заколоту, Ван Дунь стратив його. Саме тому після придушення заколоту імператор Сіма Шао наказав із почестями поховати одяг Го Пу у могильному кургані (тіла провісника так і не знайшли). Перемога у війні проти імператора дозволила Вань Дуню призначити на найвищі посади своїх прихильників, а себе оголосити головним помічником імператора, якого фактично взяв у полон. Сам імператор Юань-ді був змушений змиритися з перемогою узурпатора, дозволив Ван Дуню не називати свого імені під час доповідей, входити до залу палацу з мечем і у взутті, навіть подарував йому жовту сокиру як символ покарання непокірних. Через хворобу Вань Дунь у 324 р. помер у розпал нових бойових дій з військами імператора, а заколотники були розгромлені.

Цей та інші заколоти послаблювали Східну Цзінь, яка намагалася накопичити сили для боротьби проти варварських північних царств, створених хунну. У 383 р. відбулося найбільше зіткнення між імператорським Півднем та варварською Північчю. Незважаючи на значну чисельну перевагу військ Півночі (бл. 900 тис. вояків), полководець південців Се Ші розгромив авангард

ворога (250 тис.) у битві на річці Фейшуй. Через цю поразку варварська Північ не створила єдиної держави і два століття не загрожувала Півдню. Однак Східна Цзінь не встояла через внутрішню боротьбу між впливовими аристократичними кланами і проіснувала до 420 р. Цього року могутній полководець *Лю Юй* після низки перемог над ворожими кланами всередині держави та вдалих походів за її межі змусив зректися престолу останнього правителя Східної Цзінь і проголосив себе новим імператором. Лю Юй знищив усіх чоловіків – представників скинутої династії і поклав початок нової династії Рання Сун (420–479).

3.5. Політична думка і посольська справа Стародавнього Китаю

Геополітичне положення Стародавнього Китаю, який упродовж тисячоліть існував між войовничими кочовими племенами Півночі й малими державними утвореннями Півдня та Сходу, вплинуло на розроблення теоретичних положень і форм взаємодії Піднебесної зі своїми сусідами. Червоною ниткою через зовнішньополітичні погляди китайських авторів пройшла думка про етноцивілізаційні переваги культурних китайців, яким немає чому вчитися в інших («варварських») народів. Китай оголошувався центром світу та решти людства. Некитайці розглядалися як китайські васали.

Ці трактовки істотно вплинули на зовнішньополітичні доктрини й позначилися на дипломатичному мистецтві китайців. Етикет зустрічі іноземних послів традиційно передбачав складний пишний церемоніал із виконанням іноземцями певних умов, які наголошували переваги китайських правителів. Такі аудієнції з китайським імператором в окремі періоди фактично принижували гідність іноземних послів та їхніх держав.

У чому полягали особливості політичної доктрини конфуціанства?

Відомий давньокитайський учений *Кун Фу-цзи* (*Конфуцій*, 551–479 рр. до н.е.) створив філософсько-етичну систему (конфуціанство), в якій частково приділено увагу питанням зовнішньої політики держави (рис. 3.10). Усе управління державою, як і суспільством, за Конфуцієм, має базуватися на «лі» (правилах). Правила не обговорюються, а виконуються, зокрема обов'язковою є синівська шанобливість до батьків і предків, повага до старших і підпорядкування їм. «Гарні правителі – гарний і народ. І навпаки», – вказував він[1].

1 Наведемо ще одне відоме висловлювання Конфуція щодо державного управління: «Якщо керувати народом за допомогою законів і підтримувати порядок за допомогою покарань, то хоча він і буде намагатися уникати їх, але в нього не буде почуття сорому. Якщо ж керувати ним за допомогою чесноти й підтримувати в ньому порядок за допомогою церемоній, то в нього буде відчуття сорому і він буде виправлятися».

Рис. 3.10. Зліва – Кун Фу-цзи (Конфуцій), справа – скульптурне зображення Сунь Цзи, який тримає у руці трактат «Мистецтво війни» (м. Юріхама, Японія)

Етику сімейних відносин і безперечне підпорядкування молодших старшим Конфуцій поширив не лише на державний устрій, а й на міжнародні відносини. Він закріпив у своїй творчості ідею переваги та величі китайців над неповноцінними «варварами». Варварські народи повинні були підкорятися «серединним» китайським державам, головною (центральною) з яких Конфуцій вважав Чжоу. Географічне розташування різних племен та держав зумовлювало ступінь та форми їхньої залежності від Чжоу. Посли держав, які були розташовані на кордонах Чжоу, мали відвідувати вана Чжоу кілька разів кожного року, інші – раз на кілька років. Конфуцій вважав, що в дипломатії дуже велику роль відіграють подарунки – вони мали не стільки матеріальне, скільки символічне значення і наголошували ступінь їхньої васальної залежності або союзницької вірності. У разі якщо государ не одержував подарунків, порушника правил «подарункової дипломатії» потрібно було покарати за допомогою васалів. Конфуцій вважав це достатньою причиною для початку війни.

Конфуцій високо цінував мистецтво дипломатії, ставив дипломатів лише на одну сходинку нижче від правителів та вважав, що конфлікти можна вирішити мирним шляхом. Війна для Конфуція – у цілому несправедливий акт,

але, якщо її починають, воювати потрібно за допомогою гарно підготовленої армії. Відомим є вислів Конфуція: «Посилати людей на війну ненавченими – означає зраджувати їх».

Яке значення для зовнішньої політики Стародавнього Китаю мали військові трактати?

Теоретичні питання зовнішньої політики Китаю містяться й у стародавніх китайських трактатах. Найвідомішим із них є «Мистецтво війни» (VI–V ст. до н. е.) відомого полководця Сунь Цзи. Автор перебував під великим впливом ідей Конфуція. Подібно до Конфуція Сунь Цзи вважав війну злом, але злом «необхідним», тому високо цінував здібності дипломатів і розвідників. Розвідники повинні зруйнувати плани ворогів, а мистецтво дипломатів допомагає уникнути відкритої війни. На думку Сунь Цзи, «здобути сто перемог у ста битвах – це не вершина військового мистецтва. Повалити ворога без бою – ось вершина».

Головні висновки Сунь Цзи:

1. Війну не можна починати без належного розгляду та належної підготовки[1].
2. Якщо ж вона почалася, потрібно вести її якомога швидше, щоб тривалі військові дії не завадили економічному розвитку країни.
3. Необхідно мати чіткі відомості як про сили ворога, так і про власні сили[2].
4. Ворога потрібно залишити без союзників[3].
5. Перемагаючи противника, необхідно намагатися зберегти його державу[4].
6. Прийоми ведення війни ґрунтуються на обмані.
7. Майстерність полководця оцінюють за старанністю його підлеглих.

З усіх стародавніх китайських трактатів «Мистецтво війни» справило найбільший вплив на сучасників та нащадків. Сунь Цзи створив працю, яку століттями вивчали у військових, дипломатичних і розвідницьких навчальних закладах різних країн світу.

---

1 З цього приводу Сунь Цзи писав: «Государ не повинен піднімати зброю через свій гнів; полководець не повинен вступати в бій через свою злобу. Рухаються тоді, коли це відповідає вигоді; якщо це відповідає вигоді, залишаються дома».

2 Дослівно в тексті : «Ось було сказано, що, якщо ти знаєш своїх ворогів і знаєш себе, ти можеш перемогти в сотнях битв без жодної поразки. Якщо ти тільки знаєш себе, але не знаєш свого опонента, ти можеш перемогти й отримати поразку. Якщо ти не знаєш ні себе, ні свого ворога, ти завжди створюватимеш для себе небезпеки».

3 Сунь Цзи зазначав: «Тому найкраща війна – розбити задуми супротивника; на наступному місці – розбити його союзи; на наступному місці – розбити його війська. Найгірше – облягати фортеці».

4 Дослівно в тексті : «За правилами ведення війни найкраще – зберегти державу супротивника в цілості, на другому місці – розтрощити цю державу».

Узагальненням сучасних йому поглядів щодо зовнішньої політики і дипломатії Китаю був військовий трактат стратега V–IV ст. до н. е. *У Ци* «Закони війни поважного У» («У Цзи Бін Фа»). Цей трактат мав велике значення для розвитку воєнної справи та управління державами[1]. У Ци служив в різні роки різним китайським державам і завжди сприяв тому, що вони розширювали свої володіння й ставали міцнішими. Він не програв у жодній із 76 воєн. У різних державах, в яких він служив, У Ци проводив реформу набору та навчання військовослужбовців.

У Ци, як й Сунь Цзи, перебував під впливом конфуціанства і вважав, що правитель має «спонукати людей праведністю». На думку У Ци, необхідно дотримуватися балансу між внутрішньою і зовнішньою політикою. До загибелі державу приведе як правитель, який нехтує військовою справою на користь мистецтва чи домашніх турбот, так і правитель, який зосередився на військовій справі і знехтував домашніми турботами. Необхідно приділяти увагу і домашнім турботам, і військовій справі.

Умовою успішної зовнішньої політики є гармонія як у державі, так і у війську, і правитель всіляко має дбати про неї.

> У трактаті зазначається таке: «Є чотири порушення гармонії, про які має знати імператор. Якщо в державі порушено гармонію, то війну починати не можна. Якщо гармонія порушена у війську, то не можна вступати у бій. Якщо гармонія порушена у строю, не можна йти в атаку. Якщо в ході битви бракує єдності, то не вдасться перемогти. Тому видатний правитель перш ніж скористатися своїми людьми, спочатку об'єднує їх, а потім разом із ними досягає великих цілей».

Чим вище посада в армії, тим більш підготовленим має бути військовий. У розділі «Сила при нападі та обороні» наголошується: «Якщо в тебе є гідні люди, які обіймають високі посади, і відносно мало гідних людей, які обіймають низькі посади, то твій бойовий лад буде стійким». При цьому у війську під час війни необхідно дбати про «цілісність принципу нагород та покарання».

У Ци детально розробив тактику нападу на противників, зокрема в разі якщо «вони знаходяться у небезпечній місцевості або на вузькій дорозі». Разом з тим він дбав про укріплення на власних кордонах і вважав, що «непохитності річок та гірських перевалів ніколи не буває достатньо для збереження країни. Таким ось чином не виникають ані гегемонія, ані панування». При цьому перемога визначається не в самій битві, а задовго до її початку на підставі підготовки до неї. Захопивши ворожу територію, потрібно помилувати тих, хто здасться, і не можна дозволяти своїм солдатам грабувати місцеве населення.

---

1 Текст «У Цзи Бін Фа» був написаний не самим У Ци, а його учнями. До нашого часу збереглася лише 1/8 його частина: шість розділів трактату із 48.

Ці та інші практичні поради У Ци щодо проведення гнучкої зовнішньої політики й управління військом дозволили йому зробити не лише блискучу військову, а й урядову кар'єру (він став першим міністром держави Чу), а його трактат «У Цзи Бін Фа» був дуже поширений серед правителів та полководців країн Сходу.

Контрольні запитання

1. На які періоди поділяється історія міжнародних відносин Стародавнього Китаю?
2. У чому полягали особливості міждержавних відносин доби династій Ся та Шан (Інь)?
3. Що відрізняло міждержавні відносини в Китаї доби династії Чжоу?
4. Як вплинули на міжнародне становище Китаю події «Періоду Весни та Осені» (Чуньцю)?
5. До яких міжнародних наслідків призвели події «Періоду Воюючих Царств» (Чжаньго)?
6. Як відбувалася міжнародна взаємодія за часів династій Цінь і Хань?
7. Як взаємодіяли між собою імперія Хань і племена хунну?
8. У чому полягають особливості східного, південного і західного векторів зовнішньої політики імперії Хань?
9. Які чинники вплинули на занепад і розпад імперії Хань?
10. У чому полягають особливості зовнішньої політики династії Цзінь?
11. Як зовнішньополітична концепція Китаю відбивала його ставлення до іноземців?
12. У чому полягали особливості політичної доктрини конфуціанства?
13. Яке значення для зовнішньої політики Стародавнього Китаю мали військові трактати?

Список літератури

Брусиловська О. І., Коваль І. М. Історія міжнародних відносин (сер. III тис. до н. е. – сер. XVII ст. н. е.) : навч.-метод. посіб. Одеса : Одеський нац. ун-т імені І. І. Мечникова, 2013. 188 с.

Булик М. В. Історія міжнародних відносин у давні часи : навч. посіб. Маріуполь : МДУ, 2017. 274 с.

Гавриленко О. А., Сироїд Т. Л. Історія міжнародного права: стародавня доба : навч. посіб. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. 232 с.

Григор'єва Т. Історія дипломатії: від давнини до кінця XVIII ст. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2014. 177 с.

Зінченко А. Л. Історія дипломатії: від давнини до нового часу. Київ : Проза, 2005. 560 с.

Крижанівський О. П. Історія стародавнього Сходу : підручник. Київ : Либідь, 2006. 592 с.

Сунь-Цзи. Мистецтво війни. Київ : КСД, 2022. 128 с.

Турчин Я. Б., Демчишак Р. Б., Плазова Т. І. Історія міжнародних відносин (від Стародавнього світу до початку XX ст.) : навч. посіб. Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2013. 139 с.

Шама О. І. Хрестоматія з історії Стародавнього Сходу. Тернопіль : ТНПУ, 2015. 488 с.

Cosmo N. Ancient China and Its Enemies: The Rise of Nomadic Power in East Asian History. Cambridge : Cambridge University Press, 2004. 380 p.

Lewis M. E. The Early Chinese Empires: Qin and Han (History of Imperial China). Cambridge : Belknap Press, 2007. 336 p.

Major J. S., Cook C. A. Ancient China: A History. London : Routledge, 2016. 300 p.

Parker E. H. China, Her History, Diplomacy, And Commerce: From The Earliest Times To The Present Day (1901). Whitefish : Kessinger Publishing, 2010. 374 p.

Phillips C., Axelrod A. Encyclopedia of Historical Treaties and Alliances. New York : Facts on File, 2005. 1071 p.

РОЗДІЛ 4

Міждержавні відносини Стародавньої Греції

4.1. Форми міжнародних зв'язків у Стародавній Греції до сер. I тис. до н. е.
4.2. Міждержавні відносини Крито-мікенської цивілізації (II тис. до н. е.)
4.3. Зовнішня політика грецьких міст-держав в архаїчний період (VIII–VI ст. до н. е.). Грецька колонізація Середземного та Чорного морів
4.4. Греко-перські війни 499–449 рр. до н. е.
4.5. Зростання протиріч між Афінами та Спартою. Пелопоннеська війна (431–404 рр. до н. е.)

Античність (від лат. *Antiquitas* – давнина, старовина) охоплює період розвитку цивілізації Стародавньої Греції, еллініcтичних держав і цивілізації Стародавнього Риму. Міждержавні відносини античності – це відносини держав, у яких мешкали представники цих культур. Поступово значно розширився ареал проживання (ойкумена) греків, македонців, римлян. Це розширення їхніх територій – прямий результат колонізацій та завойовницьких воєн.

4.1. Форми міжнародних зв'язків у Стародавній Греції до сер. I тис. до н. е.

У чому виявляються ключові особливості міжнародних відносин та дипломатії античної Греції та античного Риму?

Ключовими особливостями міжнародних відносин та дипломатії античної Греції та античного Риму є такі:

1. Термін «дипломатія» виник саме в Греції.
2. Вироблялися певні правила поведінки у міждержавних відносинах, що справило значний вплив на зародження міжнародного права (наприклад, феціальне право у римлян).
3. Державний устрій багатьох грецьких міст-держав (демократія) та тривалого історичного етапу розвитку Риму (республіка) надавав можливість вільним громадянам обговорювати міждержавні відносини на

народних зборах (агора, апелла, коміцій) та в установах (сенат) й впливати на прийняття ключових рішень з питань зовнішньої політики.

4. Грецькі поліси та Рим – це перші за часом держави, в яких кандидат на заміщення державних посад повинен був мати певні дипломатичні навички[1].
5. Греки та римляни значно активніше, ніж політики Стародавнього Сходу використовували в суперечках держав інститут третейського суду.
6. На громадську думку й зовнішньополітичні імперативи громадян значною мірою впливали твори численних античних авторів (поеми, трагедії, комедії, історії війн, політичні трактати).
7. Грецькі держави та Рим були ключовими акторами, які утворили Середземноморську підсистему міжнародних відносин, що проіснувала більше тисячоліття до кінця V ст.

На які етапи поділяється історія міждержавних відносин Стародавньої Греції?

Історію міждержавних відносин Стародавньої Греції можна поділити на такі етапи:

1. Крито-мікенська цивілізація (II тис. до н. е.) – виникнення, розквіт і падіння ранніх грецьких держав (Критське царство, Мікени, Пілос та завоювання Криту ахейцями).
2. Полісна Греція (XI–IV ст. до н. е.) – формування і розквіт грецьких полісів й грецької цивілізації.

   Своєю чергою, ця доба охоплює три періоди:

   1) гомерівський, або передполісні «темні віки» (XI–IX ст. до н. е.) – період активних міграцій, руйнування дорійцями мікенських держав, формування перших елементів полісного устрою;
   2) архаїчний (VIII–VI ст. до н. е.) – формування держав у формі полісів та велика грецька колонізація територій Середземного і Чорного морів;
   3) класичний (V–IV ст. до н. е.) – розквіт грецької цивілізації та полісного устрою грецьких міст-держав.
3. Доба еллінізму (IV ст. до н. е. – I ст. до н. е.) – утворення в результаті Східного походу Александра Македонського си ***Античність*** стеми елліністичних держав, їх розквіт та завоювання Римом і Парфією.

Основні форми міжнародних зв'язків у Стародавній Греції до сер. I тис. до н. е. Найдавнішою формою міжнародних відносин і міжнародного

1 Автори «Історії дипломатії» (за ред. О. В. Бігняка) слушно зауважують: «У Греції це виникає через необхідність налагодження зв'язків між містами-полісами, у Римі – через необхідність контролю за прикордонними територіями, які через велику територію республіки, пізніше імперії, мали більш тісні зв'язки з іноземними протодержавами та племенами, ніж зі столицею».

права у Стародавній Греції була *проксенія* – право публічної гостинності. Воно виникло у VII ст. через те, що тривалий час громадяни одного полісу не мали в іншому полісі ніяких прав. На відміну від *ксенії* (форми приватної гостинності відносно окремих гостей, заснованої на особистих відносинах, що не регулювалися юридичними нормами) інститут проксенії склався шляхом укладення договорів на офіційному рівні.

> Однак у Спарті, як писав у своїй «Історії» Геродот, «царям надано також право призначати з громадян на власний розсуд піроксенів».
>
> Перша згадка про проксенії датується VII ст. до н. е. Це напис з Керкіри 625–600 рр. до н. е., зроблений на символічній могилі (кенотафі) загиблого в морі Менекрата. Він був проксеном народу свого міста.
>
> Приватна ксенія була фактично формою побратимства. Усі чужинці, які перебували в місті, зокрема вигнанці, знаходилися під заступництвом бога Зевса-Ксенія (від *xenos* – чужинець, той, хто охороняє чужинців). Про ксенію розповідають і твори давньогрецької літератури. Наприклад, у найбільш відомому з усіх історико-біографічних творів давньогрецького письменника Ксенофонта «Анабасіс» (370 р. до н. е.) йдеться про приватні союзи ксенії самого Ксенофонта з фракійським царем Севфом, представниками Спарти та Беоті. Також у творі згадується ксенія між царевичем Кіром та стратегами грецьких найманців.

Поступово проксенія набула характеру регулярного консульського представництва[1]. Вона стала результатом угоди про гостинність між державою та громадянином іншої держави, який брав на себе захист інтересів іноземної держави[2]. Оскільки бути проксеном було престижно як на батьківщині, так і поза її межами[3], саме проксенам часто доручали виконувати функції послів. Діяльність проксенів як офіційних посередників сприяла покращенню між-

---

1 Деякі фахівці історії міжнародного права вважають проксенію прообразом сучасного консульства, а в архаїчний та елліністичний періоди – чимось середнім між постійними дипломатичними службами і посольствами.

2 З цього приводу українські дослідники О. Гавриленко та Т. Сироїд слушно зауважують: «Отже, можна дійти висновку про застосування в античних полісах спеціального правового режиму іноземців».

3 В останньому творі давньогрецьгого філософа Платона – його діалозі «Закони» (354 р. до н. е.) співрозмовники наполягають на тому, що законодавство має ґрунтуватися не на користі війни (як у Спарті), а повинне мати на меті загальний мир і безпеку громадян. Цю безпеку та мир забезпечує, зокрема, проксенія. Платон вважав проксенію запорукою дружби між полісами, у тому числі й завдяки вихованню дітей у шанобливому ставленні до неї. Тому в його «Законах» лакедемонянин Мегілл каже: «Чужоземець-афінянин!... Коли всі дітьми почують, що вони – проксени якогось поліса, то кожним з нас – проксенів з юності прихильність до цього полісу опановує, як до другої батьківщини після свого власного поліса».

державних відносин і міжнародної торговлі та пожвавленню міжполісної комунікації.

Проксени брали активну участь в організації правителями та вищими посадовцями прийомів послів іноземних держав. На проксенів покладалися обов'язки супроводжувати посольства, коли вони перебували в полісі. Під час різних церемоній проксени посідали почесні місця, мали право виступу на народних сборах свого полісу з питань міжнародних відносин і захисту інтересів чужої держави. Проксени були поруч з іноземцями під час їх перебування в Дельфах, де знаходився оракул (віщун). Про це йдеться, наприклад, у розповіді вісника у відомій трагедії давньогрецького драматурга Еврипіда «Андромаха» (425 р. до н. е.), присвяченій вдові міфологічного троянського героя Гектора.

Під час війни проксен вважався недоторканною особою. Грецький привілей щодо недоторканності проксена мав назву *асілія*. Геродот у своїй «Історії» наводить приклад того, як афінянин звертається до проксена – посередника у мирних переговорах: «Ти – наш гостинник і друг, і тому ми не хочемо, щоб ти якось постраждав від нас, афінян».

Право недоторканності поширювалося й на його майно. Через престижність та необхідність володіння певними прийомами міжособистого та міждержавного спілкування статус проксена передавався у спадок.

Самі проксенічні декрети укладалися з дотриманням формальних вимог, їх викарбовували на кам'яних плитах і встановлювали на агорі (у центральній частині міста-держави).

Інститут проксенії Греції набув значного поширення та став основою всіх наступних міжнародних зв'язків Стародавнього світу.

Іншою формою міжнародних відносин і міжнародного права у Стародавній Греції була *амфіктіонія* – релігійний та політичний союз племен і міст-держав. Мета укладання амфіктоній – спільне розв'язання мирним шляхом конфліктів між його членами (зокрема, збройних конфліктів) під час проведення спільних релігійних свят (звідси назва «амфіктіонія» від грец. «амфіктіони» – «жителі сусідніх областей»). Під час таких свят проголошувався «божий мир» (заборонялося вести війни й проливати кров). Збираючись на цих релігійних святах разом, члени союза обговорювали й вирішували широке коло міжплемінних питань, зокрема виробляли для всієї амфіктіонії правила ведення війни (звідси їх назва – *«священні війни»*).

Серед «священних війн» найвідоміша – Крисейська війна (поч. VI ст. до н. е.). Її причиною стала неповага жителів розташованого поблизу Дельф міста Кріса до святилища Аполлона та його паломників. За вказівкою оракула амфіктіони захопили Крісу, а її землі зробили власністю дельфійського храму. На честь цієї перемоги почали проводити Піфійські ігри, які за престижністю поступалися лише Олімпійським іграм.

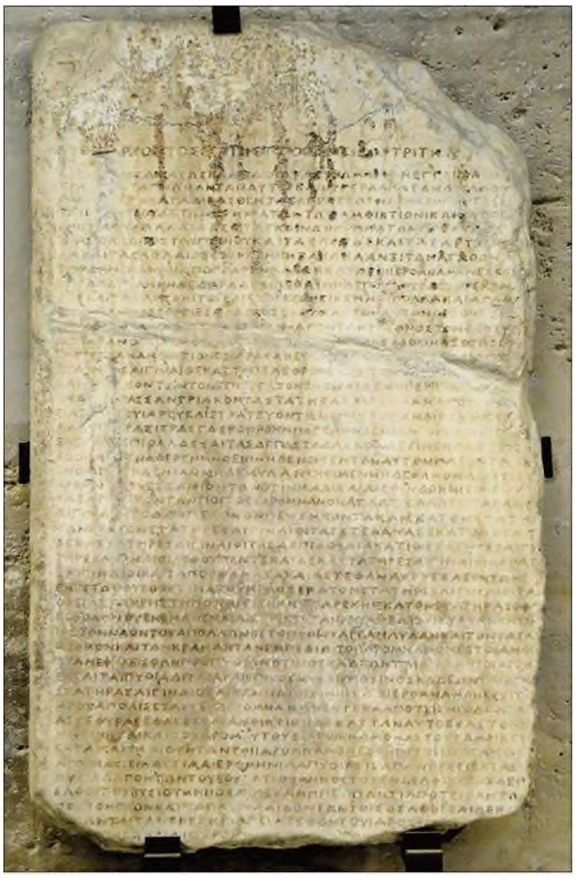

Рис. 4.1. Закон про Дельфійську амфіктіонію

Серед численних давньогрецьких амфіктіоній (Делоська, Калаврійська, Онхестська) найдавнішою та найвпливовішою була Дельфійська при храмі Аполлона у Дельфах (рис. 4.1). До неї приєдналася Фермопільська при храмі Деметри. Саме тому в науковій літературі іноді вживається назва *Дельфійсько-Фермопільська амфіктіонія*. Вона зосереджувала як духовну, так і світську владу. Оскільки Дельфійський оракул традиційно відігравав помітну роль у суспільному житті Греції[1], саме дельфійські жерці могли не лише призначати правителів полісів, що входили до амфіктіонії, а й оголошувати та припиняти війну.

Дельфійська амфіктіонія мала загальні збори, рішення яких були обов'язковими для всіх 12 племен, що входили до її складу. Вони відбувалися двічі на рік. Саме ці загальні збори були верховним органом амфіктіонії. Раду Дельфійської амфіктіонії очолювали 24 уповноважені (ієромнемони) – по два від кожного з 12 племен. Серед цих племен домінували фессалійці. Ієромнемони вважалися провісниками волі бога Аполлона, мали широкі права, відповідали за влаштування загальних релігійних свят та стежили за дотриманням «божого миру».

1 Згідно з переказами в дельфійських жерців були «таємні книги», в яких містилися давні пророцтва.

За порушення миру і початок війни без дозволу цих зборів племена-порушники могли бути вилучені з Дельфійської амфіктонії. У різний час із союзу вилучали спартанців, фокейців, македонян.

Після вступу у IV ст. македонян до Дельфійської амфіктонії вона перетворилася на знаряддя політики царя Філіпа Македонського.

Крім проксенії та амфіктоній, окремими видами зовнішньополітичних відносин грецьких полісів були *міждержавні договори* та *воєнно-політичні союзи* (симахії, епімахії).

Міжнародні договори Стародавньої Греції – основне джерело міжнародного права, що зароджувалося саме в античні часи[1]. Ці договори були угодами між державами (містами-державами) або союзами держав. Вони укладалися в усній або письмовій формі, скріплялися відповідними клятвами, їх учасники наполягали на взаємному виконанні сторонами певних зобов'язань та зверталися як до свідків до богів.

Винні в порушенні договорів піддавалися засудженню, зокрема третейського суду, великим грошовим штрафам на користь храмів. Вважалося, що на них обов'язково впаде божа кара.

Договори були різними як за змістом, так і за призначенням, зокрема:

- про ненапад;
- про взаємну допомогу;
- про торгівлю;
- про права іноземців[2];

На відміну від релігійного за формою союзного договору – амфіктонії в Стародавній Греції укладалися військово-політичні договори про союзи. Союзи, створені з переважно наступальною метою, мали назву *симахії*, оборонні союзи – *епімахії*[3]. Ці союзи мали загальне союзне командування, об'єднані збройні сили, загальне управління, третейський суд для вирішення суперечок між членами союзу, іноді – загальну казну.

Держави союзу зобов'язувалися вести спільні військові дії і не вступати в сепаратні договори із супротивниками. Їм заборонялося самостійне оголошення війни. За порушення загальних норм державу могли позбавити членства в союзі.

Однакові за змістом тексти договорів про союзи на кам'яних або бронзових плитах зберігалися в усіх союзних державах. Для кращої гарантії повного дотримання союзницьких зобов'язань ці плити розміщували в найбільш

---

1 Звідси поширений в історії міжнародних відносин термін – «міжнародне договірне право Стародавньої Греції», яка вважається його батьківщиною.

2 За такими договорами грецькі держави могли надавали громадянам іншої держави низку прав (*ізотелію*).

3 У перекладі з грецької *симахія* – «борюся разом», *епімахія* – «борюся проти».

шанованих храмах богів, зокрема в храмі Аполлона в Дельфах. Тексти договорів писали мовами всіх їх учасників. Якщо починалася війна чи припинялися дипломатичні відносини, розірвання цих відносин здійснювалося у вигляді символічного розбивання плити з текстом договору.

Першою за часом укладання була *Пелопоннеська (Лакедемонська*[1]*) симахія*. Її в VI ст. до н. е. створили міста-держави Пелопоннесу на чолі з Аргосом, а потім – Спартою (Лакедемоном).

Другим полюсом тяжіння грецьких держав з V ст. до н.е. став *Делоський (Афінський)* морський союз на чолі з Афінами. Існували також Беотійський, Коринфський, Ахейський, Аркадський, Етолійський союзи.

У Пелопоннеському союзі кожна держава мала один голос, а вищим союзним органом були загальні збори (сіллогос). Рішення на ньому приймалися більшістю голосів. Сіллогос збирався один раз на рік за ініціативою Спарти.

Центром Беотійського союзу були Фіви. Устрій союзу спочатку задовольняв олігархію (існувала олігархічна рада), а потім змінився на демократичний. Народні збори Беотійсього союзу хоча й не мали законодавчої ініціативи, але на ньому вирішували питання війни та миру, затверджували договори, а без його схвалення заборонено було видавати закони. У народних зборах мав право взяти участь будь-який громадянин союзу.

Делоський союз отримав назву від о. Делос, на якому спочатку зберігалася загальносоюзна казна. Усі члени союзи сплачували в цю казну обов'язковий фінансовий внесок. У деякі періоди Делоський союз об'єднував більше 300 полісів. У союзі від початку його створення в V ст. до н. е. домінували Афіни.

Виникнення та діяльність симахій були зумовлені необхідністю накопичення сил для протистояння або для нападу на державу, що зміцнювалася та намагалася встановити свою гегемонію. На відміну від симахій, які охопили майже всі грецькі міста-держави, суто оборонні союзи – епімахії не набули такого поширення. Епімахії об'єднували поліси з метою спільного захисту та передбачали допомогу союзнику, на якого здійснили напад.

Хто у давньогрецьких містах-державах виконував функції послів?

У Стародавній Греції існувало кілька категорій осіб, які виконували функції послів:

- правителі;
- воєначальники;

1 У давньогрецької міфології один із синів Зевса – *Лакедемон* заснував на півдні Греції країну, якій дав своє ім'я, а на честь своєї дружини *Спарти* він побудував однойменне місто. Тому спартанці офіційно називали свою країну Лакедемоном, а одинадцятою буквою грецького алфавіту «лямбдою», з якої починалася ця назва, завжди прикрашали свої щити.

- вісники (глашатаї);
- старійшини.

Порівняно невеликі відстані, що доводилося долати під час дипломатичних подорожей Грецією, та важливість самих міждержавних перемовин вплинули на те, що їх досить часто вели самі правителі й воєначальники міст-держав. Проте необхідність здійснення частих міждержавних зв'язків зумовила появу окремих категорій осіб, які займалися виключно посольською справою – *вісників*[1], пізніше – *старійшин*[2] (тому що послом призначали людину не молодше 50 років). Через вісників зазвичай відбувалося оголошення війни.

Послів обирали народні збори, перед якими вони звітували після завершення своєї місії. У тій державі, до якої вони прибували, посли розповідали про мету свого візиту також у народних зборах. Перший, з ким зустрічалися посли, був проксен. Посли чітко дотримувалися інструкцій: мета посольства була написана на «дипломі» – грамоті з двох скріплених між собою дощечок (звідси походить термін «дипломатія»). Цей «диплом» підтверджував повноваження посла і робив його недоторканним. Вважалося, що посол перебуває під захистом бога Гермеса – покровителя мандрівників. На цьому тлі сформувалися правила недоторканності. Крім «диплома», посол брав з собою у посольську подорож «символу» – рекомендаційний лист.

Послами призначали найбільш шанованих та авторитетних громадян, які мали дар переконання та відрізнялися ораторським мистецтвом. Якщо послів було кілька, могли призначити старшого з них – архістарійшину, проте в ранні періоди історії Греції всі посли вважалися рівними. Держава фінансувала посольства із скарбниці, а народні збори, перед якими посли звітували, могли нагородити їх, зокрема, найпочеснішою з усіх нагород – лавровим вінком.

4.2. Міждержавні відносини Крито-мікенської цивілізації (II тис. до н. е.)

Перші держави на Криті виникли на початку II тис. до н. е. (Кносс, Маллія, Фест). На ім'я легендарного царя Міноса[3], що заснував Кносс, догрецьку цивілізацію III – першої пол. II ст. називають *Мінойською*. Мінос мав величезний

1 У Греції цих послів-вісників називали «ангелос» або «керюкс».

2 У Греції цих послів-старійшин називали «пресбейс».

3 Мінос за грецькими міфами був сином верховного бога Зевса та дочки фінікійського царя Європи. Відомий сюжет «Викрадення Європи», коли Зевс викрав Європу, підкравшись до неї в образі білого бика, і відвіз її на Крит, де вона народила йому Міноса.

флот, захопил багато островів Егейського та Середземного морів, деякі території материкової Греції, Малої Азії, Фінікії[1]. Він загинув на Сицилії, намагаючись підкорити її своїй владі, а про його могутність та домінування в міждержавних відносинах розповідає міф про Тесея та Мінотавра.

Згідно з міфом через те, що в Афінах загинув його син, Мінос змусив місто кожні дев'ять років посилати йому сімох юнаків і сім дівчат на поживу Мінотавру – міфічній істоті з тулубом людини і головою бика. Син афінського царя Егея Тесей вирушив з афінськими юнаками і дівчатами на острів Крит. Там він убив Мінотавра в лабіринті під царським палацем.

Уповноважених Міноса, які прибули за даниною з Криту до Афін, міф називає послами.

Як завоювання ахейців та дорійців вплинули на міждержавні відносини на Балканському півострові?

Догрецьке населення Балканського півострова було поступово завойоване греками-*ахейцями*, яки на зламі III–II тис. до н. е. прийшли з Подунав'я. Центрами цивілізації ахейців були *Мікени* (звідси назва – *Мікенська* цивілізація)[2], *Афіни, Фіви*. Ахейці не тільки захопили Балканський півострів, острови Егейського моря, західні береги Малої Азії, а й поставили під свій контроль міжнародну торгівлю з країнами Сходу.

Така активна зовнішня політика ахейців спровокувала у XIV–XIII ст. до н. е. їхню тривалу війну із впливовою Хетською державою. Ця держава була розгромлена бл. 1200 р. до н. е. т. зв. *«народами моря»*[3], навала та завоювання яких повністю змінили в цей час міжнародну ситуацію у Східному Середземномор'ї.

Сателітом хетів була малоазійська держава *Троя* (Вілуса – у хетів, Іліон – у ахейців), яка за договором з Хетською державою воювала проти ахейців та Єгипту. Складовою частиною цього тривалого протистояння Сходу та Заходу, «народів моря»» та малоазійських держав, хетів та ахейців стала т. зв. *Троянська війна* (рис. 4.2), відома завдяки міфам та змісту найдавнішої зі збережених грецьких поем – поемі Гомера «Іліада» (IX–VIII ст. до н. е.). Імовірно, що Троянська війна тривала у 1193–1183 рр. до н. е., але деякі історики міжнародних відносин датують Троянську війну 1230–1220 рр. до н. е.

Міфологічна традиція стверджує, що приводом до війни стало викрадення сином троянського царя Пріама Парісом дружини спартанського царя Мене-

1 Розквіт Кносської держави припав на XVI – першу половину XV ст. до н. е.

2 Доба розквіту Мікенської цивілізації XV–XIII ст. до н. е.

3 Науці достеменно невідоме походження цих народів, але їхнє переселення у Східне Середземномор'я та завоювання цих територій було однією з найбільших міграцій доби давнини.

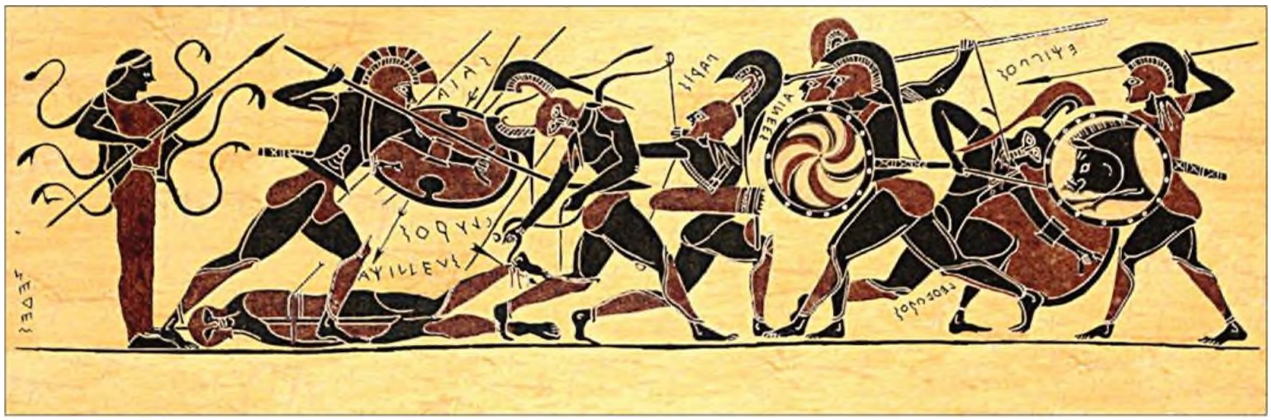

Рис. 4.2. Епізод Троянської війни. Аякс захищає від троянців тіло Ахілла (розпис халкідікської амфори VI ст. до н. е.)

лая Єлени. Паріс перебував у Спарті як гість та посол. Переговори з Троєю про повернення Єлени були марними. У відповідь стотисячна армія ахейців протягом 10 років тримала в облозі Трою, і лише завдяки хитрості Одіссея – Троянському коню ахейці зуміли захопити та зруйнувати Трою.

Одночасно ахейці разом з «народами моря» брали участь у нашесті на Єгипет.

Близько 1100 р. до н. е. північні племена дорійців разом з фракійцями та іллірійцями розгромили державні центри Мікенської цивілізації. Цю подію в історії міжнародних відносин іноді називають «катастрофою бронзового віку», на зміну якому прийшов залізний вік з відповідним озброєнням воїнів. Дорійці перемагали в битвах ще й тому, що на відміну від бронзових мечів ахейців їхня зброя була залізною.

Дорійці заснували свої держави від Сицилії до Босфору, переважно в басейні Егейського моря та на Пелопоннесі. Найвпливовішою державою дорійців стала *Спарта (Лакедемон)*. З більшості ахейських держав, знищених дорійцями, розпочалася міграція населення у східному та північному напрямках, зокрема у Малу Азію.

4.3. Зовнішня політика грецьких міст-держав в архаїчний період (VIII–VI ст. до н. е.). Грецька колонізація Середземного та Чорного морів

Як формування грецьких держав у формі полісів вплинуло на міжнародні відносини в регіоні?

Після «гомерівського періоду» (або передполісних «темних віків») XI–IX ст. до н. е. розпочалася нова доба давньогрецької історії – *архаїчний період*. Ця

доба охопила VIII–VI ст. до н. е., вона була часом формування держав у формі *полісів* (з грец. – «місто», «держава»). Поліс – форма політичної та соціально-економічної організації громадської общини на стадії переходу до класового суспільства і боротьби вільних громадян з родовою аристократією. Грецькі поліси, як правило, складалися з міста та сільської округи.

Вони поділялися на такі типи:

1) *за характером розвитку господарства:*
   - торгово-ремісничі (Коринф, Мегари);
   - аграрно-ремісничі (Афіни);
   - аграрні (Спарта);
2) *за формою організації політичної влади:*
   - аристократичні (Спарта, Фіви);
   - демократичні (Афіни).

Міждержавні відносини полісів значною мірою залежали від особливостей їхнього державного устрою та господарського розвитку. У VIII–VI ст. до н. е. найбільш могутні поліси виникли в Аттиці (Середня Греція) та на Пелопоннесі (Південна Греція).

В Аттиці завдяки вигідному географічному положенню та бурхливому економічному розвитку полісом-гегемоном на початку архаїчного періоду стають Афіни. Своїми реформами архонт *Солон* у 594 р. до н. е. реформував аристократичну політичну систему, встановив в Афінах основи демократії, пов'язавши права громадян на участь у виборах і заняття політичною діяльністю з їхнім прибутком.

Нові, більш сприятливі умови для розвитку ремесла та торгівлі стимулювали політичну активність громадян, зокрема їхні наміри встановити контроль Афін над морями. Першим великим успіхом Афін на цьому шляху була перемога в майже столітній війні з Мегарами, яка дозволила Солону встановити контроль над стратегічно важливим островом Саламін.

Через постійні поразки афінян на початкових етапах Саламінських війн будь-які заклики до їх продовження були офіційно заборонені. Проте Солон зумів переконати афінян змістом патріотичної елегії, в якій були такі рядки:

На Саламін! Поспішаємо і битимемося за острів бажаний,
Щоб з вітчизни струсити гірку і тяжку ганьбу.

Є версія, що для уникнення арешту за пропаганду елегією війни Солон удавав із себе божевільного. Версія навряд чи є достовірною через те, що саме Солон був призначений головнокомандувачем афінського війська у війні проти Мегар.

Через перманентне продовження військових сутичок остаточно питання щодо належності острова Саламін Афінам або Мегарам було вирішене у сер.

VI ст. до н. е. за допомогою третейського суду (арбітража) Спарти на користь Афін. Це сталося за правління *Пісістрата*.

Після Саламінських війн активна зовнішня політика Пісістрата та його наступників сприяла поширенню впливу Афін на острови Егейського моря, стратегічно та економічно важливу протоку Геллеспонт (Дарданелли), захопленню золотих та срібних родовищ у Фракії (північно-східна частина Балканського півострова). Разом із використанням власних Лаврійських срібних копалень Афіни отримали можливість для постійного фінансування військових дій та підкупу іноземних державних посадовців.

У Пелопоннесі тривалу боротьбу за гегемонію вели Аргос, Коринф і Спарта. У VIII–VII ст. до н. е. домінував Аргос, цар якого *Фідон* у 669 р. до н. е. розгромив спартанців у битві при Гісіях. Після його смерті гегемонія перейшла до Коринфу. Цей торгово-ремісничий поліс використовував переваги свого вигідного стратегічного положення на шляху з Південної до Середньої Греції, який він контролював. Особливо зміцнило Коринф сорокалітнє правління тирана *Періандра* (627–585 рр. до н. е.), за якого поліс перетворився на могутню морську державу. У ці роки саме коринфяни почали будувати палубні кораблі, що наводили жах на ворогів. Періандр розширив вплив Коринфу в басейні Егейського, Іонічного, Адріатичного морів, встановив міцні дипломатичні відносини з різними країнами, зокрема з Єгиптом та Лідією. Лідійські царі за договором навіть зберігали в скарбницях Коринфу частину своїх багатств. Саме Періандра обрали посередником афіняни та мітиленці, щоб покласти край війні.

> Періандру приписують фразу: «Хто хоче правити спокійно, нехай охороняє себе не списами, а спільним коханням». Він був досить популярним в народі, тиснув на аристократію, заборонив рабовласництво, щоб селяни та ремісники знайшли роботу, скасував податки для нижчих верств населення через збільшення доходів за модернізований міжнародний корабельний волок через Коринфський перешийок. Волок кораблів здійснювався рейковою дорогою довжиною 6 км з кам'яних плит із жолобками. Велике міжнародне значення шляху-волоку *Діолк* зберігалося століттями.

У VIII ст. до н. е. в Пелопоннесі значно посилюється дорійський поліс Спарта з воєнною владою одночасно двох царів. Згідно із законодавством легендарного Лікурга стає більш боєздатним військо, для чого у надзвичайно суворих умовах виховували хлопчиків – майбутніх воїнів, а реальна політична влада зосереджувалася в олігархічній раді старійшин (герусія). Спартанські народні збори (*апелла*) мали звужені повноваження і не впливали так активно на прийняття важливих зовнішньополітичних рішень, як афінська агора.

Спартанці встановили свою владу в *Лаконії* (південно-східній частині Пелопоннесу), а в 743 р. до н. е. розпочали війни за захоплення *Мессенії*

(південно-західної частини півострова). В усіх трьох *Мессенських війнах* VIII–V ст. до н. е. спартанці здобули перемогу. Вони перетворили місцеве населення на неповноправних ілотів, що займали проміжне становище між рабами та залежними селянами, та чинили проти них постійний фізичний терор[1]. На початковому етапі цих війн мессенців за договором підтримував Аргос, а Спарту – Коринф.

На основі окремих двосторонніх договорів Спарти з Коринфом та іншими полісами у сер. VI ст. до н. е. сформувався Пелопоннеський союз (Лакедемонська симахія). Військово-політичне керівництво цим союзом належало спартанцям. Їхнє військо вважалося найбоєздатнішим в усій Греції[2]. На загальних зборах симахії кожен поліс, що входив до її складу, мав один голос, але під тиском спартанців збори приймали рішення, вигідні саме Спарті.

Спарта була єдиним полісом континентальної Греції, де застосовувався такий захід стародавнього міжнародного права, як ксенеласія (дослівно – «вигнання чужинців»[3]). Це робилося з метою запобігання витоку шпигунської інформації про бойову готовність Спарти або для того, щоб іноземці (здебільшого ювеліри та торгівці) не вплинули негативно на суворі звичаї спартанців. Були випадки, коли зі Спарти висилали іноземних політиків, як шукали там притулку[4]. Ксенеласія не була масовим явищем, застосовувалася лише в разі потреби, але ця практика засуджувалась іншими полісами.

Роль грецької колонізації в історії міжнародних відносин. Історія міждержавних відносин стародавніх греків невіддільна від грецької колонізації – їх масштабного розселення у VIII–VI ст. до н. е. на берегах Середземного й Чорного морів, зокрема у Східній Іспанії, Італії[5], на Сицилії, у Сирії, Фінікії, Єгипті, Північному та Південному Причорномор'ї тощо (рис. 4.3). Наприклад, на теренах сучасної України були засновані такі відомі грецькі колонії, як Херсонес, Пантикапей, Феодосія, Ольвія та ін. Переселення греків, переважно малозабезпечених верств та політичних вигнанців, відбувалося централізовано й фінансувалося кожним містом-державою.

---

1 Однією з форм залякування ілотів були криптії, які Плутарх описував так: «Час від часу влада відправляла вештатися по околицях молодих людей, які вважалися найкмітливішими, давши їм лише короткі мечі і необхідний запас провізії. Удень вони відпочивали, ховаючись по затишних кутках, а вночі, покинувши свої притулки, вбивали всіх ілотів, яких захоплювали на дорогах».

2 За законами, військова справа була головним заняттям спартанців, які з 7 до 30 років (до свого повноліття) жили у військовому таборі.

3 Давньогрецький письменник V–IV ст. до н. е. Ксенофонт у політичному трактаті «Лакедемонська політія» називає ксенеласію засобом збереження спартанцями способу життя, який був введений ще Лікургом.

4 У VI ст. до н. е. тиран острова Самос Меандрій утік до Спарти, але був висланий за її межі спартанською владою.

5 Італія (у перекладі з грецької «країна телят») була настільки густо заселена грецькими колоніями, що її південну частину разом з о. Сицилія називали «Велика Греція».

Грецькі колонії, кількість яких становила кілька сотен, виникали на узбережжі. Нові території заселялися поступово, між колоніями і метрополіями підтримувалися жваві транспортні зв'язки. У цей період найбільшу кількість колоній заснували Коринф і Мілет. Від них істотно відставали Афіни, що зробили своєю першою колонією острів Саламін. На Саламіні, а потім в інших колоніях Афіни запровадили свою унікальну систему колонізації – *клерухію*, за якої колоністи отримували самоврядування, зберігаючи афінське громадянство, але не входячи до складу афінського полісу. А ось могутня Спарта створила лише єдину колонію на півдні Італії (Тарент).

Колонізація допомогла успішно вирішити три завдання:

1) активізувати торгівлю й забезпечити панування греків на морях;
2) вирішити проблему перенаселеності Греції[1];
3) поширити грецьку культуру.

Через значну відстань до метрополії, яка не завжди могла контролювати колонії та швидко втручатися в їхні політичні справи, колонії були достатньо автономні, зокрема у міждержавних зв'язках. Широка участь громадян у демократичному державному управлінні дозволяла адекватно ставитися до сусідів, вибудовувати з ними прагматичні відносини. Вигідна торгівля з греками сприяла збагаченню вождів місцевих племен, тому останні намагалися не втручатися у внутрішньодержавні справи колоністів[2].

У 179 р. до н. е. було укладено договір Херсонесу із понтійським царем Фарнаком I. Цей договір привертає увагу тим, що був укладений за римським посередництвом як складова багатостороннього мирного врегулювання Понту, Пергаму, Каппадокії, Арменії не лише в Малій Азії, а й в усьому північно-східному Середземномор'ї. Цікаво, що в тексті договору містилася присяга царя

Рис. 4.3. Велика грецька колонізація VIII–VI ст. до н.е.

1 Максимальна кількість населення грецьких колоній могла досягати 2 млн чол.

2 Наприклад, скіфські та сарматські царі V ст. до н. е. – I ст. н. е. (Атей, Скілур, Фарзой тощо) карбували в Ольвії та інших грецьких колоніях монети зі своїм зображенням.

Фарнака I оберігати демократію херсонеситів. Дослівно ця присяга була такою: «Намагатимуся з усіх своїх сил охороняти її (тобто херсонської громади) демократію».

Торгівля збагатила грецькі міста, сприяла постійним комерційним контактам Греції з Фінікією, Італією, Єгиптом, Кримом тощо. Економічні та військово-політичні відносини грецьких колоній з царствами та племенами на цих територіях супроводжувалися укладенням відповідних двосторонніх та багатосторонніх договорів. Одним із видів таких договорів була *ізополітія* – угода, що надавала іноземцям, зокрема їхнім купцям, рівні права з громадянами полісу. Однак частіше за все ізополітії укладалися між метрополією та колонією.

4.4. Греко-перські війни 499–449 рр. до н. е.

Що стало приводом для початку греко-перських війн?
У першій половині V ст. до н. е. головним змістом міжнародних відносин у Східному Середземномор'ї були війни між могутньою Перською державою та її союзниками, з одного боку, і грецькими полісами, що відмовилися визнати перську владу, – з іншого. Завдяки вдалим війнам перський цар Кір II з династії Ахеменідів встановив свою гегемонію в Передній Азії, а після розгрому у 547 р. до н. е. персами Лідії впритул наблизився до *Іонії* – області грецьких міст-держав на малоазійському узбережжі Егейського моря.

Ці міста ще в XI ст. до н. е. створили *Іонійський союз*, який хоча й проіснував близько 1000 років, але не був симахією чи амфіктіонією та об'єднував іонійців за формальними, етнічними ознаками.

До перського завоювання іонійські міста входили до складу Лідії, але на особих правах самоврядування. Після початку війни проти Лідії перські посли пропонували іонійцям перейти на їхній бік. Майже всі іонійські міста відкинули пропозицію, але після перемоги Персії над Лідією вже посольство від грецьких міст Малої Азії прибуло до Кіра II, висловлюючи бажання прийняти нещодавну пропозицію перських послів. Проте ці умови вже не влаштовували Кіра II, який намагався повністю підкорити малоазійські грецькі міста.

Під час зустрічі з грецькими послами Кір II відповів їм притчею: «Один флейтист, який побачив у морі рибу, почав грати на флейті, уявляючи, що вона вийде на берег. Коли ж він побачив, що вона не виходить, упіймав її неводом. Риба билася на землі, а він їй сказав: "Припини свій танець, раз не захотіла танцювати під флейту"». Перський цар був впевнений, що йому вдасться повністю підкорити іонійців, і зберігати їхні особливі права він не збирався.

Лідійську державу перси розгромили, попри те що лідійці близько 550 р. до н. е. уклали союз зі Спартою. Геродот у своїй «Історії» так розповідає про укладення цього союзу: «Крез послав до Спарти послів з подарунками і з проханням про союз, доручаючи сказати лакедемонянам таке: "Послав нас до вас Крез, цар лідійців та інших народів, з такою промовою: "Оскільки, лакедемоняни, божество наказало мені вступити в дружбу з еллі, а я знаю, що вам належить першість в Елладі, то згідно з висловом оракула звертаюся до вас, бажаючи бути з вами в дружбі та союзі без хитрощів та обману". Ось це Крез сказав лакедемонянам через послів, а лакедемоняни, вислухавши відповідь оракула Крезу, раділи прибуттю лідійців і уклали з ними присяжну дружбу і союз, тим більше що раніше Крез надав їм деяку послугу, а саме: коли вони посилали в Сарди за покупкою на зображення Аполлона, яке тепер знаходиться у Форнаку в Лаконії, то Крез подарував їм золото».

Спарта за договором з Лідією була її союзницею, але не встигла прийти їй на допомогу. Тому іонійці відправили до Спарти посольство з пропозицією про взаємні дії проти персів. Спартанці відмовили їм, водночас спартанський посол вимагав від Кіра II не воювати проти іонійців. Дипломатичні зусилля спартанців виявилися марними, і перси захопили всі грецькі міста Малої Азії.

Під час походу проти скіфів у 513 р. до н. е. перси захопили грецькі міста Фракії та Дарданелли. Їхню владу визнала й Македонія. Вбивство македонянами перських послів, які під час бенкету зухвало поводилися відносно македонських жінок[1], не змінило відносин між Персією та Македонією, що визнала її владу.

Дуже заплутаними були відносини між Персією та Афінами. Афіни самі ініціювали проти Спарти двосторонній персько-афінський союз у 507 р. до н. е. Тоді під час свого перебування в Персії афінські посли навіть формально визнали над собою владу перського царя, але через сім років друге посольство афінян не змогло домогтися від персів видати їм колишнього афінського тирана Гіппія, який втік до персів та всіляко підбурював їх до походу проти Афін. Перси бажали бачити Гіппія не бранцем, а лише правителем Афін.

У таких умовах зростали протиріччя між іншими грецькими містами та Персією, що активно розпалювала ворожнечу полісів один проти одного з метою їх підкорення. Персії необхідно було володіння Балканським півостровом для встановлення повної гегемонії в Середземному морі. Фінансово-економічна могутність Персії залежала від завоювання нових земель.

---

1 Геродот описує, що під час бенкету перські посли вимагали не лише «землі та води» (символічне перське гасло покори), але й жінок, з якими поводилися досить вільно. Тоді син македонського царя забрав жінок, ніби для підготовки зустрічі з персами, наказав своїм безбородим воїнам переодягнутися в жіночий одяг, і, коли п'яні перси залишилися з ними, македонці вбили всіх послів.

У 500 р. до н. е. спалахнуло антиперське повстання поневолених грецьких міст Малої Азії та островів Егейського моря. Спарта відмовила послам повстанців у допомозі, тоді як Афіни, навпаки, направили повстанцям свій флот. Це повстання стало приводом тривалих греко-перських війн (див. кольорове *фото 7*).

Розрізняють *чотири періоди* греко-перських війн:

1) від початку повстання іонійських міст до його повного придушення персами (500/499 – 493 рр. до н. е.);
2) походи перського полководця Мардонія і царя Дарія I у Грецію та розгром персів біля Марафону (492–490 рр. до н. е.);
3) похід Ксеркса I та його розгром поблизу о. Саламін та біля м. Платеї (480–479 рр. до н. е.);
4) остаточна перемога над персами в басейні Егейського моря й укладення Каллієвого миру (478–449 рр. до н. е.).

Стародавні греки називали ці війни «*мідійськими*» (через спорідненість персів та мідійців)[1].

Як розгорталися ключові події греко-перських війн?

Повстання іонійських міст почалося з найвпливовішого міста Мілета, а очолив його колишній перський намісник Арістагор, який побоювався помсти царя за невдалу спробу захопити острів Наксос. Повстанців підтримали Афіни, але Спарта підтримки їм не надала. Повстання почалося вдало, навіть було спалено частину Сард – адміністративного центру Малоазійської сатрапії. Проте персам вдалося перехопити ініціативу. Грецький флот був розгромлений у 495 р. до н. е. поблизу о. Лада[2], а наступного року перси захопили й зруйнували Мілет. У 493 р. до н. е. були жорстоко придушені останні вогнища повстання. Ту частину грецького населення, яку не вбили, перси перетворили на рабів.

Перський цар Дарій I використав втручання Афін у повстання іонійців як привід для походу на Грецію. У 492 р. до н. е. перський воєначальник *Мардоній* захопив Македонію, але перський флот (300 кораблів) знищила буря.

Готуючись до нового походу, Дарій I вирішив діяти засобами дипломатії і в 491 р. до н. е. відправив до грецьких полісів своїх послів з вимогою «землі і води» (у персів – наказ підкоритися). Значна частина полісів (зокрема, могутні Фіви) визнала владу персів[3]. Деякі, як впливовий Аргос, оголосили

1 Цю традицію започаткував грецький історик V ст. до н. е. Фукідід.

2 Геродот так описував склад перського флоту: «У флоті найбільшою войовничістю відрізнялися фінікійці; разом з ними брали участь у війні нещодавно підкорені кіпріоти, а також кілікійці та єгиптяни».

3 Геродот відверто визнавав: «Багато хто з мешканців еллінського материка дали глашатаям, що з'явилися до них, те, чого від них вимагав перський цар, а остров'яни вчинили так всі, до кого з них прийшли глашатаї; серед інших островитян також егінці дали Дарію землю та воду».

нейтралитет. Проте в Афінах стратили не тільки послів, а й перекладача за те, що він осквернив благородну грецьку мову такою підлою пропозицією. У Спарті перських послів кинули в колодязь зі словами: «Там ви знайдете собі і землю, і воду».

Щоправда, потім, через те що спартанці не могли отримати під час своїх жертвоприношень сприятливих вказівок, на Народних зборах і через глашатая правителі поліса спитали, чи не хоче хтось із лакедемонян пожертвувати життям для Спарти. Два молодих, знатних й багатих спартанці Сперхій і Буліс добровільно погодилися відправитися до перського царя на вірну загибель. Однак, як повідомляє Геродот, Ксеркс «за своєю великодушністю помітив, що він не зробить того, що зробили лакедемоняни; ті вбивством глашатаїв порушили правила, обов'язкові для всіх народів, сам він, який ганьбить їх за це, не зробить того ж...». Після цього Ксеркс I відпустив Сперхія та Буліса до Спарти.

Головний удар Дарій I вирішив нанести проти Афін, в яких існувала опозиційна проперська партія. У 490 р. до н. е. перська армія захопила поліс Еретрія, що активно підтримував іонійських повстанців, і висадилася поблизу міста Марафон. Сюди, щоб дати відсіч ворогові, підійшло військо афінян та платейців на чолі з афінським стратегом *Мільтіадом* (рис. 4.4). Під його командуванням у *Марафонській битві* грецька фаланга розгромила перське військо.

Марафон знаходився від Афін на недалекій відстані (усього 42 км). На нього, як на зручне місце, вказав персам їх ставленик – колишній афінський тиран Гіппій. Проте він ще до вирішальної битви втратив віру у перемогу персів. Як

Рис. 4.4. Зліва – бій грецького та перського воїнів (зображення на килику V ст. до н. е.), справа – бюст Мільтіада

розповідав про це Геродот, «Гіппій чхав і кашляв більше звичайного, і оскільки він був дуже старий, то більша частина його зубів розхиталася, а один зуб від сильного кашлю випав. Зуб упав у пісок, і Гіппій старанно шукав його; коли зуб не знаходився, він зітхнув і сказав присутнім: "Ні! Земля ця не наша, і ми не зможемо оволодіти нею, тому що на долю мого зуба дісталася та частина її, яка мала належати мені"».

Слова виявилися пророчими. Греки перемогли. Ось як описує це Геродот: «Бій при Марафон був тривалий. Середину афінської бойової лінії, проти якої стояли перси та саки, варвари здолали. Здобувши тут перемогу і прорвавши ряди, вони переслідували афінян углиб материка; але на флангах перемога залишилася за афінянами та платейцями. Обидва фланги після перемоги не переслідували тих ворогів, які були змушені тікати, але зімкнули свої ряди і вступили в бій з тими варварами, які прорвалися через середину їхньої лінії, і тут перемога дісталася афінянам».

У Марафонській битві греки здобули першу значну перемогу над могутньою Перською державою. Проте величезні ресурси персів дозволяли їм воювати далі. Невдалі антиперські повстання в Єгипті та Вавилонії лише відстрочили новий похід персів у Грецію.

Союзниками перського короля Ксеркса I, який прийшов до влади після смерті Дарія I, були як грецькі поліси (наприклад, Фессалія і Аргос)[1], так і Карфаген. Таємна дипломатія Ксеркса I в грецьких полісах діяла досить успішно: він мав там багатьох «агентів впливу». Проте це не завадило грекам провести у 481 р. до н. е. *Істмійський конгрес* і створити для протидії намірам персів *Еллінський союз* із 30 полісів. Оскільки його ядро складали поліси Пелопоннеського союзу, головну роль у новій антиперській коаліції відігравали спартанці.

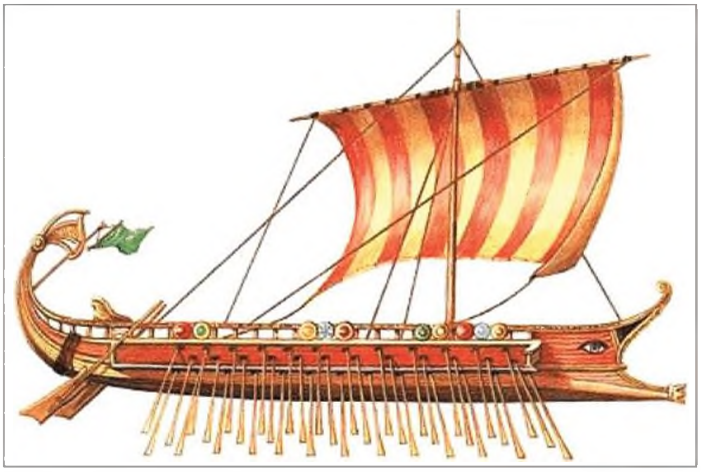
Ксеркс I побудував величезний флот, канал в обхід Афонського мису, мости через річку Стрімон і протоку Геллеспонт (Дарданелли). Однак буря знищила мости через Геллеспонт. Відомо, що Ксеркс у гніві наказав катам висікти море батогами і кинути в нього ланцюга, щоб утихомирити («закувати в ланцюги») бурю. Так уперше в історії було «покарано» море.

Похід Ксеркса I в Грецію розпочався у 480 р. до н.е.[2] На шляху до стратегічно важливої Фермопільської ущелини в Середній Греції перси захопили майже всі грецьки поліси. Грекам не вдалося утримати Фермополи – неве-

---

1 За словами Геродота, «землю та воду дали: фессалійці, долопи, енієни, перерєби, локри, магнети, малійці, фтіотійські ахейці, фіванці та інші беотійці, за винятком феспійців та платейців».

2 На військовій раді серед усіх перських вельмож та полководців проти цього походу виступив лише дядько Ксеркса Артабан. Це викликало гнів царя, який погрожував Артабану і сказав: «Все-таки як малодушного і боягуза я зганьблю тебе тим, що ти не підеш зі мною в Елладу і залишишся тут разом з жінками; я і без тебе зроблю те, що сказав».

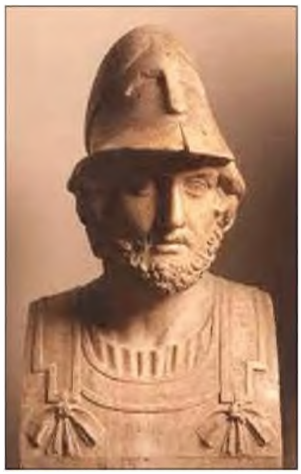

Рис. 4.5. Зліва – грецька трієра (реконструкція), справа – античний бюст Фемістокла

лика частина їхніх військ на чолі зі спартанським царем *Леонідом*, який відмовився відступити, була знищена персами. Після цього Ксеркс захопив та спалив Афіни.

Мешканців Афін встигли перевезти на Пелопоннес та о. Саламін. Поблизу цього острова того самого 480 р. до н. е. греки в морській битві розгромили перський флот. Хоча перси мали втричі більше кораблів, проте швидкохідні легкі трієри греків позбавили ворогів можливості маневрувати у вузькій протоці.

Греками у цій битві командували спартанський полководець *Еврібіад*. Проте справжнім організатором опору полісів персам був афінський стратег *Фемістокл* (рис. 4.5) – досвічений політик та хитрий дипломат, який навіть вважався таємним агентом Ксеркса I. Існує думка, що перський цар дуже довіряв його повідомленням, і тому він саме за порадою Фемістокла почав атаку грецького флота. Пізніше, коли про ці зв'язки стало відомо, Фемістокла піддали остракізму та вигнали з Афін. Він утік до перського царя, який призначив його радником і правителем двох міст у Малій Азії.

Ще ганебніше закінчив життя переможець відомого перського полководця Мардонія спартанський полководець, регент, головнокомандувач усіх грецьких сил *Павсаній*. Він постійно сварився із союзниками і, врешті-решт, почав вести таємні переговори з персами. Коли спартанці відкрили його зраду, Павсаній сховався від переслідування у храмі. Релігійні уявлення стародавніх греків забороняли заарештовувати та вбивати тих, хто шукав притулку біля вівтаря богів. Тоді його стара матір, обурена зрадою сина, першою принесла до дверей храму камінь, щоб замурувати вхід. Замурований Павсаній незабаром помер.

Після того як перси у 479 р. до н. е. були ще двічі розгромлені біля м. Платеї та поблизу мису Мікале, їх відкинули до Малої Азії, а Фемістокл став

ініціатором створення *Делоського* (Першого Афінського) морського союзу. Цей союз у 478 р. до н. е. об'єднав поліси вздовж Егейського узбережжя. Саме він став основою військової могутності Афін і дозволив спочатку звільнити грецькі поліси егейських островів та Іонії, а потім здійснювати експансію у Східному Середземномор'ї. Визволені поліси об'єднувалися навколо Афін, які підтримували або встановлювали демократичні порядки. Спарта ж, яка не мала значного флоту і змушена була постійно тримати ілотів у покорі, відмовлялася від рішучих дій поза межами Балканської Греції.

Близько 466 р. до н. е. після перемоги афінського полководця *Кімона* над флотом і армією персів при *Еврімедонті* (південна частина Малої Азії) Перська держава уклала з Афінами мир. Проте зміст цього мирного договору є невідомим[1].

Що послаблювало єдність греків на останньому етапі греко-перських війн?

В умовах загострення протиріч між Афінами та Спартою активність греків на останньому етапі війни (у 478–449 рр. до н. е.) почала спадати. Спарту не влаштовувало, що Афіни стали невразливими після того, як побудували добре укріплені міські стіни та т. зв. «довгі стіни», що повністю захистили дорогу до порту Пірей. Спартанці звинуватили афінян у співчутті до ілотів, які у 464 р. до н. е. повстали й намагалися захопити Спарту[2]. Своєю чергою, Афіни уклали угоду зі старим ворогом Спарти Аргосом і підбурювали Мегари до виходу з Пелопоннеського союзу[3].

У 460–445 рр. до н. е. Спарта і Афіни навіть воювали один проти одного за підтримки союзників. Ця міжусобна (або Мала Пелопоннеська) грецька війна в умовах протистояння з Персією йшла зі змінним успіхом[4]. Вона виснажила сили сторін й вплинула на те, що афінянам не вистачило сил для вдалих дій проти персів під час грецької морської експедиції в Єгипет.

У Єгипті у 460 р. до н. е. спалахнуло антиперське повстання проти високих податків. Метою повстанців було відділення від Перської держави. Їхній

---

1 Давньогрецькі автори Платон та Плутарх вважали, що саме цим договором закінчилися греко-перські війни.

2 Це повстання ілотів було настільки масовим та небезпечним, що Спарта звернулася за допомогою до Афін. Проте афінське військо рухалося досить повільно й прибуло вже після того, як спартанці розгромили ілотів власними силами. Обурені спартанці в різких словах змусили афінян негайно покинути Пелопоннес.

3 Вихід Мегар з Пелопоннеського союзу відрізав для Спарти шлях до Середньої Греції.

4 Найбільший успіх афінян у цій братовбивчій війні – розгром спартанських союзників беотійців та морська каральна експедиція навколо Пелопоннесу у 456 р. до н. е. Найбільший успіх спартанців – їхнє вторгнення в Аттіку в 447 р. до н. е. Оскільки вони, не дійшовши до Афін, раптово повернули назад, давні автори дорікали спартанському царю Плістоанакту в тому, що він отримав від афінського правителя Перикла хабар більш ніж у півтонни золота (20 талантів).

лідер, правитель лівійців *Інар*, звернувся за допомогою до Афін, які на 200 кораблях відправили у Єгипет 20-тисячну армію. Після перших успіхів греків та єгиптян війна з персам тривала три роки і закінчилася у 456 р. до н. е. повною перемогою персів у битві при Мемфісі.

Після цієї битви перський полководець *Мегабіз* блокував афінский флот у дельті Нілу, осушив канал, а, коли грецькі кораблі опинилися на мілині, знищив грецьку армію та флот. Одночасно він розгромив другий флот афінян, що увійшов до дельти, ватажки якого нічого не знали про розгром. Загинуло до 35 тис. греків та їхніх союзників – більше ніж у будь якій битві греко-перських війн. Залишкам загонів афінян Мегабіз великодушно дозволив повернутися морем до Греції. Владу персів у Єгипті було відновлено, а Інара розіп'яли на хресті.

Після розгрому афінян у Єгипті в Делоському союзі почалися чвари. Невдоволення полісів, що входили до його складу, ще більше посилилося через те, що скарбницю союзу за наказом стратега *Перикла* з о. Делос було перенесено до Афін. Ця подія 454 р. до н. е. зумовила перетворення симахії на *архе* – структуру нового типу, яка фактично була неповноправним союзом Афінської морської держави з підпорядкованими їй полісами-сателітами, кількість яких доходила до 200[1] (рис. 4.6). Спроби окремих полісів Афінської архе повернути собі політичну самостійність жорстоко придушувалися афінянами.

Офіційно метою створення архе проголошувалася необхідність боротьби проти персів на морях. Ці гасла афіняни вдало використовували для посилення тиску на членів архе. Невдоволених звинувачували у зраді загальногрецькій справі. Контролюючи фінанси та військово-морські сили союзу, афіняни розгромили перський флот біля узбережжя Кіпру (м. Саламін)[2]. Того самого 449 р. до н. е. після переговорів перський цар *Артаксеркс I* та афінський дипломат *Каллій* уклали мир, який у науці називають ім'ям Каллія[3].

Якими були умови Калліївa миру?

Калліїв мир був рівноправним договором, який повністю задовольнив обидві сторони в умовах боротьби Афін проти Спарти, а перського царя – проти вогнищ сепаратизму своєї імперії.

Умови Калліївa миру передбачали:

---

1 Через відсутність реальної політичної самостійності цих полісів в історії міжнародних відносин на позначення Афінської архе іноді застосовується термін Афінська імперія 454–404 рр. до н. е.

2 Не слід плутати м. Саламін на острові Кіпр з островом Саламін поблизу Афін.

3 За 15 років до цього Каллій уже очолював посольство до Артаксеркса I і зустрічався з ним у Сузах, тому вони знали один одного.

Рис. 4.6. Афінська архе у 431 р. до н. е.

- розподіл сфер впливу між Афінами та Персією (перси не входили в Егейське море, афіняни не втручалися у справи територій Східного Середземномор'я, зокрема Кипру та Єгипту);
- протока Геллеспонт (Дарданелли) та розташовані там міста визнавалися сферою впливу Афін[1], що дозволяло їм контролювати торгівлю з колоніями та державами в Чорному морі;
- іонійські міста західного малоазійського узбережжя формально знаходилися під владою персів і сплачували їм данину, але фактично переходили під контроль Афін, а ті з них, хто входив до архее, сплачували афінянам грошовий внесок *форос*[2].

Хоча договір мав компромісний характер та заклав основи тривалого миру між Афінською архе й Перською державою, деякі грецькі, зокрема афінські, політики сприйняли цей мир як зраду Елладі. В Афінах Каллія навіть звинуватили в отриманні від перського царя хабара. Він ледве уникнув смертної кари, сплатив штраф у 50 талантів (понад 1300 кг золота). Однак цей договір дозволив Афінам зосередитися на виконанні найактуальнішого завдання – встановленні своєї гегемонії в Греції шляхом подолання опору з боку Спарти.

1 За договором персам заборонялося підходити до Геллеспонту на відстань денного шляху.

2 Форос – обов'язковий грошовий внесок полісів членів Делоського союзу та Афінської архе до загальносоюзної скарбниці на покриття військових витрат.

4.5. Зростання протиріч між Афінами та Спартою. Пелопоннеська війна (431–404 рр. до н. е.)

У чому полягали причини Пелопоннеської війни?

Калліїв мир було укладено в умовах, коли між Афінами та Спартою тривала міжусобна (або Мала Пелопоннеська) війна 460–445 рр. до н. е. Під час війни ці поліси остаточно перетворилися на два головні центри сили. Почався період найвищого розквіту Афінської демократії, яка намагалася встановити в інших полісах таку саму модель організації влади. У Спарті ж зберігалася влада аристократії й сувора військова організація.

Як найдосвідченіший дипломат свого часу Каллій був одним із десяти членів (можливо, керівником) афінського посольства, яке вирушило до Спарти й уклало там у 446 або у 445 рр. до н. е. Тридцятирічний мир.

Його рішення передбачало повну свободу торгівлі, мореплавства, необхідність всі протиріччя вирішувати за допомогою третейських суддів. Афіняни відмовлялися від усіх своїх завоювань на Пелопоннесі, але їхньою безперечною дипломатичною перемогою була згода спартанців на те, що Афінська архе та Пелопоннеська симахія не прийматимуть до свого складу поліси-перебіжчики. Це дозволяло Афінам придушувати будь-які акти непокори в архе, не побоючись втручання Спарти. Цей пункт договору ще більше посилив роль Афін на морі.

Через те що Тридцятирічний мир був результатом виконання афінськими послами всіх рекомендацій правителя Афін архонта *Перикла*, цей мир іноді називали *Періклів мир*.

> Тридцятирічний мир сприймався блискучою дипломатичною перемогою Перикла ще й тому, що незадовго до цієї події, у 448 р. до н. е. йому так і не вдалося запросити всі грецькі поліси на *Панеллінський конгрес*. Численні місії афінських послів в усі кінці грецької ойкумени виявилися даремними. Хоча заклики Перикла стосувалися таких питань, як встановлення миру, свобода мореплавства, відбудова зруйнованих війною міст, насамперед храмів, проте поліси-відмовники побачили в цих закликах приховані наміри Афін поширити на них свою владу.

Тридцятирічний мир лише на певний термін (15 років) відклав неминучу війну між Пелопоннеською симахією та Афінською архе. Протиріччя щороку зростали. Головними з них були:

- боротьба за гегемонію в Греції між Афінами та Спартою, спроби обмежити вплив один одного;
- різний державний лад і, відповідно, різні зовнішньополітичні імперативи вищих верств населення;

- загострення відносин між окремими полісами, які шукали підтримки з боку полісів-гегемонів.

Неминучість війни. Загальні відмінності організації влади та міждержавних відносин Спарти та Афін наведено в табл. 4.1.

Таблиця 4.1. Організація влади і міждержавних відносин Спарти та Афін

Поліс	Спарта	Афіни
1. Державна влада	Воєнно-аристократичний поліс	Демократичний поліс
2. Зовнішньополітичні інтереси партії влади	Наміри воєнної аристократії зберігати насамперед контроль над Лаконією та підкореними ілотами, підтримувати аристократичну та олігархічну владу в інших полісах	Орієнтація афінського демосу на морську торгівлю, звідси – необхідність експансії на морях, зокрема у Чорному та Середземному
3. Місце у військово-політичних союзах	Гегемон Пелопоннеської симахії	Гегемон Афінського морського союзу (архе)
4. Ставлення до членства інших полісів у союзі	Децентралізований підхід: кожен поліс мав у союзі широкі права, зокрема право вільного виходу, право ведення власної війни, була навіть відсутня загальна казна	Централізований підхід: кожен поліс жорстко підпорядковувався Афінам у політичному, фінансовому та інших питаннях, обов'язкова спільна участь у війнах
5. Ставлення до іноземців на своїй території	Через підозріле ставлення до іноземців могла застосовувалася ксенеласія – «вигнання іноземців»	Кожен вільний іноземець користувався широкими правами (ізотелія)
6. Найбоєздатніша частина збройних сил	Важкоозброєнна піхота з гоплітів[1]	Воєнно-морський флот

Що стало причиною початку Пелопоннеської війни та які міста-держави брали в ній участь?

Пелопоннеська війна (431–404 рр. до н. е.) назрівала роками (рис. 4.7). Відповідно, було кілька зовнішньополітичних викликів, кожен з яких міг стати приводом до війни. Ці виклики в середині та наприкінці 430-х рр. до н. е. розглядалися Афінами та Спартою як порушення умов Тридцятирічного миру. Серед них:

1) зміна Афінами влади в кількох полісах та (або) їх приєднання до архе (Егіна, Аргос, Синоп, поліси Фессалії, північночорноморського узбережжя, Сицилії тощо);

1 Назва важкоозброєного грецького піхотинця «гоплiт» походить від назви важкого круглого щита («гоплон»).

Рис. 4.7. Сторони Пелопоннеської війни

2) *«Мегарська псефізма»* – заборона Афінами ввезення мегарських товарів до архе після виходу з неї Мегар, які почали орієнтуватися на Спарту;
3) військове втручання Афінської архе в боротьбу аристократичних та демократичних угруповань на Керкірі[1] та в Епідамні – двох колоніях члена Пелопоннеського союзу Коринфу;
4) збройний напад Афінської архе на поліси Халкідійського півострову, які почали орієнтуватися на Спарту і Коринф.

Після цього нападу афінян на халкідійські поліси у 432 р. до н. е. Коринф ініціював скликання *сіллогосу* – загального зібрання всіх членів Пелопоннеського союзу. На ньому голосуванням потрібно було вирішити, чи варто починати війну. Спарта намагалася спочатку обрати стриману позицію, але Коринф переконав більшість членів симахії розпочати війну проти агресивних дій Афін. Текст ультиматуму, який доставили до Афін спартанські посли, містив нездійсненні вимоги, зокрема – автономії всіх членів архе, що призвело б до її розпуску та усунення від влади самого Перикла.

1 Острів Керкіра, розташований між Грецією та Італією, мав надзвичайне важливе економічне та стратегічне значення, оскільки дозволяв контролювати шляхи на ринки Заходу.

Щоправда, становище самого Перикла в Афінах було хитким. Зростали соціальні протиріччя, політична опозиція звинувачувала його у зловживаннях, а його радника, відомого скульптора та архітектора Фідія – у присвоєнні собі золота, виділеного на реконструкцію Акрополя. Фідій помер у в'язниці за звинуваченням у святотатстві: він зобразив на щиті статуї богині Афіни Парфенонської свій профіль та профіль Перикла. Тому, щоб зберегти владу, Перикл шукав війни, переконуючи скептиків, що Афіни мають багато грошей та міцний флот.

Навпаки, спартанський цар *Архідам II* спочатку виступав проти війни. Фукідід так передав слова Архідама II на сіллогосі: «Розсудивши, ви самі переконаєтеся, що війна, яку ви зараз обговорюєте, буде важливою... На що нам розраховувати? Чи не на флот? Але тут ми поступаємося афінянам, а, якщо почнемо будувати кораблі та готувати екіпажі для них, на це піде час. Чи, можливо, на кошти? Але ж грошей нам і так не вистачає і скарбниця у нас порожня, а зібрати приватні кошти буде нелегко».

Коли Архідам II вже рушив у похід, він навіть відправив до Афін свого посла. Проте Перикл переконав афінян у тому, що не потрібно слухати цього посла, а вигнати його з міста протягом одного дня.

За словами першого історика цієї війни воєначальника Фукідіда, «обидві сторони взялися за зброю, будучи в розквіті сил та в повній бойовій готовності». Сили були приблизно рівними: у Спарти була найкраща в Греції піхота (сухопутні сили Пелопоннеського союзу – 60 тис. воїнів – майже удвічі перевищували сили ворога), у Афін – найпотужніший флот та величезні фінансові можливості на відміну від полісів Пелопоннеського союзу[1]. Кожен союз намагався використовувати свої переваги: Афіни – блокувати флотом узбережжя Пелопоннесу, спартанці – здійснити вторгнення в Аттику силами піхоти. Проте першим зіткненням цієї війни був напад фіванців на союзників Афін – місто Платеї.

«Платейська справа, – писав Фукідід, – була, звісно, явним порушенням мирного договору, і афіняни почали готуватися до війни. Лакедемоняни із союзниками також почали приготування до війни, причому обидві сторони мали намір відправити посольства до перського царя і тих варварських племен, від яких можна було чекати на допомогу». Ці слова свідчать про те, як холоднокровно ігнорували учасники конфлікту загальногрецькі інтереси.

Ім'я Фукідіда сучасні політологи-міжнародники дедалі частіше використовують на позначення тенденції до початку війни, коли новий актор, який зна-

1 Посли Коринфу на сіллогосі розраховували на отримання позик і казали: «...ми зможемо переманити до себе найманих матросів противника, підкупивши їх вищою платою. Адже в афінян у війську більше найманців, ніж своїх громадян. Наше ж військо не схильне до цього, його сила не в грошах, а в людях».

чно зміцнив свою військову потужність, фактично кидає виклик існуючому гегемону, який намагається всіляко зберегти своє геополітичне домінування («пастка Фукідіда»). У такому разі загроза гегемонії значно збільшує ймовірність великого конфлікта. Термін «пастка Фукідіда» виник через те, що саме Фукідід як історик Пелопоннеської війни, вважав її неминучою через побоювання правителів Спарти втратити геополітичний вплив в Греції та їхні наміри подолати зростання могутності Афін. Цей термін ввів американський політолог Грехам Аллісон у 2012 р. на позначення потенційного конфлікту між КНР та США.

Пелопоннеська війна (див. кольорове *фото 8*) тривала з перервами з 431 до 404 рр. до н. е. та поділялась на два періоди, кожен з яких сучасники сприймали як окрему війну:

1) Архідамова війна (431–421 рр. до н. е.);

2) Декелейська (Іонійська) війна (413–404 рр. до н. е.).

Як розгорталися ключові події Пелопоннеської війни?

Пелопоннеська війна охопила величезну територію – від іонійських полісів Малої Азії на Сході до Сицилії на Заході, але головні військові дії розгорталися в Середній Греції, перважно в Аттиці та на Пелопоннесі.

Військами Пелопоннеського союзу командував спартанський цар Архідам II (звідси назва першого періоду – *Архідамова війна*). Він майже щороку вторгався до Аттики і брав Афіни в нетривалу облогу, але через три-п'ять тижнів повертав спартанців додому через необхідність їх участі у зборі врожаю та через активність флоту архе. Спартанці звинувачували Архідама II в симпатіях до ворога (він був проксеном Перикла), проте насправді він мав надію на можливість домовитися про мир з аристократичною опозицією всередині Афін.

Зростало й невдоволення афінян Периклом, якого дорікали за боягузтво через те, що він віддав ворогові Аттику, а її мешканців перевіз до Афін. Перикл навіть був терміново відсторонений від влади, звинувачений у фінансових махінаціях та за рішенням суду мав сплатити штраф 50 талантів. Через скупченість великої кількості людей почалася епідемія (Афінська моровиця), від якої за чотири роки загинув кожен четвертий мешканець, зокрема й сам Перикл. Афіни очолив стратег *Клеон*, керівник партії радикальних демократів, який обстоював активні методи ведення війни[1].

У цих умовах флоту архе вдалося встановити блокаду всього південного та західного узбережжя Греції, домогтися успіху в *Сицилійській експедиції*

1 Проте навіть він розумів, що Афіни втрачають авторитет в очах інших членів архе. Ось як передає слова Клеона афінянам Фукідід: «Ви не зважаєте на те, що ваше панування є тиранією і що союзники ваші живлять ворожі задуми до вас і лише проти волі терплять вашу владу».

проти союзника Спарти Сиракуз, а також захопити стратегічно важливе місто Пілос у Мессенії всього в 70 км від Спарти. Це створювало міцну небезпечну для спартанців базу для подальшого просування афінян вглиб Пелопоннесу. Перелом у війні з 426 р. до н. е. на користь архе зробив афінян настільки впевненими в перемозі, що вони відкинули пропозиції спартанських послів про мир.

Спарту фактично врятував полководець *Брасід*. Посланий на чолі невеликого загону у Фракію, він здебільшого завдяки своїм дипломатичним зусиллям зміг перетягнути на свій бік багато фракійських міст, що вийшли з архе. Брасіду вдалося не лише захопити срібні копальні афінян у Фракії, а й розгромити їх там в 422 р. до н. е. в під *Амфіполем*. Доказом безперспективності подальшої війни було навіть те, що в цій битві загинули два головні прихильники її продовження – Брасід і Клеон.

421 року до н. е. виснажені війною сторони після тривалих перемовин підписали *Нікіїв мир*. Цей мир терміном на 50 років отримав назву на ім'я провідного афінського політика, стратега та дипломата *Нікія*, який був головним його ініціатором, але безпосередньо участі в посольстві не брав. З кожної сторони у його підписанні брали участь по 17 послів, зокрема спартанський цар *Плістоанакт* та переможець спартанців у битві під Пілосом відомий афінський стратег *Демосфен*.

Нікіїв мир встановлював довоєнний status quo[1]. Додаткова угода того самого року передбачала навіть взаємодопомогу в разі нападу зовнішніх сил або в разі повстання рабів.

Миролюбні наміри Спарти викликали критику з боку деяких її союзників, зокрема Аргоса. Саме він став центром тяжіння для тих полісів, які залишили Пелопоннеський союз для продовження війни.

Протиріччя роз'єднували й архе: багато полісів були недовольні тим, що Афіни фактично порушили умови миру, коли у 415–413 рр. до н. е. організували *Сицилійську експедицію* проти Сиракуз. Майже 7-тисячну армію афінян на 200 кораблях було перекинуто в Сицилію, але вона була розгромлена у 413 р. до н. е. спартанцями та сиракузянами разом із флотом[2]. Афіни втратили 2/3 флоту, майже половину армії, послабився їх вплив в архе, а в самому місті активізувалися проспартанські сили. До спартанців утік навіть племінник Перикла, учень Сократа стратег *Алківі ад*, який очолював в Афінах «партію війни» та був головним ініціатором Сицилійської експедиції.

---

1 Ейфорію афінського суспільства, стомленого війною, передає комедія *Аристофана* «Мир», яку демонстрували в Афінах одразу після укладення Нікієва миру. Головний герой комедії піднявся до небес, щоб повернути втрачену богиню – Мир.

2 Нікій, один із командувачів Сицилійської експедиції, діяв досить повільно, оскільки був проти порушення миру. За злою іронією долі два головні афінські миротворці, яких відправили на Сицилію – він і Демосфен, потрапили в полон до ворогів та були страчені.

Ця перемога спартанців наблизила початок другого періоду їх збройного протистояння з Афінами – *Декелейської (Іонійської) війни* 413–404 рр. до н. е. На цьому етапі Спарта заради грошей на будівництво міцного флоту уклала угоду з Персією, яка дозволяла відновити її владу над грецькими містами *Іонії*[1]. Через тиск Афін та необхідність значної сплати форосу всі іонійські поліси вийшли зі складу архе. Спартанці захопили стратегічно важливу фортецю *Декелею* в 26 км від Афін, яка відрізала місто від постачання продовольства.

У цих умовах в Афінах почалася криза влади. Фактично встановилося двовладдя олігархічних та демократичних сил. Послаблені Афіни були змушені задля збереження архе скасувати форос і надати його членам більше політичної самостійності. Це зміцнило і довіру з боку союзників, і могутність архе.

Протягом наступних п'яти років (411–406 рр. до н. е.) афінянам вдалось розгромити спартанців у кількох морських битвах, останньою з яких була блискуча перемога поблизу *Аргінуських островів* (неподалік від узбережжя Малої Азії). Афіняни знищили більш ніж 70 спартанських кораблів. Проте демократична влада, яка відновилася в Афінах, судила та стратила стратегів-переможців через те, що вони через бурю не врятували всіх своїх моряків[2].

Як завершилася Пелопоннеська війна?

У 405 р. до н. е. спартанський воєначальник *Лісандр* у гирлі річки Егоспотамос захопив 180 афінських кораблів, змінив владу майже в усіх містах архе і почав облогу Афін. Спартанський флот повністю контролював Егейське море. Без постачання продовольства та без союзників афіняни у 404 р. до н. е. здалися. Їхнє посольство до Лісандра очолив стратег *Ферамен*, на ім'я якого мирний договір отримав назву Фераменського.

Фераменський договір містив п'ять головних умов:

1) зміна влади і створення замість демократичної форми правління влади лояльних Спарті олігархів (уряд *Тридцяти тиранів*);
2) вступ Афін до Пелопоннеського союзу та визнання спартанської гегемонії;
3) розпуск Афінської архе;
4) заборона мати військово-морський флот;
5) руйнування всіх укріплень, зокрема «Довгих стін» між Афінами та Піреєм.

Отже, Фераменський мир закріпив перемогу у Пелопоннеській війні Спарти і встановив її гегемонію в Греції.

---

1 У зраді загальногрецьких інтересів найчастіше дорікають Спарту, проте посольство в Персію від Пелопоннеського союзу очолював афінський перебіжчик Алківіад. Після того як він вкотре перебіг на інший бік конфлікту, Алківіад уже від імені Афін отримав у персів багато грошей для продовження війни зі Спартою. Перси мали цілком прагматичну мету – максимально послабити і Афіни, і Спарту.

2 В умовах тотального скорочення фінансування афіняни побудували цей флот за рахунок золота з прикрас головного храму – Парфенона.

Контрольні запитання

1. Які ключові особливості міжнародних відносин та дипломатії античної Греції й античного Риму?
2. На які етапи поділяється історія міждержавних відносин Стародавньої Греції?
3. Якими були форми міжнародних зв'язків у Стародавній Греції до сер. I тис. до н. е.?
4. Хто у давньогрецьких містах-державах виконував функції послів?
5. Як завоювання ахейців та дорійців вплинули на міждержавні відносини на Балканському півострові?
6. Як формування грецьких держав у формі полісів вплинуло на міжнародні відносини в регіоні?
7. Яку роль в історії міжнародних відносин відіграла грецька колонізація?
8. Що стало приводом та причинами для початку греко-перських війн?
9. Як розгорталися основні події греко-перських війн?
10. Що послаблювало єдність греків на останньому етапі греко-перських війн?
11. Якими були умови Каллієва миру?
12. Що стало причиною початку Пелопоннеської війни та які міста-держави брали в ній участь?
13. Як розгорталися основні події Пелопоннеської війни?
14. Як завершилася Пелопоннеська війна?

Список літератури

Балух В. О. Історія античної цивілізації : підручник : у 3 т. Чернівці : Наші книги, 2010. Т. 1 : Стародавня Греція. 654 с.

Булик М. В. Історія міжнародних відносин у давні часи : навчальний посібник. Маріуполь : МДУ, 2017. 274 с.

Гавриленко О. А., Сироїд Т. Л. Історія міжнародного права: стародавня доба : навчальний посібник. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. 232 с.

Геродот. Історії в дев'яти книгах / пер. з давньогрец. А. Білецького. Київ : Наукова думка, 1993. 576 с.

Гомер. Іліада / пер. Бориса Тена. Харків : Фоліо, 2006. 416 с.

Денисенко В. В. Ксенія і проксенія: співвідношення союзів приватної і публічної гостинності у міжполісних відносинах Стародавньої Греції. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 5. С. 21–24.

Зінченко А. Л. Історія дипломатії: від давнини до нового часу. Київ : Проза, 2005. 560 с.

Історія дипломатії : навч.-метод. посібник / за ред. О. В. Бігняка. Одеса : Гельветика, 2021. 116 с

Історія європейської цивілізації. Греція / за ред. Умберто Еко ; [пер. з італ.: О. В. Смінтина та ін.]. Харків : Фоліо, 2019. 1159 с.

Колесников К. М. Міжнародні відносини, зовнішньополітичний статус та проблема митно-податкового суверенітету Херсонесу Таврійського від початку до кінця II ст. до н. е. *Древности 2014–2015. Харьковский историко-археологический ежегодник*. Т. 13. С. 28–37.

Сагайдак О. П. Дипломатичний протокол та етикет : підручник. Київ : Знання, 2012. 262 с.

Ставнюк В. В. Історія Давньої Греції. Чернівці : Місто, 2022. 552 с.

Holland T. Persian Fire The First World Empire, Battle for the West. London : Abacus, 2006. 448 p.

Connolly P. , Solway A. Ancient Greece. Oxford : Oxford University Press, 2001. 412 p.

International Relations in Political Thought: Texts from the Ancient Greeks to the First World War / Christopher Brown, Chris Brown, Terry Nardin & Nicholas Rengger (eds.). Cambridge : Cambridge University Press, 2002. 630 p.

Phillips C., Axelrod A. Encyclopedia of Historical Treaties and Alliances. New York : Facts on File, 2005. 1071 p.

Waterfield R. Creators, Conquerors, and Citizens: A History of Ancient Greece. Oxford : Oxford University Press, 2018. 544 p.

РОЗДІЛ 5

Зовнішня політика і дипломатія Македонії, еллініcтичних і постеллініcтичних держав

5.1. Боротьба за гегемонію в Греції наприкінці V – у першій половині IV ст. до н.е. Захоплення Греції Македонією
5.2. Походи Александра Македонського на Схід та їх міжнародні наслідки
5.3. Розпад держави Александра Македонського. Міжнародна політика еллініcтичних держав
5.4. Постеллініcтичні держави Передньої Азії в міждержавних відносинах. Дипломатія і війни Парфянського царства

Тривала і виснажлива Пелопоннеська війна певною мірою знекровила грецькі поліси і робила Елладу привабливою здобиччю для зовнішніх сил. У цих умовах головною інтригою міжнародних відносин були два взаємопов'язані питання – яка держава і коли саме наважиться знову спробувати підкорити собі Грецію. Незалежно від намірів цим зовнішнім силам потрібно було очікувати, коли подальша боротьба за гегемонію остаточно послабить греків. Внутрішньогрецькі чвари задовольняли не лише Персію, яка мріяла про реванш, а й північну сусідку Еллади Македонію. Остання повільно, але неухильно посилювала свою міць в очікуванні зручного часу для активізації завойовницької політики.

5.1. Боротьба за гегемонію в Греції наприкінці V – у першій половині IV ст. до н. е. Захоплення Греції Македонією

Фераменський мир встановив у Греції гегемонію Спарти, яка в умовах кризи полісної системи всюди створювала олігархічні та аристократичні *декархії* – органи управління із 10 осіб. В окремих полісах встановлювалася тиранія. Цьому сприяли негативні наслідки Пелопоннеської війни – депопуляція, розорення вільного населення, збільшення кількості рабів у господарстві[1], зане-

1 Навіть у ремісничих майстернях *ергастеріях* на зламі V–IV ст. до н. е. кількість рабів збільшилася до кількох десятків у кожній. До початку Пелопоннеської війни рабів в ергастеріях зазвичай було не більше десяти.

пад міжнародної торгівлі, вільний продаж землі, зростання впливу великих землевласників.

Через втрату землі скорочувалася кількість воїнів-гоплітів – представників середніх верств вільного населення, які традиційно за власний рахунок забезпечували себе озброєнням і спорядженням. За таких умов зросла кількість воїнів-найманців, які пропонували свої послуги всім, хто мав гроші, зокрема іноземцям (вавилонянам, персам, єгиптянам). Навіть з'явилися ринки найманців, на яких продавали свої послуги і окремі воїни, і підрозділи з командирами. Найбільшим з них був Коринфський. Найманці на відміну від гоплітів не були пов'язані із сезонними сільськогосподарськими роботами, а тому активніше брали участь у війнах.

Війни за гегемонію в Греції в першій половині IV ст. до н. е. Найтривалішими й наймасштабнішими збройними зіткненнями за гегемонію в Греції в першій половині IV ст. до н. е. були:

- Спартансько-перська війна (399–394 рр. до н. е.);
- Коринфська війна (395–387 рр. до н. е.);
- Беотійська війна (378–362 рр. до н. е.).

Спартансько-перська війна виникла через спроби Спарти підтримати одну із сторін міжусобної війни в Перській державі – сатрапа Малої Азії Кіра Молодшого проти його брата – царя Акртаксеркса II[1]. Це було приводом для спартанців встановити контроль над грецькими полісами Малої Азії. Поступово війна перетворилася на війну проти Спарти вже всієї Персії. Персам вдалося створити антиспартанську коаліцію, до якої увійшли кілька впливових грецьких полісів – як старих ворогів Спарти (Афіни, Аргос), так і колишніх її союзників (Коринф, Фіви). У вирішальній битві в 394 р. до н. е. при *Книді* (поблизу узбережжя Малої Азії) перси та їхні грецькі союзники знищили спартанський флот. Поразка Спарти змусила її відмовитися від встановлення своєї влади над грецькими містами Малої Азії.

Наступний етап боротьби грецьких полісів проти гегемонії Спарти – *Коринфська війна* (395–387 рр. до н. е.). Вона отримала назву через те, що військові дії особливо активно велися переважно поблизу Коринфа – одного з головних ворогів Спарти. Під час цієї війни іншому ворогові спартанців Афінам вдалося за фінансової підтримки Персії відновити свій флот, відбудувати укріплення та повернутися до великодержавної політики. Перси з метою послабити всі грецькі поліси та повернути собі першість в Егейському морі підтримували в цій війні спочатку антиспартанську коаліцію, а на завершальному етапі – лакедемонян.

У 387 (або у 386) р. до н. е. між Спартою та антиспартанськими полісами на чолі з Афінами й Фівами було укладено договір. Він отримав назву

1 До Малої Азії для підтримки Кіра Молодшого спартанці перекинули 13 тис. грецьких найманців – більше, ніж усіх грецьких воїнів під час славетної Марафонської битви (11 тис.)

Анталкідів мир на честь спартанського полководця та дипломата Анталкіда, який очолив спартанське посольство до персів. Саме під тиском персів сторони погодилися на такі умови:

- встановлення контролю Персії над грецькими полісами Малої Азії та Кипру;
- збереження Афінами свого флоту, забороненого після Пілепоннеської війни;
- припинення в Греції діяльності всіх симахій, крім Пелопоннеської, та отримання грецькими полісами повної автономії.

Політична роздробленість Греції, що встановилася за результатами Анталкідова миру, цілком влаштовувала Персію. Проте Афіни фактично кинули виклик цій державі, коли в 378 р. до н. е. створили *Другий Афінський морський союз*, щоправда, більш децентралізований та менш могутній, ніж попередній.

Афіни зміцнилися, а Спарта втратила могутність під час *Беотійської війни* 378–362 рр. до н. е. Війна почалася через те, що Спарта втрутилася на боці олігархів у політичні чвари у Фівах – провідному полісі історичної області Беотії (звідси назва війни). Афіни надали підтримку супротивникам Спарти – фіванським прибічникам демократичного устрою. Для опору спартанцям Фіви очолили відновлений *Беотійський союз*, а перемога фіванського полководця Епамінонда над спартанським військом у битві при *Левктрах* у 371 р. до н. е. зумовила остаточну втрату гегемонії Спарти і розпад Пелопоннеського союзу.

Афіни та Персія намагалися стримувати зміцнення Фів і сприяти певному відродженню могутності Спарти. У 362 р. до н. е. війська Беотійського союзу здійснили похід уже на столицю Лакедемону, але в битві при Мантінеї був смертельно поранений Епамінонд та загинуло кілька його полководців. Останніми словами Епамінонда був наказ фіванцям укласти мир зі спартанцями і припинити братовбивчу війну, наслідками якої може скористатися зовнішній ворог.

Як Македонії вдалося встановити свою владу в Греції?

У середині IV ст. до н. е. Греція була знекровлена війнами. Навіть Афінам не вдалося встановити свою гегемонію над Елладою. Саме в цей час у північно-східній частині Балканського півострова відбулося значне посилення й територіальне розширення *Македонського царства* на чолі з *Філіпом II* (359–336 рр. до н. е.) (рис. 5.1).

До Філіпа II Македонія фактично не впливала на розвиток Еллади[1], мешканці якої зазвичай не вважали македонян греками. Навіть участь македон-

1 Під час греко-перських війн Македонія спочатку підтримувала персів, потім греків, у Пелопоннеській війні – також різні сторони конфлікту, тривалий час сперечалася з Афінами через територію Халкідійського півострова у Північній Греції, поліси якого залишили архе. Створений тут *Халкідський союз* (430–348 рр. до н.е.) уклав з Македонією договір на 50 років, який надійно захищав Македонію від вторгнення греків.

Рис. 5.1. Македонське царство та завойовані території за Філіпа II

ського царя *Александра I* у загальногрецьких Олімпійських іграх 500 р. до н. е. стала можливою лише після принизливого засідання олімпійської судової ради, яка й визнала, що він все ж таки може вважатися елліном. Поступова еллінізація Македонії відбувалася здебільшого шляхом приєднання до цього раніше невеликого царства нових грецьких полісів та запрошення сюди багатьох грецьких діячів культури.

Філіп II заради влади усунув усіх можливих претендентів на престол і створив регулярну міцну армію та досконалий для того часу державний апарат. Основу армії становила важка піхота, яка розташовувалася в бою бойовим чотирикутником – *фалангою*. Фаланга була невразливою з фронту, але майже беззахисною з тилу та флангів. Тому в бою її правий й лівий фланги надійно прикривали загони важкоозброєної кінноти – *гетайрів*. Був побудований великий флот, для захоплення міст цар ледь не першим на Балканах вдало використав облогові машини. Сам хоробрий воїн, Філіп II дивував сучасників величезним зростом. В одному з боїв втратив око. Після важкого

поранення в стегно у скіфському поході настільки кульгав, що одного разу в запалі сварки із сином Олександром розлютився, кинувся на нього з мечем, але через біль у стегні одразу впав. Олександр зі сміхом відповів на падіння батька: «Ця людина хоче пройти через Європу до Азії, а сама навіть не може дійти від столу до стільця!».

Протягом всього життя Філіп II використовував для розширення кордонів своєї держави не лише армію, а й дипломатію. Він вів тривалі переговори, сварив ворогів, організовував у їхніх полісах заколоти і часто використовував підкуп. Після захоплення Пангейських золото-срібних копалень у Фракії македонський цар значно полегшив це завдання і казав: «Яким би укріпленим не було місто, його візьме будь-який віслюк, якщо, звичайно, навантажити його золотом».

За допомогою армії, переговорів, дипломатичних листів, підкупу Філіп II підкорив своїх сусідів – фракійців, іллірійців, поліси Халкідського союзу. Могутній флот дозволив йому поширити владу на острови Егейського моря, зокрема Хіос, Родос, Керкіру, що призвело до занепаду Другого Афінського морського союзу.

Філіп II вдало скористався й міжусобними війнами в Елладі, зокрема черговою *Священною війною*[1]. Він взяв у ній участь на боці Фів, проти яких діяли Фокіда, Афіни, Спарта. Єдиним справжнім переможцем у цій війні стала Македонія. Великим дипломатичним успіхом Філіпа II було й те, що його обрали членом Дельфійсько-Фермопільської амфіктіонії.

Македонія підкорила у 346 р. до н. е. Фессалію і фактично встановила свою гегемонію в Північній та Середній Греції. У 338 р. до н. е. Філіп II остаточно розгромив об'єднану армію грецьких полісів (Афіни, Фіви, Коринф, Мегара тощо) поблизу *Херонеї*. Це була остання спроба Афін та їхніх союзників протистояти повному домінуванню Македонії.

Фактично особистим ворогом Філіпа II був афінський державний діяч, захисник демократії, оратор *Демосфен*. У розпал *афіно-македонської війни* 357–346 рр. до н. е. у своїх викривальних гнівних промовах («філіппіках») проти македонського царя Демосфен постійно нагадував, що «він не еллін» і закликав співгромадян до рішучої боротьби проти Македонії. Разом з тим зміни політичної кон'юнктури вплинули на те, що Демосфен здивував своїх прихильників промовою «Про мир», в якій пропонував підкоритися македонській силі. Демосфен навіть був одним із десяти послів під час укладення з Філіпом II у 346 р. до н. е. *Філократова мира* (на ім'я керівника посольства –

1 Так звана Третя Священна війна 356–346 рр. до н. е. між Фівами та Фокідою спалахнула через територіальні суперечки та звинувачення з боку Дельфійської амфіктіонії фокідян у святотатстві. Після цього фокідяни розграбили Дельфи та захопили священну скарбницю (близько 260 тонн золота).

афінського політика *Філократа),* а потім у Народних зборах вимагав суду над Філократом за те, що той підписав цей договір.

Оскільки цей мирний договір передбачав, що захоплені македонцями території залишаються під їхнім контролем, Філократа звинуватили в отриманні від Філіпа II великого хабара, у зраді Батьківщині та засудили до страти. Афінський політик був змушений втекти.

У подальшому промови Демосфена проти Філіпа II та заклики до греків об'єднатися проти македонської гегемонії мали лише короткострокові успіхи. У своїй промові, яка відома в історії дипломатії як третя філіппіка, Демосфен доводив, що всі дії «Македонського варвара» мають єдину мету – знищення грецької свободи.

Демосфен брав участь у битві поблизу Херонеї і, як вважав Плутарх, втік з поля бою.

Усі союзи, зокрема Другий Афінський, Пелопоннеський, Беотійський, були розпущені Філіпом II. Спроби військового опору (наприклад, спартанців) придушувалися або локалізовувалися спільними діями македонців та їхніх грецьких союзників. Прихильники Філіпа II у Греції доводили, що її об'єднання під владою македонського царя дозволить їм спільно діяти у війні проти Перської держави.

Процес остаточного підкорення Греції Філіпом II було завершено на *Коринфському (Панеллінському) конгресі* 338–337 рр. до н. е. за участі всіх грецьких полісів. Відмовилися брати в ньому участь лише спартанці, які заявили македонським послам, що вважають таку участь проявом рабства.

Якими були ключові рішення Коринфського конгресу 338–337 рр. до н. е.?

На конгресі під тиском Філіпа II, який був його головою, ухвалили та скріпили клятвами такі рішення:

1) встановлення миру в усій Греції та в кожному її полісі;
2) заборона полісам вести міжусобні війни, втручатися у внутрішні справи один одного; спільні військові дії з примусу до миру проти його порушників;
3) збереження в кожному полісі існуючого державного устрою;
4) створення єдиного військово-політичного *Панеллінського союзу* під керівництвом Філіпа II із титулом *гегемона (стратега-автократора)*[1]. Кожен член союзу згідно з квотою відправляв свій флот і свій контингент до союзної армії, чисельність якої становила 200 тис. піхотинців та 15 тис. кавалеристів;

1 Як досвічений політик і дипломат Філіп II не застосовував титул «цар» у відносинах всередині Союзу, щоб не дратувати греків.

5) скликання в Афінах загальносоюзного політичного органу (*синедріону*) за участю представників усіх полісів;
6) заборона грекам служити іноземним правителям;
7) підготовка та здійснення спільного панеллінського плану – війни проти Персії.

Рішення конгрессу щодо підготовки війни проти Перської держави не були таємницією. Про них швидко дізналися в усій Греції та в Малій Азії, до якої в 336 р. до н. е. Філіп II переправив авангард своїх військ. Однак того самого року македонський цар був убитий. Перси не були причетні до цього замаху. Вбивство здійснив особистий охоронець царя: за рік до цього Філіп II вп'яте одружився, а його відкинута дружина Олімпіада, можливо, підбурила майбутнього вбивцю, щоб Філіп II не позбавив прав на престол їхнього сина – *Александра III* (336–323 рр. до н. е.). Саме він став царем Македонії та завойовником Сходу.

5.2. Походи Александра Македонського на Схід та їх міжнародні наслідки

Ідея війни проти Персії об'єднувала і греків, і македонян, які мріяли про захоплення нових територій та багатих східних трофеїв. У 334–323 рр. до н. е. Александр III здійснив численні завоювання, відомі в історії міжнародних відносин як Східний похід[1]. Винними у смерті батька він оголосив персів і цю версію активно поширював у Греції[2]. Через те що смерть «македонського варвара» викликала активність його ворогів у деяких грецьких містах, особливо в Афінах і Фівах, Александр кинув до Греції військо, жорстоко придушив антимакедонське повстання у Фівах, а посли грецьких полісів на з'їзді в Коринфі підтвердили вірність македонському цареві.

Які фактори сприяли завоюванню греко-македонським військом Перської держави?

Війна проти Персії почалася в умовах, коли окремі частини цієї держави охопили чергові виступи проти центральної влади. Тривала боротьба сатрапів та населення в Египті, Малій Азії, Фінікії, Сирії підірвала могутність Перської держави і виснажила її воєнні сили. Її цар Дарій III прийшов до влади лише за два роки до вторгнення і не був талановитим полководцем. Оскіль-

1 Дельфійська піфія передбачила, що у війнах він буде непереможним.

2 Щоб зміцнити свою владу, 20-річний Александр розправився з кількома знатними македонськими вельможами, у тому числі родичами, а двох з них наказав розіп'яти на хрестах біля могили батька.

ки Александр оголосив, що його мета – звільнення грецьких міст Малої Азії, багато греків у цій частині Перської держави чекали на нього з надією.

Хоча перси мали перевагу на морі, греко-македонська армія (бл. 50 тис. чол.), особливо піхота, перевершувала за бойовими якостями більш численну перську, у якій найбільш боєздатними частинами були загони грецьких найманців. Командування персів відкинуло план заманювання Александра вглиб Малої Азії і вирішило відразу дати завойовникам генеральний бій. Проте вже перша битва на річці *Гранік* (334 р. до н. е.) продемонструвала повну перевагу армії Александра. Перська кіннота була розбита і втекла[1], а паніка, яка охопила Малу Азію, змушувала гарнізони більшості міст здаватися без бою.

Найталановитіший із перських воєначальників – грецький найманець *Мемнон* успішно діяв у тилу армії Александра, порушував її комунікації і навіть вів через своїх агентів таємні переговори зі Спартою та Афінами. Проте раптова смерть Мемнона у розпал воєнних дій сплутала плани антимакедонських сил і в Греції та на полях війни.

Після перемог у Малій Азії Александр вторгся до Північної Сирії і тут у 333 р. до н. е. розгромив персів біля міста Іcс (рис. 5.2). Дарій III, який особисто очолив перську армію, утік із поля бою, а за ним це зробила його кіннота. Грецькі найманці персів знову виявили найбільшу стійкість, але вони були змушені з великими втратами відступити.

Рис. 5.2. Зліва – мозаїка із Помпей із зображенням Александра Македонського та Дарія III (у центрі) під час битви біля міста Іcс, справа – фрагмент цієї мозаїки із зображенням Александра Македонського

1 Найбільшу стійкість у перській армії виявили грецькі найманці. Вони билися до останньої людини – Олександр заборонив брати їх у полон, вважаючи зрадниками загальногрецької справи.

Александр захопив у полон дітей, дружину, матір перського царя і послів найвпливовіших грецьких полісів (Спарти, Афін, Фів). Ці посли таємно прибули до Дарія III для укладання з ним миру проти Александра. Для грецьких послів призначалася частина величезної скарбниці, яку македоняни знайшли в захопленому обозі.

Під час походу Александра Сирією та Фінікією Дарій III відправляв до нього послів із листами, в яких пропонував великий викуп за сім'ю. Спочатку перський цар пропонував ворогові піти із захоплених земель в обмін на свою присягу вірності йому. Потім – віддати Александру всю західну частину Малої Азії та свою дочку *Статиру* за дружину. Проте ці листи лише посилили бажання македонського царя захопити все Перське царство.

Щоб позбавити персів флоту, Александр захоплював їхні бази у Східному Середземномор'ї, зокрема після шестимісячної облоги захопив добре укріплений Тир. Тисячі його захисників за наказом Александра було розіп'ято на хрестах або продано в рабство. Після такої показової розправи Єгипет, у якому давно ненавиділи персів, здався у 332 р. до н. е. майже без бою. Александра проголосили тут фараоном, і на його ім'я назвали засноване тут ним місто Александрія.

Після підкорення Єгипту македонська армія рушила до центру Перської держави. У 331 р. до н. е. після вдалого форсування річок Євфрат та Тигр Александр остаточно розгромив Дарія III у битві при *Гавгамелах* (рис. 5.3). Це сталося, незважаючи на значну чисельну перевагу персів над 47-тисячною греко-македонською армією[1].

Перемога Александра при Гавгамелах мала величезні воєнно-політичні наслідки. Перську державу було знищено, її територію захоплено Александром. На знак помсти він символічно спалив палац перської столиці *Персеполь*, але проголосив себе «царем Азії» і спадкоємцем Дарія III, який втік з поля бою і був убитий за наказом бактрійського сатрапа *Бесса*.

Бесс брав участь у битві при Гавгамелах і після поразки супроводжував Дарія III у Бактрію (територію сучасного північного Афганістану та Таджикистану). Саме тут передбачалося створити нову армію і продовжувати війну, але Бесс організував змову та вбивство Дарія III, а себе оголосив останнім царем Перської держави – *Артаксерксом V* (330–329 рр. до н. е.). Незабаром Бесс потрапив у полон до Александра і за його наказом був страчений: йому відрізали ніс, вуха і, за одними даними, розіп'яли на могилі Дарія III, за іншими – розірвали навпіл двома деревами.

---

1 Давньоримський історик Квінт Курцій Руф, автор «Історії Александра Великого Македонського» (сер. I ст.), вважав, що в армії персів було 200 тис. піхоти, 45 тис. кінноти. Інші античні автори наводили дані про кілька сотен тисяч перських воїнів, але ці дані є відвертим перебільшенням. Перси були розгромлені настільки швидко, що навіть не встигли задіяти у битві 15 бойових індійських слонів.

Рис. 5.3. Зліва – вавилонський клинописний звіт про перемогу Александра Македонського у битві при Гавгамелах та його тріумфальний вступ до Вавилону (експонат Британського музею), справа – македонський вершник (фрагмент барельєфу стели з Пелінни, Фессалія)

Щоб утримувати в покорі захоплені території Александр встановлював союз із місцевою знаттю і створював разом з її представниками та своїми воєначальниками нову адміністрацію. Цю систему управління македонський цар започаткував ще у Єгипті та впровадив на теренах усіх підкорених ним держав. Александр всіляко намагався зрівняти в правах переможців та переможених для підтримки останніми своїх завойовницьких планів і продовження завоювань. Він сам тричі одружувався на представницях аристократії захоплених країн і масово одружував на них своїх воєначальників та воїнів.

Відоме масове весілля в Сузах у 324 р. до н. е., яке тривало п'ять днів та на якому було близько 10 тисяч пар з македонян і молодих персіянок. Під час цього весілля Александр, уже одружений на той час на бактрійці Роксані, одружився зі Статирою і Парисатидою – двома дочками останніх перських царів. Після смерті Александра Роксана, як писав Плутарх, заманила до себе Статиру і, ймовірно, Парисатиду, убила їх, «кинула трупи в колодязь і засипала землею». Сама Роксана та її малолітній син, македонський цар Александр IV, були вбиті вже в Македонії.

Які території були захоплені Александром Македонським після розгрому Перської держави?

Надавши собі титул царя Азії, Александр відмовився від титулу гегемона Еллінського союзу і дозволив залишити армію всім бажаючим грекам. Він мав намір захопити нові східні території за допомогою як македонян, так й

місцевих військ, розширити свою державу, почав одягати царський перський одяг і вимагати від своїх наближених дотримуватися придворного перського церемоніалу, зокрема в поклоні поцілувати його ногу. Це викликало невдоволення багатьох македонських воєначальників.

Разом з ними Александр здійснив нові походи за двома напрямками – у Центральну Азію та в Індію (рис. 5.4).

У Центральній Азії у 327 р. до н. е. він захопив Бактрію, Согдіану (у міжріччі Сирдар'ї та Амудар'ї) і заснував місто-фортецю Александрія Есхата. Місцеве населення чинило запеклий опір завойовникам, якими було знищено 120 тис. согдійців. Согдійський полководець *Спітамен* навіть зміг завдати полководцям Александра поразки – перші від початку їх завоювання Азії. Однак після смерті Спітамена македоняни подолали місцевий опір.

Похід Александра в Індію тривав два роки (326–324 рр. до н. е.). Політична роздробленість Індії та ворожнеча між різними індійськими державами полегшували його завдання. Союзником македонян став раджа Ахбі – правитель північно-східного Пенджабу, а противником – раджа Пор (правитель південно-західного Пенджабу). Ахбі заздалегідь відправив до Александра своїх послів із подарунками – коштовностями та слонами, а потім склав йому присягу вірності. Александр та Ахбі разом розгромили Пора у 326 р. до н. е. у битві на річці Гідасп, але Пор на правах македонського васала зберіг свою владу і території.

Виснажені постійними битвами, спротивом місцевих племен, хворобами, зливами і взагалі тривалим походом, македоняни відмовилися йти далі, і Александр був змушений повернути на Південь. Побудований флот дозво-

Рис. 5.4. Східний похід Александра Македонського та створена ним держава

лив його війську річкою Інд спуститися до Індійського океану, а потім морем та суходолом повернутися до Суз. Він мріяв про нові завоювання – Аравії і західного Середземномор'я, зокрема планував підкорення Італії, Карфагену та всіх земель до Гібралтару («Геркулесових стовпів»)[1]. Однак хвороба та раптова смерть Александра[2] у 323 р. до н. е. призвела до швидкого розпаду його величезної імперії.

5.3. Розпад держави Александра Македонського. Міжнародна політика еллініcтичних держав

На які держави розпалася імперія Александра Македонського?

Після смерті Александра носіями реальної влади над захопленими територіями стали його полководці. Один з них – командувач кінноти *Пердікка* отримав від Александра, який умирав, царське кільце з печаткою і зробився регентом імперії. Через місяць вдова цариця Роксана народила немовля – Александра IV, який до повноліття знаходився під опікою Пердікки. Царем-співправителем визнали також брата покійного Александра – Філіпа III. Проте кинути виклик могутнім полководцям він не міг.

Саме Пердікка допоміг іншим воєначальникам поділити величезну державу. Це сталося під час зустрічі у Вавилоні, коли наступники («*діадохи*»[3]) покійного царя уклали відповідну угоду[4].

Незважаючи на те що невдовзі спалахнула так звана «війна діадохів» (321–301 рр. до н. е.), майже всі вони створили правлячі династії нових еллініcтичних держав (див. кольорове *фото 9*).

Еллінізмом прийнято називати період в історії Східного Середземномор'я, Передньої Азії, Причорномор'я від завоювань Александра Македонського до захоплення цих країн Римом у I ст. до н. е. – I ст. до н. е. Протягом трьох століть на цих територіях відбувалися такі культурні, політичні, соціальні та економічні процеси:

---

1 Александр підготував відбірні війська з азійських народів, що викликало невдоволення і навіть повстання македонян, яке цар жорстоко придушив та стратив без суду 13 його головних організаторів.

2 Александру було лише 32 роки. Імовірно, він помер від малярії, але серед сучасників була поширена також версія про навмисне отруєння царя.

3 Термін «діадох» запропонував у XIX ст. німецький історик Йоганн Дройзен, автор фундаментальної праці «Історія еллінізму».

4 Головну роль тут відіграли діадохи: Пердікка (отримав Азію), Антипатр (отримав Македонію, Грецію, Фракію), Селевк (отримав Вавилонію), Птолемей (отримав Єгипет), Лісімах (отримав Східну Фракію та Іонію), Антігон (отримав Велику Фрігію у Малій Азії), Євмен (отримав Каппадокію та Пафлагонію у Малій Азії).

- *у культурній сфері*: значне поширення серед місцевого населення грецької мови, звичаїв, традицій, архітектури;
- *у соціальній сфері*: масовий приплив у середу вищих верств населення представників греко-македонської знаті;
- *в економічній сфері*: перенесення з Балканського півострова в Азію та Єгипет головних шляхів і центрів міжнародної торгівлі;
- *у політичній сфері*: перехід від полісного державного устрою до спадкової централізованої монархії;
- *у сфері міжнародних відносин*: тривалий час на величезній території від Індії до грецьких колоній в Іспанії існував загальний культурний та економічний простір, який сприяв жвавим контактам між державами.

Еллінізація більшою мірою зачепила аристократію та міста, значно меншою – сільське населення. Соціально-політична структура еллінізованого суспільства стимулювала швидке засвоєння грецької мови і звичаїв місцевими мешканцями, які домогалися професійного успіху. Разом з тим відбувалося й взаємопроникнення грецької і східних культур.

Найбільшими з елліністичних держав були царства Селевкідів, Птоломеїв і Антипатрідів-Антигонідів (табл. 5.1).

Таблиця 5.1. Найбільші з елліністичних держав

Династія	Територія	Участь у міжнародних подіях	Коли і яка країна захопила?
Селевкіди (312–64 рр. до н. е.)	Сатрапія Вавилонія, із 312 р. до н. е. – Сирія, Палестина, Фінікія, Месопотамія, Іран, частина Центральної Азії	Договір з індійським царем Чандрагупта Маур'я; війни з Єгиптом Птолемеїв	Останнє володіння Селевкідів – Сирію захопив римський полководець Гней Помпей у 64 р. до н. е.
Птолемеї (323– 30 рр. до н. е.)	Єгипет, із 306 р. до н. е. – Сирія, Фінікія та ін.	Війни із Селевкідами; керівництво Ахейським союзом; відмова послам Риму стати його союзниками у війнах з Мітридатом Євпатором	Єгипет був захоплений у 30 р. до н. е. римським воєначальником Октавіаном
Антипатріди (316–279 рр. до н. е.) та Антигоніди (277–168 рр. до н. е.)	Македонія, Північна, Середня та Південна Греція	Ламійська війна повсталих грецьких полісів; Перша, Друга, Третя, Четверта війни діадохів; чотири війни проти Риму (Перша, Друга, Третя, Четверта Македонські війни)	Македонія була захоплена Римом у 168 р. до н. е., а у 148 р. римський полководець Квінт Цецілій Метелл придушив антиримське повстання (Четверта Македонська війна)

Як еллініcтичні держави будували відносини одна з одною та з іншими країнами?

Еллініcтичні держави були активними учасниками міжнародних подій. Їхні царі намагалися зберегти кордони своїх держав та збільшити їх за рахунок сусідів. Разом з тим той факт, що еллініcтичні держави були створені на теренах стародавніх царств із багатими традиціями дипломатичного та воєнного мистецтва, істотно впливав на вибір представниками правлячих еллінистичних династій варіантів стратегії і тактики міжнароднних відносин.

Красномовним прикладом вибору таких варіантів залежно від міжнародної ситуації є війни та дипломатія родоначальника династії Селевкідів *Селевка I* (312–281 рр. до н. е.). Він жив і правив довше за інших діадохів. Спочатку під час розділу імперії Александра Македонського він отримав багату Вавилонію. Проте взяв активну участь у «війнах діадохів», намагаючись послабити того, хто був сильнішим. Оскільки найсильнішим був правитель Фрігії і прихильник єдності імперії *Антигон I*, який оголосив себе регентом Македонської імперії, Селевк вирішив схилити діадохів до спільних дій проти нього. Їхня поразка спричинила укладення у 311 р. до н. е. договору, за яким усі діадохи залишили свої території, крім Селевка. Його ім'я в договорі не згадувалося, хоча він і далі володів Вавилоном і підбурював колишніх соратників до подальшої боротьби.

Щоб помститися Антигону, який першим серед діадохів оголосив себе царем, Селевк під час т. зв. Четвертої війни діадохів 308–301 рр. до н. е. уклав важливий договір із *Чандрагуптою* – першим в історії об'єднувачем Індії, засновником імперії Маур'їв. В обмін на частину територій за Індом, від яких на користь Чандрагупти відмовлявся Селевк, останній отримав від індійського імператора 500 бойових слонів! Саме вони допомогли Селевку та іншим діадохам розгромити Антигона у вирішальній битві поблизу фрігійського міста Іпс у 301 р. до н. е. Антигон загинув, його володіння поділили переможці, а найбільшою з еллініcтичних держав була тепер держава Селевка. Вона простягалася від Індії до півдня Малої Азії і майже збігалася з кордонами колишньої Перської держави Ахеменідів.

Битва при Іпсі завершила «війни діадохів» і юридично завершила розпад держави Александра Македонського.

Отже, після остаточного розпаду імперії Александра Македонського встановилася еллініcтична регіональна підсистема міжнародних відносин, яка проіснувала до римських завоювань. Еллініcтичні царі неодноразово робили спроби встановити контакт із позарегіональними акторами як у політичній, так і в економічній сфері. Наприклад, у першій половині III ст. до н. е. цар еллініcтичного Єгипту Птолемей II Філадельф відбудував занепалий канал між Нілом та Червоним морем. Це значно збільшило обсяги міжнародної торгівлі з країнами Сходу, особливо з Індією.

Різні за розмірами, елліністичні держави мали майже однакову воєнну організацію і певною мірою схожу одна на одну систему організації дипломатичної служби. Організаційні структури цієї служби були результатом поєднання адміністративних традицій східних царств і держав Балканського півострова. Усе діловодство здійснювалося грецькою мовою. Цар елліністичних держав мав усю повноту влади, тому саме вони за допомогою придворних радників і за результатами їхніх доповідей визначали основні пріоритети зовнішньої політики та форми її здійснення.

Послами призначалися зазвичай представники найближчого оточення царів. У великому штаті царських чиновників існувала канцелярія, яка займалася дипломатичним листуванням. Проте нерідко участь у переговорах та укладанні договорів брали безпосередньо царі. Наприклад, наймогутніший правитель держави Селевкідів *Антіох III Великий* у 206 р. до н. е. під час Східного походу прибув до Індії і під час особистої зустрічі поновив союз з індійським царем Софагасеном.

Армії всіх елліністичних держав комплектувалися на професійній основі насамперед із представників греко-македонського населення. Піхота поділялася на важку (вона за традицією шикувалася у фалангу) і легку (в ній було багато найманців із місцевих народів). Основними підрозділами кінноти були важкоозброєні катафракти та кінні стрілки. Крім кінноти, були підрозділи арабських воїнів на верблюдах, загони колісничих, індійські слони (вони вважалися кращими за африканських). Активне використання греко-македонцями бойових слонів і серпоносних перських колісниць відбулося під впливом східних концепцій ведення війни. Особиста гвардія з часів Александра Македонського поділялася на гетайрів (важкоозброєну кінноту) та піхотинців-аргіраспідів (дослівно – «срібні щити»).

Силами таких армій елліністичні держави вели війни одна з одною та з іншими сусідами. Наприклад, держави Птолемеїв та Селевкідів воювали одна проти одної шість разів. Ці шість так званих Сирійських війн велися з 274 до 168 рр. до н. е. за контроль над різними спірними територіями, передусім над Сирією. Сирійські війни супроводжувалися всіма відомими на той час формами міжнародної взаємодії: бурхливою дипломатичною активністю з метою пошуку союзників; укладанням договорів; створенням воєнних коаліцій; шлюбною дипломатією тощо. Шлюбна дипломатія виявилася достатньо ефективною, але навіть вона іноді мала трагічні несподіванки.

Наприклад, за результатами Другої Сирійської війни у 250 р. до н. е. цар держави Селевкідів *Антіох II* одружився з *Беренікою* – дочкою *Птоломея II*. Для цього він розлучився із дружиною-македонянкою Лаодікою, з якою намагався зберегти дружні стосунки. Коли незабаром Птолемей II помер і міжнародне становище двох держав змінилося, Антіох II одразу кинув Береніку і повернувся до першої дружини. Однак Лаодіка не пробачила чоловіка навіть

заради зовнішньополітичних стосунків. Вона спочатку отруїла Антіоха II, а потім за її наказом були вбиті Береніка та її син-спадкоємець. Це стало приводом Третьої Сирійської війни, яку розпочали Птолемеї та яку на ім'я винуватиці називали *Війною Лаодіки*. Лаодіка потрапила в полон до Птолемеїв і була вбита, Птолемейський Єгипет переміг і досяг піку своєї могутності, а держава Селевкідів поринула у хаос 17-річних громадянських воєн.

У 217 р. до н. е. під час Четвертої Сирійської війни відбулася найбільша після «війни діадохів» битва еллініcтичної доби поблизу Рафії. Армія Птолемейського Єгипту налічувала 75 тис. піхоти та кінноти й 73 бойові слони, армія держави Селевкідів – 68 тис. піхоти та кінноти й 102 бойові слони. Птолемеї надавали великого значення дресурі бойових слонів. Проте і кількісно, і якісно слони птолемейської армії поступалися ворогу. Ось як описував бій слонів при Рафії давньогрецький історик Полібій: «...Ще краще билися тварини, із запеклістю кидаючись одні на інших... Тільки переможцю вдається захопити переможеного, він ранить його іклами подібно до того, як бики рогами. Птолемеєві слони здебільшого боялися битви, що буває звичайно з лівійськими слонами. Річ у тому, що вони не виносять запаху і ревіння індійських слонів, лякаються... і тікають одразу ще здалеку. Так сталося й тепер. Безладно звірі стали тіснити ряди своїх же воїнів». Однак у цій битві її долю вирішили не слони Селевкідів, а фаланга і кіннота Птолемейського Єгипту. Шалені втрати (більше 10 тис. тільки вбитими) змусили царя держави Селевкідів Антіоха III Великого укласти договір, який відновлював владу Птолемейського Єгипту в азійських володіннях.

За результатами чергової П'ятої Сирійської війни у 195 р. до н. е. переможений Птолемей V і переможець Антіох III уклали договір. Птолемей V погодився на захоплення Селевкідами Сирії й одружився з дочкою Антіоха III Клеопатрою I.

Сирійські війни зрештою значно послабили обидві держави. Римська дипломатія відіграла важливу роль у розпалюванні династичної боротьби всередині еллініcтичних держав, нацьковуючи їх одна на одну. Еллініcтичний світ послідовно ще з II ст. до н. е. до I ст. н. е. підпадав під владу Риму (див. докладніше *теми* 6–7), а на Сході зміцнювалися постеллініcтичні держави, насамперед Парфянське царство.

5.4. Постеллініcтичні держави Передньої Азії у міждержавних відносинах. Дипломатія і війни Парфянського царства

Які держави можна вважати постеліністичними і чому?

Термін «постеллінізм» зазвичай використовується на позначення певного періоду розвитку стародавньої філософії, але в контексті історії міжнародних відносин цей термін майже не застосовується. Автори цього навчального

посібника пропонують його для територіально-хронологічного позначення тих держав, які з'явилися на уламках елліністичних царств або відділилися від них ще за часів їх існування.

Постелліністичні держави зазвичай підпадали під владу Риму, спочатку як васальні території, а потім як провінції, що втрачали всі ознаки колишньої державності. Серед постелліністичних таких держав – Одриське царство, яке об'єднувало в різні періоди майже півсотні фракійських племен; вірменські царства, зокрема держава Аршакідів; Боспорське царство (більша частина Криму та Східне узбережжя Азовського моря); Согдіана (сучасний північний Афганістан, частина Таджикистану та Узбекистану), яку разом із Греко-Бактрійським царством захопили кочовники-саки.

При цьому значно віддалена від головних центрів елліністичного світу Согдіана традиційно славилася своїми дипломатами та купцями. Согдійські дипломати робили далекі подорожі, а согдійські купці брали активну участь у міжнародній торгівлі як посередники на Великому шовковому шляху. Согдіана не була охоплена римським впливом – у перші століття нашої ери вона входила до величезного Кушанського царства, яке охоплювало території від Аральського моря до Центральної Індії і в якому мешкало тоді 20% населення земної кулі.

Проте найвпливовішою із постелліністичних держав, що знаходилася між греко-македонським, пізніше римським світом, з одного боку, та східним світом – з іншого, було величезне Парфянське царство.

Стародавня Парфія розташовувалася на південний схід від Каспійського моря (сучасний північно-східний Іран і південна частина Туркменістану). Її заселяли індоіранські племена. У державі Ахеменідів Парфія була однією із сатрапій, а після розгрому Перського царства увійшла до складу держави Александра Македонського. Під час розділу завойованих територій діадохами Александра Парфія увійшла до складу держави Селевкідів і залишалася там до сер. III ст. до н. е.

Процеси еллінізації нерівномірно охопили територію держави Селевкідів. У східних і північно-східних областях елліністична культура не мала міцного коріння, та й місцева знать не так активно взаємодіяла з греко-македонськими завойовниками, як у центральних і західних. Влада Селевкідів трималася тут виключно на військовій силі еллінських колоністів, а їх і без того хиткий союз із місцевою знаттю був значно підірваний війнами Селевкідів з іншими еллінськими державами, насамперед із птолемеївським Єгиптом.

У таких умовах у 250 р. до н. е. спалахнули повстання у двох сатрапіях держави Селевкідів – Бактрії та Парфії. При цьому якщо бактрійська верхівка хоча й формально деякий час ще визнавала верховну владу Селевкідів, то повстання в Парфії мало характер широкого національно-визвольного руху, а знать, яка очолила його, виступала під гаслами створення незалежної держави.

На чолі повстання в Парфії спочатку став сепаратистськи налаштований селівкідський сатрап *Андрагор*, а потім – вожді племен кочівників-парнів[1] брати *Тірідат* та *Аршак*. У боротьбі за владу між верхівкою парнів та сатрапом Андрагором переможцем вийшов Аршак.

> Давньоримський історик *Марк Юніан Юстин* в «Епітомії твору Помпея Трога "Історія Філіпа"» писав про те, що відділення парфян «...пройшло для них безкарно, тому що в той час відбувалися розбрати між двома братами-царями – Селевком та Антіохом, які, борючись за владу, втратили можливість покарати парфян, що відклалися від них. У цей час жив Аршак, людина невідомого походження, але випробуваної доблесті. Зазвичай він займався розбоєм та пограбуванням. Отримавши звістку, що Селевк зазнав поразки в Азії, він, не боячись царя, із зграєю розбійників напав на парфян, переміг їхнього правителя Андрагора і, вбивши його, захопив владу над парфянським народом».

У 247 р. до н.е. Аршак I проголосив себе царем, і цей рік може вважатися часом створення незалежного Парфянського царства під владою династії Аршакідів. У союзі з бактрійцями парфянське військо Аршака I зірвало плани Селевкідів щодо придушення повстання: у 238 р. до н. е. територію Парфії було очищено від еллінських військ.

У чому полягала зовнішня політика Парфянського царства?

Можна визначити три періоди зовнішньої політики держави Аршакідів:

1) утворення Парфянського царства та початок його територіального розширення (247–171 рр. до н. е.);
2) встановлення гегемонії Парфії в Близькосхідній підсистемі міжнародних відносин (171 р. до н. е. – кінець I ст. до н. е.);
3) поступове ослаблення, розпад та загибель Парфянської держави (I ст. н. е. – 224 р.).

Особливості держави Аршакідів як міжнародного актора:

1. На відміну від Бактрійського царства, яке через 100 років було розгромлене кочівниками тохарами, Парфянське царство майже півтисячоліття відігравало помітну роль у регіональної підсистемі міжнародних відносин (удвічі довше, ніж, наприклад, держава Ахеменідів).
2. Парфянське царство охоплювало величезну територію від Індії до Кавказу та південно-східних районів Малої Азії[2] і протягом тривалого часу забезпечувало в цих межах відносний мир для народів, що входять до його складу.

---

1 Парни входили до складу великого племінного союзу масагетів.

2 Парфянське царство охоплювало територію сучасного Пакистану, Туркменістану, Афганістану, Ірану, Іраку, Вірменії, частково Туреччини, Грузії, Азербайджану.

3. Держава Аршакідів встановила повний контроль за шляхами міжнародної торгівлі, передусім над Великим шовковим шляхом, що сприяло її значному збагаченню.
4. Парфянам протягом тривалого часу (майже 300 років) вдавалося в цілому стримувати експансію Римської держави на Схід.
5. Парфянське царство подолало майже всі зовнішньополітичні виклики і на відміну від інших великих держав Сходу (Хатті, Вавилонії, Ассирії, Єгипту, Перської держави Ахеменідів) загинуло не в результаті вторгнень завойовників, а через внутрішні кризи і боротьбу за владу різних аристократичних угруповань усередині Парфії.

Парфянські царі з династії Аршакідів мали всю повноту політичної влади, але рада з родової знаті й рада з вищих зороастрійських жерців мали певний вплив на формування пріоритетів зовнішньої політики держави. Свої рекомендації щодо вироблення міжнародної стратегії давали царям правителі областей – сатрапи (нахвадари), особливо намісники найважливіших прикордонних областей (пітіахії).

Активна зовнішня політика Парфянського царства пов'язана і з гарною організацією армії. Традиційний вплив у державі кочівників (номадів) та необхідність швидкого перекидання військ на великі відстані зумовили те, що основним родом військ була кіннота (рис. 5.5). У легкій кінноті служили представники союзних кочових племен, а знатні парфяни служили у важкій. Важка кіннота складалася з катафрактаріїв, при цьому і вершники, і коні були захищені пластинчастими обладунками. Важка кіннота стала основною ударною силою парфянської армії вже на рубежі II–I ст. до н. е. у зв'язку з необхідністю боротьби з численними кочівниками.

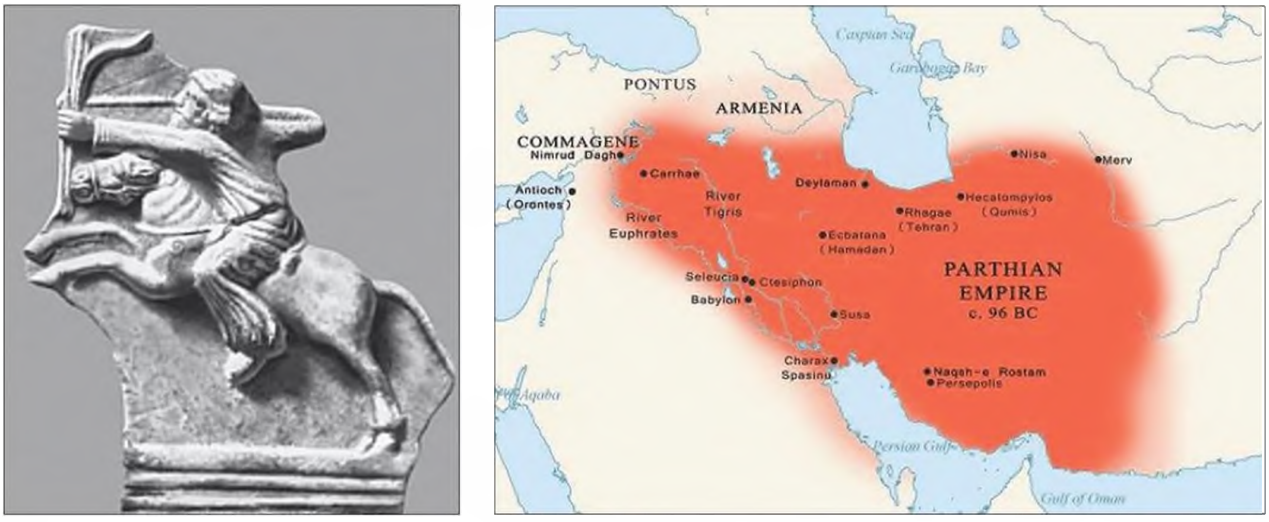

Рис. 5.5. Зліва – кінний парфянський лучник (стародавній фрагмент), справа – територія Парфянської держави в I ст. до н. е.

Сильна центральна влада, боєздатна армія, а також широка віротерпимість та офіційне вживання в Парфянській державі кількох мов (парфянської, арамейської, грецької та ін.) робили її внутрішньо міцною і досить стійкою до зовнішньополітичних викликів.

Коли Парфянська держава стала гегемоном Близькосхідної підсистеми міжнародних відносин?

Перші десятиріччя після заснування Парфянської держави тривала боротьба між парфянами і військами Селевкідів, які намагалися відновити над бунтівною областю свій контроль.

Давньогрецький вчений *Страбон* у своїй «Географії» (початок I ст.) писав про піднесення Парфії: «Спочатку Аршак був безсилий, безперервно воюючи з тими, у кого він відібрав землю, як він сам, так і його спадкоємці, згодом вони настільки посилилися від постійних завоювань сусідніх областей, завдяки військовим успіхам, що, врешті-решт, стали володарями всіх областей з цього боку Євфрату. Вони захопили також частину Бактріани, відтіснивши скіфів... На цей час вони володіють такою великою країною і такою безліччю племен, що за величиною своєї держави є певною мірою суперниками римлян. Причина цього – їхній спосіб життя та звичаї, багато в чому варварські та скіфські, але які ще більше сприяють пануванню та військовим успіхам».

Початок могутності Парфянського царства та її регіональної гегемонії поклав цар *Мітрідад I* (171–137 рр. до н. е.). Досвідчений дипломат, який об'єктивно оцінював міжнародну ситуацію, він здійснив низку успішних завойовницьких походів у сусідні країни. Під час цих війн йому вдалося захопити Мідію, Елемаїду (Західний Іран), Північно-Західну Індію, Вавилонію, а в 141 до н. е. його війська зайняли головний оплот Селевкідів – місто Селевкію на Тигрі, після чого він прийняв титул царя Вавилона.

Про дипломатичні таланти Мітрідада I свідчить такий випадок. У розпал його завоювань, коли селевкідський цар *Деметрій II Нікатор* зумів зібрати велику армію, до неї приєдналися контингенти з територій, населення яких було незадоволене пануванням парфян. Деметрію II вдалося здобути низку перемог (звідси прізвисько Нікатор – «Переможець»). Коли ж він потрапив у полон, Мітрідат I не дозволив його стратити, щоб не створювати йому ореол мучеництва та героїзму. Парфянський цар наказав провести бранця вулицями міст, які приєдналися до Селевкідів, а потім одружив Деметрія II зі своєю дочкою Родогуною.

Селевкідам не вдалося розгромити Парфянське царство: у війні 130–129 рр. до н. е. переміг син Мітрідада I *Фраат II*, і це була остання спроба

Селевкідів відновити своє панування[1]. Кордон із Селевкідами, царство яких було обмежене тепер Північною Сирією, встановили по Євфрату.

Інший фронт боротьби парфянських царів – оборона проти вторгнень кочівників Центральної Азії (масагетів, саків тощо). Наприкінці II ст. до н. е. у цьому напрямі Парфії вдалося втримати кордони і навіть поширити свій вплив на саків. Саки охоче наймалися в парфянську армію, а про їхній вплив при дворі свідчить такий факт: із часом тільки вожді саків мали право покладати діадему на голову парфянського царя під час його коронації.

Важливе значення для просування Парфії в західному напрямі мали відносини з Вірменією. Аршакідам було важливо бачити на вірменському троні лояльних царів. З початку I ст. до н. е. парфянські царі мали намір поставити вірменських правителів під свій контроль, а з початком римської експансії в регіоні (сер. I ст. до н. е.) боротьба Риму і Парфії за вплив у Вірменії стала однією із ключових причин їхнього багатовікового збройного протистояння.

Римсько-парфянські війни тривали зі змінним успіхом і потребували величезного напруження сил з обох боків (див. *розділи 6–7*). Під час цих воєн, наприлад, загинув уславлений римський полководець Красс та імператор Каракалла.

Перші дипломатичні переговори Парфії та Риму належать до початку I ст. до н. е. Римський державний та військовий діяч, намісник Кілікії *Сулла* прийняв у 92 рр. до н. е. парфянського посла *Оробаза*. Парфія пропонувала Риму договір про дружбу і союз, але Сулла пов'язував укладання цього договору з питанням про визнання проримського ставленика на царський трон у Каппадокії – *Аріобарзана I*. При цьому Сулла під час переговорів, по-перше, порушив римські закони і, по-друге, образив Оробаза та Парфію. Згідно з римськими законами всі міжнародні переговори перебували під контролем сенату, а не намісника. Парфянському царському послу Сулла завдав образу тим, що під час зустрічі з ним поставив три крісла (Оробазу, Аріобарзану I і собі), при цьому сам зайняв центральне, тобто головне. Таке розташування крісел ставило римського намісника вище за посла парфянського царя, тому коли Оробаз повернувся, його стратили за те, що він не зміг протистояти приниженню свого правителя.

Основними причинами зіткнень Парфії та Риму є такі:

1. Військово-політична експансія Риму на Схід, а Парфії – на Захід, особливо у зв'язку з тим, що у I ст. до н. е. життєво важливі політичні та

1 У перших битвах парфяни були розгромлені, і Фраат II відправив до свого ворога Антіоха VII послів з пропозицією про мир. Однак умови Селевкідів виявилися неприйнятними (виплата парфянами данини, визволення всіх територій, свобода Деметрію II). Тоді Фраат II розіслав містами, зайнятими Селевкідами, своїх агентів, які почали повстання в тилу ворожих військ. Війна тривала. У ній загинув Антіох VII, і Фраат II з поваги до ворога відправив його тіло до Сирії в срібній труні.

економічні центри Парфії перемістилися зі східних у західні області країни.
2. Боротьба за центри міжнародної торгівлі в регіоні.
3. Прагнення поставити угодних собі правителів у країнах, які Парфія і Рим прагнули залучити до сфери свого впливу.
4. Втручання Риму та Парфії у внутрішні смути одне одного.

Ці втручання звичайно відбувалися під час громадянських воєн у Римі чи палацових переворотів у Парфії. Наприклад, під час громадянської війни в Римі *Помпей* після поразки у Фарсальській битві у 48 р. до н. е. намагався домовитися з Парфією про військову допомогу. У битві при Філіппах в 42 р. до н. е. парфянські загони воювали на боці республіканців *Брута* та *Касія*. Через два роки парфянські війська оволоділи всією Сирією, Палестиною та більшою частиною Малої Азії. Однак уже у 38 р. до н. е. після перемог римських військ кордон по Євфрату було відновлено. Під час чергової громадянської війни у Римі в 68–69 рр. парфянський цар *Вологез I* підтримав Веспасіана і пропонував йому як військову допомогу 40-тисячну парфянську армію.

Римсько-парфянські відносини були чергою постійних зіткнень. В окремі періоди країни взаємодіяли або домагалися угод про нейтралітет. Так, під час війни Риму проти *Мітрідата Понтійського* на поч. I ст. до н. е. великим успіхом римської дипломатії було підписання договору, за яким парфянський цар *Фраат III* дотримувався нейтралітету в римсько-понтійській війні.

За договором між Помпеєм і Фраатом III кордон Парфії у 60-х – першій половині 50-х рр. до н. е. встановилася по Євфрату. Проте, скориставшись міжусобною війною в Парфії після вбивства Фраата III синами, римські війська полководця *Красса* в 54 р. до н. е. зробили першу невдалу спробу розгромити Парфянське царство. Ця перша перемога Парфії над римською армією надовго встановила баланс двох сил у регіоні. Однак надалі сторони, особливо римляни, неодноразово намагалися порушити систему політичної рівноваги.

Чому з I ст. н. е. відбувався поступовий занепад Парфянської держави?

Із I ст. н. е. Парфянське царство вступило в період поступового розпаду. Це було пов'язано з комплексом внутрішніх та зовнішніх чинників:

- зростання сепаратизму на місцях і послаблення контролю центральної влади над місцевими правителями, що посилювалися;
- боротьба за владу всередині правлячої династії Аршакідів та активна участь у розпалюванні цієї боротьби зовнішніх сил, насамперед Риму;
- тиск з боку азіатських кочівників, відпадання низки територій, створення в Центральній Азії сакських князівств і Кушанського царства;
- виснажливі війни Риму та Парфії за владу над Вірменією та Месопотамією (у 114–116 рр. римський імператор *Траян* здобув низку перемог та створив римські провінції Вірменію, Месопотамію, Ассирію);

- у культурній сфері відбувалося повернення до іранських звичаїв та традицій Ахеменідів, відмова від будь-яких форм еллінського впливу (навіть грецький алфавіт був замінений арамейським письмом), що звужувало соціальну опору влади.

На початку III ст. у Парфії загострилася боротьба між двома претендентами на престол, братами з династії Аршакідів – *Вологезом V* та *Артабаном V*. У їх боротьбу були залучені найвпливовіші частини царства: Мідія підтримувала Артабана V, Вавилон – Вологеза V.

У такій обстановці повної політичної анархії в 223 р. піднявся сатрап *Ардашир* із роду Сасана, правитель Парса (Південний Іран). За допомогою інших представників парфянської знаті Ардашир розгромив обох Аршакідів і відновив перську (іранську) державність. Він заснував династію Сасанідів і став першим шахіншахом Сасанідського Ірану, який проіснував до середини VII ст. і був знищений у війнах із Візантійською імперією.

Контрольні запитання

1. Між якими державами велися війни за гегемонію в Греції в першій половині IV ст. до н. е.?
2. Як Македонії вдалося встановити свою владу в Греції?
3. Якими були ключові рішення Коринфського конгресу 338–337 рр. до н. е.?
4. Які фактори сприяли завоюванню греко-македонським військом Перської держави?
5. Які території були захоплені Александром Македонським після розгрому Перської держави?
6. На які держави розпалася імперія Александра Македонського?
7. Як елліністичні держави будували відносини одна з одною та з іншими країнами?
8. Які держави можна вважати постелліністичними і чому?
9. У чому полягала зовнішня політика Парфянського царства?
10. Коли Парфянська держава стала гегемоном близькосхідної підсистеми міжнародних відносин?

Список літератури

Булик М. В. Історія міжнародних відносин у давні часи : навчальний посібник. Маріуполь : МДУ, 2017. 274 с.

Гавриленко О. А., Сироїд Т. Л. Історія міжнародного права: стародавня доба : навчальний посібник. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. 232 с.

Григор'єва Т. Історія дипломатії: від давнини до кінця XVIII ст. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2014. 177 с.

Дудка Р. А. Історія стародавнього світу: курс лекцій. Ніжин : Вид-во Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя, 2009. 347 с.

Зінченко А. Л. Історія дипломатії: від давнини до нового часу. Київ : Проза, 2005. 560 с.

Ставнюк В. В. Історія Давньої Греції. Чернівці : Місто, 2022. 552 с.

Турчин Я. Б., Демчишак Р. Б., Плазова Т. І. Історія міжнародних відносин (від Стародавнього світу до початку XX ст.): навч. посіб. Львів: Вид-во Львів. політехніки, 2013. 139 с.

Шама О. І. «Органічна держава» Арістотеля як кінцева мета розвитку античного суспільства. *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць.* Серія: Історія, міжнародні відносини. Тернопіль, 2016. Вип. 17. С. 245–253.

Ball W. Rome in the East: Transformation of an Empire / 2nd ed. London & New York : Routledge, 2016. 594 p.

Beate D., Winter E. Rome and Persia in Late Antiquity. Neighbours and Rivals. Cambridge : Cambridge University Press, 2007. 348 p.

Bosworth A. Conquest and Empire: The Reign of Alexander the Great. Cambridge : Cambridge University Press, 1993. 348 p.

Grainger J. D. Great Power Diplomacy in the Hellenistic World. London ; New York : Routledge, 2017. 264 p.

Nawotka K. Alexander the Great. Cambridge ; Newcastle upon : Cambridge Scholars Publishing, 2010. 440 p.

Thomas C. G. Alexander the Great in his World. Oxford : Blackwell Publishing, 2007. 265 p.

РОЗДІЛ 6

Дипломатія й війни Стародавнього Риму в царський та республіканський періоди

6.1. Періодизація міжнародних зв'язків та особливості дипломатії Стародавнього Риму
6.2. Зовнішня політика Стародавнього Риму до сер. III ст. до н. е.
6.3. Пунічні війни (264–146 рр. до н. е.)
6.4. Експансія Римської республіки у Східному Середземномор'ї (III–I ст. до н. е.)

Міждержавні відносини Стародавнього Риму – це комплекс зовнішньополітичних заходів однієї з найрозвиненіших цивілізацій довестфальської доби. Рим у процесі своєї історії подолав шлях від родової громади до всесвітньої імперії, гегемона Середземноморської підсистеми міжнародних відносин, яка внаслідок комплексу внутрішніх і зовнішніх чинників зазнала тривалої кризи, занепаду та руйнації.

6.1. Періодизація міжнародних зв'язків та особливості дипломатії Стародавнього Риму

Історію Стародавнього Риму поділяють на три періоди, кожен з яких відповідає особливостям форм організації влади та ступеню активності держави на міжнародній арені:

1. *Царський,* або архаїчний, період (753–509 рр. до н. е.) – період монархії на чолі з виборною владою царів, які вели війни за гегемонію на рівнині Лацій у Середній Італії.
2. *Республіканський* період (509–27 рр. до н. е.) – період існування виборної влади з елементами монархії, аристократії та демократії й захоплення Римом всієї Італії, Галлії, Іспанії, Балкан, частини територій Близького Сходу і Північної Африки.
3. *Імператорський* період (27 р. до н. е. – 476 р. н. е.) – постреспубліканський період римської політичної системи на чолі з владою імперато-

рів, які значно поширили території держави й захопили Британію, Дакію, Вірменію, Месопотамію тощо.

У межах імператорського періоду розрізняють:

- добу ранньої імперії – *принципату* (форма монархії у 27 р. до н. е. – 284 р., що поєднувала республіканські та монархічні риси), коли відбулися останні завоювання;
- добу пізньої імперії – *домінату* (форма необмеженої монархії у 284–476 рр.), коли держава занепадала та втрачала позиції на міжнародній арені.

У чому полягали особливості дипломатії Стародавнього Риму?

Із часів заснування міста Рим у 753 р. до н. е. до падіння у 476 р. Західної Римської імперії форми міжнародних зв'язків цієї держави значно еволюціонізували. І, хоча у Вічному місті не існувало професійної дипломатії в сучасному розумінні цього слова, римляни у своїх міжнародних комунікаціях застосовували різні дипломатичні засоби. *Сенат* («рада старійшин») особливо у класичний період Риму був керівним органом його зовнішньої політики, а народні збори вирішували разом із Сенатом питання про оголошення війни й укладання миру.

В умовах, коли найпоширенішою з усіх видів міжнародних взаємодій була торгівля, римляни з фінансових причин дбали про визнання правового статусу іноземців. Масового характеру в Римі набуло правило захисту римським громадянином іноземця-компаньйона. Цей інститут покровительства іноземцям (*патронат*) був аналогічним грецькій проксенії.

Уже в царський період тут існувало т. зв. Jus hospitii – *право гостинності*. Римський інститут гостинності набуває форми договору, причому існувало дві форми гостинності : 1) *особиста (приватна)* – hospitum privatum; 2) *державна (публічна, суспільна)* – hospitum publicum.

Приватною була форма гостинності, яка укладалася між приватними особами різних общин. Публічною була форма гостинності, яка укладалася між кількома общинами від імені всього римського народу.

Приватна форма гостинності передбачала, що іноземець отримував статус клієнта, а римський громадянин – статус патрона, який всіляко захищав інтереси клієнта. Вище, ніж статус клієнта, був статус гостя, який мав право на безплатне життя (житло в цьому разі вважалося священним), безплатне харчування, «гостьовий подарунок» (зокрема, міг отримати як подарунок золото та срібло).

Право гостинності (jus hospitii) не можна було порушувати, особливо під час бенкету: через існуючі уявлення про святість столу[1] та їжі людина,

1 Римське право «священної трапези» (sacra mensa).

запрошена до цього столу, вважалася недоторканною. Існував звичай під час клятви простягати праву руку на честь гостинності.

Важливе значення в міжнародних зв'язках Стародавнього Риму мала колегія жерців-*феціалів*. Вона, імовірно, виникла на межі VIII–VII ст. до н. е. і складалася із 20 осіб, які довічно залишалися у своєму сані.

> Феціали зберігали у повній таємниці свою діяльність, використовували лише їм зрозумілі магічні слова. Вони носили особливу головну пов'язку, вовняний жрецький одяг. Для ведення переговорів зазвичай відправляли двох феціалів із символічними предметами в руках. Один із них ніс пучок трав, зірваних на Капітолійському пагорбі (символ недоторканності послів), інший – жезл і священний кремінь із храму головного римського божества Юпітера (вважалося, що саме він охороняє клятви та закони).

Феціали виробили т.зв. *феціальне право* (ius fetiale), яке було основою міжнародного права наступних часів, зокрема «*права народів*» (jus gentium)[1].

Функціями феціалів були:

- визначення ступеня законності міжнародних угод;
- оголошення війни;
- укладання миру та міждержавного договору, а також зберігання їх текстів;
- без їхньої санкції вважався недійсним будь-який міжнародний акт.

Укладання міжнародної угоди[2] та оголошення війни супроводжувалося жорстко встановленими символічними діями феціалів.

> Під час укладання договору (foedus) один із феціалів читав його текст військам та полководцям обох сторін, вимовляв заклинання та релігійні клятви, приносив у жертву свиню, яку вбивав священним кремнем із храму Юпітера зі словами: «Якщо вони порушать договір, то нехай вразить їх Юпітер так, як я зараз вражаю цю жертовну тварину, але в стільки разів сильніше, у скільки Бог сильніший за людину». Так укладався договір із племенами на території Італії.
>
> Перш ніж оголосити війну, феціали кілька разів прямували до міста, яке порушило угоди, та вигукували вимоги задоволення, прокляття порушникам та магічні слова. Після повернення до Риму комісія феціалів чекала відповіді (близько 30–33 днів). Якщо порушники за цей час не давали задоволення і не відшкодовували збитків, феціали після вторинного відвідування ними

---

1 «Право народів» (jus gentium) регулювало відносини між римлянином та іноземцем. Jus gentium – термін, що означав правові норми, запозичені в підкорених і союзних народів. Ці правові норми сформувалися внаслідок розгляду спорів між римськими громадянами та іноземцями.

2 Наприклад, давньоримський автор Тит Лівій у своєї праці «Історія Риму» повідомив про те, що укладання союзу міфологічного римського царя Латина Сильного із троянцями супроводжувалося клятвами.

міста порушників договору доповідали про це в народних зборах та Сенаті («раді старійшин»). Лише ці органи влади могли оголосити війну шляхом голосування. У разі такого рішення феціала відправляли до кордону ворожого міста, і він кидав на ворожу землю дротик із обпаленим та закривавленим кінцем. Цей акт і був символічним оголошенням війни.

Колегія феціалів згадувалася ще в письмових джерелах імператорської доби, хоча їхнє значення до цього часу зменшилося.

Якщо в царський період право посилати посольства належало цареві, а послами були феціали, у республіканський період склад посольства призначався сенатом та його головою – консулом. Посли зазвичай обиралися із самих сенаторів, іноді – за жеребом. Послів називали *легатами* (legati) та *ораторами* (oratores). Посли могли не лише підписувати договори, а й укладати мир, оголошувати війну. Посольська делегація Риму завжди складалася з кількох осіб (зазвичай із трьох, в окремих випадках – до десяти). Очолював посольство його голова, перший із легатів (princeps legationis). Він разом з іншими послами звітував перед сенатом після завершення своєї місії.

Посольство супроводжували перекладачі, секретарі, кухарі, інші слуги та раби. Послів щедро фінансували із державної скарбниці. Крім того, усе необхідне в дорозі римські посли могли отримати безплатно. Для цього потрібно було показати посольський символ – *золотий перстень*.

Іншим символом римських послів поступово став *кадуцей* – крилатий жезл примирення, обвитий двома зміями. Ще в грецькій міфології бог торгівлі Гермес отримав від Аполлона чарівний посох як знак примирення і поставив його між двома зміями, які билися. Змії одразу перестали битися та обвили посох, після чого Гермес їх знерухомив. Цей сюжет був запозичений римлянами. Їхній бог торгівлі Меркурій мав кадуцей як атрибут мирних намірів (рис. 6.1).

Рис. 6.1. Зліва – римський бог торгівлі Меркурій із жезлом-кадуцеєм, який став символом римських послів, справа – римські жерці на барельєфі Вівтаря миру на Марсовому полі (I ст. до н. е.)

Якими були правила зустрічі іноземних посольств і хто виконував функції третейських суддів?

Сенат встановив правила не лише призначення римських, а й зустрічі іноземних посольств. Згідно з правилами послів дружніх і недружніх держав зустрічали по-різному (табл. 6.1).

Таблиця 6.1. Правила зустрічі іноземних посольств у Стародавньому Римі

Правила зустрічі	Дружні Риму держави	Недружні Риму держави
Місце розташування посольства	У Римі, поблизу сенату	За межами Риму, на Марсовому полі
Місце офіційних переговорів	У Римі, у будівлі сенату (курії), розташованій на головній площі – Форумі	За межами Риму, на Марсовому полі у храмі богині війни Белони
Головні супроводжуючі послів	Посольство від самого кордону супроводжував один із головних чиновників Риму – державний казначей (квестор)	Посольство супроводжували: службовці «громадської вілли», у якій мешкали посли, та жерці храму богині війни Белони (беланорії, яких пізніше називали фанатиками)
Особливості дипломатичного етикету стосовно іноземних послів	Усюди приймали з пошаною, запрошували на всі свята, на видовища, до театру, повсюди надавали найкращі місця	Могли взагалі відмовити у прийомі та змусити якомога швидше залишити межі держави
Додаткові знаки пошани	Посли отримували подарунки за рахунок римської державної скарбниці, найбільш шанованим з них ставили статуї біля пагорба Капітолій поблизу сенату	

Правила подарункової дипломатії передбачали, щоб посли іноземних держав робили подарунки сенату та народу Риму. Зазвичай це були дорогоцінні прикраси, золоті сосуди тощо.

Функції третейських суддів у міжнародних відносинах Риму виконували *рекуператори* (recuperatores) – виборні судді у кількості від 3 до 5 осіб. Спочатку їх склади могли включати представників інших італійських племен, але у зв'язку з посиленням Риму рекуператорами стали обирати лише його громадян.

6.2. Зовнішня політика Стародавнього Риму до сер. III ст. до н. е.

Уже з початку свого заснування у 753 р. до н. е. Рим вибудовував відносини із сусідніми племенами, використовуючи як дипломатію, так і війну. У царський період та ранньореспубліканські часи (до сер. III ст. до н. е.) Рим нама-

гався посилити свої позиції в центральній Італії – у регіоні *Лацій*. Спочатку римляни воювали здебільшого проти племен сабінян, етрусків, латинів. Активну завойовницьку політику вів останній римський цар *Тарквіній Гордий*, після вигнання якого у 509 р. до н. е. в Римі встановилася республіка (від лат. res publica – справа громади).

Вищими виборчими посадовими особами (магістратами) часів республіки були два *консули*, яких обирали щорічно. Вони могли командувати військами й брали активну участь у вирішенні питань зовнішньої політики.

У разі крайньої небезпеки для держави на термін не більше ніж шість місяців сенат міг призначити *диктатора* – надзвичайно уповноважену посадову особу, якій обидва консули передавали свою владу. Зазвичай диктаторів у V–I ст. до н. е. призначали через необхідність ведення війни.

У разі переконливої перемоги над ворогом сенат дарував воєначальнику найпочеснішу нагороду – *тріумф* (його урочистий вступ на чолі війська до Риму разом із захопленими трофеями) (рис. 6.2). Війська з метою символічного духовного очищення від пролитої крові обов'язково проходили через особливу тріумфальну арку.

Після битви згідно з давнім римським звичаєм воїни при вступі до Риму мали пройти обряд очищення від пролитої крові. Для цього будували ворота з двох вертикальних стовпів та горизонтальної поперечини, яку фарбували у колір крові, тобто червоний. Пізніше тріумфальні арки повністю змінили

Рис. 6.2. Зліва – римський воєнний тріумф (панно II ст.), справа – латинська абревіатура SPQR, що означає «сенат і народ Риму», яку зображали на штандартах римських військ

вигляд та призначення: прохід через арку символізував не лише перемогу, а й схід сонця, і навіть вихід божества; а в період імперії – перетворення смертного правителя на живого бога.

Які фактори сприяли зміцненню Риму в царську та ранньореспубліканську добу?

Зростання Риму як адміністративного та торгово-економічного центру Італії відбувалося завдяки кільком факторам:

1) вдалим війнам;
2) колегіальному прийняттю зовнішньополітичних рішень;
3) вигідному географічному положенню;
4) міграційним процесам, унаслідок яких до Риму постійно прибували переселенці, які поступово отримували права римського громадянства.

Із сусідніми племенами залежно від власних державних інтересів Рим або укладав договори про союз, або вів тривалі запеклі війни. Наприклад, римляни тричі очолювали *Латинський союз* із 30 громад, які оточували Рим.

Свою гегемонію в союзі Рим встановив спочатку в VI ст., потім у 493 р. до н. е. Остаточно Рим об'єднав Латинський союз під своєю владою у 358 р. до н.е. Увесь цей час в Італії тривала збройна боротьба.

Після повалення в Римі царської влади латини розірвали з ним союз і навіть допомогали цареві Тарквінію Гордому повернутися до влади. Поразка від римлян у битві при Регільському озері[1] змусила латинів у 493 р. до н. е. підписати договір з Римом. На ім'я переможця латинів римського консула *Спурія Кассія* він отримав назву *Кассіїв договір*. Текст договору вирізали на бронзовій колоні, яку поставили на головній площі Риму – Форумі.

Згідно з його умовами римляни та латини укладали військовий союз. Як зазначалося в тексті, «кожен отримує рівну частку у військовій здобичі і в захопленому добрі, взятих у спільних війнах». Договір був спрямований насамперед проти войовничих племен вольсків, які однаково загрожували тоді і римлянам, і латинам.

Кассіїв договір закріпив гегемонію Риму в Лації і став зразком для укладення подальших угод із підкореними народами. Наприклад, його умови були майже повністю продубльовані у двосторонньому договорі, який у 486 р. до н. е. той самий Спурій Кассій уклав із племенем герників.

Ці та інші договори дозволили Риму подолати спротив етрусків. У 396 р. до н. е. після третьої війни римляни у союзі з латинами та герніками захопили місто Вейї – головне місто Етруського союзу, що значно поширило володіння Римської держави.

---

1 Ця битва сталася між 499 та 496 рр. до н. е.

Легендарна традиція стверджує, що облога Вейї тривала 10 років (за аналогією з Троянською війною). Римляни були вражені мужністю захисників, деморалізовані їхніми нападами на військовий табір, навіть відправили для пророцтва послів до Дельфійського оракула в Грецію та обрали диктатором *Марка Фурія Камілла*, який репресіями відновив у римському війську залізну дисципліну. Як стверджував давньоримський історик *Тіт Лівій*, Камілл під час захоплення був настільки здивований величезними трофеями, що не зміг стояти, зненацька впав, а це сприйняли як погану прикмету для майбутнього Риму. Проте під час тріумфу Камілл уперше серед тріумфаторів в'їхав до Риму на колісниці, запряженій четвіркою білих коней.

Завдаяки чому римлянам вдавалося перемагати у війнах проти галів і самнітів?

Небезпечним ворогом Риму було кельтське плем'я галлів. У 390 р. до н. е.[1] у битві поблизу річки *Алії* галли під керівництвом вождя *Бренна* вщент розгромили римське військо[2], увірвалися у Рим і кілька місяців тримали в облозі захисників пагорба Капітолій. Саме тоді виникла відома приказка «Гуси Рим врятували»: через те що одного разу вночі, коли заснули римські вартові, а галли намагалися забратися на пагорб, священні гуси капітолійського храму Юнони розбудили захисників. Ворога було відкинуто.

Після переговорів галли погодилися піти з Риму, якщо отримують контрибуцію. Принижені римляни вже зважували золото[3], коли до міста підійшло римське військо диктатора Камілла. Зі словами «Звільняти батьківщину потрібно залізом, а не золотом» він пішов на галлів, розгромив їх та звільнив місто. Потім Камілл здійснив ще кілька вдалих походів у Лації та Етрурії.

Античні історики Тіт Лівій та Плутарх повідомляють про те, як Камілу вдалося захопити міцну фортецю Фалерії в Етрурії. Камілл був обурений, коли до нього з'явився місцевий вчитель-зрадник, що привів як заручників дітей захисників міста. Камілл відповів: «Війна теж має свої закони, як і мир» – і наказав дітям гнати вчителя у місто різками. Вражені поведінкою Камілла фалерійці відправили посольство до Риму. Посли незламного міста виявили готовність увійти до складу Римської держави виключно завдяки шляхетності Камілла.

Більше 50 років (343–290 рр. до н. е.) тривали війни Риму проти племен самнітів, які мешкали в горах центральної Італії. Зіткнення почалися через

---

1 За іншими даними – у 387 р. до н. е.

2 Римляни вважали цю подію настільки ганебною, що століттями називали день своєї поразки 18 липня днем жалоби.

3 Існує вираз «ваги Бренна». Брен наказав для зважування тисячі фунтів золота контрибуції використовувати фальшиві гирі. Римляни протестували. Тоді Бренн кинув на ваги свій меч зі словами «Горе переможеним!» (лат. «Vae victis"). Вираз «ваги Бренна» та «Горе переможеним!» іноді використовується в історії міжнародних відносин на позначення права сильного.

те, що самніти захопили союзну Риму Кампанію, зокрема місто Капую, а, коли римляни відправили до них посольство з проханням звільнити ці території, самніти грубо образили послів.

У битвах трьох Самнітських війн римляни були неодноразово розгромлені (рис. 6.3). Поразки змушували їх удосконалювати засоби ведення війни, реформувати армію.

Особливо жахливою та принизливою була поразка римлян у 321 р. до н. е. у *Кавдінській ущелині*. У цій ущелині були оточені самнітами чотири римські легіони. Частину римлян знищили, решта склала зброю. Їхні полонені консули уклали угоду, за якою Рим погоджувався звільнити всі самнітські землі та укласти з переможцями новий рівноправний союз. Підписання договору супроводжувалася клятвами, самнітам залишили 600 заручників, а інших римських полонених піддали ганебному «проходженню під ярмом».

«Проходження (або проведення) під ярмом» – принизливий ритуал, під час якого полонені воїни без зброї та в нижньому одязі проходили під двома вертикально та одним горизонтально розташованими списами або під ярмом на двох списах. Цей обряд принижував не лише воїнів, а й увесь їхній народ, хоча спочатку вважалося, що «проходження під ярмом» очищає ворога від його злих намірів щодо переможців.

Однак римський сенат визнав договір із самнітами недійсним. Війна тривала, через рік вже римляни заради помсти провели під ярмом полонених самнітів, реформували армію, провели успішні наступальні операції. Коли самніти для чергового укладення миру у 304 р. до н. е. відправили посольство в Рим,

Рис. 6.3. Зліва – самнітські піхотинці та самнітський воїн-вершник (фреска IV ст. до н. е. з фортеці Нола), справа – переговори, які римський воєначальник Квінт Фабій веде із полководцем самнітів Марком Фаннієм (реконструкція фрески з гробниці III ст. до н. е. на Есквіліні)

посланцям відверто відповіли у сенаті, що самніти завжди використовують переговори лише для підготовки до чергової війни.

Новий мирний договір 304 р. до н. е. встановлював владу Риму на значній території Середньої Італії, а нові союзники були позбавлені права на самостійну зовнішню політику.

Вирішальною стала третя Самнітська війна (298–290 рр. до н. е.). Домінування Риму викликало занепокоєння багатьох племен Італії: галли, етруски, умбри та інші уклали союз із самнітами. На той час римляни мали дисциплінована гарно озброєну армію, військо поділялося на легіони рівної чисельності (4200 піхотинців та 300 кавалеристів у кожному), легіонерам уперше почали виплачувати постійну заробітну плату. У бою легіон розташовували вже не малорухомою фалангою, яку не важко було оточити, а з трьох бойових ліній по 10 підрозділів (*маніпул*) у кожній. Кожен римський легіон перетворився на досить мобільну військову організацію, здатну діяти самостійно і швидко.

Римське військо саме з такою організацією здобуло вирішальні перемоги над самнітами. Це сталося у 295 р. до н. е. у битві при Сентінії та у 293 р. до н. е. у битві при Аквілонії. Вже після Сентінії фактично розпався антиримський Союз, і самніти залишилися без підтримки галлів, умбрів, етрусків, а аквілонська перемога консула *Манія Курія Дентата* поставила передостанню крапку в історії Самнітських війн. Мирний договір, підписаний у 290 р. до н. е., підкорив самнітів Риму зі статусом його союзника, остаточно зламав спротив етрусків, поширив кордони Римської держави на схід, північ та південь (див. кольорове *фото 10*).

Яку війну називають Пірровою та хто став її переможцем?

Рух римлян на південь створив небезпеку грецьким колоніям Південної Італії та їхнім союзникам. Найбільша грецька колонія Тарент, якій загрожувала римська експансія, звернулася за допомогою до своїх балканських союзників. Найбільш активним з них виявився *Пірр* – цар держави Епір (територія сучасної Північно-Східної Греції та Албанії). Тарентців підтримувала Македонія, передбачалося, що проти Риму повстануть самніти. Склалася надзвичайно гостра та заплутана міжнародна обстановка в усьому регіоні. Союзником Риму став Карфаген – його майбутній непримиренний супротивник. Це сталося через те, що Пірр вирішив підтримати грецькі колонії як у Південній Італії проти Риму, так і на Сицилії проти Карфагена. Тому *римсько-епірські війни* (280–275 рр. до н. е.) зазвичай називають *Пірровою війною*.

Пірр мав боєздатну найману армію, основну ударну силу якої складали бойові слони та відома всій Греції фессалійська кіннота. У перших битвах у 280–279 рр. до н. е. при Гераклеї та при Аускулумі римляни були розгромлені, а в їхньому тилу почалися повстання підкорених племен, зокрема нещодав-

но переможених самнітів. Пірр зміг розгромити римську армію в Гераклеї, а пізніше в Аускулумі (рис. 6.4). Проте він зазнав дуже великих втрат. Ці перемоги такою високою ціною дають нам термін «Піррова перемога», або перемога, яка завдає переможцю настільки руйнівних збитків, що це рівнозначно поразці.

> Античні автори, перш за все Плутарх і Діодор Сицилійський, передають слова Пірра, який вважав, що перемога при Аускулумі, як і попередня за Гераклія, дісталася йому занадто дорогою ціною. Звідси відомий вираз – «Піррова перемога». Значною мірою це пояснюється тим, що на початку війни римська армія вдвічі перевищувала епірців за своєю чисельністю (50 тис. проти 25 тис.). В Аускулумській битві з 40 тис. римлян було вбито 6 тис. (тобто 34 тис. – живі), з 25 тис. епірців загинули 3,5 тис. (21,5 тис. – живі). Швидше за все, не кількість убитих, а кількість тих, хто залишився в строю, змусила Пірра, згідно з твердженнями Плутарха, сказати: «Якщо ми отримаємо ще одну перемогу над римлянами, то остаточно загинемо».

Пірр фактично подарував римлянам час, необхідний для того, щоб оговтатися від поразок, коли замість наступу на Рим він переправився на Сицилію. Союзні війська Риму та Карфагену скористалися цим рішенням епірського царя. Не стільки карфагеняни, яких він перемогав, скільки повідомлення про таємні сепаратні переговори грецьких колоній із ворогом витіснили Пірра з

Рис. 6.4. Битва при Аускулумі – відома «Піррова перемога» (зліва). Антична статуя Пірра Епірського з Капітолійських музеїв (справа)

Сицилії на південь Італії, а римляни змогли налякати вогнем його непереможних бойових слонів у 275 р. до н. е. у битві при Беневенті. Хоча важко визнати римлян переможцями в цій битві, але людські втрати та відсутність резервів змусили Пірра повернутися в Грецію. У цих умовах грецькі колонії півдня Італії на чолі з Тарентом визнати владу Риму.

Через 10 років після Піррової війни, у 265 р. до н. е. Рим подолав опір останнього етруського міста Вольсінії і повністю підкорив Італію своїй владі (див. кольорове *фото 10*). Римські політики вже дивилися в бік Сицилії, якою володів їхній союзник у війні з Пірром – Карфаген.

6.3. Пунічні війни (264–146 рр. до н. е.)

Ще Пірр передбачав неминучість зіткнення Риму та Карфагену (рис. 6.5). За словами Плутарха, коли епірський цар залишав Сицилію, то, дивлячись на її берег, він нібито сказав своєму оточенню: «Яке поле для змагань ми залишаємо римлянам і карфагенянам!». В умовах експансії Риму його союз із Карфагеном, що володів значними територіями поблизу Італії, не міг бути тривалим.

У чому полягали основні протиріччя між Карфагеном та Римом?

З часу свого заснування у IX ст. до н. е. фінікійці північноафриканське місто Карфаген поступово перетворило на велику державу. Цьому сприяли традиційні для фінікійців успіхи в торгівлі та суднобудуванні. Боєздатна армія з найманців та потужний флот дозволяли карфагенянам захоплювати значні території Західного Середземномор'я. Крім частини Північної Африки, Карфагенська держава поширила свій контроль на Балеарські острови, Південну Іспанію, Корсику, Південну Сардинію, Західну Сицилію. Саме сицилійський

Рис. 6.5. Володіння Карфагену та Риму напередодні Першої Пунічної війни

вузол протиріч стал головним, зважаючи на економічне та стратегічне значення острова: той, хто володів Сицилією, контролював значну частину Середземномор'я і шляхи міжнародної торгівлі в регіоні.

Карфаген бажав зберегти цей контроль, а Рим, що захопив усю Італію, намагався поширювати свою владу за її межами. У цих умовах зіткнення їхніх інтересів було неминучим.

Оскільки латинською мовою етнічна назва фінікійців Карфагену «punicus» (*пуни*), серія воєнних конфліктів між двома державами отримала назву *Пунічні війни.*

Що спричинило Пунічні війни та скільки вони тривали?

Приводом до розриву союзницьких відносин і початку війни між Римом та Карфагеном стало захоплення у 264 р. до н. е. міста Мессану (сучасна Мессіна) колишніми сиракузькими найманцями-мамертинцями. Це місто в північно-східній Сицилії дозволяло контролювати важливу Мессінську протоку між островом та Італією. Оскільки сиракузькій владі ці найманці вже були не портрібні, мамертинці замість того, щоб повернутися на південь Італії, почали грабувати Мессіну, вбивати її мешканців і, врешті-решт, вирішили залишитися в ній як нові володарі. Сиракузький цар *Гієрон II* відчував певну відповідальність за колишніх вояків своєї держави і вирішив приборкати їх за допомогою зброї. Тоді мамертинці відправили послів одночасно до Карфагену та Риму із закликами про допомогу. Щоб випередити карфагенян, римляни визнали мамертинців союзниками та кинули на Сицилію свої війська. Через це відбулося перше зіткнення з карфагенським флотом, а Гієрон II уклав союз із Римом.

> Карфагенський флотоводець Ганнон зайняв у Мессіні порт та цитадель, а мамертинці відмовилися від допомоги з боку римлян. Ганнон був засмучений тим, що через це буря майже знищила римські кораблі, які поверталися Мессінською протокою з римським авангардом. Тому він дозволив римському легату виступити на місцевих народних зборах, але легат за допомогою натовпу заарештував Ганнона і змусив його вивести з Мессіни флот та гарнізон. Римляни залишилися в місті, а Ганнона, який повернувся до Карфагену, звинуватили у зраді та розіп'яли на хресті.

Усього було три Пунічні війни:

- *Перша Пунічна війна* (264–241 рр. до н. е.) – від початку збройних зіткнень через Мессіну до захоплення Сицилії Римом;
- *Друга Пунічна війна* (218–201 рр. до н. е.) – від походу Ганнібала на Італію до втрати Карфагеном усіх своїх колоній;
- *Третя Пунічна війна* (149–146 рр. до н. е.) – від початку вторгнення римської армії в Північну Африку до руйнування Карфагену.

Як розгорталися ключові події Першої Пунічної війни?

Правителі Карфагену оголосили Риму війну, оскільки вважали, що своїми діями в Мессіні римляни фактично розірвали союзницькі відносини між двома державами[1]. У цій війні Карфаген намагався використати передусім свої переваги на морі: його флот складався з 500 бойових кораблів, які спустошували італійське узбережжя. Для протидії ворогу римляни побудували 120 нових кораблів. Це дозволило Риму здобути важливі перемоги над карфагенянами: у 260 р. до н. е. поблизу миса Міла та у 256 р. до н. е. біля сицилійського миса Екном. У карфагенян була відбита Корсика, а на Сицилії їх змусили капітулювати у найбільшій фортеці Агригент.

Наступні 15 років Перша Пунічна війна тривала зі змінним успіхом. Так, у 255 р. до н. е. карфагенянам вдалося розгромити експедиційну армію Риму, що висадилася в Африці[2], але на Сицилії римляни неухильно тіснили ворога й блокували його у двох фортецях на крайному заході острова – у Лілібеї та Дрепанах. Римлянам вдалося блокувати ці фортеці з моря та здобути важливу перемогу у 251 р. до н. е. під Панормом.

Під Панормом римляни консула *Метелла* перемогли не лише завдяки швидкій атаці з усіх воріт міста, які оточили карфагеняни, але й тому, що галльські найманці карфагенян залишилися у таборі через своє надмірне пияцтво. Римляни захопити як трофеї близько 120 бойових слонів карфагенян, яких провели в Римі під час тріумфу. Раніше бойові слони зазвичай завдавали римлянам найбільших втрат. Тому після битви під Панормом римляни вже не боялися битися проти Карфагенян у чистому полі.

Незважаючи на морську блокаду цих фортець та важливу перемогу римлян у 251 р. до н. е. під Панормом, карфагенський флот того самого року розгромив римлян у морській битві при Дрепанумі (Рим втратив 180 кораблів). Саме тоді карфагеняни вперше відправили до Риму посольство, офіційно – для обміну полоненими. З ним, згідно з твердженнями античних авторів, відправили й полоненого римського консула *Марка Атілія Регула* – винуватця провалу африканської експедиції. Під час виступу в сенаті Регул, з одного боку, прохав співгромадян не вести переговорів із карфагенянами, які, на його думку, вже самі не вірять у перемогу, але, з іншого боку, він добровільно повернувся до Карфагену, оскільки обіцяв ворогам зробити це, якщо римляни не звільнять полонених під Панормою карфагенських воєначальників. Вірність слову не врятувала Регула: карфагеняни закатували його, а римляни закатували карфагенських воєначальників, яких віддали на розправу родичам Регула.

---

1 За римсько-карфагенським договором 306 року до н. е. Рим визнавав сферою впливу Карфагену острови Сицилія і Корсика.

2 Розгром римлян у Північній Африці під Тунетом здійснив талановитий спартанський полководець *Ксантіппа*. Найнятий Карфагеном, він провів військову реформу пунійської армії, активно та вдало використовував проти римлян бойових слонів та нумідійську кінноту. Потім відплив до Сицилії керувати багаторічною обороною фортеці Лілібея.

На останньому етапі Першої Пунічної війни (247–241 рр. до н. е.) карфагенські війська на Сицилії очолив блискучий полководець *Гамількар Барка.* Однак навіть йому не вдалося утримати острів. Відрізаний новим, швидко побудованим флотом римлян[1] від Карфагену, він отримав повноваження розпочати переговори.

Посли Барки вели ці переговори з консулом *Катулом.* Він висунув вимоги миру, головними з яких були такі:

1. Пунійці погоджуються зі встановленням влади Риму над Сицилією (крім Сиракуз) та островами поблизу Італії.
2 Пунійці повертають усіх військовополонених.
3. Пунійці сплачують дві тисячі двісті талантів контрибуції.

Гамількар зміг переконати Катула не принижувати карфагенські війська, яких змушували піти з Сицилії роззброєними, та обіцяв за право зберегти зброю додатковий викуп. Римська комісія із десяти послів ще деякий час працювала на Сицилії. Після цього у 241 р. до н. е. був укладений договір на умовах Катула, але сума контрибуції була збільшена на тисячу талантів.

Квінт Лутацій Катул відомий не лише тим, що завершив цю війну перемогою, а й скандалом, який вчинив у сенаті через своє право першості на тріумф. Під час вирішального морського бою у 241 р. до н. е. поблизу Егатських островів він хворів, флотом командував суто формально, а карфагенців фактично переміг командувач флотом *Квінт Валерій Фальтон.* Полководці посварилися, кожен із них доводив сенату свою правоту. Проте рішення було на користь Катула: він провів тріумф як консул і переможець у війні, а через два дні сенат дозволив Фальтону провести свій тріумф як переможцю на Сицилії.

Чим була зумовлена Друга Пунічна війна?

Перемога у Першій Пунічній війні зміцнила позиції Риму в Західному Середземномор'ї, але подальша боротьба за гегемонію в регіоні була неминучою. Значною мірою цю боротьбу відстрочило повстання найманців у Карфагені у 240–238 рр. до н. е. Повстання спалахнуло через фінансову скруту, скорочення армії в мирний час та затримки у сплачуванні найманцям платні. Лівійці, нумідійці, галли, які вчинили цей виступ, навіть взяли Карфаген в облогу, проте Гамількар Барка жорстоко придушив повстання, кидаючи полонених диким звірам[2].

Рим використав внутрішньополітичну кризу Карфагену («Лівійську війну»), щоб захопити його володіння – острови Корсику та Сардинію[3]. Ця

1 Римляни побудували новий величезний флот із 300 бойових та 700 транспортних кораблів.

2 Події цього повстання описані у відомому історичному романі Г. Флобера «Саламбо» (1862).

3 Формально римські війська висадилися на Сардінії для допомоги Карфагену, оскільки й там також тривало повстання карфагенських найманців.

анексія була оформлена двосторонньою угодою 237 р. до н. е. Після таких територіальних втрат Гамількар Барка намагався компенсувати їх підкоренням іберійських племен і завоюванням Іспанії, яке почалося у тому самому році. Ці території розглядалися Карфагеном як плацдарм до майбутнього наступу в Італії. Центром володінь пунійців та їхньою потужною військовою базою в Південно-Східній Іспанії стало засноване ними місто-фортеця Новий Карфаген.

Такі успіхи пунійців викликали занепокоєння в правителів союзниці Риму – грецької колонії Масалії (сучасний Марсель). За договором з Римом у 226 р. до н. е. Карфаген не мав права підкоряти території за річкою Ебро у північно-східній частині Піренейського півострова. Проте Карфаген звинуватив римлян у порушенні цього договору через їх союз з містом Сагунт, розташованим на південь від Ебро, тобто у сфері впливу пунійців.

Крім об'єктивних, були також і суб'єктивні причини Другої Пунічної війни 218–201 рр. до н. е. Карфагенську армію очолив видатний полководець *Ганнібал Барка* – син Гамількара Барки (рис. 6.6). Ще в дитинстві він дав клятву усе життя бути ворогом Риму, як і батько, керував «партією війни» і переконав уряд в тому, що Рим союзом із Сагунтом порушив умови договору з Карфагеном. У 218 р. до н. е. після багатомісячної облоги Ганнібал оволодів Сагунтом. Тоді до Карфагену прибуло римське посольство, яке фактично поставило пунійцям ультиматум: або вони видадуть Ганнібала як «порушника договору», або Рим оголошує Карфагену війну. Оскільки пунійці відмовилися виконати римські умови, війна була оголошена.

Рис. 6.6. Зліва – римські піхотинці (барельєф II ст. до н. е.), справа – античний бюст Ганнібала Барки (Національний музей Неаполя)

Римське посольство з п'яти легатів очолював полководець *Квінт Фабій Максим Кункатор*. Після оголошення Карфагену війни це посольство переслідували невдачі. На зворотному шляху в Іспанії римських легатів, які шукали там союзників, іберійці звинуватили в тому, що Рим не зміг захистити Сагунт. А коли з цією самою метою легати прибули до галлів і просили їх не пропускати пунійців через свою територію, галли образили римських послів та почали сміятися їм в обличчя.

Які вирішальні битви Другої Пунічної війни та чому Карфаген зазнав поразки?

Згідно зі стратегічним планом Ганнібала його майже стотисячна армія перетнула Південну Галлію і вторглася в Північну Італію. Важкий перехід через Альпи скоротив армію майже вдвічі, але до неї приєдналися ворожі Риму галльські племена. Незважаючи на те що гори забрали життя багатьох бойових слонів, які завжди були жахом для римлян, Ганнібалу вдалося перемогти ворога вже в перших битвах.

Перша з них відбулася на річці Тіцина, друга – на річці Треббія (218 р. до н. е.). Ганнібал вдало використовував кінноту та слонів. Наприклад, у Треббійській битві слони та кіннота затримали наступ римлян, а коли їхні легіони вдалося виманити на рівнину, вирішального удару завдав відбірний загін пунійців, т. зв. «священна дружина» із синів карфагенських аристократів (єдиний військовий підрозділ Ганнібала, що складався не з найманців). Усіх полонених союзників Риму Ганнібал наказав відпустити без викупу. Це посилило симпатії жителів Північної Італії до завойовників, проте вони не змогли зруйнувати римсько-італійський союз.

Перші перемоги відкрили Ганнібалу шлях на Рим, але він не наважився на облогу цього добре укріпленого міста. Римляни після своїх перших поразок утримувалися від битв з армією Ганнібала, який пройшов Італію і наполегливо шукав союзників навіть за її межами. На цьому етапі війни у союз із Карфагеном вступила Македонія.

У 216 р. до н. е. поблизу південноіталійського міста Канни Ганнібал вступив у битву з головними силами римської армії. Її очолювали відомі полководці – консули *Луцій Емілій Павел* та *Гай Теренцій Варрон*. Консули ворогували один з одним, до того ж Луцій Емілій був проти битви, але оскільки він входив два роки тому до складу римського посольства, що оголосило Карфагену війну, Ганнібал однаково ненавидів обох консулів.

Консули не змогли використати значну чисельну перевагу (бл. 90 тис. римлян проти 50 тис. пунійців). Ганнібал оточив головні сили римської піхоти; поки центр його армії відступав, затягуючи ворога в небезпечну пастку, пунійська кіннота завдала потужні удари на флангах і в тилу. Розгром римлян був приголомшливим: вони втратили близько 70 тис. легі-

онерів. Головний винуватець катастрофи Варрон втік з поля бою, тоді як поранений Павел відмовився це зробити і залишився вмирати разом зі своїми солдатами[1].

Блискуча перемога під Каннами зумовила перехід міст Сицилії (зокрема, Сиракуз) і навіть Південної Італії на бік Ганнібала. Проте успіхи Ганнібала викликали заздрість його особистих ворогів у Карфагені, і він не отримав обіцяних підкріплень. Його армія фактично залишилася без резервів, тоді як римська постійно збільшувалася, зокрема за рахунок тисяч рабів, яким обіцяли свободу в обмін на службу. Римляни досягли важливих успіхів проти пунійців в Іспанії, а ефективна таємна дипломатія Риму не дозволила Македонії послати на допомогу Ганнібалу до Італії свої війська.

Протягом 212–210 рр. до н. е. римська армія відновила свій контроль над Сицилією. Небезпечним ворогом Ганнібала став молодий римський полководець Публій Корнелій Сципіон (рис. 6.7). Його перемоги в Іспанії призвели до захоплення у 209 р. до н. е. Нового Карфагена. Через три роки війни розгромлені пунійці залишили Піренейський півострів.

Щоб змусити Ганнібала піти з Італії, Сципіон підготував експедицію в Африку. Вона почалася у 204 р. до н. е. Війна була перенесена на території поблизу Карфагену, і через цю небезпеку пунійський уряд відкликав Ганнібала на батьківщину. Саме тут при *Замі* у 202 р. до н. е. відбулася вирішальна битва, у якій переміг Сципіон. Коли він почав підготовку до облоги Карфагену, до нього прибули пунійські посли з пропозицією щодо мирних переговорів.

Античні автори *Полібій* і *Тіт Лівій* повідомляють про головні умови мирного договору 201 р. до н. е.:

1. Карфаген втрачав усі території поза межами Північної Африки.
2. Йому заборонялося мати військово-морський флот.
3. Карфаген не міг воювати без згоди Риму.
4. Пунійці протягом 50 років сплачували переможцям контрибуцію у розмірі 200 талантів щорічно (усього 10 тис. талантів).

Договір був підписаний за розпорядженням римського сенату в таборі Сципіона. Ганнібал, згідно з твердженнями Тіта Лівія та Полібія, цілком підтримував цей договір і палко обстоював свою думку в дебатах із противниками договору. Ганнібал у Карфагені шанувався як національний герой, він навіть був обраний на найвищу державну посаду – суффетом Карфагена. Проте зіткнення з пунійськими олігархами та вимагання римських послів видати його як винуватця підготовки нової війни змусили Ганнібала залишити батьківщину. Він отруївся у вигнанні, щоб не потрапити до римлян.

---

1 Як повідомляв Плутарх, Павел відмовився скористатися конем одного з командирів легіона і радив йому розказати в Римі, що не порушив домовленностей, «але був переможений спочатку Варроном, а потім Ганнібалом».

Рис. 6.7. Мармуровий бюст Публія Корнелія Сципіона

Поразка карфагенян та цей мирний договір фактично перетворювали Карфаген на другорядну державу (див. кольорове *фото 11*).

Що сталося з Карфагеном після Третьої Пунічної війни?

Півстоліття миру Карфаген використав для того, щоб відродити економіку та торгівлю, збільшити казну. Через це римляни продовжували вважати пунійців небезпечними конкурентами, які очікують відповідних умов для реваншистської війни. Тривалий час Рим використовував для послаблення пунійців їхніх сусідів – нумідійців. У Римі, який протягом першої половини II ст. до н. е. значно збільшив свої території на Сході (див. наступне питання), дедалі більше схилялися до наміру остаточно розгромити державу пунійців. Особливо активно римських сенаторів переконував у цьому відомий державний діяч *Марк Порцій Катон* (Старший).

Цар Нумідії та союзник Риму *Массінісса* постійно чинив напади на володіння Карфагена. У відповідь на одну із численних скарг пунійців у 153–152 рр. до н. е. римський сенат відправив до Карфагену посольство для арбітражу в прикордонних пунійсько-нумідійських суперечках. Найшанованішим членом цього посольства був Катон. Пунійці відмовилися від посередництва, а це разом із власними спостереженнями красномовно переконало римських послів і особливо Катона в тому, наскільки зросла міць Карфагена. Коли посольство повернулося до Риму, Катон активніше за інших закликав до негайного початку війни з пунійцями. Згідно з твердженням його біографа Плутарха, усі свої промови в сенаті з будь-якого питання Катон закінчував однаковою фразою: «Крім того, я вважаю, що Карфаген має бути зруйнований».

Приводом до вторгнення римлян у Північну Африку став початок військових дій карфагенян проти сусідньої з ними держави Нумідії. Рим перекинув через Середземне море армію і розпочав Третю Пунічну війну (149–146 рр. до н. е.). Пропозиції карфагенських послів мирно домовитися й уникнути військових дій кожного разу руйнувалися все більш важкими умовами римлян. Пунійці погоджувалися з усіма, крім останньої нездійсненної вимоги: від них ультимативно вимагали залишити римлянам Карфаген і переселитися вглиб Африки.

Після трьох років облоги Карфаген у 146 рр. до н. е. було захоплено та повністю зруйновано. Тих захисників та мешканців, які дивом залишилися в живих, усіх продали в рабство, а володіння пунійців увійшли до римської провінції Африка. Знищення Карфагену дозволило Риму встановити повний контроль над усім Західним Середземномор'ям і перетворитися на наймогутнішу державу регіону.

Наслідками перемог Риму в Пунічних війнах було захоплення ним території Іберійського (Піренейського) півострова. Розгромлені пунійці армії Гасдрубала Гіско залишили Іспанію у 206 р. до н. е. Проте місцеві іберійські племена чинили опір завойовникам, які просувалися углиб півострова. У 61 р. до н. е. римляни захопили південно-західну його частину – територію останнього незалежного племені *лузітанів*, за назвою якого приблизно через півстоліття створили окрему від Іспанії провінцію Лузітанія.

6.4. Експансія Римської республіки у Східному Середземномор'ї (III–I ст. до н. е.)

Одночасно з Пунійськими війнами та після їх закінчення римляни активно просувалися на Схід. Така агресивна зовнішня політика призводила до тривалих війн з Македонією, Сирією, Іудеєю, Єгиптом, Парфією, державою Мітрідата тощо. Геополітичні причини цих війн поєднувалися з економіними: зростання впливу торгово-ремісничих кіл Риму потребувало нових торговельних ринків та постійного припливу маси рабів.

Як відбувалися і до чого призвели військові зіткнення Риму та Македонії?

Македонське царство було найнебезпечнішим ворогом римлян на Балканах. Упродовж десяти років (229–219 рр. до н. е.) Рим захопив Іллірію та все її адріатичне узбережжя, а це впритул наблизило його до македонських кордонів. Під час Другої Пунічної війни македонський цар Філіп V, натхненний каннською перемогою Ганнібала над римлянами, уклав з ним союз. У цих умовах Рим у 215 р. до н. е. почав проти Македонії превентивну війну.

Упродовж 215–148 рр. до н. е. Рим та Македонія воювали один проти одного чотири рази:

- *Перша римсько-македонська війна* (215–205 рр. до н. е.) – від початку окупації римлянами частини адріатичного узбережжя до мирної угоди 205 р. до н. е.;
- *Друга римсько-македонська війна* (200–197 рр. до н. е.) – від вторгнення римлян до підпорядкування ними Греції;
- *Третя римсько-македонська війна* (171–168 рр. до н. е.) – від намагань Македонії поновити свій вплив до її розгрому та поділу території на чотири держави;
- *Четверта римсько-македонська війна* (150–148 рр. до н. е.) – від початку антиримського повстання Андріска до його розгрому.

У Першій римсько-македонській війні Рим намагався лише нейтралізувати наміри Македонії та її грецьких союзників відкрито вступити у Другу Пунічну війну на боці Карфагену. Римська експедиція на Балкани зруйнувала плани Філіпа V допомогти Ганнібалу: союзниками Риму в цій війні стали ворожі македонянам грецькі держави Етолійського союзу (у Середній Греції), Пелопоннесу (зокрема, Спарта), Пергам у Малій Азії тощо. Через це римляни посилили свій вплив у Греції та захопили на адріатичному узбережжі невеликий, але важливий плацдарм.

Союз з грецькими державами, до якого приєдналися постраждалі від активності македонян Ахейський союз, Афіни, Єгипет та ін., дозволив Риму перемогти й у Другій війні з Македонією. Її фактично спровокували посли Родоса та Пергаму, які переконали римський сенат в існуванні таємного антиримського договору між Македонією та державою Селевкідів. Після важкої поразки від римлян у 197 р. до н. е. при Кіноскефалах, Філіп V погодився на умови переможців. Згідно з договором, укладеним наступного року, Філіп V зберігав під своєю владою лише Македонію. Він втрачав усі завойовані території в Греції, на островах Егейського моря та в Малій Азії, які опинилися під впливом Риму. Македонію залишили без флоту, її армію скоротили до 5 тис. воїнів та присудили до сплати контрибуції (1000 талантів).

Вирішальною стала Третя римсько-македонська війна 171–168 рр. до н. е. Цар *Персей*, син померлого Філіпа V, швидко створив широку антиримську коаліцію, до якої почали переходити грецькі держави. Однак римським послам вдалося підкупами та загрозами врешті-решт утримати греків під своїм впливом. Навіть союзні Персею Епір та Іллірія після вторгнення до них римських військ висловили свою покірність Риму. Персей залишився майже без союзників і пропонував вирішити протиріччя переговорами, але Рим вимагав від нього капітуляції. У 168 р. до н. е. при *Підні* римляни розгромили македонян.

Бій при Підні розпочала македонська фаланга, яка відкинула римські легіони. Її вигляд був таким жахливим, що, за словами Плутарха, римський консул *Емілій Павел* потім визнавав: «Ніколи в житті він не бачив нічого страшнішого і тому відчув переляк і замішання». Проте македонська кіннота не поспішала з переслідуванням ворога, а фаланга на дуже пересіченій місцевості під час наступу порушила свої лави. Римляни, які відступили, заново вишукувалися для контратаки. Вона була успішною. Цар Персей одним із перших утік з поля бою, на якому залишив 20 тис. убитих та 11 тис. полонених македонян. Незабаром він потрапив у полон до римлян, і його разом із дітьми провели під час тріумфу перед колісницею переможця *Луція Емілія Павла Македонського.*

Розгром македонян при Підні дозволив римлянам ліквідувати Македонське царство. Його територію поділили на чотири ізольовані один від одного союзи міст, яким заборонялося мати свої війська. Греція була остаточно підкорена римлянами, а Ахейський союз, що активно допомогав римлянам у боротьбі протии Македонії, був незабаром розпущений[1].

У 150 р. до н. е. в Македонії почалося антиримське повстання (Четверта римсько-македонська війна). Повстання очолив самозванець Андріск, який оголосив себе сином царя Персея. Його перші успіхи змінилися невдачами: у 148 р. римляни придушили повстання Андріска і перетворили Македонію на звичайну римську провінцію.

До яких геополітичних змін у Східному Середземномор'ї призвели війни Риму проти Сирії, Іудеї та Єгипту?

Протягом II–I ст. до н. е. Риму вдалося підкорити держави Східного Середземномор'я, зокрема Сирію, Іудею, Єгипет.

Ще під час тимчасового миру після чергового протистояння Риму та Македонії відбулася Римсько-сирійська (Антіохова) війна (192–188 рр. до н. е.). Вона почалася через те, що правитель держави Селевкідів (Сирійського царства) *Антіох III* захопив володіння македонян у Малій Азії та Фракії. У Римі були впевнені, що він готує наступ на їх володіння. Крім того, римлян відверто дратувало те, що Антіох III надав політичний притулок їх ворогу Ганнібалу, а той активно допомогав йому у створенні широкої антиримської коаліції, зокрема залучив до неї частину грецьких міст.

Сирійський цар не погодився на пропозиції римських послів домовитися щодо його невтручання в Грецію. Наступного 192 р. до н. е. він на чолі

1 Ахейський союз із провідним містом Коринфом спробував підняти у 146 р. до н. е. антиримське повстання. Але повстанців не підтримали інші грецькі міста, і воно було у тому самому році придушене. Римляни зруйнували Коринф і розпустили Ахейський союз, який охоплював територію всього Пелопонесу. Греція перетворилася на римську провінцію. Певні ознаки самостійності з поваги до їхнього минулого римляни дозволили зберегти лише Афінам та Спарті.

своїх військ висадився в грецькій Фессалії. Його підтримали Етолійський та Беотійський союзи, тоді як Ахейський союз і Македонія допомогали Риму. Але війська Антіоха III та його союзників були розгромлені поблизу Фермопіл (191 р. до н. е.) і в морських битвах. Римська армія розпочала вдалі військові дії й на території Малої Азії. У вирішальній битві при Магнесії взимку 190–189 рр. до н. е. Антіох III зазнав поразки і погодився укласти з Римом мирний договір. Головними умовами цього договору, підписаного в м. Апамея у 188 р. до н. е., була видача Ганнібала та відмова сирійського царя від володінь у Малій Азії (на захід від Таврських гір)[1].

Ця поразка завдала удару державі Селевкідів, яка почала розпадалися. Послаблена сепаратизмом місцевих правителів, Сирія була остаточно захоплена Римом у 65–63 рр. до н. е.

Саме тоді римляни захопили Юдейське царство, яке відокремилося від держави Селевкідів під час повстання євреїв на чолі з Іудою Маккавеєм у 167–142 рр. до н. е. Династія Хасмонеїв підтримувала союзні стосунки з Римом, тому громадянська війна, що почалася у 63 р. до н. е. в Юдейському царстві дала привід римлянам для збройного втручання. Римський полководець *Гней Помпей* підтримав одну зі сторін внутрішньоюдейського конфлікту, представники якої впустили його в добре захищений Єрусалим. Її противники обрали для оборони Єрусалимський храм, який римляни взяли після штурму. Помпей не став грабувати скарби Єрусалимського храму, але відібрав у Юдеї вихід до моря. Остаточно владу над євреями Рим встановив після смерті в 4 р. до н. е. їхнього царя Ірода.

Важливе геополітичне значення для Риму мало підкорення Єгипту.

До кінця III ст. до н. е. елліністичний Єгипет під владою македонської династії Птолемеїв проводив активну зовнішню політику, його кордони досягали Месопотамії. Проте важкі війни та народні повстання проти чужоземної династії призвели до ослаблення Єгипту. Нестерпний податковий гніт поєднувався з поширеною практикою лихварства, чим скористалися римські дипломати та полководці. Римський сенат через своїх послів, які виконували функції міжнародних арбітрів, втручався й у боротьбу всередині самої династії Птолемеїв.

Наприклад, коли Рим у 58 р. до н. е. оголосив своєю провінцією Кіпр, що належав Птолемеям, це викликало в Єгипті повстання проти царя. Царем був *Птолемей XII Авлет*, який сам прийшов до влади під час державного перевороту і сплатив за своє офіційне міжнародне визнання 6 тис. талантів рим-

1 Унаслідок цього союзники Риму – Пергам та Родос перетворилися на великі держави, посередники в міжнародній торгівлі регіону, хоча й залежні від римської влади. Рим не дозволяв їм зміцнюватися. Коли вже не було необхідності використовувати їх як союзників, Рим сприяв їх занепаду і перетворенню на свої володіння, а у 130 р. до н. е. придушив потужне антиримське поавстання в Пергамі.

ському консулу *Гаю Юлію Цезарю*. Змушений втекти від гніву повсталих Птолемей XII повернувся до Єгипту з римським військом, а все єгипетське посольство від повстанців (100 осіб) було страчено в Римі. За цю допомогу Птолемей XII обіцяв римській владі 10 тис. талантів, а сам вчинив тотальний терор, під час якого вбив навіть свою дочку.

Остаточне завоювання Єгипту відстрочила громадянська війна в Римі (49–45 рр. до н. е.), але головні її учасники відомі полководці *Юлій Цезарь* та *Гней Помпей* розглядали Єгипет у планах боротьби один проти одного та встановлення одноосібної влади. Після поразки від Цезаря в битві при Фарсалі у 48 р. до н. е. Помпей вирішив шукати порятунку в Єгипті, де правили й ворогували неповнолітній Птолемей XIII та його старша сестра Клеопатра VII (рис. 6.8). Проте царські радники вирішили підступно вбити Помпея, а його відрубану голову відправити Юлію Цезарю. Той висадився з військом в Єгипті й під час антиримського повстання єгиптян діяв разом із Клеопатрою у її збройній боротьбі з братом Птолемеєм XIII.

Клеопатрі VII Філопатор судилося стати не лише останньою царицею елліністичного Єгипту, а й коханкою Цезаря, а після його смерті – дружиною римського воєначальника *Марка Антонія*, продовжувача справи Цезаря. У своєму воєнно-політичному протистоянні з іншим тріумвіром Риму – *Октавіаном Августом* Марк Антоній спирався на допомогу Клеопатри та Єгипту. Він правив східною частиною Римської держави, Октавіан – західною, але в

Рис. 6.8. Зліва – «Тускуланський бюст» Юлія Цезаря. Це єдине прижиттєве зображення полководця, що збереглося, знайдене в руїнах м. Тускула (середина I ст. до н. е.), справа – бюст Клеопатри VII Філопатор, знайдений в алжирському місті Шершель

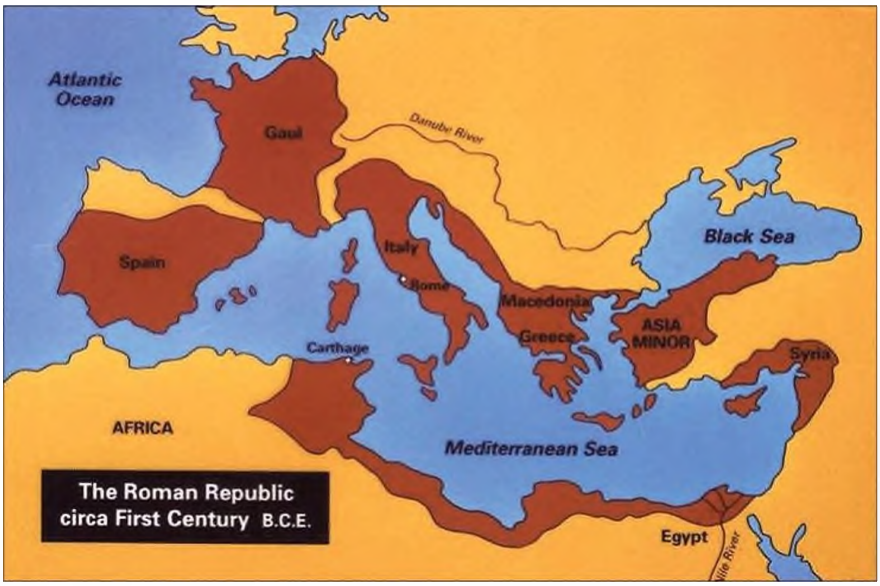

Рис. 6.9. Територія Римської республіки в I ст. до н. е.

громадянській війні, що розпочалася між Антонієм та Октавіаном, перемогу здобув останній.

У вирішальній морській битві поблизу миса Акцій у 31 р. до н. е. Антоній та Клеопатра зазнали поразки, втекли до Єгипту. Там вони вчинили самогубство[1], щоб не опинитися в руках Октавіана, а той з військом у 30 р. до н. е. захопив Єгипет (рис. 6.9). Країна була перетворена на римську провінцію, а переможець у черговій громадянській війні римлян Октавіан Август невдовзі у 27 р. до н. е. оголосив себе першим римським імператором.

Як розгорталися ключові події під час війн Риму проти Югурти, Мітрідата та Парфії?

Знищення Карфагену дозволило Риму перетворити його колишні території на провінцію Африка, але союзна Риму Нумідія опинилася в стані громадянської війни через зіткнення претендентів на царську владу. Один із двох претендентів *Югурта* надіслав до Риму посольство і згідно з рішенням римського сенату отримав західну частину Нумідії.

Сам Югурта та його сучасники римські-сенатори особливо часто використовував тоді не тільки зброю, а й гроші. Тому майбутня Югуртинська війна і всі дипломатичні дії, що їй передували, сприймалися сучасниками як синонім продажності.

Давньоримський автор твору «Югуртинська війна» *Саллюстій* писав з цього приводу: «А чи знайдеться за нинішніх звичаїв людина, яка б позмагалася зі своїми предками чесністю і наполегливістю, а не багатством і марнотратством?». Він так описував дії Югурти, який добре знав, з ким має справу:

1 Поранений Антоній заколов себе мечем, а Клеопатра, знаходячись під вартою, отруїлася; за однією з версій – змусила змію вжалити себе.

«Югурта... почав боятися римського народу і сподівався протиставити його гніву тільки жадібність знаті та власні гроші. Тому він через кілька днів відправив до Риму послів з великим запасом золота і срібла й наказав їм насамперед обдарувати його старих друзів, потім придбати нових – словом, не зволікаючи, щедрістю своєю підготувати все, що тільки буде можливо. Як тільки посли прибули до Риму і, виконуючи наказ царя, передали багаті подарунки його гостинникам та іншим людям, які мали тоді великий вплив у сенаті, відбулася така разюча зміна, що найбільша ненависть знаті до Югурти змінилася її прихильністю і благоволенням до нього. Одні в надії [на нагороду], інші, будучи підкуплені, обминаючи сенаторів одного за одним, умовляли їх не виносити надто суворого рішення щодо Югурти». Ось чому, за твердженням Саллюстія, посли Югурти, «сподівалися більше на підкуп, ніж правоту своєї справи».

Однак, отримавши за рішенням корумпованих сенаторів західну Нумідію, Югурта вторгся у східну з метою об'єднання країни під своєю владою. При цьому він знищив не лише суперників-нумідійців, а й римських громадян[1]. Через це сенат оголосив Югурті війну, яка тривала з 112 по 105 рр. до н. е.

Після перших поразок Югурта зміг розгромити римлян і навіть висунути Риму принизливі для нього умови миру, але ці умови були відкинуті. Війна поновилася. Союзником Югурти став його тесть цар Мавретанії *Бокх*. Саме він зрадив Югурту та передав його римлянам після поразки нумідійців та мавретанців від військ консула *Гая Марія*. Югурту стратили в Римі після того, як його принизливо провели під час тріумфу Гая Марія. Перемога над Югуртою у 105 р. до н.е. дозвилила Риму поширити свої володіння у північній Африці.

Ще більш небезпечним ворогом Риму був понтійський цар *Мітрідат VI Євпатор*. На його ім'я три римсько-понтійські війни 89–63 рр. до н. е. отримали назву *Мітрідатові війни*.

Еллініcтичне Понтійське царство (Понт) існувало з кінця IV ст. до н. е. За 200 років терени цієї південночорноморської держави поширилися на майже все узбережжя Чорного моря і північно-східну частину Малої Азії. Через те що Рим контролював іншу, західну частину Малої Азії, відносини двох держав погіршилися. За цих умов Мітрідат VI намагався створити широку антиримську коаліцію разом із Парфією, Вірменією, Сирією, Єгиптом.

Союзницею Риму було царство Віфінія (північно-західна частина Малої Азії). Її царя *Нікомеда* римляни всіляко підштовхували до нападу на Понт, але

---

1 Римське посольство, яке намагалося переконати Югурту дотримуватися кордонів поділу Нумідії на західну і східну, повернулося до Риму, не виконавши місію. Через це послів звинуватили в сенаті в отриманні від Югурти великих хабарів. Югурта хотів запобігти війні, навіть відправив до Риму своє посольство, яке очолив його син. Проте цього разу сенат ультимативно вимагав капітуляції Югурти, відмовився прийняти послів і змусив їх протягом 10 днів залишити Італію.

напад віфінців у 89 р. до н. е. було відбито, а Мітрідат VI захопив їхні землі й володіння їхніх союзників римлян у Малій Азії та Греції. При цьому було вбито майже 100 тис. римських громадян.

Ситуацію змінив римський полководець *Луцій Корнелій Сулла*. Протягом 86–85 рр. до н. е. він переміг понтійців у Греції та змусив Мітрідата VI повернути Риму всі його володіння, а Віфінії – незалежність[1]. Однак війни тривали й надалі.

Саме Віфінія, що перейшла у володіння Риму, стала полем вирішальної третьої Мітрідатової війни 74–63 рр. до н. е. Понтійська армія вступила до Віфінії, де почалося антиримське повстання. Їй протистояли легіони Луція Лукулла, що чисельно значно поступалися ворогу. Флот римлян вдалими діями не дозволив армії понтійців переправитися морем до Італії, на території якої спалахнуло повстання рабів під керівництвом Спартака.

У 72 р. до н. е. під Кабірою Лукулл розгромив Мітрідата VI і захопив Понтійське царство. Сам Мітрідат утік до царя Вірменії, який був його зятем. Римсько-вірменська війна 69–68 рр. до н. е. стала частиною війни з Мітрідатом VI, який був розгромлений Гнеєм Помпеєм у 66 р. до н. е. у битві при Дастірі. Войовничі задуми та жага помсти змусили Мітрідата спробувати об'єднати проти Риму народи Східного та Північного Причорномор'я. Він навіть захопив Боспорське царство, але заколот у Пантикапеї змусив його вчинити самогубство. Із його смертю у 63 р. до н. е. Мітрідатові війни закінчилися включенням Понту до складу Римської держави (див. кольорове *фото 12*).

Просування Риму на Схід вдалося зупинити лише Парфянському царству. У I ст. до н. е. це була могутня держава, яка володіла територіями від Індії до Месопотамії, зокрема Персією та частиною Середньої Азії. Річка Євфрат за римсько-парфянським договором 92 р. до н. е. вважалася кордоном між двома державами. У Мітрідатових війнах Парфія підтримувала римлян, але боротьба за гегемонію на Близькому Сході робила їх зіткнення неминучими.

Агресія римлян почалася у 54 р. до н. е. На чолі їхньої армії стояв блискучий полководець, але поганий дипломат *Марк Ліциній Красс*. Коли до нього прибули парфянські посли з питанням, що йому від них взагалі потрібно, він відповів стисло та одним словом: «Золота»!». Тому, коли у 53 р. до н. е. в битві при Каррах парфянська армія вщент розгромила римлян, парфяни залили в рот мертвого Красса розплавлене золото, яке він вимагав від них, а його відрубану голову винесли на сцену перед парфянським царем *Ородом II* під час постановки трагедії Евріпіда «Вакханки». У тексті цієї трагедії саме був епізод з відрубаною головою.

---

1 Послом Риму у Віфінії у 80–78 рр. до н. е. був тоді ще нікому не відомий двадцятирічний *Гай Юлій Цезарь*. Він використував настільки скандальні засоби, щоб домогтися в царя Нікомеда дружби та військової допомоги, що це дуже обурювало воюючe римське військо. Нікомед помер у 74 р. до н. е. бездітним і заповідав Віфінію Риму, але прізвище Цезаря «царська простирадла (підстилка)» військові пригадували все його життя.

Битва при Каррах була однією з найганебніших поразок в римській історії. Армія римлян у чотири рази чисельно переважала парфян (бл. 40 тис. проти 11 тис.), але самовпевнений Красс не врахував бойових якостей важкої кінноти парфян (катафрактів) та майстерності їхніх лучників. Парфяни вдало застосовували стрімкі атаки та вміло відступали, щоб оточити й знищити окремі частини армії ворога. Деморалізований швидкою загибеллю сина, відрубану голову якого парфяни встромили на спис, Красс віддав наказ відступати. Він кинув напризволяще у польовому таборі 4 тис. своїх поранених. Вони були знищені, як і майже вся римська армія, що відступала. Плутарх оцінював втрати римлян у 20 тис. загиблих і 10 тис. полонених.

Красс намагався втекти, але його зрадив слуга. Переможець Красса парфянський полководець (спахбед) *Сурена Міхран* через рік був страчений царем Ородом II, який заздрив його славі та побоювався його могутності.

Розгром при Каррах зупинив агресію римлян на Схід, але Парфянська держава майже не скористалася цією перемогою. Організувати новий напад на Парфію мріяв Юлій Цезарь, але його вбивство сенаторами-республіканцями у 44 р. до н. е. залишило цей план нездійсненим.

Контрольні запитання

1. На які етапи поділяється історія міждержавних відносин Стародавнього Риму?
2. У чому полягали особливості дипломатії Стародавнього Риму?
3. Якими були правила зустрічі іноземних посольств і хто виконував функції третейських суддів?
4. Які фактори сприяли поступовому зміцненню Риму в царську та ранньореспубліканську добу?
5. Завдяки чому римлянам вдавалося перемагати у війнах проти галлів і самнітів?
6. Яку війну називають Пірровою та хто став її переможцем?
7. У чому полягали основні протиріччя між Карфагеном та Римом?
8. Що спричинило Пунічні війни та скільки вони тривали?
9. Як розгорталися ключові події Першої Пунічної війни?
10. Чим була зумовлена Друга Пунічна війна?
11. Які битви Другої Пунічної війни стали вирішальними та чому Карфаген зазнав поразки?
12. Що сталося з Карфагеном після Третьої Пунічної війни?
13. Як відбувалися і до чого призвели військові зіткнення Риму та Македонії?
14. Які геополітичні зміни у Східному Середземномор'ї зумовили війни Риму проти Сирії, Іудеї та Єгипту?
15. Як розгорталися ключові події під час війн Риму проти Югурти, Мітрідата та Парфії?

Список літератури

Балух В. О. Історія античної цивілізації : підручник : у 3 т. Чернівці : Наші книги, 2010. Т. 2: Стародавній Рим. 847 с.

Балух В. О., Коцур В. П. Історія Стародавнього Риму: курс лекцій. Чернівці : Книги XXI, 2005. 680 с.

Берд М. SPQR. Історія Давнього Риму. Київ : Форс, 2019. 496 с.

Булик М. В. Історія міжнародних відносин у давні часи : навчальний посібник. Маріуполь : МДУ, 2017. 274 с.

Буткевич О. В. Міжнародне право Стародавнього Світу : монографія. Київ : Україна, 2004. 864 с.

Войтович Л., Овсінський Ю. Історія війн і військового мистецтва. Т. 1. Київ : Фоліо, 2017. 896 с.

Вонсович С. Г. Історія зарубіжних політичних вчень : навч. посіб. Ч. 1. Політичні вчення Стародавнього Сходу і античності. Кам'янець-Подільський, 2021. 160 с.

Гавриленко О. А., Сироїд Т. Л. Історія міжнародного права: стародавня доба : навчальний посібник. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. 232 с.

Гай Светоній Транквілл. Життєписи дванадцяти цезарів / пер. П. Содомори. Львів : СПОЛОМ, 2012. 280 с.

Гай Юлій Цезар. Нотатки про війну з галлами: з додатком Авла Гірція. Київ : Апріорі, 2021. 248 с.

Денисенко В. В. Гостинність як складова частина Jus gentium у Стародавньому Римі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2016. № 23. С. 25–28.

Зінченко А. Л. Історія дипломатії: від давнини до нового часу. Київ : Проза, 2005. 560 с.

Історія європейської цивілізації. Рим / під ред. Умберто Еко ; [пер. з італ.: Л. Д. Ципоренко та ін.]. Харків : Фоліо, 2014. 1102 с.

Марк Туллій Ціцерон. Філіппіки. Катон Старший, або Про старість. Київ : Апріорі, 2021. 376 с.

Шама О. І. Історія Стародавнього Риму : хрестоматія : посіб. для студ. іст. ф-ту. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. 352 с.

Bagnall N. The Punic Wars: Rome, Carthage and the Struggle for the Mediterranean. London : Pimlico, 1999. 347 p.

Bringmann K. A History of the Roman Republic. Cambridge : Polity Press, 2007. 368 p.

Cowan R. Roman Conquests: Italy, Barnsley: Pen & Sword Books, 2009. 192 p.

Flower H. I. Roman Republics. Princeton : Princeton University Press, 2009. 224 p.

Hoyos D. Mastering the West: Rome and Carthage at War. Oxford : Oxford University Press, 2015. 337 p.

Matyszak P. The Enemies of Rome. London : Thames & Hudson. 2004. 258 p.

Phillips C., Axelrod A. Encyclopedia of Historical Treaties and Alliances. New York : Facts on File, 2005. 1071 p.

РОЗДІЛ 7

Римська імперія у міждержавних відносинах

7.1. Ідеологія римського імперіалізму
7.2. Зовнішня політика Римської імперії до кінця II ст. н. е.
7.3. Пізня Римська імперія в міжнародних відносинах III–IV ст.
7.4. Боротьба германців з Римською імперією наприкінці IV – у першій половині V ст.
7.5. Війни Римської імперії у третій чверті V ст. та її падіння

7.1. Ідеологія римського імперіалізму

Як зовнішньополітичні чинники та вдалі війни вплинули на встановлення у Римі одноосібної влади?

Юлію Цезарю не вдалося надовго встановити одноосібну владу, хоча він намагався це зробити ще з часів першого тріумвірату[1] разом із Крассом і Помпеєм (60 р. до н. е.), а потім – після розпочатої ним у 49–45 до н. е. громадянської війни проти Сенату. Зміцненню влади Юлія Цезаря сприяли його зовнішньополітичні успіхи: крім завоювання Галлії до Рейну (58–50 рр. до н. е.) та придушення антиримського руху в Єгипті, йому вдалося двічі здійснити вторгнення в Британію і перетворити її з 54–55 рр. до н. е. на сателіта Римської держави.

У нових історичних умовах саме полководці, яки мали віддану ним збройну силу, досвід ведення бойових дій, безмежні фінансові ресурси від трофеїв, воєнний та політичний авторитет, намагалися встановити в Римі одноосібну владу.

Римський історик II ст. *Гай Светоній Транквілл* у праці «Життя дванадцяти цезарів» так описував причину популярності Юлія Цезаря серед солдатів та їхніх командирів: «На сходках він звертався до них не "Воїни!", а лагідніше: "Соратники!". Піклуючись про їхній вигляд, він нагороджував їх зброєю, прикрашеною сріблом і золотом – як для краси, так і для того, щоб вони міцніше

1 *Тріумвірат* – тимчасовий союз, який встановили три найбільш впливові політичні лідери Риму – Гай Юлій Цезар, Марк Ліциній Красс і Гней Помпей. Їх тріумвірат (т. зв перший тріумвірат) існував у 60-53 рр. до н.е.

тримали його в битві зі страху втратити цінну річ. А любив він їх так, що, отримавши звістку про поразку Титурія, відпустив волосся і бороду й обстриг їх не раніше, ніж помстився ворогам. Усім цим він домігся від солдатів рідкісної відданості та відваги».

Разом з тим Светоній звинувачував Юлія Цезаря в узурпації влади: «Мало того, що він приймав почесті понад будь-яку міру: беззмінне консульство, довічну диктатуру, піклування про звичаї, потім ім'я імператора, прізвисько батька вітчизни, статую серед царських статуй, високе місце в театрі, він навіть допустив на свою честь постанови, що перевершували людські межі: золоте крісло в сенаті та суді, священну колісницю та ноші при циркових процесіях, храми, жертовники, статуї поряд з богами, місце жерця за частуванням для богів,... назва місяця на його ім'я; і всі ці почесті він отримував і роздавав за власним свавіллям... Не менш гордовиті були і його відкриті висловлювання, про які повідомляє Тіт Ампій: «Республіка – ніщо, порожнє ім'я без тіла та зовнішності».

Після вбивства Юлія Цезаря сенаторами-республіканцями для помсти вбивцям було створено другий тріумвірат (43–36 рр. до н. е.). До його складу увійшли найвпливовіші цезаріанці (прибічники Юлія Цезаря) – його усиновлений племінник Октавіан і полководці Марк Антоній та Марк Емілій Лепід. Щоправда, після розгрому у 42 р. до н. е. своїх супротивників – сенаторів-республіканців Брута і Кассія – тріумвіри недовго зберігали умови союзу. З їхньої боротьби за владу над Римською державою переможцем вийшов Октавіан[1]. Він припинив громадянські війни[2], отримав від сенату титул імператор (командувач армією)[3], а у 27 р. до н. е. – довічний титул Августа (священний) і принцепса (першого у списку римських сенаторів). Так на два з половиною століття (до 284 р. до н. е.) була встановлена особиста форми монархії – *принципат*, яка поєднувала республіканські та монархічні риси.

У цих умовах значення сенату в прийнятті зовнішньополітичних рішень поступово скорочувалося. Перші імператори надавали дедалі більше повноважень своїй особистій канцелярії з посольських справ. З правління Клавдія

---

1 Лепід був відправлений Октавіаном у заслання, у якому й помер, а Марк Антоній разом із Клеопатрою вчинили самогубство після поразки у битві проти Октавіана поблизу миса Акцій у 31 р. до н. е. (див. п. 6.4).

2 Упродовж 29–25 рр. до н. е. Октавіан тричі символічно зачиняв двері храму дволикого бога Януса, що означало закінчення в Римі громадянської війни. Двері цього храму на римському Форумі традиційно залишалися відчиненими під час війни і зачинялися за часів миру, що траплялося дуже рідко (за повідомленням Светонія, Храм Януса «був закритий лише раз чи два»).

3 У перекладі з латинської *imperātor* – «володар», «полководець», «командувач армією» (від *imperium* – «влада»). Титул імператора як командувач військом отримав до Октавіана ще Юлій Цезар.

(41–54 рр.) канцелярію очолював секретар, який суттєво впливав на стратегічний курс держави.

У чому проявлялися характерні риси ідеології римського імперіалізму?

У роки правління Октавіана Августа (27 р. до н. е. – 14 р.) (рис. 7.1) остаточно оформилися характерні риси римського імперіалізму. Він поєднував у собі силові заходи із поширенням культурно-правових цінностей, орієнтованих як на підкорені народи, так і на сусідів імперії.

Головними серед них були:

1) уявлення римлян про Римську державу як покровительку її мешканців та зарубіжних народів;
2) зміцнення римської влади над нещодавно захопленими територіями і народами, якими Рим править заради їхнього ж блага;
3) поєднання завоювань з «м'якою силою» шляхом поширення римської культури, надання римського громадянства[1], пошани до релігійних культів підкорених народів.

Ці головні риси римського імперіалізму відбивали політичну мрію щодо встановлення своєрідного Августова, або Римського, миру (Pax Romana) як «озброєного миру» в умовах майже повної відсутності могутніх суперників. Цей Римський мир надавав моральне право римським громадянам вважати себе вищими порівняно з іншими народами і, так би мовити, «допомогати»

Рис. 7.1. Прижиттєвий бюст Октавіана Августа (Капітолійські музеї, Рим)

1 Одним із засобів отримання римського громадянства для іноземців та представників союзних народів була військова служба в ауксиліях – допоміжних військових підрозділах. Римське громадянство ауксиларій отримував через 25 років служби.

їм у будівництві правильної моделі держави й суспільства[1]. Отже, Римський мир розширювався не лише шляхом прямих завоювань, а й у результаті поступової господарської, правової, культурної інтеграції.

Пропаганда римського імперіалізму містилася в багатьох історичних і літературних творах того часу. Наприклад, історик *Тіт Лівій* вважав, що причини перемог римлян цілком закономірні, їх потрібно шукати в перевазі римських суспільно-політичних і моральних цінностей над іншими народами з їхніми «зіпсованими звичаями». Поет *Вергілій* вказував: влада над іншими народами – призначення Риму, проте ця влада має досягатися шляхом встановлення миру. Навіть грецький письменник і філософ *Плутарх* бачив у Римі то «цемент», який скріплював змучені війнами народи, то «якір», що допомагає залишатися їм у тихій гавані миру.

Відомий філософ і державний діяч *Сенека* вважав, що держави випадкові та значущі не для всього людського роду, а лише для обмеженої кількості людей, а етично найціннішою є «велика держава». Тому Рим він називав «загальною вітчизною» всіх народів. Сенека був вихователем, потім головним радником найскандальнішого римського імператора Нерона, брав участь в організації вбивства його матері і тривалий час фактично визначав його внутрішню та зовнішню політику.

Одним із фундаментів Римського миру була наявність т. зв. «клієнтських» (буферних, васальних) держав (див. кольорове *фото 13*). Клієнтські держави існували протягом всієї історії Риму. Це були як завойовані общини новоутворених провінцій, так і союзні народи, які офіційно не входили до складу Римської держави.

Для оформлення клієнтського статусу держави укладали договори про дружбу з Римом. Це дозволяло їм здобути офіційний титул друга римлян. Частина держав тривалий час зберігала клієнтський статус, інша частина через інтеграційні процеси перетворювалася на римську провінцію. Важливим важелем політичного впливу Риму було те, що кожен новий цар клієнтської держави мав відновлювати союз із Римом, який фактично легітимізував цього монарха. Монарх отримував від римського імператора символічні знаки своєї влади (наприклад, єгипетські царі та цариці – трихвостовий бич і скіпетр-уас). Безстроковими були союзи Риму лише з республіками.

Права та обов'язки клієнтських держав згідно з договорами були такі:

1) охорона римських кордонів від ворожих народів за умови фінансування з боку Риму;

---

1 Більшість вчених вважає, що хронологічні межі Pax Romana – 27 р. до н. е. – кінець II ст. (від початку правління Октавіана Августа до смерті імператора Марка Аврелія).

2) присутність на їхній території римських військ та римське політичне заступництво[1];
3) контроль Риму над зовнішньою політикою при збереженні широкого внутрішнього самоврядування.

У роки правління Октавіана Августа різко скоротилася кількість війн. Він доводив недоцільність значного розширення кордонів, які й без того було важко захищати. Імператор встановив особистий контроль над здійсненням зовнішньої політики, укладав міжнародні угоди, сам відправляв посольства та приймав послів зарубіжних держав.

Гай Светоній Транквілл у праці «Життя дванадцяти цезарів» так схарактеризував особливості зовнішньої політики Октавіана Августа: «Ніякому народу він не оголошував війни без причин законних і важливих. Він настільки був далекий від прагнення поширювати свою владу або множити військову славу, що деяких варварських вождів він змушував у храмі Марса Месника присягати на вірність миру, якого вони самі просили, а з деяких уперше намагався брати заручниками жінок, бо бачив, що заручниками-чоловіками вони не дорожать, утім, усім і завжди він повертав заручників на першу вимогу... Слава про таку гідну його помірність спонукала навіть індійців і скіфів, лише з чуток нам відомих, просити через послів про дружбу Августа і римського народу. А парфяни на його вимогу і поступилися йому беззаперечно Вірменією, і повернули йому прапори, відбиті у Марка Красса та Марка Антонія, і добровільно запропонували заручників, і навіть царем своїм вибрали з кількох претендентів того, якого схвалив Август».

...Царства, якими він опанував з права війни, майже всі або повернув колишнім їхнім володарам, або передав іншим іноземцям. Союзних царів він пов'язував один з одним взаємною спорідненістю, з радістю влаштовуючи та заохочуючи їхні шлюбні та дружні союзи. Він дбав про них як про частини і членів єдиної держави, приставляв опікунів до малолітніх або недоумкуватих, поки вони не підростуть або не одужають, а багатьох царських дітей виховував або навчав разом зі своїми».

Укладення багатьох союзів, наявність значної кількості клієнтських держав, поширення римських цінностей не лише зброєю, а й «м'якою силою» і наміри Октавіана Августа утримуватися від великих війн не відміняли ці війни, які були однією з характерних рис римського імперіалізму.

---

1 Юлій Цезарь у своїй роботі «Записки про галльську війну» передає характерний епізод про те, як союзне Риму плем'я едуїв відправило до нього послів з проханням про допомогу проти іншого кельтського племені – гельветів: «Едуї, говорили посли, при кожній нагоді надавали римському народу такі важливі послуги, що не варто було б допускати – майже на очах римського війська – спустошення їхніх полів, відведення в рабство їхніх дітей, завоювання їхніх міст». Після розгрому гельветів «до Цезаря з'явилися з привітаннями, як представники майже всієї Галлії, князі громад».

7.2. Зовнішня політика Римської імперії до кінця II ст. н. е.

Рання Римська імперія доби принципату, утримуючи свої кордони, разом з тим намагалася просунутися в північному та східному напрямках. Для цього їй доводилося вести війни з германцями, даками, парфянами тощо.

Чому війни з германцями були найтривалішими війнами Римської держави?

Перші збройні зіткнення Риму з германцями відбулися ще у 113–101 рр. до н. е. під час т. зв. Кімврської війни. Германські племена кімврів та тевтонів погрожували тоді Італії. Вони знищили кілька римських армій, але римський полководець *Гай Марій* переміг ворога у вирішальній битві при Верцеллах у 101 рр. до н. е. Римляни були вражені бойовими якостями германців і надалі вважали їх дуже небезпечним ворогом. Юлій Цезар, який був намісником Галлії, зруйнував їхні наміри закріпитися в галльських землях. Він розгромив у 58 р. до н. е. одного з германських вождів – *Аріовіста*, який створив потужний союз племен на чолі зі свевами.

> Юлій Цезар є автором першого докладного опису германців та їхньої країни – «Записок про галльську війну». У ній він повідомляв про початок хвилі вторгнень і міграцій численних германських племен у родючу Галлію, в якій «утвердився германський цар Аріовіст, зайняв третину землі секванів, найкращої в усій Галлії, і тепер наказує секванам очистити ще одну третину, бо кілька місяців тому до нього прибуло двадцять чотири тисячі гарудів, яким має бути надана земля для поселення. Справа закінчиться тим, що через кілька років усі галли будуть вигнані зі своєї країни і всі германці перейдуть через Рейн, бо не можна і порівнювати галльську землю з німецькою, так само як і галльський спосіб життя з німецьким».
>
> У цих словах представника місцевих галльських племен прозорливо висловлено побоювання щодо причин майбутньої багатовікової експансії германців – демографічне зростання та пошук більш родючих земель.

Цезар встановив кордон із германським світом по Рейну. У подальшому правителі Риму намагалися утримувати його від нападів германців.

За Октавіана Августа його пасинки *Тиберій* та *Друз* завоювали до початку н. е. германські землі від Рейну до Ельби (рис. 7.2). Але у 9 р. н. е. в Тевтобурзькому лісі (Вестфалія) вождь германського племені херусків *Арміній (Герман)* знищив у триденній битві три римські легіони під проводом легатів *Квінтілія Вара* і *Светонія*. Загинуло до 25 тис. римлян, у тому числі Вар. Римсько-германський кордон знову встановилася по Рейну.

> Як розповідав Светоній, Октавіан Август був настільки приголомшений такою ганебною поразкою, що «не раз бився головою об одвірок, вигукуючи:

Рис. 7.2. Камея Августа з оніксу зображує урочистості з нагоди завоювання Германії. У центрі на троні зображений імператор Август із богинею Ромою. У нижній частині камеї воїни встановлюють трофей перемоги (Музей історії мистецтв, Відень)

"Квінтілій Вар, поверни легіони!", а день поразки щороку відзначав жалобою та скорботою». Після цієї перемоги Арміній намагався укласти союз із Марободом, могутнім вождем племені маркоманів, і послав йому голову Вара. Але Маробод відкинув пропозицію Армінія і відіслав голову Вара в Рим.

Німецькі націоналісти завжди вважали Армінія своїм національним героєм, хоча Арміній отримав римську освіту, римське громадянство, а до початку повстання проти римлян навіть командував у римському війську германським загоном і тривалий час успішно воював за Рим проти інших германців. Тому для римлян він був несподіваним зрадником ідеї Pax Romana.

Римський політик та історик *Публій Корнелій Тацит*, який назвав Армінія визволителем Германії, написав наприкінці I ст. відому книгу «Германія» («Про походження германців та місцезнаходження Германії»). Він описав усі відомі йому племена, показав реальні гідності германців, їхню войовничість і ступінь небезпеки для Риму. Тацит прагнув переконати римського імператора Траяна не починати з ними воєн.

Тацит вказував, що хоча найважливіші питання, у тому числі війни і миру, вирішували народні збори племені, у деяких германських племен замість тимчасової влади військових вождів вже складається королівська влада. На відміну від тимчасових дружин епохи Цезаря дружини германців в описі Тацита стають вже постійними. Королі чим далі, тим частіше прагнули піднестися над народними зборами й передавати свою владу в спадок. Постійні дружини з воїнів-професіоналів ставали знаряддям зміцнення влади вождів-королів, які прагнули до встановлення влади над сусідніми народами.

Тацит наголошував войовничість германців, їхню схильність до пияцтва, сварок та битв: «...Безпробудно пити день і ніч ні для кого не соромно. Часті сварки, неминучі серед пияцтва, що рідко обмежуються словесною лайкою і найчастіше завершуються смертовбивством або нанесенням ран...».

Тацит повідомляв про особливості бойових дій германців: «...Їхня сила більша в піхоті; тому вони й борються вперемішу; піші, яких вони для цього відбирають з усього війська і ставлять попереду бойового порядку, такі стрімкі і рухливі, що не поступаються швидкістю вершникам і діють спільно з ними в битві... Бойовий порядок вони будують клинами. Податись назад, щоб потім знову кинутися на ворога, вважається у них військовою кмітливістю, а не наслідком страху. Тіла своїх вони забирають із собою, навіть зазнавши поразки. Кинути щит – найбільша ганьба, і такому безчестю забороняється бути присутнім на

Рис. 7.3. Зверху – легіонери будують укріплення-лімес (рельєф з колони Траяна у Римі), знизу – римляни ведуть бій проти германців (рельєф з колони Марка Аврелія у Римі)

священнодійствах і з'являтися в народних зборах, і багато хто, зберігши життя у війнах, покінчив зі своїм безслав'ям, накинувши на себе петлю».

Рання Римська імперія воювала проти германців на Рейні та на Дунаї. Не випадково, що саме тут були зосереджені основні сили римських військ. Для захисту нових територій від набігів германців були створені *лімеси* – прикордонні системи укріплень з валами, стінами та сторожовими вежами. Германський та Дунайський лімеси зазвичай стримували германців[1]. Інші лімеси будували для контролю над захопленими територіями в Британії, Африці, Дакії тощо (рис. 7.3).

Які міжнародні наслідки війн римлян у Британії, дунайських землях і Дакії?

Протягом близько 40 років (43–84 рр.) римлянами була захоплена більша частина населеної кельтами Британії. Вона традиційно постачала метал, якого Риму не вистачало. Місцеві племена бритів були частково романізовані завойовниками. На початку II ст. для захисту Британії від кельтів Каледонії (Шотландії) римляни побудували лімес (вал) Адріана, а в сер. II ст. в 160 км на північ від нього – вал Антоніна (рис. 7.4). У зв'язку з постійними вторгненнями з півночі войовничих племен піктів римляни були змушені в наступні десятиліття то відходити до валу Адріана, то повертатися до валу Антоніна, то знову залишати його.

Римська влада над Британією зберігалася до початку V ст., коли звідти було виведено римські легіони.

Після завоювання наприкінці I ст. до н. е. значної частини Іллірії і Паннонії Рим контролював Адріатичне узбережжя і землі до території сучасної Угорщини. У 6–9 рр. тут тривало потужне повстання іллірійців, паннонців, фракійців (Велике Іллірійське повстання), викликане примусовим масовим набором місцевих мешканців у допоміжні загони римської армії для війни проти германців. Римська армія придушила це повстання лише завдяки значній чисельній перевазі, через масовий геноцид місцевих племен та суворі покарання у військах[2]. Светоній вважав цю війну для Риму «найважчою після Пунічних».

---

1 Під час двох Маркоманських війн (167–180 рр.) Дунайський лімес неодноразово прорівали германські племена маркоманів та їхніх союзників, яким вдавалося увірватися у Північну Італію. Хоча за договором 175 р. маркомани визнали владу імператора Марка Аврелія, вони невдовзі порушили домовленості й розпочали нову війну. За новим договором 180 р. маркомани отримали від Риму велику данину в обмін не порушувати кордон.

2 Светоній вказував, якими засобами Октавіан Август традиційно відновлював боєздатність своїх розгромлених легіонів: «У когортах, що відступили перед ворогом, він стратив кожного десятого, а решту переводив на ячмінний хліб. Центуріонів, а також рядових, що залишили стрій, він карав смертю».

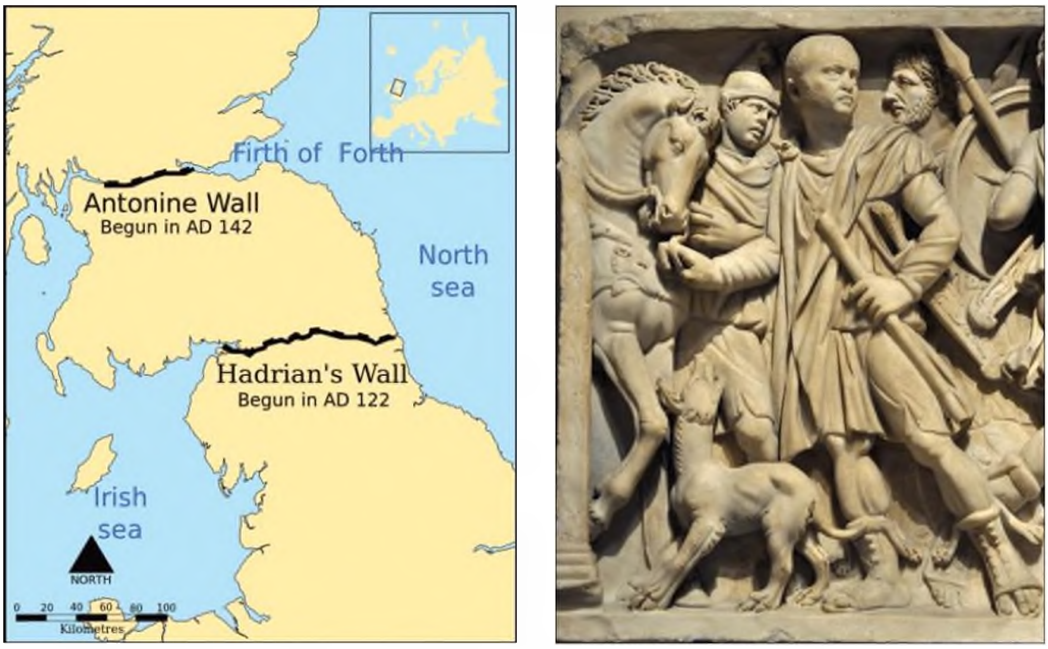

Рис. 7.4. Зліва – вал Адріана і вал Антоніна в Британії, справа – римський кавалерійський офіцер. Деталь рельєфу мармурового саркофага середини III ст. н. е. (музей Лувра)

Спустошливі набіги на римську провінцію Мезію даків (одного з фракійських племен) призвели до початку тривалих римсько-дакських воєн (86–106 рр.). Спочатку правитель даків *Децебал* розгромив римську армію. Але перемога імператора *Доміціана* змусила Децебала укласти у 89 р. угоду («Доміціанів мир»). Угода передбачала, що Дакія (територія сучасної Румунії) ставала «клієнтською» державою Риму, а Децебал отримав від Риму великі гроші. Щоправда, ці гроші він використав на зміцнення армії для продовження війни.

У цих умовах римський імператор Траян (98–117 рр.) напав на Дакійське царство й у двох війнах знищив його. Децебал врятувався втечею і пізніше покінчив життя самогубством. Дакія була перетворена на римську провінцію.

У чому полягали особливості східної політики римських імператорів?

Після поразки римської армій у війні з Парфією та загибелі Красса парфяни зберегли контроль над міжнародною торгівлею в регіоні (західною частиною Великого шовкового шляху). Проте римсько-парфянський кордон по р. Євфрат у наступні десятиліття намагалися порушити обидві сторони. Крім економічних, існували й політичні протиріччя між Парфією та Римом через їхні спроби встановити або посилити контроль над Вірменією, Сирією, Месопотамією, Іудеєю тощо. Наприклад, коли помер цар Іудеї Ірод, до Риму вирушили його сини, щоб саме Октавіан Август вирішив їхню долю, оскільки римський імператор міг призначати царів залежних від

нього держав[1]. Своєю чергою, Парфія уклала важливі угоди з багатьма племенами Європи, зокрема скіфами і сарматами.

Під час внутрішньополітичних криз у Римі та Парфії їхні правителі використовували ситуацію для розпалювання громадянських війн або тиску на Вірменію, яка була «яблуком розбрату» між ними.

Парфія, наприклад, воювала проти Марка Антонія, який за угодою з Октавіаном отримав східну частину Римської держави. Після перемоги Октавіана парфянський цар Фраат IV відправлял до Риму посольства з дарами, повернув трофейні римські штандарти і навіть відправив римському імператору як заручників двох своїх синів.

Наступник Октавіана Августа усиновлений ним *Тиберій* (14–37 рр.) відмовився від «Статуту про імперію» – заповіту попередника, у якому той закликав не вести нових завойовницьких війн. В умовах зростання напруженості у двосторонніх відносинах через вплив на Вірменію Рим втрутився в громадянську війну, що спалахнула в Парфії. За римсько-парфянським договором 36 р. над Вірменією зберігався контроль Риму. Парфяни двічі порушили договір, коли їхні війська увійшли на вірменські землі та створили небезпеку римським володінням на Сході – Сирії та Палестині. Бойові дії римських військ тривали зі змінним успіхом і супроводжувалися новими угодами, які знову ж таки порушувалися. Новий мир у 63 р. встановлював римський протекторат над Вірменією за умови правління в ній Тірідата – брата парфянського царя.

Династію ставлеників Парфії у Вірменії булао скинуто, коли у 114 р. імператор Траян розпочав велику східну війну. Після розгрому даків (рис. 7.5) та приєднання земель у Північно-Західній Аравії та на Синаї він вирішив захопити Вірменію і Парфію. Завоювання Траяна фактично були останніми значними захопленнями Римською імперією нових територій. Цьому сприяло й те, що в роки його правління римська армія досягла своєї максимальної чисельності (30 легіонів).

Після підкорення Арменії Траян у 114–116 рр. послідовно захопив землі Парфянського царства, створив нові римські провінції – Ассирію, Месопотамію, Вавилон і просунувся до Перської затоки. Проте потужне антиримське повстання, яке охопило значну частину східних римських володінь, змусило Траяна відступити в Сирію.

Рим у період правління імператора Адріана (117–138 рр.) був змушений піти на поступки парфянам: за договором Адріан відмовився на користь

1 Узагалі політика Риму в Іудеї була непослідовною: країну приєднували до провінції Сирія, пізніше відновлювали Іудейське царство. Антиримські повстання – т. зв. Перша Іудейська (66–70 рр.) та Друга Іудейська війни (132–135 рр.) – були придушені римськими військами. Римляни зруйнували Єрусалим, ліквідували рух *зелотів* («ревних») та його радикальне терористичне угруповання *сікаріїв* («кинджальників»; «убивць»), які намагалися шляхом фізичного знищення іноземців, колаборантів і взагалі лояльних до Риму або елліністичної культури євреїв створити незалежну від Риму єврейську державу.

Рис. 7.5. Рельєфи колони імператора Траяна. Зверху ліворуч – римські легіонери у поході, зверху праворуч – римські легіонери показують імператору відрубані голови даків. Знизу – сцена битви римлян проти даків

Парфії від Месопотамії та Ассирії, а Вірменія повертала свою державність, щоправда, під певним контролем Риму. Однак парфяни вкотре спробували витіснити римлян із Вірменії наприкінці II ст.

Під час останньої римсько-парфянської війни 214–217 рр. її ініціатор римський імператор Каракалла був убитий під час змови, яку організував його наближений Макрін[1]. Саме його війська оголосили новим імператором. Проте того самого 217 р. парфяни знищили майже всю армію Макріна в

1 Макрін вважав божевіллям не лише плани Каракали завоювати землі до Індії а й війну з Парфією. Цю думку Макріна поділяли багато римських командирів.

триденній битві поблизу міста Насібіс. Шалені втрати були й у парфянській армії. За договором із парфянським царем Артабаном V Макрін погодився виплатити йому 200 млн сестерціїв контрибуції і повернути всі землі, які у війнах проти Парфії захопив Рим. Щоб приховати масштаби поразки та заспокоїти римлян, незадоволених умовами миру, на нових римських монетах карбували брехливий напис «Парфянська Перемога».

Надалі Римська імперія вже ніколи у своїй історії не могла вести масштабні наступальні дії. Однак і Парфянська держава всього через 7 років, у 214 р., припинила своє існування. Це сталося через повстання в Персії і відновлення Перської держави на чолі з новою династією Сасанідів.

7.3. Пізня Римська імперія в міжнародних відносинах III–IV ст.

Яким було міжнародне становище Римської імперії у III–IV ст.?
На зламі II–III ст. Римська імперія володіла величезними територіями в трьох частинах світу – Європі, Азії, Африці. Вона контролювала землі від Іспанії, Галлії й Мавретанії на заході до Кавказу та Месопотамії на сході, від Британії, Рейну і Подунав'я на півночі до Єгипту, Сінайського півострова і Північно-Західної Аравії на півдні. Рим захопив усе узбережжя Середземного моря, що перетворювало його на внутрішнє море імперії, а це було важливо як в геополітичному, так і в торгово-економічному сенсі.

Незважаючи на це, у III ст. римське суспільство вразила гостра й тривала криза. Вона охопила економіку[1], суспільні відносини, фінанси[2], державну владу[3] і дуже негативно вплинула на міжнародні позиції Римської держави. Імперія зазнала нападів варварів, втратила деякі зі своїх територій (зокрема, Дакію) і контроль над північно-західним узбережжям Чорного моря. Тривалий час на її теренах існували сепаратистські держави – Галльська імперія (у складі Галлії, Британії, 260–274 рр.) та Пальмірське царство (Єгипет, Сирія, Палестина, частина Малої Азії, 260–273 рр.).

Так звану кризу третього століття вдалося подолати енергійному імператору *Діоклетіану* (284–305). Онук раба, спочатку звичайний солдат, потім командир він був проголошений імператором римським військом під час

1 Зазвичай дослідники пов'язують це з аграризацією суспільства, кризою самої рабовласницької системи й неефективністю господарства, заснованого на використанні рабської праці. Кожен шостий мешканець імперії на поч. III ст. був рабом.

2 У фінансовій сфері Римську імперію охопила небачена інфляція через те, що державна влада карбувала монети з великою домішкою недорогоцінних металів або з меншою вагою («псування монети»).

3 Звичайним явищем були палацові перевороти та вбивства імператорів іншими претендентами на владу. Насильницькою смертю померли 28 із 29 імператорів, які правили протягом 33 років (між 235 та 268 рр.).

чергової війни з персами. Саме Діоклетіан встановив у Римській імперії домінат – форму необмеженої монархії, яка існувала у 284–476 рр. Головним його титулом стає «домінус»[1] (володар, пан), а сенат втратив можливість реально впливати на внутрішню та зовнішню політику держави. Діоклетіан подолав сепаратизм на місцях, вів вдалі війни на кордонах, завдяки чому сучасники називали його правління поверненням «золотого віку» Риму.

Попри це в період домінанту Римська держава поступово занепадала та втрачала позиції на міжнародній арені. Це відбувалося через такі причини:

1. Необмежена монархія ставила імператора над законом і сенатом, робила державу залежною від його суб'єктивних оцінок політичної, зокрема зовнішньополітичної, ситуації.
2. Імператор-домінус мав виключне право обирати шляхи розв'язання міжнародних проблем, робити вибір між дипломатією або війною, призначати послів, покращувати або погіршувати відносини з іншими державами.
3. Нова форма державної влади фактично усувала римлян від участі в суспільно-політичному житті та робила багатьох із них байдужими до майбутнього країни.
4. Варварські, переважно германські народи посилили в цей період тиск на кордони Римської імперії. Оскільки сили імперії були вже підірвані, для боротьби із зовнішньою агресією римська влада дозволила деяким германським племенам оселитися в прикордонних провінціях на правах *федератів* (союзників імперії), щоб охороняти її кордони від інших варварів.
5. Поширення християнства значною мірою впливало на суспільну свідомість, збільшуючи кількість підданних, які відмовлялися брати в руки зброю, щоб не лишити людину життя. Це скорочувало кількість бажаючих служити в армії, у якій постійно збільшувався відсоток представників «варварських» народів.
6. Єдність Римської імперії була порушена в 395 р. через її поділ на Західну та Східну (Візантійську)[2], хоча формально вона й далі вважалася однією державою.

У III–IV ст. головним викликом східній частині імперії були війни з персами, а західній – рух германських племен.

Як розгорталися ключові події під час римько-перських війн?

Після відновлення у 226 р. Перської держави (Ірану) на чолі з династією Сасанідів вона знаходилася в стані перманентної конфронтації с Римською,

---

1 Назва форми правління «домінант» походить від прийнятого тоді звернення до імператора «dominus et deus» («пан і бог»).

2 Після смерті у 395 р. імператора *Феодосія I Великого* його старший син *Аркадій* отримав східну частину імперії, а молодший син *Гонорій* – західну.

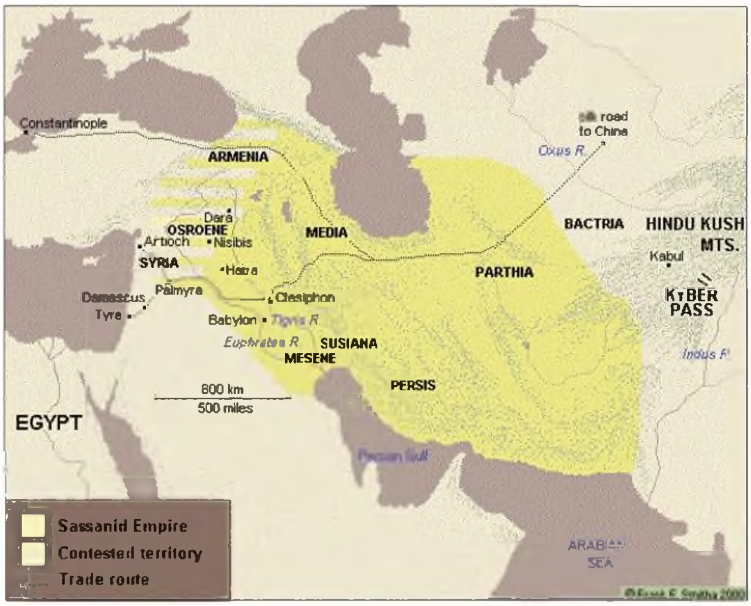

Рис. 7.6. Зліва – римська армія на марші. 315 рік (барельєф з Арки Костянтина, Рим), справа – володіння засновника держави Сасанідів царя Ардашира I

а потім Візантійською імперією (рис. 7.6). Римсько-перські та візантійсько-перські війни тривали з перервами у 230–628 рр. та, врешті-решт, закінчилися знищенням держави Сасанідів.

Війни Сасанідів з Римом відбувалися через наміри перських правителів повернути всі території колишньої держави Ахеменідів. Цього напередодні першої римсько-перської війни дарма вимагало в Римі перське посольство. Загострювалися відносини й через наміри контролювати Великий шовковий шлях, що раніше неодноразово сварило Рим із колишнім Парфянським царством.

Засновник держави Сасанідів цар *Ардашир I* розпочав військові дії з нападу у 230 р. на римські володіння в Месопотамії, Малій Азії та Сирії. Саме ці території були ареною битв упродовж кількох наступних десятиліть і століть. Як і під час війн проти Парфії, римляни зосередили на Сході значні військові сили, проте в умовах загальної кризи римського суспільства їхні дії не могли бути досить ефективними[1]. У цьому контексті потрібно розглядати існування у 260–273 рр. на південному сході Римської імперії сепаратистського Пальмірського царства (див. вище), яке спочатку діяло проти персів.

Певним успіхом римлян стало захоплення імператором *Галерієм* в 297 р. перської столиці Ктесифон. Наступного року він розгромив персів при Сатталі у Малій Азії. У полон до Галерія потрапили члени царської родини. Цар *Нарсе* намагався за будь-яку ціну повернути своїх дружин та дітей і відправив до Галерія посла. Того самого 298 р. було укладено Нісібіський мирний договір. Він встановлював кордон між Римом та Персією по річці Тигр, римський

1 Наприклад, у 283 р. під час успішної війни з персами імператор Кар загинув не від перської зброї, а від випадкового удару блискавки, а римські полководці витлумачили це як погане знамення й повернулися до римських кордонів.

імператор отримував Верхню Месопотамію, посилював вплив на Вірменію, міг призначати царів Іберії (сучасної Грузії) тощо.

Воєнні дії у наступні десятиліття призвели до поразки римлян та підписання в 363 р. Другого Нісібіського договору. Римське населення залишало Месопотамію, значна територія якої переходила від римлян до персів. Рим втрачав свій вплив у Вірменії та загалом у Закавказзі, але пожвавив торговельні стосунки з Персією.

> Сучасник цих подій римський історик Амміан Марцеллін називав цей мир «ганебним», оскільки за прохід із фактичного оточення залишків розгромленої римської армії перський цар «наполягав на поверненні йому, як він висловлювався, його володінь, відібраних у нього Максиміаном, і, як з'ясувалося на ділі, вимагав як викуп за нас п'ять областей за Тигром... Нам слід було десять разів битися, перш ніж виконати хоча б одну із цих вимог. Але на боязкого государя впливала зграя підлабузників...». Амміан Марцеллін мав на увазі, що новообраного імператора Іовіана його оточення залякувало перспективою громадянської війни в імперії.

Другий Нісібіський договір укладався на 30 років і зберігався сторонами увесь цей термін. Ще до закінчення терміну його дії за договором 386 р. Рим та Персія поділили Вірменію.

Чому германці у III–IV ст. посилили тиск на кордони Римської імперії?

У III–IV ст. у германських народів відбулося значне демографічне зростання, зміцнилася влада воєнних вождів й королів, та посилилася роль знаті, яка шукала у війнах проти Риму більш дохідних джерел наживи.

Для ведення більш ефективних війн у III ст. германські племена почали створювати великі союзи племен. Кожен з них виставляв під час військових дій вже не сотні, як звичайне плем'я, а тисячі й навіть десятки тисяч воїнів. Серед цих союзів племен найбільшими були готи, франки, вандали, бургунди, аламани тощо. Саме вони відіграли найбільш помітну роль у долі Римської імперії (рис. 7.7).

На рух германських племен вплинули також кліматичні умови – різке похолодання, яке змусило варварські народи посилити тиск на кордони Римської імперії в пошуках більш родючих земель. Рух германських племен був складовою бурхливих міграційних процесів IV–VII ст., відомих в історії міжнародних відносин як Велике переселення народів.

Певною мірою на вороже ставлення германців до римлян впливали й релігійні протиріччя. У язичницькій релігії германців на чолі інших богів стояв Водан – покровитель усіх воїнів, бог війни і перемоги. Свою войовничість, угодну Водану, германці протиставляли релігійним уявленням римлян, єдиною державною релігією яких з початку IV ст. імператор Костянтин зробив християнство з його «любов'ю до ближнього» та заповіддю «не вбий».

Рис. 7.7. Римська імперія і землі германців

Навіть поступове поширення серед германців християнства посіяло між ними й римлянами ворожнечу. Це сталося через те, що готи, а через них інші германці у IV ст. почали сповідувати переважно християнство аріанської течії, тоді як більшість римлян сповідувала християнство за Нікейським символом віри.

Ця відмінність була пов'язана з тим, що християнство серед готів поширив їхній перший єпископ *Ульфіла*, учасник посольства готів до імператора Костянтина. Погляди Ульфіли значною мірою збігалися з доктриною священника *Арія*, який заперечував вчення про єдину сутність Бога-Отця і Бога-Сина. У 325 р. Перший Вселенський собор християнської церкви в Нікеї засудив аріанство як єресь, а Нікейський символ віри містив твердження про єдину сутність Бога-Сина і Бога-Отця. Кілька десятиліть після цього тривала ідейна боротьба між аріанами та нікеянами-ортодоксами, переможцями з якої вийшли останні. Аріанство зберігалося здебільшого серед германських племен.

Саме готи першими серед германських племен змінили територіальний устрій Римської імперії та створили на її теренах державу в державі. Після них це вдалося зробити вандалам та бургундам.

7.4. Боротьба германців з Римською імперією наприкінці IV – у першій половині V ст.

Як вестготам вдалося створити перше за часом германське королівство в межах Західної Римської імперії?

Спочатку готи жили в Скандинавії та південному узбережжі Балтійського моря, а в III–IV ст. поселення готів вже охоплювали значні території Причорномор'я. Уже в цей період після розпаду єдиного готського союзу існував поділ на вестготів та остготів залежно від того, на заході чи на сході від Дніпра вони оселилися. На цих теренах готи підкорили своїй владі не лише племена скіфів, сарматів, слов'ян, а й германське плем'я герулів. Найбільшої могутності готи досягли за правління остготського короля *Германаріха (Ерманаріха)*, який у 360-ті – першій половині 370-х рр. значно розширив свою державу на півночі та сході. Однак його держава була розгромлена у 375 р. після вторгнення східних кочівників гунів.

> Германаріх не зміг організувати відсіч гунам: остготський король був дуже старим, у його державі почалася паніка, частина племен відмовилася від союзу з ним. У пориві помсти Германаріх наказав розірвати на частини кіньми дружину вождя одного з таких племен, а її брати-росомони у відповідь зуміли його важко поранити. Германаріх від цього поранення так повністю й не одужав і при наближенні гунів наклав на себе руки.

Остготи були приєднані до гунського союзу. Вестготи, щоб уникнути зіткнення з кочівниками, у 376 р. відправили до імператора Валента послів із проханням оселитися на правах федератів у прикордонній провінції Мезія (сучасна Болгарія). На Дунаї вже зібралося 200 тисяч. вестготів, у тому числі озброєних, яких римський автор Амміан Марцеллін порівняв із вогненною лавою та попелом, що викидає на римлян вулкан Етна[1].

Згідно з договором вестготи охороняли дунайський кордон імперії, але повстали проти імператора через зловживання римських чиновників. У 378 р. вестготи розгромили римську армію поблизу Адріанополя. Разом з усією армією загинув імператор Валент. Ця приголомшлива поразка римлян значною мірою змінила міжнародну ситуацію. Дунайський кордон був відкритий для варварів, а імперія вже не могла відкинути їх за свої межі. Уперше в римській історії до війська почали набирати навіть калік та хворих.

---

1 Той самий Амміан Марцеллін, наголошуючи войовничість «варварів», гостро критикував менталітет сучасного йому римського суспільства. Йшлося і про розпусних знатних людей, оточенці яких «аплодують з усілякими лестощами кожному слову людини вищого становища, граючи блазневу роль паразита древньої комедії», і про «ледачу чернь», представники якої «все своє життя ... проводять за вином та грою в кістки, у вертепах, розвагах та на видовищах. Великий цирк є для них і храмом, і житлом, і місцем зборів, і найвищою метою всіх їхніх бажань».

Вестготи й надалі вели війни проти Риму всупереч новим домовленостям[1]. Після поділу імперії в 395 р. на Західну та Східну (рис. 7.8) вестготи більш активно діяли в західних провінціях й загрожували Італії. Їхній король *Аларіх* певний час служив у римському війську, тому добре знав тих, проти кого воював. Можливо, його використовували у боротьбі один проти одного імператори Східної та Західної імперії Аркадій і Гонорій.

На Балканах та в Італії Аларіху успішно протистояв інший германець на римській службі – талановитий полководець, консул і фактичний правитель Західної імперії вандал *Стиліхон*. Однак неочікувана Аларіхом страта Стиліхона в 408 р. за звинуваченням у державній зраді полегшила готам завдання захоплення Риму.

У розпал чергової війни 408 р. для захисту Італії Стиліхон наказав римським легіонам назавжди залишити Британію й переконав імператора Гонорія і Сенат укласти компромісний договір з Аларіхом. За цим договором готи отримували близько 300 тис. солідів (приблизно дві тонни золота), поверталися на римську службу і в цій якості вирушали на війну до Галлії. Проте сенатори, які змагалися за владу зі Стиліхоном, звинуватили його в намірі зробити імператором свого сина. Імператор Гонорій, який був послідовно одружений на двох дочках Стиліхона, повірив не тестю, а сенаторам. Він наказав вбити Стиліхона, усіх його командирів і навіть членів сімей солдатів-германців. Італію охопила кривава хвиля масових убивств.

Безглузда страта Стиліхона і багатьох римських військових германського походження призвела до масової втечі найбільш боєздатних римських

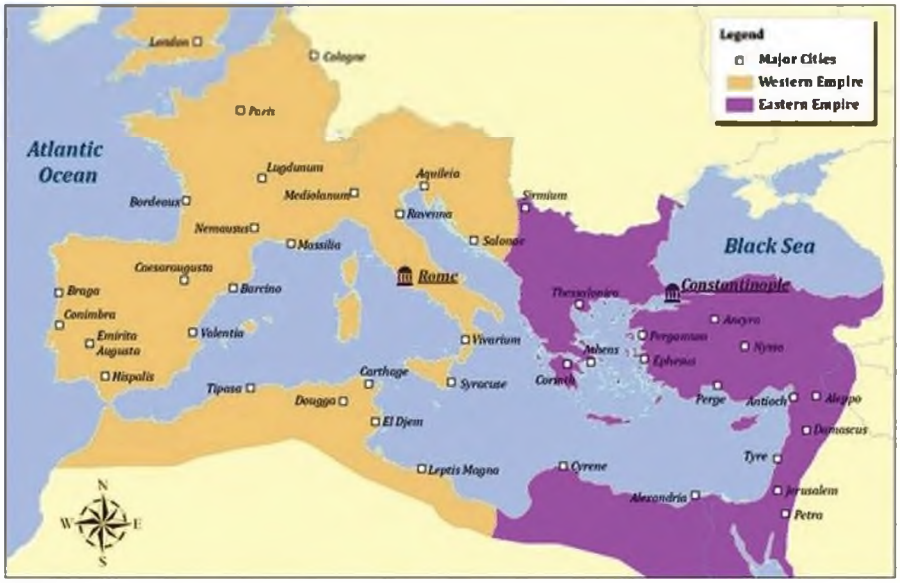

Рис. 7.8. Поділ Римської імперії на Західну та Східну

1 За черговим федеративним договором 382 р. імператор Феодосій Великий надав готам не лише Мезію, а й Фракію, фінансував їх як федератів і захисників дунайського кордону.

підрозділів до Аларіха. Він тричі брав в облогу Рим[1]. У місті не вистачало продовольства, почалося людожерство, раби тисячами тікали до вестготів. Імператор Гонорій знаходився в новій столиці Равенні і не міг допомогти приреченому місту.

24 серпня 410 р. германці увірвалися в Рим. Вони вчинили жахливу різанину і протягом трьох днів розграбували всі його будівлі, крім церков[2]. Це була клінічна смерть Західної імперії.

> Показово, що Гонорій у цей час займався аж ніяк не імператорською справою – розводив пташник, грався з улюбленими півниками та курочками, дав їм імена за назвами міст імперії. Найулюбленішу курочку він називав «Roma» («Рим» латинською – жіночого роду). Тому, коли гонець привіз приголомшливу звістку про те, що «загинув Рим (Roma)», Гонорій відповів : «Не може бути, я щойно тримав її на руках». Цей епізод красномовно свідчить про виродження імператорської династії, нерозуміння Гонорієм серйозності та фатальності всього, що відбувалося.
>
> Римський світ був деморалізований падінням Риму. Язичники намагалися звинуватити в цьому християн, які залишили «вічне місто» без Юпітера та інших богів-заступників. У відповідь на це відомий християнський теолог *Августин Аврелій (Блаженний)* написав свій відомий твір «Про місто Боже», в якому з обуренням відповів римським язичникам такими словами: «Ваші предки зробили війну ремеслом і поневолили сусідні народи Сходу. Розкіш, марнотратство та розпуста були природними наслідками римських перемог. Неробство римлян було результатом переповнення рабами Італії. Не ми, не християни, наповнили Італію рабами; не ми поставили їх нижче тварин...».

Аларіх не мав на меті зруйнувати саму імперію, а, навпаки, намагався продовжувати переговори. Того самого року він несподівано помер, а новий король вестготів Атаульф одружився з полоненою в Римі сестрою Гонорія Галлою Плацидією. Після черги конфліктів та домовленостей з дозволу Гонорія вестготи як його федерати оселилися в Південній Галлії. У 418 р. вони створили тут своє королівство з центром у м. Тулуза – перше за часом з германських королівств (рис. 7.9).

Сусідами вестготів були бургунди – вихідці з Південної Норвегії. Після тривалого руху східною та західною Германією вони у 413 р. уклали з Римом федеративну угоду. Імперія давала їм землі на лівому березі Рейна. Саме тут

---

1 Готи вдало воювали, але майже не вміли штурмувати добре укріплені міста. Хоча через господарський занепад у Римі межі V–VI ст. мешкало лише 60 тис. жителів, захопити його одразу було досить складно.

2 Вестготський історик VII ст. Ісидор Севільський описував, як на знак поваги Аларіха до святилища Апостола Петра король вестготів наказав повернути всі цінності в храм зі словами: «Я воюю з римлянами, а не апостолами».

Рис. 7.9. Вестготське королівство – перше за часом з германських королівств

бургунди створили своє протодержавне утворення. Імовірно, через те що вони краще за інших германців будували укріплені поселення (бурги), їх називали бургундами. Цей та наступний період життя племені на Рейні –відносини з гунами – відображено в одному з найвідоміших літературних творів людства, середньовічному німецькому епосі «Пісня про Нібелунгів».

Після навали гунів[1] частина бургундів приєдналася до гунського союзу, а частина здійснила перехід у Південно-Східну Галлію. Тут у 457 р. в басейні річки Рона бургунди заснували своє королівство.

Як і вестготи, бургунди були федератами Західної Римської імперії до її падіння.

Пограбування Риму вандалами. На відміну від вестготів та бургундів непримиренним ворогом Римської імперії в останні десятиліття її існування був германський племінний союз вандалів[2]. Під натиском гунів у 406 р. вандали та їхні союзники свеви й алани прорвали оборонні рубежі імперії на Рейні й вторглися до Галлії. Оскільки римський полководець Стиліхон (див. вище) був вандалом, крім інших звинувачень у державній зраді, його підозрювали ще й у змові з одноплеменцями.

За кілька років вандали, свеви й алани розграбували Галлію, вдерлися до Іспанії, яку розділили за жеребом, та оволоділи римським флотом в іс-

1 До гунів за допомогою звернулася римська влада, щоб придушити антиримський виступ бургундського короля Гундікара. У 436 або в 437 р. гуни розгромили Гундікара, який загинув у битві.

2 До цього на початку IV ст. за договором з імператором Костянтином I вандали оселилися в римській Паннонії і повинні були надавати римській армії кавалерійські підрозділи.

панських портах[1]. Оскільки Середземне море тривалий час було внутрішнім морем імперії, римська влада уважно стежила, щоб варвари не змогли навчитися корабельній справі. У цьому разі приморські землі імперії були б зовсім беззахисні.

Під натиском римських військ та їхніх союзників вестготів вандали на чолі з королем Гейзеріхом вирушили на трофейному флоті до Північної Африки. Саме тут після запеклої війни вони разом з аланами заснували у 439 р. своє королівство зі столицею в Карфагені.

> Вибір вандалами території для захоплень саме в Північній Африці пояснюється боротьбою римського намісника Боніфація проти центральної влади, яка намагалася його відсторонити від посади. Можливо, саме він запросив вандалів на допомогу й обіцяв їм за це надати величезні території. Після воєнних зіткнень з римськими військами Гейзеріх у 435 р. уклал договір з імператором Валентиніаном III. За договором імператор визнавав захоплення вандалів за умови сплати ними данини. Надалі римська влада йшла на все більші поступки вандалам, хоча договір 442 р. й передбачав, що вандали охороняють римські володіння в Африці від берберів.

Вандали сповідували аріанство й у своєму королівстві дуже жорстоко переслідували римлян-ортодоксів, багато з яких були продані в рабство. Договори з імперією Гейзеріх постійно порушував, оскільки бачив її занепад. Завдяки флоту він швидко підкорив своїй владі Балеарські острови, Сицилію, Сардинію, Корсику.

У 455 р. вандали здійснили напад на Рим, захопили його без бою і 14 днів грабували «вічне місце». Імовірно, напад стався через те, що Гейзеріха таємно запросила зробити це вдова вбитого імператора Валентиніана III для помсти вбивцям. Зазвичай саме з цією подією пов'язують виникнення у XVIII ст. терміна «вандалізм» на позначення безглуздого знищення пам'яток матеріальної й духовної культури. Насправді разом з вандалами в розграбуванні Рима брали участь тисячі їхніх союзників берберів, а в Північній Африці вандали діяли проти римлян ще більш жорстоко, ніж у Римі.

Гейзеріх не залишився в Італії, а повернувся зі здобиччю та полоненими у свої володіння. Він став свідком падіння Західної Римської імперії, хоч і пережив її всього на один рік.

---

1 Римська влада за договором 411 р. визнала ці захоплення вандалів, свевів та аланів, але намагалася зберігти контроль над портовими містами.

7.5. Війни Римської імперії у третій чверті V ст. та її падіння

Як взаємодіяли Римська імперія та Гунська держава?

Найнебезпечнішим ворогом Риму та германців був гунський племінний союз. До нього ввійшло багато племен монгольського, угро-тюркського, германського походження[1]. Гуни контролювали величезні території Східної Європи, наприкінці IV ст. вони захопили Паннонію, яку фактично перетворили на центр своїх володінь. Саме їхній наступ змусив короля вестготів Аларіха залишити Паннонію та вирушити до Італії, а Римська імперія для свого спасіння від вестготів і боротьби з іншими варварами уклала з гунами федеративний договір. Це на початку V ст. усунуло гостроту римсько-гунських відносин і навіть дозволяло римській владі використовувати гунську кінноту[2] для війн не лише проти германців, а й проти небезпечних галльських повстанців багаудів.

Культурний вплив імперії зумовив певну романізацію гунської верхівки. У 434 р. королями гунів стають співправителі Аттіла і Бледа, вбитий Аттілою через два роки. Аттіла[3] був наймогутнішим правителем середини «Довгого» V ст.[4] (рис. 7.10). Він говорив: «Де ступив мій кінь, там уже не рости траві!». Сучасники прозвали його Бич Божий.

У 436 (або у 437) р. Аттіла розгромив на Рейні бургундський племінний союз, але головною своєю здобиччю він хотів бачити Римську імперію. За договором з імператором Східної Римської імперії він змусив її пла-

Рис. 7.10. Медаль із зображенням Аттіли (із зібрання імператора Рудольфа II)

1 Досить активними в гунському союзі були племена остготів.

2 Гуни були чудовими вершниками. Як повідомляв Амміан Марцеллін, гуни «ніби прикуті до коней, сильних, але потворних. Сидячи на коні, він (гун) їсть, п'є, спить, притуляючись до шиї коня».

3 Найбільш імовірно, що ім'я Аттіла походить від тюркського «ат-іллє» («вершник»).

4 Готський історик VI ст. Йордан в «Історії готів» наголошував, що Аттіла був людиною, «народженою на світ для потрясіння народів, жахом усіх країн», «гідний подиву з нечуваної слави своєї серед варварів», і, «породжуючи війни», його помисли були «звернені на руйнування світу».

тити вдвічі більшу данину, ніж вона сплачувала його попереднику, але в 441–447 рр. Аттіла двічі здійснював спустошливі походи в балканські землі імперії. Константинополю потрібно було негайно домовлятися з гунами. В цьому своїй батьківщині допоміг видатний дипломат *Пріск Панійський*. У 449 р. він як секретар посольства вирушив із послом сенатором *Максиміном* у безнадійну і небезпечну поїздку до табору Аттіли, який погрожував Візантії війною. При цьому не Максимін, а Пріск Панійський зумів домогтися укладення миру.

> Безнадійність і небезпечність дипломатичної місії посольства Максиміна і Пріска Панійського пояснювалася не лише впертою позицією Аттіли, а ще й тим, що східноримський імператор *Феодосій II* відправив з послами двох гунів, яким таємно доручив вбити Аттілу. Про це відразу дізнався сам гунський король. Пріск не знав про змову. Імовірно, що не знав про це й Максимін, який був повністю деморалізований цією звісткою. Незважаючи на це, Пріску вистачило таланту, щоб довести Аттілі непричетність очільників посольства до змови, відвести небезпеку від Східної Римської імперії та переконати Аттілу укласти вигідний для нього мир. Його умови передбачали видачу Аттілі перебіжчиків, близько 2 тонн золота, щорічну данину тощо. За договором гуни утримувалися від нападу на Східну Римську імперію.
>
> Пріск Панійський докладно описав подорож посольства до гунського короля і був першим автором, який залишив відомості про зовнішність, оточення, побут та двір Аттіли часу його найбільшої могутності.

Мир 449 р. врятував Східну Римську імперію. Аттіла вирішив збільшити території на заході. Він захопив землі до Данії і Рейну і в 451 р. здійснив напад на Галлію. Величезне військо гунів розграбувало північну Галлію, але було відкинуте від Орлеану союзними військами римлян і германців[1] на чолі з *Аецієм*. Аттілі та його кінноті потрібне було зручне місце для битви, тому гуни відступили на Каталаунські поля (сучасна Північно-Східна Франція). Саме тут улітку 451 р. Аецій зміг перемогти Аттілу в битві, яка залишалася найкровопролитнішою з усіх в європейській історії до XIX ст. У цій битві загинув головний союзник римлян – вестготський король *Теодоріх*, після чого вестготи вирішили повернутися у свої володіння та не переслідувати Аттілу. Це робило перемогу Аеція неповною.

> Цю битву докладно описав Йордан у його «Історії готів». Він повідомив не лише про склад військ, перебіг подій та жахливі втрати, але й про те, що напередодні «битви народів» на Каталаунських полях досі непереможний Ат-

1 Найчисленніший германський контингент союзної армії складали вестготи. Як повідомляв Йордан, «імператор Валентиніан направив до везіготів (вестготів) і до їхнього короля Теодеріха посольство з такими промовами: "Розсудливо буде з вашого боку, найхоробріші з племен, [погодитись] з'єднати наші зусилля проти тирана, що зазіхає на весь світ..."»

тіла занепав духом після бесіди з провісниками. За словами Йордана, Аттіла «наказав через віщунів запитати про майбутнє. Вони, вдивляючись за своїм звичаєм то у нутрощі тварин, то в якісь жилки на обскобленних кістках, оголошують, що гунам загрожує біда». Про саму ж битву Йордан писав: «Сходяться врукопашну; битва – люта, змінна, звіряча, завзята. Про подібний бій ніколи досі не розповідала жодна давнина, хоча вона й оповідає про такі діяння, величніших за які немає нічого, що можна було б спостерігати в житті, якщо тільки не бути самому свідком цього самого дива. Якщо вірити людям похилого віку, то струмок на згаданому полі, що протікав у низьких берегах, сильно розлився від крові з ран убитих; збільшений не зливами, як завжди, але схвильований від незвичайної рідини, він від переповнення кров'ю перетворився на цілий потік».

Шалені людські втрати на Каталаунських полях послабили позиції гунського союзу. Аттіла залишив Галлію, але у наступному 452 р. здійснив напад на Північну Італію. Гуни готувалися до захоплення Риму і всього Апеннінського півострова. З усіх земель гунських володінь до Аттіли підходили нові війська. Імперія завмерла в очікуванні своєї долі, але навесні 453 р. Аттіла вкотре здивував змучений ним світ: він несподіванно помер під час весільного бенкету.

Йордан, посилаючись на записки відомого попередника, так повідомляв про смерть Аттіли: «На час своєї смерті він, як передає історик Пріск, узяв собі в подружжя – після незліченних дружин, як це у звичаї того народу, дівчину чудової краси на ім'я Ільдико. Ослаблий на весіллі від великої нею насолоди і обтяжений вином і сном, він лежав, плаваючи в крові, яка звичайно йшла у нього з ніздрів, але тепер була затримана у своєму звичайному ході і, виливаючись смертоносним шляхом через горло, задушила його. Так сп'яніння принесло ганебний кінець уславленому у війнах королю».

Йордан так описав похорон Аттіли: «Уночі таємно труп віддають землі, міцно уклавши його в [три] труни – перша із золота, друга із срібла, третя із міцного заліза. Наступним міркуванням роз'яснювали вони, чому все це личить наймогутнішому королеві: залізо – тому що він підкорив племена, золото та срібло – тому що він прийняв орнат обох імперій. Сюди ж приєднують зброю, здобуту в битвах з ворогами, дорогоцінні фалери, що сяють багатобарвним блиском каменів, і різні прикраси, якими відзначається оздоблення палацу. Для того, щоб запобігти людській цікавості перед такими великими багатствами, вони вбили всіх, кому доручено було це діло, огидно таким чином винагородивши їх; миттєва смерть спіткала тих, хто поховав так само, як спіткала вона й похованого».

Разом з тілом Аттіли була похована й надія гунів на захоплення Італії. Після цієї приголомшливої смерті гунський племенний союз розпався, а

племена, що входили до нього, стали учасниками етнополітичних процесів доби раннього Середньовіччя.

Чому Західна Римська імперія припинила своє існування?

Смерть Аттіли не врятувала, а лише відстрочила загибель Західної Римської імперії. Успіх на Каталаунських полях був її останньою перемогою. Загроза імператорській владі у третій чверті V ст. значно посилилася зсередини. Загострилася боротьба навколо престолу, Валентиніан III наказав вбити переможця гунів Аеція, а державні інтереси зраджували навіть члени імператорської родини.

Історики міжнародних відносин, починаючи з Йордана, вважають, що приводом для вторгнення Аттіли до Італії в 452 р. була свара з імператором Валентиніаном III його сестри Гонорії, яку той утримував під вартою. Щоб помститися братові Гонорія, за словами Йордана, «таємно послала євнуха до Аттіли і запросила його захистити її від владолюбства брата – зовсім негідне діяння: купити собі свободу хтивості ціною зла для всієї держави». Оскільки імператор наказав перехопити гінця й відрізати йому все, що не встигли відрізати до цього, розлютований Аттіла затребував не лише звільнити Гонорію, а й відправити до нього разом з нею як придане (посаг) значну частину царських скарбів.

Валентиніан III спровокував на зраду свого наближеного Петронія Максима. Історик VI ст. Прокопій Кесарійський вважав, що імператор згалтував дружину Петронія Максима після того, як той програв йому у шахи свій перстень, а Валентиніан послав до вродливої жінки слугу, який нібито від чоловіка запросив її негайно прийти до палацу. Після цього Петроній вирішив помститися імператору. Спочатку він переконав Валентиніана III в тому, що головна опора імперії консул Аецій став надто незалежним після перемоги над гунами і може позбавити його влади. За наказом імператора Аецій, якого називали згодом «останній римлянин», був вбитий імператорським євнухом. Валентиніан III зробив те, з приводу чого йому відкрито казали: «Ви своєю лівою рукою відрубали собі праву руку». Після цього Петроній організував змову і імператора було вбито двома охоронцями – колишніми офіцерами Аеція.

Навіть напад вандалів та їхнє пограбування Риму у 455 р. відбулося після того, як Петроній Максим оголосив себе імператором і силою змусив вдову Валентиніана III Ліцинію Євдоксію стати його дружиною. За допомогою проти Петронія вона звернулася до вандальського короля Гейзеріха. Звістка про наближення вандалів викликала в Римі паніку. Але спроби Петронія Максима втекти з міста закінчилися його смертю: імператора-узурпатора римляни забили на смерть камінням, розірвали тіло на шматки та кинули його тіло до Тибру. Він правив лише два місяці.

Після вбивства Валентиніана III у 455 р. на римському престолі за 20 років змінилися дев'ять імператорів, і майже всі вони були або вбиті, або від-

Рис. 7.11. Монета із зображенням Ромула Августула – останнього імператора Риму

сторонені від влади. Імператорська влада остаточно занепала. Реальна влада у Західній Римській імперії була вже в руках германських військових вождів, які зводили на престол своїх ставлеників. У таких умовах 4 вересня 476 р. відбулася подія, яку майже не помітили сучасники. Цього дня германські найманці відсторонили від влади останнього імператора Західної Римської імперії. За злою іронією долі цей неповнолітній імператор *Ромул Августул* (рис. 7.11) мав те саме ім'я, що й легендарний засновник Риму *Ромул*.

Після цього германські найманці оголосили своїм правителем *Одоакра*, батько якого служив ще Аттілі і як гунський посол був відправлений ним свого часу до Константинополя. Його ж син Одоакр відправив до Константинополя те, що ставило крапку в історії імператорської влади в Італії – інсигнії (ознаки влади) імператорів. Це означало, що єдиним імператором як на Сході, так і на Заході Одоакр та його прибічники визнають правителя Візантії Зенона. Зенон погодився зі статусом єдиного імператора: прийняв інсигнії і дарував Одоакру титул римського патриція, визнав його владу над Італією.

Отже, 476 рік вважається завершенням доби Стародавнього Світу і початком доби Середньовіччя.

Контрольні запитання

1. Як зовнішньополітичні чинники та вдалі війни вплинули на встановлення в Римі одноосібної влади?
2. У чому проявлялися характерні риси ідеології римського імперіалізму?
3. Чому війни з германцями були найтривалішими війнами Римської держави?
4. Які міжнародні наслідки мали війни римлян у Британії, дунайських землях і Дакії?
5. У чому полягають особливості східної політики римських імператорів?
6. Яким було міжнародне становище Римської імперії у III–IV ст.?
7. Як розгорталися ключові події під час римсько-перських війн?
8. Чому германці у III–IV ст. посилили тиск на кордони Римської імперії?
9. Як вестготам вдалося створити перше за часом германське королівство в межах Західної Римської імперії?

10. Якими були наслідки вторгнень вандалів?
11. Як взаємодіяли Римська імперія та Гунська держава?
12. Чому Західна Римська імперія припинила своє існування?

Список літератури

Берд М. SPQR. Історія Давнього Риму. Київ : Форс, 2019. 496 с.

Булик М. В. Історія міжнародних відносин у давні часи : навчальний посібник. Маріуполь : МДУ, 2017. 274 с.

Буткевич О. В. Міжнародне право Стародавнього Світу : монографія. Київ : Україна, 2004. 864 с.

Войтович Л., Овсінський Ю. Історія війн і військового мистецтва. Т. 1. Київ : Фоліо, 2017. 896 с.

Вонсович С. Г. Історія зарубіжних політичних вчень : навч. посіб. Ч. 1. Політичні вчення Стародавнього Сходу і античності. Кам'янець-Подільський, 2021. 160 с.

Гавриленко О. А., Сироїд Т. Л. І*сторія міжнародного права:* стародавня доба : навчальний посібник. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. 232 с.

Гай Светоній Транквілл. Життєписи дванадцяти цезарів / пер. П. Содомори. Львів : СПОЛОМ, 2012. 280 с.

Гай Юлій Цезар. Нотатки про війну з галлами: з додатком Авла Гірція. Київ : Апріорі, 2021. 248 с.

Дмитренко В. Октавіан Август. Львів : Кальварія, 2011. 272 с.

Зінченко А. Л. Історія дипломатії: від давнини до нового часу. Київ : Проза, 2005. 560 с.

Історія європейської цивілізації. Рим / під ред. Умберто Еко ; [пер. з італ.: Л. Д. Ципоренко та ін.]. Харків : Фоліо, 2014. 1102 с.

Петречко О. М. Історія Стародавнього Риму : підручник. Дрогобич : ДДПУ ім. Івана Франка, 2017. 576 с.

Шама О. І. Історія Стародавнього Риму: хрестоматія : посіб. для студ. іст. ф-ту. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. 352 с.

Ball W. Rome in the East: Transformation of an Empire / 2nd ed. London & New York : Routledge, 2016. 594 p.

Beate D., Winter E. Rome and Persia in Late Antiquity. Neighbours and Rivals. Cambridge : Cambridge University Press, 2007. 348 p.

Gibbon E. The History of the Decline and Fall of the Roman Empire. London : Penguin Classics. 2001. 795 p.

Kershaw S. R. Barbarians: Rebellion and Resistance to the Roman Empire. London : Robinson, 2019. 519 p.

Owen F. The Germanic people; their Origin Expansion & Culture. New York : Barnes & Noble Books, 1993. 317 p.

Phillips C., Axelrod A. Encyclopedia of Historical Treaties and Alliances. New York : Facts on File, 2005. 1071 p.

Scheidel W. Escspe from Rome: The Failure of Empire and the Road to Prosperity. Princeton : Princeton University Press, 2019. 696 p.

Частина друга

СЕРЕДНІ ВІКИ

Людовик VII на чолі війська у битві проти сарацин
під час другого хрестового походу (мініатюра XIV ст.)

РОЗДІЛ 8

Міжнародні відносини й дипломатія Західної Європи в добу раннього Середньовіччя

8.1. Особливості дипломатії та міжнародних відносин у добу Середньовіччя
8.2. Зовнішня політика нових германських держав
8.3. Дипломатія та війни Франкської держави Меровінгів
8.4. Зовнішня політика Каролінгів. Імперія Карла Великого та її розпад
8.5. Постверденська Європа в міжнародних відносинах

8.1. Особливості дипломатії та міжнародних відносин у добу Середньовіччя

На які періоди поділяється історія міжнародних відносин доби Середньовіччя?

Із падіння в 476 р. під ударами варварів Західної Римської імперії починається нова доба всесвітньої історії – історія Середньовіччя. Цей період охоплював час між історією стародавнього світу та новою історією. На думку більшості сучасних вчених і згідно з науковою традицією, Середньовіччя тривало приблизно тисячу років (з кінця V до кінця XV ст.)[1].

Міжнародні відносини доби Середньовіччя зазвичай поділяють на три періоди:

1) *раннє Середньовіччя* (кінець V – середина XI ст.). – час виникнення нових германських, слов'янських та інших держав у Європі; арабська експансія в Азії та Африці; доба політичної роздробленості, коли війни та дипломатична активність мали переважно локальний характер; спроби відродити Римську імперію; зміцнення християнства та

1 Термін «Середньовіччя» (лат. *medium aevum*) першим увів італійський вчений-гуманіст *Флавіо Бйондо* у своїй праці «Три декади історії від падіння Римської імперії» (1453). Це поняття «Середні віки» остаточно поширив у європейській науці наприкінці XVII ст. німецький учений *Крістоф Келлер (Целларіус).* Він обстоював необхідність поділу історії на давню, середньовічну (від падіння Західної Римської до падіння Візантійської імперії) та нову.

поява ісламу, що істотно впливало на формування зовнішньополітичних доктрин;

2) *високе, або класичне, Середньовіччя* (середина XI – кінець XIII ст.) – час формування лицарства як воєнного стану, зміцнення центральної влади; доба хрестових походів та монгольської навали як глобальних зіткнень західної та східної цивілізацій; відродження міського способу життя і загострення міждержавної боротьби за торгові інтереси;
3) *пізнє Середньовіччя* (XIV – кінець XV ст.) – час створення національних держав, удосконалення їхньої дипломатичної служби; початок формування націй та обстоювання національних інтересів разом із боротьбою за династичні інтереси правителів.

Наведена періодизація відбиває так званий європоцентричний підхід. Тому хронологічні межі цих періодів відрізнялися в країнах Європи та на позаєвропейському просторі. Наприклад, деякі вчені вважають, що доба Середньовіччя в Китаї починається з III ст., а в самій Європі пізнє Середньовіччя охоплювало не XIV–XV ст. (яке об'єднають з попереднім періодом), а XVI – першу половину XVII ст., тобто час до виникнення першої системи міжнародних відносин – Вестфальської (з 1648 р.).

Головними особливостями міжнародних відносин доби раннього Середньовіччя були:

1) відсутність тривалих і стабільних зон колективної безпеки, війна як звичайний засіб вирішення міждержавних протиріч, політичний тиск з позиції сили;
2) вузьке коло осіб як носіїв влади і розробників завдань зовнішньої політики, здійснення її переважно монархами, міжособистісні відносини між якими були основою міждержавних відносин;
3) політична роздробленість, зумовлена специфікою феодальних суспільних відносин, намагання феодалів посилити власний суверенітет і перетворити сеньйорію на окрему державу[1];
4) значне стирання граней між внутрішньою та зовнішньою політикою феодальних князівств як самостійних акторів;
5) велика роль церкви та активне використання релігії як державної ідеології, релігійна нетерпимість, вплив релігійного чинника на форми і методи міжнародної взаємодії (хрестові походи християн, джихад мусульман тощо);
6) примітизація та децентралізація дипломатичної служби;

1 Існуюча в епоху Середньовіччя система васалітету істотно заплутувала відносини між різними ланками влади навіть в одній державі. Звичай дозволяв феодалу бути васалом іноземного правителя. Тому, наприклад, в англійській армії XII–XIV ст. було багато французів, які воювали проти французького короля.

7) поява нових акторів міжнародних відносин (духовно-лицарських орденів, великих союзів міст, впливових банків тощо).

Хоча європейські духовно-лицарські ордени підпорядковувалися Папі Римському (див. докладно п. 9.5), деяким з них вдавалося здійснювати самостійну зовнішню політику на великих територіях. Показовим є приклад Тевтонського ордену, який був заснований наприкінці XII ст. під час Третього хрестового походу в Палестині, але пізніше був переведений у східну Європу для війн проти прусів й народів Балтії. Унаслідок завоювань у XIII ст. виникла окрема Держава Тевтонського ордену, а, після того як у середині XIV ст. данський король продав Ордену захоплену данцями Естляндію, територія Орденської держави охоплювала майже всю Балтію та Прусію. До початку XV ст. ця держава була однією з найбільших у Європі.

Оскільки міждержавні відносини були, по суті, особистими відносинами королів, світських та духовних феодалів, правителі обговорювали питання зовнішньої політики у вузькому колі наближених – королівській раді, а дипломатичну місію виконували або самі, або доручали її одному з членів ради. Наприклад, у Франції X–XIII ст., крім королівської ради, діяла і Велика королівська рада (Генеральна курія), куди запрошувалися й феодали – васали короля. Генеральна курія скликалася лише з нагоди помазання короля або оголошення війни. У Німеччині до XIII ст. зберігалася міцна королівська влада, а королівська надвірна рада (гофтаг) і з'їзди знаті (рейхстаги) виносили королю свої рекомендації з питань зовнішньої політики. Тут, як і у Франції, королі часто залучали для дипломатичних доручень духовних осіб.

Специфічною рисою міжнародної взаємодії в добу Середньовіччя було право приватної війни і, відповідно, приватна дипломатія. Ці приватні війни тривали протягом майже всього Середньовіччя. Відповідно, разом з ними діяла й приватна дипломатія сеньйорів.

Змінювалися не лише прийоми ведення війни, а й правила її оголошення. Так, германські королі часів Великого переселення народів зазвичай нападали зненацька, хоча правила припускали, що можна замінити битву між двома арміями, якщо влаштовувався поєдинок. У ньому мали брати участь або самі королі, або найкращі воїни[1].

Поступово через процес політичної децентралізації правила оголошення війни чи ведення дипломатичних переговорів привласнили собі окремі феодали. Вони, як і королі, оголошували війну або укладали мир через особли-

1 Ці правила існували не лише в германців. Наприклад, у 971 р. руський князь Святослав обговорював можливість поєдинку проти візантійського імператора Іоанна I Цимісхія. Святослав вважався найбільш войовничим правителем свого часу, але й Іоанн I, за словами середньовічного хроніста Лева Диякона, «...один без остраху нападав на цілий загін і, перебивши безліч [ворогів], зі швидкістю птаха повертався до свого війська, цілий і неушкоджений».

вих вісників – герольдів (рис. 8.1). Ці герольди в одязі з гербами своїх сеньйорів вважалися недоторканними, як посли, і за допомогою символічних дій або усно вони передавали вимоги, доручення, ультиматум тощо.

Хоча королівська влада намагалася покласти край війнам між своїми феодалами, феодальні сеньйори воювали та вели переговори як глави самостійних держав. Вони навіть могли оголошувати війну самому королю.

Наприклад, у 1215 р. англійські феодали та міста змусили короля Іоанна I Безземельного підписати політико-правовий документ під назвою «Велика хартія вільностей». Документ обмежував владу короля загальною радою королівства та комітетом двадцяти п'яти баронів. Цей комітет міг не лише примушувати короля до відновлення порушених прав, а й воювати проти нього. Тому, коли король за підтримки Папи Римського відмовився виконувати «Велику хартію вільностей» та почав війну проти феодалів, вони вважали свої військові дії проти нього повністю законними. Проте саме в Англії з її традиційно міцною королівською владою королям вдавалося забороняти приватні війни на досить тривалий час. Лише після поразки у Франції під час Столітньої війни приватна війна спалахнула в Англії у новій формі – як громадянська війна Червоної та Білої троянд (1455–1485).

В інших країнах Європи королям не вдавалося ефективно протидіяти приватним війнам, королівська влада лише обмежувала їх певними правилами. Згідно із законодавчим актом «Золота булла» (1356) німецького імператора *Карла IV* встановлювалися правила оголошення приватної війни, яка, по суті, була офіційно легалізована (див. докл. п. 10.5). У Франції для протидії феодальним міжусобицям, до яких часто втручалися зовнішні сили, королі вдавалися до певних юридичних постанов. Так, французький король *Людовік IX Святий* (1226–1270) заборонив приватні війни в королівському домені, а на решті території Франції ввів так зване правило «40 днів короля». Правило забороняло

Рис. 8.1. Зліва – середньовічний герольд, справа – мініатюра з «Романа про Трістана та Ізольду» XV ст. (Музей Конде, Шантії, Франція)

починати війни протягом цього терміну, бо за 40 днів одна зі сторін конфлікту (як правило, слабша) могла перенести суперечку до суду короля.

Якими були форми й методи дипломатії та міжнародних відносин у добу Середньовіччя?

Міжнародні відносини доби Середньовіччя мали дві основні форми – мирні (дипломатічні стосунки) та немирні (війна). Через занепад дипломатичного мистецтва і недосконалу організацію відповідних служб правителі в міждержавних відносинах надавали перевагу використанню права сили.

Дипломатична діяльність доби Середньовіччя здійснювалася в таких формах:

1) переговори правителів держав, послів та інших довірених осіб;
2) дипломатичне листування;
3) підготовка та укладання міжнародних договорів;
4) міжнародні конгреси та церковні собори.

Крім церковних з'їздів (соборів), на які прибували вищі ієрархи церкви з усіх країн Європи, у добу Середньовіччя скликалися й світські конгреси. Проте не завжди вони були ефективними формами регулювання міжнародних відносин. Наприклад, у 1429 р. в Луцьку (замок Любарта) відбувся з'їзд європейських монархів для вирішення політичних та економічних питань держав Центрально-Східної Європи. Були присутні правителі або їхні представники з Польщі, Литви, Священної Римської імперії, Угорщини, Москви, Візантії, Данії тощо. На ньому безуспішно обговорювалися питання допомоги Константинополю в боротьбі проти турків-османів. Харківський історик міжнародних відносин М. О. Таубе навіть трактував цей конгрес як «перший досвід дипломатичних переговорів у широких розмірах на великому міжнародному конгресі за особистої участі государів». Однак через протиріччя учасників Луцького з'їзду Візантія не отримала військової допомоги Заходу й у 1453 р. була остаточно знищена турками-османами.

Методами середньовічної дипломатії як комплексу дій, здійснюваних державою на міжнародній арені, є:

1) місіонерська діяльність (поширення християнства чи ісламу) для збільшення потенційних союзників серед колишніх супротивників[1];
2) використання міждержавних та внутрішніх протиріч в іноземних державах у власних інтересах;
3) укладання угод (союзних, мирних, торговельних);
4) шлюбна дипломатія.

---

1 Проте християнізація та ісламізація відбувалася досить повільно. Було багато випадків, коли місіонера або правителя-християнина вбивали місцеві язичники. Так, язичники-пруси вбили чеського єпископа X ст. *Адальберта Празького*, який намагався проповідувати ним християнство.

Шлюбна дипломатія доби Середньовіччя зумовлювала створення великих держав, наприклад Іспанії (див. докладно п. 10.1). Тема шлюбної дипломатії була настільки актуальна, що навіть стала сюжетом найпопулярнішого у середні віки «Романа про Трістана та Ізольду» (XII–XIII ст.) (див. рис. 8.1).

Проте в добу Середньовіччя були й скандальні приклади шлюбної дипломатії. У 1193 р. через політичні розрахунки французький король *Філіп II Август* одружився з *Інгеборгою Датською*, сестрою датського короля Кнуда VI, дочкою Вальдемара I та Софії Полоцької, матір якої прибула до Данії з Русі. Переговори про шлюб тривали півроку, але, коли наречена прибула морем до нової батьківщини, союз із Данією Франції вже не був потрібен. Після першої шлюбної ночі Філіп II хотів вигнати дружину, звинуватив її в чаклунстві, й оскільки вона не збиралася їхати, він на 20 років посадив її за грати в замок Етамп. Інгеборга знаходилася там у жахливих умовах. Не допомогло навіть заступництво Папи Римського, який відлучив короля від церкви. І тільки коли Філіпу II знадобився союз із Папою Римським, він повернув Інгеборгу. Та пробачила чоловіка й пережила його на 13 років.

У добу Середньовіччя носії влади використовували різні прийоми дипломатії для впливу на переговорника під час ведення переговорів. Серед основних засобів середньовічної дипломатії традиційно визначають такі:

1) компроміс;
2) переконання;
3) примус;
4) підкуп.

Переконання могло поєднуватися з іншими засобами дипломатії, зокрема переконанням, компромісом та підкупом[1].

Особливо активно підкуп вождів ворожих племен використовувала Візантія, правителі яких повторювали: «У нас є головне, що діє на варварів, –

Щоправда, реальні результати його місіонерства в Пруссії були мізерними, про них навіть нічого не повідомляє нам автор найдавнішої польської хроніки *Гал Анонім*, який співчутливо описав його загибель. На відміну від нього автор першої чеської хроніки священник і дипломат Козьма Празький вважав, що в Пруссії він все ж таки «посіяв слово Боже». Ще один типовий трагічний приклад наслідків місіонерства – убивство у 1030 р. норвезького короля *Олафа II Святого*. У «Сазі про Олафа Святого» йдеться про те, що його вбили загони місцевих селян-язичників після його повернення зі Швеції та спроби за допомогою шведських військ повернути собі трон. Оскільки християнина Олафа вбили сокирою, на пам'ять про цю подію на гербі Норвегії зображений лев із срібною сокирою в лапах.

1 Приклад цього наведено в середньовічному французькому героїчному епосі «Пісня про Роланда», в якому арабський правитель Сарагоси *Марсилій* намагається переконати франкського короля Карла Великого не продовжувати війну, а залишити територію Іспанії:

Барони! – так звернувся Карл до франків.
Марсілій вирядив до нас посольство.
Він обіцяє нам багатства незчисленні:

чини та гроші». Підкупали ворогів напередодні битв або давали гроші впливовим іноземним посадовцям, щоб розторгнути міжнародну коаліцію.

Наприклад, французький король *Філіп II Август* (1180–1223) підкупив при німецькому імператорському дворі державного діяча і полководця *Маркварда фон Анвейлера*, який провалив проєкт англо-німецького союзу. Той самий Філіп II Август підкупив перед «битвою народів» при Бувіні (1214) *герцога Брабантського*, який перший подав сигнал до втечі.

Підкуп був звичайним явищем у міжнародних відносинах й під час виборів королів Німеччини. Великі німецькі князі використовували ці вибори як відвертий торг з метою збагачення за рахунок іноземних кандидатів. Так, на скандальних виборах короля Німеччини у 1257 р. головними претендентами були іноземці – кастильський король *Альфонсо X* та граф *Річард Корнуольський*, брат англійського короля *Генріха III*. Завдяки своїм свинцевим та олов'яним копальням у Корнуоллі Річард вважався одним із найбагатших феодалів Європи. Найвпливовіший духовний князь-вибірник архієпископ Кельнський за 12 тис. марок (3 т срібла та золота), що отримав від Річарда, обіцяв схилити інших князів-вибірників на його бік. Баварському герцогу було обіцяно 18 тис. марок, по 8 тис. – кожному з князів, які будуть голосувати за Річарда. Грошові питання обговорювалися відкрито. Хабари зробили свою справу, і англійця Річарда обрали на сеймі королем Німеччини. Однак через два місяці інші князі-виборники на чолі з архієпископом трирським обрали королем іспанця Альфонсо X і направили до нього депутатів, щоб він дав їм за це 20 тис. марок кожному. Тоді Річард підсилив аргументи на свою користь і швидко приїхав із додатковими мішками грошей, щоб випередити суперника. Це вдалося, і Річард був коронований своїм головним агентом впливу – архієпископом Кельнським. Йому король Річард (1257–1272) додатково подарував чудову митру, посипану дорогоцінним камінням.

Надішле гончаків, ведмедів, левів,
Сімсот верблюдів, соколів мисливських
І сотні мулів з злотом сарацинським,
З коштовностями п'ятдесят возів ще.
Умова – нам до Франції вернутись.
А він, Марсілій, прийде сам до мене
І в Ахені спасе себе хрещенням,
А в ленний дар одержить володіння...

8.2. Зовнішня політика нових германських держав

До падіння Західної Римської імперії на її території вже утворилися перші германські королівства – Вестготське, Вандальське, Бургундське. Захоплення влади в Римі в 476 р. ватажком німецьких найманців Одоакром (див. п. 7.5) ознаменувало не лише повалення останнього західноримського імператора, а й завершення першого періоду Великого переселення народів. Його другий (постімперський) період характеризується створенням у Західній та Південній Європі нових германських королівств – Франкського (див. п. 8.3), Остготського, Лангобардського тощо. Це супроводжувалося новими руйнівними війнами. За влучним висловом відомого французького вченого, автора книги «Цивілізація середньовічного Заходу» Жака Ле-Гоффа, «довгий меч великого варварського нашестя, який згодом став і зброєю лицарства, накрив Захід своєю смертоносною тінню».

Створення Остготського королівства. Тривалий час найвпливовішим із германських королівств у Європі було Остготське королівство (рис. 8.2, 8.3). Його створенню після розпаду гунського племінного союзу передував рух остготів у дунайські провінції Східної Римської імперії. Остготи були її федератами, а їхній король *Теодоріх Великий* (471–526) свого часу виховувався в Константинополі та в листах до імператора *Зенона* підписувався «Я слуга Ваш і син Ваш». Теодріх дійсно був усиновлений імператором, якому допоміг

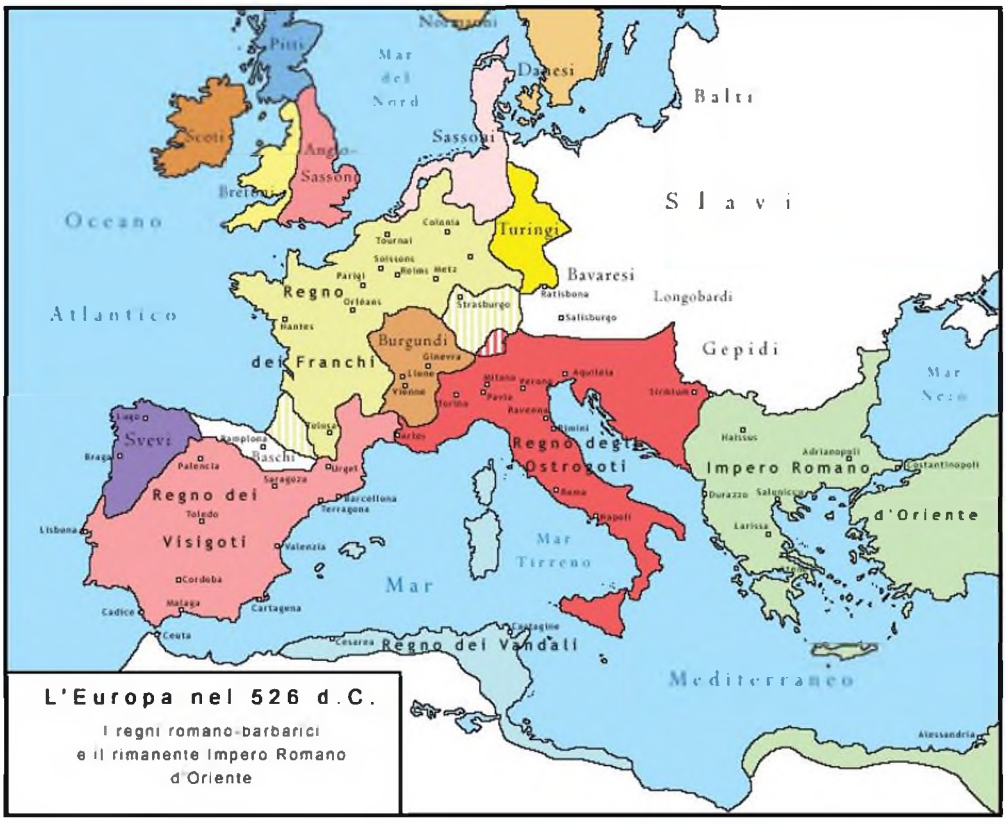

Рис. 8.2. Європа на початку VI ст.

зберегти трон, він отримав звання римського консула і головнокомандувача військами на Балканах[1].

Саме як представник імперії Теодоріх за наказом Зенона у 488 р. почав в Італії війну проти Одоакра. Це був привід для імператора відправити подалі харизматичного політичного конкурента. Теодоріх розгромив війська Одоакра, підступно вбив його на бенкеті та проголосив створення у 493 р. королівства зі столицею в Равенні.

Головна подія війни між Одоакром та Теодоріхом – дворічна облога остготами столиці Равенни (491–493). Вона отримала назву «Вороняча битва», бо Равенна германською – Raben («ворони»). Поки тривала облога, Теодоріх завдяки своїм дипломатичним та воєнним заходам встановив контроль над всією Італією й навіть Сицилією. Одоакр був змушений здатися і підписав договір про спільне з Теодоріхом управління Італією. Однак, коли з нагоди укладання миру два королі влаштували спільний бенкет, Теодоріх посадив Одоакра на місце почесного гостя, після чого завдав зрадницького удару мечем і розрубав його від ключиці до стегна з глузливими словами: «У нещасного не було в тілі кісток». Дружину Одоакра Теодоріх заморив у в'язниці голодом. Саме під цією назвою («Вороняча битва») у добу Середньовіччя в Німеччині стане популярною німецька епічна сага.

Хоча імператор Зенон не поспішав із визнанням Теодоріха королем Італії, сам остготський король ніколи не вважав свою державу незалежною від імперії. Теодоріх видав свою дочку заміж за вестготського короля, а сам одружився на дочці короля франків. У династичних шлюбах Теодоріх бачив нову германську систему союзу для нейтралізації зазіхань з боку Візантії. Проте, незважаючи на це, згодом франки та остготи неодноразово воювали один проти одного через володіння в Галлії.

Остготське королівство в Італії та на подунайських територіях проіснувало до 555 р. Воно було розгромлене Візантією, яка володіла Італією до 568 р. Візантійське панування тут було зруйноване після вторгнення німецького племені лангобардів.

Це германське плем'я спочатку мешкало в межиріччі Ельби та Вісли, на південному узбережжі Балтійського моря, а потім мігрувало на Дунай. Павло Диякон, автор «Історії лангобардів» (VIII ст.), писав, що одного разу напередодні битви з вандалами нечисленне германське плем'я, яке тоді називалося вініли, щоб продемонструвати ворогу свою чисельність, поставило в шеренгу вояків навіть жінок. «...А їхні жінки, підв'язавши волосся навколо облич на зразок бороди, встали разом з чоловіками своїми». За легендою бог Одін запитав свою дру-

1 Як повідомляв готський історик *Йордан* у книзі «Про походження та діяння гетів», імператор Зенон на честь Теодоріха навіть «поставив ще й кінну статую перед імператорським палацом».

жину богиню Фрейю: «Хто ці лангобарди?» («ланг» означає «довгий», а «бард» – «борода», тому й названі вони були лангобардами). Тоді Фрейя сказала Одіну: «Раз дав їм ім'я, так подаруй тепер і перемогу». І він дав їм перемогу...».

Створення королівства Лангобардів. Новими германськими завойовниками Італії були лангобарди. Приводом для вторгнення стала особиста образа на імператрицю візантійського полководця та намісника Італії, переможця остготів Нарсеса. Він вважав принизливими погрози імператриці, яка відкликала його, посадити Нарсеса як євнуха за пряжу. Через образу Нарсес фактично зрадив національним інтересам імперії, коли таємно запросив лангобардських завойовників до Італії і навіть відкликав прикордонні загони.

У 568 р. на чолі короля Альбоїна лангобарди вдерлися до італійських земель. За 16 років війни вони розгромили візантійців, яким все ж вдалося утримати деякі італійськи порти (рис. 8.3). Лангобарди оселилися у Північній та Середній Італії (звідси згодом назва області найбільш компактного розселення завойовників Ломбардія – спотворене від «Лангобардія»). Сам Альбоїн мав репутацію одного з найжорстокіших завойовників, а про його лангобардів сучасники говорили: «Вони дикі страшнішою дикістю, ніж зазвичай буває дикість германців». Альбоїн знищував міста та жителів, які чинили йому запеклий опір.

Свого часу Альбоїн розгромив германське плем'я гепідів. Із черепа їхнього короля він наказав зробити кубок, який носив на поясі, а сам одружився на

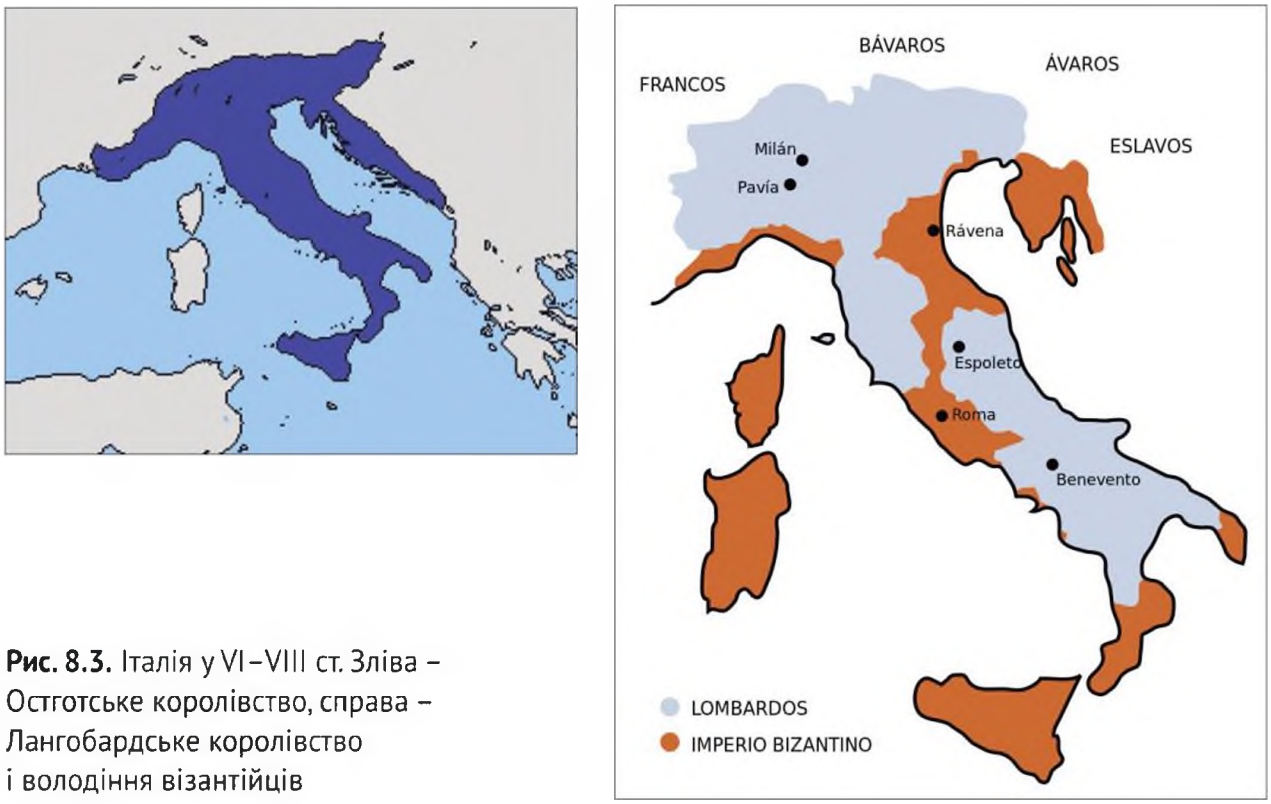

Рис. 8.3. Італія у VI–VIII ст. Зліва – Остготське королівство, справа – Лангобардське королівство і володіння візантійців

дочці вбитого *Розамунді*. З неї Альбоїн постійно знущався. Як повідомляв автор «Історії лангобардів» Павло Диякон, якось Альбоїн «завдав смертельної образи Розамунді, змусивши її пити з черепа свого батька». Вирішивши помститися, Розмунда стала коханкою двох воїнів-охоронців, яких підбурила вбити короля. Коли охоронці вночі зарізали Альбоїна, Розамунда втекла з ними до візантійських володінь у Равенну, де збиралася стати дружиною місцевого правителя.

Лангобардське королівство проіснувало з 568 по 774 р. Незважаючи на відсутність централізованого управління та єдиної династії, вибори короля з числа герцогів та недосконалу організацію посольської справи, це королівство тривалий час залишалося впливовим актором міжнародних відносин. Головне зовнішньополітичне завдання правителів Лангобардського королівства полягало в захопленні візантійських володінь в Італії. Їхній найбільший успіх – завоювання до 743 р. земель навколо Равенни (Равеннський екзархат). Лангобарди намагалися встановити свою владу й над папським Римом. Союзники Візантії та римських пап франки розгромили Лангобардське королівство кількома хвилями вторгнень у 755–774 рр.

Які міжнародні наслідки мало англо-саксонське завоювання Британії?

Свої держави змогли утворити й інші германські племена (баварі, тюринги, свеви тощо). Наприклад, на теренах Британії під час завоювань створили свої королівства англи, сакси, юти. Спочатку вони мешкали на континенті: сакси – між Рейном і Ельбой, англи та юти – на Ютландському півострові. Після відкликання у 407 р. останніх римських легіонів з Британії романізовані брити, кинуті напризволяще, неодноразово відправляли послів до Риму із закликами про допомогу в боротьбі проти вторгнень піктів та скотів.

Після чергової відмови вожді бритів звернулися з такою самою пропозицією до «саксів» («людей із довгими ножами»), як називали вони усіх германців, що відгукнулися на їхній заклик. Із середини V ст. войовничі племена англів, саксів, ютів, фризів почали прибувати в Британію як союзники бритів, але пізніше, особливо одразу після падіння Західної Римської імперії, «сакси» почали завойовувати Британію і переправляти на острів свої родини. Сучасники так називали англосаксонську навалу – «Вогненний вал, який залив Британію від Західного до Східного моря». Переселення та завоювання англосаксів тривали до кінця VI ст. Запеклий збройний опір бритів колишнім союзникам відображено у відомому середньовічному епосі про легендарного короля *Артура* та лицарів Круглого столу.

Серед легенд і сказань про короля Артура поширена думка про те, що у війнах проти англосаксів його і бритів згубила внутрішня боротьба через любовну зраду молодої дружини-королеви *Гіневри*, політичну зраду його племінника, в якого вона закохалася. Саме Гіневра шкодила чарівнику *Мерліну* – настав-

нику і раднику короля Артура. Мерлін надихав військо бриттів грою на арфі. Тому під час тріумфів несли разом «палаючий» меч Артура та арфу Мерліна. Позбувшись арфи через підступність Гіневри, Мерлін вже не міг допомогти військам бритів. Він став свідком останнього розгрому Артура і загибелі короля, у чому брити стали дорікати саме йому – Мерліну. Через це він збожеволів і всюди шукав свою арфу, маючи надію щось змінити.

Частина бритів була знищена англосаксами або підкорена ними, частина зберегла невеликі державні утворення в Уельсі та Корнуолі, частина переселилася у західну Галлію на півострів Арморіка, який згодом став називатися Бретань. Завойовники створили в Британії сім королівств. Тому період історії Англії VI – першої половини IX ст. отримав назву «гептархія» (з грец. – «семицарство»).

Англи утворили королівства Східна Англія, Мерсія, Нортумбрія, сакси – Суссекс, Уессекс, Ессекс, юти – Кент. Ці королівства воювали проти бритів і один проти одного. Так, однією з найбільших була битва при Честері у 616 р. У ній королі Нортумбрії *Етельфріт* і Мерсії *Керл* вщент розгромили війська об'єднаних британських держав, більшість правителів з яких (наприклад, *Селів Бойовий Змій*) загинули. Ця перемога значно посилила вплив Нортумбрії, а з другої половини VIII ст. наймогутнішою з-проміж англосаксонських королівств стає Мерсія. Значні міжнародні наслідки мало й те, що з VI ст. почалася християнізація Британії місіонерами з континенту та з Ірландії.

У праці англосаксонського історика та богослова VIII ст. *Беди Преподобного* «Церковна історія народу англів» англосакси зображені новими Божими обранцями, місія яких – поширення християнської віри в найвіддаленіших землях.

Рис. 8.4. Зліва – англосаксонські королівства Британії, справа – Егберт Уессекський (ілюстрація рукопису XIII ст., Британська бібліотека)

Боротьбу за гегемонію серед англосаксонських держав врешті-решт виграв уессекський король *Егберт* (рис. 8.4). У 829 р. він зміг об'єднати всі королівства, які або мали власних королів і васальні відносини з Уессексом, або перетворилися на його провінції[1]. Об'єднання в єдину країну було викликане насамперед зовнішньою загрозою – вторгненнями на острів норманів (див. п. 8.5).

8.3. Дипломатія та війни Франкської держави Меровінгів

Як у Північній Галлії виникла Франкська держава короля Хлодвіга?
Серед усіх нових германських королівств наймогутнішим і найжиттєздатнішим було Королівство франків. Цей союз племен, які мешкали на нижньому і середньому Рейні та вздовж морського узбережжя, згадувався в римських джерелах з III ст.[2]. Назву «франки» (*franci*) учені перекладають по-різному: «вільні», «блукаючі», «хоробрі», «відважні», «горді», «дикі», «люті». Усі ці якості підходили франкам. У них була репутація найбільш войовничих, зухвалих і віроломних з усіх германських народів. У IV ст. франки розселилися в Північно-Східній Галлії (Токсандрії) як федерати Римської імперії та захищали її кордони, брали участь у «битві народів» на Каталаунських полях. Франки носили довгі коси і довгі вуса, а їхньою національною зброєю був дротик фрамея.

В історії франків було дві королівські династії: у V–VII ст. – Меровінгів (до 687 р.), у VIII–X ст. – Каролінгів. Онуком легендарного засновника першої династії *Меровея*[3] був король салічних франків *Хлодвіг* (481–511). Він зміцнив свою владу, усунув супротивників, зокрема родичів, і вирішив у 486 р. захопити Північну Галлію.

На цих теренах після розпаду Західної Римської імперії правив римський намісник Суассонської області полководець *Сіагрій*. Суассонська область була останнім римським державним утворенням. Після повалення влади в Римі останнього імператора Ромула Августула Сіагрій не визнав узурпатора Одоакра, якого визнали у Східній імперії. Сіагрій мріяв зробити Північну Галлію правонаступницею Західної Римської імперії. Оскільки Сіагрій опинився

1 Після смерті щодо Егберта застосовували титул «бретвальда» («володар Британії»). Його мали королі, які в різні часи поширили свою владу на інші англосаксонські королівства.

2 Франки поділялися на дві великі групи: 1) салічних («морських», від лат. *Salis* – морське узбережжя), які мешкали уздовж Північного моря; 2) ріпуарських («берегових», від лат. *Ripa* – річка, берег річки), які мешкали на нижньому і середньому Рейні.

3 Ім'я Меровей зазвичай перекладають як «народжений морем». Як стверджував літописець VII ст. Фредегар, його матір одного разу «пішла на море купатися», і там нею «оволодів звір Нептун». Згодом, завагітнівши чи то від звіра, чи то від людини, вона народила сина на ім'я Меровей, і за ним потім франкські королі стали називатися Меровінгами.

в міжнародній ізоляції, король салічних франків Хлодвіг відмовився дотримуватися союзницьких відносин із Сіагрієм. У 486 р. Хлодвіг повів франків, щоб захопити Суассонську область.

Того самого року відбулася вирішальна битва з військом Сіагрія поблизу міста Суассон. За словами франкського історика Григорія Турського, Хлодвіг запропонував ворогу самому вибрати місце битви, проте Сіагрій був розгромлений. Він утік до Тулузи до короля вестготів Аларіха II. Хлодвіг відправив до вестготів посольство і, погрожуючи війною, змусив вестготського правителя видати йому Сіагрія, який незабаром був страчений. Перемога над Сіагрієм дозволила Хлодвігу у 486 р. захопити всю північну Галлію до річки Луари (рис. 8.7). Саме тут виникло Франкське королівство[1].

Проте великі міста відмовилися визнати королем Хлодвіга, бо він був язичником, серед них – Париж (Лютеція Парізіорум, від лат. *Lutum* – бруд). Із III ст. до н. е. це поселення було головною фортецею невеликого кельтського племені парізіїв, яке переселилося до Британії після поразки від Юлія Цезаря. Із III ст. фортеця стала називатися Парізії.

Оточення Хловіга радило йому прийняти християнство. Він зробив це на Різдво 496 р., після чого міста Північної Галлії визнали його, і Хлодвіг в червоній мантії, у золотій короні та на білому коні здійснив тріумфальний в'їзд до фортеці Тур.

До прийняття християнства Хлодвіга довго схиляла дружина-християнка, бургундська принцеса *Хродехільда (Клотільда)*. Свого часу шлюбна дипломатія Хлодвіга спрацювала не одразу. За словами *Григорія Турського*, автора «Історії франків» (VI ст.), «наречена спочатку не погодилася зі шлюбною пропозицією, відповідаючи франкському послу Авреліану: "не дозволено християнці виходити заміж за язичника". Але в подальшому Хлодвіг часто посилав своїх послів до Бургундії... Побачивши її, Хлодвіг настільки захопився її красою, що відразу одружився з нею, хоча в нього вже був син Теодоріх від однієї з його наложниць».

За словами того самого Григорія Турського, Хлодвіг наважився на прийняття християнства в тому ж 496 р. ще під час битви під Толбіаком проти германського племені алеманів. Коли франки почали відступати, Хлодвіг вигукнув: «Ісус Христос, я з глибоким благоговінням звертаюся до тебе з проханням про допомогу. Якщо ти принесеш мені перемогу над цими ворогами, ...я повірю в тебе і буду хреститися в ім'я твоє». Франки здобули перемогу, а Хлодвіг виконав свою обіцянку і зробив це разом з трьома тисячами воїнів, які вийшли з битви живими. Хлодвіга хрестив у Реймсі апостол франків єпископ Ремігій. За легендою флакон з маслом-єлеєм для миропомазання приніс голуб – символ Святого Духа, а під час хрещення Хлодвіга з неба дощем впали лілії – символ Трійці. За іншими даними, ангел дав Хлодвігу лілію як символ

1 Офіційною латинською мовою держава називалася Regnum Francorum, або Francia (Франкія).

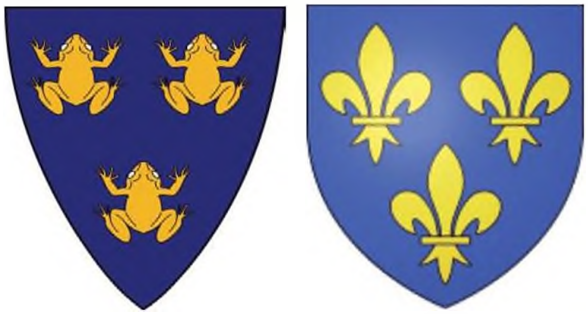

Рис. 8.5. Зліва – реймський єпископ святий Ремігій хрестить франкського короля Хлодвіга. Ілюстрація з «Великих французьких хронік» (XIV ст.). Справа – три жаби з герба і прапора Хлодвіга, замість яких згодом стали зображувати три лілії (символ християнської Трійці)

очищення. Тому замість трьох жаб на прапорі франків поступово стали зображувати три лілії (рис. 8.5).

Напрями зовнішньої політики Франкської держави Меровінгів. Після завоювання Хлодвігом Північної Галлії почалося будівництво державних структур і формування зовнішньополітичних пріоритетів. Прийняття у 496 р. Хлодвігом християнства за ортодоксальним (Нікейським) символом віри було майстерним політичним ходом[1]. Це, з одного боку, зблизило Хлодвіга з підкореним галло-римським населенням, яке сповідувало ортодоксальне християнство, а з іншого – полегшило б у майбутньому вигнання з Галлії вестготів і бургундів аріанського сповідання.

Хрещення Хлодвіга мало значні міжнародні наслідки. Цю подію позитивно сприйняла Візантійська імперія, імператор Анастасій привітав короля франків через своїх послів та дарував йому звання римського консула. У подальшому Візантія намагалася використовувати франків як союзників проти своїх ворогів, зокрема проти остготів.

Вигоди хрещення дозволили Хлодвігу перемогти у війнах алеманів і вестготів. У 506 р. він розгромив під Страсбургом алеманське військо, а пізніше територія Алеманії була приєднана до Франкського королівства як племінного герцогства.

1 На відміну від інших германських завойовників, франки не лише взяли віру переможених, але й не захоплювали землі Церкви, яка була цілком на їхньому боці. На відміну від інших германських народів, франки не відбирали землі у галло-римських землевласників. Їм вистачало порожніх земель.

Після укладання союзу з бургундами Хлодвіг у наступному 507 р. почав війну проти вестготського короля *Аларіха II*, який володів Іспанією та Південною Галлією. Підкорене вестготами-аріанами місцеве населення зустрічало франків-ортодоксів як визволителів[1]. У вирішальній битві на рівнині при Пуатьє франки розгромили вестготів. У бою зустрілися Хлодвіг і Аларіх II, і Хлодвіг вийшов переможцем з цієї сутички. Із цього часу Південна Галлія була приєднана до Франкської держави. Новою столицею з 508 р. став Париж.

Територіальне розширення Франкського королівства тривало й при синах Хлодвіга (рис. 8.7). Франки розгромили та приєднали Бургундське королівство (534). І в Бургундії, як і в Південній Галлії, місцеве населення виступало проти бургундців-аріан. В залежність від Франкської держави були також поставлені германські герцогства Тюрингія і Баварія, а на півдні франки приєднали Прованс.

У добу Меровінгів чіткого поділу функцій управління ще не існувало. Дипломатичні місії виконували наближені короля, нерідко – з числа представників місцевої галло-римської знаті. Була навіть соціальна група населення «Королівські співтрапезники». Так за законами того часу називали представників місцевої знаті, які безпосередньо знаходилися на службі у франкського короля. Канцелярію очолювала посадова особа – референдарій. З ним, призначаючи послів, радився король. Про це свідчить найважливіший документ – запис звичаєвого права «Салічна правда» (507–511).

Тривалий час королівська влада залишалася сильною. Усіма справами управління відав королівський двір, зокрема питаннями зовнішньої політики. Проте зі зростанням земельної власності зміцнювалися земельні магнати й слабшала королівська влада. У першій половині VII ст., незважаючи на короткочасне об'єднання за короля Дагоберта I («Соломона франків»), королівство розпалося на три самостійні держави:

1) Австразію (*ost reich* – «східна країна»);
2) Нейстрію (*ne ost reich* – «не східна країна»);
3) Бургундію.

У цих умовах останні королі-Меровінги майже втратили реальну владу. Сучасники називали їх «ледачими королями». Фактично в VII ст. влада від королів перейшла до вищих посадових осіб – майордомів (у перекладі з лат. *major domus* – старший по будинку, старший по палацу). Майордом визначав тепер зовнішню політику, командував військом, призначав на посади і дарував земельні пожалування, бо саме він контролював земельний фонд країни.

---

1 Під час війни проти вестготів у Південній Галлії король Хлодвіг заборонив своїм воїнам брати в місцевого населення щось, крім трави і води. За даними Григорія Турського, король навіть зарубав одного зі своїх воїнів за те, що той забрав у бідного селянина сіно, оскільки воїн вважав, що сіно – це теж трава.

> Як повідомляв про організацію верховної влади та дипломатичної служби при останніх Меровінгах франкський історик IX ст. *Ейнхард*, «багатство, і могутність короля трималися в руках палацових керуючих, яких називали майордомами; їм і належала вся вища влада. Нічого іншого не залишалося королеві, як, задовольняючись царським ім'ям, сидіти на троні з довгим волоссям, спадаючою бородою і, прийнявши вигляд правлячого, вислуховувати послів, які приходять звідусіль; коли ж посли збиралися йти – давати їм відповіді, які йому радили чи навіть наказували дати, немов із власної волі».

В умовах розпаду Франкської держави її зумів об'єднати в 687 р. майордом Австразії *Піпін Герістальський* (за назвою вілли Герісталь). Він зробив свою посаду спадковою, але не намагався зайняти королівський престол, хоча й постійно змінював королів. Піпін провів кілька воєн, зокрема воював із саксами, які вторглися в його володіння. Пізніше засновану Піпіном династію назвуть династією *Каролінгів* – на ім'я найвидатнішого її представника *Карла Великого*.

8.4. Зовнішня політика Каролінгів. Імперія Карла Великого та її розпад

Завдяки чому Карл Мартелл та Піпін Короткий підвищили авторитет Франкської держави в міжнародних відносинах?

Зміцненню влади франкських майордомів значною мірою сприяли зовнішньополітичні виклики. Одним з них стало арабське завоювання. У VII – на початку VIII ст. араби захопили величезний простір від Індії до Піренейських гір і частини Південної Галлії. Їх подальше просування в християнську Європу загрожувало існуванню самій європейській цивілізації. Її разом із Франкською державою зміг захистити від арабів син Піпіна Герістальського майордом *Карл Мартелл* (715–741).

У 732 р. Карл Мартелл на чолі франкського війська розгромив арабську армію поблизу Пуатьє. У битві загинув арабський валі (намісник) Іспанії *Абдур-Рахман Ібн-Абдалах*[1]. Карл звільнив майже всі раніше захоплені арабами землі на півдні Галлії й отримав згодом прізвисько Молот («Мартелл» – *Martellus*). Битва при Пуатьє мала епохальне, цивілізаційне значення: експансію ісламу було зупинено, Карл ще більше зміцнив владу майордомів, а Франкське королівство стало домінувати в Європі.

1 В арабських письмових джерелах цю поразку називали битвою когорти шахідів, тобто віруючих, які прийняли мученицьку смерть на війні проти ворогів віри.

Карл Мартелл не лише підвищив авторитет держави в міжнародних відносинах, а й здійснив важливу військову (бенефіціальну) реформу – створив професійне кінне військо. Кінними воїнами могли бути лише заможні люди. Ці бенефіціарії у своєму важкому озброєнні стали предтечею майбутніх лицарів. Професійне кінне військо визначало результат боїв і допомагало франкам здобувати військові перемоги.

Крім перемоги над арабами Карл Мартелл зміцнився на півночі:

– у Тюрингії поширилася франкська система управління;

– була приєднана Фрізія;

– почалася християнізація Алеманії.

Син Карла Мартелла *Піпін Короткий* (741–768) продовжив зовнішню та внутрішню політику батька і навіть пішов далі: він спробував узаконити захоплення престолу майордомами. Він відправив до Папи Римського посольство з листом, у якому поставив питання: хто повинен бути королем франків – той, хто реально править, чи той, хто користується цим титулом? Папа Римський *Стефан III*, якому погрожували лангобарди, прагнув отримати допомогу від франків. Тому він відповів Піпіну, що справжній король той, хто має владу. Після цього в 751 р. на зборах франкської знаті Піпін був проголошений королем. Останнього Меровінга постригли в ченці[1].

На зовнішньополітичні рішення Франкської держави за Піпіна Короткого та в перші роки після нього впливала його дружина *Бертрада Лаонська* (у середньовічних легендах відома як *Берта Велика Нога*). Ця майже гармонійна пара так емоційно обговорювала державні справи, що Піпін Короткий навіть збирався розлучитися з Бертрадою, проте Папа Римський не дозволив королю цього зробити. Бертрада супроводжувала Піпіна в деяких воєнних походах, наприклад у Південно-Західну Галлію (Васконію). Середньовічні легенди зображують Берту Велика Нога омріяною дружиною Піпіна Короткого. В одній із цих легенд Берта – дочка угорського короля, яку за звичаями середньовічної шлюбної дипломатії відправили з Угорщини до Парижа. Реальна Бертрада не була угорською принцесою і походила з родини графів Лаона (Лана) на півночі сучасної Франції.

Папа Стефан III у пошуках допомоги від лангобардів прибув у 754 р. з дипломатичною місією до Піпіна і на колінах, посипавши голову попелом, благав його про допомогу. Піпін присягнувся повернути папі всі землі, відібрані в нього лангобардами, а той провів другу церемонію коронації Піпіна

1 Згідно з франкським переказам, у довгому волоссі короля містилася величезна сила. Останнім королем династії Меровінгів був Хільдерік III, який взагалі не займався державними та воєнними справами, хоча за іронією долі ім'я Хільдерік у перекладі з франкської означає «сильний у битві» або «потужний воїн».

з обрядом миропомазання[1]. І хоча Піпін постійно воював з саксами, алеманами, арабами, він виділив армію для походу проти лангобардів. Франки двічі (у 754 і 756 рр.) вторгалися до Італії і відвоювали для Стефана III землі навколо Рима і Равенни. Після другого походу посол Піпіна поклав на вівтар собору Св. Петра дарчу і ключі від 22 міст, відібраних у лангобардів.

Так починає своє існування Патримоній св. Петра, або Папська область, – світська держава римських пап і вірний союзник Франкської держави.

Цей союз (його зазвичай називали союз «вівтаря і трону») ставив папу у фактичну залежність від франкського короля, бо той подарував йому ці володіння. Щоб надалі не визнавати цієї залежності, у папській канцелярії у другій половині VIII ст. сфальсифікували найважливіший псевдодокумент в історії міжнародних відносин – «Костянтинів дар». На нього згодом будуть століттями посилатися римські папи у боротьбі з німецькими імператорами. Він був сфабрикований у вигляді дарчого акту імператора Констянтина Великого Папі Римському *Сільвестру*. У посланні йдеться, що Констянтин передає Рим і владу над усіма церквами в імперії папі в нагороду за зцілення себе від прокази. Лише у 1440 р. італійський гуманіст Лоренцо Валла спростував це у своєму творі «Міркування про фальшивість Костянтинова дару».

Союз Піпіна Короткого і Стефана III був вигідний не тільки для папства, а й для франків (рис. 8.6). Цей союз став фундаментом, на якому франки деюре відновили Західну Римську імперію. Це здійснив найвидатніший представник династії Каролінгів *Карл Великий* (768–814).

Як була створена імперія Карла Великого?

Карл Великий ще за життя отримав прізвиська Славний, Блискучий, Переможний, Мудрий, а згодом був канонізований за поширення християнства серед підкорених ним язичницьких народів.

Основними засобами зовнішньої політики за правління Карла Великого були такі:

- воєнні – походи та захоплення нових територій;
- дипломатичні – обмін посольствами;
- ідеологічні – християнізація язичників.

Воєнні засоби домінували у зовнійшній політиці Карла. Для розширення території Франкської держави і відродження Римської імперії він за 47 років царювання організував близько 60 військових походів. Головними напрямами цих завоювань були: Італія, Іспанія, Бретань, Саксонія, Баварія, землі полабських слов'ян і данів, Аварський каганат тощо (рис. 8.7). Багато з цих

1 Один із попередників Стефана III папа Григорій III вже намагався укласти з Карлом Мартеллом договір проти лангобардів. У 739 р. папське посольство прибуло до Карла з ключами від гробу св. Петра. Ці ключі, освячені на гробниці апостола, папи посилали сильним правителям на знак дружби і вони відігравали значну символічну роль у папській дипломатії. Тоді Карл Мартелл не наважився виступити проти лангобардів.

Рис. 8.6. Зліва – Папа Римський Стефан III коронує Піпіна Короткого, справа – папа Адріан I зустрічає в Римі Карла Великого (ілюстрації з «Великих Французьких хронік»).

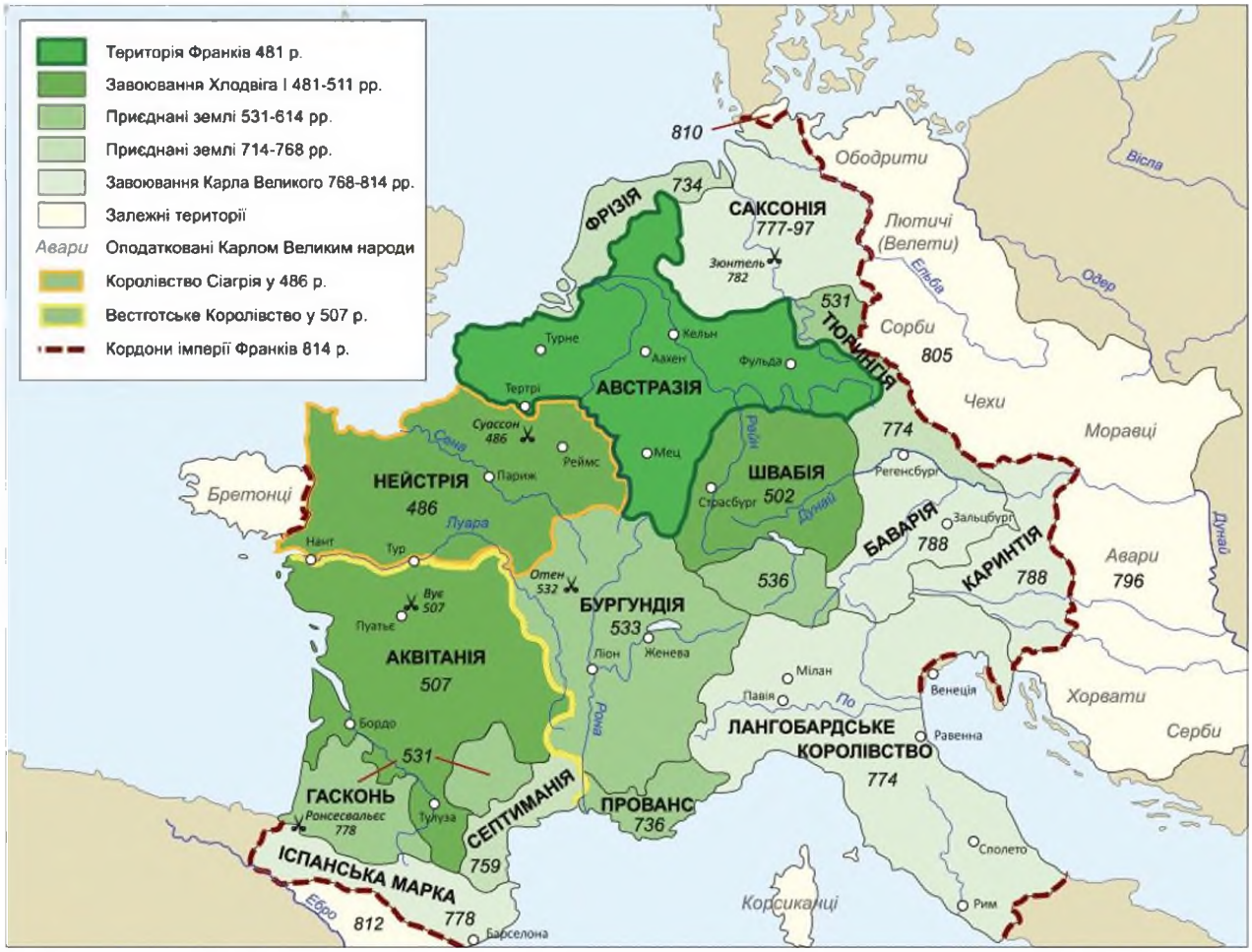

Рис. 8.7. Зростання території Франкської держави наприкінці V – на початку IX ст.

територій було підкорено франкськими військами. Як зазначав у біографії «Життя Карла Великого» його сучасник придворний історик *Ейнхард*, «у тих війнах він настільки ґрунтовно розширив уже досить велике і могутнє королівство франків, отримане від отця Піпіна, що додав до нього майже подвійну кількість [земель]».

Пріоритетним напрямом завоювань Карла Великого були походи в Італію проти свого тестя, могутнього короля Дезидерія. Його Лангобардське королівство тривалий час залишалося найвпливовішим актором регіональної підсистеми міжнародних відносин. Дезидерій мріяв об'єднати всю Італію і постійно сварився з Папою Римським. Він володів величезними коштами, великою армією, мав при франкському дворі впливових «агентів впливу», у т.ч. королеву-матір Бертраду. Саме під її тиском його дочка Дезидерата стала першою дружиною Карла Великого. Свого часу Бертрада здійснила дипломатичну поїздку до Італії і відвезла Дезидерату із собою як заставу мирної франко-лангобардської угоди. Проте, оскільки Дезидерій захопив союзний франкам Рим, зовнішня політика Карла стала антилангобардською. Карл через рік розлучився із Дезидератою і почав готуватися до вторгнення в Італію.

Франки розгромили Лангобардське королівство у 774 р. За словами Ейнхарда, «Карл же, розпочавши війну, завершив її не раніше, ніж прийняв капітуляцію короля Дезидерія... Кінцем тієї війни було підкорення Італії: короля Дезидерія вигнали у вічне заслання». Після розгрому Лангобардського королівства невелика його частина була передана Папі Римському, а решта території увійшла до складу Франкської держави. Підкоривши Італію, Карл Великий додав титул «король франків і лангобардів», а Дезидерій був пострижений у ченці.

Лише локальний успіх мали війни проти арабів Іспанії. Відступаючи після першого невдалого походу від Сарагоси, Карл Великий залишив у Ронсевальській ущелині (західні Піренеї) ар'єргард своїх військ. Ним командував граф Роланд, однак цей ар'єргард незабаром знищили баски. Ця подія склала основу середньовічного французького героїчного епосу «Пісня про Роланда», який став своєрідним реваншем за поразку франків у цьому поході. Лише в подальшому франки відвоювали північно-східну Іспанію і утворили за Піренеями «Іспанську марку» (Marca Hispanica). Вона стала заслоном проти арабів.

Більш ніж 30 років (772–804) тривало завоювання саксів, що коштувало франкам найбільших втрат. За словами Ейнхарда, «жодна з початих народом франків воєн не була такою довгою, жахливою і потребувала таких великих зусиль». Сакси населяли територію між нижнім Рейном і Ельбою, основну масу саксонських загонів становили вільні общинники (фрілінги), а очолювали їх еделінги – представники саксонської знаті. Оскільки сакси сповідували язичницьку релігію, війни франків проти них мали релігійний характер: у першому ж поході проти саксів Карл знищив священне дерево Ірмінсуль

(присвячене богу війни Ірміну), якому ті поклонялися. Франки викорінювали язичництво, поширювали християнство, будували церкви і фортеці, але сакси піднімали повстання, які жорстоко придушувалися.

Карл відповідав на це терором. Безжалісні покарання через смертну кару, якими франки намагалися підкорити саксів, узаконювало спеціально прийняте державне розпорядження «Перший Саксонський капітулярій» (782). У ньому за всі види злочинів передбачено смерть. Одного разу в один день франки стратили 4500 тис. заручників. Їх усіх обезголовили, а подія увійшла в історію міжнародних відносин під назвою «Верденська різанина» (782).

Однак боротьба саксів тривала. Карл остаточно переміг лише після того, як на його бік перейшли саксонські вожді та лідер збройного опору – герцог Відукінд. За легендою до хрещення Відукінд їздив на чорному коні, а, охрестившись, пересів на білого. Саксонія була включена до складу Франкської держави, тут встановлювалися франкські порядки і християнська церква.

Карл остаточно завоював баварів, які до цього лише формально залежали від нього. Баварський герцог Тассілон (двоюрідний брат Карла по жіночій лінії) був звинувачений у зраді, і Папа Римський наклав на нього анафему. Тассілон зізнався на з'їзді знаті у своїх інтригах проти Карла, але замість смертної кари його, як і його союзника Дезидерія, постригли в ченці і навічно заточили в монастир. Баварське герцогство було скасовано. Замість нього створили прикордонну область – Баварську Східну марку. Згодом вона стала основою майбутньої Австрії (Австрія німецькою – Österreich і перекладається дослівно як «східна держава»).

Франки завоювали деякі землі полабських слов'ян (уздовж річки Лаби або Ельби), словенців, чехів тощо. Із полабян франки підкорили ободритів, вільців («вовків», або лютичів, тобто «лютих»), лужицьких сербів. Ободрити стали союзниками франків і допомогли їм у війнах проти саксів і лютичів.

Найкровопролитнішою після саксонських воєн була війна франків проти східних кочівників аварів. Вони створили в Паннонії військовий союз і вторгалися в межі Франкської держави. Спочатку франки і слов'яни розгромили аварів, а в 796 р. взяли в облогу їхню головну фортецю на р. Тіса – «хрінг». Він складався з кількох концентричних кільцеподібних стін. Франки знищили аварів та їхні поселення й поклали край їхнім набігам.

> За словами Ейнхарда, «цю війну Карл вів і жорстокіше, ніж інші, і з найдовшими приготуваннями... Лише на восьмому році та війна нарешті була завершена, незважаючи на те, що вели її дуже рішуче... Паннонія стала абсолютно безлюдною... Всі знатні гуни (авари – *С.Л.*) в тій війні загинули... Усі гроші та накопичені за довгий час скарби були захоплені [франками]. У людській пам'яті не залишилося жодної, що виникла проти франків, війни, у якій франки настільки збагатилися б і примножили свої багатства. Бо до того часу франки вважалися майже бідними, тепер же вони відшукали в палаці

гунів стільки золота і срібла, взяли в битвах так багато цінного військового видобутку, що за правом можна вважати, що франки справедливо вирвали у гунів те, що гуни раніше несправедливо вирвали в інших народів».

Завдяки цим та іншим завоюванням кордони Франкської держави значно розширилися до Ельби, Балтики, Адріатики. Франкська держава охоплювала тепер значну частину території Західної Римської імперії. Це викликало у всіх прихильників римської державної традиції на чолі з Карлом бажання перетворити її на імперію. Саму ідею імперії Карл запозичив із праць святого Ієроніма і святого Августина про створення «Граду Божого» на землі.

З юридичного боку відновлення Римської (Західної Римської) імперії відбулося 25 грудня 800 р. після того, як Карл Великий відновив на папському престолі Лева III, вигнаного противниками з Риму[1] (рис. 8.8). Того Різдвяного дня Карл стояв на колінах перед вівтарем у соборі Св. Петра в Римі та слухав святкову месу. Раптом папа наблизився до нього і надів на його голову імператорську корону, а всі франки і римляни як по команді вигукнули: «Хай живе і перемагає Карл Август, Богом вінчаний великий римський імператор!». Хоча Карл прикинувся здивованим і навіть обуреним, він давно мріяв про це[2]. Під час коронації Карлу не тільки поклали на голову імператорську

Рис. 8.8. Папа Лев III коронує Карла Великого (мініатюра з «Великих французьких хронік»)

1 Сучасників запевняли, що папу знівечили, викололи очі і вирвали язик, але напередодні коронації Карла до нього «чудесним чином» повернулися зір і можливість говорити.

2 Правовим поясненням цього найважливішого міжнародного акту раннього Середньовіччя було рішення Римського собору від 23 грудня 800 р. У цьому рішенні йшлося: «Оскільки в даний час в країні греків немає носія імператорського титулу, а імперія захоплена місцевою жінкою (Іриною) ... тому титул імператора повинен отримати король франків Карл, який тримає в руках території, де колись жили цезарі».

корону. Єрусалимський патріарх зі спеціальним посольством передав Карлу прапори і ключі від Єрусалиму і ключі від Храму Гробу Господнього.

Якою була роль імперії Карла Великого в міжнародних відносинах першої половини IX ст. та що спричинило її розпад?

Хоча Карл мав титул «імператор римлян» (лат. *imperator Romanorum*), а імперія офіційно називалася Римською, у науці прийнято називати її імперією Карла Великого або імперією Каролінгів. В адміністративному плані вона була слабшою, ніж її попередниця. Тому Карл створював апарат управління за римським зразком. Він скасував посаду майордома. Його замінив канцлер (лат. *cancellarius*) – вища посадова особа при королівському дворі. Канцлер виготовлював державні, переважно дипломатичні акти і призначався з духовенства. Разом з імператором він формував зовнішньополітичні пріоритети держави.

Карл активно здійснював дипломатичну діяльність. За словами Ейнгарда, «славу свого правління він примножив також завдяки дружбі з деякими королями та народами». До міста Ахен, яке стало столицею, прибували посли з піренейського королівства Астурія, з Англії, Данії, Візантії, Арабського халіфату тощо. Відомий факт франко-арабських відносин – посольство від арабського халіфа Харуна ар-Рашида, який відправив Карлу як подарунок слона. Тому в історії дипломатії ці дії Харуна ар-Рашида та його посольства іноді називають дипломатичний хід слоном.

У «Пісні про Роланда» йдеться про символічні знаки, з якими вирушали у дипломатичну подорож до арабів франкські посли:

Вручіть мені, сеньйоре, рукавицю,
Посольський жезл, поїду в Сарагосу
І висловлю цареві свою думку.

У цій самій «Пісні» йдеться й про погані прикмети щодо цих символічних посольських предметів:

Правицею подав Карл рукавицю,
Та Ганелон в думках ще був далеко,
Й на землю рукавиця раптом впала.
О, Боже правий! – франки закричали, –
Біду велику принесе посольство!

Важливою складовою франкської дипломатії за Карла було вибудовування двосторонніх відносин із Візантією. Ці відносини двох імперій то пом'якшувалися, то загострювалися. Правителі обох держав надсилали один до одного посольства. Одне з найвідоміших із них – це франкське посольство до Константинополя з пропозицією, щоб імператриця Ірина погодилася стати дружиною Карла. Цей безпрецедентний крок в історії дипломатії міг

дозволити об'єднати дві імперії, але палацовий переворот, що стався в Константинополі в 802 р. на очах франкських послів, унеможливив шлюб Карла та Ірини. Новий візантійський імператор Никифор загострив двосторонні відносини ще більше після того, як відмовився визнати Карла імператором. Лише через вісім років поновилися мирні переговори двох держав.

> Узагалі Карл Великий майже не використовував можливості шлюбної дипломатії. У нього було п'ять дочок, але, за словами Ейнхарда, їх, «оскільки вони були дуже гарними, він дуже любив і, уявіть собі, жодну з них не побажав віддати за дружину ні своїм людям, ні чужинцям; усіх він утримував удома, аж до своєї смерті». Більш того, Карл Великий одного разу створив через це дипломатичний скандал. Він образився на короля Мерсії за те, що той погодився віддати заміж за його сина свою дочку лише в тому разі, якщо Карл свою дочку віддасть за сина мерсійського короля. Карл Великий навіть закрив порти для англійських торговців. Після нетривалого охолодження двосторонніх відносин у 796 р. Франкська держава та Мерсія уклали торговий договір – перший відомий в історії Англії.

Перед смертю в 814 р. Карл встиг коронувати сина *Людовика Благочестивого* (814–840), який отримав блискучу освіту під керівництвом відомого вченого *Алкуіна*[1]. Однак новий правитель виявив якості не государя, а ченця: він оточив себе не світськими, а духовними особами, будував не фортеці, а монастирі. Уже в його правління стало зрозуміло, що на імперію чекає занепад.

Причини розпаду Каролінзької імперії:

1) зростання могутності великих феодалів, зацікавлених в ослабленні центральної влади;
2) особлива політика церкви, яка стала великим землевласником і більше не потребувала заступництва імператора. До того ж, запросивши на свою коронацію в Реймсі Папу Римського, Людовик створив небезпечний прецедент, по суті, поставивши себе в залежність від Риму;
3) скорочення чисельності вільного населення, представники якого традиційно брали участь у військових походах;
4) міжетнічна ворожнеча – різні народи були об'єднані лише силою зброї;
5) відсутність міцних економічних зв'язків між різними частинами держави в умовах поширення натурального господарства;
6) збройна боротьба проти Людовика його синів, які пізніше почали війни один проти одного.

---

1 За легендами, про наближення важких часів для імперії нагадували погані прикмети: сонце і місяць три дні і три ночі перед смертю Карла не виходили із затемнення, покрівля Ахенського собору, пробита блискавкою, раптово обрушилася, а зі стіни нефа зникли вигравірувані слова: «Karolus princeps».

У війнах проти старших синів імператор був зраджений найближчим оточенням. У храмі Суассона перед вівтарем Людовик прийняв з рук єпископів довгий список своїх вигаданих «злочинів». Він голосно читав параграф за параграфом, вимовляючи після кожного «Винен!». З нього зняли меч і одягнули в робу того, хто кається.

Після смерті Людовика Благочестивого у 840 р. корону отримав його старший син *Лотар*. Однак у «Війні трьох братів» Лотар зазнав поразки при Фонтенуа-ан-Пюїзе (841) від молодших братів – *Людовика Німецького* та *Карла Лисого*. Ця битва вважається однією з найбільш кровопролитних в середні віки. Було вбито 40 тис. воїнів. Поразка змусила Лотаря піти на поступки молодшим братам, а ті уклали в Страсбурзі договір проти Лотаря.

Страсбурзькі клятви 842 р. – це перший дипломатичний документ, складений не латинською і не грецькою, а старофранцузькою і старонімецькою мовами. Тому Страсбурзькі клятви вважаються не лише політичним документом, а й показником того, що вперше позначилося оформлення двох різних культур замість колишнього латиномовного простору.

Остаточно ж розділ імперії стався в 843 р. (рис. 8.9). Три брати у Вердені уклали договір про розділ території імперії (звідси назва Верденський договір). За цим договором старший брат Лотар I зберіг імператорську корону й отримав Середньофранкське (Серединне) королівство: Італію, Бургундію,

Рис. 8.9. Розділ імперії Карла Великого за Верденським договором

Прованс і землі вздовж Рейну, які пізніше на його честь стали називатися Лотарингією. Середній брат Людовик II Німецький отримав Східнофранкське королівство (Німеччину), молодший брат Карл II Лисий – Західнофранкське королівство, яке з X ст. буде іменуватися Францією.

8.5. Постверденська Європа в міжнародних відносинах

Доки живі були спогади про єдність імперії, не припинялися спроби нащадків Карла Великого знову об'єднати її переважно збройним шляхом, але марно. Каролінги правили у Східнофранкському королівстві до поч. X ст. (911), а у Франції – до кінця X ст. (987).

Чому процеси феодалізації призвели до політичної роздробленості та феодальних війн у Європі?

Після розпаду імперії Карла Великого у IX–XI ст. на території Західної Європи почався процес феодальної роздробленості, що перетворювало країни на конгломерат дрібних політичних утворень, які часто ворогували. Феодом називалося земельне пожалування, яке сеньйор надавав своєму васалу не у довічне (як бенефіцій), а у спадкове володіння за виконання військової або іншої служби. З володінням землею було пов'язане володіння політичною владою. Тому феодал відчував себе справжнім государем, підпорядкованість якого королю часто мала формальний характер. Це призводило до постійних війн між феодалами за землі та трофеї.

У Франції, на відміну від Німеччини, феодальна роздробленість встановилася дуже рано. Згідно із К'єрсійським капітулярієм 877 р. короля Карла Лисого посада графа і бенефіції відтепер передавалися у спадок. Отже, цей капітулярій юридично закріплював і санкціонував політичну самостійність графів. За таких умов король Франції став носієм лише формальної влади. Коли у 987 р. припинилася династія Каролінгів, великі феодали Франції обрали новим королем графа Паризького *Гуго Капета*[1] – майже найслабшого серед них. Він володів землями навколо Парижу та Орлеану і намагався відстояти свої права хоча б на ці території. У його відносинах з великими феодалами встановилося правило «перший серед рів-

1 Гуго отримав прізвисько Капет (Capet) у середньовічних хроніках вже через кілька століть після свого правління. Прізвисько, швидше за все, походить від латинського слова «capra». Так називали головний убір абатів, а Гуго та його сини були світськими абатами деяких монастирів. За іншою версією, цим словом «capra» позначали відому реліквію – плащ Св. Мартіна, апостола Галлії, який дістався Гуго Капету разом з абатством Сен-Мартен у Турі. Мартін у IV ст. був офіцером римського легіону в Галлії. Одного разу взимку він розірвав свій плащ і віддав половину його роздягненому жебракові. За поширеною версією, синій колір на прапорах середньовічної Франції символізує колір його плаща.

них» (primus inter pares)[1]. Тому тривалий час французький король не міг реально протидіяти війнам феодалів та їхній дипломатичній активності у відносинах з іншими державами. Однак саме Гуго Капет започаткував нову традицію, яка дозволила йому забезпечити безперервність нової династії Капетингів (987–1328): перші Капетинги ще за життя зводили своїх синів на престол і не проводили виборів, чим прискорили перехід від виборної монархії до спадкової. Це сприяло в подальшому зміцненню королівської влади у Франції (офіційно – Західної Франкії) і перетворенню її на потужного актора міжнародних відносин.

Східнофранкське королівство (Німеччина) було ще більш поліетнічним, ніж Західне (германські, романські, слов'янські народи). Навіть германські народи відрізнялися мовою та відчуттям особливої племінної ідентичності. Століттями тут формувалися племінні герцогства – Алеманія (Швабія), Баварія, Франконія, Саксонія, Тюрингія. Лише з XI ст. жителі цієї країни стали іменувати себе збірним терміном «тевтони». Потім це слово трансформувалося в «Teutschen», пізніше – у «Deutschen» («німці»). Столицею став баварський Регенсбург.

У Східнофранкському королівстві, на відміну від Західного, процес феодалізації відбувався повільніше. Тому тут довше зберігалася міцна центральна влада, і країна була політично більш згуртованою.

Після смерті в 855 році імператора Лотаря I його землі були поділені між синами. Незабаром між західнофранкськими і східнофранкськими королями почалася тривала боротьба за контроль над областями держави Лотаря (Середнього королівства).

Після припинення в Лотарингії династії Каролінгів (869) Карл Лисий захопив її та коронувався королем Лотарингії. Однак посли Людовика Німецького зажадали, щоб він поділився з ним захопленим. Карл Лисий погодився. У 870 році під час особистої зустрічі поблизу Мерсена брати остаточно домовилися щодо розділу Лотарингії. Проте на багато сотень років Лотарингія стала яблуком розбрату між Німеччиною і Францією.

Уже у 875 р. стався наступний конфлікт братів через те, що Папа Римський коронував Карла Лисого імператорською короною. Людовик Німецький був старшим за нього, тому вважав, що його обдурили. Він почав військові дії в Лотарингії, але в розпал війни помер. Тоді Карл Лисий виступив проти його синів, щоб запанувати в Німеччині і возз'єднати всю імперію Карла Великого. Ці дії виявилися невдалими: Карл був розгромлений.

---

1 Звідси поняття «пери» – найвищі представники феодального стану, які мали особливі привілеї та проводили коронацію королів. Наприклад, серед найвпливовіших феодалів Франції перами були герцоги Нормандії, Аквітанії, Бургундії, Бретані, графи Шампані, Анжу, Тулузи тощо.

Спроба відродити імперію, здавалося, вдалася правителю Східно-Франкського королівства та Італії *Карлу III Товстому*. В умовах норманських вторгнень він на нетривалий час (884–887 рр.) отримав по праву наслідування й Західно-Франкське королівство. Проте знать відсторонила його від влади.

Одним з основних приводів для відсторонення короля, а отже, і остаточного розпаду тимчасово об'єднаної імперії стало жорстоке ставлення короля до побожної королеви. Через те що Карл III Товстий був дуже лінивий та відверто бездарний, реально країною правила його дружина, обдарована *Ріхарда Швабська* та досвідчений канцлер *Ліутвард*, який був єпископом італійського міста Верчеллі. Однак королеву несправедливо звинуватили в інтимних стосунках з канцлером. За легендою, її обмовив швабський охоронець на прізвисько *Червоний Лицар*, який давно закохався в неї. Одного разу, коли Червоний Лицар і король проходили темною частиною церкви, а королева після причастя поцілувала хрест, Червоний Лицар закричав королю, що нібито побачив, як королева цілується з єпископом у такому святому місці! Розгніваний король вигнав Ліутварда, якому навіть не дозволили виправдатися. Той відправився в Карінтію шукати військо, щоб розпочати війну. Королеву король публічно звинуватив у зраді. Ріхарда відповіла, що може довести свою невинність (навіть фізичну незайманість за 25 років сімейного життя!). За її наполяганням відбулося проведення «Божого суду» – її прикували до стовпу, із чотирьох сторін спробували підпалити її сукню, вкриту воском, але вона не спалахувала. Тоді розсипали вугілля – королева пройшла ними і вони гасли під її ногами. Вражені обвинувачі і брехливий Червоний Лицар злякалися та втекли. Сама королева не побажала більше залишатися в палаці. Карл III примусив генеральний сейм затвердити розлучення, а вона обрала чернече життя і заснувала монастир.

Безглузді звинувачення ненависного короля проти популярної в народі королеви та загальне невдоволення знаті призвели до відсторонення Карла III від престолу і, врешті-решт, до остаточного розпаду тимчасово об'єднаної імперії Каролінгів.

У 919 р. в Східно-Франкському (Німецькому) королівстві на зміну загальногерманській династії Каролінгів прийшла Саксонська династія, яку прийнято вважати першою національною німецькою династією. Її родоначальник Генріх I (911–936) отримав пропозицію зайняти престол під час соколиного полювання (звідси прізвисько – Птахолов). Генріх I уперше використав у своєму титулі титул Rex Teutonicum (король тевтонів). Завдяки його активній зовнішній політиці, успішним війнам проти сусідів і приєднанню Лотарингії (925) німецькі націоналісти XIX–XX ст. вважали Генріха I «батьком німецького народу»[1].

1 Нацисти Німеччини навіть називали Генріха I Птахолова «правителем тисячоліття», Генріх Гіммлер вважав себе за інкарнацію Генріха і наказував присвячувати кандидатів в загони СС опівночі в склепі цього короля.

Проте найбільшим міжнародним досягненням королів Німеччини у X ст. було створення *Оттоном I* у 962 р. Священної Римської імперії німецької нації.

Оттон I (936–973) двічі втручався в Італію, де тривала боротьба за королівську владу між різними феодальними угрупованнями. Він одружився з удовою короля Італії. Коронований спочатку в Мілані залізною лангобардською короною (951) він через десять років повернувся з військом в Італію і в 962 р. в соборі Св. Петра в Римі був коронований імператорською короною. Так була створена Священна Римська імперія німецької нації – провідний актор європейської підсистеми міжнародних відносин доби Середньовіччя (кольорове *фото 11*). Вона залишалася такою, незважаючи на сепаратизм феодалів, міст, боротьбу між німецькими імператорами і римськими папами. Німецькі імператори і римські папи, як дві провідні транснаціональні сили в Європі, були приречені на суперництво, оскільки до складу імперії увійшли Північна і Середня Італія, на які претендував папа (докладніше див. п. 9.2).

Які наслідки для Європи мало вторгнення норманів?

Політичною роздробленістю Європи вдало скористалися «нові варвари». Крім арабів, які вторгалися з півдня, на європейські країни нападали угорці зі сходу та нормани з півночі. На відміну від варварів-германців IV–VI ст., значна частина вождів яких була романізована, сповідувала християнство і виявляла повагу до храмів й монастирів, нормани, угорці, араби вороже ставилися до християнства і масово перетворювали полонених на рабів. Через це процвітала работоргівля.

Найнебезпечнішим ворогом європейських держав були нормани (вікінги)[1]. Вони вторгалися в межі Європи з кінця VIII до середини XI ст. Цей час іноді називають «епохою вікінгів», коли на різних мовах всюди звучала молитва «Боже, врятуй нас від норманів!».

До набігів і завоювань норманів штовхали дуже суворі природні умови та особливості язичницької релігії. У Скандинавії не вистачало родючих земель, голод був звичайним явищем, тому народжена дитина іноді вважалася зайвою та її живцем закопували в лісі. Зазвичай це робили з дівчинками, тому в скандинавському суспільстві переважали чоловіки.

Особливою була й язичницька релігія, яка виховувала агресивність і безстрашність, бажання померти насильницькою смертю. Така смерть була єдиною можливістю потрапити до бога війни *Одіна* в рай – Вальхаллу (у перекладі з давньоскандинавської – «палац мертвих»). Щодня із самого ранку воїни у Вальхаллі борються на смерть та бенкетують. Кому з воїнів, які загинули в бою, потрапити до Вальхалли, вирішують войовничі діви валькірії

1 Слово «нормани» у перекладі зі скандинавських мов означає «північні люди», а «вікінги» – або «морські воїни, які вирушили за добичею», або «люди, які тримають в бухті кораблі».

(«ті, які обирають загиблих»). Кожна така діва майорить на крилатому коні над полем битви.

Суворі природні умови та виховане такою релігією бажання уникнути ганебної смерті від старості й загинути саме під час бою змушували норманів шукати об'єкти своїх нападів.

Нормани були досвідченими воїнами[1]. Найкращими серед них вважалися берсерки, або берсеркери (воїни у шкурах ведмедів). Під час бою вони приходили часом в сказ і шаленство через вживання галюциногенних грибів (можливо, мухоморів). Воювали навіть деякі скандинавські дівчата (діви щита). Зазвичай вони називали себе «наречені Одіна»: вважалося, що вони належать лише верховному богу, а особисті зв'язки із звичайним хлопцем принесуть нещастя обом.

Наприклад, літописець *Саксон Граматик* називав їх «воїтелями в тілах жінок» і писав, що завдяки бойовим якостям та сміливості вони могли бути навіть капітанами кораблів. В іншому середньовічному джерелі – «Сазі про гренландців» розповідається про зведену сестру *Лейфа Ерікссона*, який першим із європейців за 500 років до Колумба висадився в Америці. Ця жінка на ім'я *Фрейдіс Ейріксдоттір* рубала своїм мечем місцевих індіанців, хоча сама була на той час вагітною!

Нормани активно використовували переваги на морі. Під час подорожей та нападів вони виходили далеко в Північне море і Атлантичний океан. «Діти бур» добре орієнтувалися під час руху, а орієнтирами їм служили зірки, рух сонця, температура води. Завдяки цьому норманни долали величезні відстані на своїх кораблях, найпоширенішим типом яких був дракар[2]. Бували випадки, коли плавання здійснювали цілі флотилії з десятків кораблів.

Східні нормани – шведи – здійснювали свої експедиції в Східну Європу. Західні нормани – данці і норвежці – спустошували узбережжя Західної Європи та навіть Північної Африки.

Поступово нормани переходиди від грабежів до завоювань. Норвежці спустошували берега Шотландії та Ірландії, заснували колонії в Ісландії, Гренландії, а близько 1000 р. *Лейф Ейріксон* із 35 вояками на єдиному кора-

---

1 Зазвичай вони йшли в атаку з криком «Одін!». Використовувався й бойовий клич «Бережись, я йду! (Ver thik, her ek kom!)».

2 «Дракар» у перекладі з норвезької – «корабель-дракон». Свою назву він отримав від головної прикраси – різьбленої голови дракона, яка кріпилася на носі. Дракар був дуже маневрений, рухався як на веслах, так і під великим смугастим вітрилом єдиної щогли. Парус виготовляли з овечої вовни, а це охороняло його від намокання. Дракар перевозив до 100–150 вояків, які розміщували вздовж бортів свої щити. Часто на щитах був зображений дуже поширений у скандинавів символ трикветра (див. рис. 8.11) – коло, що перетинається трьома з'єднаними петлями. Трикветра трактується як єдність трьох сил.

Рис. 8.10. Карта експансії норманів

блі досяг узбережжя Північної Америки. Данці нападали на Німеччину, Францію, Англію, Італію тощо (рис. 8.10).

Нормани грабували та завойовували і селища, і великі міста, і значні території. Наприклад, данці у 845 р. спалили велике німецьке місто Гамбург, через кілька років розграбували Кельн та Ахен, чотири рази нападали на Париж, а в 885–886 рр. тримали його в довгій облозі. Вони ж у другій половині IX ст. захопили північно-східну Англію і надовго створили тут т. зв. область даньського права. В XI ст. нормани заснували на півдні Італії та на Сицилії свої герцогства (з XII ст. – Сицилійське королівство), розгромивши тут арабів.

У тому самому XI ст. данці отримали у французького короля землі в гирлі р. Сена. Це зробив вождь (ярл) *Хрольф (Роллон, Роберт I) Пішохід*, прозваний так тому, що через непомірну вагу його не міг підняти жоден кінь і він ходив

Рис. 8.11. Зліва – трикветра, або трикветрум, – поширений норманський орнамент, справа – кінний угорський лучник (середньовічна фреска)

пішки. Утім вага не завадила його військовим успіхам: у 911 р. Хрольф уклав з королем західних франків (Франції) *Карлом III Простакуватим* Сен-Клер-сюр-Епцський договір. За цим договором Хрольф прийняв християнство, став васалом Карла і отримував від нього землі, які на честь норманів почали називати Нормандією. Герцогство Нормандія стало впливовим актором у міжнародних відносинах Середньовіччя.

Походи та завоювання норманів були успішними не лише завдяки їхнім високим бойовим якостям, а й через те, що роздроблена Європа тривалий час не мала можливості дати їм відсіч. Нормани значною мірою сприяли розвитку торгівлі. Вони контролювали торговельні шляхи і після асиміляції та прийняття християнства багато зробили для формування загального економічного простору Європи.

До чого призвели набіги та завоювання угорців?

Іншим небезпечним ворогом Європи з числа «нових варварів» у поствердженській Європі з кінця IX ст. стали кочівники-угорці. Під натиском печенігів угорці прийшли в Центральну Європу з Приуралля. Деякий час на початку IX ст. угорці були союзниками болгар у війнах проти Візантії, а наприкінці IX ст. – союзниками Східнофранкського королівства під час його вторгнення в межі населеної переважно слов'янами Великоморавської держави. Саме угорці, врешті-решт, розгромили потужну Великоморавську державу (907) та зайняли Паннонію (західна частина сучасної Угорщини). Цю територію завойовники перетворили на центр своїх володінь. Звідси наприкінці IX–X ст. угорці здійснювали постійні набіги в країни Західної і Південної Європи (усього було 45 набігів і вторгнень угорців).

Основною ударною силою угорців були кінні лучники (рис. 8.11). Тому піші ополчення європейських королів були малоефективні в боротьбі проти маневрених загонів угорців. Ці загони просочувалися через кордони невеликими групами і збиралися в умовленому місці в певний час. Вони грабували все на своєму шляху, особливо церкви та монастирі, та гнали маси полонених у рабство.

Угорці доходили до півдня Італії, вдерлися на північ Іспанії, у 937 р. розгромили французів під Орлеаном, що дозволило завойовникам зробити похід уздовж Луари до узбережжя Атлантичного океану.

Спочатку невдало діяли проти угорців і королі Німеччини. Вторгнення угорців в першій половині X ст. відбувалися майже постійно. Був розграбований і спалений знаменитий Санкт-Галленський монастир (сучасна Швейцарія) – великий культурний центр усієї Німеччини. Німецькому королю Генріху I Птахолову вдалося захопити в полон одного з угорських вождів і в обмін на нього на дев'ять років підписати з угорцями перемир'я з умовою сплати данини. За цей час Генріх побудував велику кількість бургів (фортець) і створив важкоозброєну кінноту. Тільки вона могла протидіяти угорцям.

У 933 р. поблизу містечка Ріад (Тюрингія) Генріх I розбив угорців, за що на полі бою його проголосили «батьком вітчизни» (Pater patriae) і навіть імператором (але коронований він не був, хоча і мріяв про коронацію).

Німецькі націоналісти надають цій події великого значення, адже Генріха проголосили не римським, а німецьким імператором, що, на їхню думку, підносило німців над іншими народами. Їхня думка спиралася на тексти середньовічного хроніста *Відукінда Корвейського*, який вів початок Німецької імперії з 933 р., а не з 962 р., хоча й писав після двох цих подій.

Угорці істотно послабили натиск на Захід лише після поразки від німців і чехів на річці Лех (955). Король Оттон I вміло використовував важку кінноту, яка вирішила результат битви. Втрати угорців були величезними. Їх навіть не брали в полон. Був страчений на очах німецького імператора й угорський вождь *Леле*[1].

Після цієї битви угорці вже не наважувалися вторгатися в західні країни. Поширення християнства[2], перехід до осілості, змішані шлюби з бранками підкорених земель перетворили Угорщину на європейську державу. До початку XII ст. Угорщина під владою династії Арпадів стає одним із найвпливовіших акторів в Європі завдяки унії з Хорватією (1102).

Контрольні запитання

1. На які періоди поділяється історія міжнародних відносин у добу Середньовіччя?
2. Які головні особливості властиві міжнародним відносинам у середні віки?
3. Якими були форми й методи дипломатії та міжнародних відносин у добу Середньовіччя?
4. Як було створено Остготське королівство?
5. Із якими зовнішніми ворогами воювали лангобарди?
6. Які міжнародні наслідки мало англо-саксонське завоювання Британії?
7. Як у Північній Галлії винила Франкська держава короля Хлодвіга?
8. Якими були напрями зовнішньої політики Франкської держави Меровінгів?
9. Завдяки чому Карл Мартелл та Піпін Короткий зміцнили авторитет Франкської держави в міжнародних відносинах?
10. Як була створена імперія Карла Великого?

---

1 В Угорщині поширена легенда про те, що в Лелі був знаменитий горн. Перед стратою взятий у полон Леле ніби попросив Оттона 1 востаннє зіграти на улюбленому горні. Після останнього звуку Леле ніби кинувся на Оттона і встиг розбити йому голову раніше, ніж німці зарубали бранця. Німецький король вижив і прожив ще 18 років, а горн Леле зберігся до цього часу, шанується угорцями і вважається одним із найцінніших музейних експонатів країни.

2 Першим християнським королем Угорщини став у 1000 р. *Іштван (Стефан) I Святий* з династії Арпадів. Саме його короною коронувалися згодом усі наступні правителі Угорського королівства. Ця корона Св. Стефана й нині вважається одним із символів угорської державності. Вона зображена на гербі сучасної Угорської республіки.

11. Якою була роль імперії Карла Великого у міжнародних відносинах першої половини IX ст. та що спричинило її розпад?
12. Чому процеси феодалізації призвели до політичної роздробленості й феодальних війн у Європі?
13. Які наслідки для Європи мали вторгнення норманів?
14. До чого призвели набіги та завоювання угорців?

Список літератури

Брусиловська О. І., Коваль І. М. Історія міжнародних відносин (сер. III тис. до н. е. – сер. XVII ст. н. е.) : навч.-метод. посіб. Одеса : Одеськ. нац. ун-т імені І. І. Мечникова, 2013. 188 с.

Григор'єва Т. Історія дипломатії: від давнини до кінця XVIII ст. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2014. 177 с.

Зінченко А. Л. Історія дипломатії: від давнини до нового часу. Київ : Проза, 2005. 560 с.

Історія міжнародних відносин : підручник / Алєксєєнко І. В., Маргулов А. Х., Єремєєва І. А., М. В. Несправа. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2020. 228 с.

Лиман С. І. Міжнародні відносини середньовічної Європи у творчості М. О. Таубе: харківський період його науково-педагогічної діяльності (1897–1899). *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*. Чернівці, 2018. Т. 2 (46). С. 223–241.

Лиман С. І., Парфіненко А. Ю. Нормандські формати : відомий регіон як актор та символ у міжнародних відносинах X – XXI ст. *Стратегічні напрями зовнішньої політики Європейського Союзу*. Харків, 2020. С. 93–100.

Ліхтей І., Надтока Г. М., Король В. Ю. Історія середніх віків : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. істор. спец. / за заг. ред. Г. М. Надтоки. Київ : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2018. 800 с.

Пісня про Ролянда / зі старофр. мови пер. І. Качуровський. Львів : Астролябія, 2008. 196 с.

Турчин Я. Б., Демчишак Р. Б., Плазова Т. І. Історія міжнародних відносин (від Стародавнього світу до початку XX ст.) : навч. посіб. Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2013. 139 с.

Bachrach B. S. Early Carolingian Warfare Prelude to Empire. *Philadelphia* : University of Pennsylvania Press, 2011. 432 p.

Barbero A. Charlemagne: Father of a Continent. Berkeley : University of California Press, 2004. 440 p.

Collins R. Visigothic Spain, 409–711. Oxford : Blackwell Publishing, 2004. 272 p.

Heather P. Empires and Barbarians:The Fall of Rome and the birth of Europe. New York : Oxford University Press. 2010. 752 p.

Medieval Foundations of International Relations / ed. By W. Bain. London & New York Oxford : Routledge, 2017. 196 p.

Santosuosso A. Barbarians, Marauders, and Infidels: The Ways of Medieval Warfare. Boulder, CO : Westview Press, 2004. 360 p.

РОЗДІЛ 9

Вплив католицької церкви та лицарства на зовнішню політику доби Середньовіччя. Хрестові походи

9.1. Міжнародно-політичне значення католицької церкви
9.2. Боротьба між світською та духовною владою у Європі в XI–XIII ст.
9.3. Міжнародне значення лицарства
9.4. Причини і початок хрестових походів. Перший хрестовий похід
9.5. Створення та діяльність духовно-лицарських орденів. Хрестові походи XII ст.
9.6. Хрестові походи XIII ст. та їхні міжнародні наслідки
9.7. Ослаблення ролі папства та католицької церкви у міжнародних відносинах XIV–XV ст.

9.1. Міжнародно-політичне значення католицької церкви

Задяки чому католицька церква у добу Середньовіччя стала могутньою міжнародною силою?

У добу Середньовіччя конфесійний чинник відігравав виключно важливу роль у міжнародних стосунках, а християнська церква протягом тривалого періоду зберігала монополію на ідеологію, виховання, освіту, мораль[1]. Церква була могутньою транснаціональною силою з величезними земельними володіннями та дуже значними фінансовими можливостями[2]. Вона сприяла процесу феодалізації, значно збільшила свої володіння та майно, а духовні

1 Через канонізацію (офіційне визнання і проголошення людини святою) Церква поширювала й тиражувала в усіх християнських країнах гідні або героїчні приклади християнського життя. Вони контрастували з негідними діями, зокрема королів. Наприклад, значного поширення здобула канонізація чеського священика *Яна Непомуцького*. Його у 1393 р. закатували за наказом короля Німеччини та Чехії *Вацлава IV Люксембурга* за те, що він відмовився розкрити королю зміст сповіді королеви *Софії Баварської*, духовником якої він був. Це вбивство викликало вибух обурення в Чехії та Німеччині і стало приводом до повстання, війни й відсторонення Вацлава IV від влади.

2 У Західній та Центральній Європі населення сплачувало церкві обов'язковий податок – десятину. При цьому селяни платили десятину трьох видів: із зерна – «велику десятину», із свійської птиці, овочів, фруктів – «малу десятину», із худоби – «десятину крові».

феодали посідали виключно значне місце у феодальній ієрархії. Наприклад, у Франції серед дванадцяти перів (вищих найбільш привілейованих феодалів) шестеро були архієпископами та єпископами, у Німеччині із семи курфюрств (князів, які обирали імператора) троє були архієпископами.

В умовах політичної роздробленості Європи, феодальних війн, невизначеності кордонів християнська церква була фактично єдиною об'єднувальною силою суспільства. Для збереження майнових прав та недопущення своєї інституційної децентралізації їй потрібен був союз зі світською владою. Церква підтримувала королів, поки це відповідало інтересам її ієрархів, перш за все римських пап.

Створення Папської держави (див. п. 8.4) зробило в майбутньому неминучою боротьбу пап проти світських правителів за гегемонію в Європі та в усьому християнському світі. Оскільки Папа Римський коронував імператора або короля, це ставило світських правителів у певну залежність від понтифіків. У такий спосіб папи римські намагалися встановити не тільки церковну, а й політичну гегемонію. Для цього вони посилалися на підроблений документ – «Констянтинів дар» (див. більш докладно п. 8.4). А після розколу (Великої схизми) християнської церкви у 1054 р. на Римо-католицьку церкву та Східну православну папство намагалося нав'язати унію східним церквам.

Папська курія створила найбільш досконалу дипломатичну службу у католицькій Європі. У різні періоди Середньовіччя її посли мали різні назви:

1) апокрісіарії – у V–VI ст. постійні дипломатичні представники папи при дворі візантійських імператорів;
2) легати – із VI ст. особисті тимчасові посланники пап у різних країнах; призначалися на термін, необхідний для виконання від імені папи конкретного доручення[1];
3) нунції[2] – із XV ст. постійні дипломатичні представники папи в державах, з якими Святий Престол підтримував офіційні дипломатичні відносини.

Папські дипломати мали якісну освіту та відрізнялися високим професіоналізмом. Вони подорожували на великі відстані, зокрема до правителів Сходу[3]. Вбивство легата завжди ставало приводом для різкого загострення міжнародних відносин. Проте для досягнення своєї мети папство активно

---

1 Саме легати мали повноваження відлучати від церкви світських правителів.

2 Нунцій (лат. nuntius) – дослівно «вісник».

3 Так, у 1240–1250 рр. хрестоносці та римські папи намагалися встановити союз із великими монгольськими ханами. Італійський монах-францисканець *Джованні дель Плано Карпіні* у 1245 р. вирушив у подорож, подолав шлях у 8 тис. км і досяг ханської ставки в Каракорумі. Те саме в наступні роки зробили інші відомі дипломати і місіонери – французький монах-домініканець *Андре де Лонжюмо* і фламандський монах-францисканець *Гільйом де Рубрук*. Проте великі хани відкинули пропозицію європейців про військовий союз (див. більш докладно п. 14.3).

використовувало брудні дипломатичні засоби: залякування, підкуп, шантаж, насильство, обман тощо.

У зв'язку з високим авторитетом церкви світські правителі часто призначали на найвищі державні посади духовних осіб та доручали їм дипломатичні місії.

Наприклад, у другій половині X ст. великим дипломатом та істориком Священної Римської імперії був *єпископ Ліутпранд Кремонський* – ровесник і свідок її створення. За дорученням Оттона I він у 968 р. зробив дипломатичну подорож до Візантії з метою укладення династичного шлюбу німецького спадкоємця і візантійської принцеси. Однак візантійський імператор відповів відмовою і надав Ліутпранду холодний прийом.

Інший відомий представник церкви – *архієпископ Адальберт Бременський*. Він супроводжував німецького короля *Генріха III* у багатьох військових походах, готував дипломатичні переговори, а у 1063 р. став регентом малолітнього *Генріха IV*, керуючи зовнішньою політикою держави.

У першій половині XII ст. особливим впливом при дворі французьких королів користувався син селянина *абат Сугерій (Сюжер)*. Радник і канцлер, він проводив найважливіші дипломатичні переговори з великими феодалами Франції, у тому числі з наймогутнішим – *графом Шампанським*. Абат Сугерій відмовляв *короля Людовика VII* від участі в невдалому другому хрестовому поході. А під час вторгнення в 1124 р. німецького імператора *Генріха V* саме Сугерій прибув на поле бою з хоругвою абатства Сен-Дені – орифламою (червоним шовковим полотнищем, вирізаним із нижнього краю хвилястими довгими клинами, що символізували язики полум'я). З того часу орифлама стала священним бойовим прапором короля, а заклик «Монжуа! Сен-Дені!» («Montjoie! Saint Denis!») – бойовим кличем французів.

Для посилення свого впливу католицька церква організовувала міжнародні за складом своїх членів і географією розташування чернецькі та духовно-лицарські ордени (див. докладніше п. 9.5).

Прообразом сучасних міжнародних конгресів та конференцій були вселенські та помісні церковні собори (з'їзди вищих церковних ієрархів). Ці собори були формами регулювання міжнародних відносин, а засобами регулювання цих відносин – рішення соборів, папські декрети та булли[1]. Міжнародне значення церковних соборів значно зросло у зв'язку з розвитком хрестоносного руху, боротьбою з єресями, особливо на зламі XII–XIII ст. під час понтифікату наймогутнішого Папи Римського доби Середньовіччя *Інокентія III* (1198–1216). Саме він висунув принцип «Духовна і світська влада – як сонце і місяць!» та претендував на панування над усім християнським світом.

---

1 Папська булла (bulla pontificalis, bulla papalis) – указ Понтифіка. Цей документ отримав назву від печатки (булли) зі свинцю або золота, яку прикріплювали внизу до документа.

Інокентій III постійно втручався в політичні справи країн Європи. Його васалами визнавали себе навіть королі Арагону, Португалії, Швеції, Данії, Польщі. А король Англії *Іоанн Безземельний* (1199–1216), який був спочатку відлучений від церкви, з метою зняття відлучення принизив себе тим, що цілував туфлі навіть не папі, а папському легату.

Активну міжнародну діяльність здійснював запроваджений Інокентієм III особливий церковний суд для боротьи з єресями – інквізиція[1] (1215). Йому активно допомогали нові чернецькі ордени – Орден францисканців (1208) та Орден домініканців (1216).

Розроблення католицькою церквою концепції справедливої війни. Значний вплив на міжнародні відносини Середньовіччя мало розроблення християнськими теологами теорії справедливої війни та застосування її на практиці.

Ще Блаженний Августин у «Граді Божому» думав, що війна, спрямована на підкорення, грабіж, вбивство людей – це несправедлива війна. Її ведуть «погані люди» заради того, щоб світ «був таким, яким їм хочеться його бачити». Якщо війна оборонна і ведеться проти несправедливих людей, то така війна є справедливою.

У XIII ст. відомий теолог Тома Аквінський конкретизував теорію про справедливу війну. У роботі «Сума теології» він висунув три умови, за якими війну можна вважати справедливою:

1. Війну «заради захисту суспільного блага від зовнішніх ворогів» можуть оголошувати лише правителі, бо саме вони репрезентують інтереси народу.
2. Наявність справедливої причини, наприклад, повернення завойованих ворогом територій, за відшкодування збитків тощо.
3. Блага мета, яку переслідує країна, наприклад, «утвердження добра чи запобігання злу».

Концепція Томи Аквінського стала офіційною доктриною католицької церкви, оскільки вона обґрунтовувала й узагальнювала її практичну політику щодо тогочасних європейських держав.

Саме церква задля пом'якшення жахів війни між християнами розпочала рух «Божого миру» (з 975 р.) та «Божого перемир'я» (з 1027 р.). Оголошуючи «Божий мир» (Pax Dei), церква брала під захист паломників, священників, жінок, дітей[2]. «Боже перемир'я» (Treuga Dei) забороняло вести будь-які воєнні дії під час найважливіших християнських свят та в певні дні тижня (із вечора середи до ранку понеділка), тобто 240 днів на рік.

---

1 «Інквізиція» від лат. *Inquisition* – розшук, розслідування.

2 У 1095 р. на церковному соборі в Клермоні «Божий мир» був оголошений обов'язковим для всіх християн.

Могутньою силою боротьби проти порушників було церковне відлучення, або інтердикт. Цю зброю католицька церква неодноразово застосовувала проти окремих міст, країн та їхніх правителів (графів, герцогів, королів, імператорів).

З XI ст. ставлення церкви до війни змінюється у зв'язку з початком хрестових походів. У XIII ст. католицька церква поширила ідею «священної війни», яка була тісно пов'язана з теорією справедливої війни. Священна війна християн є справедливою, оскільки вона є «римською війною» (bellum romanum), зразком справедливої війни. Вона отримала таку назву через те, що «головою та матір'ю» християнської віри католицька церква вважала саме Рим. Тим самим «римська війна» відтворювала боротьбу Стародавнього Риму з варварами. Така війна є тотальною, ворогів убивають або віддають у рабство і не звільняють за викуп.

Отже, міжнародне значення середньовічної католицької церкви полягало в таких її досягненнях і діях:

1) монополія на транснаціональну ідеологію;
2) християнизація язичницьких народів;
3) створення впливової теократичної Папської держави – «Патримонія Святого Петра»;
4) проведення міжнародних вселенських та помісних з'їздів (соборів);
5) рекрутування до системи світської політичної влади представників духовенства, які обіймали важливі державні посади (канцлер, регент, радник) та виконували функції послів;
6) встановлення правил «Божого миру» та «Божого перемир'я» із застосуванням до порушників відлучення, або інтердикту;
7) розроблення теорії справедливої війни;
8) спроби посередництва у військових конфліктах.;
9) організація міжнародних за своїм складом чернецьких та духовно-лицарських орденів;
10) намагання папства встановити гегемонію у християнському світі, зокрема у боротьбі проти світських правителів, передусім німецьких імператорів.

9.2. Боротьба між світською та духовною владою у Європі в XI–XIII ст.

В умовах політичної роздробленості Європи в ній існував дуалізм світської та релігійної влади, дві наймогутніші транснаціональні сили – Папська держава та Священна Римська імперія німецької нації. Зіткнення інтересів римських пап та німецьких імператорів було закономірним і пройшло два етапи:

1 етап – т. зв. «боротьба за інвеституру» (1073–1122);

2 етап – намагання папства повністю підпорядкувати світську владу універсальній духовній і створити «християнську світову державу» (1122–1268).

Чим завершилася «боротьба за інвеституру» між римськими папами та німецькими імператорами?

До 1070-х рр. світська влада домінувала над духовною, а римські папи ще не намагалися відкрито виступати проти імператорів та королів. Це було пов'язано з двома обставинами:

1. Королівська (імператорська) влада у Німеччині, на відміну, наприклад від Франції, була ще достатньо могутньою.
2. Західна церква тривалий час (друга половина IX – перша половина XI ст.) перебувала в стані інституціональної та моральної кризи, а римських пап обирали під тиском світської влади.

Навіть офіційні католицькі історики вважають «поганими папами» кожного з 24 пап, які займали Святий Престол у другій половині IX – сер. X ст., а для понтифікатів першої половини X ст. у науці використовується термін «порнократія» (правління повій). Є навіть версія, що під ім'ям Іоанна VIII (855–858) на папський престол обманом сіла жінка – *Агнеса Англікус*.

Агнеса була дочкою мандрівного проповідника, який навчив її запалювати промовами натовп. Під виглядом юнака вона отримала гарну для свого часу освіту у відомій школі Фульдського монастиря, потім у Константинополі, відкрила школу у Римі, яка швидко стала відомою в Італії. Популярність дозволила Агнесі обманом отримати духовний сан, увійти в найближче оточення римських пап, а в 855 р. стати Папою Римським під ім'ям *Іоанна VIII*. За легендою самозванку викрили тільки через три роки. Вагітна Агнеса відчула наближення пологів під час хресного ходу, упала з віслюка, розірвала на собі широкий одяг і народила на очах приголомшених римлян. Її саму та її дитину римляни забили камінням. І хоча справжність цієї легенди заперечується, але вона дає уявлення про масштаби морального занепаду папства того часу.

Скандальним був і понтифікат папи *Іоанна XII* (955–963). Його традиційно вважають найаморальнішим папою в усій історії церкви. Саме він коронував першого імператора Священної Римської імперії – *Оттона* I, проти якого майже одразу намагався створити міжнародну коаліцію. З цією метою Іоанн XII відправив послів до Візантійської імперії та Угорщини. Оттон I скинув його, а на церковному синоді, як повідомляв сучасник *Ліутпранд Кремонський*, поваленого папу звинувачували в тому, що він проводив службу з порушенням норм, брав великі хабарі за возведення в сан, «усі священнослужителі, а також миряни заявили, що він пив вино з дияволом. Вони сказали, що, граючи в кістки, він закликав Юпітера, Венеру та інших ідолів. Вони навіть сказали, що він не святкує утреню і не робить хресного знамення». Історики

папства, дослідники XIX ст. француз *П. Ланфре* та харків'янин *А. Вязігін* писали про Іоанна XII: «Блюзнірство його не знало меж», ...він посвячував у єпископи хлопчиків, і ці церковні обряди робив у кінських стійлах, ...парафіянок ґвалтував біля самої гробниці апостолів, ...неугодним виколював очі...».

Залежність від імператорів призвела до тимчасового занепаду папської влади. За цих умов потрібні були реформи західної церкви, які, з одного боку, підвищили б її моральний авторитет, а з іншого – унеможливили б втручання імператорів у процес обрання на вищі церковні посади.

Папство зміцнилося в другій половині XII ст., коли Німеччина переживала політичну кризу. Криза охопила німецьке суспільство в перші роки правління Генріха IV (1056–1106), коли король був неповнолітнім. Проти нього утворилася потужна коаліція (папство, італійські феодали, італійські міста і великі німецькі феодали, які зміцнилися через процес феодалізації). Це протистояння в 1070-ті роки дістало назву боротьби за інвеституру між імператором і папою.

Інвеститура – це акт введення у володіння землею, передача феода сеньйором своєму васалу. Інвеститура застосовувалася не тільки до світських, а й до духовних осіб (єпископів і абатів), що означало фактично їх затвердження в цьому сані. Це надавало можливість імператору призначати на вищі церковні посади наближених до себе людей. Тому папи в другій половині XI ст. почали оскаржувати це право в імператора.

Опорою папи був клюнійський рух X–XI ст. (від назви монастиря Клюні у французькій Бургундії, де він зародився). Мета клюнійського руху – реформування чернецького життя, зміцнення Церкви й підвищення її морального авторитету. Клюнійську реформу спочатку підтримала навіть імператорська влада.

Серед вимог клюнійських монахів-реформаторів основними були дві:

1) заборона *симонії* («Симонової єресі»), тобто практики продажу церковних посад;
2) *целібат,* тобто безшлюбність усіх духовних осіб, тому що одружене духовенство заради сім'ї приховувало кошти від церкви.

Найбільш рішучим виразником вимог клюнійців став монах *Гільдебранд*, який протягом багатьох років керував справами римського престолу. У 1059 р. під його впливом Латеранський церковний собор у Римі встановив новий порядок вибору пап. Тепер без втручання імператора пап обирали вищі сановники церкви – кардинали[1].

---

1 Пізніше рішеннями Другого Ліонського собору 1274 р. було остаточно схвалено порядок обрання пап кардиналами за принципом ⅔ голосів плюс один. Оскільки вибори проводилися в ізольованому від зовнішнього світу приміщенні на позначення виборних зборів пап з'явився термін «конклав» (лат. *conclave* – замкнена кімната, від лат. *cum clave* – під ключем).

У 1073 р. Гільдебранда обрали папою під ім'ям *Григорій VII* (1073–1085). Під час його понтифікату католицька церква відкрито намагалася здобути перевагу над світською владою. У документі Григорія VII «Диктат Папи» («Dictatus papae», 1075) йдеться: «Тільки Римський єпископ по праву зветься вселенським... Тільки він один може скидати єпископів і відновлювати їх... Він єдиний може вручати імперські інсигнії... Єдино Папі усі князі повинні цілувати ноги... Йому дозволено зміщувати імператорів».

Після свого обрання Григорій VII позбавив сану німецьких єпископів, призначених Генріхом IV. Розгорівся конфлікт з імператором. У відповідь Генріх IV на зборах вищого німецького духовенства у 1076 р. оголосив папу позбавленим влади. Тоді папа негайно відлучив імператора від церкви і звільнив його підданих від присяги вірності правителю (рис. 9.1). Німецька знать вирішила: Генріх IV має протягом одного року і одного дня зняти церковне відлучення.

Імператор був змушений підкоритися. Він вирушив для примирення з папою до його замку Каносса в Італії. Це «Ходіння в Каноссу» (або «Каносське побачення» Генріха IV з Григорієм VII в 1077 р.) стало символом могутності пап. Однак, хоча відлучення було скасовано, німецька знать спровокувала війну з королем, противників якого таємно підтримувала й «італійська партія». Війною проти суперників Генріх IV повернув собі престол, але боротьба з Римом і непокірними феодалами тривала.

Рис. 9.1. Зліва – імператор Німеччини під час інвеститури надає єпископу символи світської влади (середньовічне зображення), справа – папа Григорій VII відлучає від церкви німецького імператора Генріха IV (ілюстрація з хроніки Оттона Фрайзінгенського, XII ст.)

Урешті-решт Генріха IV зрадили власні сини. Один з них *Генріх* (майбутній імператор *Генріх V*) обманом заманив його у свій замок і посадив у в'язницю. Папа Римський повторно відлучив Генріха IV від церкви. Оскільки король помер відлученим, його тіло викинули із Льєзької церкви та залишили на глухому острівці р. Маас. Там монах, який повертався з Єрусалиму, день і ніч читав біля могили молитви. Коли син Генріх V все ж віддав наказ перевезти тіло батька в Шпейєр, в якому традиційно ховали імператорів, усі учасники процесії були відлучені від церкви. Труна з тілом п'ять років стояла на підлозі неосвяченої каплиці, і тільки потім його перенесли в склеп його предків у соборі.

Так римські папи боролися навіть проти мертвих імператорів.

Завершенням першого етапу боротьби за гегемонію в Європі між папством та імператорами став Вормський конкордат 1122 р.[1] Його уклали імператор *Генріх V* і папа *Калікст II*. Це сталося після багатомісячної роботи в Німеччині посольства папи з трьох кардиналів[2]. Проте Вормський конкордат завершив боротьбу за інвеституру, але не за гегемонію. Хоча конкордат відділив духовну інвеституру від світської і віддав першу понтифікові, а другу імператорові, боротьба між ними не припинилася. Встановлювалася різна система виборів єпископів у Німеччині (у присутності імператора) та в інших частинах імперії (без участі імператора і його представників).

Які події стали вирішальними на другому етапі боротьби між римськими папами та німецькими імператорами?

На другому етапі боротьби проти німецьких імператорів (XII – сер. XIII ст.) римські папи вдало використовували:

1) зміни в міжнародній ситуації (успіхи перших хрестових походів і подальше зростання авторитету пап як їх організаторів);
2) посилення великих феодалів Німеччини, які виступали проти центральної влади.

Для утримання своїх позицій у Північній та Середній Італії, які входили до складу імперії (рис. 9.2), німецькі правителі традиційно здійснювали туди військові походи. По суті, це робив кожен новий імператор. Він починав з того, що спочатку приборкував баронів у Німеччині, потім здійснював напад

1 Конкордат – будь-яка угода папського Риму з іншою країною, яка регулює правове становище в ній Римсько-католицької церкви (лат. *Concordatum* – угода, від лат. *Concordo* – перебуваю у згоді).

2 Калікст II у своїй боротьбі проти імператора спирався на підтримку багатих німецьких євреїв. У 1120 р. він видав буллу «Sicut Judaeis» («Про євреїв»). Булла заборонила християнам під страхом відлучення від церкви примушувати євреїв до переходу в християнство і завдавати їм шкоди. Цю буллу підтвердили 18 пап XII–XV ст. Тому євреї Німеччини, особливо активні в містах, таємно підтримували пап у боротьбі проти імператорів.

Рис. 9.2. Священна Римська імперія і Папська держава у XII–XIII ст.

на Італію, грабував її міста, після чого в Римі папа коронував його імператорською короною. Нерідко в цей самий час на вулицях йшла різанина між римським населенням і німцями. Така зовнішня політика Німеччини отримала в науці назву «Італійська політика німецьких імператорів».

У відповідь на цю політику в самій Італії з XII ст. сформувалися дві політичні течії (партії) – гвельфи та гібеліни.

Гвельфи (спотворено від «Вельфи» – назви династії герцогів Баварії та Саксонії *Вельфів,* суперників німецьких королів) виступали за посилення влади в Італії римських пап й обмеження влади німецьких імператорів.

Гібеліни (спотворено від «Вайблінген» – назви родового замку імператорів) були італійськими союзниками імператора.

Найжорстокішими методами під час війн між гвельфами та гібелінами діяв *граф Еццеліно да Романо* – полководець-гібелін, правитель (подеста) міста-держави Верона. Швейцарський історик *Я. Бурхард* навіть вважав, що «ніхто з пізніших тиранів не зрівнявся з Еццеліно за колосальністю скоєних злочинів». Перемагаючи в битвах на боці німецького імператора, Еццеліно катував та повністю знищував родини гвельфських аристократів, за що був відлучений від церкви. Його ворог гвельф *Дзамбонетто Кампонері* під час тортур навіть відкусив собі язик, щоб не зробити якихось зізнань і не збільшити кількості заарештованих.

Як повідомляв середньовічний італійський хроніст *Салімбене*, у 1256 р. Еццеліно спалив у Вероні одинадцять тисяч полонених і під час цих страт проводив навколо страчуваних великий лицарський турнир. Після захоплен-

ня північноіталійського міста Пріолі він наказав в усіх без винятку мешканців відрізати носи, відрубати ноги та виколоти очі.

Ецціліно був полонений гвельфами в 1259 р. у битві при Кассано. Поранений, він зірвав із себе пов'язки, щоб скоріше померти. Так воно й сталося. Гвельфи не встигли помститися йому, але помстилися його брату – відомому поету *Альберіко да Романо*, який воював як на боці гібелінів, так і на боці гвельфів. На очах Альберіко зарубали його дружину, двох дочок, шістьох малолітніх синів, його ні в чому не винних родичок оголеними провели вулицями, а потім спалили живцем. Самого Альберіко катували гарячим залізом, прив'язали до хвоста коня і тягли вулицями, поки він не помер, після чого тіло спалили.

Ці бузувірства були пов'язані не лише із запеклою боротьбою союзників пап та імператорів, а й зі звичаєм кровної помсти (*вендети*), що існував в Італії. Звичай вимагав відплати за скоєні вбивства членів сім'ї.

У XII – першій половині XIII ст. найбільше загострення боротьби між імператорською і папською владою сталося за царювання *Фрідріха I* та *Фрідріха II* з династії *Гогенштауфенів*.

Фрідріх I Барбаросса[1] (1152–1190) прагнув відродити Римську імперію, поставити в залежність королів Чехії, Угорщини, Данії. Він розширив володіння в самій Німеччині, у якій дедалі більше зміцнювалася влада баварського герцога *Генріха Вельфа* (Лева). За порушення вірності та миру імператор карав феодалів за старими германськими законами:вони мали нести на плечах собак[2].

Для подальшого зміцнення своєї влади Фрідріх I вирішив підкорити Італію, до якої він вторгався п'ять разів[3]. Однак в Італії, як і в усій Європі, посилилася папська влада. Папський легат *Орландо Бандінеллі* (майбутній папа *Олександр III*) навіть особисто образив та принизив імператора на сеймі у Безансоні (1157), коли оголосив: «Та від кого ж імператор тримає свою владу, як не від Папи?». За ці слова обурений васал імператора пфальцграф *Отто Баварський* навіть збирався зарубати легата і вже вихопив свій меч, але його зупинив Фрідріх I.

---

1 Барбароссою (Рудобородим) його називали італійці, від італ. *barba* («борода») та *rossa* («руда», «червона»).

2 Це символізувало, що феодал, який порушив вірність, у моральному плані нижчий за собаку, бо собака завжди залишається вірним своєму господареві.

3 Перед тим як Фрідріх Барбаросса вперше вступив до Риму (1155), продажні римські посли вимагали, щоб він дав їм 5 тис. фунтів срібла за те, що його проголосять імператором. Однак Фрідріх відповів, що має інший метал – сталь клинків, і відмовився торгуватися. У відповідь одразу ж після коронації римські загони атакували його військо. Незважаючи на перемогу, Фрідріх переконався, наскільки зміцнилася влада папи і тих, хто підтримував його.

Фрідріх I вдало використовував у своїх цілях боротьбу між італійськими містами. Після другої облоги він захопив і зруйнував найбільше і багате місто Мілан (1162). Голодні міланці, здавши місто, йшли до імператора з мотузками на шиях, з головами, посипаними попелом, тримали в руках хрести, благали про помилування. Фрідріх I, який під час облоги особисто відрізав вуха і носи полоненим, на цей раз відпустив їх, але спалив місто, провів плугом дві борозни хрест на хрест на руїнах і посипав їх сіллю. А в 1167 р. під час нового походу в Італію він захопив Рим.

> Фрідріх I кілька днів штурмував у Римі Собор Петра і Вежу Богоматері, спалював і розбивав їх стіни облоговими машинами. Німці порубали сокирами ворота храму, увірвалися й почали різати супротивників. Гробниця апостолів Петра і Павла була залита кров'ю! Коли очистили храм від купи трупів, тут же коронували дружину імператора *Беатрису.*
>
> На зворотному шляху в німецькому війську протягом тижня померло від малярії 25 тис. чол., із них – 2 тис. лицарів і канцлер архієпископ Райнальд Кельнський, який на час затвердження його в архієпископському сані навіть не був священником. Німці та італійці вважали цю масову загибель покаранням Бога за зруйновані римські церкви.

Того самого 1167 р. Папа Римський *Олександр III* створив антинімецький союз. До нього ввійшли нормани Південної Італії, Візантія, Венеція та інші міста Північної Італії. Впливовим військовим блоком Північної Італії стала Ломбардська ліга із 16 міст. У 1176 р. війська цієї ліги розгромили Фрідріха I поблизу Мілана біля містечка Леньяно[1]. Відлучений від церкви імператор повинен був відмовитися від планів завоювання Північної Італії і примиритися з папою. Церемонія вибачення відбулася на конгресі у Венеції в 1177 р., рівно через 100 років після приниження Генріха IV в Каноссі. Ця «нова Каносса» посилила папський Рим, хоча й не означала припинення боротьби між папами та імператорами (рис. 9.3).

Не зумівши підкорити Північну Італію Фрідріх I отримав владу над її південною частиною. Це сталося завдяки династичному шлюбу його сина зі спадкоємицею Сицилійського престолу.

Свого апогею протистояння між папством та імперією досягло в роки правління онука Барбаросси – *Фрідріха II* (1212–1250). Він одночасно був і Сицилійським королем. Фрідріх II зробив останню рішучу спробу зміцнити імперію і водночас захопити всю Італію. Однак тричі відлучений папами від церкви, імператор так захопився війнами на Апеннинському півострові, що послабив свій вплив у Німеччині.

---

1 Імператор ледь не загинув у цій битві – його вибили з сідла італійські лицарі з добірного «загону смерті», які атакували, а німці, вирішивши, що Фрідріх I загинув, почали відступати.

Рис. 9.3. Фрідріх I Барбаросса у Венеції визнає владу Папи Римського Олександра III (фреска в Палаццо Пубблiко, Сієна)

Найвідомішою була перемога Фрідріха II при Кортенуові в 1237 р., коли йому вдалося вщент розгромити війська Ломбардської ліги. Це створювало загрозу головному місту ліги – Мілану. Імператор захопив символ спротиву – каррoччо (міланську колесницю-вівтар). На каррoччо під час бою завжди закріплювався великий прапор міста, а у військах італійських міст захоплення ворогом каррoччо вважалося їхньою повною поразкою та найбільшим приниженням. Щоб принизити переможених ще більше, Фрідріх II наказав прив'язати до щогли каррoччо замість прапора міланського правителя *П'єтро Тієполо*, запрягти в колісницю білого слона, щоб той став предметом глузувань, а саму колісницю як натяк Папі Римському відіслав у подарунок сенату до Риму.

Римські папи завзято боролися проти імператора. Вони називали Фрідріха II «другим Нероном» і «звіром, що виходить з моря, про який йдеться в Апокаліпсісі». Щоправда, імператор надавав привід для таких звинувачень своїми надто жорстокими формами війни, використанням у своєму війську арабів, укладанням союзу з мусульманським Єгиптом, знищенням духовних осіб. Так, у 1241 р. під час війни Фрідріха II з папою загинули дві тисячі представників духовенства з усієї Європи, зокрема кілька десятків єпископів і архієпископів, які відпливли з Генуї на церковний собор (з'їзд). 27 генуезьких галер були потоплені біля о. Монте-Крісто пізанцями і сицилійцями (рис. 9.4). Через це собор не відбувся, а папа *Григорій IX* помер від горя. За наказом Фрідріха II по містам і селищам Сицилії водили лицаря *Тебальдо* та п'ятьох інших змовників із папською буллою на лобі, потім колесували їх, спалили тіла, а прах кинули у море. Під час облоги Парми в 1247 р. Фрідріх II наказав відвезти в Апулію і кинути в море з жорном на шиї пармського лицаря *Джерардо де*

Рис. 9.4. Знищення поблизу острова Монте-Крісто кораблів з учасниками церковного собору 1241 р. (мініатюра з «Нової хроніки» Джованні Віллані)

Канале, якого підозрював у зраді. Протягов шести днів імператор виводив на луг щодня по два полонених пармських лицаря і власноруч рубав їм голови.

Фрідріх II помер під час чергової війни з папою. Йому наворожили в дитинстві, що він «помре у квітах». Тому він намагався ніколи не заїжджати до Флоренції (у перекладі з італ. – «квітуча», від лат. – *flores* (квіти); на її гербі красувалася червона лілія). У 1250 році він захворів у дорозі на дизентерію і був доставлений охоронцями в один із замків. Коли король запитав, як він називається, йому відповіли: «Фіорентіно» (італ. *fiore* – «квітка»). Наляканий король не побажав залишатися в ньому. Незабаром він помер у Торремаджоре.

Отже, у середині XIII ст. зі смертю Фрідріха II папство перемогло імперію. Через чотири роки, у 1254 р., зі смертю його сина *Конрада IV*[1] закінчився рід Гогенштауфенів. Символічно, що навіть під час його похорону в соборі Мессіни на Сицилії спалахнула пожежа, від якої згоріла частина будівлі і тіло самого Конрада.

1 Коли *Конрад IV* військами своїх німців та сарацинів захопив у 1253 р. Неаполь, місто було пограбоване, усі чоловіки, здатні тримати зброю, вбиті, вожді їх після катувань страчені, укріплення зруйновані.

9.3. Міжнародне значення лицарства

Як виник і сформувався воєнний стан середньовічного суспільства – лицарство?

Лицарство – привілейований військово-землевласницький стан, суспільний інститут і водночас братство у Західній Європі в середні віки. У цю добу постійних війн стан військових був елітою суспільства з особливою елітарною самосвідомістю. Назва почесного титулу «лицар» походить від нім. *Ritter* – вершник. Лицарі – це воїни важкоозброєної кінноти, які складали основу й головну ударну силу середньовічного війська.

Уже з VIII ст. у франків завдяки бенефіціальній реформі *Карла Мартелла* було створено професійне кінне військо (див. п. 8.4). У подальшому зі зменшенням значення піхоти роль важкої кінноти у війнах помітно зростає, особливо з XI ст. у добу хрестових походів.

У переважній більшості випадків потрібно було мати доказ свого шляхетного походження. А французький король *Людовик VI* у 1137 р. видав указ, за яким в усіх, посвячених у лицарі не з лицарського роду, на купі гною були відбиті шпори – символ лицарського звання.

Звання лицаря можна було отримати через урочисту посвяту у 21 рік. До цього в семирічному віці майбутнього лицаря відправляли в замок впливового сеньйора, де він до 14 років проходив навчання пажем, а потім до 21 року – зброєносцем.

Лицар виховувався у дусі презирства до небезпеки та мирного життя. Один з найвідоміших європейських поетів XII–XIII ст. *Бертран де Борн* у своїй «Сірвенті» так славив війну і бажання лицарів битися:

Не дороге життя мені,
І не люблю я пить і спать.
Люблю гук сурем на війні
І ржання коней пізнавать
З атакою новою...

Лицар навчався володіти всіма видами зброї, зокрема, мечем, сокирою, палицею, кинджалом, але головним з них був спис. Лицарство як елітарний міжнародний військовий союз охоплював усіх світських феодалів незалежно від їхнього титулу. У лицарі присвячували навіть королів, принців, герцогів, а в Англії з кінця XIII ст. – усіх вільних представників заможних верств, річний дохід яких дорівнював 20 фунтів стерлінгів (срібла).

У середні віки лицарі вирішували долю більшості битв та воєн[1]. Мистецтво бою полягало в тому, щоб вибити ворога списом із сідла, змусити його

1 Убитих у бою лицарів було набагато менше, ніж піхотинців. Наприклад, бій при Бремюлі у 1119 р. між французами і англійцями вважався запеклим, хоча в ньому брало участь 900 лицарів, з яких було вбито тільки три особи та 140 взято в полон.

віддати праву рукавичку, що символізувало здавання в полон[1], і взяти за бранця великий викуп. Тому лицарі на полі бою хотіли битися з рівним противником, який міг за себе заплатити, якщо він потрапив у полон.

Один із керівників першого хрестового походу герцог Нормандії *Роберт Короткі Штани (Куртгез)* прожив у полоні в Англії 28 років (1106–1134). Протилежний приклад: під час битви при Азенкурі (1415) за наказом англійського короля *Генріха V* його лучники знищили майже всіх взятих у полон французьких лицарів, багато з яких перебували в полоні не більше години. На відміну від лучників англійські лицарі відмовилися вбивати бранців, бо втрачали викуп.

Переважна більшість лицарів була неписьменною, саме тому у XII ст. з'явилися їхні перші герби. Лицарі, які відзначилися у битвах, малювали на своїх щитах символічні знаки, які легко розуміли в різних країнах (наприклад, хрест – участь у хрестовому поході, вежа – вдалий штурм фортеці, зірка – нічна битва тощо).

Якщо лицар порушував правила лицарської поведінки, наприклад, дозволяв собі нецензурну лайку та образу знатної дами, у лева на його гербі могли стерти язик, а за зраду сеньйору – зафарбувати частину герба чорною фарбою.

У виключних випадках порушника могли позбавити лицарського звання. У такому разі на ешафоті з винного знімали обладунки зі співом священниками заупокійних молитов, розбивали його повішений зворотним боком щит, під улюлюкання натовпу вели до церкви, де по ньому проводили справжню заупокійну службу, після чого передавали до рук ката.

Іноді порушнику могли дозволити захищати свою честь у судовому поєдинку. Наприклад, у «Хроніці» англійського монаха *Джоселіна Бракелондського* йдеться, що під час походу англійської армії на Уельс у 1165 р. граф *Генріх Ессекський* кинув на землю королівський прапор і помилково вигукнув, що короля *Генріха II* вбито. Через це стався масовий відступ англійців, похід яких закінчився повною поразкою, а Уельс зберігав свою політичну самостійність ще більш ніж 100 років. За таку поведінку суд лицарів звинуватив графа Генріха у боягузтві та зраді. Лицарі вирішили, що він має довести свою невинність судовим поєдинком. Переможений на ньому, кинутий вмирати, стікаючи кров'ю, граф став ченцем монастиря, в якому його врятували від смерті.

Королівська влада та князі намагалися страчувати лицарів, які заплямували себе грабунком. Наприклад, у XII ст. за наказом *герцога Брауншвейгського* повісили за ноги *графа фон Еберштейна* за пограбування, а після страти по-

1 Іноді, здаючись у полон, лицарі виходили з фортеці, вішаючи собі на шию оголений меч. Так було, наприклад, при здачі Мілана *Фрідріху I Барбароссі* в 1158 році.

ховали із графськими почестями. Тоді ж *граф Роберт Фландрський* наказав кинути в окріп у повному озброєнні лицаря, який пограбував під час війни бідну жінку. Однак найжорстокішим було покарання у 1314 р. за наказом французького короля *Філіпа IV* братів-лицарів *Готьє і Філіпа д'Оне*. Під час перебування у Франції з дипломатичною місією англійської королеви Ізабелли з її допомогою вдалося довести, що ці лицарі є коханцями двох невісток французького короля. Після звинувачень невісток у подружній зраді жінки були засуджені до довічного ув'язнення, а з лицарів під час страти здерли шкіру, кастрували та відрубали їм голови.

Чи завжди під час воєн лицарі дотримувалися правил лицарської поведінки?

Першими із семи лицарських чеснот вважалися: 1) відвагу; 2) вірність, 3) великодушність. Однак під час постійних війн лицарі далеко не завжди дотримувалися цих правил[1].

Якщо відвага через особливості виховання була майже повсюдною і прикладів відвертого боягузтва можна навести небагато[2], то вірність сеньйору та великодушність щодо переможених або місцевого населення ворожої території часто залежала від особистих інтересів чи обставин, в яких опинився лицар. Виконуючи під час війни наказ полководця або короля або за власним бажанням лицарі могли масово спалювати людей живцем, влаштовували різанину, відрізали частини тіла, вішали тощо.

У XII ст. під час завоювання Ірландії та захоплення міста Уотерфорд англійський *граф Річард Клерський* взяв у полон 70 знатних ірландців і кинув їх усіх зі скелі в море.

У 1155 р. за наказом *Фрідріха I Барбаросси* його лицарі після перемоги над веронськими лицарями в бою у Веронській ущелині повісили 13 найзнатніших веронських вельмож, яких взяли в полон. Їхні трупи для залякування італійців німецькі лицарі кинули на дорогу, заборонивши їх ховати.

На початку XIII ст. союзники англійського короля *Іоанна Безземельного* перемогли у війні повсталих лицарів, кинули їх за грати і 22 бранці заморили до смерті голодом.

---

1 Через це, наприклад, німецькі імператори напередодні чергового вторгнення до Італії за звичаєм вішали на високий стовп щит із королівським гербом – знак, що васали мають зі своїми воїнами відправитися у похід та по черзі охороняти королівський намет. Тих васалів, хто не з'явився, імператор позбавляв їх володінь.

2 Боягузом вважали одного із керівників першого хрестового походу графа *Етьєна (Стефана) де Блуа*. Під час тривалої облоги Антіохії в одну з ночей він утік зі своїми лицарями з табору. Цим він викликав загальний осуд, насамперед із боку своєї релігійної дружини *Аделі Нормандської* (дочки англійського короля *Вільгельма I Завойовника*). Дружина вимагала, щоб Етьєн де Блуа негайно повернувся до Святої землі. Граф вирушив туди і загинув там у бою проти мусульман, кров'ю змив звинувачення в боягузтві.

Зрада лицарів зі свого оточення виявилася фатальною для створювача англійського парламенту – французького графа-авантюриста *Сімона де Монфора.* Ще до початку вирішальної битви проти англійських королівських військ при Івшемі у 1265 р. основна маса лицарів і баронів за великі гроші перейшла на бік англійського короля. Прихильників Монфора навіть не брали в полон і вбивали на місці. Тіло самого Монфора розрубали на шматки, відрубані руки, ноги, генеталії та голову виставили на загальний огляд як символ перемоги королівської влади над непокірними васалами у громадянській війні.

Не завжди тих, хто воював, стримувало міжнародне посередництво римських пап і авторитет церкви. Так, під час війни в Німеччині в 1201–1208 рр. одразу між двома німецькими королями *Філіппом Швабським* та *Оттоном IV Брауншвейгським* папство активно втручалося у перебіг подій, а лицарі заплямували себе масовими злочинами. Сучасник війни відомий поет-лицар (мінезингер) *Вальтер фон дер Фогельвейд*е писав про те, що німецькі князі та лицарі зраджують слово та спалюють цілі міста і монастирі. В одному із творів він писав: «Ніде не було такого віроломства, як у Німеччині; хто не віроломствує, той програє. Раніше князі не знали цього мистецтва, тепер навчилися йому». В один рік, повідомляє Фогельвейде, було зруйновано 16 монастирів та 350 сільських церков. Одяг із церковних престолів лицарі перетворювали на попони коням, ґвалтували і простих селянок, і черниць, прив'язували бранців до хвостів коней тощо.

Лицарі іноді вбивали й духовних осіб, навіть єпископів, архієпископів, папських легатів. Це ставало приводом до гучних міжнародних скандалів і навіть війн. Саме така подія стала приводом для початку у 1209 р. загальноєвропейського хрестового походу проти південнофранцузького Тулузького графства.

У 1208 р. папський легат *П'єр де Кастельно* вирушив на південь Франції. Тут легат був убитий наближеним графа *Раймунда Тулузького,* якого він відлучив від церкви за потурання поширенню у графстві єресі катарів (альбігойців). Це вбивство стало приводом до хрестового походу проти альбігойців (1209–1229) – найкривавішої війни, яку колись знала Південна Франція (рис. 9.5). У поході проти графа Тулузького і альбігойців, яких пітримував король Арагону, брали участь лицарі із Франції, Англії, Австрії.

Інший легат *Арнольд Амальрик, абат де Сіто* був духовним лідером цього хрестового походу. Він увійшов в історію своєю роллю в різанині мешканців міста Безьє. Коли до міста увірвалися хрестоносці, вони спитали його, як можна відрізнити католиків від єретиків. Відповідь була стислою та жахливою: «Убийте всіх! Господь відрізнить своїх». На очах легата було знищено 6 тис. осіб – як єретиків, так і католиків, багато з яких присягалися, що вони не єретики.

Широкий міжнародний резонанс мав конфлікт у 1170 р. між англійським королем *Генріхом II* та одним із найчудовіших церковних діячів Англії – архіє-

пископом Кентерберійським *Томасом Бекетом*. Перебуваючи у Франції, він вигукнув на адресу Бекета гнівні слова, які чотири його лицарі визнали наказом на вбивство. Вони негайно прибули морем в англійський Кентербері й зарубали архієпископа мечами та плотницькою сокирою на сходинах вівтаря головного собору країни! Папство та весь християнський світ рішуче засудили це вбивство.

У 1225 р., коли союзник Фрідріха II у війні з папським Римом архієпископ *Енгельберт Кельнський* повертався додому після освячення храму, на нього напали озброєні люди. Серед них були лицарі на чолі з *графом Фрідріхом фон Ізенбергом*. Вони намагалися захопити Енгельберта з метою отримання викупу. Охоронці архієпископа розбіглися, а він намагався відбитися самотужки і був убитий. Лицарі завдали йому 38 ран! Німецький король призначив суд над графом фон Ізенбергом, якого схопили за кордоном у Льєжі. Злочинець та інші лицарі були колесовані. Під час суду присутні лицарі посварилися через те, як саме судити вбивцю, схопилися за зброю, відбулася тиснява, сходи підламалися під сотнями людей, 23 лицарі одразу розбилися насмерть.

Значною проблемою, особливо в умовах слабкості центральної влади, було дотримання васальної вірності сеньйору. Проти королів постійно воювали великі феодали та дрібні лицарі, а в такі зіткнення часто втручалися зовнішні сили[1].

Через це активно використовувалася система заручництва. Причому заручників давали для дотримання миру не лише представники ворожої держави. Існувала й так звана категорія «заручників вірності» – їх своєму королю давали його ненадійні васали.

У XII ст. після поразки у війні з Міланом городяни Павії дали міланцям 300 заручників (100 знатних і 200 звичайних городян). Після розгрому Мілана німцями переможені дали *Фрідріху Барбароссі* 300 знатних заручників та 9 тис. марок сріблом.

Своєю чергою, самі васали через сварки один з одним обмінювалися заручниками. Їхня доля та життя цілком залежали від дотримання умов договорів.

Так, за часів правління в Англії короля *Генріха I* (1100–1135) його зять *Есташ Бретель* виколов очі заручнику – сину графа *Радуфа Аранка* за те, що той не виконав обіцянку віддати йому один із замків. Радуф поскаржився королю,

1 Наприклад, незважаючи на те що німецький імператор *Генріх IV* отримав у 1077 р. у Каноссі від Папи Римського прощення гріхів (див. попередній підрозділ), німецькі князі без присутності папських легатів обрали своїм королем герцога *Рудольфа Швабського*. Колишній васал забув васальну вірність та присягу (оммаж), розгорілася війна. Тому коли під час битви при Хоенмельзені в 1080 р. один із лицарів Генріха IV прорвався до Рудольфа і відрубав йому руку, той, умираючи від важкого поранення, сказав: «Це справедливо! Мені відрубали руку, якою я клявся у вірності, а потім замахнувся нею на імператора».

Рис. 9.5. Зверху – Папа Римський відлучає альбігойців від церкви, і лицарі-хрестоносці знищують їх (мініатюра з «Хронік Сен-Дені», XIV ст.).

Знизу – лицарі в бою та на турнірі: зліва – поразка німецьких, іспанських, італійських лицарів герцога Конрадіна Гогенштауфена від французьких та італійських лицарів герцога Карла Анжуйського в битві при Тальякоццо у 1268 р. Ця битва остаточно зміцнила французьке панування у Південній Італії, а німецький вплив був знищений; справа – лицарський турнір (мініатюра з «Манеського кодексу», 1300 р.)

і той віддав йому на розправу двох дочок Бретеля (онучок самого короля!). Радуф знівечив їхні обличчя, помстившись за сина.

У XIII ст. у Франції поширилася система «феодальної поруки». Поручителі давали королю обіцянку служити йому проти того, хто порушив вірність, або сплачували суму. Іноді король конфісковував майно поручителя. Лицарі в

умовах посилення королівської влади дедалі більш охоче служили їй як проти зовнішніх ворогів, так і проти сепаратизму великих феодалів. Проте в Німеччині із середини XIII ст. королівська влада неухильно занепадала. Через це лицарство все частіше шукало вихід із скрутного матеріального становища в пограбуваннях, шлюбах із багатими селянками та відкритому продажу ворогам своєї васальної вірності напередодні вирішальних битв[1].

Якими були невоєнні форми міжнародної діяльності лицарів у добу Середньовіччя?

Крім постійних війн у Європі та за її межами, лицарі були учасниками інших, невоєнних форм міжнародної взаємодії. Головні з них:

- проведення дипломатичних переговорів;
- членство в поліетнічних за своїм складом лицарських орденах;
- подорожі за кордон як мандрівних лицарів;
- поширення за межами своєї держави нових правил поведінки та виховання;
- участь у міжнародних лицарських турнірах.

1. ***Проведення дипломатичних переговорів***. Разом із духовними особами учасниками переговорного процесу й укладання міжнародних угод були світські феодали, які мали лицарське звання. У багатьох випадках сторони, що ворогували, погоджувалися вести переговори за умови присутності у складі переговірників «осіб благородного походження». За відсутності швидких засобів комунікацій з урядами або королями полководці в певних умовах зміни стратегічної обстановки самі йшли на укладання перемир'я для збереження військ, позицій тощо. Керівники загонів і прості лицарі часто спільно обговорювали умови перемир'я, миру або здавання в полон.

Лицарі безпосередньо брали участь й у переговорах про посередництво у вирішенні збройних конфліктів між феодалами. На таких переговорах були присутні десятки, а іноді навіть сотні лицарів.

Під час однієї з таких дипломатичних зустрічей сталася сумнозвісна Ерфуртська катастрофа. Як повідомляє середньовічна «Ерфуртська хроніка», у 1184 р. німецький король Генріх VI вів армію для війни в Польщі. Він зупинився в Ерфурті, де мав намір стати посередником у вирішенні гострого конфлікту між двома впливовими німецькими князями – *ландграфом Людовиком Тюринзьким* та *архієпископом Конрадом Майнцським*. Король намагався помирити їх на неофіційних зборах імперської знаті (*хофтазі*). Проте під важкою вагою сотень людей

1 У 1246 р. ландграф Тюрингії *Генріх Распе* розгромив у битві при Франкфурті німецького імператора *Конрада IV*, проти якого всіма засобами діяв папський Рим. Для підкупу імператорських лицарів Папа Римський надіслав Генріху Распе 6 тис. марок срібла. Цей металл зробив справу: дві тисячі лицарів та лучників на чолі з братами – *графами Вюртемберзькими* зрадили свого імператора й перейшли до Генріха Распе.

провалилася дерев'яна підлога другого поверху будівлі. За ним обвалилася підлога першого поверху, і 60 лицарів (зокрема, два графи) потонули у фекаліях вигрібної ями, яка знаходилася під цією підлогою та не чистилася роками! Людовик Тюринзький теж упав в екскременти, але його вдалося витягти. Король і архієпископ Конрад врятувалися лише тому, що сиділи в нішах стін із кам'яною підлогою. Їх витягували над смердючою рідкою могилою за допомогою драбини.

Конфлікт Людовика та Конрада так і не був улагоджений: масова загибель наближених та лицарів такою страшною смертю змусила короля з армією негайно покинути Ерфурт.

2. ***Членство в поліетнічних за своїм складом лицарських орденах***. У добу Середньовіччя існували міжнародні за складом своїх членів лицарські ордени. Членство в них було відкритим як для королів різних держав, так і для простих лицарів за умови їх відповідності певним критеріям. Обрання іноземного лицаря або короля членом такого ордену було визнанням не лише їхніх особистих заслуг, а й підвищувало міжнародний престиж їхньої держави.

Серед європейських лицарських орденів XII–XV ст. найбільш відомими були: *Орден Крила Святого Михайла* (Португалія, 1147); *Найблагороднішій Орден Підв'язки*[1] (Англія, 1348); *Орден Золотого руна* (Бургундія, 1430); *Братство Орден Зірки*[2] (Франція, 1351); *Орден Дракона* (Угорщина, 1408) тощо. Наприклад, іноземними членами угорського Ордена Дракона були правителі й лицарі Австрії, Хорватії, Трансильванії, Сербії, Флоренції тощо. Багато лицарських орденів збереглося й після доби Середньовіччя. Деякі з них є досить відомими міжнародними акторами й у наш час.

Крім лицарських орденів, з XII ст. створювалися й духовно-лицарські ордени, які були набагато більш централізованими й згуртованими (див. п. 9.5).

3. ***Подорожі за кордон як мандрівних лицарів.*** На відміну від переважної більшості населення середньовічних держав лицарі були мобільною соціальною групою. І до, і після посвяти в лицарі їхнє життя було пов'язане з постійними подорожами в інші країни. Існувала ціла категорія лицарів – мандрівні лицарі (паладіни[3]). У пошуках пригод або для знайомства зі світом

---

1 Дивна назва цього ордену пов'язана з предметом жіночого одягу, який впав з ноги фаворитки англійського короля *Едуарда III графині Солсбері* під час танцю з ним. Король підняв підв'язку і, почувши сміх присутніх, пов'язав її на свою ногу зі словами: «Нехай соромиться той, хто подумав погано про це». Ці слова стали орденським девізом.

2 Девіз Ордену Зірки – «Зірки вказують шлях королям». Проте його засновник французький король *Іоанн II Добрий* був дуже невдалим правителем і бездарним полководцем. Через те що статут забороняв відступати більш ніж на чотири акри перед ворогом, лицарі ордена були майже всі знищені в битвах першого періоду Столітньої війни.

3 Опису цих подорожей присвячені найулюбленіші літературні твори Середньовіччя – цикл романів про *лицарів Круглого столу*. Наприклад, у романі *Вольфрама фон Ешенбаха* «Парцифаль» (у французькому варіанті – «Персіваль) його герой всюди шукає *Святий Грааль* – священну чашу з кров'ю Спасителя і заради цього долає величезні відстані.

мандрівні лицарі перетинали території різних країн, а їхні розповіді про враження від цих країн та звичаїв використовували поети[1].

Мандрівних лицарів із задоволенням зустрічали в замках і палацах своєї та іноземних держав. Звичаї наказували надавати мандрівному лицарю повагу та пошану. Під час бенкетів, розмов, полювання мандрівні лицарі знайомилися із впливовими людьми, до яких їх могли відправити згодом із дипломатичними місіями.

4. ***Поширення за межами своєї держави нових правил поведінки та виховання.*** Однією із поширених невоєнних форм міжнародної взаємодії лицарів було поширення нових правил лицарської поведінки, насамперед так званого лицарського служіння дамі, яка могла бути підданною іншої держави. Літературні твори поетів (трубадурів у Франції, мінезингерів у Німеччині), які зазвичай мали лицарське звання, почали змінювати ставлення до жінки. Якщо тривалий час навіть у лицарських сім'ях бити дружину вважалося звичайною справою, то з XII ст. спочатку в Південній Франції, а потім і в інших країнах стає модною куртуазність – правила поведінки щодо жінки, за яких на гендерний ґрунт переносилися ідеальні відносини між сеньйором і васалом. Закоханий лицар служив дамі серця, як васал служив сеньйорові, за якого мусить загинути. Свідками служіння іноземній дамі серця завдяки літературним творам іноді ставала вся Європа та Близький Схід.

> Відомий провансальський поет-лицар *Джауфре Рюдель* оспівував у своїх віршах правительку однієї з хрестоносних держав Близького Сходу *графиню Мелісанду Триполітанську*, яку жодного разу не бачив. Він вирушив до неї на кораблі через Середземне море, але помер у дорозі, що змусило невтішну графиню, знайому з його творчістю, прийняти біля його трупа рішення піти до монастиря.

Куртуазність певною мірою вплинула на пом'якшення жахів війни, покращення положення знатних жінок у державі та посилення їх впливу на прийняття державних, зокрема зовнішньополітичних рішень.

5. ***Участь у міжнародних лицарських турнірах***. Служіння дамі було пов'язане з участю в лицарських турнірах – військових змаганнях для демонстрації бойових якостей лицарів. У них брали участь представники різних країн. Турніри проводили зазвичай на честь укладання мирного договору, перемир'я[2], коронації, страти або з будь-якого іншого приводу. Їх проводили попри заборону через високий травматизм і навіть масову загибель лицарів.

---

1 Мандрівні лицарі іноді захищали в такий спосіб честь іноземних дам, яких звинувачували у чаклунстві, єресі чи подружній зраді. Якщо лицар кидав рукавичку, це означало, що він викликає кривдника на поєдинок.

2 У 1356 р. з нагоди перемир'я після перемоги англійців над французами в битві при Пуатьє (1356) великий турнір було проведено в Лондоні. У ньому брали участь іноземці, зокрема французи, а полонений французький король *Іоанн Добрий* був присутній як почесний гість.

Наприклад, у поемі «Служіння дамам» відомий поет-лицар *Ульріх фон Ліхтенштейн* описав свою участь у лицарських турнірах. Він зламав на честь дами серця три сотні копій на десятках турнірів у різних країнах Європи, а коли вона засумнівалася, що на одному з турнірів Ульріх скалічив мізинець, він відрубав цей мізинець і послав дамі в подарунок як доказ свого відданого служіння.

У певні періоди королі забороняли турніри, а папи римські відлучали від церкви організаторів та учасників. Загиблих дійсно було багато. Наприклад, у 1240 році на турнірі в німецькому Нойсі загинуло понад 60 осіб, основна маса яких задихнулася в пилу або була розтоптана після падіння кіньми. Тому згодом арену для змагань стали розділяти бар'єром.

Завдяки суворим правилам, яких дотримувалися учасники, битви під час війни нагадували великий лицарський турнір[1].

Війни та різні невоєнні форми міжнародної діяльності лицарів сприяли героїзації та міфологізації лицарського стану.

9.4. Причини і початок хрестових походів. Перший хрестовий похід

У період Високого Середньовіччя основним військовим зіткненням, що мало характер міжцивілізаційного збройного протистояння християнської Європи та мусульманського Сходу, були хрестові походи. Небачений досі масштаб релігійного ентузіазму у виконанні войовничих європейських лицарів протягом майже двох століть робив Близький Схід ареною надзвичайно гострих міжнародних та міжконфесійних протиріч.

Що позначають терміном «хрестові походи»?

Хрестові походи – це військово-колонізаційні походи західноєвропейських феодалів, священників, міщан, селян до країн Східного Середземномор'я, які проходили з кінця XI до кінця XIII ст. під гаслом релігійної боротьби за звільнення Святої землі від мусульман. Сама назва цих військових експедицій виникла через те, що учасники походів пришивали до свого одягу хрести, що символізували боротьбу за віру воїнів Христових. Проте сам термін «хрестові походи» виник не раніше середини XIII ст. Себе ж хрестоносці традиційно називали пілігримами, а для своїх масових експансій використовували різні

1 Типовий приклад – відома в історії «битва тридцяти» (1351) доби Столітньої війни. У цій битві в Бретані за домовленістю брали участь по 25 піших та 5 кінних воїнів із французького та англійського боку. Щоправда, перемога французів не мала помітного політичного впливу.

терміни, перш за все «паломництво», що мало наголосити насамперед їхні релігійні наміри[1].

У цих походах брали участь усі верстви населення Європи, але найбільш активну роль в них відігравало феодальне лицарство і католицьке духовенство.

Крім походів у Святу землю, хрестовими походами в добу Середньовіччя іноді називали деякі військові заходи християн проти іновірців, єретиків, проти західних слов'ян і народів Балтії. Серед них – війни Реконкісти (див. докладно п. 9.1), викорінення єресі катарів (альбігойців), а в XIV–XV ст. – походи проти турків-османів і чеських гуситів.

Що спричиняло хрестові походи?

Хрестові походи європейців на схід були результатом різних причин: релігійних, політичних, економічних, демографічних, ментальних тощо.

1. *Релігійні причини* полягали в тому, що християни прагнули очистити Св. Землю від невірних і заслужити спасіння своїм войовничим пілігримством[2].

2. *Політичні причини* були зумовлені змінами ставлення до християнських паломників з боку нових завойовників – турків-сельджуків, які до кінця XI ст. захопили майже всю Малу Азію, Сирію і Палестину з Єрусалимом.

Араби, які з VII ст. володіли Палестиною, зазвичай не перешкоджали християнським паломникам, оскільки отримували від цього величезні доходи. Однак згодом ісламський фанатизм посилився. Наприклад, у 1010 р. фатимідський халіф *Аль-Хакім* наказав зруйнувати храм Св. Гробу Господнього. Його відновили вже після смерті Аль-Хакіма. Однак ще більш нетерпимими до християн виявилися турки-сельджуки. У битві під Манцикертом (1071) сельджуки розбили візантійців і навіть взяли в полон імператора *Романа Діогена*. Після цього володіння сельджуків перебували вже всього за 100 км від Константинополя. Сельджуцька держава стала реальною політичною загрозою Візантії та іншим християнським країнам. Візантія зверталася по допомогу на Захід, а християнські паломники після повернення в Європу розповідали про жахливі образи з боку сельджуків у дорозі. На таких поки що стихійних зборах духовенство почало закликати християн до походу для визволення Гробу Господнього від невірних.

---

1 У хроніках і літописах, присвячених хрестовим походам, містяться різні їхні назви латиною: крім «peregrinatio» (паломництво) використовувалися також терміни: «expeditio» (експедиція, кампанія), «gesta» (діяння), «iter in terram sanctam» (шлях у Землю Святу), «via sacra» (свята дорога) тощо.

2 Ці почуття християн красномовно відображено у відомій «Пісні про хрестовий похід» (XII) поета Рено. У ній є слова:

У гріху опинився увесь рід людський.
Всі люди збилися зі шляху.
І лише через хрест чесний
Можливо себе врятувати....
...Єрусалим ридає,
Про допомогу волає.

Сучасник та історик початку хрестових походів *Вільгельм Тирський* писав про безчинства турків у християнських храмах Єрусалима: «Церкви зазнавали щодня жорстоким нападам. Під час богослужіння невірні, наводячи жах на християн своїми криками і сказом, вбігали несподівано в храм, сідали на вівтарі, перекидали чаші, топтали ногами судини, присвячені служінню Господу, ламали мармур і наносили духовенству образи і побої».

3. *Економічні причини.* Бурхливе піднесення середньовічних міст і збагачення купецтва викликали зростання матеріальних потреб феодалів, які шукали за межами Європи більш дохідні джерела наживи. Ці потреби феодалів збиралися використовувати у своїх економічних цілях торговці та ремісники. Європейців манили розповіді про казкові багатства Сходу, і вони мріяли ними заволодіти.

4. *Демографічні причини.* У Європі відбулося значне демографічне зростання. З'явилася безліч лицарів, які не отримали батьківську спадщину, оскільки феодали перестали ділити володіння між синами. Відтепер весь спадок і титул отримував тільки старший син (т. зв. «право майората»)[1].

5. *Ментальні причини.* Менталітет західноєвропейських лицарів становив сплав войовничості й аскетизму. Як представники військового стану вони зневажали мирне життя і наполегливо шукали виходу своєї агресивності. Їм намагалися наслідувати представники інших станів. Ці прагнення охопили навіть частину селян, які страждали від кріпосного гноблення феодалів і сподівалися здобути свободу на Святій землі.

За таких умов для початку хрестових походів необхідний був лише привід. Ініціаторами хрестових походів стали римські папи. Оскільки в середині XI ст. стався остаточний розкол католицької і православної Церкви[2], папи сподівалися, що повернення християнам Святої землі підвищить авторитет Риму й дозволить їм підпорядкувати собі східну церкву.

У 1095 р. у французькому Клермоне зібрався великий церковний собор (з'їзд духовенства)[3]. На ньому папа *Урбан II* закликав вірян узятися за зброю

---

1 Відомий німецький поет XIII ст. *Вольфрам фон Ешенбах* у поемі «Парцифаль» називав «суворим законом» правило, за яким титул і спадок дістається тільки старшому синові. У поемі є такі слова :

Так у батьківської труни
Вмить ворожнеча і злість закипають.

2 У 1054 р. через догматичні відмінності стався конфлікт між папою *Левом* IX і Константинопольським патріархом *Михайлом Кируларієм*, що призвело до Великого церковного розколу.

3 Про масштаби цього міжнародного з'їзду свідчить те, що на ньому були присутні 14 архієпископів, 225 єпископів та 100 абатів. Тут повинні були відлучити від церкви французького короля *Філіпа I* (сина королеви Франції Анни Ярославни), який викрав дружину могутнього феодала старого графа Фулька Анжуйського молоду вродливу *Бертраду* та одружився з нею всупереч позиції духовенства.

для походу до Святої землі (рис. 9.6). Усім учасникам походу папа обіцяв прощення гріхів. Збуджені промовами папи, віряни тут же дали обітницю вирушити на звільнення Єрусалиму, на знак цього нашивали собі на одяг червоні хрести під крики «Так хоче Бог!». Саме тому учасників походів пізніше стали називати хрестоносцями. За переказами, на ці перші хрести папа Урбан II віддав вірянам свій одяг.

> Ось як описує день 26 листопада 1095 р. очевидець тих подій, французький священник та хроніст *Фульхерій Шартрський*, автор «*Єрусалімської історії*»: «Усім, хто йдуть туди, – передає він слова Урбана II, – у разі їхньої смерті на суші, чи на морі, чи в бою з поганцями віднині хай буде відпущення гріхів. Цю обіцянку я даю тим, хто йдуть, як уповноважені Бога!».
>
> В анонімному творі учасника першого хрестового походу «*Діяння франків та інших єрусалимців*» йдеться про це: «Коли ця проповідь поступово почала поширюватися по всіх країнах і Галлії, франки, чуючи про таку велич, відразу почали нашивати з правого боку хрести, кажучи, що вони одностайно ідуть стопами Христа, який врятував їх від пекла».

Усього історики налічують вісім хрестових походів й окремий хрестовий похід дітей, а гасло «Так хоче Бог!» (лат. *Deus vult*!) стане бойовим кличем хрестоносців. Коли загибель була неминуча, хрестоносці вигукували інший клич: «Нарешті до раю!» (лат. *Caelum denique*!).

Рис. 9.6. Урбан II на Клермонському соборі санкціонує похід у Святу землю (мініатюра майстра Бусіко, 1415 р.)

До яких міжнародних наслідків призвели події першого хрестового походу?

Перший хрестовий похід (1096–1099) розпочався з виступу селян і бідноти. Крім релігійного ентузіазму, їх штовхал на це великий голод[1]. Підкувавши биків, немов коней, і продавши за безцінь майно, селяни вирушали в похід цілими сім'ями. Очолювали бідноту особи, які навряд чи були багатшими за них, про що свідчать їхні прізвиська – аскет *Петро Пустельник* (Ам'єнський) і збіднілий лицар *Вальтер Голяк* (Готьє Жебрак). Свого часу Петру Пустельнику під час паломництва в Єрусалимі наснилися Божі заклики вести християн на Схід.

Погано озброєні, голодні селяни в дорозі грабували мешканців тих місць, через які йшли, й отримували відсіч і від цих жителів, і від місцевої влади. Якщо *абат Гвіберт Ножанський* у своїй хроніці писав про те, що голод змусив багатьох жебраків піти в похід, то інший сучасник походу *Альберт Аахенський* у «Єрусалимській історії» називав його учасників «дурним і божевільним пішим збіговиськом», «грубої худобою, позбавленою розуму».

Обурений такою дивною військовою допомогою, візантійський імператор *Олексій I Комнін* якнайскоріше переправив жебраків у Малу Азію. Тут у 1096 р. у першому ж бою поблизу селища з красномовною назвою Дракон хрестоносну бідноту розгромили турки-сельджуки.

Перший похід продовжили феодали і лицарі з різних країн Європи (кольорове *фото 12*)[2]. Оскільки більшість хрестоносців вирушала з Франції, мусульмани називали всіх їх «франками». Найвідомішим серед вождів першого хрестового походу був герцог Нижньої Лотарингії *Готфрід Бульонський*[3], а папським легатом та духовним керівником походу – єпископ *Адемар Ле Пюї*.

> Ніколи ще європейські лицарі не заходили так далеко. Феодальні війни в Європі були зазвичай локальними. Тому в хрестовому поході потрібно було укласти угоду з візантійським імператором про взаємодопомогу та постачання провіанту, хоча цю угоду обидві сторони виконували погано. Візантійський імператор вимагав, щоб хрестоносці визнали себе його васалами, а вони відмовлялися це робити і навіть грабували місцеве населення. Дочка *Олексія I* візантійська принцеса *Анна Комніна* у книзі «Олексіада» (1148) не-

1 Французький хроніст монах Гвіберт Ножанській зазначав у своєму творі «Діяння Божі через франків»: «У цей час був великий голод, навіть багаті відчували крайню потребу в хлібі».

2 Серед учасників першого хрестового походу були навіть данці. Згодом вищим орденом Данії став Орден Білого слона. Його заснували в пам'ять про перемогу данських хрестоносців над турками-сельджуками, які намагалися використовувати бойових слонів.

3 *Готфрід Бульонський* був талановитим полководцем, і його, на перший погляд, «гастрономічний» титул не має до супу з курки чи півня (до речі, галльського символа) жодного стосунку. Місто Бульон (сучасна південна Бельгія) дало назву графству, яке Готфрід продав разом з більшою частиною своїх володінь для того, щоб отримати кошти для далекого походу.

гативно оцінювала перших хрестоносців-«варварів», підозрювала їх у намірі захопити Константинополь та візантійський трон, але визнавала їхні високі бойові якості. Вона писала: «Франк на коні непереможний, він зробить дірку навіть у стінах Вавилону».

Лише після того як Готфрід двічі організував бій проти візантійців біля стін Константинополя і двічі програв, він погодився присягнути на вірність Олексію I Комніну й обіцяв передати йому всі завойовані ним землі.

На відміну від Готфріда, який вважав за краще діяти з позиції сили, легат *Адемар Ле Пюї* виявив себе як тонкий дипломат і натхненник хрестоносців у найважчих для них ситуаціях. Він усіляко підтримував їхню віру, бойовий дух і мирив між собою хрестоносних вождів. Крім Готфріда Бульонського, визнаними лідерами походу були також граф *Раймунд Тулузький* та князь *Боемунд Тарентський*.

Через Константинополь і Малу Азію хрестоносці рухалися майже безводною місцевістю. Турки труїли колодязі, не вистачало води. Від спраги, спеки і хвороб гинуло більше лицарів, ніж під час збройних зіткнень. Доводилося під час походу висмоктувати вологу з трави, пити кров коней і навіть ослячу сечу. Через голод їли траву, кору, підошви, ремені й падаль тварин. Однак, незважаючи на це, хрестоносці йшли далі й брали місто за містом. Так, під час взяття сирійської Антіохії хрестоносці знайшли наконечник римського списа, вважаючи його списом Лонгіна, яким під час розп'яття було пробито тіло Ісуса Христа.

Саме Антіохія стала дуже драматичним випробуванням для хрестоносців. У 1098 р. вони були обложені в цьому місті сельджуками. Через голод поодинці та цілими загонами хрестоносці тікали з Антіохії. Багато хто спускався на мотузках зі стін, і серед тих, кого називали «мотузковими втікачами», був навіть організатор походу бідноти Петро Пустельник. Проте йому не вдалося втекти. Хрестоносці впіймали його, а Петро Пустельник принизливо присягнув, що більше не втече.

Про труднощі походу можна судити за різким скороченням чисельності його учасників. На початку походу папа Урбан II писав візантійському імператору, що виступило 300 тис. осіб (їх нібито «як піску в морі й зірок на небі»). Через три роки важкого шляху до Єрусалиму дійшло всього 20 тис. чол. Про те, що армія хрестоносців під Антіохією налічувала «300 тисяч людей, здатних носити зброю», стверджував й учасник першого хрестового походу монах Раймунд Агільській у своєму творі «Історія франків, які завоювали Єрусалим». Саме Раймунд Агільський зі списом Лонгіна очолив загін, який намагався деблокувати оточену сельджуками Антіохію.

Кульмінацією першого хрестового походу став штурм Єрусалиму (рис. 9.7). Усе військо босе, але озброєне обійшло хресним ходом навколо

міста. Поступаючись у два рази за чисельністю сельджуцькому гарнізону, хрестоносці все ж зуміли за допомогою двох великих рухливих веж увірватися на фортечні стіни. Хрестоносці надали символічне значення тому, що це сталося 15 липня 1099 р., о 3-й годині дня, у п'ятницю, тобто в той день тижня і в той час, коли «Христос закінчив свої страждання».

Під час взяття Єрусалиму хрестоносці вбили 70 тис. осіб, у тому числі й місцевих мешканців, і повністю оволоділи містом.

> Хроніст-сучасник *Фульхерій Шартрський* так описував взяття Єрусалима: «Отже, незабаром франки велично вступили в місто – опівдні, у п'ятницю, в день, коли Христос визволив увесь світ. Лунали роги; усі були схвильовані, мужньо билися, вигукуючи: "Допоможи, Боже!". Над стіною підняли прапор. Язичники так злякалися, що де й поділася їхня відвага, і почали тікати... У цей час інші, як араби, так і ефіопи, швидко вскочили в башту Давида, а інші замкнулись у храмі Господа і Соломона. В атріях цих храмів на них дуже натиснули: не було місця, де не били б сарацинів. Багато з них було вбито стрілами на даху Соломонового храму, який вони підпалили, втікаючи. У цьому храмі зарізали майже десять тисяч людей. І, якщо б ви там були, ноги ваші до стеген залилися б кров'ю вбитих. Що сказати? Ніхто з них не зостався живим. Не зглянулися ні на жінок, ні на малят».

Після переможного завершення свого першого походу хрестоносці створили Єрусалимське королівство (1099). Його правителем обрали герцога Готфріда Бульонського. Він відмовився від титулу короля, кажучи, що не можна носити корону там, де Спаситель носив терновий вінець, і погодився

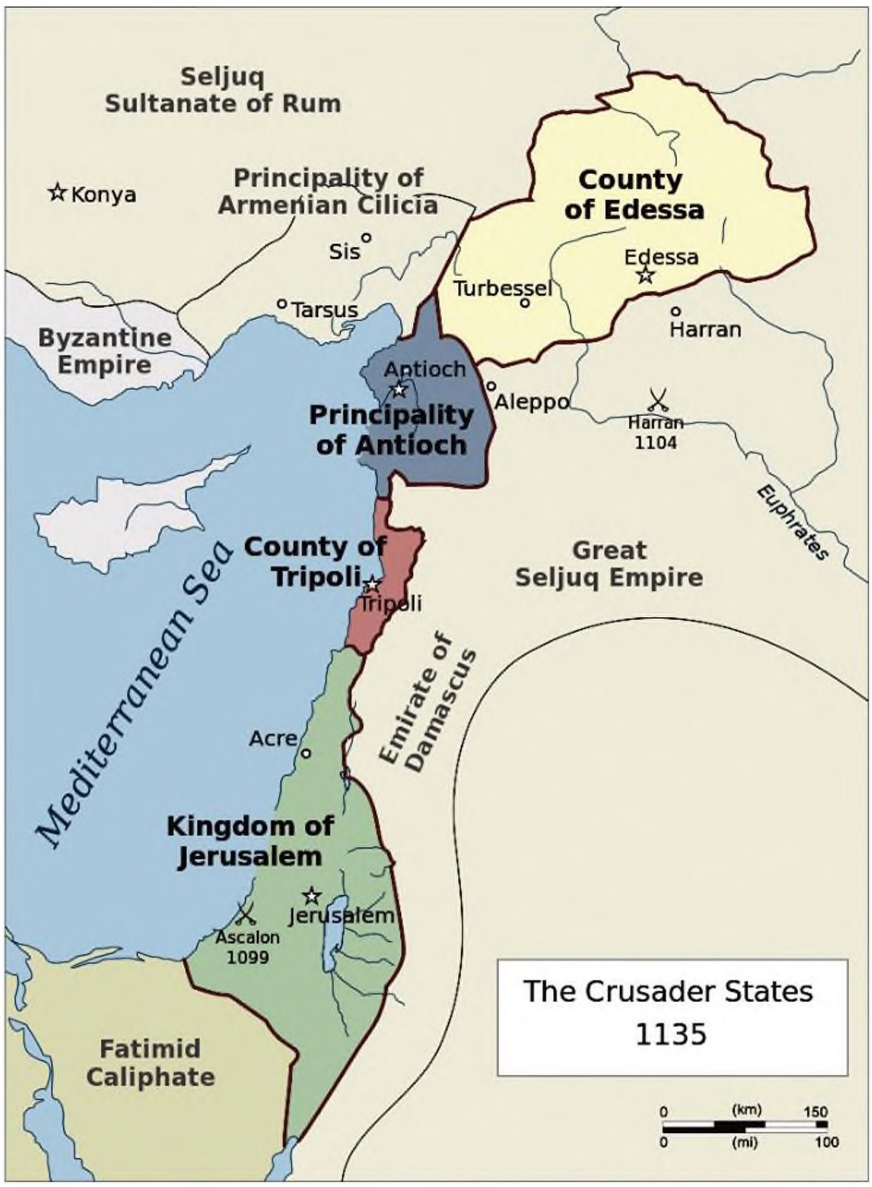

Рис. 9.7. Зліва – облога хрестоносцями Єрусалима в 1099 р. (мініатюра XV ст.), справа – герб Лотарингії, який нагадує про те, що за легендою, Готфрід Бульонський одного разу вбив однією стрілою трьох орлів

лише на титул «захисник Гробу Господнього». Через рік він помер від епідемії. Усі наступні правителі вже називали себе королями.

Крім Єрусалимського королівства, хрестоносці утворили ще три заморські держави – графство Едесське, графство Тріполі і князівство Антіохійське (рис. 9.8). Вони межували з ворожими до них володіннями мусульман, і навіть усередині самих хрестоносних держав західні лицарі відчували постійну

Після створення цих держав потік хрестоносців та неозброєних паломників з Європи посилився. Найбільше їх приходило напередодні Великодня. У Єрусалимі знайшли фрагмент дерева Святого Хреста, до якого йшли на поклоніння тисячі християн.

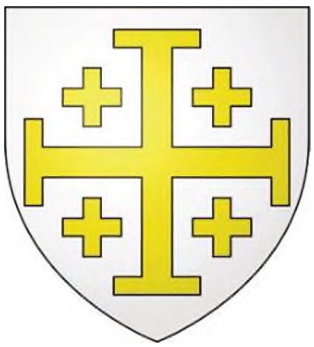

Рис. 9.8. Зліва – держави хрестоносців у першій третині XII ст., справа – герб Єрусалимського королівства (великий хрест – символ Христа, чотири маленькі – символ апостолів, авторів чотирьох Євангелій)

9.5. Створення та діяльність духовно-лицарських орденів. Хрестові походи XII ст.

З якою метою в Палестині були створені духовно-лицарські ордени?
Оскільки значна частина лицарів після першого походу повернулася до Європи, хрестоносцям не вистачало воєнних сил, щоб протистояти набагато чисельнішим військам мусульманських держав. Для цього та для захисту паломників і безпеки їхніх подорожей із початку XII ст. стали створювати особливі військові організації – духовно-лицарські ордени. Їхні члени були одночасно і лицарями, і ченцями. Вони підпорядковувалися тільки Папі Римському, а не єрусалимському королю. Через це в подальшому між королем та орденами виникали суперечки.

У XII ст. в Палестині створили три такі духовно-лицарські ордени:

1. Орден госпітальєрів (іоаннітів).
2. Орден тамплієрів (храмовників).
3. Тевтонський (Німецький) орден.

Перший за часом створення – *Орден госпітальєрів* (1113) створив мережу притулків для європейських паломників – шпиталі. Оскільки паломники долали великий шлях і часто хворіли в дорозі, у шпиталі не тільки надавали нічліг і харчування, а й лікували, і навіть допомагали грошима. Такі шпиталі охопили згодом не тільки Палестину, а й Європу, а Орден госпітальєрів завдяки прибутковості готельної справи перетворився на впливову транснаціональну структуру. Госпітальєрів часто називали «іоаннітами» через офіційну назву «Орден братів єрусалимського госпіталю св. Іоанна Хрестителя».

> Лицарі-госпітальєри мали чорні плащі з білим восьмиконечним хрестом. Пізніше під час битви надягали червоні плащі, щоб ворог не бачив їхньої крові. Госпітальєри йшли у бій з бойовим кличем «За віру!» (лат. *Pro Fide*!). Після перебазування Ордену на о. Родос і Кіпр, а потім на Мальту він змінював назву на Орден Родоських лицарів (з кінця XIII ст.) та Орден Мальтійських лицарів (з початку XVI ст.). Сучасний Мальтійський орден вважає себе державою, має статус організації-спостерігача при ООН та Раді Європи, через призначених послів підтримує дипломатичні відносини зі 112 державами, видає власні паспорти й навіть друкує власну валюту (мальтійський скудо). Таємними членами Мальтійського ордену є сучасні впливові політики, зокрема пострадянського простору.

Теж транснаціональним за своїм складом й наймогутнішим з усіх став *Орден тамплієрів,* або *Орден бідних лицарів Христа і Храму Соломона*[1] (1119–

1 Храм – фр. «тампль» (*temple*), лат. – *templum*; звідси назва членів ордену – «тамплієри», або в перекладі «храмовники». Вони носили білі плащі з червоним хрестом. Оскільки більшість членів Ордену складали французи, вони вигукували свій бойовий клич французькою – «Vive Dieu Saint Amour!» («Хай живе Бог Свята Любов!»).

1321). Лицарі на чолі з їхнім першим керівником (магістром) *Гуго де Пейном* насправді були настільки бідними, що на двох мали лише одного коня. Через це на їхній печатці було зображено коня, на якому сидять два вершники. Форма одягу – білі мантії з червоним хрестом. Лицарі цього ордену наводили такий жах на мусульман, що на Сході словом «тамплієр» матері ще довго лякали неслухняних дітей. Як і госпітальєри, тамплієри билися до останньої людини – їх не брали у полон. Тамплієрами мріяло стати багато лицарів, для цього вони віддавали величезні статки в орденську скарбницю. Згодом цей орден «бідних лицарів» перетворився на найбільшого банкіра Європи.

Тамплієри мали багато земель, власний флот, порти, здійснювали успішні фінансові операції, придумали чеки, значною мірою впливали на політику європейських держав.

> *Вільгельм (Гійом) Тирський* з цього приводу писав: «Орден настільки розрісся, що тепер їхній конвент складається майже з трьохсот лицарів, одягнених у білі плащі, не рахуючи [простих] братів, кількість яких незліченна. Кажуть, що володіння їхні як по цей, так і по той бік моря такі великі, що немає вже у християнському світі області, яка не віддавала б частину своїх володінь згаданим братам. І кажуть, що вони багатствами тепер зрівнялися з королями».

Тамплієри нібито оволоділи таємними знаннями, що випереджали час, та зберігали християнські святині. Головною серед них вважали Святий Ґраль – чашу, із якої Ісус Христос причащався на Таємній вечері й яка мала надзвичайну силу. Така незалежність призвела до того, що на початку XIV ст. орден офіційно було розпущено.

> За розпорядженням французького короля Філіпа IV Вродливого у 1307 р. заарештували членів Ордену тамплієрів, а у 1312 р. його офіційно розпустили. Сам король був боржником цього Ордену і, побоюючись впливу тамплієрів, привласнив їхнє майно. Частину цього майна передали госпітальєрам. Після тривалого процесу проти членів Ордену тамплієрів його останній магістр *Жак де Моле* був спалений на багатті. Пізніше багато таємних організацій, що боролися проти монархії, позиціонували себе як нащадки традицій тамплієрів. Наприклад, ритуали Ордену тамплієрів використовували у XVIII ст. масони. За однією із версій під час страти у 1793 р. французького короля Людовика XVI, скинутого французькими революціонерами, невідомий масон у чорному скочив на ешафот, занурив руку в кров короля і крикнув: «Жак де Моле, ти помщений!».

Третім духовно-лицарським орденом, створеним у Палестині, був *Тевтонський* (Німецький) орден[1]. У ньому переважали лицарі з Німеччини. Вони

---

1 Офіційна назва – «Орден братів німецького Дому святої Марії в Єрусалимі» (лат. «Ordo domus Sanctae Mariae Theutonicorum Ierosolimitanorum», орденський одяг – білий плащ з чорним хрестом, бойовий клич – «Gott mit uns!» (у майбутньому – девіз Німецької імперії з 1871 р.). Орден був створений наприкінці XII ст.

носили білі мантії з чорним хрестом. Незабаром після створення Орден у XIII ст. було переведено в Прибалтику для захоплення цієї території німецькими феодалами (див. п. 10.5).

Незважаючи на порівняно невелику чисельність членів духовно-лицарських орденів, вони відіграли помітну роль у міжнародних відносинах свого часу. Їхня діяльність вплинула на військову справу, зміцнення дисципліни під час війни, сприяла подальшому розвитку паломництва, їхньої інфраструктури, однак перешкоджала централізації хрестоноських держав. Ці держави роздирали внутрішні суперечності. Тому їх падіння ставало цілком закономірним.

У 1144 р. мусульмани захопили стратегічно важливе Едеське графство. Це стало можливим не лише через боєздатність армії мосульського еміра *Зангі*, а й тому, що християнські правителі хрестоносних держав князівства Антіохії та графства Триполі посварилися з графом Едеським та не надали йому допомоги. Захоплення Едеси було для мусульман стратегічно настільки важливим, що емір Зангі отримал почесні титули: Імад ад-Дін («Стовп віри»), аль-Малік аль-Мансур («Цар Переможець») та ін.

Войовничий Зангі був дуже небезпечним ворогом хрестоносців, але він зненацька загинув через пияцтво ще до початку другого хрестового походу. Як повідомив сирійський історик XIII ст. *Камал ад-Дін,* емір Зангі «пив і заснув», а, прокинувшись, побачив, що його раб з іншими слугами «п'ють його вино, що залишилося». Обурений цим «Зенгі пригрозив їм і знову заснув», вирішивши покарати переляканих слуг зранку, але був вбитий ними вночі.

Чим хрестові походи XII ст. відрізняються від першого походу?

Через погіршення стану хрестоноських держав і захоплення мусульманами графства Едеського та деяких інших територій у XII ст. європейці організували ще два хрестові походи – *другий* (1147–1149) і *третій* (1189–1192) (кольорове *фото 12*).

На відміну від першого другий та третій хрестові походи:

1. Очолювали не великі феодали, а королі та імператори.
2. Вони проходили в умовах, коли в хрестоносців були важливі опорні бази у Святій землі.
3. Незважаючи на це, вони не досягли своєї кінцевої мети.

У Європі проповідь другого хрестового походу мала великий успіх. Відомий громадський діяч абат *Бернар Клервоський* закликав: «Горе тому, чий меч не буде забарвлений кров'ю!». Він писав у листі Папі Римському, що під час проповіді походу «множилася» кількість тих, хто бажав брати в ньому участь: «Замки та міста стоять порожніми, семеро жінок ледве можуть знайти одного чоловіка: так скрізь залишаються вдови при живих чоловіках».

Другий хрестовий похід очолювали німецький імператор *Конрад III* і французький король *Людовик VII*[1]. Замість того, щоб об'єднати свої війська, ці монархи діяли окремо один від одного. Міжнародна обстановка не сприяла походу: Візантія уклала оборонний союз із сельджуками, а Сицилійське королівство уклало угоду з єгипетським султаном. Усі ці чинники разом із запеклим опором мусульманських держав призвели до того, що німців у 1147 р. розгромили в Малій Азії поблизу Доріле́я, а французи у 1148 р. так і не змогли захопити Дамаск.

Хоча похід на Дамаск здійснили війська трьох королів – французького, німецького та єрусалимського, вони не довіряли один одному. Французи та німці відкрито дорікали союзникам у тому, що в розпал облоги король Єрусалима та тамплієри вмовили їх змінити позицію та нападати на Дамаск із найбільш захищеного боку. За це нібито вони отримали від дамаскців 250 тис. золотих, які все одно виявилися фальшивими. Через все це, як з гіркотою повідомляв хроніст *Гійом Тирський*, «наші люди повернулися без слави». Інший хроніст, учасник походу *Оттон Фрейзінгенський* писав: «Ми за нашу гординю, за розбещеність вдач і зневагу до рятівних заповідей зазнали заслуженої шкоди майном і особисто».

У другій половині XIII ст. основною загрозою для хрестоносців став Єгипетсько-сирійський султанат. Його об'єднувач курдський воєначальник, а згодом правитель *Юсуф Салах-ад-Дін (Саладін)* оголосив хрестоносцям «священну війну» й у 1187 р. захопив Єрусалим.

Дуже негативну роль у долі Єрусалимського королівства відіграв французький лицар-авантюрист *Рено Шатільонський*. З метою отримати владу та багатство амбітний Рено швидко спокусив удову князя Антіохії *Констанцію де Пуатьє*, яка до цього відмовлялася від пропозицій про шлюб із найвпливовішими аристократами. Після одруження на Констанції Рено захопив владу в князівстві, а старого патріарха Антіохії, який був проти цього, він виставив у спекотний день з непокритою вимазаною медом головою на поживу осам, після чого кинув за грати.

Саме Рено Шатільонський спровокував Саладіна на захоплення Єрусалиму після того, як пограбував караван, у якому їхала сестра султана. Рено потрапив у полон під час захоплення Єрусалиму і був страчений особисто Саладіном після відмови прийняти мусульманську віру.

Захоплення Саладіном Єрусалиму стало приводом для третього хрестового походу (1189–1192). Його очолили найвідоміші монархи тодішньої Європи – німецький імператор *Фрідріх I Барбаросса*, англійський король *Річард I*

1 Людовик VII вирушив у похід, оскільки свою обіцянку не виконав його рано померлий брат. Іншою причиною стало каяття: за його наказом спалили бунтівне французьке місто Вітрі, а в церкві міста живцем згоріло більше тисячі людей похилого віку, жінок і дітей.

Левове Серце, французький король *Філіп II Август*. Заради цього французький та англійський королі тимчасово припинили війну між двома країнами й для отримання грошей для походу почали збірати т. зв. «саладінову десятину».

Німці вирушили в похід через Константинополь і Малу Азію, а французи та англійці – морем[1]. Однак Фрідріх I потонув у гірській річці Салеф на самому початку походу, а Філіп II і Річард I через постійні сварки зуміли взяти лише один великий опорний пункт – Акру[2] (рис. 9.9). Філіп II Август, а пізніше Річард I Левове Сердце змушені були повернутися до Європи.

Левовим Серцем короля Річарда I називали сицилійці міста Мессіна за жорстокість під час військових зіткнень його хрестоносців з місцевими жителями. За іншими даними, це прізвище закріпилося за англійським королем після капітуляції Акри, коли він вимагав від Саладіна заплатити 200 тис. золотих марок і повернути християнську святиню, втрачену після захопленя Єрусалиму – фрагмент Хреста Господня. Саладін не встиг виконати обіцянку, і тоді Річард наказав заколоти дві тисячі полонених. Після цього Саладін не брав хрестоносців у полон, а Річард, за переказами, зустрічав його послів верхи на коні, голову якого прикрашало намисто з відрубаних ворожих голів.

На відміну від Річарда I французький король *Філіп II Август* мав репутацію досвідченого дипломата. Тому під час облоги Акри він вів переговори про умови здачі ворожого гарнізону в полон, тоді як Річард I зіпсовував ці переговори, оскільки віддавав перевагу силі.

Саме під час цього походу завдяки герцогу *Леопольду Австрійському* відбулося народження сучасного прапору Австрії. За легендою після бою він зняв широкий пояс і побачив, що його біла мантія стала від крові червоно-білочервоною. Тоді він наказав використовувати ці кольори на новому прапорі, який вивісив у захопленій Акрі.

Саме Леопольд був одним із перших хрестоносців, які увірвалися на стіну. Тому він, згідно із законом війни, й встановив свій прапор на стіні. Однак король Річард I образив і Леопольда, і всіх його лицарів, коли скинув прапор герцога зі стіни, потоптав його ногами, кинув у канаву з нечистотами і замість нього поставив свій. Образа Леопольда була зрозумілою, тому майже нікого в Європі не здивувало, що австрійський герцог захопив Річарда I в полон, коли той таємно намагався повернутися до Англії територією Австрії.

---

1 Під час плавання Середземним морем Філіп II Август і Річард I Левове Серце захопили острів Кіпр.

2 Під час облоги Акри хрестоносці одночасно самі були оточені військами Саладіна. Султан використовував бактеріологічну зброю – наказав зібрати на полі бою трупи і кинути їх у річки, щоб вони там гнили та зіпсували воду й повітря для хрестоносців. Через це від заразних хвороб у таборі хрестоносців померли тисячі бійців. Їм не вистачало води та продуктів, в Акрі становище було таким самим, але іноді туди підвозили кораблями продовольство. Для цього обдурювали хрестоносців тим, що малювали на вітрилах хрести та брали на борт свиней.

Рис. 9.9. Королі Філіп II Август і Річард I Левове Серце приймають капітуляцію Акри (мініатюра з «Великих французьких хронік»)

Леопольд тримав Річарда у полоні два роки і звільнив лише під тиском Папи Римського.

Перед своїм поверненням до Європи Річард I розгромив Саладіна у 1192 р. в битві при Яффі[1] і уклав з ним Яффський договір. Цим договором про трирічне перемир'я завершився третій хрестовий похід. Єрусалим залишився в руках Саладіна. Разом з тим християни утримували стратегічно важливу прибережну смугу від Тіра до Яффи. Надавалася свобода для християнського паломництва.

9.6. Хрестові походи XIII ст. та їх міжнародні наслідки

Чому четвертий хрестовий похід вважається найскандальнішим?
Четвертий хрестовий похід (1202–1204) був підготовлений закликами Інокентія III – наймогутнішого папи доби Середньовіччя. У рік свого обрання (1198) папа звернувся у своєму посланні до європейських християн, в якому, зокрема, писав: «Ми бажаємо і повеліваємо.., щоб усі, хто особисто не відправився на допомогу Святій землі, виставили відповідну кількість воїнів і взяли на себе необхідні витрати на три роки, кожний у міру сил своїх...».

1 Під час битви, побачивши, що Річард командує пішими загонами і в його армії майже немає вершників, Саладін наказав відправити йому спочатку одного коня, а потім й іншого.

Найбільш успішним проповідником цього походу вважається священник *Фульк* із *Нейї*. Він так запалював натовп, що його вважали святим, і збожеволені слухачі рвали його одяг на хрести. Одного разу майбутні хрестоносці, як завжди, почали хапати його за одяг. «Зачекайте! – благав Фульк. – Цей одяг ще не благословили! Я благословляю одяг ... ось цієї людини!» – він перехрестив одного зі своїх слухачів. Натовп відразу налетів на нього і порвав на хрести його штани і сорочку.

Однак саме четвертий хрестовий похід був найскандальнішим з усіх. Учасники походу з Франції, Німеччини, Італії на чолі з маркграфом *Боніфацієм Монферратським* вирішили відправитися на Схід морем і нанести удар по Єгипту (кольорове *фото 13*). Для цього вони мали намір скористатися кораблями провідної морської держави – Венеції. Проте венеціанці та їхній правитель – дож *Енріко Дандоло* вирішили направити хрестоносців не проти Єгипту, з яким торгували, а проти християнської Візантії, з якою змагалися в східній торгівлі.

Венеція зобов'язалася перевезти на кораблях більше 30 тис. хрестоносців за 85 тис. марок сріблом (більше 20 тонн). Оскільки грошей для сплати в хрестоносців не вистачило, венеціанці запропонували їм відпрацювати борг – відбити у християн-угорців далматинське місто Задар[1]. Так воїни Христа почали свій похід із різанини одновірців!

Ще більшим злочином хрестоносців стало захоплення ними в 1204 р. столиці Візантії – Константинополя. Вони втрутилися у звичайні для Візантії палацові перевороти й уклали із сином поваленого імператора царевичем Олексієм відверто нездійсненний договір. За цим договором хрестоносці отримували величезну винагороду й змушували Візантію піти на церковну унію з Римом.

Царевич Олексій був братом дружини німецького короля Філіпа Швабського, який сказав хрестоносцям: «Сеньйори! Я посилаю до вас брата моєї дружини і вручаю його в руки Божі та ваші... Якщо Бог допоможе вам посадити його на престол, він підкорить католицькій Церкві Грецьку імперію. Він винагородить вас за збитки і поправить ваші кошти, видавши вам одночасно 200 тис. марок срібла, і забезпечить продовольство для всієї армії». Царевич Олексій урочисто підтвердив свою згоду. Французький феодал, один із воєначальників хрестоносців *Жоффруа де Віллардуен* у «Завоюванні Константинополя» відверто зізнався, що латинів дуже турбувала перспектива

1 Німецький церковний хроніст *Гунтер Перісський* в «Історії завоювання Константинополя» відкрито критикував венеціанців. На його думку, успіх завоювання Єгипту був би повним, якби не плани правителів Республіки Св. Марка: «Однак здійсненню цієї гідної усілякої похвали ради наших князів завадили підступність і підлість венеціанців, які як господарі кораблів і владики Адріатичного моря ледь не відмовили їм у переправі, якщо вони до того не завоюють... Задар».

«поставити всю Ромейську імперію в підпорядкування Риму, від якого вона давно відокремилася».

Візантійський автор *Никита Хоніат* у своїй «Історії» з обуренням писав: «Прийнявши до себе Олексія, хлопчика скільки за літами, стільки ж і за розумом, усі ці спритні та досвідчені у справах чоловіки вмовили його поклястися в тому, чого він ніколи не в змозі був виконати».

Греки відкинули цей договір. Тоді замість Єрусалима хрестоносці почали штурм християнського Константинополя (рис. 9.10). Щоб не втратити обіцяної їм винагороди, хрестоносці у Страсний тиждень 1204 р. піддали візантійську столицю варварському розграбуванню. Вони вбивали й грабували мешканців, забирали собі коштовності і церковні реліквії, осквернили навіть головний храм Європи – Святу Софію. Серед інших християнських святинь хрестоносці захопили, а потім продали на Захід терновий вінець Христа (він зберігається нині в Соборі Паризької Богоматері).

Не всі хрестоносці погодилися на цю авантюру. Частина з них втекла до Палестини ще до початку штурму. Інших відмовників хрестоносці прив'язували до щогл кораблів, які йшли на штурм, щоб їх вражали грецькі стріли. Католицькі єпископи і священники запевняли хрестоносців, що ця ві-

Рис. 9.10. Осада Константинополя крестоносцями у 1204 р. (мініатюра з «Хроніки імператорів» Давида Обера. 1470-ті рр.)

йна законна[1]. Проте за цей розгром Константинополя навіть Папа Римський спочатку відлучив його учасників від церкви.

> У своєму листі до керівника походу маркграфа *Боніфація Монферратського* Папа Римський Інокентій III з обуренням писав: «Ви, не маючи ніякого права, ні влади над Грецією, безрозсудно ухилилися від вашого чистого наміру, кинувшись не на завоювання Єрусалима, а на завоювання Константинополя, даючи перевагу земним благам над небесними. Але ваша провина куди більше обтяжується тим, що нікому не було пощади: ні релігійному санові, ні вікові, ні статі. І не досить вам було вичерпати до дна багатства імператора та оббирати малих і великих. Ви простягли руки до майна церков і, що ще гірше, до святині їхньої, зриваючи з вівтарів срібні дошки, розбиваючи різниці, привласнюючи ікони, хрести і реліквії, для того щоб грецька Церква відмовилася повернутися до покори апостольському престолові, вбачаючи з боку латинян лише бузувірства і діла диявольські, і мала б право ставитися до них з огидою, як до собак».

Візантійську імперію було знищено. Її територію поділили між собою хрестоносці і венеціанці. Останні домоглися головного: вони підірвали посередницьку роль Візантії в торгівлі Заходу зі Сходом. Тепер ця роль перейшла до Венеції та деяких інших італійських міст. Хрестоносці створили на Балканах свою державу – Латинську імперію[2]. Проте ця імперія виявилася недовговічною: уже у 1261 р. греки розгромили її та відновили Візантійську імперію, однак удар, нанесений їй хрестоносцями, виявився настільки сильним, що повернути собі колишню могутність Візантія вже не зуміла.

Чому настав занепад хрестоносного руху?

Четвертий хрестовий похід виявив грабіжницьку сутність його учасників. Єрусалим так і залишився в мусульман. У Європі поширювалася думка про те, що дорослі дуже грішні і повернути Єрусалим під силу лише безгрішним дітям.

---

1 Учасник походу лицар *Робер де Кларі* з цього приводу писав: «... І єпископи сказали, що ім'ям Бога і владою, даною їм апостолом, відпускають гріхи всім, хто піде на приступ. І єпископи веліли пілігримам, щоб вони як слід сповідалися і причастилися і щоб вони не боялись битися проти греків, бо це вороги Господа». Він же вказував стосовно величезних трофеїв: «І в сорока найбагатших містах землі, гадаю, не було стільки багатств, скільки їх було в Константинополі!».

2 Перший імператор Латинської імперії *Балдуїн I Фландрський* загинув уже через рік у війні проти повсталих греків та їхніх союзників – болгар і половців. За найпоширенішою версією, Балдуїн потрапив у полон до болгарського царя Калояна, який убив його у нападі раптової люті. У Болгарії поширена легенда, що бранець намагався спокусити царицю і викликав ревнощі її чоловіка. Є версія, що Калоян наказав відрубати Балдуїну руки та ноги та скинути в ущелину, де його ще живого клювали хижі птахи. Із черепа Балдуїна Калоян зробив винну чашу для бенкетів.

Такі настрої призвели до того, що у 1212 р. з Франції та Німеччини в хрестовий похід відправилися діти. Королі і Папа Римський намагалися зупинити дітей, але безуспішно. Їхньою довірливістю скористалися работорговці, які заманили дітей на кораблі й продали їх у рабство мусульманам.

Наступні походи (п'ятий, шостий, сьомий і восьмий)[1] уже не мали особливого значення (див. кольорове *фото 13*). Європу збагатили перші чотири походи. Завдяки їм тривало бурхливе піднесення міст, купці отримали свободу торгових шляхів, багато селян – особисту свободу, а феодальне лицарство в умовах посилення королівської влади виявилося силою, затребуваною у своїх країнах. Незважаючи на те що за новим договором із мусульманами християни володіли Єрусалимом з 1229 по 1244 р., стан хрестоносців погіршувався з кожним роком.

Певним дипломатичним успіхом учасників шостого хрестового походу 1228–1229 рр. було те, що німецький імператор *Фрідріх II* та хрестоносці уклали договір у Яффі (1229) із султаном Єгипту *Аль-Камілем* (рис. 9.11*)*. За цим договором терміном на 15 років християни отримували Єрусалим, Віфлеєм, Назарет. Імператор обіцяв підтримувати Аль-Каміля як проти мусульманської Сирії, так і проти християн. Проте госпітальєри і тамплієри негативно поставилися до договору з Аль-Камілем, оскільки християни не мали права відновлювати стіни Єрусалиму. До того ж цей договір було підписано в період гострої боротьби Фрідріха II з Папою Римським Григорієм IX. Коли Фрідріх II сідав на корабель, щоб вирушити в шостий хрестовий похід, Папа Римський кричав йому вслід, що він – таємний союзник мусульман. У цих умовах Папа не тільки заборонив хрестоносцям підкорятися німецькому імператору, а й відлучив його

Рис. 9.11. Переговори імператора Фрідріха II (зліва) із султаном Аль-Камілем (справа). Мініатюра з «Нової хроніки» Джованні Віллані (XIV ст.)

1 П'ятий хрестовий похід відбувався у 1217–1221 рр., шостий – у 1228–1229 рр., сьомий – у 1248–1254 рр., восьмий – у 1269–1270 рр.

від церкви і навіть наклав на Єрусалим інтердикт (!). Це змушувало Фрідріха II віддавати накази не від себе, а «в ім'я Бога та християнства».

На відміну від хрестоносних держав та їхніх європейських акторів, які сварилися один з одним, Єгипетський султанат виявився могутньою життєздатною державою, яка довела війну до перемоги. Він відбивав із 1240-х рр. напади союзників хрестоносців – монгольських ільханів Хулагуїдів. Хрестоносців послаблювала взаємна ворожнеча, зокрема між світською та духовною владою.

У 1270 р. загибеллю французької армії в Північній Африці закінчився останній восьмий хрестовий похід. Під час цього походу помер від цинги його харизматичний керівник – французький король *Людовик IX Святий* (1226–1270). А в 1291 р. хрестоносці втратили останній оплот у Святій землі – Акру. За ними залишився лише острів Кіпр.

Акра була остаточно приречена після того, як єгипетський султан *Калаун аль-Альфі* захопив столицю графства Тріполі і уклав угоди з королями Кіпру, Арагону та Генуезькою республікою. Через безглузду різанину хрестоносцями місцевих торговців-мусульман султан вимагав покарання вбивць, а коли цього не сталося, присягнув стерти Акру з лиця землі. Оскільки він помер у розпал приготувань до війни, його син *Халіль ібн-Калаун* пообіцяв, що не поховає батька доти, доки стоїть Акра.

Облога Акри у 1291 р. тривала півтора місяця. Війська султана увірвалися в місто після тривалой роботи десятків облогових машин-каменеметів. На морі почалася буря, і переповнені кораблі з беззбройними жінками, дітьми, старими тонули на очах їхніх батьків та чоловіків – останніх хрестоносців, які билися до кінця. Поранених знищили, місто підпалили та зрівняли із землею.

Які міжнародні наслідки мали хрестові походи?

Хоча хрестоносці врешті-решт зазнали поразки в Сирії та Палестині, втратили всі свої володіння, хрестові походи мали значні міжнародні наслідки:

1. Протягом майже двох століть на Близькому Сході існували хрестоносні держави як нові актори міжнародних відносин, були створені транснаціональні духовно-лицарські ордени.
2. Збройне зіткнення двох цивілізацій західної (християнської) та східної (мусульманської) супроводжувалося діалогом цих цивілізацій, розширенням знань про світ, пошуком різних форм дипломатичної взаємодії.
3. Уперше в середньовічній історії всі суспільні класи та народи намагалися об'єднатися в одній спільній справі й зміцнити відчуття загальної християнської ідентичності.
4. Відбулася консолідация й у мусульманському світі, народи та різні релігійні течії якого об'єднувалися навколо ідеї боротьби із «невірними».

5. Хрестові походи відвернули значну масу лицарів і феодалів від руйнівних міжусобних воєн у Європі і спряли посиленню королівської влади, реформуванню її воєнних структур.
6. Через ослаблення та тимчасову втрату Візантією своєї державності значно зміцнилися позиції католицької церкви, яка прагнула поширити свій вплив на нові землі.
7. Відбулося запозичення європейцями на Сході наукових знань, землеробських культур, більш якісних тканин, технічних новинок, правил поведінки в побуті.
8. Тривалий час не окремі паломники або їхні групи, а сотні тисяч віруючих європейців вирушили в далекі мандри, які за формою були паломництвом, а по суті – військовими походами. У них брали участь усі верстви населення Європи, але передусім – феодальне лицарство і торговці.
9. Найважливішим результатом походів стало захоплення західноєвропейськими країнами торгових шляхів у Східному Середземномор'ї. Це відіграло велику роль не лише в прискоренні розвитку мореплавства, а й в економічному піднесенні Європи, насамперед її міст, і створило певні умови для майбутніх колоніальних захоплень.

9.7. Ослаблення ролі папства та католицької церкви у міжнародних відносинах XIV–XV ст.

Після значного посилення влади римських пап у XII–XIII ст. роль папства у міжнародних процесах надалі суттєво зменшилася. Це було зумовлено такими причинами:

- зміцненням королівської влади у Франції, Англії, державах Піренейського півострова тощо;
- зростанням національної свідомості;
- авіньйонським полоном пап (1309–1377);
- Великим Західним розколом (1378–1417);
- антипапськими релігійними рухами, насамперед гуситським рухом і гуситськими війнами (1419–1434);
- поширенням ідеології гуманізму тощо[1].

1 Певною мірою на послаблення папської влади вплинула найстрашніша епідемія чуми – «чорної смерті» 1346–1353 рр., від якої померло від третини до половини населення Європи і Близького Сходу. Хоча священники в масі своєї гідно виконували обов'язки, сповідували вмираючих і заражалися чумою одними з перших, проте масова смертність призвела до значного скорочення фінансових потоків та зменшення авторитету католицької церкви як заступниці.

Що призвело до так званого авіньйонського полону пап та занепаду папської влади у XIV ст.?

Занепад папської влади розпочався з понтифікату *Боніфація VIII* (1294–1303). У цей час зміцнення королівської влади в деяких європейських країнах, передусім у Франції, об'єктивно викликало ослаблення влади пап. Не помічаючи цих тенденцій, Боніфацій VIII видав у 1302 р. папську буллу «Unam Sanctam» («Одна свята церква»). Булла наголошувала верховенство папи над будь-якою світською владою.

Незабаром після цього виник конфлікт між папою та французьким королем *Філіпом IV Вродливим* (1285–1314). Саме в правління цього короля було закладено основи всієї подальшої французької дипломатії. Приводом до конфлікту були королівські податки на церковне майно, що істотно зменшило надходження до папської скарбниці. У 1303 р. Філіп IV відправив до Італії своє посольство на чолі з *Гійомом де Ногаре*. Колишній професор римського права Ногаре був першим радником короля й виконував його найважливіші дипломатичні доручення. В Італії Ногаре звинуватив папу в єресі, захопив його в полон, за найбільш поширеною версією, навіть вдарив по обличчю, не знімаючи залізної лицарської рукавички. Після цього Боніфацій VIII впав у несамовитий стан і невдовзі помер.

> Онук єретика-альбігойця, Ногаре мав лицарське звання. Проте вже перша його дипломатична подорож до Риму у 1300 р. призвела до міжнародного скандалу – Папа Римський образив посланця за його гордовиту поведінку. У 1303 р. Ногаре підготував текст звинувачень Боніфація VIII у різних гріхах, зокрема у розпалюванні війни та продажу посад (симонії). У Римі він захопив папську резиденцію на чолі загона лицарів та лучників, дав понтифіку ляпас і продовжував звинувачувати папу в єресі навіть після його смерті. Ногаре відмовився покаятися за те, що принизив папу та прискорив його смерть.

У 1305 р. під тиском французького короля папою обрали французького архієпископа міста Бордо під ім'ям *Климента V*. А в 1309 р. Філіп IV наказав, щоб папський двір тепер знаходився не в Римі, а в південнофранцузькому Авіньйоні. І, хоча папський двір переїхав до Авіньйона добровільно, сучасники назвали наступний період історії понтифікатів авіньйонським полоном пап (1309–1377). У ці роки римські понтифіки повністю залежали від французьких королів і виконували їхню волю. Це призвело до занепаду папства, а після повернення папи до Риму почався період Великого Західного розколу (1378–1417). У ці роки одночасно було два і навіть три папи, кожен з яких відлучав від церкви віруючих, які підтримували його суперника.

Які міжнародні наслідки мали рішення Констанцького собору?

Великий Західний розкол було подолано під час роботи Констанцького собору 1414–1418 рр. У ньому брали участь 18 тис. осіб, зокрема 400 єпископів та архієпископів і 30 кардиналів із різних європейських держав. Основні рішення собору такі:

- обрано єдиного папу *Мартина V*[1];
- визнано верховенство влади собору над папською владою[2];
- засуджено єретичні погляди англійського церковного реформатора *Джона Вікліфа* та його чеського послідовника *Яна Гуса.*

Питання про ступінь впливу творчості Д. Вікліфа на ідеологію та світогляд Я. Гуса є дискусійним. Зауважимо, що навіть найближчий соратник Гуса *Ієронім Празький* у своєму «Клятвеному зреченні» говорив про те, що проклинає «будь-які єресі, особливо ту.., якій навчали і яку захищали Джон Вікліф і Ян Гус». Із цих слів випливає, що сучасники, як судді, так і сам Ієронім, вважали вчення Гуса та Вікліфа по суті тотожним. Своєю чергою, відомий чеський поет, автор «Гуситської хроніки» *Лаврентій із Бржезової* в одному випадку писав «віклефісти, або гусити», що означало для автора хроніки їх тотожність, в іншому – «...проти їхніх (Вікліфа і Гуса. – *С.Л.*) вчень».

Інше дискусійне питання – ступінь антинімецьких поглядів Гуса у зв'язку з привілейованим становищем німців у Чехії. Часто перебільшується національний антинімецький аспект у виступах Гуса. Сам він зізнавався на Констанцькому соборі, що німці різних областей приймали його «дуже дружелюбно», багато хто з них поділяв його погляди. Я. Гус додав при цьому: «Мушу визнати, що немає до мене ніде більшої ворожнечі, ніж серед мешканців Чехії».

Сам Гус зазначав: «Я засуджував любостяжання і розпусне життя священників, за що милістю Божою і терплю переслідування» і «прошу вас жити за Законом Божим». Для хроніста Лаврентія з Бржезової Гус – це насамперед викривач пороків духовенства. У «Прекрасній хроніці» про *Яна Жижку* йдеться: Гус у проповідях «став говорити проти духовенства, починаючи від найвищого – папи, і закінчуючи нижчим священником, викривати їхнє чванство, зарозумілість, скупість, святокупство і розпусту...».

На Констацькому соборі Гус вирішив не відмовлятися від своїх поглядів заради спасіння життя. На суді більшість присутніх вимагали його страти. Наприклад, *князь-єпископ Бриксенський* у жанрі чорного гумору сказав, порівнюючи Гуса з гусем: «Гусю не завдадуть зла, якщо його обскубти і спекти. Ми вже обскубли його. Нехай смажиться, і сьогодні ж». Смертної кари для Гуса

1 Собор позбавив папського звання тих трьох осіб, хто вважав себе на той час діючим папою – Бенедикта XIII, Іоанна XXIII, Григорія XII.

2 Папа Римський відмовився підтвердити це рішення, оскільки воно суттєво обмежувало папську владу.

вимагали попри те, що німецький король *Сигізмунд I Люксембург* надав йому охоронну грамоту. Король відмовився захищати Гуса. Йому приписують фразу: «Я надавав охоронну грамоту лише для подорожі до Констанца».

За звинуваченням у єресі Констанцький собор у 1415 р. засудив Яна Гуса до спалення. Прах страченого Гуса розвіяли над Рейном. Ця страта викликала обурення в Чехії серед його прихильників (гуситів). Антинімецькі та антикатолицькі гасла доповнювалися соціальними з боку представників нижчих верств населення. Гуситський рух призвів до гуситських війн 1419–1434 рр. проти п'яти хрестових походів. Ці походи організували Папа Римський Мартин V та імператор Сигізмунд I Люксембург, який за правом наслідування у 1419 р. став королем Чехіїї. Однак більшість населення не визнала його.

Центром спротиву стала гора Табор. Проти німецьких та інших хрестоносців успішно діяла армія гуситів. На першому етапі її очолював сліпий полководець *Ян Жижка* (1360–1424) (рис. 9.12).

Чехи ваважають Яна Жижку національним героєм. Проте він був типовим шукачем пригод, лицарем-авантюристом, який брав участь у війнах у кількох країнах Європи і навіть очолював колись зграю розбійників. Нещадний до бранців, він заслужив прізвисько Страшний сліпець, а відсутність зору не

Рис. 9.12. Зліва – сліпий Ян Жижка на чолі гуситського війська (мініатюра з «Йєнського кодексу», XV ст.), справа – червона хоругва гуситів із зображенням золотої чаші (символу причастя вином, що в католицизмі мирянам не дозволялося)

дозволяла йому бачити жахіття організованих ним страт. Під його проводом і пізніше гусити вдало використовували нову тактику, вагенбурги (пересувні польові укріплення з возів, що заважали руху лицарської кінноти), нові види зброї, наприклад «молотило» – бойовий ціп, окутий залізом, тощо. За легендою, вмираючи Ян Жижка заповідав, щоб з нього після смерті зняли шкіру і натягли на військовий барабан. Це потрібно було для того, щоб він і після смерті наводив жах на ворогів і вів чехів у бій.

Усі п'ять хрестових походів проти чехів зазнали поразки. Гусити перейшли в наступ й успішно діяли на території Німеччини, Польщі, Угорщини. Гусити були переможені завдяки загостренню внутрішніх протиріч між радикально налаштованими таборитами й помірними *чашниками* (від гасла «Чаша для народу» під час причастя). Імператор Сигізмунд домовився із чашниками, які визнали його владу в обмін на обіцянку віротерпимості та підтвердження колишніх прав і привілеїв. Чашники розгромили таборитів у 1434 р. під час битви під Липанами, чим і завершилися гуситські війни.

Ці війни призвели до подальшого занепаду католицької церкви. Перша серйозна спроба її реформування Гусом та гуситами зумовила те, що вперше в Європі в чеських землях було узаконено часткову свободу віросповідання. Це підривало релігійну монополію католицької церкви, а ідеї Гуса в XVI ст. справили вплив на ідеологію європейської Реформації.

Контрольні запитання

1. Задяки чому католицька церква в добу Середньовіччя стала могутньою міжнародною силою?
2. Що зробила католицька церква для розробки концепції справедливої війни?
3. Як завершилася «боротьба за інвеституру» між римськими папами та німецькими імператорами?
4. Які події стали вирішальними на другому етапі боротьби між римськими папами та німецькими імператорами?
5. Як виник і сформувався воєнний стан середньовічного суспільства – лицарство?
6. Чи завжди під час воєн лицарі дотримувалися правил лицарської поведінки?
7. Якими були невоєнні форми міжнародної діяльності лицарів у добу Середньовіччя?
8. Що позначають терміном «хрестові походи»?
9. Що спричиняло хрестові походи?
10. Які міжнародні наслідки мали події першого хрестового походу?
11. З якою метою в Палестині було створено духовно-лицарські ордени?
12. Чим хрестові походи XII ст. відрізняються від першого походу?
13. Чому четвертий хрестовий похід вважається найскандальнішим?
14. Чому настав занепад хрестоносного руху?
15. Які міжнародні наслідки мали хрестові походи?

16. Що призвело до так званого авіньйонського полону пап та занепаду папської влади у XIV ст.?
17. Які міжнародні наслідки мали рішення Констанцького собору?

Список літератури

Войтович Л. В., Козак Н. Б., Овсінський Ю. В., Чорний М. І. Medium aevum. Середні віки : підручник. Львів : Тріада плюс, 2010. 502 с.

Зінченко А. Л. Історія дипломатії: від давнини до нового часу. Київ : Проза, 2005. 560 с.

Історія міжнародних відносин : підручник / Алєксєєнко І. В., Маргулов А. Х., Єремєєва І. А., Несправа М. В. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2020. 228 с.

Лиман С. І., Парфіненко А. Ю., Посохов І. С. Історія туризму : навчальний посібник. Суми, 2018. Розділ 3. Організація подорожей у Середні віки. Середньовічне паломництво і хрестові походи. С. 61–93.

Лиман С. І. Міжнародні відносини XI століття у творчості В. К. Надлера (1840–1894). *Zaporizhzhia Historical Review*. Запоріжжя, 2022. Вип. 6(58). 2022. С. 378–390.

Ліхтей І., Надтока Г. М., Король В. Ю. Історія середніх віків : навч. посіб. / за заг. ред. Г. М. Надтоки. Київ : Київ. ун-т ім. Б.Грінченка, 2018. 800 с.

Семко Я. С. Лицарство та хрестові походи середньовіччя: документи та матеріали : навчальний посібник. Одеса : Ун-т Ушинського, 2022. 229 с.

Турчин Я. Б., Демчишак Р. Б., Плазова Т. І. Історія міжнародних відносин (від Стародавнього світу до початку XX ст.) : навч. посіб. Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2013. 139 с.

Cowdrey, H. E. J. Pope Gregory VII: 1073–1085. Oxford and New York : Clarendon Press. 1998. 743 p.

Frankopan P. The First Crusade: The Call from the East. Cambridge, Mass. : Belknap Press of Harvard University Press, 2012. 296 p.

Keen M. Chivalry. New Haven : Yale University Press, 2005. 303 p.

Tyerman Ch. The World of the Crusades. New Haven & London : Yale University Press, 2019. 420 p.

Riley-Smith J. The Oxford Illustrated History of the Crusades. Oxford & New York : Oxford University Press, 2001. 436 p.

Verney V. Warrior of God: Jan Zizka and the Hussite Revolution. London : Frontline, 2009. 256 p.

РОЗДІЛ 10

Міжнародні відносини в Західній та Центральній Європі в XI–XV ст.

10.1. Етапи та міжнародні наслідки Реконкісти
10.2. Боротьба Англії та Франції наприкінці XI – на початку XIV ст.
10.3. Столітня війна та її міжнародні наслідки
10.4. Франко-бургундський вузол протиріч у третій чверті XV ст. Дипломатія Людовика XI
10.5. Зовнішня політика країн Центральної та Північної Європи. Німецький «натиск на Схід»
10.6. Зовнішня політика італійських держав. Боротьба Венеції і Генуї

Незважаючи на те що європейські народи брали активну участь у хрестових походах проти мусульманських держав, у самій Європі в цей період тривали гострі воєнно-політичні сутички між світськими правителями. Масштаби цих сутичок значною мірою впливали на інтенсивність допомоги хрестоносцям Святої землі. Основними серед цих зіткнень були Реконкіста, англо-французькі збройні конфлікти, німецький «Натиск на схід» і боротьба за торговельно-політичну гегемонію між італійськими державами, насамперед між Венецією та Генуєю.

10.1. Етапи та міжнародні наслідки Реконкісти

Чому сталася та якою була найтриваліша війна в історії людства – Реконкіста?

На другу половину XI – першу половину XIII ст. припали головні події Реконкісти (від ісп. *la reconquista* – відвоювання). Це – найтриваліша війна в історії людства (718–1492). Вона велася християнськими народами Піренейського півострова проти арабських завойовників і була великим зіткненням представників східної і західної цивілізацій.

У Реконкісті можна визначити чотири періоди:

1-й період – від першої перемоги християн на Півночі при Ковадонзі до звільнення ними їхньої колишньої столиці Толедо (718–1085);

2-й період – від звільнення Толедо до перемоги християн у «битві народів» при Лас-Навас-де-Толоса (1085–1212);

3-й період – від розгрому арабів при Лас-Навас-де-Толоса до звільнення Гібралтару (1212–1309);

4-й період – розгром християнами Гранадського емірату[1] (т. зв. Гранадська війна) та остаточне звільнення Піренейського півострова від арабів (1482–1492).

Реконкісті передувало завоювання арабами Вестготського королівства. На початку VIII ст. у цьому королівстві тривала громадянська війна між великими магнатами та королем *Родріго* (Родеріхом). Для боротьби проти короля магнати запрошували з Північної Африки озброєні загони арабів, чим наближали їх завоювання. У 711 р. арабський полководець *Тарік ібн Зіяд*[2] вдерся у Вестготське королівство і розгромив біля річки Гвадалета військо Родріго, який загинув під час бою.

> Король Родріго не був популярним серед підданих і виявився поганим дипломатом. Потрібно було всіляко зберігати союзницькі стосунки з розташованим у Північній Африці містом-фортецею Сеутою – останнім уламком візантійських володінь. Проте Родріго зґвалтував дочку правителя Сеути *Юліана*, який відправив її свого часу на виховання до вестготского двору. У пориві помсти Юліан уклав договір з арабами, здав їм Сеуту, великий флот і разом з іспанськими євреями вмовив арабів напасти на Вестготське королівство. За легендою, після розгрому біля Гвадалети Родріго зміг втекти з поля бою, зустрів святого ченця і, вражений поразкою та зрадою багатьох прихильників, зізнався ченцю у зґвалтуванні ним дочки Юліана. У відчаї король спитав, що йому робити? Монах відповів: за цей гріх щодо дівчинки король повинен живцем лягти в могилу разом із живою змією. Легенда стверджує, що, коли король це зробив, він одразу помер, а церковні дзвони на околицях задзвонили самі.

Після розгрому королівської армії Родріго маври[3] (араби і бербери) подолали організований спротив вестготів, захопили столицю Толедо і почали планомірне захоплення Піренейського півострова. Їхніми союзниками стали місцеві євреї. Частина вестготських феодалів також перейшла на бік завойовників, а вдова короля Родріго королева Егілона навіть змушена була вийти заміж за одного з арабських полководців.

---

1 Протягом першої половини XIV ст. війська християн марно намагалися захопити Гранадський емірат, а мусульманські правителі з Півночі Африки робили постійні набіги на південні регіони Піренейського півострова.

2 На його честь назвали протоку Гібралтар – спотворено від Джебель-аль Тарік («гора Таріка»).

3 Маври (з лат. і грец. «чорні, темні люди») – термін, який застосовувався в Європі щодо арабів і берберів.

Основна маса підкореного християнського населення зберегла віру й мову, частина іспанців залишилася християнами, але перейшла на арабську мову (мосараби), а частина разом з мовою прийняла і віру завойовників (ренегадос, тобто «ті, що зреклися віри»).

Країна отримала назву Аль-Андалус (Андалусія) – від назви племені вандалів, яке проживало тут до переселення в Південну Африку. У 929 р. на теренах цього емірату великої арабської імперії Абасидів виникла окрема держава (халіфат). Оскільки столицею стала Кордова, у навчальній літературі Андалусію називають Кордовський халіфат.

Протягом 711–718 рр. араби та бербери захопили майже весь Піренейський півострів. Християни зберегли свою незалежність у гірських районах Півночі. Звідси й почалася Реконкіста.

Першим успіхом християн була перемога у 718 р. поблизу містечка Ковадонга військ правителя новоутвореного маленького королівства Астурії *Пелайо*. Ця подія й вважається початком Реконкісти. Пелайо був родичем вбитого вестготського короля Родріго та його охоронцем. Войовничий Пелайо став справжнім лідером спротиву християн і вдало використав свою позицію в ущелині Астурійських гір, що дозволило його невеликому загону майже повністю знищити велике військо арабів.

Головну ж роль у Реконкісті відіграли три нові королівства, які утворилися на відвойованих територіях:

- Арагонське королівство (на північному сході та сході Піренейського півострова, найбагатша держава завдяки прибуткам від середземноморської торгівлі міст Каталонія та Валенсія);
- Кастилія[1], або Кастілія і Леон (центральні, північні та південні частини півострова, найбільша за територією та найактивніша у військових діях держава);
- Португалія (захід та південний захід півострова).

Боротьба християн і маврів відбувалася зі змінним успіхом[2], тому тривала майже 800 років. Реконкіста не була суцільним військовим конфліктом, численні війни супроводжувалися підписанням угод і тривалими періодами миру. Збройні зіткнення відбувалися і між мусульманськими і між христи-

---

1 Назва «Кастилія» (країна замків) походить від слова «замки» (castillo), які будували як прикордонні укріплення на відвойованих у мусульман територіях.

2 Наприклад, у 900 р. при Саморі астурійський король Альфонсо III Великий розбив велике 60-тисячне арабське військо, а відрубаними головами арабів прикрасили стіни Самори. Протилежний приклад: у 1086 р. при Заллаці (Бадахосі) леоно-кастильський король Альфонсо III був розбитий арабами. Вважається, що це був перший випадок в історії, коли день битви обумовили заздалегідь. Мусульмани не хотіли розпочинати її у п'ятницю, євреї обох армій – у суботу, а християни – у неділю. Після цієї перемоги 40 тис. відрубаних голів християн араби виставили в багатьох містах Іспанії й навіть Магріба. Ця поразка християн на 30 років затримала їх рух на Південь.

янськими державами, а представники різних конфесій іноді воювали проти своїх одновірців.

Показовим є бойовий шлях, який пройшов визнаний національний герой Іспанії та епічної поеми «Пісня про мого Сіда», полководець другої половини XI ст. *Родріго Діас де Вівар*, більш відомий як *Сід Кампеадор* (Сід – від араб. аль-сеїд – «володар», Кампеадор – каст. «переможець»). У королівстві Кастилія та Леон він став командувачем, королівським мечоносцем та альфересом – королівським прапороносцем. Коли новий кастильський король Альфонсо VI відправив Сіда у вигнання, той зі своїм загоном перейшов на службу до еміра Сарагоси і став воювати на боці мусульман проти короля Арагона. Після війни проти християн Сід помирився з королем Кастилії й прославився при взятті в 1085 р. стародавньої столиці вестготів Толедо, відвоював Валенсію. Легенди стверджують, що напередодні останньої битви проти арабів він помер, бо був смертельно поранений отруєною стрілою. Тоді, щоб зберегти бойовий дух християнської армії і приховати від неї цю сумну звістку, дружина Сіда одягла його тіло в обладунки, посадила на коня і привела у стрій.

Таблиця 10.1. Фактори, що сприяли перемогам учасників Реконкісти

Християнські держави	Мусульманські держави
1. Боротьба проти арабів підкореного християнського населення	1. Економічне піднесення та великі фінансові можливості, зокрема завдяки жвавим зв'язкам із провідними й найбагатшими країнами Сходу
2. Постійний потік лицарів-добровольців із християнських держав, переважно з Франції	2. Наявність великого флоту
3. Відносна згуртованість християнських держав в умовах розпаду Кордовського халіфату у 1031 р. на більш ніж 20 еміратів	3. Значний розвиток науки і використання її досягнень у військовій справі
4. Більш досконала військова організація християн, які створили за зразком Ордена Тамплієрів кілька духовно-лицарських орденів[1] і перетворили Реконкісту на військово-колонізаційний рух усіх верств християнського населення	4. Численні війська, зокрема з найманців Африки та полонених слов'ян («ас-сакаліба), допомога андалузьким маврам з боку берберських держав Альморавідів та Альмохадів[2]

Реконкіста велася під релігійними прапорами, а папство з метою збільшення європейських добровольців, які брали в ній участь, оголошувала вій-

1 Могутніми духовно-лицарськими орденами були Сантьяго-де-Компостелла, Алькантара, Калатрава, Авіський орден.

2 Альморавіди встановили свою владу в мусульманській Іспанії наприкінці XI ст. Альмохади розгромили Альморавідів у 1121–1130 рр. і до сер. XIII ст. правили мусульманською Іспанією та Магрібом.

ські походи проти маврів хрестовими. Католицька церква відіграла дуже важливу роль у Реконкісті. Це посилювало її роль у суспільстві разом зі зростанням релігійної нетерпимості з боку іспанців та португальців.

Показовим є масове невдоволення, яке викликав у підданих могутній кастильський король *Альфонсо X* (1252–1284) на прізвисько Мудрець або Астроном. Ерудит та меценат, творець національної кастильської мови, він проводив централізаторську політику, створив новий кодекс законів, тривалий час намагався стати імператором Священної Римської імперії і зіпсував відносини з Англією та Папою Римським. Одного разу Альфонсо X провів у Толедо з'їзд усіх відомих астрономів, і коли він вислухав їхні виступи, то сказав: «Якби я був присутній під час створення світу, я порадив би Богові створити його якось простіше». Ці слова обурили священників і віруючих та зміцнили позиції великих феодалів, які боролися проти централізаторської політики короля. Короля скинули з престолу, коронували його сина, але Альфонсо X прокляв сина та зрадив національним інтересам, запросивши на допомогу маврів, які разом з французами вдерлися до Кастилії. Альфонсо X помер у розпал цієї війни.

Переломна, кульмінаційна подія Реконкісти – битва 16 липня 1212 р. поблизу міста із назвою, довгою як сама Реконкіста – Лас-Навас-де-Толоса. Тут об'єднана армія Кастилії, Арагону, Наварри, Португалії та французькі лицарі-добровольці вщент розбили маврів та їхніх союзників. У битві загинуло близько 150 тис. мусульман і близько 50 тис. християн. Армією християн командував кастильський король *Альфонсо VIII*, армією маврів – халіф *Мухаммад ан-Насір*. Маврів було майже втричі більше, вони мали вигідні позиції, але один пастух вказав християнам стежку в горах Сьєрра-Морени. Це дозволило християнам обійти ворога й вийти на велике плоскогір'я Лас-Навас-де-Толоса. Під час битви частина андалузьких мусульман перейшла на бік Альфонсо VIII.

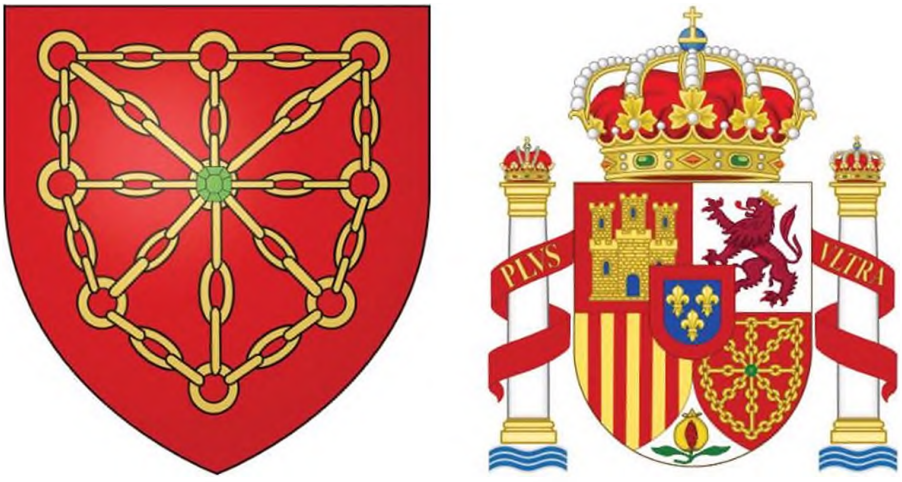

Рис. 10.1. Символи перемоги християн при Лас-Навас-де-Толоса (ланцюг і смарагд) на гербах Наварри та Іспанії

Ця епохальна перемога християн увічнена на гербі Наварри та Іспанії. На гербі Наварри на червоному полі розташовані золоті ланцюги, укладені в діагональний та прямий хрест і по периметру щита, а в середині щита зображено смарагд (рис. 10.1). Під час битви при Лас-Навас-де-Толоса загони короля Наварри *Санчо VII Сильного* розірвали ланцюги, якими був обнесений табір халіфа і якими була скута його добірна чорношкіра гвардія, щоб ніхто з воїнів не втік. На згадку про перемогу Санчо VII наказав вивісити частини цього ланцюга в усіх храмах Наварри. Одну її частину він прибив подвійним хрестом на свій щит, а його центр прикрасив смарагдом з чалми Мухаммада, який він втратив під час втечі з оточення. Герб Наварри прикрашає одну з чвертей герба Іспанії.

Як перемога християн при Лас-Навас-де-Толоса вплинула на подальший перебіг подій Реконкісти?

Після перемоги при Лас-Навас-де-Толоса християни в подальші десятиліття значно просунулися на південь (рис. 10.2). У 1236 р. вони здобули важливу символічну та стратегічну перемогу – без опору взяли колишню столицю халіфату іспанських маврів Кордову. Цей наступальний порив дозволив кастильським військам порівняно швидко дійти до південного порту Севі-

Рис. 10.2. Зростання територій християнських держав у ході Реконкісти

лья (1248), а арагонцям – зайняти Валенсійський емірат і Балеарські острови (1235–1238).

Разом з активними воєнними діями сторони, які воювали, використовували засоби дипломатії. Правителі християнських і мусульманських держав відправляли один до одного послів з числа наближених осіб, а ті від імені правителів укладали двосторонні угоди. У цих угодах фіксувалися припинення стану воєнних дій, права іновірців, терміни дії договору, додаткові умови.

Серед дипломатичних документів першої половини XIII ст., що збереглися, важливе значення мають договори з мусульманськими правителями кастильського короля *Фернандо III Святого* та арагонського короля *Хайме I Завойовника*.

Наприклад, Договір *Фернандо III Святого* (після 1217 р.) – це фактично угода про його нейтралітет, за що кастильський король отримав від мусульманського еміра «140 тисяч динарів за кожний із двох років викладеного вище перемир'я...». У тексті договору йшлося: «І буде цей мир охоронятися обома сторонами, і його зобов'язання дотримуватимуться представниками обох релігійних громад, без будь-якого віроломства відносно нього і без порушень у тлумаченні будь-якого з його положень... Цим перемир'ям [передбачається], щоб фортеці не стали об'єктом віроломства і зла, щоб християни не переступали меж своїх земель для зведення якоїсь споруди, щоб через землі Кастилії не надавалася підтримка нашому супротивникові і допомога тому, хто сіє смуту проти нас». Ця умова відображала стан речей, коли мусульманський емір більше побоювався внутрішніх чвар, ніж зовнішнього втручання.

Ще за життя прізвисько Завойовник отримав войовничий арагонський король Хайме I (1213–1276). За 63 роки свого правління він очолив завоювання арагонцями Балеарських островів, Валенсії та еміратy Мурсія. Один із найталановитіших полководців Реконкісти, він був ще й досвідченим дипломатом, уклав важливі, зокрема династичні, союзи з Кастилією, Францією, Сицилійським королівством тощо.

Наприклад, договір про припинення військових дій та перемир'я короля Хайме I та мавританського еміра Валенсії було укладено у 1224 р. Він фіксував наміри сторін зберегти мирні відносини, передбачав можливість доступу на службу іновірців, надавав право торговцям з обох сторін відвідувати християнські та мусульманські міста відповідно.

До кінця XIII ст. християни відвоювали майже всі території, крім крайнього півдня Піренейського півострова. Тут останнім державним утворенням маврів залишився Гранадський емірат. Спроби Кастилії протягом першої половини XIV ст. захопити його були невдалими. За те, що гранадські мусульмани допомогли Кастилії взяти під свій контроль Севілью, кастильські

правителі з 1248 р. більш ніж на століття припинили активні воєнні дії проти гранадців.

У другій половині XV ст. питання знищення Гранадського емірату стає основою зовнішньополітичної доктрини Кастилії. Посилення королівської влади й збільшення фінансових можливостей дозволили їй накопичити сили для остаточного звільнення Піренейського півострова. Це було зроблено вже об'єднаною Іспанією: у 1479 р. королева Кастилії *Ізабелла I* і король Арагону *Фердинанд II Католик* уклали династичний шлюб.

Завершальним етапом Реконкісти стала Гранадська війна 1482–1492 рр. Ефективне використання гармат дозволило іспанським військам примусити Гранаду до капітуляції після тривалої восьмимісячної облоги. Капітуляція Гранади була оформлена Гранадським договором 1492 р. із 77 пунктів. Ключовим з них було збереження свободи віросповідання для мусульман та євреїв, чого в майбутньому іспанська влада не дотримувалася.

Отже, Реконкіста завершилася повним звільненням Піренейського півострова від арабів. Перемога в Реконкісті сприяла швидкому перетворенню Іспанії на найважливішого актора міжнародних відносин у Європі, лідера Великих географічних відкриттів, метрополію величезної колоніальної імперії.

10.2. Боротьба Англії та Франції наприкінці XI – на початку XIV ст.

Якими були міжнародні наслідки нормандського завоювання Англії?
Одним з основних вузлів міжнародних протиріч у Європі в другій пол. XI–XV ст. був багатовіковий конфлікт між Англією і Францією. Його початок – завоювання у 1066 р. герцогом Нормандії *Вільгельмом Бастардом* Англії і наступні прагнення англійських королів французького походження розширити свої володіння у Франції.

Підготовка походу Вільгельма Бастарда в Англію супроводжувалася його дипломатичною активністю. Громадська думка і папський Рим були на його боці, бо він мав законні права на англійський престол. Вільгельм був двоюрідним племінником англійського короля *Едуарда Сповідника*, але після його смерті у 1066 р. місцева англосаксонська знать порушила право престолонаслідування й обрала королем свого представника *Гарольда II*. Тому відомий хроніст XIII ст. *Матвій Паризький* у своїй хроніці «Велика історія Англії» всіляко виправдовував вторгнення Вільгельма, саме захоплення називає «прибуттям», оскільки Вільгельм був «...ображений Гарольдом, віроломним королем англів».

У Нормандії Вільгельм Бастард мав репутацію войовничого та віроломного правителя. Саме в союзі з Гарольдом він протистояв правителю Бретані та отруїв його через лицарський ріг, рукавички та поводи. Оскільки бездітний

король Едуард обіцяв зробити Вільгельма своїм наступником, норманд-ський герцог, підозрюючи Гарольда у намірах захопити владу, змусив його присягнути йому в замку Байє. Розуміючи, що заради влади Гарольд легко порушить присягу навіть на хресті та Євангелії, Вільгельм наказав зібрати мощі й сховати їх під столом, накритим парчою. Під час зустрічі Вільгельм поклав на стіл хрест та Євангеліє та попросив Гарольда присягнути. Коли ж той, маючи намір обдурити герцога, присягнув, Вільгельм відкинув парчу, і Гаральд побачив мощі. У Середні віки клятва на мощах вважалася найсильнішою: усі вірили, що її порушник не проживе більше одного року та одного дня. Так насправді і сталося.

Коли в Англії помер король Едуард Сповідник, Гарольд одразу порушив клятву, а англосаксонська знать проголосила його королем усупереч волі Папи Римського. У відповідь за підтримки Папи Римського, багатьох феодалів Франції та іншої Європи Вільгельм переправив більш ніж на тисячі кораблях через Ла-Манш своє велике військо. Сам Вільгельм йшов на найбільшому кораблі «Мора», який подарувала йому улюблена дружина[1], але, стрибаючи в воду, упав. Це була настільки погана прикмета, що всі завмерли. Однак Вільгельма врятувало почуття гумору. Він закричав: «Клянуся Блис-

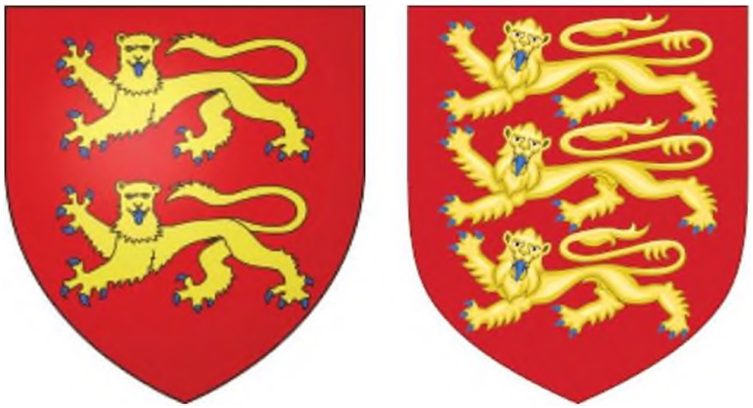

Рис. 10.3. Герб Нормандії (зліва) і герб Англії після завоювання її Вільгельмом I (справа)

1 Незвичний приклад середньовічної шлюбної дипломатії – домагання Вільгельма руки дочки графа Фландрського Матильди. Він настільки закохався в неї, що хотів лише її бачити своєю дружиною. Однак Матильда відповіла його послам, що вона, онучка французького короля, ніколи не вийде заміж за бастарда (Вільгельм був незаконнонародженим сином простолюдинки-шкірянки, і батько – герцог Нормандії – усиновив його пізніше). У відповідь Вільгельм вирушив до Фландрії, усупереч лицарській етиці напав на Матильду, коли вона їхала до церкви, стягнув її з коня за коси, побив посеред вулиці на очах вражених жителів Брюгге, після чого поїхав з міста, вважаючи, що покарав її за образу. Цей вчинок мав викликати загальне обурення та міжнародний скандал. Але несподівано для батька побита Матильда заявила, що тепер вийде заміж лише за цього дикуна Вільгельма. Вона зробила це навіть попри заборону на шлюб з боку Папи Римського (формально – через близьку спорідненість). Вільгельм зберігав їй вірність протягом усього свого життя.

ком Божим, я не впав, я обійняв цю землю – вся вона наша!». Висадка з кораблів завершилася успішно.

Того самого 1066 р. у вирішальній битві при Гастінгсі Вільгельм Бастард розгромив Гарольда II, який загинув під час бою. Переможець захопив Лондон, коронувався там і поступово подолав спротив місцевих феодалів. Офіційним гербом Англії стали золоті нормандські леви на червоному полі (рис. 10.3), а офіційною мовою – французька.

З правління Вільгельма I Завойовника (1066–1087), який жив переважно в Нормандії, почався період війн англійських королів за розширення своїх володінь у Франції.

Як змінювалася міжнародна ситуація під час збройної боротьби між Англією та Францією у XII – на початку XIV ст.?

Наміри англійських королів розширити свої володіння у Франції викликали протидію з боку представників французької королівської династії Капетингів (987–1328). Французькі Капетинги спочатку володіли незначними територіями і цілком залежали від великих феодалів. Королівський домен спочатку розташовувався навколо Парижа й Орлеана, але протягом XII–XIII ст. Капетинги змогли оволодіти майже всіма землями Франції та витіснити звідси англійців.

Цьому сприяли такі чинники:

1) посилення королівської влади у Франції, яка тривалий час залишалася слабкою на відміну від традиційно сильної королівської влади в Англії;
2) англійські королі згідно з феодальним правом володіли землями у Франції лише як васали французької корони;
3) суб'єктивний фактор: в Англії відбувалися зміни династій, у королівських родинах переважали внутрішні чвари, тоді як Франції було властиве т. зв. «капетинзьке диво» – тривале збереження влади однією династію, яка висунула найбільшу кількість видатних правителів за всю історію країни.

Англо-французькі відносини особливо загострилися у другій половині XII – на початку XIII ст. Французький король-хрестоносець *Людовик VII Молодий* (1137–1180) збільшив свої володіння завдяки династичному шлюбу з герцогинею *Елеонорою (Алієнорою) Аквитанською*, яка володіла значною територією на південному заході Франції. Проте врода, легковажна поведінка Елеонори та її скандальне розлучення з Людовиком VII створили в Європі напружену міжнародну ситуацію на дуже тривалий час.

Елеонора вважалася найкрасивішою жінкою та найбажанішою нареченою свого часу, «незрівняною», за висловом сучасного їй хроніста Річарда Девізського. Проте вихована на півдні Франції, де панувало лицарське служіння

дамі, вона звикла до поклоніння з боку чоловіків і не розуміла, чому її поведінка в Парижі так обурює суворий французький двір. Хоча шлюб був виключно політичним актом, покликаним збільшити територію французької корони, похмурий стриманий Людовик VII, за словами сучасника – шартрського єпископа Іоанна Солсберійського, любив королеву «майже надмірним коханням». Він навіть не міг уявити себе без неї у другому хрестовому поході. Однак у цьому поході Елеонора виправдала побоювання воєначальників, які благали короля не брати її із собою в суто чоловічу справу. Там Елеонора доконала Людовика VII особистими зрадами. Поки армія зволожувала своєю кров'ю гарячий пісок східних пустель, палка неприборкана королева дарувала свою увагу лицарям та навіть полоненим. А ті лицарі, на кого не вистачило її уваги, із заздрощів називали її «повія на троні». Не дивно, що у невдачі походу король та вся французька армія звинуватили Елеонору. Вона навіть постала перед церковним судом. Людовик вимагав розлучення (офіційно – через те що Елеонора не могла народити сина-спадкоємця). І хоча проти розлучення виступив Папа Римський, це все ж сталося після повернення залишків армії до Франції.

Розлучення Людовика VII з Елеонорою призвело до того, що Франція втратила контроль над величезною й багатою Аквітанією, а майже тридцятилітня герцогиня одразу вийшла заміж за небезпечного суперника її колишнього чоловіка – дев'ятнадцятилітнього графа Анжуйського *Генріха Плантагенета*[1]. Він володів значними територіями у західній Франції, приєднав до них Аквітанію, а в умовах громадянської війни в Англії вдерся до неї та був проголошений англійським королем на ім'я *Генріх II Плантагенет* (1154–1189). Так на зміну Нормандській династії в Англії прийшла інша французька династія – династія Плантагенетів (1135–1399). Французька мова залишалася офіційною мовою Англії до сер. XIV ст.

Оскільки Генріх II встановив свою владу не лише над Англією, а й над західнофранцузькими землями, постало гостре міжнародне питання, які франкомовні королі очолять процес подальшого об'єднання Франції – Капетинги чи Плантагенети.

Найбільшою гостроти це протистояння досягло в роки царювання французького короля *Філіпа II Августа* (1180–1223). Він став королем у 15 років, і, здавалося, у нього не було жодного шансу на успіх у боротьбі проти могутньої Англії. Проте Філіп дуже рано виявив якості досвідченого дипломата і полководця. За словами хроніста Мартина Турського, він був «передбачливий, наполегливий у своїх рішеннях і твердий у вірі». Філіп II Август успішно сварив між собою членів англійської королівської сім'ї, підтримував під час

1 Назва династії Плантагенетів походить від рослини *planta genesta*, тобто «дрік». Батько Генріха *граф Жоффруа* прикрашав дроком свій лицарський шолом і взагалі любив полювати там, де насадив дрік. Прізвисько Плантагенет стало назвою Анжуйської династії.

міжусобних війн то одну, то іншу сторону. Особливо активно проти Генріха II діяв улюблений син Елеонори Річард Левове Серце.

Генріх II сам надав привід для жорстких сварок у королівській родині. Старіючи, Елеонора не могла пробачити йому невірності, цілого гарему коханок, підбурювала проти нього синів, навіть була кинута чоловіком за грати і звинувачена в чаклунстві. А коли Генріх II силою спокусив неповнолітню наречену сина Річарда *Аделаїду*, це призвело до більш жорстокої боротьби з синами («війна принців»). Образа дійшла до того, що Річард надав допомогу Філіпу II Августу, і спільними зусиллями вони відвоювали в Генріха II Аквітанію. Помираючи, Генріх II прокляв сина Річарда.

Посли двох держав традиційно зустрічалися для переговорів біля в'яза в околицях дванадцятибаштового замку Жизор. Коли за наказом Філіпа II Августа цей древній в'яз зрубали (1188) це символізувало його бажання більше не йти на переговори і воювати до кінця. У роки правління *Річарда Левове Серце* (1189–1199) ці війни Франції проти Англії були в цілому невдалими, проте після його смерті області західної Франції одна за іншою послідовно переходили під контроль французької корони.

Річард I воював майже все життя, а в Англії провів менше року із 10 років свого царювання. Під час облоги ним замку Шалю у південній Франції Річарда було поранено пострілом з арбалета. Поранення було не дуже небезпечним, але король своєю зневагою до порад лікарів довів справу до гангрени. Коли в полон потрапив французький лицар, який поранив уславленого короля, останній був здивований: лицар *Бертран де Гудрун* виявився неповнолітнім юнаком, а замість щита з бідності тримав у бою сковорідку. В нагороду за сміливість Річард відпустив юного француза і навіть дав йому 100 золотих на обладунки та дорогу. Однак, коли король помер на руках матері Елеонори, англійці стратили Гудруна. З нього живцем здерли шкіру, а тіло розірвали на частини чотирма кіньми.

У 1214 р. в битві при Бувіні Філіп II Август розбив антифранцузьку коаліцію (Англія, Священна Римська імперія, Фландрія). У цій битві брав участь німецький імператор *Оттон IV*. Він і Філіп билися як звичайні лицарі. Обидва були скинуті з коней і ледь уникли смерті. Імператор навіть тікав пішки.

Філіпу II дорікали, що він почав цю битву в неділю, коли церква забороняла битися і проливати кров. Однак у битві брали участь навіть абати та єпископи, хоча й відмовлялися від ріжучої зброї як кровоточивої та били ворога палицями. Наприклад, *Філіп де Дре*, єпископ французького міста Бове, розгромив ліве крило армії коаліції після того, як під час атаки особисто вразив палицею командувача англійських військ *графа Вільяма Солсбері* на пріз-

висько Довгий меч. За перемогу при Бувіні Філіп де Дре отримав своє прізвисько – Страшний єпископ.

Ця епохальна перемога зміцнила позиції Франції в Європі. Усі попередні майже півстолітні завоювання французького короля були підтверджені й закріплені. Філіп II Август вдалими війнами в чотири рази збільшив королівський домен (кольорове *фото 14*), а сучасники казали про нього: «Він страшний як лев і спритний як хижий птах». Ці слова він виправдав у всіх війнах проти Англії.

До початку XIV ст. за часів могутнього французького короля *Філіпа IV Вродливого*[1] (1285–1314) Англія втратила майже всі володіння у Франції. За англійцями залишилася лише Гієнь (частина колишньої Аквітанії). Після військових дій та захоплення цієї території Філіп IV погодився повернути Гієнь англійському королеві *Едуарду I* на умовах принесення англійським королем у 1286 р. омажу – васальної присяги (рис. 10.4). Складаючи омаж, ва-

Рис. 10.4. Англійський король Едуард I складає омаж Філіппу IV Вродливому (мініатюра з «Великих французьких хронік»)

1 Ще одне прізвисько Філіпа IV – Залізний король. І, справді, цей король правив залізною рукою. Відомий французький письменник Моріс Дрюон присвятив йому роман, який так і назвав – «Залізний король». Дрюон писав: «За його правління Франція була великою державою, а французи – найнещаснішими з людей». Доводилося витрачати шалені кошти на війни з сусідами, через що король навіть пішов на карбування монети з ущербною вагою (псування монети). За це його називали «король-фальшивомонетник». Він першим став називатися «королем Франції та Наварри», оскільки одружився з королевою Жанною Наваррською – правителькою невеликої держави в Піренейських горах.

сал зобов'язувався служити сеньйорові «порадою та зброєю», визнавав свою залежність від нього і добровільність цієї залежності, тобто як герцог Гієні англійський король був васалом французького. Проте Філіп IV продовжив успішні дії проти англійців та їхніх союзників і після цього.

Активним союзником Англії було багате графство Фландрія, яке Філіп IV намагався приєднати до своїх володінь. Фландрія була пов'язана з Англією торговельними інтересами, а фламандські купці вважалися одними з найбагатших у Європі. Коли Філіп IV та його дружина відвідали Фландрію та зустрілися з місцевими купцями, то, дивлячись на розкішний дорогий одяг їхніх дружин, королева сказала чоловіку: «Я вважала, що під час зустрічі буде одна королева, а їх тут триста!». Це викликало спокусу підкорити Фландрію французькій короні.

Під час війни проти Фландрії Філіпу IV вдалося ввести в її міста свої гарнізони. Проте у 1302 р. у великому місті Брюгге почалося збройне повстання проти французів та їхніх франкомовних союзників. Воно отримало назву «Брюгська заутреня», оскільки сигналом до початку був удар дзвону, який кликав до заутрені. Вбивали всіх, хто не володів фламандською мовою (до 4 тис. осіб). Ця подія поклала початок мовної напруженості у Фландрії, що відчувається навіть у сучасній Бельгії. Того самого 1302 р. поблизу Куртре відбулася битва, в якій фламандське ополчення несподівано розбило французьку лицарську армію (рис. 10.5). Із мертвих лицарів фламандці зняли позолочені шпори (знаки лицарської гідності) та розвісили їх у церкві, тому битву почали називати «Битва шпор». Однак через два роки Філіпу IV вдалося взяти реванш. У 1305 р. було підписано мир в Атіс-сюр-Орж. Він завершив

Рис. 10.5. Битва при Куртре 1302 р. (мініатюра з «Великих Французьких хронік»)

війну Франції з Фландрією та дозволив Філіпу IV встановити контроль над південною Фландрією.

Для зміцнення миру з Англією Філіп IV віддав свою дочку Ізабеллу за англійського короля Едуарда II, сина Едуарда I. Згодом це дозволить англійцям після припинення у 1328 р. династії Капетингів висунути свої претензії на французький престол і розпочати Столітню війну.

10.3. Столітня війна та її міжнародні наслідки

Що спричинило Столітню війну між Англією та Францією?

Столітня війна – затяжний англо-французький збройний конфлікт, який тривав із перервами з 1337 по 1453 рік. Ця війна – завершальна фаза багатовікового протистояння між середньовічними королівствами Англією та Францією. Французьким королям, які проводили процес об'єднання країни, протидіяли англійські королі, які намагалися зберегти володіння на континенті.

Основними причинами Столітньої війни стала боротьба двох держав за графство Фландрію та герцогство Гієнь, а приводом – династичні претензії з боку Англії. У 1328 р. у Франції припинилася династія Капетингів, і французька знать обрала своїм королем Філіпа VI Валуа, племінника Філіппа IV Красивого по батьківській лінії. Династія Валуа запанувала у Франції більш ніж на два з половиною століття (1328–1589). Англійський король Едуард III з материнської лінії був онуком Філіпа IV і висунув свої претензії на французький престол (рис. 10.6). Для цього він доповнив свій герб французькими

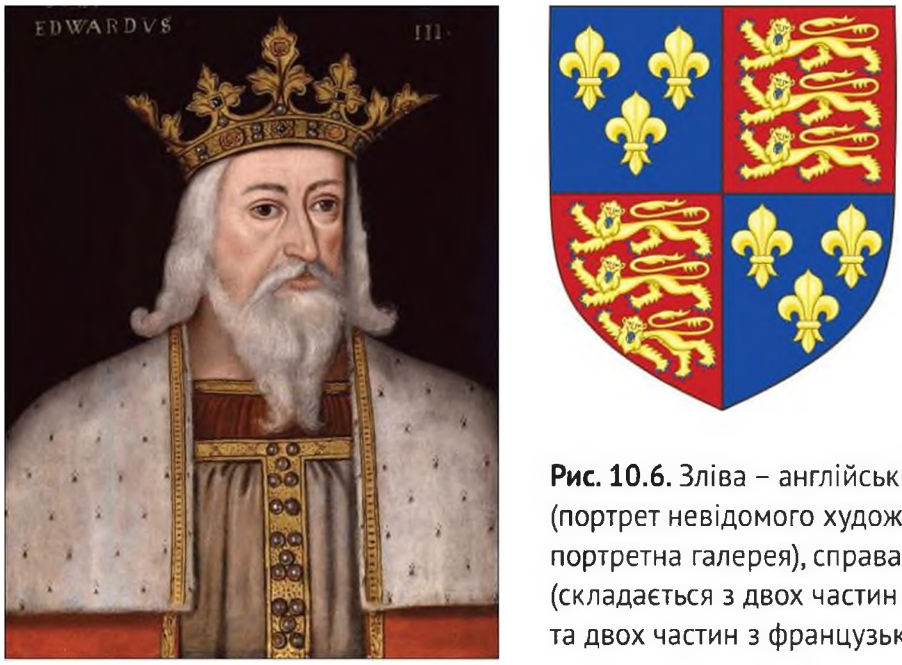

Рис. 10.6. Зліва – англійський король Едуард III (портрет невідомого художника XVI ст., Національна портретна галерея), справа – герб претензії Англії (складається з двох частин з англійськими левами та двох частин з французькими лілія́ми)

ліліями (т. зв. герб претензії). Тож якщо раніше боротьба між двома королівствами велася за окремі землі Франції, то тепер – за французьку корону.

Початку військових дій передувало незвичайне в практиці міжнародних відносин звернення Едуарда III до французів та Папи Римського. У цьому зверненні англійський король подавав себе як постраждала сторона.

Столітня війна 1337–1453 рр. стала великим міжнародним конфліктом, у якому брали участь багато країн Європи. На боці Англії – Священна Римська імперія (з перервами), Португалія, Фландрія, Бургундія (з перервами). На боці Франції – римські папи, Шотландія, Кастилія, Чехія, Генуезька республіка тощо. Великі феодали Франції в різний час підтримували різні сторони.

Серед великих французьких феодалів, які були невдоволені королем Філіпом VI, найбільш активно підбурював англійців до війни граф *Роберт III д'Артуа*. Французький король свого часу позбавив його всіх титулів і вигнав із Франції. Саме граф д'Артуа вимагав рішучих дій, вважаючи, що Столітня війна почалася дуже мляво. Як повідомляв хроніст *Фруассар*, з метою пришвидшити події Роберт у 1338 р. вирішив присоромити англійського короля. У ті часи найбоягузливішим птахом, який начебто боявся навіть своєї тіні, вважали чаплю. Її в жодному разі не можна було подавати на стіл лицарів та королів, бо це був би натяк на їхнє боягузтво. Саме чаплю, вбиту під час полювання, граф д'Артуа підніс Едуарду III. Роберт нагадав, що чапля – «найбоягузливіший птах, який по праву має бути поданий найбоягузливішому королю». Після цього присоромлений англійський король став діяти проти Франції набагато активніше.

У Столітній війні зазвичай розрізняють чотири періоди (рис. 10.7):

1) 1337–1360 – від оголошення війни до мира в Бретіньї;
2) 1369–1396 – продовження війни й початок боротьби Франції за незалежність;
3) 1415–1420 – т. зв. Ланкастерська війна (від чергового вторгнення англійців на чолі з Генріхом V Ланкастером до мира в Труа);

Рис. 10.7. Карта Столітньої війни

4) 1428–1453 – від облоги Орлеана та початку визвольної війни французького народу під проводом Жанни д'Арк до звільнення французами Бордо.

Якими були міжнародні наслідки трьох перших періодів Столітньої війни?

Армії сторін, що воювали, були організовані в різний спосіб. Генуезькі арбалетники були кращими серед найманців-іноземців французької піхоти, французькі лицарі – кращими представниками важкої кавалерії Західної Європи. Однак відсутність дисципліни, порушення наказів, невміле командування призвели до того, що на початковому етапі війни перемоги здобувала невелика дисциплінована армія англійців. Її основу становила піхота з вільних англійських селян (йоменів). Кращими англійськими частинами були стрілки з тисових луків. Лицарів було мало, і вони атакували в пішому строю.

У перших боях англійці здобули перемоги. Найбільш важливими з них були перемоги при Кресі (1346), пізніше при Пуатьє (1356), де вони навіть взяли в полон короля Франції Іоанна II Доброго.

Після цих поразок і повстань селян та городян король Франції підписав договір у Бретіньї (1360)[1]. Англійський король отримував величезну контрибуцію в 3 млн золотих екю, відмовлявся від домагань на французький престол, але зберігав контроль над стратегічно важливим портом Кале на півночі Франції та над південно-західною частиною країни (рис. 10.7).

Поява у французів перших гармат та успіхи їхнього головнокомандувача (конетабля) *Бертана Дюгеклена* дозволи до 1374 р. звільнити від англійців майже всю Францію. Однак його загибель та 42-річне правління *Карла VI Божевільного* (1380–1422) повернули ініціативу Англії.

Доля Бертрана Дюгеклена (1320–1380) є нетиповою для перших періодів Столітньої війни. Він навіть не був французом, а походив із родини дрібних лицарів герцогства Бретань. Дюгеклен мав настільки непривабливу зовнішність, що в дитинстві батьки зневажали його та змушували сідати за обідній стіл зі слугами. Однак черниця, яка одного разу прийшла до них у гості на обід і мала репутацію віщунки, сказала Дюгеклену: «Скоро настане час, коли тобою пишатимуться не лише твої батьки, а й уся Бретань».

Хоча Бретань здебільшого підтримувала короля Англії, Дюгеклен пішов воювати на боці Франції. Французький король *Карл V Мудрий* (1364–1380)

1 Іоанна II Доброго, за злою іронією долі, взяв у полон під час бою французький лицар, який перебіг до англійців. За описом хроніста Фруассара, цей лицар свого часу зазнавав гонінь з боку французької королівської влади. Саме під час перебування в полоні Іоанн II підписав договір у Бретіньї, чим, по суті, зрадив національні інтереси. Звільнений із полону він незабаром вдруге здивував французів. Дізнавшись про те, що його син Людовик утік з англійського полону, чим порушив своє лицарське слово, Іоанн II добровільно вирушив у полон замість нього, де й помер.

здійснив важливу воєнну реформу, яка вперше дозволила дрібним, але талановитим лицарям отримувати найвищі військові посади.

Дюгеклен став найбільш відомим полководцем і головнокомандувачем французької армії. Він вдало використовував проти англійців артилерію та методи партизанської війни. Слава його була настільки великою, що коли він знову потрапив у полон, гроші на його викуп лицарю, який змусив Дюгеклена скласти зброю, активно збирали самі англійці та навіть англійська принцеса. Щоправда, зазвичай викуп за Дюгеклена, який кілька разів потрапляв у полон, платив особисто Карл V. У Франції Дюгеклен став національним героєм, але на батьківщині в Бретані, яку його король відправив завойовувати, Дюгеклена вважали зрадником.

Він помер під час облоги міста Шатоньоф на півдні Франції. Обложені противники погодилися здати місто, але особисто Дюгеклену. Їм відповіли: «Дюгеклен не зможе прийняти здачу – він щойно помер від поранення». За переказами обложені сказали: «Якщо це Дюгеклен, ми йому навіть мертвому готові віддати ключі від міста». Тіло Дюгеклена одягли в обладунки, а до його ніг англійський комендант з поклоном поклав ключі. Дюгеклен був похований в абатстві Сен-Дені поряд з Карлом V, і це був єдиний випадок за всю історію монархії у Франції, коли в королівській усипальниці поховали особу некоролівської крові.

У 1396–1415 рр. зберігалося перемир'я, але одразу після його закінчення англійці заради багатих трофеїв продовжили війну. До влади в Англії прийшла нова династія *Ланкастерів*, представник якої *Генріх V* (1413–1422) жадав французької корони та реваншу за поразки англійців від Дюгеклена.

Того самого 1415 р. Генріх V розгромив велику французьку армію під Азенкуром (рис. 10.8). В умовах фактичної громадянської війни у Франції та недієздатності божевільного короля Карла VI це мало фатальні наслідки. Англійців підтримав могутній французький феодал герцог Бургундський та навіть французька королева *Ізабелла Баварська*. Саме вони фактично змусили Карла VI погодитися на підписання договору в Труа (1420).

Договір у Труа передбачав таке (рис. 10.9). Франція втрачала незалежність і ставала частиною Об'єднаного королівства Англії і Франції зі спільним королем, який мав народитися після того, як за умовами договору Генріх V одружувався на французькій принцесі Катерині. Однак не договір, а хвороба, а потім смерть відсторонили Карла VI Божевільного від влади: у 1422 р. він помер майже одночасно з Генріхом V. Англо-французьким королем проголосили однорічного сина Генріха VI, який умів лише мочити пелюшки.

Північ Франції це визнала, Південь – ні (див. кольорове *фото 15*). Південні землі вважали своїм королем дофіна[1] (спадкоємця) *Карла* (Карла VII),

1 Дофін (фр. *Dauphin* – дельфін) – із XIV ст. титул спадкоємця французького престолу. До цього герб із зображенням дельфіна дав назву області Дофіне, правителі якої у 1349 р. продали титул Філіпу VI з умовою, що цей титул носитимуть спадкоємці престолу.

Рис. 10.8. Битва під Азенкуром (мініатюра з рукопису хроніки Ангеррана де Монстреле, 1495)

Рис. 10.9. Текст договору в Труа (зліва) та зустріч сторін для підписання цього договору (1420)

якого матір Ізабелла Баварська на користь інтересів дочки Катерини позбавила прав на престол. Деякі сучасні дослідники з країн ЄС навіть вважають договір у Труа прообразом Євросоюзу.

Щоб зламати опір прихильників дофіна Карла, англійці та їхні союзники бургундці почали успішно просуватися на південь. У 1428 р. вони взяли в облогу важливе місто-фортецю Орлеан на річці Луара. Падіння Орлеану призвело б до швидкої окупації слабко укріплених залуарських провінцій, тому саме тут вирішувалася майбутня доля Франції.

Який вплив мала діяльність Жанни д'Арк на подальший хід та завершення Столітньої війни?

Останній, четвертий, період Столітньої війни (1428–1453) був безпосередньо пов'язаний з визвольною боротьбою французького народу під приводом *Жанни д'Арк*, яка надихнула співвітчизників та надала війні небачене патріотичне піднесення. Саме вона, вісімнадцятирічна селянка, була призначена дофіном Карлом керівницею військових дій, очолила розгром у 1429 р. англійців і бургундців під Орлеаном, допомогла здійснити легітимну коронацію дофіна Карла – Карла VII (1422–1461) у Реймсі, чим значно збільшила кількість його прихильників на півночі Франції. Однак, потрапивши у полон, Жанна д'Арк була засуджена церковним судом, що виконував волю англійського командування, звинувачена в чаклунстві і спалена у 1431 р. в Руані. Проте є дослідники, які спростовують її селянське походження та сам факт її страти.

За офіційною версією, що містить багато протиріч, Жанна д'Арк була дочкою селянина із селища Домремі на кордоні французької Шампані та незалежного герцогства Лотарингія. Вона розмовляла на лотаринзькому наріччі, і згодом вороги називали її «лотаринзька відьма». Жанна з дитинства мріяла звільнити Францію від англійців, бачила видіння, чула голоси святих, які радили їй вирушити на допомогу дофінові Карлу. Вона вірила в давнє пророцтво про діву, яка прийде від дубового лісу на кордоні Лотарингії і до ніг якої впадуть вороги. Жанна повторювала відому в той час приказку: «Жінка Францію погубить – дівчина Францію врятує». У Франції цією жінкою-зрадницею вважали королеву-матір Ізабеллу Баварську, яка продиктувала божевільному Карлу VI умови миру в Труа. Дівчиною-рятівницею країни Жанна призначила себе.

Їй допомогли прихильники дофіна Карла, з яким Жанна зустрілася в замку Шинон. Жанна впізнала його, переодягненого пажем, хоча ніколи його раніше не бачила. Після бесід вона переконала дофіна та двір призначити її, селянську дівчинку, командувачем війська. Її перемога над англійцями під Орлеаном та деблокада міста у 1429 р. зробили Жанну відомою у Франції. Її стали називати Орлеанською дівою. Тисячі французьких селян та городян, які раніше навіть не збиралися брати зброю, пішли до лав французького війська. І, хоча цим військом реально командували досвідчені полководці, репутація Жанни як «керівниці військових дій» і водночас представниці народу перетворила війну на масову та національно-визвольну. Воїни так любили Жанну, що, як прапор, цілували її плащ і навіть сліди копит її коня.

Другий успіх Жанни – форсований похід війська на північний схід Франції в місто Реймс, у якому за традицією коронували французьких королів. Ця коронація Карла VII зробила його законним правителем Франції, що не влаштовувало прихильників англо-французького короля Генріха VI. Після цієї коронації Жанна була вже не потрібна Карлу VII.

Під час облоги фортеці Комп'єн вона потрапила в полон до бургундців[1]. Вони продали її англійцям, які організували судовий церковний процес у Руані. Судили її французькі священники на чолі з єпископом Кошоном, в єпархії якого її полонили. Кошон виправдав своє прізвище (з фр. *cochon* – свиня). Він зробив усе, що вимагали від нього англійці та їхній намісник у Франції герцог Бедфорд. Жанну звинуватили в чаклунстві, що дозволяло довести недійсність рейнської коронації Карла VII. Її спалили у 1431 р. в Руані, а Карл VII, за офіційною версією, не зробив нічого, щоб врятувати її. Утім у це важко повірити.

Через велику кількість протиріч у викладенні офіційної біографії Орлеанської діви в науці існують й різні *неофіційні версії* життя та діяльності Жанни д'Арк. Ці версії виникли, зокрема, через зміст офіційних звітних документів міста Орлеан. У них йдеться про те, що брат Жанни отримував від неї листа. Зберігся також фінансовий рахунок за урочистий обід з нагоди приїзду до міста Орлеанської діви. Ці документи датуються 1436–1439 рр., тобто після її можливої страти в 1431 р.

> Учені, які висувають неофіційні версії біографії Жанни д'Арк (Р. Амбелен, М. Ламі, С. Горбенко тощо) спростовують дані про її селянське походження та сам факт страти. Робляться припущення, що Жанна – незаконнонароджена сестра Карла VII від позашлюбного зв'язку королеви Ізабелли Баварської та герцога Орлеанського. Новонароджену дівчинку відправили якнайдалі (Домремі – французький анклав, оточений територією Лотарингії). Її виховували як особу королівської крові, вона була знайома з військовою справою, носила фамільні королівські цінності, які відкрили їй дорогу до Шинона, а зовнішня схожість дозволила їй одразу впізнати брата Карла в натовпі придворних. Жанна ніби переконала Карла в тому, що не він, а вона – незаконнонароджена дитина королеви Ізабелли, чим надала йому рішучості вести активну війну.
>
> Після того як Жанна потрапила до полону, її не катували, а така заборона на тортури діяла лише щодо осіб королівської крові. Не збереглося найважливішого документа – акта спалення. Якщо воно й було, наполягають представники цієї версії, на вогнищі загинула зовсім інша жінка. Є припущення, що Жанну обміняли на право англійському гарнізону з прапорами, зброєю та награбованими трофеями у 1436 р. залишити блокований французами Париж.

Завдяки Жанні д'Арк стратегічна ініціатива у війні остаточно перейшла до Франції. У 1435 р. був укладений Арраський договір між Карлом VII та

1 За іронією долі французьку народну героїню Жанну д'Арк полонили франкомовні бургундці, фактично такі самі французи, тоді як в її особистому загоні, на чолі якого вона зробила невдалу вилазку з Комп'єну, переважна більшість вояків були іноземцями – п'ємонтцями та шотландцями. Вважається, що під Комп'єном загін Жанни складався з 95 шотландських арбалетників та 200 п'ємонтців.

союзником Англії – герцогом *Філіпом III Бургундським*. Жанна д'Арк свого часу була проти такого союзу, тому її усунення, врешті-решт, дозволило його укласти.

Бургундські герцоги відіграли дуже помітну роль на третьому і четвертому етапах Столітньої війни. Тривалий час з 1407 по 1435 рік їх прихильники (бургіньйони) були найактивнішими учасниками громадянської війни у Франції проти партії арманьяків (на чолі з герцогом Орлеанським та графом Арманьяком). Жертвами організованих вбивств стали керівники обох партій. Жага помсти за зарубаного сокирою батька змусила герцога *Філіпа III Доброго* стати у 1420 р. союзником англійців.

Укладанню договору в Аррасі передувало перемир'я французького короля та бургундського герцога у 1431 р., що стало можливим за посередництва папського легата.

> На міжнародну конференцію в Аррас у 1435 р. прибули великі феодали Франції, представники Англії і папського Риму. Показово, що на цій конференції Філіпп III Добрий організував бенкет на честь англійського короля, а вже наприкінці застілля герцог відкликав у бік керівника англійської делегації кардинала Бофорта і сказав, що більше не залишатиметься союзником Англії. Одним із членів англійської делегації був єпископ Кошон, який відправив на багаття Жанну д'Арк. Арраський договір припинив громадянську війну у Франції, але герцог Бургундський за свій союз із французьким королем отримав великий викуп, нові землі й привілей не приносити королю клятву особистої вірності (омаж). Це робило Філіппа III та його Бургундію фактично незалежними від Франції.

Завдяки спільним діям із бургундцями французи на чолі з конетаблем *Артуром де Рішмоном*[1] уже наступного року звільнили Париж (1436). Саме Рішмон став ініціатором здійснення з 1439 р. важливої воєнної реформи. Вона дозволила створити постійну регулярну армію з легіонів піхоти та ескадронів важкої кавалерії – жандармів[2]. На чолі цієї армії Рішмон разом з іншими французькими полководцями звільнив Нормандію. Він своєчасно в розпал бою привів свої війська у 1450 р. під Форміньї, що дозволило французам завдати тут англійцям найважчої поразки за всі роки Столітньої війни. Лише вбитими англійці втратили близько 4 тис. вояків.

---

1 Артур де Рішмон, син герцога Бретані (із 1457 р. – сам герцог) воював спочатку проти англійців, потім на їхньому боці, а в 1425 р. знову змінив хазяїв і був призначений конетаблем французької армії. Рішмон – один із соратників Жанни д'Арк, організатор звільнення Парижа та Нормандії. Проте його навіть не запросили на коронацію Карла VII й намагалися отруїти.

2 Від фр. *Gens d'armes* – люди зброї. Важкоозброєна жандармерія з молодших синів лицарів перетворилася на головну ударну силу французької армії.

Після чергової великої перемоги у 1453 р. при Кастильоні французи увійшли до столиці Гієні міста Бордо. Це знаменувало собою завершення Столітньої війни. Франція перемогла, нарешті приєднала Гієнь та Гасконь, але ніякого договору про припинення військових дій підписано не було. За англійцями залишився лише порт Кале на півночі Франції.

10.4. Франко-бургундський вузол протиріч у третій чверті XV ст. Дипломатія Людовика XI

Який вплив мала Столітня війна на централізацію Франції?
Французька королівська влада значно зміцнилася в роки Столітньої війни. Її опорою були міста, католицька церква, дрібні та середні феодали, постійна армія. Проте великі феодали Франції мріяли про повернення своїх втрачених привілеїв і залишалися носіями політичного сепаратизму. Найбільш значним із цих феодальних володінь було герцогство Бургундське. Крім самої Бургундії, до герцогства в третій чверті XV ст. належали області північної та північно-східної Франції й багаті Нідерланди (рис. 10.10). Це перетворило Бургундське герцогство на впливового актора міжнародних відносин, що реально загрожувало єдності Франції та могло звести нанівець значення перемоги французів у Столітній війні. Нерішучий Карл VII знаходився під великим впливом досить різних людей зі свого оточення й не міг ефективно боротися проти великих феодалів[1].

Боротьбу за остаточне територіальне об'єднання та централізацію Франції активно розпочав син Карла VII Переможця *Людовик XI* (1461–1483) (рис. 10.10). Він був правителем нового типу, гарним адміністратором, блискучим дипломатом. Людовик XI добре розумів, що приборкання феодального сепаратизму дозволить не лише зберегти єдність Франції, а й значно посилити її вплив у Європі. Навіть, коли англійський король *Едуард IV* висадився з армією в Кале, щоб продовжити війну проти Франції в союзі з Бургундією, Людовік XI вирішив відкупитися й уклав з ним того самого 1475 р. договір у Пікіньї.

Головними статтями договору було те, що англійський король отримував довічну пенсію у 50 тис. екю на рік, разову компенсацію 75 тис. екю в

1 Найбільший вплив на Карла VII та його зовнішню політику мала фаворитка *Агнеса Сорель*. Найвродливіша жінка свого часу, вона мала від короля трьох дітей і стала першою офіційно визнаною фавориткою в історії королівського дому Франції. Вона також була відома тим, що запровадила при дворі скандальну моду на носіння сукні з відверто глибоким декольте та відкритими плечима. Її ненавиділи інші фаворитки, і, врешті-решт, Агнеса була отруєна в 1450 р. До цього часу вона брала активну участь у розробленні стратегічних планів Столітньої війни, призначала талановитих командирів на вищі військові посади, за що сучасники називали її другою Жанною д'Арк, а деякі саме їй приписували основний внесок у перемогу Франції.

Рис. 10.10. Зліва – французький король Людовик XI на портреті Якоба де Літтемона (1469), справа – герцогство Бургундське у 1465–1477 рр.

скарбницю Англії, а французи відправили англійським солдатам 300 возів із найкращим вином. Англійці уклали цей договір фактично за спиною своїх союзників бургундців, з якими тепер легше було впоратися Людовику XI.

Свого часу Людовик, тоді ще дофін, організував проти свого батька короля Карла VII невдалу змову. Людовик був змушений втекти і знайшов притулок при дворі герцога Бургундського. Коли Карл VII дізнався про це, він пророчо сказав: «Ну що ж, тим краще: мій брат прийняв до себе лисицю, і вона передушить всіх його курей». Однак Карл так побоювався з'їсти їжу, отруєну за наказом підступного сина, що від страху збожеволів і помер з голоду!

Після смерті батька Людовик XI повернувся до Парижа як король. Він вразив співвітчизників своїм бідним одягом, простотою в спілкуванні, зневагою до лицарства, яке, на його думку, уже віджило свій вік. Новий король навіть записувався в ремісничі цехи і ставав хрещеним батьком дітей простолюдинів. Людовик XI любив повторювати: «Хто не вміє прикидатися, той не вміє царювати», а «Коли гордість скаче попереду, ганьба і втрати йдуть за нею».

Людовик XI був неперевершеним дипломатом, а деякі дослідники навіть називають його родоначальником сучасного дипломатичного мистецтва. Він вважав це мистецтво більш ефективним, ніж будь-яку війну. Король створив досконалу для свого часу розвідницьку мережу, використовував підкуп найвищих посадовців інших держав, був у курсі всього, що відбувалося в Європі, та радив своїм послам всіляко обдурювати ворогів. В одному зі своїх листів французьким послам щодо методів боротьби проти ворогів Людовик XI наказує: «Вони вам брешуть. Гаразд! Брешіть їм більше». Французькі посли за допомогою великих грошей вдало перетворювали іноземних міністрів і королівських радників на агентів. Особливо багато таких французьких агентів було в королівській раді могутньої Кастилії.

На відміну від батька Людовик XI приймав рішення цілком самостійно і майже не залежав від радників. Про нього казали: «Кінь – ось його єдиний радник». Проте він активно наближав до себе нетитулованих, але відданих людей, а свого цирульника *Олів'є Лє Дена* навіть зробив графом[1]. Одним із найвідоміших дипломатів і біографів французького короля був *Філіп де Коммін*, який тривалий час служив герцогам Бургундії. Його перехід із бургундського табору до табору французького короля був цілком свідомим. Узагалі найбільш далекоглядні політики різних країн розуміли реальну силу та майбутню могутність Людовика XI.

> Філіп де Коммін користувався повною довірою правителів Бургундії, його хрещеним батьком навіть був герцог Філіп III. Після свого переходу на службу до французького короля Коммін писав про нього: «Однак розум нашого короля був настільки великий, що ні я, ні інші з його оточення не зуміли б так чітко передбачати результати його дій, як він сам, бо, без жодного сумніву, він був одним із наймудріших і вправніших государів, які царювали на той час... Я не знав іншої людини, яка б так мудро поводилася в небезпечній ситуації».

Наступ Людовика XI на права великих феодалів зумовив укладення ними в 1465 р. договору про створення Ліги суспільного блага. Ця феодальна ліга за підтримки деяких міст і зовнішніх сил вдало воювала проти короля. Головну роль у цій війні відіграли бургундські війська. Людовик XI зазнав поразки у відкритій війні проти Ліги. Він був змушений прийняти умови феодалів і розширити їхні права. Найбільшими були поступки на користь Бургундії, яка перетворювалася на впливову європейську державу.

---

1 Олів'є Ле Ден був сином селянина і цирульником, але за відданість та успішне виконання багатьох дипломатичних, військових та адміністративних доручень Ле Ден отримав від короля дворянство та титул графа. Уже після смерті Людовика XI Олів'є Ле Ден був заарештований і повішений як простолюдин.

Якими були міжнародні наслідки перемоги Людовика XI над герцогом Бургундії та іншими великими феодалами?

Незважаючи на поразку у відкритій війні проти Ліги, Людовику XI зрештою вдавалося перемагати одних своїх ворогів руками інших ворогів. Особливо важливою стала перемога короля над Бургундським герцогством.

Останнім правителем незалежного Бургундського герцогства був *Карл Сміливий* (1467–1477)[1]. Освічений, запальний та войовничий, Карл із політичних причин втретє одружився на герцогині Маргариті Йоркській, сестрі англійських королів. І, хоча в Англії тривала жахлива громадянська війна (Червоної та Білої троянд), цей вибір шлюбної дипломатії демонстрував наміри Карла Сміливого задіяти старих ворогів Франції англійців проти Людовика XI. Карлу приписують фразу: «Я так люблю Францію, що хочу мати в ній шість государів замість одного». Він намагався здобути для себе королівський титул.

Карл був найбільш послідовним ворогом свого кузена Людовика XI, а бургундські війська мали чудовий досвід ведення сучасної війни. Незважаючи на поразку французьких військ у війні, їхній король почав розпалювати ворожнечу між бургундським герцогом з одного боку, з іншого – повстали-ми городянами Фландрії (насамперед Льєжу), невдоволеними тиском Карла, швейцарцями та герцогом *Рене Лотаринзьким,* столицю якого Нансі захопили бургундські загони.

Найбільш здивовані цією агресією були швейцарці. Напередодні активних військових дій їхні представники відповідали бургундським послам: «Навіщо вам наша земля, якщо шпори і вудила навіть одного бургундського лицаря дорожче, ніж викуп, який може заплатити вам уся наша бідна країна?». Проте Карл Сміливий вперто намагався збільшити свої володіння шляхом захоплення нових територій, щоб виправдати намір отримати титул короля. Швейцарська державність фактично існувала з 1291 р., коли було створено Союз трьох кантонів. У подальшому до Союзу приєднувалися нові кантони, що створювало напруженість у відносинах з окремими князями Священної Римської імперії.

Війна проти Швейцарського союзу восьми кантонів (т. зв. Бургундські війни 1474–1477 рр.) мала фатальні наслідки для Карла Сміливого та його держави. Спочатку перемогали бургундці. Ця війна велася настільки жорстоко, що швейцарці називали Карла «турок на Заході». У полон майже не брали – полонених знищували на місці. Бургундські лицарі зневажливо називали швейцарців «альпійськими пастухами», негідними поваги та їжі.

---

1 Зазвичай ім'я останнього герцога перекладають саме так – Карл Сміливий. Проте у французькій мові «le Téméraire» має й інше значення – «безрозсудливий». Воно більше відповідає тому, що робив Карл у відносинах з іншими державами.

Карл Сміливий вважав, що похід буде легкою прогулянкою. Проте в 1476 р. він несподівано для всієї Європи програв бій проти швейцарців поблизу міста Грансон. Там він втратив армію та всі гармати. Ця поразка була настільки принизливою для честі непереможних бургундських лицарів, що того самого року Карл повернувся до Швейцарії на чолі нового війська. У ньому було багато найманців з інших країн, зокрема англійські лучники. Швейцарцям допомогали загони герцогів Лотаринзького та Австрійського. Ті та інші, щоб сильніше роздратувати бургундців, у битві при Муртені йшли в атаку з криками «Грансон! Грансон!».

Усе повторилося майже так, як і в битві при Грансоні. Карл Сміливий був розгромлений і втік з поля боя. Після Грансона та Муртена швейцарська піхота надовго стала вважатися непереможною. Швейцарські загони охоче наймали у свої армії правителі різних країн, а бідна, майже злиденна Швейцарія вперше змусила так голосно говорити про себе всю Європу, торгуючи надалі тим єдиним, чого в неї було надлишку – кров'ю своїх хлопців.

Карл Сміливий не змирився з другою поспіль поразкою. Хоча міста Фландрії, обтяжені високими податками, чинили спротив його агресивній політиці, Карл швидко зібрав невелику десятитисячну армію. Навіть не дочекавшись весни, він почав облогу столиці Лотарингії Нансі. Саме тут у 1477 р. він був розгромлений швейцарсько-лотаринзьким військом і загинув на полі бою.

Фатальна для Карла Сміливого битва при Нансі відбулася 5 січня 1477 р. Зазвичай узимку не воювали. Глибокий сніг заважав маневреним діям бургундської лицарської кінноти. Завірюха дозволила швейцарсько-лотаринзькій армії дуже близько підійти до бургундських гармат, що зробило їхні постріли марними. У розпал бою бургундського герцога зрадив його помічник – командир італійських найманців *граф Кампобассо*. Перед останньою атакою кінноти Карл, сідаючи в сідло, раптом побачив, що залізний лев, який прикрашав його шолом, зірвався і впав на сідло. «Це знамення Боже», – сказав Карл, вважаючи це поганим знаком. Стемніло рано, але обидві армії билися, освітлені полум'ям бургундського табору, що горів. Тільки вранці після того, як закінчилися і хуртовина, і розгром бургундців, знайшли мертве тіло Карла. Над трупом ворога плакав лотаринзькй герцог Рене II, який поховав Карла з усіма військовими почестями.

Поразка бургундців при Нансі та загибель там Карла Сміливого мали важливі міжнародні наслідки. Найбільшу перешкоду на шляху до об'єднання Франції було усунено. Територію переможеної держави поділили між собою Франція та Священна Римська імперія. Людовик XI отримав історичну Бургундію (на схід від французьких кордонів) та частину територій на півночі Франції. Священна Римська імперія отримала Нідерланди та область Франш-Конте. Згодом це загострило відносини французьких королів з імператорами.

Людовик XI заклав підвалини абсолютної монархії у Франції і придушив останні вогнища феодального сепаратизму[1]. Уже після нього в 1491 р. до Франції було приєднано велике кельтське герцогство Бретань. Це сталося внаслідок шлюбу останньої незалежної правительки герцогства Анни Бретонської і французького короля Карла VIII.

> Анна Бретонська була найбагатшою жінкою Європи свого часу. З метою зберегти незалежність Бретані в умовах французько-бретонської війни 1487–1491 рр. вона намагалася вступити у династичний шлюб з королем Англії або королем Німеччини. Проте бойові дії французької армії зруйнували і англо-бретонсько-імперський союз, і її заочний шлюб (через посланника) з німецьким королем Максиміліаном Габсбургом. Фактично захоплена французами в полон, Анна погодилася розторгнути шлюб з Максиміліаном і стати дружиною французького короля Карла VIII. У подальшому після смерті чоловіка вона вийшла заміж за іншого французького короля Людовика XII, і Бретань завдяки цьому залишилася у складі Франції.

Завершення процесу політичного об'єднання Франції сприяло зростанню зовнішньополітичних амбіцій її правителів і розв'язуванню ними у 1494 р. довготривалих Італійських воєн.

10.5. Зовнішня політика країн Центральної та Північної Європи. Німецький «натиск на Схід»

Найбільш активними акторами міжнародних відносин у Центральній та Північній Європі у XI–XV ст. були Священна Римська імперія, Угорщина, Чехія, Польща та країни Скандинавії. Незважаючи на численні війни, які вони вели, найбільший вплив на міжнародні відносини в цій частині континенту мало укладення міждержавних уній. Вони сприяли створенню на тривалий час великих політичних об'єднань.

---

1 Через жорстокі методи придушення невдоволених моралісти та історики по-різному оцінюють державну діяльність Людовика XI. Перші бачать лише репресії, другі – створення могутньої єдиної держави. Король не зупинявся ні перед чим, якщо це, на його думку, загрожувало його владі. Наприклад, король за таємне листування кардинала Ла Балю з бургундцями 11 років тримав його в залізній клітці особливої конструкції, у якій неможливо було встати. Король засудив до страти одного з головних членів Ліги суспільного блага героя Столітньої війни герцога Немурського Жака д'Арманьяка. Незважаючи на те що Людовик XI двічі простив герцога, а той перейшов на його бік, це згодом не вберегло Немура від відсікання голови. За непідтвердженою документально, але досить поширеною легендою під час страти під ешафотом стояли з непокритими головами дружина та малолітні діти герцога Немурського, а на них лилася кров страченого. Після цієї страти Людовик XI із задоволенням сказав: «Тепер у Франції не залишилося голови, яка б міцно сиділа на плечах».

Укладання особистих політичних уній державами Центральної та Північної Європи у XII–XV ст. та їх міжнародне значення. У XII–XV ст. держави Центральної та Північної Європи уклали кілька особистих політичних уній. Особиста унія – тимчасове об'єднання двох або більше самостійних монархічних держав у союз з єдиним монархом, який очолює кожну з держав союзу. Держави унії на міжнародній арені здійснювали спільну зовнішню політику, зберігаючи при цьому власну адміністративну, військову, податкову організацію.

Головними з цих особистих уній держав Центральної та Північної Європи у Середні віки були:

1) Угорсько-хорватська унія 1102–1526 рр. під владою угорських королів, першим з яких був *Коломан I Книжник*;
2) Кревська унія 1385–1569 рр. між Великим князівством Литовським і Польщею через династичний шлюб великого князя литовського *Ягайло* з польською королевою *Ядвігою*;
3) Кальмарська унія 1397–1523 рр. Данії, Норвегії та Швеції під владою даньських королів, першим з яких був *Ерік Померанський*[1].

Угорсько-хорватська унія, укладена у 1102 р. (або договір Pacta Conventa, тобто Загальна угода), стала результатом активної зовнішньої політики угорського короля Коломана I Книжника. Він успішно воював проти хорватів і фактично примусив їх до унії, але на досить почесних для них умовах: король Угорщини захищав Хорватію від зовнішніх загроз, тоді як самі хорвати здійснювали військову службу лише в межах Хорватії. За її межами хорвати могли служити та воювати лише за умови виплати їм додаткової плати. Унія передбачала повне звільнення хорватських дворян від податків, Хорватією правив намісник із титулом бан, а в перші 200 років дії унії угорський спадкоємець міг отримати новостворений титул герцога Хорватії. Титулатура самих королів (король Угорщини, Хорватії та Далмації) остаточно встановилася після Трогірської угоди 1105 р., коли до своєї держави Коломан I Книжник змусив приєднатися багаті міста Далмації на Адріатичному узбережжі. Така політика загострила відносини Угорщини з Венеціанською республікою. Протягом XII–XIV ст. зі змінним успіхом тривали угорсько-венеціанські війни за контроль над Далмацією та її портами. У 1409 р. міста Далмації, крім Дуровника, були продані Венеції.

Герб Хорватії (шахівниця) з'явився після того, як правитель Хорватії *Святослав Суронья* близько 1000 року виграв у шахи у венеціанського правителя (дожа) *П'єтро II Орсеоло* право керувати містами Далмації. Це одна з перших письмових згадок про гру в шахи в Європі. Війни між Угорщиною та Венецією

1 *Ерік (Богуслав) Померанський* походив зі слов'янської династії Грифичів – правителів слов'янського Помор'я (герцогства Померанії) і водночас мав родинні зв'язки з королями Данії, Швеції, Норвегії.

за Далмацію завершилися в 1409 р., коли претендент на угорську корону неаполітанський король *Владислав I Дураццо* продав Далмацію Венеції. Владислав I мало цікавився долею Далмації, він воював у Південній Італії та захоплював Рим. Невдовзі після продажу Далмації Владислава I отруїли. Найімовірніше це зробив аптекар, дочку якого король намагався зґвалтувати.

Кревська унія між Польщею та Литвою була укладена у 1385 р. в замку Крево (звідси назва). Вона припинила сутички між ними та стала відповіддю на зростання зовнішньої небезпеки обом державам з боку:

- Тевтонського ордену, що панував на Балтійському узбережжі;
- Кримського ханства, яке стало у 1475 р. васалом могутньої Османської імперії;
- Московського князівства, що посилилося після перемоги в 1380 р. в Куликовській битві над ординським темником Мамаєм.

Це змушувало Польщу і Литву об'єднати спільні зусилля для протидії сильним сусідам. За формою ця особиста унія стала результатом династичного шлюбу: литовський князь Ягайло одружився з польською королевою Ядвігою і був проголошений польським королем[1]. Литва зберегла державну самостійність, скарбницю, військо, судову систему, навіть кордон між двома державами зі стягненням митних зборів, але як остання язичницька країна в Європі офіційно прийняла католицтво. Це збільшило вплив поляків в Україні та призвело до насильницького поширення там католицтва.

Разом з тим Кревська унія дозволила у 1410 р. полякам і литовцям розгромити Тевтонський орден у битві при Грюнвальді та зупинити агресію німців у слов'янські землі. Після низки воєн, зокрема після Тринадцятилітньої війни, у 1466 р. Тевтонський орден змушений був визнати себе васалом польського короля.

Кальмарська унія була укладена у 1397 р. Вона об'єднала під владою даньських королів Данію, Норвегію та Швецію, кожна з яких зберігала свою назву та закони.

---

1 Ягайло (у Польщі – *Владислав II Ягайло*) заснував династію Ягеллонів. Ягеллони у 1386–1572 рр. були королями Польщі. Представники цієї династії протягом XV–XVI ст. були також королями Чехії, Угорщини, Хорватії. Польська королева Ядвіга (дочка короля Угорщини та Польщі *Людовика I Анжуйського*) спочатку не бажала виходити заміж за Ягайла, який мав репутацію язичника-дикуна. Середньовічний польський хроніст *Ян Длугош* повідомляв, що Ядвіга у свої 11 років із сокирою в руках навіть намагалася розбити ворота краківського замку, щоб втекти до свого першого нареченого – 14-річного герцога *Вільгельма Австрійського*, якого дуже кохала. Однак польські магнати з політичних міркувань вирішили зробити її чоловіком Ягайла. За те, що вона сприяла християнізації багатьох литовців-язичників, її у 1997 р. канонізували. Згідно з Кревським договором Вільгельм Австрійський отримав 200 тис. золотих як компенсацію за порушення шлюбної угоди. Проте ні він, ні Ядвіга не мали у своїх новостворених родинах синів-спадкоємців, а їхнє особисте життя сучасники вважали нещасливим.

У Скандинавії після доби вікінгів (VIII–XI ст.) поступово, але дуже повільно збільшувалося населення, а королі (конунги) у боротьбі з великими землевласниками (ярлами) намагалися посилити свою владу й стати центрами політичних об'єднань. Разом з тим правителі Данії, Швеції, Норвегії намагалися підпорядкувати собі й території поза межами Скандинавії. Скандинавські правителі брали участь у хрестових походах на Близький Схід.

Данці воювали в Німеччині. Так, войовничий данський король *Вальдемар II* (1202–1241) підступно захопив частину північнонімецьких земель: спочатку він звабив дружину німецького графа *Генріха Шверинського*, який вирушив у хрестовий похід і довірливо доручив графиню його заступництву. Після цього король данців передав усі його землі своєму синові. Щоб помститися за честь дружини та втрачені землі граф Генріх після повернення з хрестового походу запросив Вальдемара II з його сином на бенкет і захопив їх сплячими в полон. Папа Римський вимагав звільнити їх протягом місяця, а німецький імператор вимагав, щоб Вальдемар II повернув графу Генріху землі та сплатив велику грошову компенсацію. Вальдемар II виконав умови імператора, а його син, який деякий час незаконно володів німецькими землями Генріха, загинув молодим і без спадкоємця під час полювання.

Данці намагалися захопити землі поморських слов'ян та естів. Так, у 1219 р. під приводом християнізації Вальдемар II завоював північну Естонію. Він переміг естів у битві при Лінданісі та збудував замок на місці естонської фортеці. Замок і місто стали називати Таллін (від слів *taani linn* – даньське місто). Саме під час цього завоювання виник і данський прапор (Даннеброг) – найстаріший державний прапор Європи (червоний із білим хрестом). За легендою під час несподіваної атаки естів та відступу данців під час битви при Коливані данські єпископи піднялися на пагорб і звернулися до Бога з молитвами про допомогу. Несподівано сонячне проміння накреслило білий хрест у червоному від світанку небі. За іншою версією, усі побачили, як з небес опустилося велике червоне полотнище з прямим білим хрестом. Божий знак підбадьорив данців, і вони розгромили язичників.

Захопивши північну Естонію, данці в подальші два десятиліття марно намагалися просунутися в руські землі. У 1240 р. данців у Невській битві розбив новгородський князь Олександр.

Шведи у XII ст. почали завоювання Фінляндії. Оскільки війни проти язичників-фінів вели християнські шведські королі, ці походи Папа Римський оголосив хрестовими походами. Усього їх було три, і вони призвели до захоплення південної Фінляндії та виходу до кордонів з Новгородською землею в Карелії.

Норвежці у XII–XIII ст. завойовували території в Ірландії, Ісландії, Гренландії. Норвезькі найманці брали участь у скандинавській «битві народів» 1208 р. під Леною у Швеції. В цій битві норвежці разом зі шведами розбили данців, які втрутилися у внутрішньошведську боротьбу за трон.

Укладанню Кальмарської унії передувала поразка Данії у 1370 р. у війні із союзом німецьких міст Ганзою. В умовах зростання німецької політичної та економічної експансії в Скандинавії, втрати Данією позицій у Прибалтиці та зростання місцевого феодального сепаратизму потрібно було здійснити політичну інтеграцію на чолі з єдиним королем.

Проміжним її етапом було укладання у 1380 р. особистої унії між Данією та економічно слабкою Норвегією з єдиною королевою-регенткою *Маргаритою Датською*. Своєю королевою її обрали також шведи. У збройній боротьбі за владу у Швеції перемогли прибічники Маргарити, а посередником під час укладання миру стала Ганза. У 1397 р. у Кальмарському замку представники трьох скандинавських країн уклали унію, а племінник Маргарити Ерік Померанський став першим єдиним загальноскандинавським королем. Згідно з договором три держави (Данія, Швеція, Норвегія) зобов'язувалися допомогати одна одній у разі зовнішнього вторгнення або внутрішніх феодальних заворушень[1].

У подальшому боротьба за верховенство в унії тривала між Данією та Швецією. Данія намагалася всіляко підпорядкувати дві інші держави своєму впливу, що призвело врешті-решт до виходу Швеції з унії у 1523 р. в результаті антиданьського збройного повстання.

Які чинники зумовлювали німецьку експансію на Схід у XII–XV ст.?

У XII–XV ст. Німецьке королівство як основа Священної Римської імперії німецької нації найбільш активно на міжнародній арені діяло у двох напрямках:

1) війни в Італії;

2) завоювання в слов'янських землях та Прибалтиці (натиск на Схід).

Якщо італійська політика здійснювалася німецькими імператорами у боротьбі за гегемонію в Європі проти римських пап (див. докладно п. 9.2), то завоювання в слов'янських землях та Прибалтиці очолювали великі німецькі князі для збільшення власних територій і, відповідно, впливу в імперії. Інші напрямки зовнішньої політики Німеччини у XII–XV ст. мали другорядний характер[2].

---

1 Королева Маргарита мала великі дипломатичні дарування. Вона всіляко намагалася уникнути участі скандинавських країн у Столітній війні на боці Англії проти Франції. Разом з тим Маргарита сприяла укладанню з Англією оборонного союзу, а її племінник Ерік Померанський одружився у 1406 р. з Філіппою – дочкою англійського короля Генріха IV Ланкастера.

2 Показовими тут є війни та доля бідолажного німецького короля *Вільгельма Голландського* (1247–1256), якого офіційна історіографія вважає антикоролем через його незаконну коронацію. Під час коронації на його голову поклали не корону Карла Великого (як це робили згідно з ритуалом), а штучно виготовлену нову корону. Вона за іронією долі згоріла під час пожежі на його весільному бенкеті. Ледве не згорів тоді й сам Вільгельм. При ньому настав такий занепад королівської влади, що феодали ігнорували його розпорядження,

Німецька експансія в землі західних слов'ян та народів Балтії отримала назву «натиск на Схід» (нім. – *Drang nach Osten*) і використовувалася як сучасниками воєнно-колонізаційного руху (ще у VIII–XIII ст.), так і німецькими націоналістами XIX–XX ст. Цей воєнно-колонізаційний рух був викликаний комплексом причин, основними з яких були:

- політичні амбіції великих феодалів Німеччини, які намагалися шляхом територіального й матеріального збагачення кинути виклик центральній імператорській владі;
- важка доля німецьких хрестоносців у Святій землі, розташованій на дуже далекій відстані, на відміну від земель слов'ян та народів Балтії, що уявлялися німцям більш легкою здобиччю;
- зацікавленість католицької церкви у християнізації язичників Східної Європи;
- політична роздробленість слов'янських і балтійських народів, їхня ворожнеча один до одного.

Головною рушійною силою «натиску на Схід» було чисельне німецьке лицарство, феоди якого дрібніли, не залишаючи молодшим синам майже ніякої спадщини. Тому всі вони мріяли про багату здобич у нових землях. Разом із лицарством у цьому воєнно-колонізаційному русі брали участь селяни, які шукали на Сході особисту свободу та зімельні ділянки. У зв'язку з економічним піднесенням Німеччини з XII ст. у завоюванні нових земель заради прибутків від торгівлі були зацікавлені й німецькі міста.

Якщо в перші століття нашої ери етнічна межа германців і слов'ян здебільшого проходила по р. Ельба (Лаба, звідси назва – полабські слов'яни), то в подальшому німецький світ значно просунувся в східному напрямку. Початковий етап німецьких захоплень слов'янських земель (VIII–X ст.) супроводжувався створенням прикордонних німецьких областей-марок, зокрема Бранденбургу. Об'єднані сили полабських слов'ян зупинили на період з кінця X до сер. XI ст. агресію німців на Схід. Після цього воєнно-колонізаційний рух німців відновився.

Німці переслідували на цьому етапі дві головні мети:

1) приєднання нових земель полабсько-поморських слов'ян та прусів;
2) протидія об'єднанню західних слов'ян у єдину державу та підтримка їхнього залежного статусу.

в нього кидали каміння городяни, навіть було викрадено його дружину. Вільгельм намагався посилити свій авторитет марними війнами проти народу фризів на північних кордонах Німеччини. У січні 1256 р. під час чергової війни проти них він провалився разом із конем у болото, а фризи скористалися цим, вискочили із засідки та вбили його. Королівське військо розбіглося. Вбитого короля поспіхом поховали під порогом звичайного сільського будинку і лише через чверть століття знайшли місце його поховання.

Наприклад, у 1003 р. Німеччина залучила до спільної коаліції Чехію та Угорщину, щоб протидіяти намірам польського князя *Болеслава I* об'єднати під своєю владою Польщу та Чехію. Коли ж об'єднати Чехію та Польщу спробував уже князь Чехії *Бржетислав I*, ці плани були зруйновані походом німців на Чехію в 1040–1041 рр. У подальшому Німеччина як третейський суддя втручалася в польські міжусобиці, як це було, наприклад, у 1142–1146 рр.

Завоювання Примор'я німцями почалося у 20-ті роки. XII ст. під проводом герцога Саксонії Лотаря та єпископа Норберта Магдебурзького. Великий князь Польщі Болеслав III, незважаючи на союз із Данією, визнав у 1135 р. сюзеренну владу імперії над Помор'ям.

Важливе значення в приєднанні до імперії та активній колонізації земель полабських і поморських слов'ян мав хрестовий похід 1147 р. під керівництвом герцога Баварії та Саксонії *Генріха Лева* та маркграфа Бранденбурга *Альбрехта Ведмедя*. Їм спочатку вдало протистояв князь Ніклот – правитель ободритів (одного з полабських слов'ян). Проте успішний контрнаступ Ніклота на Любек і в Вагрію було зупинено саксонцями та данцями. Після загибелі Ніклота у 1160 р. в бою опір ободритів та інших полабських слов'ян був майже зламаний.

Генріх Лев із баварської династії Вельфів мав за дружину *Матильду*, дочку англійського короля Генріха II та Елеонори Аквітанської. Це дозволяло йому за спиною німецького імператора підтримувати дипломатичні контакти з Англією. Посилення могутності Генріха Лева призвело до його конфлікту з імператором Фрідріхом I Барбароссою. Імператор організував судовий процес та позбавив герцога більшої частини володінь за його відмову взяти участь у військовому поході до Італії. Прагнучи примиритися із сином Фрідріха Барбаросси, Генріх Лев так поспішав на зустріч із ним, що впав з коня на гірській стежці дорогою до Тюрингії. Рана надовго прикувала його до ліжка, позбавила політичної активності, і він помер через рік від дизентерії.

Інший завойовник слов'янських земель Альбрехт Ведмідь, або Альбрехт I Бранденбурзький, був засновником і першим маркграфом Бранденбурзької марки. При ньому вона увійшла до складу Священної Римської імперії. Хоча Альбрехт брав активну участь у хрестовому поході проти слов'ян 1147 р. разом із Генріхом Левом, надалі вони стали ворогами. Альбрехт Ведмідь навіть очолив 1163 р. союз німецьких феодалів проти Генріха Лева, проте підірвати могутність самого Генріха Лева та роду баварських Вельфів Альбрехту не вдалося.

Подальшу експансію на Схід полегшувало використання німцями військової могутності лицарських орденів, зокрема Тевтонського. Під час завоювань частину слов'ян знищили, частину асимілювали. На німецький лад зазвучали слов'янські назви (Помор'я – Померанія, Бранібор – Бранденбург тощо. Навіть нинішня столиця Німеччини Берлін заснована в слов'янських

землях). Насильницька колонізація німцями слов'янських земель супроводжувалася масовим переселенням німецьких лицарів, селян, священників, ченців, ремісників, торговців. Переселенцям надавали значні пільги.

Просуваючись далі на Схід, німці проникли в Балтію, їхні хрестоносці заснували Ригу, захопили Лівонію, Курляндію, Пруссію, у союзі з датчанами – Естонію, вирізали кілька тисяч жителів руського міста Юр'єв (згодом перейменовано на Дерпт). Проте німецька експансія була зупинена в 1242 р. новгородським князем Олександром Невським.

Остаточне зростання могутності німецьких князів і занепад імператорської влади було зафіксовано в «Золотій буллі» – постанові імператора *Карла IV Люксембурзького* від 1356 р. Цей документ визнав повну політичну самостійність князів, які обирали імператора (курфюрстів), їхню рівність імператору. У подальшому імператори, здебільшого представники династії австрійських Габсбургів, намагатимуться посилити свій вплив з допомогою вдалих династичних шлюбів і поширення власних територій. Навіть набула поширення приказка, що фактично стала у XV ст. дипломатичною доктриною Габсбургів: «Одружуйся, щаслива Австріє!».

Який вплив на міжнародні відносини у Північній Європі мав з XIII ст. союз міст Ганза?

Частиною колонізації німцями слов'янських і балтійських земель стала торговельна експансія Ганзи й створення нею нових міст. Ганза – це великий політичний та економічний союз торгових вільних міст Північної Європи, переважно Німеччини. Хоча свого часу вікінги істотно пожвавили торговельні зв'язки в середньовічній Європі, саме до Ганзи у XIII–XV ст. перейшла торгова гегемонія в північних морях (рис. 10.11).

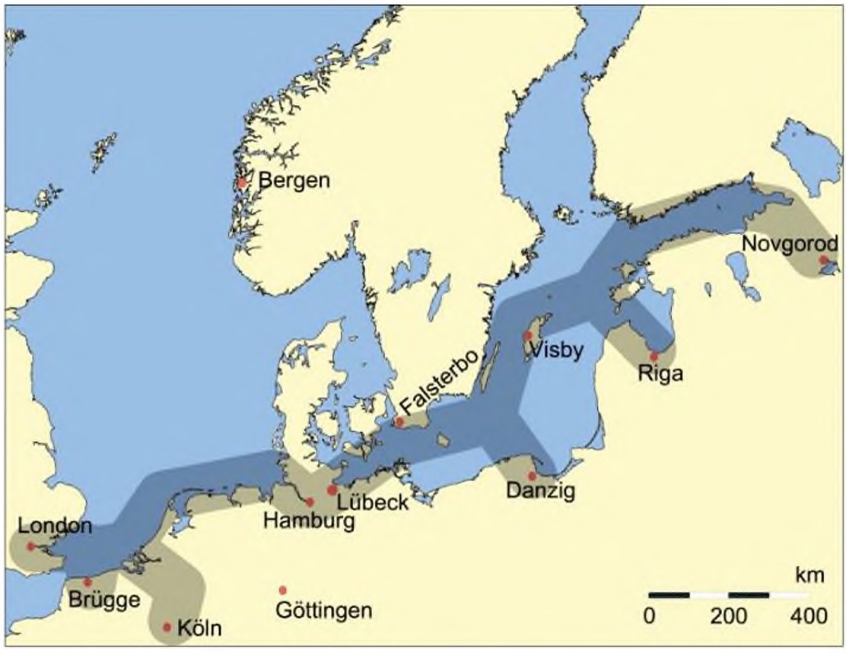

Рис. 10.11. Головні торговельні шляхи Ганзи

Ганзу очолили німецькі міста Любек, Гамбург і Бремен, а всього вона об'єднала 160 міст Північної Європи[1]. Головну роль у них відігравало купецтво. Ганзу створювали для захисту купецтва і торгових шляхів від нападів піратів та свавілля феодалів. Оскільки феодальна роздробленість у Німеччині посилювалася, а імператорська влада деградувала, купці самостійно відстоювали свої інтереси.

Ганзейці поширили свій вплив на весь регіон Балтійського і Північного морів, привласнили собі торговельну монополію в цьому регіоні, стали посередниками в торгівлі Заходу з Руссю. Ганза зміцніла настільки, що перемогла Данію у війні 1367–1370 рр. і домоглася пільг від Англії.

Головною подією цієї війни було те, що флот міст Ганзи у 1368 р. встановив морську блокаду Копенгагена й змусив данців визнати свою поразку. За результатами війни було укладено Штральзундський мир (1370). Основними його положеннями було те, що Данія визнала право міст Ганзи на вільну торгівлю по всьому Балтійському морю. Також Ганза отримала право вето під час виборів майбутніх спадкоємців данського престолу.

Ганзейські купці подорожували як морем, так і суходолом, відкривали свої факторії в різних містах Європи, зокрема в Лондоні та Новгороді. Проте в середині XV ст. Ганза вступила період свого занепаду. Союзу нерівноправних за своїм статусом міст без спільного флоту і спільної скарбниці дедалі важче було витримувати конкуренцію з сильними централізованими державами, наприклад, з Англією. Остаточний удар по позиції Ганзи завдало відкриття Америки, після чого центр європейської торгівлі перемістився на Атлантичне узбережжя.

10.6. Зовнішня політика італійських держав. Боротьба Венеції і Генуї

У чому полягало геополітичне протистояння провідних держав Апеннінського півострова?

Територія Апеннінського півострова протягом всього Середньовіччя не була єдиним політичним цілим. На його теренах в XI–XV ст. існувало кілька держав (табл. 10.2). Вони здійснювали активну зовнішню політику як в Італії, так і за її межами, хоча формально в 961–1801 рр. у складі Священної Римської імперії існувало фіктивне Королівство Італія, яке географічно охоплювало переважно її північну та середню частини.

Особливості міжнародних відносин на Апеннінському півострові:

1) активне втручання зовнішніх сил через відсутність політичної єдності Італії;

1 Першими з них уклали союзний договір міста Любек і Гамбург (1241).

Таблиця 10.2. Провідні держави Італії в XI–XV ст.

Регіон	Держава	Особливості зовнішньої політики
Північна Італія	Генуезька республіка (Республіка Святого Георгія)	Відстоювання торгових інтересів, намагання встановити морську гегемонію в Середземномор'ї, активна участь у хрестових походах, союз із Візантією, захоплення територій та заснування колоній на Близькому Сході та в басейні Чорного й Азовського морів
	Венеціанська республіка (Республіка Святого Марка)	Війни за Адріатику, відстоювання торгових інтересів, намагання встановити морську гегемонію в Середземномор'ї, активна участь у хрестових походах, боротьба проти Візантії, захоплення територій та заснування колоній на Близькому Сході та в басейні Чорного моря
	Міланська держава (місто-комуна, сеньйорія, з 1395 р. – герцогство)	Боротьба проти германських імператорів, керівництво антиімператорською воєнно-політичною Ломбардською лігою, з кінця XIV ст. – герцогство у складі Священної Римської імперії німецької нації
Центральна Італія	Папська область (Патрімоній Святого Петра)	Намагання встановити політичну гегемонію в Європі і підпорядкувати собі владу світських правителів, насамперед – імператорів Священної Римської імперії німецької нації
	Флорентійська республіка	Участь і зміна союзників у боротьбі римських пап проти німецьких імператорів, здебільшого на боці антиімператорських сил, війни проти Мілану та Лукки
Південна Італія	Неаполітанське королівство	Завоювання південної Італії норманами, які заснували королівство. У 1130–1266 рр. – у складі Сицилійського королівства, вплив Франції, участь у хрестових походах, васальні відносини з папством й одночасно боротьба проти нього, правління тут іноземних династій – Анжуйської (французької) (з XIII ст.), Арагонської (з XV ст.)
	Сицилійське королівство	Завоювання Сицилії норманами, із 1130 р. – королівство, у 1194–1266 рр. – під владою німецьких Гогенштауфенів, з 1282 р. – під владою Арагонської династії. Участь королівства у війнах проти папства, арена боротьби між німцями, французами, арагонцями

2) наявність визнаного духовного центру християнського світу (папство) і його боротьба за європейську гегемонію;
3) постійні зміни кордонів державних утворень Італії унаслідок війн та шлюбної дипломатії;
4) удосконалення дипломатичного мистецтва під впливом папства та міжнародної торгівлі;
5) економічне піднесення і небачене фінансове збагачення внаслідок хрестових походів, що дозволяло вдосконалювати воєнну справу.

Збагачення італійських держав і можливість платити великим підрозділам найманців вплинуло на те, що правителі особливо у XIV–XV ст. дедалі частіше відмовлялися від лицарських ополчень. Замість таких лицарських ополчень

італійські правителі створювали професійні наймані армії на чолі з найманими командирами – кондотьєрами. Однак через те, що в лавах кондотьєрів було багато авантюристів, вони нерідко захоплювали владу в містах. Великі фінанси сприяли й удосконаленню воєнно-інженерної справи. Один із таких прикладів – спроби командування армії Флоренції в 1430 р. під час війни проти Лукки, Мілану та Сієни затопити Лукку відведенням вод річки Серкьо. Це коштувало величезну суму – 40 тис. золотих флоринів. Проте флорентійські війська були розбиті, міланці підійшли до Флоренції, яка за договором 1433 р. відмовилася від претензій на Лукку.

Війни, у яких брали участь держави Апеннінського півострова, зазвичай супроводжувалися зовнішнім втручанням або були викликані боротьбою іноземних держав (династій) за італійські території. Типовий приклад – боротьба за Південну Італію німецьких Гогенштауфенів, французької Анжуйської династії та Арагонської династії. Місцеве населення активно брало участь у боротьбі проти іноземців.

Так, у 1282 р. в Палермо спалахнуло народне повстання проти Анжуйської династії. Приводом стала спроба французького солдата зґвалтувати місцеву дівчину. Оскільки сигналом до повстання став церковний дзвін до вечірні, повстання отримало назву «Сицилійська вечірня». Повстанці повністю знищили французький гарнізон. Вважається, що саме тоді вперше в історії продемонструвала свою реальну силу сицилійська мафія, оскільки повстання супроводжувалося гаслом: «Morte Alla Francia, Italia Anela!» («Смерть Франції, – кличе Італія»). За легендою, початкові літери слів цього гасла й утворюють абревіатуру «мафія». Результатами повстання скористався арагонський король Педро III, якому допомогли встановити владу на Сицилії місцеві барони.

Приклад війни на Апеннінському півострові, у якій спочатку не було помітним зовнішнє втручання – війна між Папською державою і коаліцією італійських держав на чолі з Флоренцією в 1375–1378 рр. Папство намагалося посилити свій вплив у Центральній Італії, що викликало невдоволення його сусідів. Через те що для управління Флоренцією була створена особлива комісія, яка називалася Колегією восьми з ведення війни, їх жартома іменували Вісім святих, бо тільки святі могли набратися сміливості воювати з намісником Бога на землі. Тому вся війна отримала назву війни Восьми святих. Проте хоча війна почалася і велася між італійськими державами, укладенню мира передувала зустріч послів не лише Риму та Флоренції, а й представників німецького імператора, королів Франції, Угорщини, Іспанії тощо.

Крім держав, на міжнародні відносини в Італії та за її межами суттєво впливали й перші банки. Вони надавали разом із позиками відповідні політичні рекомендації або шляхом фінансових операцій здійснювали свій контроль над зовнішніми територіями. Лихварство традиційно процвітало в Італії навіть

при папському дворі[1]. Саме в Італії в добу Середньовіччя досягли найвищого рівня товарно-грошові відносини. Навіть назва «банк» має італійське походження: від *banco* – лава або стол, покритий зеленим сукном у лавці або на ринковій площі. Тому з XIV ст. міняли почали називатися банкірами.

Перші європейські банки з'явилися в X–XI ст. в Ломбардії, тому банкірів спочатку іменували ломбардцями. Саме вони фінансували хрестові походи та багато європейських війн. Проте це була ризикована справа. Наприклад, для підготовки до Столітньої війни французький король *Філіп VI* звернувся по гроші до сієнських і флорентійських банків і збанкрутував кілька з них. Його ворога *Едуарда III* та його союзників у Столітній війні фінансували ті самі флорентійські банкірські сім'ї *Барді* та *Перуцці*.

Банки Барді та Перуцці часто діяли разом, коли потрібно було фінансувати великі війни в Європі. Їх відділення були не лише в державах Апеннінського півострова, а й в Англії, Франції, Фландрії. В Англії, яку вони фінансували в її війнах проти Шотландії та Франції, банки Баррі та Перуцці в 1330-ті роки вже настільки контролювали фінансову систему країни, що фактично замінили собою англійське казначейство і податкову систему. Навіть англійський король отримував від них кошти на особисті потреби за попередньою заявкою. Банкрутство банків Баррі та Перуцці у 1340-х роках було пов'язане з тим, що як англійський, так і французький королі через шалену заборгованість ним під час війни відмовилися погасити свої борги. Це банкрутство призвело до небаченої тривалої фінансової кризи в усій Європі. Сучасник цих подій відомий флорентійський хроніст Джованні Віллані був так вражений ними, що у своїй «Хроніці» написав: «Для Флоренції та всього християнського світу втрати від руйнування Барді та Перуцці були ще важчими, ніж від усіх воєн минулого».

Інша флорентійська банкірська родина *Медичі* очолила з XIV ст. владу у Флоренції і дала Франції двох королев.

Міжнародною валютою, яка набула загальноєвропейського поширення, з XIII ст. були саме італійські золоті монети високої проби – флорентійські флорини та венеціанські цехіни. Їх також називали дукати. Поступово дукати почали карбувати не лише у Флоренції та Венеції, а й в інших країнах Європи. Вони зберігали своє міжнародне значення до кінця Середньовіччя і навіть у Новий час.

Середньовічна Італія традиційно вважається батьківщиною сучасної дипломатії. Жвава торгівля з різними країнами, зокрема з Близьким Сходом, зумовила створення органів, які захищали інтереси італійських купців на чужині. Захист інтересів своїх громадян за кордоном італійські держави

1 Церква розглядала лихварство як смертний гріх, породжений жадібністю. Наприклад, у 1179 р. Церковний собор ухвалив, що лихварям треба відмовляти в церковному похованні. Проте в наступні століття ставлення католицької церкви до лихварства зм'якшується.

забезпечували шляхом організації консульської служби, вели шифроване дипломатичне листування. Саме італійські держави, передусім Флоренція, готували дипломатів для інших держав[1]. Проте найбільших успіхів серед італійців у дипломатичному мистецтві досягли римські папи і венеціанці. Венеціанці найбільшою мірою запозичили методи і прийоми дипломатії свого ворога – Візантійської імперії.

Як велася боротьба за гегемонію в Середземному та Чорному морях між Венеціанською й Генуезькою республіками?

На відміну від більшості інших італійських держав, які відстоювали свої державні інтереси переважно в межах Апеннінського півострова, дві провідні морські республіки Венеція та Генуя конкурували за торгово-політичні преференції в Середземному та Чорному морях. Їх швидке піднесення з доби хрестових походів значною мірою зумовило протиріччя через вплив на інші країни, зокрема Візантію. Якщо Венеція разом із хрестоносцями організувала розгром у 1204 р. Візантійської імперії, то Генуя, навпаки, сприяла в 1261 р. її відродженню.

За Німфейським договором 1261 р. між генуезцями та візантійцями, Генуя отримувала повну свободу торгівлі по всій території імперії та на Чорному морі, а всі венеціанські володіння передавалися греками генуезцям. Передбачалося, що генуезький флот допоможе союзникам звільнити від влади хрестоносців Константинополь, проте візантійці зробили це самі. В історії дипломатії цей договір традиційно вважається великим дипломатичним прорахунком Візантії, оскільки її ринки опанували генуезці та отримали монопольне право на торгівлю в Чорному та в східній частині Середземного морів. Генуезці заснували свої бази-колонії, зокрема в Криму (фортеці Кафа, Чембало, Солдайя тощо), і контролювали вивіз звідси рабів (найприбутковіша стаття доходів) та продовольства, торгували навіть із Персією, Індією та Китаєм. Це зміцнило міжнародний вплив Генуї.

1256–1381 роки – період війн між Венецією та Генуєю за гегемонію в Середземному та Чорному морях. Венеціанці задля збереження колоній на Чорному морі пішли на переговори з татарами та неаполітанським королем *Карлом Анжуйським*. Після багатьох збройних сутичок у морях південної Європи у 1298 р. між флотами Генуї та Венеції відбулася битва біля острова Курцола в Адріатичному морі. Її виграли генуезці.

---

1 Український дослідник В. Г. Циватий наводить такий приклад. Коли папа Боніфацій VIII влаштував у 1300 р. перший ювілейний рік у Римі, то серед численних послів від різних народів, виявилося 12 флорентійців, які представляли не тільки своє рідне місто, а й Францію, Англію, Чехію. У зв'язку з цією універсальністю флорентійців папа назвав їх жартома «п'ятою стихією». Серед дипломатів-флорентійців є всесвітньо відомі імена – Данте, Петрарка, Боккаччо в XIV ст., Макіавеллі і Гвіччардіні на початку XVI ст. У Мілані в середині XV ст. на чолі герцогства стояв Франческо Сфорца, кращий дипломат свого часу.

Венеційські галери при спробі атакувати генуезькі кораблі сіли на мілину та були розгромлені. Венеціанці втратили 7 тис. моряків вбитими та майже всі з 95 кораблів. Венеційський адмірал *Андреа Дандоло* потрапив у полон, і, оскільки поразка була приголомшливою, він майже одразу покінчив життя самогубством, розбивши голову об весло, до якого був прикутий. Серед полонених венеціанців був і знаменитий у майбутньому Маро Поло.

Після битви при Курцолі майже на століття встановилася гегемонія Генуї. Вона і далі ввозила рабів з Криму, золото з Африки, прянощі зі Сходу. Генуезці були союзниками Франції з самого початку Столітньої війни, а за договором 1380 р. татарський хан Тохтамиш визнав генуезькою всю південну частину Криму (капітанство Готія).

Проте того самого 1380 р. венеціанці змогли розгромити генуезців у морській битві за Кіоджу (передмістя Венеції). Це сталося у Венеційській лагуні, вхід до якої заблокували генуезці. Венеціанці спочатку заблокувати генуезький флот у Кіоджі, а потім знищили його[1]. Наступного року (1381) було підписано договір у Турині. Однак договір відбивав інтереси не стільки Венеції і Генуї, які зберігали статус-кво, скільки союзниці генуезців Угорщини, бо переможці-венеціанці були змушені віддати їй Далмацію.

Війна між Венецією та Генуєю призвели до страшної розрухи в обох державах, проте Венеція швидше відродила свою економіку і міжнародний вплив. Генуя ж занепала через внутрішньополітичні чвари; навіть управління генуезькими колоніями з 1453 р. перейшло до новоутвореного на початку століття в Генуї банку Святого Георгія. Захоплення турками в цьому році Константинополя унеможливило торгівлю Генуї та Венеції зі Сходом і завдало удару як морським, так і колоніальним державам.

Контрольні запитання

1. Чому сталася та якою була найтриваліша війна в історії людства – Реконкіста?
2. Як перемога християн при Лас-Навас-де-Толоса вплинула на подальший перебіг подій Реконкісти?
3. Якими були міжнародні наслідки нормандського завоювання Англії?-
4. Як змінювалася міжнародна ситуація під час збройної боротьби між Англією та Францією у XII – на початку XIV ст.?
5. Що спричинило Столітню війну між Англією та Францією?
6. Які міжнародні наслідки мали ключові події трьох перших періодів Столітньої війни?
7. Який вплив мала діяльність Жанни д'Арк на подальший хід та завершення Столітньої війни?

---

1 Під час битви за Кіоджу було вперше в історії європейських битв документально зафіксовано використання корабельних гармат. Вони доповнювали гучний бойовий клич венеціанських військ «Viva San Marco!» («Хай живе Святий Марк!»). Святий Марк – покровитель Венеції, звідси офіційна назва цієї держави – Найсвітліша республіка Святого Марка.

8. Як Столітня війна вплинула на централізацію Франції?
9. У чому полягає міжнародне значення перемоги Людовика XI над герцогом Бургундії та іншими великими феодалами?
10. Який вплив справило укладання у XII–XV ст. політичних уній на формування нових центрів геополітичного впливу в Центральній та Північній Європі?
11. Які чинники зумовлювали німецьку експансію на Схід у XII–XV ст.?
12. Який вплив на міжнародні відносини у Північній Європі здійснював з XIII ст. союз міст Ганза?
13. У чому полягало геополітичне протистояння провідних держав Апеннінського півострову?
14. Як велася боротьба за гегемонію в Середземному та Чорному морях між Венеціанською й Генуезькою республіками?

Список літератури

Брусиловська О. І., Коваль І. М. Історія міжнародних відносин (сер. III тис. до н. е. – сер. XVII ст. н. е.) : навч.-метод. посіб. Одеса : Одеськ. нац. ун-т імені І. І. Мечникова, 2013. 188 с.

Войтович Л. В., Козак Н. Б., Овсінський Ю. В., Чорний М. І. Medium aevum. Середні віки : підручник. Львів : Тріада плюс, 2010. 502 с.

Зінченко А. Л. Історія дипломатії: від давнини до нового часу. Київ : Проза, 2005. 560 с.

Лиман С. Осяяні вогнем: Столітня війна в творчості професора імператорського Харківського університету М. Н. Петрова (1826–1887). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія «Історія». Харків, 2021. Вип. 60. С. 49–71.

Лиман С. І. Міжнародні відносини XI століття у творчості В. К. Надлера (1840–1894). *Zaporizhzhia Historical Review*. Запоріжжя : ЗНУ, 2022. Вип. 6(58). С. 378–390.

Ліхтей І., Надтока Г. М., Король В. Ю. Історія середніх віків : навч. посіб. / за заг. ред. Г. М. Надтоки. Київ : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2018. 800 с.

Ціватий В. Г. Флорентійська школа дипломатії доби Середньовіччя: інституціональний і політико-гуманістичний портрет Джованні Боккаччо (1313–1375). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2017. Вип. 48. С. 268–274.

Castor H. Joan of Arc: A History. New York : Harper. 2015. 376 p.

Green D. The Hundred Years War: A People's History. New Haven and London : Yale University Press, 2014. 360 p.

Pernoud R., Clin M.-V. Joan of Arc: Her Story. New York : St. Martin's Press, 1999. 304 p.

Phillips C., Axelrod A. Encyclopedia of Historical Treaties and Alliances. New York : Facts on File, 2005. 1071 p.

Seward D. The Hundred Years War: The English in France, 1337–1453. London : Robinson. Robinson Publishing, 2003. 320 p.

Wickham C. Medieval Europe. New Haven : Yale University Press, 2016. 476 p.

РОЗДІЛ 11

Візантія та південні слов'яни в міжнародних відносинах V–XV ст.

11.1. Особливості зовнішньої політики й дипломатії Візантійської імперії
11.2. Імперська доктрина і війни Юстиніана I та їх міжнародні наслідки
11.3. Візантія та її сусіди у VII – першій половині IX ст. Виникнення південнослов'янських держав
11.4. Геополітичні зміни на Балканах часів візантійської Македонської династії (друга пол. IX – сер. XI ст.)
11.5. Візантія в міжнародних відносинах у другій пол. XI – сер. XV ст.

Найбільший вплив на дипломатію середньовічних європейських держав справила Візантійська (Східна Римська) імперія. Вона зберегла римські дипломатичні прийоми, методи, організаційні засади та в умовах постійних гострих викликів з боку войовничих сусідів трансформувала їх для сучасних їй потреб.

11.1. Особливості зовнішньої політики й дипломатії Візантійської імперії

Якими були основні етапи зовнішньої політики Візантійської держави? Історія зовнішньої політики та дипломатії Візантії – це досвід різних форм тривалої взаємодії її правителів із сусідніми державами й народами з метою збереження візантійської регіональної гегемонії в умовах неухильного погіршення міжнародного становища імперії та поступового зменшення її території. У цій історії можна визначити такі періоди.

Перший період (395–629) – період від поділу Римської імперії на Західну і Східну (Візантійську) до арабських вторгнень. Характеризується політичним, культурним, економічним розквітом, збереженням римських традицій в організації державних інституцій, небаченим зростанням воєнної могутності, дипломатичною активністю, найбільшим територіальним поширенням Візантії внаслідок завоювань імператора Юстиніана I, максимальним

наближенням до втілення візантійським двором його головної зовнішньополітичної доктрини – відродження єдиної Римської імперії.

Другий період (629–867) – період значного (майже вдвічі) скорочення території Візантійської імперії внаслідок великих завоювань арабів та слов'ян, перехід до переважно оборонної стратегії, істотне корегування методів зовнішньої політики, активне застосування таких засобів дипломатії, як компроміс, підкуп, звичайна практика сплати войовничим сусідам данини, офіційне визнання імператорського титулу на Заході (812), а отже, двох полюсів тяжіння найвищої світської влади на континенті, перший церковний розкол західної та східної церков (Фотієва схизма 863–867 рр.)

Третій період (867–1056) – період зміцнення Візантії за часів правління імператорів Македонської династії, «Македонський ренесанс», або «Золота доба», створення нової професійної (фемної) армії, територіальне розширення, підкорення Болгарії та Сирії, подальші успіхи в застосуванні серед методів дипломатії християнізації, хрещення могутньої Русі (988), остаточний розкіл західної та східної церков на греко-православну та римсько-католицьку (1054).

Четвертий період (1056–1204) – період активізації дипломатичної, воєнної, зовнішньоекономічної взаємодії із Заходом, переважно союзницькі відносини з його державами та арміями представників династії Комнінів (1081–1204) під час перших хрестових походів, намагання візантійських імператорів за допомогою хрестоносців повернути землі, втрачені через завоювання турків-сельджуків, відділення від імперії Болгарії, захоплення учасниками четвертого хрестового походу Константинополя (1204) і тимчасове знищення ними Візантійської державності.

П'ятий період (1261–1453) – період відновлення Візантійської імперії, її намагання повернути контроль над болгарськими та сербськими землями, політичний занепад, підписання візантійськими імператорами церковних уній із католицькою церквою (Ліонської 1274 р., Флорентійської 1439 р.), відкинутих більшістю православного духовенства та народу, агресія з боку турків-османів і поступове знищення ними візантійської державності.

Чому візантійська дипломатія тривалий час вважалася зразком для інших держав Європи?

Візантія як правонаступниця Римської імперії успішно використовувала традиції дипломатичного мистецтва Риму, доповнюючи їх новими прийомами. Це стало результатом гнучкого реагування держави на постійні зміни міжнародної обстановки. Навіть той факт, що після падіння Західної Римської імперії Візантія проіснувала ще майже 1000 років свідчить про успіхи не лише її армій, а й дипломатії.

Ефективність візантійської дипломатії зумовлена такими факторами:

1. У спадок від Римської імперії Візантії дісталося успішно функціонуюче відомство закордонних справ, яке очолював один із найвищих державних

чиновників. Його посада спочатку мала назву *магістр офіцій*[1], а з VIII ст. – *логофет дрому*[2]. Очільник цього відомства відповідав за дипломатію, розвідку, зустріч послів, дотримання дипломатичного протоколу та етикету тощо. Відомство здійснювало жваве дипломатичне листування, мало величезний штат. Зокрема, до відомства входила «канцелярія з управління варварами», «канцелярія перекладачів з усіх мов» тощо[3].

2. Візантійські правителі та посли дуже вдало використовували давньоримську дипломатичну стратегію «розділяй і володарюй». Вони сварили тих, кого вважали «варварами», нацьковуючи своїх зовнішньополітичних супротивників один на одного. З приводу дипломатичних успіхів імператора Юстиніана I візантійський історик VI ст. Агафій Міринейський писав: «Розділяючи варварів, він, сам не оголюючи меча, отримував за допомогою свого розуму перемогу і справджував свої надії». Саме тому підступність візантійської дипломатії увійшла до приказки.

3. З метою уникнення війн, послаблення тиску сусідів на свої кордони або укладання на вигідних для себе умовах воєнно-політичних союзів Візантія постійно використовувала підкуп, а в періоди значного погіршення міжнародної ситуації регулярно вдавалася до сплати данини своїм сусідам. Візантійський історик XI ст. Михайло Пселл так оцінював великі фінансові можливості Візантії, якій служило багато «варварів»: «У Ромейської держави є два охоронці – чини та гроші». Саме візантійські золоті монети соліди (пізніша назва – номісми) набули в добу Середньовіччя найбільшого поширення в сусідніх з імперією країнах і вважалися головною міжнародною валютою. Підкуп і данина в умовах значних грошових надходжень у державну скарбницю від податків та торгових мит часто розглядалися як менш витратні статті, ніж витрати на ведення тривалих війн[4].

---

1 *Магістр офіцій* (лат. Magister officiorum, дослівно – «майстер обов'язків») – перший міністр у добу пізньої Римської імперії та ранньої Візантії, начальник імперської канцелярії, очільник кількох служб імператорського двору, зокрема розвідки, контррозвідки, палацової варти, зовнішньополітичного відомства, відомства шляхів сполучення.

2 *Логофет* (з грец. – «той, хто наказує») – вища візантійська чиновницька посада керівника державним відомством з VII–VIII ст. Один з них – *логофет дрому*. Він керував поштою, державним листуванням, дипломатією, розвідкою і контррозвідкою, відповідав за безпеку іноземних послів, вирішення судових справ між іноземними та візантійськими купцями, організовував викуп військовополонених.

3 Службовці «канцелярії перекладачів з усіх мов» («interpretes omnium gentium») мали назву *ерміневти* (тлумачі), і вони дійсно володіли мовами всіх народів, які були відомі візантійським політикам.

4 Проте відомою в історії візантійської дипломатії є відповідь у 450 р. східноримського імператора *Флавія Маркіяна* послам гунського короля Аттіли, якому він відмовлявся сплачувати данину: «Золото у нас для друзів, а для ворогів – залізо». Фраза стала крилатою і без позначення контексту зазвичай наводиться як свідчення готовності правителів Візантії використовувати підкуп і данину за будь-яких обставин. Насправді в цьому випадку Флавій Маркіян відверто казав про те, що гуни – вороги і він готовий з ними воювати.

4. Міцним засобом збільшення свого впливу в інших державах було поширення Візантією торговельних зв'язків. Її багаті розвинені міста виробляли безліч високоякісних привабливих товарів, які самі по собі ставали своєрідною рекламою й переконували сусідів у величезних можливостях візантійців. Думку про те, що вигідніше торгувати, чим воювати, поширювали та тиражували як візантійські, так й іноземні купці.

5. Одним із найефективніших дипломатичних засобів приборкання ворожих держав та народів за допомогою «м'якої сили» була їх християнізація. Місіонерство сприяло культурному, ментальному, політичному зближенню Візантії із сусідами, їх долученню до загальної цивілізаційної ойкумени. На відміну від папського Риму Візантія для успіху християнізації дозволяла перекладати Святе Письмо національними мовами та правити ними церковні служби.

6. Поширеним засобом покращення двосторонніх політичних відносин була шлюбна дипломатія та виховання при візантійському дворі членів правлячих іноземних династій (іноді заручників чи опозиціонерів-ізгоїв). Ці вихованці, як правило, ставали візантійськими агентами впливу. Щодо шлюбів візантійські правителі обмежували коло претендентів суто конфесійними умовами: шлюби укладалися лише з представниками й представницями християнських, зокрема варварських, династій, тоді як язичники та іновірці не могли розраховувати на те, щоб поріднитися з родинами ромейських імператорів.

7. Візантійські правителі змушували іноземних послів жорстко дотримуватися дипломатичного протоколу та етикету з метою закріплення їхніх уявлень про незаперечну велич, могутність, багатство, перевагу Візантії над іншими країнами світу, створення позитивного враження щодо безмірних можливостей цієї держави та її імператорів, привабливості союзу з нею. З цього приводу візантійська принцеса, дочка імператора Олексія I Комніна писала у своїй книзі «Алексіада» (1148): «Адже за своєю природою імперія – володарка інших народів...».

Візантійський дипломатичний протокол та етикет обмежували можливості іноземних послів вести розвідку, спілкуватися із незадоволеними і водночас змушував цих іноземців якомога частіше переконуватися в пишності та незламності імперії. Хоча іноземних послів до Візантії прибувало багато, кожного супроводжували під почесною охороною від кордону до столиці. Там їх розміщували в окремих будинках (іноді навіть у палацах), але також під наглядом варти.

Іноземним послам організовували урочисті прийоми в імператорському палаці. Їх запрошували на свята, бенкети, аудієнції у найвищих посадовців, показували визначні пам'ятки столиці. Звичайним прийомом психологічного впливу була демонстрація послам військової сили під час парадів. З послами недружніх держав могли поводитися без будь-якої поваги. І, навпаки, всіляку

пошану виявляли до послів союзних держав або тих, дружби з якими наполегливо шукав візантійський уряд.

Згідно з дипломатичним протоколом та етикетом під час першої аудієнції іноземний посол вручав імператору вірчу грамоту та подарунки. Своєю чергою, отримував подарунки від імператора сам посол. Термін перебування послів у Константинополі залежав від волі імператора та швидкості вирішення питання двосторонніх відносин, але зазвичай воно було досить тривалим. Хоча посли користувалися правом недоторканності, візантійські дипломати вважали, що поки посли перебувають на їхній території, не варто очікувати ворожих дій від іноземних правителів, які їх відправили.

Дипломатична місія вважалася виконаною, якщо сторони домовлялися щодо спірного питання, укладали союз або підписували мирну угоду. У такому разі договір набував чинності лише після його ратифікації імператором.

Самі візантійські посли були дуже добре підготовлені для здійснення дипломатичних місій. Недарма відомий візантійський дипломат та історик VI ст. *Менандр Протектор* назвав їх «виробниками миру». Майже всі візантійські посли належали до вищих верств населення. Вони були світськими особами, на відміну від послів західноєвропейських держав, серед яких через загальну неписьменність було багато священників. Справжнім успіхом послів вважалися укладання не короткострокових, а довгострокових договорів. Наприклад, договір терміном на 30 років у розумінні візантійської дипломатії трактувався як «вічний мир».

Зазвичай візантійське посольство складалося з двох-трьох, а іноді навіть з одного посла. Службовці візантійського дипломатичного відомства мали різні ранги. Серед них – *протоасикрити* (старші секретарі) та *асикрити* (секретарі). Саме ці професійні дипломати вели переговори, укладали угоди, ставили умови, сплачували викуп.

Наприклад, візантійський історик *Прокопій Кесарійський* у книзі «Війна з персами» вказував на візантійське посольство до перського (іранського) шаха Хосроя, очолюване двома послами, один з яких мав ранг асикрита: «У той час сталося, що василевс Юстиніан відправив послів до Хосрова – *Іоанна*, сина Руфіна, та *Юліана*, секретаря таємної канцелярії. Ця посада називається в римлян "асекретис", оскільки словом "секрета" вони позначають таємні справи... Один із послів, Юліан, з усією рішучістю заборонив давати ворогам гроші і так викуповувати міста василевса». Це дає уявлення про надто широкі повноваження посла-асикрита.

Через велику повагу до ролі дипломатів у Візантії людина, яка призначалася послом, завжди розраховувала на кар'єрне просування й отримання високого титулу.

Проте були великими і ризики, пов'язані з виконанням функцій посла. Як представник візантійського імператора він діяв виключно в межах наданих йому інструкцій. Будь-яке їх порушення або перевищення повноважень було неприпустимим і розцінювалося як державна зрада. Тому значно обмежені у своїх діях візантійські посли зазвичай постійно запрошували у своїх листах додаткових інструкцій від імператорів у разі, якщо переговори були складними. Інші ризики були пов'язані з тим, що візантійські посли зазвичай виконували розвідницькі функції, намагаючись різними засобами перетворити потрібних іноземних посадовців на «агентів впливу».

11.2. Імперська доктрина і війни Юстиніана I та їх міжнародні наслідки

У чому полягали особливості імперської доктрини Юстиніана I?
Столиця Римської імперії була ще у 330 р. перенесена до Константинополя (на місті колишньої давньогрецької колонії Візантій). Звідси назва «Візантійська імперія», що традиційно застосовується науковцями. Саме Костянтин I ще в IV ст. поширив ідеологему «богообраний цар». Серед багатьох титулів правителів імперії частіше за все використовувалися грецькі титули: 1) «василевс» («басилевс»), тобто «цар»; 2) «автократор», тобто «самодержець». Саме правитель визначав стратегію та напрями зовнішньої політики. Проте, незважаючи на те що влада імператора Візантії залишалася необмеженою, у питаннях зовнішньої політики він радився не лише з керівником дипломатичного відомства, а й з дорадчими органами – Синклітом (сенатом) і Священною консисторією (імператорською радою).

Після падіння у 476 р. Західної Римської імперії правителі Візантії не залишали намірів поширити свою владу на західні землі. Візантійці взагалі не відділяли своєї історії від історії Риму. Самі вони називали свою імперію Ромейською (Римською), себе – ромеями (римлянами), «богообраним» народом з владою «богообраних» самодержавних імператорів як намісників Бога на землі. Тому як в уявленнях звичайних пересічних візантійців, так й у зовнішньополітичних доктринах їхніх правителів цілком природними вважалися наміри «повернення» усіх римських (ромейських) територій, звільнення їх від влади «варварів»[1].

Найвищий розквіт Ромейської імперії – це доба правління *Юстиніана I* (527–565). Посівши трон, він оголосив амбітну зовнішньополітичну програму відновлення «величі Риму». Її втілення передбачало відвоюван-

1 Кожного свого імператора ромеї вважали «батьком» усіх християн, християнський світ – сім'єю, в якій разом із «батьком» існують його «сини» (східні християни, зокрема вірмени, болгари), «брати» (західні християни), «онуки», «друзі», вороги.

ня територій, які раніше входили до Римської імперії, удосконалення роботи адміністративного апарату, кодифікацію римського права тощо. Наприклад, виданий візантійськими юристами Кодекс Юстиніана був офіційним зведенням римських імператорських указів II–VI ст., доповнений правовими збірками «Інституції» та «Дігести». Титул 7 книги 50 «Дігест» мав назву «Про посольства» і містив норми міжнародного права. Кодекс Юстиніана весь час існування Візантії залишався правовою основою її імперського устрою, а пізніше значною мірою вплинув на формування юридичної системи середньовічної та сучасної Європи.

Завоювання Юстиніана I з метою відродження Римської імперії забезпечили найбільше територіальне розширення Візантії за всю добу її існування, а величезні реформи імператора, навіть незважаючи на його прагнення відновити на захоплених землях рабовласницькі відносини, вважаються науковцями першими грандіозними подіями візантійського Середньовіччя.

Син фракійського селянина з Іллірії, Юстиніан уже в юнацькі роки зробив блискучу воєнну та політичну кар'єру. Його дядько, командир палацової варти, неосвічений бездітний *Юстин* захопив у 518 р. владу у Візантії та зробив племінника своїм головним охоронцем, консулом і співправителем з титулом кесаря. Як консул та полководець Юстиніан став досить популярним. Флот і армія під його командуванням у союзі з ефіопами розгромили у 525 р. головні сили південно-аравійської юдейської держави Хім'яр.

Прийшовши до влади, обдарований освічений Юстиніан I (рис. 11.1) намагався виконати висунуту ним програму створення єдиної держави, єдиної церкви, єдиного законодавства, єдиної мови. Церква була повністю підпорядкована імператорській владі. Відносини імператора з церквою, що стала інструментом державної політики, дослідники XIX ст. назвуть «цезарепапізм».

Переслідування Юстиніаном I представників релігійних течій у християнстві, які хоча б у чомусь відступали від ортодоксальних догматів, вже тоді викликало масове невдоволення такою церковною політикою (наприклад, з боку монофізитів). Це зробило в майбутньому закономірним їхнє ставлення до зовнішніх завойовників як до визволителів від релігійного гноблення Константинополя.

Юстиніан ототожнював християнський світ лише зі своєю імперією. Германці, сповідуючи здебільшого аріанство, не були для нього справжніми християнами, а тому не мали права володіти землями, захопленими в християнської Римської імперії.

Значний вплив на Юстиніана та його зовнішню політику мала його дружина *Феодора*. Незважаючи на скандальну репутацію колишньої танцівниці-

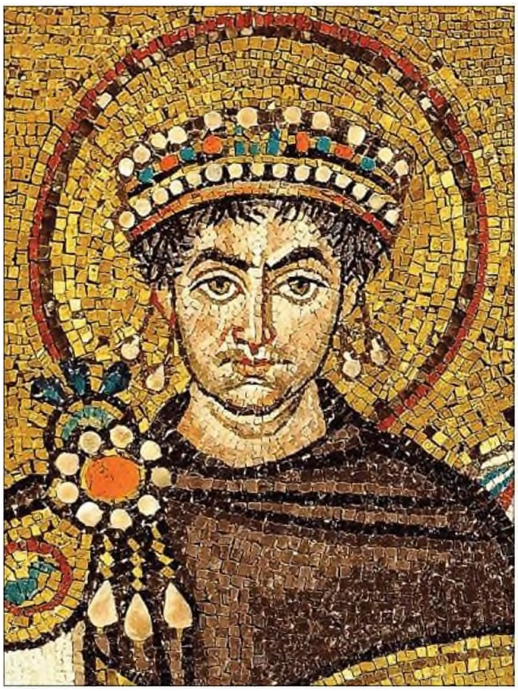

Рис. 11.1. Зліва – імператор Юстиніан I (мозаїка церкви Сан-Вітале в Равенні), справа – візантійський воєнний штандарт (лабарум) із хризмою. Візантійські війська як головний воєнний символ використовували саме такий штандарт-лабарум. На кінці його древка з часів імператора Костянтина Великого зображувалася хризма – монограма Ісуса Христа (схрещені літери «ХР»). Такі самі схрещені літери «ХР» часто зображувалися й на щитах візантійських воїнів

гетери, вона завдяки своїй красі й енергійності фактично стала співправителькою імператора з титулом августи. Вона висувала стратегічні ініціативи, вела дипломатичне листування з іноземними правителями й окремо від чоловіка приймала їхніх послів.

Які міжнародні наслідки війн Юстиніана I?

Імперська політика Юстиніана I зумовила активні військові дії як на Сході, так і на Заході. Він мав загартовану, гарно озброєну, дисципліновану, поліетнічну армію, яка складалася як із ромеїв, так і з іноземних найманців. Воєнні теоретики постійно узагальнювали та вдосконалювали досвід ведення війн: лише у VI ст. у Візантії підготували 11 військових трактатів («стратегіконів»)[1].

1 Навіть у військових трактатах велике значення надавалося дипломатічним діям. Так, у «Стратегіконі» імператора *Маврикія* (кінець VI ст.) вважається потрібним розкладати різноплемінне військо за допомогою дипломатії та підкупу. У ньому зазначається: «Дії на війні подібні до полювання». А в іншому, анонімному військовому трактаті кінця VI ст. «Про стратегію» йдеться: «Вступати у війну потрібно тільки тоді, коли всі мирні засоби, навіть підкуп, уже не діють, перемога має бути досягнута без значних втрат, щоб не стати безглуздою».

Головними напрямами активних військових дій Юстиніана I були:
1) війни із Сасанідським Іраном та укладання з ним «Вічного миру» (532) та «П'ятдесятирічного миру» (562);
2) ліквідація Королівства вандалів і аланів у Північній Африці (534);
3) розгром Королівства остготів в Італії (555);
4) завоювання південно-східної частини вестготської Іспанії (з 552 р.);
5) успішна оборона на Дунаї від нападів слов'ян, болгар, гепідів тощо.

Сасанідський Іран після відродження іранської (перської) державності в III ст. був послідовним небезпечним ворогом Римської, а потім Візантійської імперії. Чергове загострення відносин між ними відбулося через антиіранське повстання давньогрузинських іберійських племен (524).

Саме в цей час іранський шах *Кавад I* наважився на безпрецедентний дипломатичний крок – запропонував бездітному Юстину (дядькові Юстиніана) усиновити й зробити спадкоємцем Візантійської імперії свого сина Хосрова з подальшим створенням єдиної візантійсько-іранської держави. Натомість Кавад I обіцяв поширити у своїх землях ортодоксальне християнство. Юстин відкинув цю пропозицію, а за Юстиніана I візантійські війська, що воювали на боці іберійців, активно діяли проти персів в Іберійській війні (526–532). Два візантійські посольства змогли переконати нового шаха Хосрова I укласти «Вічний мир» (532–540). Його вимоги передбачали обмін захопленими фортецями, взаємодопомогу, але вже з 540 р. спалахнули нові збройні зіткнення. Життя Юстиніана I вистачило ще на дві війни з персами. Так званий «П'ятдесятирічний мир» 562 р. був фактично куплений візантійцями умовою сплачувати іранцям данину золотом цілих півстоліття. Як захисник усіх християн Юстиніан I зробив спробу возз'єднання візантійської та несторіанської перської церков, але марно.

Особливістю іранського вектору зовнішньої політики Юстиніана I було те, що на відміну від попередників він не намагався знищити Сасанідський Іран, а хотів лише нейтралізувати його для своїх активних дій на Заході.

Якщо на сході війни тривали зі змінним успіхом, на заході перемагали візантійці. Королівство вандалів і аланів було захоплене у 534 р. невеликим експедиційним корпусом з 16 тис. вояків на чолі з талановитим полководцем германського походження *Велізарієм*. Візантійський флот перекинув цей корпус до Північної Африки, в якій вже відбувалися антивандальські повстання місцевих жителів. Вдало спрацювала й візантійська розвідка. Велізарій швидко розгромив вандалів поблизу їхньої столиці Карфаген, захопив місто, тому заклики вандальського короля *Гелімера* до союзників вестготів про спільні дії були запізнілими та марними. Після остаточної поразки від військ Велізарія в останній битві при Трікамарі (533) Гелімер намагався уникнути полону, але став бранцем. Його разом з іншими вандальськими

полоненими під час тріумфу в Константинополі Велізарій провів на очах Юстиніана I.

Двадцятирічні війни Візантії проти Остготського королівства в Італії (535–555) вже своєю тривалістю не натякають, а доводять, що вони були найважчим і найдорожчим випробуванням за царювання Юстиніана I[1]. Дипломатія імператора повністю використала боротьбу за владу всередині панівної остготської династії як привід до вторгнення.

> Остготська королева-регент *Амаласунта* зустрічалася з візантійським послом та шукала союзу з Юстиніаном I. Вона, за словами Прокопія Кесарійського, під час таємних переговорів «погодилася віддати йому у владу всю Італію». Її політика та репресії викликали невдоволення остготської знаті, і, врешті-решт, відсторонену від влади Амаласунту вбили. За словами готського історика *Йордана*, автора праці «Про походження і діяння гетів», Амаласунта померла від пару через те, що була замкнена в гарячій лазні. Візантійський посол, досвідчений дипломат *Петро Патрикій* був обурений цією розправою, бо вона позбавляла Візантію можливості перетворити остготське королівство на свого васала. Як зазначав Йордан, «дізнавшись, що зробили з Амаласунтою, імператор одразу вирішив розпочати війну». Петро Патрикій зміг внести розбрат у дії остготського короля та його оточення, перш ніж був заарештований разом з іншими візантійськими послами. Петро три роки перебував у полоні остготів, а після повернення до Константинополя 26 років очолював зовнішньополітичне відомство Візантії. Свої неабиякі навички в дипломатії Петро Патрикій передав разом із посадою у спадок: майже одразу після нього протягом 10 років (566–576) магістром офіцій був його син *Феодор*.

Візантійська армія на чолі з Велізарієм після вдалих дій в Італії була посилена військами іншого відомого візантійського полководця – євнуха *Нарсеса*. Проте через різні підходи до засобів ведення війни воєначальники постійно сварилися один з одним. Саме Нарсес довів війну в Італії до перемоги: у 552 р. він розгромив остготів у вирішальній битві при Тагіні, а в 555 р. їхнє королівство припинило своє існування. Італія була захоплена візантійцями, а Велізарій опинився в опалі через звинувачення в тому, що він нібито бажав захопити владу.

> Внутрішні чвари у Вестготському королівстві та звернення за допомогою до Юстиніана I одного з претендентів на трон призвело до вторгнення у 552 р. візантійських військ в Іспанію. Після вдалих дій і захоплення міста Новий Карфаген на південному сході Піренейського півострова була заснована не-

---

1 Про запеклість цієї війни свідчить навіть такий факт, що Рим п'ять разів переходив з рук у руки.

Рис. 11.2. Візантійська імперія за Юстиніана I

велика візантійська провінція Іспанія (Provincia Spaniae). Вона проіснувала до 624 р.

На північних кордонах імперії, передусім на Балканах, Юстиніан I завдяки міцним візантійським фортецям на Дунаї тримав оборону проти вторгнень слов'ян, тюрків-булгар, гепідів, гунів тощо. Візантія захопила Крим та уклала завдяки великим фінансовим субсидіям союз з новими завойовниками Центральної Європи – аварами.

Завоювання доби Юстиніана I зумовили значні геополітичні зміни в Південній Європі та Північній Африці (рис. 11.2). Територія Візантійської імперії збільшилася майже вдвічі. Як керівник зовнішньої політики ромейський василевс був дуже близький до втілення ідеї про реставрацію Римської імперії. Проте його завоювання не були міцними. Значна частина з них була втрачена вже в наступні десятиліття.

11.3. Візантія та її сусіди у VII – першій половині IX ст. Виникнення південнослов'янських держав

Як арабські вторгенння у VII – першій половині IX ст. змінили кордони Візантійської імперії на півдні та на сході?

Після смерті у 565 р. Юстиніана I виснажена його війнами Візантія не змогла тривалий час зберігати свої кордони. Внутрішні потрясіння імперії (зокрема, фінансова криза, тривала чума, від якої до кінця століття померло близько 40% ромеїв[1]) зумовили зовнішньополітичні невдачі. Лангобарди захопили більшу частину візантійських володінь в Італії, вестготи відкинули ромеїв з Іспанії. Проте справжнім лихом для імперії в VII ст. стали вторгнення й завоювання арабів і слов'ян.

Це сталося не всупереч, а завдяки головному воєнному успіху ромеїв у цьому столітті – східному походу їх 120-тисячної армії і розгрому в 623–628 рр. військ Сасанідського Ірану. Цей похід проходив під гаслами повернення Істинного Хреста Господня – однієї з найдорожчих християнських реліквій. Її перси захопили під час грабування захопленого ними Єрусалиму у 614 р. Як і назавжди підірвані війною Сасаніди, Візантія була виснажена війною, хоча й отримала Вірменію, Месопотамію, Сирію.

Ця перемога імператора Іраклія над персами спочатку сприймалася як вражаючий та беззаперечний зовнішньополітичний успіх. Візантійський хроніст *Феофан* навіть порівнював шість днів творіння Богом Землі з вдалою війною ромеїв: «Так само Ираклій, за шість років, що завершив великий подвиг, заспокоївся з миром і радістю, повернувшись у сьомий рік».

Ромеям навіть вдалося перемогти у 629 р. при Муті передовий мусульманский загін, який кинув проти них *Мухаммед* після вбивства арабами-союзниками Візантії мусульманського посла. Однак хоча перший бій закінчився нищівним розгромом мусульман, у подальшому останні неухильно тіснили візантійців і захоплювали їхні землі. Цьому сприяла і легковажність візантійських посадовців, які вирішили, що поразка при Муті надовго утримає арабів у межах Аравії, і занепад прикордонних фортець. Візантійці навіть припинили сплачувати своїм арабським союзникам плату за службу. Тому вони стали переходити на бік Мухаммеда, приймаючи іслам.

Араби вели війни проти Візантії більше 400 років (629–1054) (див. докладніше п. 13.2). Вони взяли реванш за першу поразку вже під час втор-

1 За підрахунками вчених, від пандемії чуми 541–600 рр. померло 12 млн візантійців. Оскільки ця пандемія почалася ще за часів Юстиніана, її зазвичай називають «Юстиніанова чума», хоча її періодичні спалахи мали місце до середини VIII ст. Чума значною мірою вплинула на демографію, скоротила податкові надходження до скарбниці та послабила обороноздатність імперії.

гнення в Палестину (634)[1], а в подальшому продовжували захоплення візантійських територій. Союзниками ромеїв не стали ні страшенна чума, що знищила значну частину арабського війська, ні небачена посуха в Аравії (639-й «рік попелу», як називали його сучасники), ні громадянська війна всередині родоплемінної верхівки арабів[2]. Мусульмани захопили Сирію, Палестину, Єгипт, Північну Африку, Сицилію, Південну Італію, Крит. Із 668 по 675 рік арабські війська і флот брали в облогу навіть Константинополь, але візантійці спалили арабський флот найстрашнішою зброєю Середньовіччя – «грецьким вогнем»[3] (рис. 11.3). Це знищило разом з кораблями та армією всі наміри арабів захопити столицю Візантії.

Після такої катастрофічної поразки арабів у Дамаск прибуло візантійське посольство на чолі з обдарованим дипломатом *Іоанном Пічікавдісом*. З ним халіф уклав Тридцятирічне перемир'я («вічний мир» 679 р.). Згідно з умовами договору араби навіть сплачували Візантії невелику, але принизливу щорічну данину (300 тис. золотих монет, 50 породистих коней, 50 рабів). Шалені втрати арабів під Константинополем та велике символічне значення «вічного міру» сприяло відродженню міжнародного авторитету Візантії. До її столиці прибули посли від північних народів (слов'ян, аварів) з багатими подарунками.

Рис. 11.3. Застосування під час морської битви грецького вогню (мініатюра з «Хроніки Іоанна Скіліци», XI–XII ст.)

1 Нечисленне візантійське військо на чолі з намісником Палестини патрикієм *Сергієм* було знищене. Самого Сергія, тяжко пораненого в битві, араби піддали страшній страті: його живцем зашили в шкуру верблюда, яка швидко стискалася на спекотному сонці і перетворювала смерть пораненого на тривалу повільну агонію від задухи.

2 Громадянська війна всередині арабської панівної верхівки сприяла тому, що в 659 р. арабський халіф *Муавія* уклав з імператором *Константом II* мирний договір. За цим договором мусульмани вперше сплачували візантійцям данину: щодня – тисячу монет, одного коня та одного раба. Проте цей договір був швидко розірваний арабами.

3 Секрет «грецького вогню» загублений, але, швидше за все, це була рідка палаюча суміш із нафти, сірки, селітри. Через мідні труби (вогнемети-сифонофори) візантійці заливали «грецьким вогнем» ворожі кораблі.

Які міжнародні наслідки завоювань слов'янами Балканського півострова?

Іншим небезпечним ворогом Візантії, що захопив багато її земель, були слов'яни. Є різні наукові гіпотези стосовно походження цього етноніма, зокрема, від «слава» (яка свідчила про войовничість, доблість або про те, що ці племена є відомими завдяки цим якостям) та «слово» (тобто люди, які говорять «словами» або «по-нашому», на відміну від іноземців).

Про слов'ян згадував у I ст. ще римський автор *Пліній Старший*, а з VI ст. у звяз'ку з їхніми постійними вторгненнями про слов'ян писали візантійські історики *Прокопій Кесарійський, Менандр Протектор, Феофілакт Сімоката, Маврикій* тощо. За словами *Прокопія Кесарійського,* «слов'яни винищили всіх, кого тільки знайшли на своєму шляху». Він же зазначав: «Якби слов'яни, цей могутній і страшний народ, не були розділені на безліч племен, ніхто у світі не міг би їм протистояти». Із цих племен поступово утворилися три гілки слов'янства – південні, західні, східні, яких візантійські автори називали, відповідно, «склавіни», «венети» («венеди»), «анти». Саме склавіни та анти відіграли найпомітнішу роль в історії Балканського півострова.

Завоювання ними Балкан є однією зі складових Великого переселення народів IV–VII ст. Хоча перші спорадичні набіги слов'ян мали місце ще в V ст., уже з VI ст. їхні вторгнення стали планомірними та масовими, а з другої половини цього століття вони перейшли від набігів до завоювань й заселення провінцій імперії. Ця масова колонізація протягом кількох наступних десятиліть зумовила розселення слов'ян практично по всьому Балканському півострову й сусідніх північно-західних землях.

Перші слов'янські протодержавні об'єднання на Балканах виникли у боротьбі з Візантією на території одного або кількох племен та мали назву славінії. Візантія підкорила слов'ян Македонії, Фракії, Мезії, тоді як частина інших слов'янських племен об'єдналася проти ромеїв із тюркомовними племенами булгар (протоболгар). Ці протоболгари під тиском хазарів прийшли на Дунай з Північного Причорномор'я на чолі з ханом *Аспарухом*. Знать обох союзних народів створила могутню слов'яно-болгарську державу.

Умовною датою її виникнення вважається 681 р., коли за договором з Аспарухом Візантія визнала нову державу й сплачувала їй щорічну данину. За етнічною належністю перших ханів сучасники називали її Болгарією. У науці ця держава отримала назву Першого Болгарського царства (681–1018). Воно проіснувало до підкорення його візантійцями на початку XI ст.

> Проте вже через сім років після укладення угоди з болгарами Візантія розірвала її. Це стало приводом до чергової війни. «Розірвав він і мир, укладений з болгарами» – так стисло, але впевнено писав про це небезпечне рішення імператора Юстиніана II у своїй «Короткій історії» *Патріарх Никифор Константинопольський* (IX ст.).

У подальшому візантійсько-болгарські війни тривали зі змінним успіхом (рис. 11.4). Однак на початку VIII ст. могутньому болгарському хану *Круму* вдалося значно поширити терени держави на територію між Карпатами та Дунаєм. Крум вщент розгромив у 811 р. візантійську армію, яка вдерлася до Болгарії, а імператор *Никифор* заплатив за невдалий похід власним життям – за наказом Крума з його черепа виготовили бенкетну чашу.

Завдяки активності візантійської дипломатії в Болгарії там у 864-865 рр. було запроваджено християнство східного обряду. Болгарський правитель *Борис I* отримав християнське ім'я *Михаїл*. Як повідомляє автор візантійської хроніки XII ст. *Костянтин Манасія*, «при цьому Михайлі царі і при матері його хрестилися болгари. Колись, не знаю як, сестра болгарського князя була взята в полон греками, і віддана в царський палац, і була охрещена та навчена читати... Повернувшись на батьківщину, вона не переставала наставляти брата свого у християнській вірі, доки не хрестила його. Проти нього ж, через те що він хрестився, повстали болгари, бажаючи вбити його за те, що залишив їхню віру. Але він, вийшовши на бійку, переміг їх і з того часу хрестив одних добровільно, а інших силою».

Сама християнізація сприяла ліквідації етнічних відмінностей слов'ян і болгар. Прийняття християнства болгарами супроводжувалося поширенням слов'янської азбуки Кирила (Костянтина) та Мефодія – візантійських місіонерів, які у середині IX ст. переклали слов'янською мовою богослужебні книги. Це сприяло тому, що в культурному плані болгари випередили інші південнослов'янські народи.

Крім Болгарії, Візантійська імперія воювала та взаємодіяла на Балканах з іншими слов'янськими державами. Найбільшими з них були ті, що виникли в сер. IX ст., – Сербія та Хорватія (рис. 11.5). Через те що в Сербії поширилося східне

Рис. 11.4. Битва при Булгарофігоні під час візантійсько-болгарської війни 894–896 рр. (мініатюра з рукопису Мадридської хроніки Іоанна Скіліци, XII ст.)

Рис. 11.5. Держави Балканського півострова наприкінці IX ст.

християнство, а в Хорватії – західне, ці країни надалі традиційно тяжіли до різних цивілізацій. Саме на них значною мірою позначився перший церковний розкіл західної та східної церков (Фотієва схизма 863–867 рр. – на ім'я константинопольського патріарха *Фотія*, який активно протистояв папському Риму).

До цього призвело загострення відносин між Константинополем та Римом, насамперед щодо юрисдикції над Болгарією та Південною Італією. Офіційно Патріарх Фотій звинуватив ієрархів західної церкви в єресі за додавання до Символу віри слів «і від Сина» (лат. Filioque). Сталося взаємне засудження та відлучення від Церкви Патріарха та Папи.

11.4. Геополітичні зміни на Балканах часів візантійської Македонської династії (друга половина IX – сер. XI ст.)

Як удосконалилися дипломатичний протокол та етикет за часів Македонської династії?

У 867 р. до влади у Візантії прийшов *Василій I Македонянин*. З нього почалася доба Македонської династії – майже двохсотлітній період відродження могутності імперії («Македонський ренесанс»). Син селянина з Македонії, потім – керівник імператорських конюшень, Василій I захопив владу шляхом палацового перевороту під час галасливої пиятики, проте правив тверезо та розсудливо, сприяв централізації держави, зростанню її міжнародного авторитету. Він підняв на новий рівень ромейське дипломатичне мистецтво.

Саме з Василія I (867–886) встановилася традиція, за якої імператор зустрічав іноземних послів у церемоніальній мантії темно-червоного кольору. Вона мала назву «порфіра», або «багряниця», і була ексклюзивним імператорським одягом. Інша особа, яка вирішила мати порфіру у своєму вбранні, підлягала страті. Порфіра та весь удосконалений дипломатичний етикет наголошували в очах іноземних послів велич Візантії, богообраність її імператорів, їх більш високий статус порівняно з іншими правителями світу.

Візантійський автор другої половини X ст. *Лев Диякон* так описував у своїй «Історії» обурення візантійського імператора *Никифора II Фоки* (963–969) тим, що болгарські посли вимагали від нього данини: «Никифор, сповнений гніву й надзвичайно роздратований, чого ніколи з ним не бувало... вигукнув гучним голосом: "Жахливе спіткало лихо Римлян, якщо вони, переможці всіх ворогів, повинні тепер платити данину, як невільники, бідному та мерзенному народу Скіфському"... І так наказав бити послів по ланітах (боковим частинам обличчя – *С.Л.*), кажучи: "Підіть і скажіть вашому начальнику, одягненому в кожух і гризучому сирі шкури, що сильний і великий Государ Римлян скоро сам прийде в твою країну, віддати повну данину для того, щоб ти, народжений рабом, навчився називати повелителів Римських своїми Господами і не вимагати з них данини, як із невільників". Після цього відпустив їх у свою землю; а сам вирушив із великим ополченням у похід проти місян» (болгар – *С.Л.*).

Відомий дипломат середини X ст., посол Північноіталійського королівства *Ліутпранд Кремонський* був вражений палацем, символами імператорської влади та церемоніалом зустрічі послів трьох країн. Він написав у своєму творі «Антаподосіс» таке: «Перед троном імператора стояло мідне, проте позолочене дерево, гілки якого наповнювали різного ґатунку птахи, виконані з бронзи, а також позолочені. З птахів виходила особлива, своя мелодія, а сидіння імператора було облаштоване так гарно, що спочатку воно здавалось низьким, майже на рівні землі, а потім трохи вищим, і врешті таким, що висить у повітрі. Колосальний трон оточували, у вигляді сторожі, мідні чи дерев'яні, в усякому випадку позолочені леви, які несамовито били своїми хвостами об землю, відкривали пащу, рухали язиком та з них виходив голосний рик. Я сперся на плечі двох євнухів і так був приведений безпосередньо перед його імператорською величністю. На час моєї появи заревіли леви та птахи почали співати кожна свою мелодію... Після того як я, згідно зі звичаєм, втретє поклонився перед імператором, вітаючи його, я підняв голову та побачив імператора в зовсім інших шатах майже біля стелі зали, у той час як щойно бачив його на троні на невеликій висоті від землі. Я не міг зрозуміти, як це сталось: мабуть, його підняли за допомогою машини. Він не сказав ні слова, а якби й хотів щось сказати, то таке порушення церемоніалу вважалось цілком непристойним. Про життя і здоров'я Беренгара мене запитав логофет. Відповівши йому за звичаєм, я залишив зал аудієнцій...».

Візантійський імператор *Костянтин VII Багрянородний* (908–959) не лише здійснював активну зовнішню політику. Він став відомим і завдяки літературним творам «Про управління імперії» та «Про церемонії візантійського двору». Він досконало описував, як само потрібно приймати іноземних послів і кого потрібно призначати послами Візантії: «Тих, хто прибуває до нас, потрібно приймати поважно і пишно; оскільки посланці в усіх народів у повазі. Приставлені до них мають берегтися, щоб не відкривати їм того, про що вони розпитують... Щодо посланців, які вирушають від нас до інших, то вони мають бути відомими своїм благочестям, вільними від обвинувачень у злочині й від публічного осуду; розумними від природи, відданими державі, готовими жертвувати собою заради неї... Посланець, який приїхав до особи, до якої він відправлений, повинен бути якомога більш приємним, великодушним, благодійним, вихваляти як своє, так і чуже, і не принижувати чуже. Йому належить вести справи розсудливо; ураховувати обставини, а не виконувати, доконче те, що йому наказали, якщо тільки не було наказу на це за будь-яких обставин».

Які територіальні зміни відбулися за часів правління імператорів Македонської династії?

За часів правління імператорів Македонської династії (867–1056) значно збільшилася територія Візантії. Було створено більш боєздатну професійну армію, удосконалено військову справу за новими трактатами («Тактика», «Навмахіка» тощо). Ромеї воювали з арабами, русами, болгарами, сербами. Багато арабських нападів було відбито, арабів відкинули з частини Малої Азії, Сирії, Верхньої Месопотамії, проте Візантія втратила на їх користь Сицилію та (тимчасово) Кіпр.

Відносини з Руссю тривалий час залишалися ворожими (див. п. 12.1). Доленосною подією, яка сприяла значному поліпшеню двосторонніх відносин, стали прийняття християнства від Візантії київським князем Володимиром (988) та подальша християнізація Русі. Це сприяло значному впливу Візантії на Русь не лише в конфесійному та культурному, а й у політичному плані.

Проте найбільш значні геополітичні наслідки мало завоювання ромеями у 1018 р. Першого Болгарського царства (1018). Це дозволило Візантії підкорити північно-східну частину Балканського півострова до Дунаю.

> «Золотою добою» Першого Болгарського царства стало царювання *Симеона* (893–927). Він розгромив війська візантійців, сербів, угорців, чотири рази брав в облогу Константинополь, який, щоправда, не зміг захопити. Симеон значно поширив державу: до її складу входила територія всієї сучасної Болгарії, майже вся Сербія, Македонія, Албанія тощо. Симеон навіть проголосив себе царем болгар і греків (917). Проте після його смерті почався розпад держави.

Цьому активно сприяла Візантія, яка втрутилася у феодальні усобиці в Болгарії. Причому війна проти болгар мала настільки бузувірський характер, що імператор *Василій II*, який її вів, став сумно відомим під прізвиськом Болгаробійця (Вулгароктон). Після своєї перемоги у битві при Беласиці (1014) *Василій II* наказав осліпити 15 тис. болгарських полонених, а кожному сотому залишили одне око, щоб вони стали поводирями цього жахливого натовпу. У 1018 р. ромеї остаточно знищили залишки Першого Болгарського царства та майже на 170 років приєднали болгарські землі до імперії.

Після перемоги над Болгарією Візантія на ціле століття поставила у васальну залежність сербські державні утворення – Рашку, Дуклю (Зету), Захум'є. Це значно поширило вплив Візантії на західні Балкани.

Наприкінці доби Македонського ренесансу відбувся остаточний розкол («Велика схизма») західної та східної церков на греко-православну та римсько-католицьку (1054). Цей розкол мав великі міжнародні наслідки. Він став результатом багатостолітніх політичних, догматичних, особистих, організаційно-майнових суперечок між константинопольськими патріархами і візантійськими імператорами з одного боку, римських пап – з іншого[1].

Суперечності, що роз'єднували християн і раніше, не вдалося подолати дипломатичним шляхом: у відповідь на латинізацію церкви в колишніх візантійських володіннях Сицилії та Південній Італії владолюбний константинопольський Патріарх *Михаїл Керуларій* спочатку звинуватив у своїх посланнях Папу Римського Лева IX за намагання довести своє право на владу в усій церкві. Легати останнього прибули до Візантії та звинуватили в єресях Патріарха, а отже, й усю східну церкву, відлучивши Михаїла Керуларія від церкви[2]. Патріарх відповів відлученням легатів та скликанням церковного собору. На ньому східна церква відмовилася визнати папське верховенство. Взаємні анафеми призвели до остаточного розколу церков на римсько-католицьку і греко-православну.

---

1 Серед догматичних суперечностей – насамперед критика східною церквою внесених на заході змін до Символу віри, додання слова filioque, тобто твердження про сходження Святого Духа не тільки від Бога Отця, а й від Бога Сина). Східна церква відкидала й запроваджений в XI ст. в Західній Європі целібат (заборону на шлюб священників), а також ідею про першість римських пап в усій Церкві нібито «за божественним правом».

2 Це сталося під час богослужіння 16 липня 1054 р. в головному храмі Константинополя – храмі Св. Софії в присутності Патріарха. Папські легати поклали на вівтар буллу з анафемою Михайла Кируларія, якого звинуватили в присутності віруючих.

11.5. Візантія і південні слов'яни в міжнародних відносинах у другій пол. XI – сер. XV ст.

У чому полягали особливості відносин Візантії з південнослов'янськими народами в XI–XII ст.?

Попри загальну православну віру та певне поширення грецької духовної культури відносини між південними слов'янами та Візантією залишалися переважно гострими. Причинами цього були, з одного боку, традиційні наміри ромейських імператорів посварити слов'ян і підкорити їх, з іншого – намагання правителів південнослов'янських держав поширити свої території за рахунок Візантії.

Протягом майже всього XI ст. у васальній залежності від Візантії знаходилися сербські державні утворення – Дукля (Зета), Рашка, Захум'є. Серби збройним шляхом намагалися здобути незалежність, але сталося це лише за правління великого жупана Рашки *Стефана Немані* (1168–1196). Саме він об'єднав усі сербські землі, позбувся залежності від ромеїв, завоював території від річки Морава до Адріатичного узбережжя. Завдяки цьому наприкінці XII ст. Сербська держава (Держава Неманичів) перетворилася на впливового міжнародного актора на Балканах.

Болгарія в 1018–1185 рр. перебувала під владої Візантійської імперії, у складі якої не мала навіть примарної автономії (рис. 11.6). Антиболгарською була й церковна політика Константинополя – лише греки призначалися на головні церковні посади, а грецька мова замінила болгарську в богослужінні. Повстання болгар проти національного та феодального гноблення придушувалися. Лише в 1185 р. під час чергового повстання у Північно-Східній Болгарії послаблена внутрішніми чварами та вторгненнями норманів, сербів, угорців, венеціанців Візантія не змогла утримати болгар у покорі.

Рис. 11.6. Візантійська імперія та її сусіди наприкінці XI ст.

Того самого 1185 року було відновлено державність Болгарії – т. зв. Друге Болгарське царство. На зламі XII–XIII ст. воно здійснювало антивізантійську політику й активно допомогало всім ворогам ромеїв.

Приводом для антиромейського повстання болгар стали нові податки для оплати весільних свят візантійського імператора *Ісаака II Комніна*. Він вступив у 1185 р. в династичний брак з угорською принцесою. Угорський король Бела III тривалий час воював проти Візантії й відверто купував союз з нею, одруживши дочку та василевса. Сербські землі на лівому березі Дунаю (долина Морави) передавалися Візантії разом із рукою принцеси.

Збройний виступ був весільним подарунком нареченим з боку болгар та їхніх союзників – сербів, волохів, половців. Болгарським царем під ім'ям *Петра* оголосили знатного болярина (феодала) Федора. Він вважався нащадком останніх болгарських правителів. Ісаак II не зміг впоратися з повстанціями й у 1187 р. уклав з ними договір.

За цим договором до складу відновленного Болгарського царства увійшли Північна Фракія, Західне Причорномор'я, придунайські землі, але війни Болгарії проти Візантії тривали. Болгари навіть намагалися підбурювати проти ромеїв німецьких лицарів – учасників третього хрестового походу. У 1204 р. новий болгарський цар *Калоян* прийняв від Папи Римського титул короля й готував так і не укладену церковну унію між болгарською та римсько-католицькою церквами.

Що зумовило загострення відносин Візантії та Заходу в XI–XIII ст.?

Якщо Велика схизма 1054 р. призвела до ідеологічного розколу ромеїв з католицькою Європою, то події хрестових походів зумовили геополітичні зміни, зокрема тимчасове знищення Візантійської імперії хрестоносцями у 1204 році. Це сталося, незважаючи на те що заклики Візантії до Заходу про допомогу проти турків-сельджуків у другій половині XI ст. були однією з причин цих походів, а хрестоносці та ромеї тривалий час намагалися дотримуватися союзницьких відносин проти спільного ворога. Спроби Візантії повернути за допомогою хрестоносців землі, завойовані турками-сельджуками, ускладнювали союзницькі відносини з тими, хто мав власні інтереси: хрестоносці створили у Східному Середземномор'ї свої держави і здійснювали самостійну політику. Накопичувалися й торгові протиріччя через значні привілеї, які візантійський уряд надавав іноземцям, насамперед венеціанцям, і час від часу намагався їх скасувати.

У таких умовах у 1204 р. учасники четвертого хрестового походу, підбурювані венеціанцями, захопили Константинополь і створили власну державу – Латинську імперію (див. п. 9.6).

Катастрофі 1204 р. передував тривалий період воєнно-політичного й фінансово-економічного зміцнення Візантії часів правління династії

Комнінів (1081–1185). Цей період часто називають Комнінівське відродження. Першим справжнім зовнішньополітичним успіхом цієї доби став розгром у 1091 р. печенігів при Левуніоні союзними арміями візантійців та половців. Об'єднаним військом керував імператор *Олексій I Комнін*. Саме за його ініціативою візантійські дипломати підготували створення антипеченізького союзу. Битва при Левуніоні стала першою перемогою візантійців за 50 років. Вона дозволила в наступні роки, хоча й за допомогою хрестоносців, повернути значну частину Малої Азії.

Найбільшої могутності часів Комнінівського відродження Візантія досягла в середині та третій чверті XI ст.: *Мануїл I Комнін* поставив під контроль Далмацію, Сербію, а Угорщина визнала себе васалом цього імператора. Навіть невдалу спробу вибити норманів з Південної Італії візантійські дипломати за договором 1158 р. змогли перетворити на в цілому вигідний візантійсько-нормандський союз. Посередником на цих переговорах сторін був Папа Римський.

Візантія у XII ст. зміцнила своє міжнародне положення не лише зброєю, а й за допомогою шлюбів з представниками правлячих династій Франції, Німеччини, Угорщини, північноіталійського маркізату Монферрато тощо.

Після поразки в 1176 р. від турків-сельджуків при Міріокефалі та антивізантійського повстання 1185 р. у Болгарії, що зумовило утворення Другого Болгарського царства (1185–1396), Візантія втратила значні володіння на півночі та сході і цілком зосередилася на обороні своїх кордонів.

Це посилило орієнтацію уряду на захід. Значно збільшився вплив італійців в економічному та політичному житті Візантії. Народне обурення домінуванням іноземців, невмілим правлінням та спустошенням казни призвело до погромів у 1182 р. грецьким населенням італійських кварталів Константинополя. До цих погромів у місті мешкало близько 60 тис. католиків. Частину з них було знищено або продано в рабство туркам, частина врятувалася втечею. Це викликало жагу помсти в країнах Західної Європи. Відомий візантиніст Ф. І. Успенський писав з цього приводу: «Подіями 1182 р. дійсно якщо не посіяно, то полито зерно фанатичної ворожнечі Заходу до Сходу». Ось чому розгром хрестоносцями Візантії у 1204 р. багато західних ідеологів порівнювали з «погромом латинів» у 1182 р., хоча масштаби цих двох трагедій, звичайно, є різними.

Після розгрому в 1204 р. хрестоносцями та венеціанцями Візантії вони поділили її територію і значну частину церковного майна. Разом з Латинською імперією (Романією) переможцями було створено ще кілька держав. Зовнішню і внутрішню торгівлю на захоплених землях контролювали венеціанці. Вони разом із хрестоносцями обмежували політичну владу імператора Романії.

Місцеве населення відчувало національне і релігійне приниження та вороже ставилося до латинів. Патріархом призначили венеціанця-католика, у

грецькій церкві примусово водили латинські обряди. Проте на захоплених територіях грецьке духовенство чинило духовний спротив, населення зберігало відданість православ'ю, а збройний опір вдало здійснювала Нікейська імперія – найбільший з уламків візантійської державності (див. кольорове *фото 16*). Створена грецькою знаттю у північно-західній частині Малої Азії ця імперія вважалася правонаступницею Візантії. Саме вона у 1261 р. перемогла латинів і відродила Візантійську імперію, яка проіснувала ще майже два століття.

Найактивнішими учасниками війни за ромейську спадщину були Нікейська і Латинська імперії та Друге Болгарське царство. Талановитим воєначальником і блискучим дипломатом виявився нікейський імператор *Іоанн III Дука Ватац* (1221–1254). Він не лише звільнив від латинів усі азійські землі, а й приєднав частину європейських територій з важливими містами Адріанополь та Фесалоніки, удвічі збільшив територію своєї держави. Іоанн III відвоював у колишніх союзників болгар прикордонні фортеці, а з метою зміцнення союзницьких відносин зі Священною Римською імперію одружився на дочці імператора *Фрідріха II Гогенштауфена Констанції*. Проте Іоанн III марно намагався повернути Константинополь – його війську не вдалося звільнити місто.

Відвоювання у 1261 р. Константинополя сталося також раптово й несподівано, як і його захоплення латинами у 1204 р. Це на власний розсуд усупереч двосторонньому перемир'ю зробив досвідчений полководець *Олексій Стратигопул*. Маючи невеликий загін (усього 800 бійців), він вирішив зробити розвідку боєм, але його авангард легко увійшов через водопровід до Константинополя та відкрив грекам ворота. Почалася паніка і втеча латинів, у тому числі їхнього імператора *Балдуїна II*. Останній так поспішав врятуватися, що забув у палаці свою зброю та корону. Оскільки свого часу Олексій Стратигопул сидів в одній камері з Михайлом Палеологом за звинуваченням у державній зраді, черговий палацовий переворот та прихід Палеологів до влади зробив його довіреною особою Михайла VIII, а визволення Константинополя – національним героєм греків. Щодо Балдуїна II, той усе життя марно шукав союзників для нового завоювання Константинополя.

Відновлення Візантійської імперії сталося вже за правління нікейського правителя *Михайла VIII Палеолога* (1259–1282). Він закріпив владу за своєю династією Палеологів, яка правила з деякими перервами до розгрому Візантії турками-османами в 1453 році. Однак для остаточного вигнання латинів з Балкан він уклав у 1261 р. Німфейський договір з Генуєю. За цим договором генуезці отримали права безмитної торгівлі, їм передавалися колишні факторії і права венеціанців, зокрема в Чорному морі.

Договір був суттєвою дипломатичною помилкою Візантії, оскільки він призвів до занепаду її торгівлі та економіки, поставив політичну владу ромеїв у певну залежність від комерційних інтересів генуезців.

Чому балканські держави в XIV – першій половині XV ст. втратили свою незалежність?

Візантійська імперія, що відновилася у 1261 р., територіально була меншою, ніж до 1204 р., хоча й простягалася від Чорного до Адріатичного морів. Крім північного заходу Малої Азії, у межах її кордонів перебували лише частина Македонії, Фракії, Пелопоннесу, а також егейських островів. Зберігали незалежність дві інші грецькі держави, що виники у 1204 р. – Трапезундська імперія на півночі Малої Азії та Епірське царство (північно-західна Греція).

Незважаючи на політичну та економічну слабкість Візантії, неефективно діючу адміністрацію, запеклу боротьбу аристократичних кланів і навіть на церковне відлучення з боку Патріарха за жахливі репресії того самого 1261 р., візантійський імператор-відновитель Михайло VIII Палеолог висунув амбітну зовнішньополітичну програму. Він намагався повернути до складу Візантійської імперії всі її колишні володіння. Така програма, якої тривалий час дотримувалися його наступники, не відповідала реальним можливостям ромейських правителів і новим геополітичним реаліям регіону.

Супротивниками Візантії були: на півночі – Сербія та Болгарія, на півдні – залишки володінь латинян, на заході – флот і армія могутнього правителя Сицилійського, Неаполітанського та Албанського королівств *Карла I Анжуйського*, на сході – загони турків-османів. Останні вдало використовували протиріччя християнських держав для свого просування в Малій Азії та на Балканах. (див. п. 13.6). У 1326 р. вони захопили візантійські володіння в Малій Азії. Якщо у другій чверті XIV ст. турки-османи обмежувалися окремими наскоками на Балкани, то з 1352 р. вони розпочали завоювання півострова. Першим важливим опорним пунктом на європейському березі Дарданелл стала фортеця Цимпе.

Незважаючи на це, християнські держави Балкан і далі билися одна з одною і навіть запрошували турецькі загони на допомогу. Власних сил Візантії вже не вистачало. Ромейська армія складалася переважно з іноземних найманців, кількість її не перевищувала 20 тис. осіб, а флотом незмінно допомогала Генуя. У виснажливих війнах з Болгарією (1279–1332) візантійці кілька разів зазнавали поразки. За умовами Русокастроського миру 1332 р. держави відновили статус-кво і скріпили договір династичним шлюбом між сином болгарського царя та дочкою візантійського імператора.

Візантія намагалася зміцнити династичними шлюбами і політичні зв'язки з іншою своєю противницею – Сербією. Наприклад, войовничий сербський король *Стефан Урош III Дечанський* був одружений на візантійській принцесі. Проте під час сербсько-болгарсько-візантійської війни у 1328–1331 рр. він був одночасно і рятівником, і ворогом батьківщини дружини. Ця війна показова тим, що серби і болгари втрутилися в громадянську війну у Візантії з різних боків конфлікту, намагаючись закріпитися в Македонії. Ці бойові дії призвели до значного геополітичного зсуву на Балканах на наступні десятиліття.

Саме під час цієї війни у 1330 р. відбулася вирішальна й найбільша у їхніх двосторонніх конфліктах тієї доби битва між сербами та болгарами при Вельбужді. Наче не помічаючи турецької загрози зі сходу, сербський король та болгарський цар намагалися знищити не лише армії, а й держави один одного. Болгарському цареві *Михайлу III Шишману* зазвичай приписують фразу про намір «встановити свій престол серед сербської землі». Проте ніжки цього трону помітно захиталися, коли при Вельбужді 15-тисячна армія болгар та його цар були розгромлені.

Битва надовго змінила розстановку сил у регіоні. Серби зайняли більшу частину Македонії, а болгари після чергової перемоги над візантійцями – області у Фракії. У 1331 р. сербський трон захопив войовничий *Стефан IV Душан* (отримав прізвисько через організацію вбивства свого батька). Після цього він захопив усю Македонію, Албанію, Епір, Фессалію, частину Фракії, а в 1346 р. прийняв титул царя сербів і греків. Союзницею Сербії в ці роки була Болгарія; Стефан Душан навіть одружився з сестрою болгарського царя.

Однак після смерті Стефана Душана з другої половини 1350-х років почався розпад його держави. Розпадалася і Болгарія: з 1363 р. фактично існували три незалежні болгарські держави – Тирновська, Відинська і Добруджа.

Війни балканських країн між собою, відцентрові тенденції та усобиці всередині кожної з них відбувалися в умовах постійної агресії турків-османів. Час для спільної відсічі християн туркам-османам було втрачено. Незважаючи на неухильне скорочення території своєї держави та її уразливість, візантійські імператори продовжували витрачати шалені кошти на потреби свого двору, урочисті зустрічі іноземних послів, підкуп та багаті подарунки іноземним правителям. У цих умовах завоювання Візантії та інших балканських держав було для турків лише справою часу.

Після захоплення османами Фракії вони у 1365 р. зробили своєю столицею фракійське місто Адріанополь. У 1396 р. турки підкорили всю Болгарію, вже захопивши багато візантійських і сербських земель. До кінця XIV ст. у складі Ромейської імперії залишилися лише Константинополь та деякі території у Фракії, Пелопоннесі й на егейських островах. Остаточний розгром Візантії та Сербії, які вже визнали себе васалами турків, тимчасово відстрочило лише вторгнення у 1402 р. до Малої Азії військ Тимура (див. п. 13.6).

У таких умовах серед царедворців, ромейської аристократії та купців почали поширюватися як туркофільські, так і латинофільські настрої.

Уже з 1330-х років візантійські імператори подорожували на Захід самі й відправляли послів з метою отримати військову та фінансову допомогу. Відверто принижуючи свій титул та зраджуючи традиціям, підданним, вірі, *Іоанн V Палеолог* у 1336 р. під час перебування в Європі прийняв католицтво. Він був затриманий за борги держави у Венеції і продовжив подорож лише тоді, коли

надіслали гроші. Інший візантійський імператор *Мануїл II* з 1399 р. також виїхав із Константинополя до західних країн. Він зробив це в умовах османської облоги столиці, два роки провів у Парижі при дворі божевільного короля *Карла VI*, який не міг допомогти навіть собі.

Останньою реальною спробою розгромити османів став хрестовий похід проти них у 1396 р. Хоча в цьому поході під проводом угорського короля і майбутнього правителя Священної Римської імперії *Сигізмунда* брали участь лицарі з багатьох європейських країн, османи перемогли їх у битві при Нікополі.

Надії візантійських імператорів на Захід виявилися марними. Але заради спасіння уламків своєї держави в 1438–1439 рр. на Ферраро-Флорентійському соборі візантійські делегати погодилися на унію між православною та католицькою церквами (рис. 11.7). Вони визнали верховенство папи, існування чистилища, західний Символ віри. Учасником собору був візантійський імператор *Іоанн VIII Палеолог*, який залишався в Італії цілих два роки. Символом його повного приниження стало те, що під час проголошення у 1439 р. унії він, як і більшість інших візантійських делегатів собору, став навколішки перед Папою Римським Євгенієм IV та поцілував йому руку.

Проте у Візантії, як і в інших православних землях, рішень Ферраро-Флорентійського собору не визнали. Як і попереджали критики унії, реальної допомоги із Заходу Візантія не дочекалася.

Більшість ромеїв поділяла думку, що краще зберегти віру, ніж державу. Стало традицією вважати гаслом ромеїв останніх років існування їхньої імперії фразу «Краще турецька чалма, ніж латинська тіара». Насправді вже під час останнього штурму Константинополя турками у 1453 р. її промовив візантійський дипломат, великий дука (адмірал) *Лука Нотара*. Він сказав: «Краще

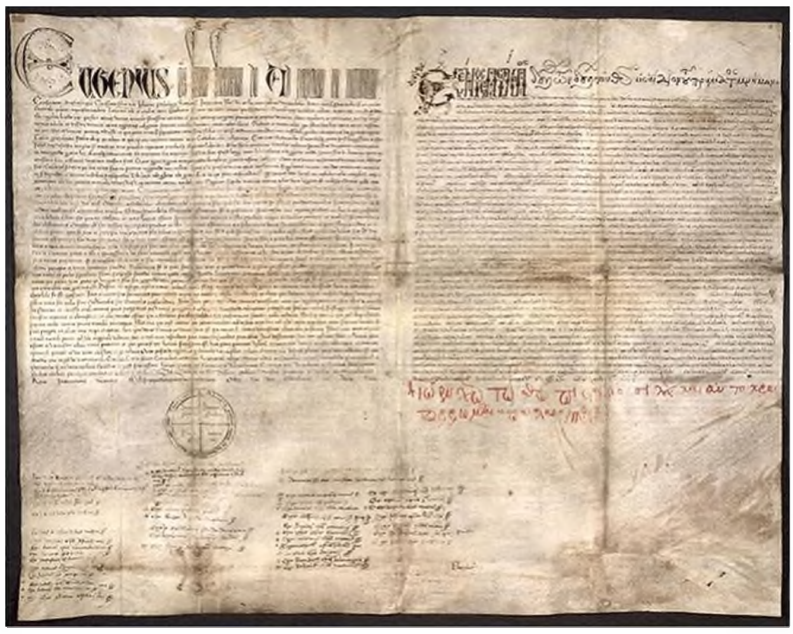

Рис. 11.7. Текст Флорентійської унії 1439 р. двома мовами – латиною і грецькою (Британська бібліотека)

побачити серед міста царюючу турецьку чалму, ніж латинську тіару». Незважаючи на це, Лука Нотара відчайдушно бився проти турків і був страчений, коли потрапив у полон. При цьому він одночасно був підданним Генуї і Венеції, а в генуезьких та венеціанських банках зберігав свої гроші. Саме туди, до Венеції, виїхала його дочка.

Отже, основними причинами втрати балканськими державами своєї незалежності є:

1) амбітна і нездійснена зовнішньополітична програма відродженої у 1261 р. Візантійської імперії;
2) запеклі війни балканських країн одна з одною та гостра внутрішньополітична боротьба феодальних кланів всередині кожної з них;
3) агресія турків-османів і їхня більш досконала воєнна організація;
4) політика західних держав та католицької церкви, які використовували складну для Візантії ситуацію для отримання високих прибутків від торгівлі та нав'язування їй церковної унії, видкинутої греками.

Якими були міжнародні наслідки захоплення турками Константинополя у 1453 р.?

29 травня 1453 р. після третьої облоги і тривалого штурму потрійних стін майже 200-тисячна турецька армія султана Мехмеда II захопила Константинополь (рис. 11.8). Сили були нерівні: приречена столиця мала для захисту всього 7 тис. ромейських солдатів та іноземних найманців.

Навіть командувачем оборони константинопольських мурів було призначено генуезького полководця *Джованні Джустініані*. Про добру якість підготовки візантійських найманців свідчить морський бій 20 квітня 1453 р., коли всього три генуезькі галери підпалили «рідким вогнем» майже третину турецького флоту зі 150 кораблів і перекинули з острова Хіос до Константинополя продовольство та підкріплення. Загинуло більш ніж 10 тис. досвідчених турецьких моряків, проте це був останній воєнний успіх захисників. Уже через дві доби 22 квітня Мехмед II наказав зробити багатокілометровий дерев'яний настил, змазати його та катки жиром і перетягнути флот із 80 кораблів у затоку Золотий Ріг. Удар з цього найменше захищеного боку ромеї витримати вже не могли.

Останній імператор Візантії напівгрек-напівсерб *Костянтин XI* (1449–1453) не шукав можливості для втечі. Він бився до останнього і героїчно загинув у бою[1]. У місті до початку облоги знаходилося близько 70 тис. мешканців,

1 Пізніше серед греків поширилася легенда про «Мармурового імператора»: ніби Костянтин XI не був убитий під час битви, а став каменем, оскільки жадав помсти. Одного дня цей «Мармуровий імператор» оживе й поверне Константинополь грекам. Насправді відрізана голова імператора була виставлена, щоб її побачили переможці, а тіло поховали з почестями на знак поваги.

11.8. Штурм стін Константинополя у 1453 р. (картина Філіпа де Мазероля, третя чверть XV ст.)

багато з них під час триденного розграбування було знищено або продано в рабство. Константинополь став столицею Османської імперії. Ця назва до 1930 р. офіційно використовувалася разом із турецькою Істанбул або Стамбул.

Падіння Константинополя у 1453 р. мало такі міжнародні наслідки:

1. Було остаточно ліквідовано Візантійську імперію, яка протягом тисячі років позиціонувала себе як геополітичне продовження Римської.
2. Ця подія відкрила туркам-османам шлях для подальшої агресії в західному та південному напрямках – джерела постійної загрози країнам християнської Європи[1].
3. Експансія турків-османів остаточно змінила напрямок торговельних шляхів європейців, прискорила пошук останніми альтернативних маршрутів на Схід, зокрема в західному напрямку, що стало незабаром однією з причин відкриття Америки.
4. Після падіння Константинополя багато ромеїв переїхали в інші країни Європи, перенесли до них еллінську наукову, мистецьку, літературну спадщину, що прискорило культурний розвиток Заходу, сприяло успіхам Ренессансу.

1 У другій половині XV ст. османи завоювали майже весь Балканський півострів, зокрема Боснію, Герцеговину, і з 1463 р. почали активні набіги та вторгнення в Хорватію і Угорщину, які з 1102 р. перебували в особистій унії. Ця унія розпалася лише в 1526 р. після розгрому турками Угорського королівства.

Контрольні запитання

1. Якими були основні етапи зовнішньої політики Візантійської держави?
2. Чому візантійська дипломатія тривалий час вважалася зразком для інших держав Європи?
3. У чому полягають особливості імперської доктрини Юстиніана I?
4. Які міжнародні наслідки мали війни Юстиніана I?
5. Як арабські вторгнення у VII – першій половині IX ст. змінили кордони Візантійської імперії на півдні та на сході?
6. Які міжнародні наслідки мало завоювання слов'янами Балканського півострова?
7. Як удосконалювалися дипломатичний протокол та етикет за часів Македонської династії?
8. Які територіальні зміни відбулися за часів правління імператорів Македонської династії?
9. Що викликало загострення відносин Візантії та Заходу в XI–XIII ст.?
10. Чому балканські держави в XIV – першій половині XV ст. втратили свою незалежність?
11. Які міжнародні наслідки мало захоплення турками Константинополя у 1453 р.?

Список літератури

Зінченко А. Історія дипломатії від давнини до початку нового часу : навч. посіб. Вінниця : Нова книга, 2002. 564 с.

Історія Візантії. Вступ до візантиністики / за ред. С. Б. Сорочана і Л. В. Войтовича. Львів : Апріорі, 2011. 880 с.

Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX століття) : курс лекцій : навчальний посібник / В. І. Яровий та ін. ; за ред. В. І. Ярового. Вид. 3-тє. Київ : Либідь, 2009. 632 с.

Історія міжнародних відносин : підручник / Алєксєєнко І. В., Маргулов А. Х., Єремєєва І. А., Несправа М. В. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2020. 228 с.

Лиман С. І., Сорочан С. Б. Візантія і Русь у працях істориків українських земель Російської імперії в 1804–1874 гг. *Слов'янські обрії.* Вип. 1. Київ, 2006. С. 471–478.

Острогорський Ґ. Історія Візантії / пер. з нім. Анатолія Онишка. Львів : Літопис, 2002. 608 с.

Рубель В. А. Історія Середньовічного Сходу. Київ : Либідь, 2002. 624 с.

Haldon J. Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565–1204. London : University College London Press, 1999. 336 p.

Fine J. The Late Medieval Balkans, A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest. University of Michigan Press, 1994. 704 p.

Browning R. Justinian and Theodora. Piscataway : Gorgias Press, 2003. 196 p.

Evans J. A. S. The Age of Justinian: The Circumstances of Imperial Power. London : Routledge, 1996. 346 p.

Prokopios. The Wars of Justinian / trans. by H. B. Dewing, revised by A. Kaldellis. Indianapolis : Hackett Publishing Company, Inc., 2014. 642 p.

The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars AD 363–628 / compiled and ed. by Michael H. Dodgeon, Samuel N. C. Lieu. N. Y. : Routledge, 2002. 408 p.

РОЗДІЛ 12

Зовнішня політика та дипломатія Русі й Галицько-Волинської держави

12.1. Виникнення ранньоукраїнської держави – Київська Русь
12.2. Дипломатія Київської Русі
12.3. Міжнародне становище Русі доби феодальної роздробленості
12.4. Монгольська навала на Русь та її наслідки
12.5. Галицько-Волинська держава в міждержавних відносинах другої половини XIII–XIV ст. Початок Литовської доби України
12.6. Міжнародне становище Північно-Східної Русі в XIII–XV ст.

12.1. Виникнення ранньоукраїнської держави – Київська Русь

Які міжнародні процеси зумовили виникнення Київської Русі?

Впливовим актором у міжнародних відносинах Середньовіччя з виникнення у 862 р. її державності стала Русь. Саме Русь заклала підгрунтя державницьких та дипломатичних традицій українців. Саме від київських князів ранньосередньовічної Русі походять державний герб України, національна грошова одиниця – гривня, а найголовніше – Київ як політичний, культурний та історичний центр сучасної Української держави.

Ця держава утворилася внаслідок складних етнополітичних процесів, формування на території Східної Європи різних слов'янських племен, які мешкали поряд із фінно-угорськими народами. За назвою її столиці Київ[1] (з 882 р.) Русь домонгольського періоду в науковій літературі зазвичай називають *Київська Русь* або *Київська держава*. Утворення Київської Русі стало результатом державотворчої діяльності східнослов'янських племен, які консолідувалися довкола племінного союзу полян з центром у Києві.

Виникнення Київської Русі зумовили такі фактори:

1) взаємодія різних слов'янських племен (полян, древлян, кривичів, дреговичів, в'ятичів та ін.), що сприяло їх об'єднанню та формуванню загальної східнослов'янської ідентичності;

1 Легендарна традиція стверджує, що місто заснував правитель східнослов'янського племені полян *Кий*. Разом з ним родоначальниками полян літописи називають його братів – *Щека* та *Хорива* й сестру *Либідь*.

2) необхідність протистояти нападам степових кочівників та організовувати вторгнення у їхні володіння та на територію багатої Візантії;
3) вигідне географічне положення східнослов'янських земель на торгових і культурних шляхах із Центральної Європи та Скандинавії до Візантії та Середньої Азії (річкові шляхи «з варяг у греки» й «з варяг у перси»);
4) важливу роль у формуванні давньоруської державності відіграли скандинавські вікінги («варяги»). Вони не тільки були тісно пов'язані з міжнародною торгівлею, а й підтримували політичні зв'язки з місцевими племенами, яким принесли нову військову організацію та ідеї про державний устрій – єдину князівську владу.

Першим князем єдиної Русі став *Рюрик*. Слов'янські та фінські племена запросили його як ватажка найманої варязької дружини правити їхніми землями[1]. Про це повідомляє найдавніший руський літопис «Повість минулих літ». *Рюрик* започаткував династію Рюриковичів, представники якої правили на Русі та в Московії з 862 по 1598 рр. Його син *Олег Віщий* у 882 р. переніс столицю до Києва, і цей статус місто зберігало до 1243 р.[2]

Різні літописні зводи «Повісті минулих літ» («ПМЛ») по-різному вказують, де була перша столиця *Рюрика.* У Лаврентіївському списку «ПМЛ» (XIV ст.) нею названо Новгород, а в Іпатіївському списку «ПМЛ» (XV ст.) йдеться про те, що спочатку Рюрик став князем у Ладозі (862), і лише з 864 р. зробив своєю другою столицею Новгород.

Згідно з літописною традицією він був запрошений на князювання разом із братами *Синеусом* і *Труворо*м, а після їхньої швидкої смерті зосередив у руках всю повноту влади. Багато вчених спростовують факт існування Синеуса і Трувора.

Етнотопонім «Русь» походить, швидше за все, від назви скандинавського племені, яким правив Рюрик, і в землях східних слов'ян він спочатку став позначенням привілейованого військового союзу. Військові трофеї разом з торговими прибутками та даниною мотивували Рюриковичів та їхні дружини на активну зовнішню політику.

У тексті Лаврентіївського списку «ПМЛ» про «покликання варягів» йдеться: «Відправили за море до Варяг, до Русі, бо вони звалися Варяги – Русь...». За найбільш поширеною («норманською») версією сучасних дослідників слово «русь» запозичене східними слов'янами з фінської мови, де цим словом

1 Така практика запрошення найманих загонів для захисту своїх територій та подолання внутрішньої політичної анархії не була рідкістю для середньовічної Європи. Відповідно до теорії автохтонного розвитку Русі ще до запрошення варягів у східних слов'ян існували протодержавні утворення, зокрема в Подніпров'ї, Галичині, на Волині.

2 У Києві *Олег* убив князів *Аскольда* та *Діра*, яких ще Рюрик відправив до Константинополя, а вони замість мандрівки до Візантії захопили владу над полянами.

(ruotsi) позначали вихідців із тих земель, які потім стануть Швецією. У землях східних слов'ян етнонім «русь» набув нового соціально-політичного сенсу на позначення верстви військово-торговельної аристократії, якій місцеве населення сплачувало дань.

Якими були основні вектори зовнішньої політики Київської Русі до початку XI ст.?

Уже в перші десятиліття існування Русі визначилися головні вектори її зовнішньої політики:

1) вторгнення до Візантії заради трофеїв та укладання договорів про пільги в торгівлі для руських купців;
2) війни із Хазарським каганатом, якому частина слов'янських племен платила данину;
3) зіткнення з тюркомовними кочівниками печенігами.

Відносини Русі з візантійцями, хозарами, печенігами мали свої особливості.

Візантія тривалий час була об'єктом набігів та пограбувань з боку східнослов'янських дружин (IX–XII ст.)[1]. Наприклад, у 860 р. під час війни ромеїв проти арабів руси на 200 кораблях здійснили напад на околиці Константинополя. Як повідомляє про це *патріарх Фотій* у «Другій гомілії» (проповіді), вони «розграбували його околиці, розорили передмістя, люто перебили схоплених і безкарно оточили все місто», але відступили самі.

На відміну від Фотія, очевидця подій, пізніші візантійські хроніки (наприклад, «Хроніка продовжувача Георгія Амартола») та «Повість минулих літ» пов'язують відступ русів, по-перше, з поверненням з арабського фронту візантійської армії, по-друге, з тим, що в море опустили «божественну ризу святої Богородиці» (мафорій Богородиці – *А.П.*), після чого розігрався шторм, від якого загинули кораблі русів. Щоправда, кораблі були невеликі. Сучасні дослідники доводять, що кожен такий «корабель» містив у середньому 5–6 осіб. Тому, коли в 1043 р. флот русів із 400 човнів напав на Візантію, чисельність нападників була трохи більше ніж 2 тис. осіб.

Під час русько-візантійської війни 907 р. князь *Олег* на знак перемоги прибив до воріт Константинополя свій щит, уклав з ромеями мир (див. нижче).

Інший вектор зовнішньої політики Русі – її відносини з хозарами. Хазарський каганат був потужною державою, яка існувала із середини VII до середини X ст. на великій території Південно-Східної Європи, Закавказзя і

---

1 Візантійський історик X ст. *Лев Диякон* першим зі своїх співвітчизників став ототожнювати русів із «тавроскіфами», з легендарним народом «Гогом та Магогом», які підуть згідно з релігійними книгами проти «народу Божого». Лев Диякон писав: «...цей народ безрозсудний, хоробрий, войовничий і могутній, він здійснює напади проти всіх сусідніх племен», а його представники ніколи не здаються ворогам навіть переможеними, воліючи вбивати себе.

сучасного Західного Казахстану. Ще до утворення Русі хозари підкорили частину східнослов'янських племен. Тому Русь і Хазарський каганат були непримиренними ворогами, а війни русичів проти хозар – визвольною боротьбою. Після заняття 882 р. Києва князь Олег заборонив полянам платити данину хазарам. Це загострило двосторонні відносини.

Протягом X ст. Русь кілька разів воювала проти хозарів. Особливо катастрофічні поразки Хозарський каганат зазнав від київських князів *Святослава Ігоровича* у 965–969 рр. та *Володимира Святославовича* у 985 р., після чого припинив своє існування. За традицією кінцем Хозарського каганату вважаються події русько-хозарської війни 969 р., виграної Святославом. Проте уламки хозарської державності ще існували й після переможного походу проти хозар князя Володимира в 985 р.

Під час війни з хозарами в гирлі річки Кубань і в східній частині Криму було засновано руське Тмутараканське князівство (X–XI ст.). Воно було дуже строкате за своїм етнічним складом.

Розгром хозар посилив геополітичне значення у Східній Європі тюркомовних кочівників – печенігів. Вони осіли в північному Причорномор'ї у другій половині IX ст., а наступного століття кочували на великому просторі між Дунаєм та Волгою. Печеніги перешкоджали торгівлі на шляху «з варягів у греки» і чинили напади на руські князівства. При цьому Візантія використовувала союз із печенігами, яким платила золотом, для захисту від нападів руських князів[1]. Русько-печенізькі війни 968–1036 рр. тривали зі змінним успіхом і закінчилися повною перемогою Русі.

> Ці війни і почалися, і завершилися під Києвом. У 968 р. печеніги розпочали першу облогу Києва, але були відкинуті князем *Святославом Ігоровичем*, який повернувся з переможного походу з Болгарії. Після другого повернення з Балкан, де він воював уже в союзі з підкореними ним болгарами, Святослав потрапив у засідку печенігів і загинув у 972 р. біля дніпровських порогів. Печенізький князь *Куря* зробив із черепа вбитого Святослава чашу для бенкетів. Печеніги були заздалегідь попереджені візантійцями про маршрут походу київського князя. «Повість минулих літ» пояснює цю загибель тим, що Святослав відкинув прохання матері княгині *Ольги* прийняти хрещення. У 1036 р. печеніги були остаточно розгромлені *Ярославом Мудрим* під час їхнього чергового невдалого нападу на Київ.

Боротьба та взаємодія з країнами Центральної Європи (Польщею, Угорщиною та ін.) стали розгортатися лише з другої половини X ст. Перша війна

---

1 Про необхідність використовувати печенігів для стримування військової могутності Русі писав у середині X ст. у своїй праці «Про управління імперією» візантійський імператор *Костянтин VII Багрянородний*. Він радив робити це «за допомогою послань і дарів», тобто підкупу печенізьких вождів та данини їхньому племінному союзу.

між Руссю та Польщею сталася у 981 році. Київський князь Володимир Святославич приєднав до Русі Червенські міста у верхній течії рік Західний Буг та Сан. Як повідомляє «Повість минулих літ», Володимир зайняв Перемишль, Червен «та інші міста, які і досі під Руссю». У подальшому періоди взаємної руcько-польської ворожнечі змінювалися тривалими періодами мирної взаємодії (див. п. 12.2).

Вторгнення угорців у Південно-Західну Русь почалися ще у 898 р., але вони були обмежені територією на схід від Карпат. Угорці на той час ще остаточно не осіли на зайнятій ними території в Паннонії. Вони робили грабіжницькі напади по всьому периметру своїх володінь, у тому числі в Західну Європу (див. п. 8.5). У другій половині X ст. експансія угорців слабшає. Вона

Рис. 12.1. Київська Русь у X – на початку XII ст.

стала активнішою вже у XII столітті у зв'язку з процесом політичної роздробленості Русі (див. п. 12.3).

Вдалі війни проти сусідів зумовили значне розширення території Русі (рис. 12.1). У другій половині IX–XI ст., коли Західна та Центральна Європа вступили у період політичної роздробленості, Київська держава стала могутнім актором міжнародних відносин, союзу з якою шукали багато країн.

12.2. Дипломатія Київської Русі

Які засоби дипломатії використовували київські князі?

Крім війн із сусідами та Візантією, Русь використовувала для взаємодії з ними й засоби дипломатії. Серед цих засобів головними були:

1) прийом та відправлення посольств;
2) проведення переговорів;
3) дипломатичне листування;
4) укладання міжнародних договорів;
5) шлюбна дипломатія.

Найбільший вплив на культуру, віру, освіту, політичну структуру, міжнародну торгівлю Київської Русі справила Візантія. Ромеї прагнули використати військову міць київських князів для своїх цілей. Завданням Візантії було не лише дати відсіч небезпечним ворогам із півночі, а й нейтралізувати їх укладанням договорів і поширенням серед них християнства.

Результатом двосторонніх дипломатичних контактів стало:

- підписання з початку X ст. кількох торгових і військово-політичних договорів, вигідних руським купцям і князям;
- хрещення в 988 р. Русі за обрядом східної церкви та створення в ній ромеями церковної ієрархії;
- дипломатичні шлюби між представниками правлячих династій двох держав.

У зв'язку з вигідним збутом у Константинополі основних товарів експорту Стародавньої Русі (рабів, хутра, зерна, меду) київські князі вимагали пільг у торгівлі з Візантією. Вони відображені в договорах, скріплених клятвами за християнським та за язичницьким обрядами. Так, після перемоги в 907 р. князя *Олега*[1] (рис. 12.2) сторони підписали у 911 році вигідний для Русі торговий договір («договір Олега»). Він надавав руським купцям право

1 Багато дослідників заперечують факт підписання у 907 р. русько-візантійського торгового договору, хоча про нього йдеться в «Повісті минулих літ». Відповідно до нього руські купці могли селитися в одному з кварталів Константинополя, прибувати у кількості не більше ніж 50 осіб одночасно.

Рис. 12.2. Похід русів на Константинополь у 907 р. (мініатюра з Радзивілівського літопису)

безмитної торгівлі у Візантії, можливість їх проживання в Константинополі до півроку за рахунок візантійської сторони тощо.

Договір 944 р. («договір Ігоря») (рис. 12.3) завершив чергову русько-візантійську війну, у якій Русь втратила від «грецького вогню» значну частину флоту. Він передбачав у разі потреби військову допомогу ромеям з боку Русі, регламентував терміни та умови перебування руських послів і купців у Константинополі (за обов'язкової наявності особливих князівських грамот). Делегація Русі під час підписання договору складалася з 50 осіб (24 посли від князя, членів його сім'ї, родичів, від бояр та 26 купців відповідно)[1].

За результатами ще двох воєн були підписані:

- договір 971 р., за яким Русь зобов'язалася не нападати на Візантію і захищати її в разі нападу інших держав;
- договір 1043 р., який знову встановлював двосторонні союзницькі відносини.

Рис. 12.3. Князь Ігор у 944 р. приймає візантійських та руських послів (мініатюра XV ст. з Радзивілівського літопису)

1 Візантійська влада зобов'язалася охороняти руських послів та купців за умови наявності в них спеціальних золотих печаток послів і срібних печаток купців. За договором 944 р. вони повинні були ще мати особливі грамоти київського князя.

Важливою перемогою візантійської дипломатії було хрещення Русі у 988 р. Першою християнкою серед правителів Київської держави стала княгиня *Ольга*. Приблизно у 955 р. вона здійснила подорож до Константинополя, охрестилася та прийняла хресне ім'я Олена. Візантійський двір сподівався через хрещення Русі поставити її у васальну залежність. У 986 р. в розпал чергової усобиці у Візантії до київського князя *Володимира Святославовича* прибуло посольство візантійського імператора *Василя II*. Посли просили про допомогу у боротьбі з бунтівниками замість чого пропонували йому за дружину сестру імператора *Анну*, щоправда, за умови хрещення князя. Володимир відправив війська на допомогу імператору, чим врятував його, проте Василь II не поспішав виконувати свої обіцянки. Тоді Володимир повів війська до Криму, обложив і захопив у 988 чи у 989 р. добре укріплену стратегічно важливу фортецю Херсонес (Херсон, Корсунь) (рис. 12.4). У цих умовах візантійський імператор відправив Володимиру послів, сестру Анну, сам Володимир тоді ж хрестився в Херсонесі, а після повернення хрестив киян. Офіційною датою початку християнізації Русі вважається 988 р., але, швидше за все, ця подія сталася між 988 і 991 роками.

Хрещення Русі відіграло важливу роль у поширенні тут нової культури, освіти, сприяло ментальній консолідації східнослов'янських племен та посилило міжнародний авторитет Київської держави.

У подальшому неодноразово укладалися династичні шлюби між представниками руської та візантійської правлячих династій.

Чому князь Ярослав Мудрий вважається визначним дипломатом свого часу?

Сином і наступником Володимира Святославовича був Великий князь Київський Ярослав Мудрий (1016–1054). За часів його правління Русь досягла

Рис. 12.4. Похід князя Володимира на Корсунь у 988 р. (мініатюра XV ст. з Радзивілівського літопису)

найбільшої могутності. Спочатку князь ростовський, потім новгородський, Ярослав за допомогою зброї отримав київський великокнязівський престол.

Щоб захопити київський престол Ярослав воював проти свого батька князя Володимира, здійснював у Новгороді репресії проти місцевої аристократії, яка організувала повстання проти найнятих ним варягів після масових насильств над місцевими жінками. А, коли батько помер, Ярослав ще чотири роки (1015–1019) бився в міжусобній війні за престол проти свого брата київського князя *Святополка Окаянного*. Останній знищив у боротьбі за владу трьох своїх братів (*Бориса, Гліба, Святослава*) і запросив на допомогу печенігів та польського короля *Болеслава I Хороброго*, на дочці якого одружився. Ярослав, своєю чергою, традиційно спирався на збройну допомогу варягів.

Так війна за руський великокнязівський престол перетворилася на гострий міжнародний конфлікт, у якому переміг Ярослав. Розгромлений Святополк втік до печенігів і, згідно з текстом «ПМЛ», збожеволів. Убиті ним брати Борис і Гліб були канонізовані як перші руські святі мученики, а Святополк за цей злочин отримав прізвисько Окаянний.

Майже за сорок років свого правління[1] князь Ярослав значною мірою зміцнив позиції своєї держави на міжнародній арені (табл. 12.1). Він робив це не стільки завдяки вдалим війнам проти чуді, поляків, печенігів та інших, скільки завдяки вмілій дипломатії.

Ярослав уклав кілька вигідних міжнародних договорів, зокрема з Польщею, Візантією, країнами Північної та Західної Європи, надавав притулок членам скинутих іноземних королівських родин, активно використовував шлюбну дипломатію, за що отримав прізвисько Тесть Європи. Сам Ярослав одружився на шведській принцесі, синів одружив на представницях візантійської, німецької, польської правлячих династій, а трьох дочок видав заміж за угорського, норвезького і французького королів.

Майбутню дружину князя Ярослава принцесу Інгігерду батьки спочатку збиралися видати заміж за норвезького короля *Олафа II*. Однак, коли той приїхав за нею на кордон, його обдурили: Олаф II не дочекався нареченої, а норвезькі посли з'ясували, що ще за кілька місяців до цього всупереч домовленості Інгігерду відправили до князя Ярослава на Русь, бо це вважалося більш вигідним. Інгігерда (у православ'ї – Ірина) активно впливала на міжнародні відносини. Вона допомогала чоловіку підтримувала зв'язки з країнами Скандинавії, брала участь у міжнародних переговорах, навіть очолювала війська.

Шлюбна дипломатія Ярослава мала свої обмеження. Відомий український історик XIX ст. і фахівець у галузі руско-польських відносин доби Середньо-

1 Першу половину свого правління (до 1036 р.) Ярослав знаходився переважно у Новгороді, а не в Києві.

Таблиця 12.1. Головні воєнні перемоги та дипломатичні дії Ярослава Мудрого

Воєнні перемоги	Дипломатичні дії
Переміг чудь і заснував місто Юр'єв (1030)	Після поразки від хозарів та свого брата тмутараканського, згодом чернігівського князя *Мстислава* поділив з ним за договором землі по Дніпру (1026)
Переміг Польщу і повернув Русі Червенські міста, захоплені у 1018 р. Болеславом I (1030–1031)	Після поразки в русько-візантійській війні 1043 р. було поновлено союз з Ромейською імперією (1046)
Остаточно розгромив печенігів (1036). На честь перемоги над печенігами був побудований Софійський собор, який до монгольської навали вважався головною церквою Київської Русі і місцем поховання великих князів Похід на балтійське племя ятвягів (1038)	Обмін посольствами зі Священною Римською імперією (1031, 1040, 1043) Надавав притулок біглим королям та принцам (польському князю *Безпріму*, норвезькому королю *Харальду III Суворому*), допомогав повернути владу польському князю *Казимиру I* (1042) ***Шлюбна дипломатія Ярослава Мудрого***
Походи на Литву (1040, 1046)	Одружився з *Інгігердою*, дочкою шведського короля *Олафа* (1019). Одружив синів: на дочці візантійського імператора Костянтина IX Мономаха, на родичці імператора Генріха III, на сестрі польського короля Казимира I, на дочці графа Леопольда Австрійського Видав заміж дочок: за угорського короля Андраша I, за норвезького короля Харальда Суворого, за французького короля Генріха I

віччя *І. А. Лінниченко* писав, що існуючий на Русі звичай при видачі заміж за іноземного принца руської княжни одержувати в придане лише рухоме майно обумовив той факт, що ця юридична невідчужуваність руських земель істотно знижувала політичне значення князівських русько-польських шлюбів. Ініціатива шлюбних союзів йшла частіше з Польщі на Русь, ніж навпаки. Усього ж із середини XI до кінця XIII ст. польські та руські правлячі династії 15 разів укладали династичні шлюби. Цей висновок І. А. Лінниченка відповідає даним джерел. Наприклад, середньовічний хроніст Галл Анонім, автор найдавнішої польської хроніки повідомляє, що Болеслав Хоробрий навіть почав війну з Руссю через відмову князя Ярослава видати за Болеслава свою сестру.

Найдовшим в усіх сенсах цього слова був шлях до шлюбу дочки Ярослава Мудрого *Анни* (рис. 12.5). Щоб могутній київський князь погодився на її шлюб зі слабким непопулярним французьким королем *Генріхом I* останньому

Рис. 12.5. Зліва – гравюра з книги Франсуа Мезере «Історія Франції» (1640) із зображенням королеви Франції Анни Київської, справа – укладання шлюбу Анни Ярославни і короля Генріха I (мініатюра «Хроніки Сен-Дені», XIV ст.).

знадобилося двічі організовувати посольства до Києва. Французький король розраховував на підтримку Русі для спільної боротьби проти Священної Римської імперії. Здобувши гарну освіту, Анна приємно здивувала неписьменних баронів і лицарів Генріха I. Прибувши у 1050 р. до Франції, вона активно впливала на зовнішню та внутрішню політику своєї другої батьківщини, підписувала державні акти, а після смерті чоловіка у 1060–1069 рр. була опікункою свого малолітнього сина Філіпа I.

Активна шлюбна дипломатія, яку використовував Ярослав Мудрий, була свідченням могутності Русі, зростання її впливу в Європі. Цьому сприяли й нові укладені союзи. Проте втілити свій головний геополітичний проєкт – укласти зі Священною Римською імперією воєнний союз для війни проти Польщі Ярославу не вдалося[1].

Свідченням зміцнення Русі стало й те, що у 1051 р. Ярослав вирішив звільнитися від церковної опіки Візантії й організував обрання шостим митрополитом не грека, а русича *Іларіона Київського*. Як повідомляється в «Повісті

1 Руське посольство у 1043 р. було відправлено в Німеччину саме з цією пропозицією. Від імені Ярослава посли пропонували імператору *Генріху III* шлюб з руською княжною. Проте Генріх III віддавав пріоритет підкоренню Італії, не бачив сенсу починати війну проти Польщі, відмовив руським послам й у 1043 р. одружився на дочці герцога Аквітанії.

минулих літ», «поставив Ярослав Ларіона митрополитом, русина, у святій Софії, зібравши єпископів». Проте всі наступні київські митрополити з 1054 р. до сер. XII ст. вже знову були греками.

12.3. Міжнародне становище Русі доби феодальної роздробленості

Яким було міжнародне становище Русі у другій половині XI – на початку XIII ст.?

За Ярослава Мудрого Русь досягла найбільшої могутності, але після його смерті почався поступовий процес політичної роздробленості держави. Як і в інших частинах Європи феодалізація призвела до часткового чи повного відокремлення окремих князівств від великого київського князя як носія єдиної верховної влади. У XII ст. в різний час на Русі вже існувало від 13 до 18 фактично незалежних князівств («земель»).

Ці нові політичні процеси значною мірою впливали на міжнародне становище Русі. Характерними його ознаками у другій половині XI – на початку XIII ст. були:

1. Міжусобні війни між окремими руськими князівствами, під час яких сторони запрошували війська інших держав.
2. Формування схеми дипломатичних відносин між цими князівствами для мирного врегулювання їхніх конфліктів.
3. Загроза Русі з боку нового актора міжнародних відносин – кочових половецьких племен, які контролювали величезну територію від Дунаю до Іртиша.
4. Пожвавлення міжнародної торгівлі з країнами Північної та Західної Європи.
5. Удосконалення правового статусу послів.

У переговорах брали участь самі князі або їхні посли, серед яких іноді були священники. Посли користувалися правом недоторканності і за звичаями того часу отримували їжу, коней, візки за рахунок князівства, в якому перебували. Тексти договорів мали назви «хресні грамоти», оскільки скріплялися хресним целуванням. Як і в інших країнах Європи, присягу приносили не лише на хрестах із хресним цілуванням, а й на мощах або біля гробниці святого. Якщо посол кидав «хресні грамоти» на землю чи на підлогу, це означало розірвання договору. Звичайною була загальноєвропейська практика брати заручників, давньослов'янською – «талів». Такі талі були родичами князів.

Право недоторканності послів було досить актуальне в умовах постійних феодальних війн. За договором Новгорода з о. Готланд і з німецькими містами 1189 рр. за вбивство новгородського посла «за морем» або німецького посла

в Новгороді передбачено штраф 20 грн сріблом – найвище грошове стягнення (для порівняння: за вбивство купця – 10 грн). Двадцять гривень платили і за вбивство членів посольства – «попів» та «талей» (заручників). Так само й Смоленський договір 1229 р. (див. вище) за вбивство посла встановлював подвійну плату («віру») 20 грн сріблом.

Міжусобні війни руських князів спричинювали розорення Русі, робили її об'єктом для вторгнень сусідів. Наприклад, під час міжусобної війни 1094–1097 рр. воювали один проти одного вісім князівств (!), т.зв. «триумвірат Святославичів» на чолі з князем Волинським, Чернігівським, Тмутараканським *Олегом Святославичем* проти київського князя *Святополка Ізяславича* та його союзників. Обидві коаліції запрошували на допомогу кочівників-половців, які спочатку воювали проти київського князя, а наприкінці війни – за нього.

Ця війна завершилася з'їздом у Любечі (1097). На ньому князі домовились про:

- припинення міжусобних війн;
- фактичне перетворення єдиної держави на конфедерацію самостійних князівств;
- вирішення міжкнязівських проблем не збройним шляхом, а на з'їздах (снемах);
- спільні дії усіх руських князівств проти половців.

Хоча рішення Любецького з'їзду князі закріпили спільною присягою, а всі його учасники розуміли ступінь небезпеки з боку половців, майже одразу після завершення з'їзду розпочалася нова міжусобна війна 1197–1100 рр. У цю війну з різних боків втрутились угорці і половці. Війну завершили Витичівський з'їзд 1100 р. і спільний похід руських князів проти половців. Завдяки цьому походу кочовики на тривалий час були розгромлені.

У подальшому в снемах (з'їздах) руських князів могли брати участь і половецькі хани[1]. Війни проти половців тривали фактично до монгольської навали. Відсутність єдності руських князів призводила до поразок, як це було, наприклад, у 1185 р., коли половці розгромили новгород-сіверського князя *Ігоря Святославовича*. Ця подія та заклик до єдності руських князів стали основою сюжету світового шедевра, пам'ятки давньоруської літератури поеми «Слово о полку Ігоревім» (1187).

У стриманні половців була зацікавлена також і Візантія. Впливаючи на Русь за допомогою грецького духовенства, передусім митрополитів із греків, а також династичних шлюбів, візантійські імператори укладали з київським князем антиполовецькі договори. Проте розгром хрестоносцями у 1204 р. Візантії позбавив Русь союзника.

---

1 Наприклад, на Каневський з'їзд 1193 р. приїхали не всі половецькі хани, через що рішення не були прийняти.

Останньою війною між Руссю та Візантією були походи 1116–1122 рр. київського князя *Володимира Мономаха*, онука імператора *Костянтина Мономаха* (Єдиноборця). Володимир вирішив підтримати візантійського самозванця *лже-Діогена*. Той утік на Русь, де видавав себе за вбитого сина імператора Романа IV – Лева Діогена. Володимир Мономах не лише визнав його законним імператором, а й одружив Лже-Діогена зі своєю дочкою Марією. У союзі із половцями Володимир Мономах пішов війною на Візантію. Незважаючи на загибель Лже-Діогена, війна тривала до 1123 р. Вона завершилася двостороннім договором і династичним шлюбом: син візантійського імператора Іоанна II – Олексій Комнін одружився на Добродії, онучці Володимира Мономаха. Хоча православна Візантія не схвалювала шлюби руських князів із династіями католицького Заходу, сам Володимир одружився на *Гіті Уессекській*, дочці англо-саксонського короля Гарольда II, вбитого у 1066 р. у доленосній для Англії битві при Гастінгсі (див. більш докладно п. 10.2).

12.4. Монгольська навала на Русь та її наслідки

Як вплинула на подальшу долю Північно-Східної Русі монголо-татарська навала?

Новий період історії Русі розпочався в 1237 р., коли на її територію вторглися монголо-татари. Руські князі вже билися в союзі з половцями проти нових ворогів у 1223 р. на р. Калка і зазнали тоді нищівної поразки (див. п. 14.3). Проте після цієї перемоги монголо-татари не затрималися у степу Північного Причорномор'я. Вони повернулися у Східну Європу під час великого Західного походу 1236–1242 рр. Завойовники на чолі з онуком Чингісхана, правителем західного улуса ханом *Бату* захопили Волзьку Булгарію, Половецьку орду і більшу частину Русі.

Відсутність єдності руських князівств значно полегшила монголам їх завоювання. Кожен князь намагався захищати лише свою територію. Першим містом, до якого у грудні 1237 р. підійшли війська хана Бату (Батия), була Рязань. Монголам вдалося захопити її лише за п'ять днів безперервного штурму.

Спротив русичів завойовникам яскраво відображено у відомому середньовічному літературному творі «Повість про розорення Рязані Батиєм». Її герой легендарний богатир *Євпатій Коловрат* вирушив послом до чернігівського князя (рис. 12.6). Євпатій не встиг зі своїм загоном підійти до кінця штурму, але нагнав Батия. Здійснивши напад на цілу армію завойовників, Євпатій Коловрат знищив добірні загони ворогів і навіть вбив богатиря *Хостоврула*, брата дружини Батия. Щоправда, Євпатій загинув під час бою, але бився так відчайдушно, що Батий передав його тіло русичам і дозволив поховати з почестями.

Рис. 12.6. Коловрат – у слов'ян символ руху і життя. Прізвисько легендарного богатиря Євпатія Коловрата свідчить про популярність цього символу й у християнські часи

Після Рязані монголи почали захоплювати інші руські князівства. Жодне з руських міст не здалося: дружини та ополчення билися до останньої людини. Жінки та дівчата обрізали коси, щоб з них робити канати. Діти підносили камені та стріляли з луків. Ковалі цілодобово працювали над виготовленням зброї. Проте сили були нерівні: орда Батия налічувала, за різними підрахунками, близько 500–600 тис. вояків, тоді як кожен із руських князів воював окремо.

У 1240 р. монголи захопили і розграбували Київ – найбільше місто Східної Європи. Столицю захищали загони на чолі з галицьким воєводою *Дмитром* (див. п. 12.5). Під час монгольської навали на Русь 1237–1241 рр. не були зруйновані лише північні князівства – Полоцьке, Туровське, частково постраждали Смоленське князівство і Новгородська земля. Остання завдяки вигідному геополітичному розташуванню та великій території втратила лише прикордонні поселення (наприклад, волосне містечко Торжок), але зберегла статус незалежної купецької республіки (1136–1478).

Монгольське завоювання супроводжувалося руйнуванням міст, масовою загибеллю руських людей, угоном в рабство кращих ремісників. Відбувалися й бурхливі міграційно-колонізаційні процеси, зокрема переселення значної частини руського населення в більш безпечні північно-східні землі. Ці міграційно-колонізаційні процеси в Північно-Східній Русі посилювали Володимирське, потім Московське князівство, у той час як Південно-Західній Русі була властива депопуляція.

Через монгольську навалу та розорення руських земель остаточно позначилися два вектори їх тяжіння (Південно-Західна і Північно-Східна Русь), а відповідно до цього – два вектори дипломатичних зусиль (східний і західний).

Монголи залишили на Русі руських князів, православну церкву. Від місцевого населення завойовники вимагали сплати данини, яка становила 1/10 частину всього, що вироблялося в господарстві. Це дозволяло князям залишати в себе значну частину доходів. Руські князівства зберігали свою державність, але потрапляли у васальну залежність від монголів.

Приєднання Русі до складу величезної Монгольської імперії (пізніше, з 1269 р. – незалежної Золотої Орди) призвело до того, що кожен новий руський князь повинен був відправитися за дозволом (ярликом) в ставку монголь-

Рис. 12.7. Ординські ярлики для руських князів

ських ханів. Це були дуже небезпечні подорожі, оскільки князів, які прибували до Орди, нерідко труїли, підбурювали один проти одного, змушували проходити через принизливі для християнина язичницькі обряди «очищення вогнем».

Отримані ярлики (рис. 12.7) робили руських князів васалами ординських ханів. Вони даруvалися лише за умови повної лояльності претендента, який привозив хану та членам його родини багаті подарунки й обіцяв всіляко підтримувати його зброєю. Дружини васальних руських князів використовувалися для воєнних походів Золотої Орди. Вони брали участь у міжособних війнах як на Русі, так і між різними ординськими претендентами на владу.

Крім ярлика, іншим документом русько-ординських відносин була пайца – вірча бірка у вигляді дерев'яної або металевої, іноді золотої пластини з написом хана. Її отримували ординські посли, які прибували в руські князівства. Пайца, яку на Русі називала «басма», була символом влади і наголошувала особливі повноваження посла.

12.5. Галицько-Волинська держава у міждержавних відносинах другої половини XIII–XIV ст. Початок Литовської доби України

Як утворилася Галицько-Волинська держава та якими були її відносини із сусідами?

Єдине Галицько-Волинське князівство на Русі існувало з 1199 р.[1] (рис. 12.8). Об'єднання галицьких земель (територію колишніх білих хорватів) в єдине князівство зі столицею в Галичі завершив ще у 1144 році князь *Володимирко*

1 Як слушно зауважує відомий український дослідник *М. С. Дорошко,* «Галицька земля була першою на українських теренах, яка стала на шлях самостійного розвитку, відокремившись від Києва ще у 1084 р., коли правнуки Ярослава мудрого – Рюрик, Володар та Василько Ростиславичі – за згодою свого діда, київського князя Всеволода, отримали підкарпатські землі. Виокремлення Галичини зумовлювалося вигідним географічним розташуванням, важкодоступних для степових кочових орд, наявністю стратегічно важливих торговельних шляхів на Захід, що сприяло збагаченню провідної верстви та проведенню активної закордонної політики; великими покладами стратегічної сировини того часу – солі...».

Володарович. Волинсько-Володимирське князівство (територія волинян) у другій половині XII ст. стає одним із найбільш міцних державних утворень Русі. Правителі обох князівств брали участь у феодальних війнах на теренах Київської держави та намагалися послабити центральну великокнязівську владу.

Жорстока війна тривала між першим князем єдиного Галицького князівства *Володимирко Володаровичем* та київським князем *Ізяславом Мстиславичем*. Разом із союзниками угорцями Ізяслав розгромив галичан у 1152 р. на р. Сан, а Володимирко обіцяв повернути всі волинські міста, скріпивши свою клятву цілуванням хреста. Коли він відмовився це зробити, Ізяслав Мстиславич відправив до нього свого посла нагадати про його клятви. Володимирко прогнав посла, заявивши «цей хрест малий!». Посол встиг відповісти: «Якщо хрест малий, то сила його велика», і попередив галицького князя, що «не буде він жити», якщо відступить від клятви. І, дійсно, через кілька днів Володимирко помер, посла повернули, проте новий галицький князь Ярослав Володимирович, одружений на угорській принцесі, все одне відмовився від

Рис. 12.8. Галицько-Волинська держава у XII–XIII ст.

хресної клятви батька. Спалахнула нова війна. У ній у 1154 р. переміг Ізяслав та його союзники, але в тому ж році переможець помер, що надало шанс Ярославу зміцнити своє князівство.

Єдине Галицько-Волинське князівство утворив в 1199 р. волинський князь *Роман Мстиславич* (Великий). Він приєднав Галичину під час війни проти угорців, які захопили Галицьку землю. Галицько-Волинське князівство стало міцною феодальною державою. Ця держава (зокрема, під назвою Руське королівство) існувала до 1349 р.

Роман Мстиславич воював проти половців, литовців, поляків, встановив союз із Візантією, Угорщиною, підтримував тісні зв'язки з Німеччиною, Папою Римським, був прихильником єдиної Русі та намагався подолати феодальну роздробленість. Він відмовився від пропозиції Папи Римського Інокентія III прийняти титул короля Русі (1204) та загинув у війни проти поляків (1205).

У міжусобній війні за престол, в яку втрутилися також поляки і угорці, переміг його син *Данило Романович* (1238–1264). У 1239 р. він відновив Галицько-Волинське князівство. На Русь вже здійснили напад монголи, які захопили у 1240 р. Київ. Тому Данило Романович вважається останнім самостійним київським князем (1239–1240). Саме він призначив керувати обороною Києва свого тисяцького (воєводу) *Дмитра.*

Коли монголи напали на Галицько-Волинське князівство, Данило знаходився в Угорщині, переїхав до Польщі та залишався там до завершення вторгнення. У 1241 р. Галич захопили монголи[1], але Данило за допомогою половців розбив галицьку боярську опозицію та угорсько-польських інтервентів у битві під Ярославом (1245)[2].

У нових міжнародних умовах Данило Романович був змушений визнати себе васалом монголів (1245). Незважаючи на це, він почав здійснювати зовнішньополітичний курс на утворення широкої міжнародної антимонгольської коаліції. Блискучий дипломат свого часу, він зумів укласти союзи із Польщею, Угорщиною, Мазовією і Тевтонським орденом. У 1253 р. сталася

---

1 Князям *Данилу Галицькому* та *Михайлу Чернігівському* не вдалося залучити на свій бік угорського короля *Белу IV*: він відмовився віддати свою дочку Анну заміж за синів цих князів, оскільки не хотів відкрито воювати проти монголів і сподівався на те, що війна між монголами і Руссю змусить послабленних нападників відступити, а послаблену Русь підкоритися угорцям. Проте того самого 1241 р. монголи хана Батия розгромили угорське військо у битві на річці Шайо.

2 Відомий український дослідник руссько-польських відносин доби Середньовіччя *О. Б. Головко* докладно дослідив похід у 1243–1244 рр. дружин *Данила Романовича* і його брата *Василька Романовича* до Малої Польщі, захоплення Любліна, розгром ними у Ярославській битві 1245 р. об'єднаного угорсько-польського війська. Як зазначає О. Б. Головко, здобута перемога мала особливо важливе значення, бо «нею фактично завершилася сорокарічна війна князів Данила та Василька по збиранню своєї «вотчини».

ще одна важлива міжнародна подія – від легата папи *Інокентія IV* Данило Романович прийняв титул короля Русі (рис. 12.9).

Відносини з Інокентієм IV не могли бути міцними через намагання останнього підкорити собі східну церкву та світських правителів. Папа Римський вимагав від Данила Романовича прийняти католицизм, за що обіцяв організувати хрестовий похід проти монголів. Проте похід 1254 р. проти балтійських язичників-ятвягів, у якому брав участь Данило, не перетворився на похід проти Орди. Через підтримку Римом Литви, яку папська влада підбурювала захопити Русь, Данило припинив контакти з Римом. Разом з тим він зберіг для нащадків титули: король Русі, князь всієї землі Руської, Галицької і Володимирської.

Які міжнародні чинники призвели до занепаду з другої половини XIII ст. Галицько-Волинської держави?

Об'єднання українських земель у Галицько-Волинській державі відбувалося в умовах її постійних зіткнень із сусідами, але попри війни завдяки дипломатичним та воєнним даруванням Данило Романович перетворив своє князівство на центр української державності. Галицько-Волинське князівство стало правонаступником Київської Русі.

Після смерті Данила Романовича почався поступовий занепад Галицько-Волинської держави. Вона втратила багато земель, її територію захопили монголи. Міжусобні війни спалахували навіть між Галицькою та Волинською землями. Їхні васальні відносини з монголо-татарською Золотою Ордою зберігалися до середини XIV ст. За цей час правителі Галицько-Волинського князівства реагували на міжнародні виклики в регіоні: воювали проти поляків, угорців, втручалися в справи Литви[1], для її стримування тривалий час підтримували союзницькі відносини з Тевтонським орденом.

Рис. 12.9. Герб Галицько-Волинського князівства та королівська корона Данила Галицького

1 Показовим для міжнародних відносин у Східній Європі того часу є запекла боротьба за престол Великого князівства Литовського. Син об'єднувача Литви князь *Войшелк* був убитий в 1267 чи 1268 р. під час бенкету у волинського князя *Василька Романовича* галицьким князем *Левом Даниловичем*. До цього Войшелк був новогородським князем, хрестився за католицьким та за православним обрядом, приймав чернечий постриг і жорстоко підкоряв своїх супротивників у Литві за допомогою руських князів.

Рис. 12.10. Герб Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтійського (зліва) та печатка з буквами кирилиці (праворуч)

Найнебезпечнішим супротивником князівства була сусідня Польща. У 1349 р. в Галицько-Волинське князівство вдерлася велика армія польського короля *Казимира III Великого*. Він захопив галицькі землі, воював проти Литви за Волинь, а в 1392 р. після майже півстолітніх війн Галицько-Волинське князівство остаточно припинило своє існування. За угодою 1392 р. між Польщею та Литвою поляки отримали галицькі землі, литовці – волинські.

У другій половині XIV ст. до складу Великого князівства Литовського увійшли, крім Волині, майже всі українські та білоруські землі, зокрема Чернігово-Сіверщина, Поділля, Київщина, Переяславщина. Через це держава отримала офіційну назву Велике князівство Литовське, Руське та Жемайтійське. У культурі князівства до XIV ст. панували руська мова, православ'я та кирилиця (рис. 12.10).

Із 1385 р. Велике князівство Литовське з українськими землями перебувало в особистій Кревській унії з Польським королівством, разом з ним протистояло Тевтонському ордену і брало участь у доленосній Грюнвальдській битві 1410 р. У цій битві війська Ордену зазнали поразки від польсько-литовських військ.

12.6. Міжнародне становище Північно-Східної Русі в XIII–XV ст.

Завдяки чому відбувалося посилення міжнародного впливу окремих князівств Північно-Східної Русі?

Найбільш могутніми з князівств Північно-Східної Русі тривалий час були Володимирське (Владимиро-Суздальське) князівство та Новгородська земля. Ще в домонгольську добу володимирський князь *Андрій Боголюбський* (1157–1174) присвоїв собі титул «князя всієї Русі». Хоча він був убитий

змовниками-боярами, це не зупинило процес подальшого посилення Володимирського князівства. Навіть під час монголо-татарської навали володимирська дружина у союзі з дружинами деяких інших князівств (новгородською, залишками рязанської тощо) дала у 1238 р. бій завойовникам під Коломною. Незважаючи на перемогу монголів, яких було майже в п'ять разів більше, це був другий після битви на Калці випадок, коли спільно діяли війська кількох руських князівств[1].

Зміцненню Володимирського князівства після монгольської навали сприяли такі фактори:

1) визнання монголами його правителів верховними правителями Північно-Східної Русі (титул «великих» або «старших» князів);
2) постійний міграційний потік населення з Південної Русі, розореної не лише монгольською навалою, а й князівськими усобицями;
3) відсутність спільного кордону з Литвою, яка здійснювала постійну експансію в руські землі;
4) перенесення до Владимира резиденції митрополита всієї Русі (1299).

Впливу іншої руської землі – Новгородської республіки сприяли вигідне географічне розташування, великі розміри, прибутки від міжнародної торгівлі. Важливим був і суб'єктивний фактор – видатні воєнні та дипломатичні здібності її князя *Олександра Ярославовича Невського* (1236–1259), який був і великим князем Володимирським (1252–1263). Руською церквою він канонізований як святий. В умовах монгольської навали, від якої Новгородська земля майже не постраждала, Олександр Ярославович відстояв свою незалежність від католицького Заходу.

У 1240 році князь Олександр розгромив шведів, які висадилися в гирлі Неви, за найбільш поширеною версією – для походу на Новгород. За цю перемогу він отримав прізвисько Невський. А 5 квітня 1242 року на Чудському озері новгородці і суздальці розбили військо Лівонського ордену, знищивши тим самим можливість подальшого просування західних сусідів на Схід. За офіційними даними, усього Олександр брав участь у 20 боях, у жодному з яких не програв.

Проте дипломатичні контакти із Заходом тривали. Олександр Невський добре розумів настрої значної частини новгородського купецтва, яке збагачувалося на балтійській торгівлі. У 1251 р. був укладений договір з Норвегією про вирішення прикордонних суперечок та врегулювання збору данини з карельських та саамських племен. Того самого 1251 р. в Новгороді Олександр Невський мав розмови з двома кардиналами-легатами Папи Римського. Посли радили йому прийняти католицьку віру для спільної боротьби Русі і Заходу проти монголів, але князь не погодився на це.

---

1 У цій запеклій битві загинули три руські князі та відомий монгольський воєначальник *Кюльхан* – син самого Чингісхана.

Із монголами Олександр Невський зберігав союзницькі стосунки, добре розуміючи нереалістичність ведення війн як на Заході, так і на Сході. Отримати від них право на великокнязівський Володимирський престол (1252) Олександр зміг після невдалої спроби свого брата володимирського князя Андрія Ярославовича розпочати війну проти монголів. Розбитий ними, Андрій втік до Швеції. Олександру вдалося врятувати від нового погрому не тільки Новгород, а й усю Русь, добути для неї в золотоординців важливу пільгу та звільнити руські князівства від обов'язку постачати їм допоміжне військо.

Проте не Володимиру і не Новгороду, а Москві судилося в наступні століття стати центром тяжіння земель Північно-Східної Русі. Перша літописна згадка про Москву датується 1147 р., як князівський уділ вона відома з першої половини XIII ст. Тривалий час Москва належала Владимирському князівству. У боротьбі за удільні території московські князі вдало скористалися тим, що у 1325 р. митрополит Київський і всія Русі *Петро* переніс свою резиденцію з Володимира в Москву. Митрополит Петро постійно намагався виступати посередником у міжкнязівських чварах.

Про жорстокість боротьби між руськими князями за великокнязівський престол свідчить, наприклад, вбивство у 1325 р. в Орді великим князем Володимирським *Дмитром Михайловичем* (на прізвисько Грізні Очі) князя *Юрія Даниловича Московського*. Свого часу саме митрополит *Петро* зупинив армію на чолі з Дмитром Михайловичем, яка вирушила у похід проти Юрія. Тоді Дмитро Михайлович поїхав до Орди і звинуватив призначеного великим князем Юрія в тому, що він приховав і не віддав монголо-татарам частину данини. За це ярлик на велике князівство був переданий Дмитру. Коли ж ординський посол запросив Юрія до Орди для остаточного вирішення питання щодо верховної влади, Дмитро, зустрівшись там з Юрієм, зарубив його. Оскільки Юрій Данилович був одружений на сестрі хана Узбека, останній наказав стратити вбивцю.

У 1331 р. московські князі остаточно отримали великокнязівський титул. Це сталося за правління онука Олександра Невського, великого князя Володимирського і Московського *Івана I Даниловича Каліти*[1]. За допомогою Орди Іван Каліта переміг суперників – інших руських князів, розширив московські володіння та побудував новий дубовий Московський Кремль.

Як Велике князівство Московське отримало незалежність від Орди?

Дружини руських князів брали участь у війнах Орди, зокрема в міжусобних війнах претендентів на ханський престол. Разом з тим руські князі робили спроби звільнитися від васальних відносин з Ордою. Так, наприклад, під час міжусобиць в Орді в 1359–1380 рр. владу захопив воєначальник (темник)

1 Прізвисько Калита отримав за надмірну ощадливість та щедру милостиню жебракам (Каліта – старовинна руська назва гаманця, грошової сумки).

Мамай. Він не мав прав на ханський престол. Проти узурпатора ординської влади виступив у союзі з іншими руськими князями московський князь *Дмитро Донський*.

У 1380 р. князь Дмитро переміг Мамая в битві на Куликовому полі (рис. 12.11). Ця подія мала велике значення для консолідації інших руських князівств навколо Москви. Дмитра в цьому поході проти Мамая підтримав відомий на Русі святитель *Сергій Радонезький*. У подальшому той самий Дмитро Донський був змушений присягнути переможцю війни за владу в Орді хану Тохтамишу, який спалив Москву і стратив близько 30 тис. її мешканців.

Проте Московське князівство зміцнювалося й розширювалося територіально (рис. 12.12). Дмитро Донський побудував перший білокам'яний Кремль – наймічнішу фортецю Північно-Східної Русі того часу. На службу до московського князя їхали з різних частин Русі і навіть з інших держав.

Васальні відносини Русі з Ордою зберігалися до 1480 р. Повернення Руссю остаточної незалежності відбувалося в умовах розпаду Золотої Орди в XV ст. на кілька ханств, зокрема Сибірське, Казанське, Астраханське, Кримське тощо. За цей час відбулося об'єднання Північно-Східної Русі навколо Москви під владою великого князя *Івана III* (1462–1505). Це відбувалося в умовах гострого протистояння з Великим князівством Литовським.

Рис. 12.11. Битва на Куликовому полі (із рукопису «Сказання про Мамаєве побоїще», XVII ст.)

Рис. 12.12. Збільшення території Московського князівства з XIV до початку XVI ст.

Іван III відмовився надсилати данину хану Великої орди *Ахмату*, встановив тісні дипломатичні відносини з ворогом Ахмата – кримським ханом *Менглі-Гіреєм*. Іван III вороже зустрів послів Ахмата і навіть розірвав посольську грамоту. Коли Ахмат у 1480 р. вирушив на чолі війська на Русь, його на річці Угрі зустріли та зупинили війська московського князя та його союзників. Кримські татари Менглі-Гірея заважали вирушити на допомогу Ахмату польському королю і великому князю литовському *Казиміру IV*. Після безуспішних зіткнень на Угрі без вирішальної битви Ахмат був змушений відступити, а Русь остаточно здобула незалежність.

У 1472 р. Іван III одружився з *Софією Палеолог*, яка походила з родини останніх візантійських імператорів (рис. 12.13). Софія Палеолог отримала виховання католицьких вчителів, її покровитель Папа Римський *Павло II* очікував, що вона як дружина великого князя московського сприятиме церковній унії. Однак після прибуття до Москви Софія Палеолог несподівано для римської курії відмовилася виконувати завдання папської дипломатії.

Сімейним гербом Палеологів був двоголовий орел. Згодом він перетворився на герб Московської і Російської держави. Ще за життя Івана III і Софії Палеолог у цій державі виникла релігійно-політична ідея «Москва – Третій Рим». Згідно з цією концепцією Московська держава є останнім земним втіленням Риму-Візантії[1]. Виникнення ідеї про Москву як «третій Рим» пов'язане з падінням у 1453 р. Константинополя і геополітичними змінами

1 Основи цієї ідеї у 1492 р. (ювілейному 7000 р. від створення світу) уперше висунув митрополит Зосима в передмові своєї праці «Виклад Пасхалії».

Рис. 12.13. Зліва – портрет Софії Палеолог (новітня реконструкція), справа – герб родини Палеологів

в становищі Москви, яка поклала на себе месіанську ідею охоронця та захисника світового православ'я, яке похитнулося в Царгороді.

Ідея «Третього Риму» стала однією із засадничих для російського імперіалізму та подальшої геополітичної експансії. Ця релігійна концпеція швидко перетворилося на політичне месіанство, коли псковський монах Філофей проголосив Москву правонаступницею Константинополя й понадчасову місію Московської православної держави: «два Рима пали, а третій стоїть, четвертому ж не бувати». Для розуміння розвитку цієї ідеї в геополітичному плані, нагадаємо, що серед основних зовнішньополітичних цілей Російської імперії з XVIII ст. й до 1917 р. були плани зі «звільнення» Константинополя й храму Святої Софії як православної святині, а фактично встановлення контролю над протоками та можливістю вільного виходу в Середземне море.

Зауважимо також, що сучасна геополітична концепція «руського світу», яка активно використовується російськими пропагандистами для виправдовування загабницької війни проти України, стала, по суті, кавер-версією середньовічної міфологеми «Москва – Третій Рим». Вона так само пропагує «об'єднання» транснаціональної спільноти людей, які в культурно-духовному сенсі пов'язані з Росією православ'ям, російською мовою та культурою, спільними суспільним поглядами та традиційними цінностями, які начебто утворюють «російську цивілізацію». Спираючись на косервативні імперські доктрини, вона поширює великодержавні та антизахідні ідеї, обґрунтовуючі військові інтервенції ідеєю «захисту» росіян та «Святої Русі».

Контрольні запитання

1. Під впливом яких міжнародних процесів виникла Київська Русь?
2. Якими були основні вектори зовнішньої політики Київської Русі до початку XI ст.?
3. Які засоби дипломатії використовували київські князі?
4. Чому князь Ярослав Мудрий вважається визначним дипломатом свого часу?
5. У чому полягають особливості міжнародного становища Русі у другій половині XI – на початку XIII ст.?
6. Як вплинула на подальшу долю Північно-Східної Русі монголо-татарська навала?
7. Як утворилася Галицько-Волинська держава та якими були її відносини із сусідами?
8. Які міжнародні чинники призвели до занепаду з другої половини XIII ст. Галицько-Волинської держави?
9. Завдяки чому відбувалося посилення міжнародного впливу окремих князівств Північно-Східної Русі?
10. Як Велике Московське князівство отримало незалежність від Орди?

Список літератури

Борисова О. В. Зовнішня політика України: історія та сучасність. Київ : Кондор, 2017. 341 с.

Войтович Л. Княжа доба на Русі (837–1492). Т. 1. Становлення імперії Русь (837–1054). Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2021. 590 с.

Вступ до візантиністики / за ред. С. Б. Сорочана і Л. В. Войтовича. *Львів* : Апріорі, 2011. 880 с.

Головко О. Б. Русь у міжнародному житті Європи IX–X ст. Київ : Інститут історії України НАНУ, 1994. 29 с.

Головко О. Б. Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. Київ : Стилос, 2006. 575 с.

Головко О. Русь і Польща в міжнародному житті Європи (X – перша половина XIII ст.). Київ, б. в., 2021. 600 с.

Данилевич М. Генезис ідеї «Москва – Третій Рим». Ідея Риму в історії східнослов'янського світу. *Греція і слов'янський світ: національна своєрідність і взаємовплив культур*. Київ, 2009. С. 218–233.

Дорошко М. С. Історія України. Курс лекцій. Київ : Саміт-книга, 2021. 472 с.

Історія міжнародних відносин : підручник / Алєксєєнко І. В., Маргулов А. Х., Єремєєва І. А., Несправа М. В. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2020. 228 с.

Кучик О. С., Заяць О. А. Зовнішня політика України : підручник. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2018. 446 с.

Лиман С. І. До питання про концепцію польсько-руських відносин IX – XII століть у творчості Івана Андрійовіча Лінніченка (1857–1926). *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи*. Кам'янець-Подільській, 2012. Вип. 3. С. 220–228.

Нариси з історії дипломатії України / [О. І. Галенко, Є. Є. Камінський, М. В. Кірсенко та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій]. Київ, 2001. 736 с.

Сагайдак О. П. Дипломатичний протокол та етикет : підручник. 2-ге вид., випр. Київ : Знання, 2012. 262 с.

Чекаленко Л. Д., Федуняк С. Г. Зовнішня політика України (від давніх часів до наших днів): підручник . Київ : ДП «Вид. дім "Персонал"», 2010. 464 с.

Parfinenko A. Russian Revisionism as a Challenge to the International Order. *Actual Problems of International Relations*. 2023. Vol. 154(1). P. 18–33.

РОЗДІЛ 13

Середньовічні держави Близького та Середнього Сходу в міжнародних відносинах

13.1. Особливості міжнародних відносин на середньовічному Сході
13.2. Завоювання арабів. Арабський халіфат Омейядів
13.3. Арабський халіфат Аббасидів у міжнародних відносинах VIII–XIII ст.
13.4. Війни та дипломатія мусульманського Ірану. Зовнішня політика Сельджуцької імперії
13.5. Мусульманський Єгипет у міжнародних відносинах Афро-Азійського регіону
13.6. Завоювання турків-османів. Османська держава в міждержавних відносинах XIII–XV ст.

13.1. Особливості міжнародних відносин на середньовічному Сході

У чому полягали основні особливості міжнародних відносин у середньовічному Афро-Азійському регіоні?

Середньовічний Схід – це умовна географічна назва для держав і територій, розташованих в Азії та на Півночі Африки. Для їх позначення в науці часто використовується термін «Афро-Азійський регіон». Міжнародний аспект розвитку цього регіону в добу Середньовіччя мав певні особливості:

1. Територіальне зростання цивілізаційного простору на відміну від відносно замкнених суспільств та субсистем давнини, більш жвава міжконтинентальна взаємодія.
2. На відміну від середньовічних європейських держав держави Сходу становили собою вищу, нічим не обмежену владу, що спиралася на великі армії та розгалужену управлінську адміністрацію.
3. Більш централізована, ніж середньовічна європейська, система управління передбачала наявність більш централізованої та досконалої дипломатичної служби.
4. Поряд з існуючими державами новими акторами міжнародних відносин стають нові кочові народи (араби, монголи, турки-сельджуки,

турки-османи тощо), деяким з яких вдалося подолати номадизм (кочовий спосіб життя) та створити державні утворення, набагато більш великі, ніж у Європі.

5. Вплив на міжнародну взаємодію ідеологічних змін, поширення світових релігій (насамперед ісламу[1]) на відміну від місцевих культів окремих племен та народів.
6. Більш динамічний розвиток Сходу, який значно переважав над Європою в торгово-економічному, технологічному, воєнно-технічному, культурному аспектах та здійснював, хоча й в обмежених масштабах, певний експорт знань.

На відміну від середньовічної Європи з її майже повсюдною неписьменністю в різних країнах Сходу (арабський світ, Китай, Індія) існувала в цей період більш досконала система освіти. Вона дозволяла готувати професійних чиновників, зокрема майбутніх дипломатів. Так, наприклад, в арабському світі з IX ст. основою системи освіти стала мережа безплатних духовних училищ – *медресе*. Вони поєднували в собі риси мусульманської духовної семінарії та середньої школи. Зазвичай медресе відкривали при великих мечетях. Крім медресе, в арабському світі діяла мережа вищих шкіл. Основними центрами науки та освіти стали Багдад, Каїр, Дамаск, Кордова. У столиці Арабського халіфату Багдаді відкрили головний центр наукових досліджень – ісламську академію «Будинок мудрості» (див. п. 13.3). Сюди на запрошення халіфів приїжджали вчені з різних країн. Вони здійснювали те, що зараз має назву «академічна мобільність». В одній тільки Кордові, столиці арабської Іспанії, під час її розквіту діяло 80 вищих шкіл. Сюди приїжджали вчитися навіть європейці, які вивчали арабську мову. Цією мовою араби переклали багато творів античності і Стародавнього Сходу, завдяки чому вони збереглися та під час міжнародної взаємодії «повернулися в Європу». На арабському Сході процвітали астрономія, математика, медицина, фізика, географія, досягнення яких запозичували європейці.

Хронологічні межі середньовічної історії міжнародних відносин в Афро-Азійському регіоні. Хоча термін «Середньовіччя» виник в Європі в добу Відродження на позначення суттєвих якісних змін у європейських державах, він однак традиційно запозичується дослідниками історії міжнародних відносин в Афро-Азійському регіоні. У жвавих наукових дискусіях відносно права на існування терміна «східний феодалізм» зроблено важливий

1 Завдяки єдності релігії та влади ісламська державність відіграла вирішальну роль в об'єднанні країн і народів багатьох країн Сходу, незважаючи на їхні суттєві етнічні та культурні відмінності. Попри відносно швидкий розпад Арабського халіфату саме він найбільшою мірою сприяв цивілізаційному відокремленню Близькосхідного регіону від інших іноконфесійних регіонів та вплинув на характер взаємодії з ними. Релігійною була навіть правова система ісламських країн (шаріат).

акцент на розбіжностях у позначенні хронологічних меж середньовічної історії міжнародних відносин в Європі та країнах Сходу відповідно.

> У цих дискусіях можна визначити два основні напрями. Представники першого вважають, що «східний феодалізм» – це історичний фантом. Майже виключно західноєвропейським феодалізм вважав відомий французький медієвіст *М. Блок*. Український сходознавець *В. А. Рубель* доводить, що «феодалізму на Середньовічному Сході не було», «причому це стосується і економіки, і політики»: тотальним власником усіх земель в країнах Сходу була держава, а «нормальним станом суспільства, політичним ладом, за якого всі потенційні цивілізаційні структури східного типу виявлялися повною мірою, завжди залишалася централізована держава, що спиралася на повновладний цивільний або мілітаризований, бюрократичний, жорстко командно-адміністративний апарат управління, а роздробленість (скільки б вона не тривала), завжди сприймалася тимчасовим відхиленням від норми, хворобливим, регресивним, кризовим станом соціального організму». На думку В. А. Рубеля, «феодальний лад і східна цивілізація – абсолютно різні типи людського суспільства, причому типи фундаментально протилежні, несхожі, несумісні». Він наголошував лінійний характер розвитку Сходу на відміну від циклічного характеру розвитку Заходу.
>
> Протилежну думку висловлював *Л. С. Васильєв*. Він вважав, що «феодалізм доцільно застосовувати для позначення східної за походженням структури влади-власності з децентралізованою редистрибуцією (не важливо, існувала вона в Стародавньому Китаї чи в середньовічній Франції)». На відміну від В. А. Рубеля Л. С. Васильєв доводив, що «еволюція Сходу повільна і циклічніша, а Заходу властива лінійно-прогресивна».

Науковцями-орієнталістами неодноразово зазначалося, що в Афро-Азійському регіоні на відміну від Європи перехідний період від давнини до Середніх віків охоплював більш широкі хронологічні межі (III–V ст.), а добу східного Середньовіччя доцільно доводити до кінця XVII та навіть початку XVIII ст.

Визнаючи особливості внутрішнього суспільного розвитку країн Сходу порівняно з європейськими, увагу потрібно акцентувати на тому, що вивчення не соціально-економічних, а саме міжнародних відносин, особливо європейсько-азійських в добу Великих географічних відкриттів кінця XV–XVII ст., робить їх дослідника менш залежним від асинхронності зазначених вище процесів. Оскільки величезні колоніальні захвати європейців, які супроводжували Великі географічні відкриття, зрештою довели їхню воєнно-технічну перевагу і значно змінили карту світу, у межах традиційних для істориків-міжнародників завдань вважаємо припустимим розглядати добу Середньовіччя країн Афро-Азійського регіону майже в тих хронологічних межах, що й держав Старого континету. Альтернативний

підхід призвів би до спірних тверджень, таких як: «Європа раннього Нового часу півтора століття взаємодіяла із середньовічним Сходом», а «Середньовічний Схід дуже повільно вибудовував відносини зі стародавньою Європою».

13.2. Завоювання арабів. Арабський халіфат Омейядів

Впливовим актором міжнародних відносин раннього Середньовіччя з VII ст. став Арабський халіфат – теократичне державне утворення арабів, які почали свої завоювання з Аравії ще за життя творця ісламу *Мухаммеда* (570–632). Його справу продовжили халіфи («намісники»). Вони мали всю повноту духовної та державної влади – *Омейяди* (з 661 р.) та *Аббасиди* (з 750 р.).

Які чинники зумовили початок арабських завоювань?

Араби завоювали величезні території в трьох частинах світу – Азії, Африці та Європі. Відносно швидкі успіхи арабів пояснюються цілим комплексом причин, зокрема політичними, ідеологічними, матеріальними, етнічними тощо.

Араби – групи споріднених племен, населення розташованого у Південно-Західній Азії Аравійського півострова. Ця територія ще з давнини знаходилася на шляхах жвавої міжнародної торгівлі. Вожді (сеїди) кочівників-бедуїнів, які населяли степові райони північної Аравії у V–VI ст., чинили постійний тиск на землеробське населення Південної Аравії (Ємену) – хім'яритів. У цей період Аравії була властива релігійна строкатість; тут поширилися християнство, юдаїзм, язичницькі культи. Через економічний і політичний занепад південноаравійського Хім'яритського царства та ослаблення влади місцевих царів (маліків), вони не могли чинити ефективний опір кочівникам і сусіднім державам.

Останнім царем Хім'яритського царства, який суттєво загострив міжнародні відносини в регіоні, був *Зу Нувас* (бл. 518–525). Він прийняв юдаїзм, поширюючи його серед підданих репресивними засобами. Заради торгових інтересів юдеїв та персів Зу Нувас знищив візантійських купців і перекрив міжнародну торгівлю Візантії з Аксумським царством (Ефіопією). Це завдало обом державам великої фінансової шкоди. Через це аксумці почали проти нього війну. Під час військових дій Зу Нувас спочатку відступив, чинив репресії проти християн, знищив у 522 р. ефіопський гарнізон та християнське населення столиці Хім'яритського царства м. Зафар, хоча його посли – юдейські священники – присягалися Торою, що воїни і населення збережуть життя в разі капітуляції. Порушуючи чергову обіцянку, Зу Нувас знищив і християнське населення інших міст, зокрема впливового торгового міста Неджран. Про

масштаби бузувірств свідчить, наприклад, те, що православна церква шанує християнського мученика *Аретфу*, страченого разом з іншими 4299 мучениками Неджрана. Посли Візантії нейтралізували сусідів Зу Нуваса, яких він закликав знищити своїх християн, а візантійський флот та ефіопські війська розгромили його армію. Під час цього розгрому Зу Нувас загинув.

Південну Аравію (Ємен) у 525 р. захопило Аксумське царство[1], а в 575–630 рр. ним володіла Персія (Іран).

В умовах політичної анархії в Північній та Центральній Аравії на початку VII ст. поступово посилюється місто Мекка – великий торговий та релігійний центр. Стародавнім святилищем язичницької Мекки була Кааба – кубічна гранітна споруда із вмонтованим священним Чорним каменем. Його, за пізнішим переказом, Всевишній послав Адаму. Поступово з білого камінь перетворився на чорний через людські гріхи.

На час, коли араби в Мекку здійснювали релігійне паломництво (хадж), традиційно припинялися війни й оголошувалося священне перемир'я. Паломники збагачували мекканців, торгівля яких із VI ст. швидко зростала. Верхівка мекканського племені курайш уклала вигідні договори з племенами бедуїнів. За домовленостями бедуїни охороняли купецькі каравани мекканців й отримували за це частку прибутків від міжнародній торгівлі.

В умовах зростання релігійного авторитету Мекки й загострення в ній через збагачення мекканської верхівки соціальних протиріч, потрібно було згуртувати суспільство на ідеологічній основі. Язичницькі культи поступово занепадали, християнство сповідували в державах, що були ворогами Мекки – Аксумі та Візантії. Тому потрібна була нова релігійна система, яка відображала реалії часу.

Спроби переходу від багатобожжя до єдинобожжя були помітні протягом V–VI ст. ще в доісламський період. Однак остаточна перемога монотеїстичного вчення (ісламу – тобто «покірності Богу та його владі») відображала політичну мету – державне об'єднання роз'єднаних племен Аравії. Це дозволило б протидіяти зовнішньому втручанню з боку Візантії, Персії, Аксума та вести успішну міжнародну торгівлю, неможливу в умовах міжусобиць.

Проповідником та ідеологом нового вчення став мекканець-курайш *Мухаммед* (570–632). Він походив з роду хашимітів – хранителів ключів від храму Кааби. Його монотеїстична проповідь ісламу сприяла військово-політичному та релігійному об'єднанню арабів і дозволила їм у подальшому розпочати завоювання сусідніх держав[2].

---

1 Аксумське царство (Аксум) – давньоефіопська держава I–X ст., яка у VI ст. захопила територію сучасного Ємену та Півдня Саудівської Аравії.

2 Найважливішим джерелом, в якому йдеться про воєнні походи Мухаммеда та перші завоювання мусульман, є книга арабського ісламського історика VIII–IX ст. *Аль-Вакіді* «Кітаб аль-магазі» («Книга походів»).

Мухаммед рано осиротів, супроводжував міжнародні торговельні каравани. Він жив у бідності, тому одружився зі своєю чотириюрідною тіткою – дуже багатою, знатною, до цього двічі заміжньою вдовою *Хадіджою*, яка була на 15 років старша за нього. Вона фінансувала прибуткову міжнародну торгівлю. Здійснивши на її гроші вдалу торгову операцію в Сирії, Мухаммед став не лише її чоловіком, а й торговим компаньйоном, а вона – першою послідовницею його вчення.

У своїх проповідях Мухаммед виступав за допомогу бідним, визволення рабів, проти свавілля знаті, багатіїв та лихварів. Його перші нечисленні послідовники називали себе муслімами або мусульманами («покірними Богу»). Запекла боротьба мекканської знаті проти перших мусульман та Мухаммеда змусила їх у 622 р. переселитися в Ясріб (Медину). З цього часу переселення (*хіджри*) та розриву зв'язків Мухаммеда зі своїм язичницьким племенем починається нове мусульманське літочислення.

У ці роки Мухаммед удосконалив обряди ісламу, молитви, ввів обмеження у вживанні деяких видів їжі (наприклад, свинини), заборонив вино, встановив правила поділу військових трофеїв тощо. Водночас з керівника релігійної общини (умми) Мухаммед перетворився на воєнно-політичного діяча. Під білим прапором ісламу він розпочав збройну боротьбу проти Мекки. Мусульмани порушували міжнародну торгівлю мекканців, а військові сутички, що тривали зі змінним успіхом, закінчилися перемогою Мухаммеда та Медини над Меккою.

Рис. 13.1. Перші війни Мухаммеда. Зліва – військо Мухаммеда у битві проти мекканців при Ухуді в 625 р., справа – похід Мухаммеда на Мекку у 630 р. (ілюстрації з епосу Сіїр-і-Набі, XIV ст.)

У 630 р. Мухаммед на чолі війська майже без збройного опору мешканців вступив у Мекку. Після цього Мекку було визнано релігійним центром, а Каабу – головним храмом-святилищем ісламу. Нове вчення переважно збройним шляхом поширювалося в найближчі роки серед племен Аравії.

У чому полягали особливості ранньомусульманської дипломатії?

Основи ранньомусульманської дипломатії були закладені ще в Медині Мухаммедом. У цьому місті у 622 р. він уклав договори про взаємодопомогу з племенами аус і хазрадж та зумів помирити їх. Ці договори стали фундаментом ісламської державності в Аравії.

Перший з них – Мединський договір – складався з двох частин. Його перша частина регулювала суспільно-політичне життя мусульманської умми. У другій частині обговорювалися правила добросусідських відносин із сусідніми племенами. Для історії міжнародних відносин важливим є зміст саме цієї другої частини.

У 628 р. було укладено важливий Худайбійський договір[1] Медини з Меккою на десять років. Сторони погоджувалися, щоб інші арабські племена вільно укладали договори з Мухаммедом або курайшитами. Проте через три роки він був порушений курайшитами, а Мекку завоювали мусульмани (630).

Після цього завоювання Мухаммед відправив послів з листами, в яких вимагав від правителів шести держав (Візантії, Ірану, Аксуму тощо) негайно прийняти іслам. Після відмови він оголосив їхні території «землею війни» (*дар аль-харб*), а релігійним обов'язком мусульманина – участь у війні з невірними. Завдання всіма засобами поширювати іслам передбачало також і так звану «священну війну» (джихад, або газават)[2].

Формування принципів мусульманської дипломатії відбувалося під впливом нової релігії, мусульманського права (шаріату), дипломатичних звичаїв сусідніх, більш розвинених країн – Візантії та Ірану. На цьому етапі дипломатичні зусилля Мухаммеда були пов'язані з пошуком союзників через угоди про оборонні союзи. Вони укладалися на певний проміжок часу. Велике значення в цих договорах надавалося долі військовополонених, яких можна було відпустити за викуп, обміняти або стратити. У сфері міжнародних відносин основою визнавалися базові критерії ісламу – *халал-харам* («дозволене-недозволене»).

У дипломатичній практиці мусульманської умми велике значення мало питання про приєднання нових земель та адаптації завойованих народів. Повноправними членами умми ставали лише ті, хто прийняв іслам. З підкореним

---

1 За назвою містечка Худайбія, поблизу якого кіннота мекканців зупинила караван мусульман Мухаммеда, що вирушив у малий хадж до Мекки.

2 Джихад оголошувався від імені держави релігійним лідером, а газават – від імені вождів племен.

іновірним населенням укладали безстроковий договір аз-зима на умовах виплати подушного податку (джиз'ї) та поземельного (харадж), до того ж іновірці звільнялися від військової служби. Завдяки такому договору немусульманські народи опинялися під заступництвом ісламської держави.

Нейтрально налаштовані арабські племена після падіння Мекки почали відправляти посольства до Медини. За відсутністю в той час окремих споруд для дипломатичних зустрічей вони проводилися в наметах, розташованих у дворі мечеті. Вбивство або затримання послів заборонялося. Не можна було переривати промови посла, бо він виступав від імені свого вождя. Своєю чергою, відправлення послань та посольств стало невід'ємною частиною зовнішньої політики Мухаммеда.

Мусульманський посол мав володіти іноземними мовами, мати репутацію справедливої та чесної людини, він представляв не лише свою країну, а й свою релігію. Згідно з протоколом скріплене срібною печаткою послання потрібно було тримати в правій руці. Воно починалося з традиційної мусульманської формули «В ім'я Аллаха, Милостивого, Милосердного». Посла називали *расул, сафір, барид*, а посольство – *ас-сіфарі*. Постійних представництв та посольств ще не існувало.

Іноземний посол або будь-який інший чужинець міг відвідувати підвладні ісламу землі після отримання гарантії безпеки (*аман*). Аман міг давати як правитель, так і звичайний мешканець. Аман зазвичай був зафіксований письмово.

Перші зовнішні дипломатичні контакти та дипломатичне листування мусульман були з Аксумським царством (Ефіопією) та з Візантією. Проте намагання встановити дипломатичні стосунки з Іраном зазнали невдачі.

Існувала практика «заборонених місяців», коли військові дії зазвичай припинялися. Перш ніж розпочати війну, мусульмани пропонували противнику добровільно прийняти іслам або виплачувати податок контрибуцію. У разі відмови та перемоги мусульман майно ставало здобиччю мусульман.

Ці основи мусульманської дипломатії в цілому зберігалися в наступні десятиліття та сприяли формуванню посольської справи в Арабському халіфаті.

Якими були напрями арабських завоювань у VII – на початку VIII ст. та особливості військової організації арабів?

Після смерті Мухаммеда у 632 р. була створена теократична держава – Арабський халіфат. Назва державного утворення походить від арабського слова «халіф» – намісник, заступник Мухаммеда. Першим халіфом був *Абу-Бакр* (632–634) – друг, помічник і тесть Мухаммеда. Абу-Бакр воював проти арабів, які не визнали його владу, Візантії, Сасанідського Ірану (Персії).

Візантія та Сасанідський Іран виснажили себе запеклими війнами, чим значно полегшили арабам захоплення територій Близького Сходу. Ця між-

народна ситуація більшою мірою, ніж релігійний фанатизм арабів пояснює їхні успіхи. Хоча в Корані міститься заклик «Воюйте з тими, які не повірили в Аллаха», проте, як зазначає більшість дослідників, ранній іслам ще не став тоді панівним світоглядом арабів. Вони переслідували в перших війнах насамперед матеріальні вигоди, бо бачили у війнах джерело збагачення. Необхідність виявляти терпимість до іновірців перші мусульмани бачили в іншій цитаті Корана: «У релігії немає примусу». А більшість арабських вояків узагалі мали дуже поверхове уявлення щодо догматики нової релігії.

Певна віротерпимість перших мусульман вплинула й на те, що християни-монофізити візантійських провінцій, які відчули на собі переслідування з боку ортодоксальної церкви Константинополя, вважали арабське завоювання меншим злом. Тому монофізити не чинили мусульманам запеклого опору. Позитивному ставленню значної частини населення Сирії та Палестини до арабів сприяла також їхня етнічна близькість: вони належали до єдиної семітської мовної групи і не мали проблем під час побутового спілкування.

Експансія проти сусідніх держав (рис. 13.2) дозволила уникнути розпаду арабської мусульманської держави та отримати величезні трофеї.

Головними напрямами арабських завоювань поза межами Аравії були:

1) війни проти Візантії (629–1054) і захоплення арабами Сирії, Палестини, Єгипту, Північної Африки, Сицилії, Південної Італії, Криту;
2) розгром арабами Сасанідського Ірану (633–654) і підкорення його території (Персії, Месопотамії, Закавказзя тощо);
3) захоплення Вестготського королівства Іспанії (711–718);
4) вторгнення у Центральну Азію та підкорення у 673–751 рр. Согдіани, Хорезму, Тохаристана, Бадахшана тощо;
5) набіги з 647 р. на територію Індії і поступове створення у Південній Азії ісламських держав.

Рис. 13.2. Завоювання арабів у VII – першій половині VIII ст.

Особливо тривалими та запеклими були війни арабів проти Візантійської імперії. Після перших демонстрацій сили з 629 р. супротивники зосередилися на зіткненнях у Сирії та Палестині. У 634 р. араби розгромили в в Сирії візантійські війська, півроку тримали в облозі Дамаск, але увійшли до нього за договором, що зберігав життя та майно його мешканців. Остаточно долю Сирії та Палестини вирішила у 636 р. перемога арабів при Ярмуці над 150-тисячною візантійською армією (рис. 13.3).

Незабаром після цього араби захопили Єрусалим (638). Місцеві мешканці уклали договір з другим за часом халіфом *Умаром*. За цим договором Умар погодився на свободу віросповідання в місті та недоторканність майна його жителів[1].

Тривалі арабо-візантійські війни призвели до втрати Візантією значної частини інших володінь. Найбільшим успіхом арабів стало захоплення ними Олександрії (641). Це завдало удару морському пануванню візантійців у Середземному морі[2]. Швидкими темпами за допомогою сирійців та єгиптян

Рис. 13.3. Битва при Ярмуці у 636 р. – найбільше військове протистояння між Візантією та арабською армією, що ознаменувало кінець візантіськоьго панування в Сирії та подальше просування ісламу (мініатюра невідомого каталонського автора XIV ст.)

1 За переказами, після того як єрусалимці відправили посольство до халіфа Умара, він вирушив до їхнього міста разом зі своїм слугою на одному верблюді, причому кожен із них їхав по черзі. Коли Умар досяг Єрусалиму, була його черга йти пішки, і до міста він не в'їхав, а увійшов.

2 Через складні відносини місцевих християн-монофізитів із Константинопольським патріархом та імператором олександрійський *патріарх Кір* особисто вів переговори з арабським полководцем *Амром* про здачу Олександрії. Цей договір 641 р. гарантував недоторканність церков і сплату 13 тис. динарів данини. Подібні угоди Амр уклав й з іншими містами Єгипту.

араби створили власний флот, необхідний для подальшої війни проти візантійців. Із 668 по 675 рік арабські війська і флот брали в облогу навіть Константинополь, але візантійці відбилися.

Араби перемагали як завдяки розрізненим діям противників, так і високим бойовим якостям своєї армії. Військова організація арабів епохи великих завоювань відбивала особливості традиційних занять арабів – скотарства. Тому основу війська становила легка кіннота, маневреність якої дозволяла їй постійно пересуватися на полі бою.

> Зазвичай арабська армія складалася із двох основних частин – постійного війська та добровольців. У бою вона розташовувалася кількома частинами (ліве крило, центр, праве крило) та кількома лініями. Наприклад, у доленосній чотириденній битві проти персів під Кадисією у 636 р. арабський полководець *Саад ібн Абу Ваккас* розгромив 40-тисячну армію персів, посилену 30 бойовими слонами. У цій та багатьох інших битвах ліній арабського війська зазвичай було чотири: перша лінія називалася «ранок псового гавкання», друга – «день допомоги», третя – «вечір потрясіння», четверта – «прапор Пророка».

Незважаючи на беззаперечні зовнішньополітичні успіхи мусульман, майже одразу після смерті Мухаммеда в ісламі відбувся його розкіл на різні гілки – сунізм, шиїзм, хариджизм[1]. Це істотно вплинуло в майбутньому не лише на відносини всередині Арабської держави, а й на міжнародні відносини в регіоні.

13.3. Арабський халіфат Аббасидів у міжнародних відносинах VIII–XIII ст.

Які фактори зумовили недовговічність халіфату Омейядів?

У 661–750 рр. Арабським халіфатом зі столицею в Дамаску правила династія Омейядів (із роду Омейя). Її першим представником був шостий халіф *Муавія* (661–680). Ця величезна держава (кольорове *фото 18*) у середині VIII ст. опинилася у стані гострої політичної та фінансової кризи. Іншими факто-

1 *Сунізм* (течія сунітів) – ортодоксальний і найбільш поширений напрям в ісламі. Його прихильники визнають законність перших чотирьох («праведних») халіфів і дотримуються виконання Сунни – книги вчинків і висловів Мухаммеда, життєвий шлях якого є прикладом для всіх мусульман. Сунізм остаточно сформувався в XI ст. у боротьбі з шиїзмом. *Шиїзм* (течія шиїтів) об'єднував тих мусульман, які після смерті Мухаммеда виступили за збереження верховної влади в його сім'ї, вчинили розкол, утворили окрему групу («шіа» – у перекладі «група», «партія», звідси назва). Це релігійно-політичне угрупування шиїтів виступило за передачу верховної влади найближчому родичу (двоюрідному брату і зятю) і духовному наступнику Мухаммеда *Алі ібн Абу Талібу*. Однак частина шиїтів розчарувалася в Алі як у вожді і почала проти нього збройну боротьбу. Їх назвали «*хариджити*» (з араб. – «ті, що виступили»). У майбутньому всіх противників законної влади називали «хариджити».

рами, що зумовили недовговічність держави Омейядів, стали антиарабські повстання підкоренного населення, ворожнеча між представниками різних гілок ісламу та боротьба за владу всередині правлячої верхівки.

Міжусобиці за владу в Арабській державі розпочалися майже одразу після смерті Мухаммеда. Показовим прикладом такої боротьби є повстання у 656 р. проти четвертого халіфа *Алі ібн Абу Таліба* його противників на чолі з молодшою вдовою Мохаммеда *Аїшею*. Але хоча повсталих підтримувала значна частина населення, зокрема багаті мекканці, Аїша була деморалізована через те, що під час походу її військ до іракської Басри в містечку Хаваб вона чула безперервне виття собак. Вона пригадала попередження Мухаммада, який одного разу сказав своїм дружинам: «Прийде день, коли собаки Хаваба гавкатимуть на одну з вас, і це буде день, коли збентежена цим гавканням буде глибоко помилятися». Вирішальна битва під Басрою у 656 р. закінчилася поразкою повсталих. Один з їхніх лучників навіть убив стрілою посланця халіфа Алі. Посланець за наказом намагався пронести між ворожими військами на витягнутих руках Коран, щоб спробувати востаннє домовитися про примирення. Оскільки Аїшу вивезли з поля бою верхи на червоному верблюді, битву на честь цієї тварини назвали Верблюжа битва.

Національно-визвольний рух у провінціях та три громадянські війни (*фітни)* призвели до ослаблення центральної влади. У 750 р. один із керівників антиомейядського повстання *Абу Муслім* розгромив у битві на річці Великий Заб останнього халіфа-омейяда *Марвана II*. Переможець привів до влади впливову родину *Аббасидів*.

Які основні особливості зовнішньої політики Аббасидського халіфату?

Аббасиди стали другою за часом династією арабських халіфів (750–1258). У добу їхнього правління значно прискорилися відцентрові тенденції й процес розпаду халіфату. Із самого початку правління Аббасидів їхню владу не визнали в арабській Іспанії, де зберігалася династія Омейядів. У наступні десятиліття від халіфату Аббасидів відпала вся його західна частина (північна Африка до Єгипту). Проте перші сто років правління (до сер. IX ст.) Аббасиди зберігали певну могутність своєї держави, яка залишалася найвпливовішим актором міжнародних відносин на Близькому та Середньому Сході. Столицею став Багдад (у перекладі – «Богоданний»). Це було найбільше місто Близького Сходу, а халіфський двір перебував під значним впливом іранських традицій.

Занепад з 861 р. Аббасидського халіфату був пов'язаний передусім з кризою влади[1] та антиарабськими повстаннями в Єгипті, Іраку, Азербайджані,

1 У 861 р. власними охоронцями був вбитий халіф *Аль-Мутаваккіль Алаллах*. Він увійшов в історію як жорстокий переслідувач християн та юдеїв, порушник деяких ісламських норм, великий любитель вина та жінок (у його гаремі було 4 тис. наложниць). Його син *Аль-Мунтасір Біллах* правив усього півроку і був отруєний.

Хорасані тощо. Ці та інші повстання розхитували державу попри те, що на відміну від халіфату Омейядів держава Аббасидів була фактично не арабською, а загальномусульманською. Замість домінування виключно арабської аристократії до влади в халіфаті вже активно залучалися представники місцевої знаті[1].

Деякі з цих повстань супроводжувалися зовнішнім втручанням. Так сталося, наприклад, під час антиарабського повстання 776–783 рр. жителів області Фарарyда у Центральній Азії. Керівник повстанців хорасанський проповідник *Муканна* домовився про спільні дії місцевих селян-согдійців разом із сусідами – кочівниками-тюрками. Центром повстання був Самарканд. Бійці антиарабських загонів називали себе «люди у білому одязі» на відміну від традиційного чорного одягу та чорного прапора вояків халіфа. Навіть після придушення цього повстання харизма Муканни і приклади героїчної боротьби прихильників його руху надихали повстанців майбутніх поколінь використовувати зовнішній вигляд та легендарну назву «люди в білому одязі».

Головною особливістю зовнішньої політики Аббасидів було те, що на відміну від Омейядів вони майже не проводили завойовницьких війн, а свої зусилля зосередили на збереженні території держави.

Нечисленними прикладами активної зовнішньої політики Аббасидів були:

- перемога у 751 р. у Талаській битві в Центральній Азії над військами китайської Танської імперії[2], що сприяло ісламізації регіона;
- захоплення арабами у 827–902 рр. Сицилії.

Друга особливість зовнішньої політики Аббасидів – значна активізація міжнародної торгівлі. Вона сприяла проникненню мореплавців та купців халіфіту у такі віддалені території, як Малайя, Індонезія, Китай тощо. Наприклад, центром своєї торгівлі в Китаї купці Аббасидського халіфату зробили місто Гуанчжоу. У ньому арабам належали цілі квартали.

Про велике значення торгівлі за часів Аббасидів свідчить зміст найвідомішого пам'ятника середньовічної арабської та перської літератури «Тисяча й одна ніч». За підрахунками вчених серед популярних соціальних типажів казок цього циклу найбільший відсоток становлять купці (33,3%), а ще

1 Посилення репресій проти внутрішніх ворогів змусило Аббасидів створити перші в'язниці, яких не існувало за Омейядів.

2 Зіткнення інтересів арабів та китайців відбулося через боротьбу за сфери впливу на території Великого Шовкового шляху в Центральній Азії. Таласька битва 751 р. була справжньою «битвою народів»: союзниками арабів стали тібетці та тюркські племена карлуків, союзниками китайців – інша частина карлуків, які під час битви зрадили китайців і знищили їх, допомогаючи арабам.

12,5% – мандрівники; разом – майже половину! Більш ніж третина казок присвячені подіям за межами Арабського халіфату (у Візантії, Китаї, Індії тощо) або в країнах, назва яких не вказана. Наприклад, у «Казці про купця та дух» йдеться: «Шахерезада сказала: "Розповідають, о щасливий царю, що був один купець серед купців, і був він дуже багатий і вів великі відносини у різних землях"».

Популярним героєм казок на середньовічному арабському Сході був *Синдбад-мореплавець.* Сім його подорожей увійшли до книги «Тисяча і одна ніч».

Активні подорожі арабських купців та мандрівників збагатили мови інших країн відомими всьому світу повчальними прислів'ями, наприклад: «Собака гавкає, а караван іде»; «На Аллаха сподівайся, а верблюда прив'язуй» тощо.

Великого поширення в міжнародній торгівлі набули арабські монети. З кінця VII ст. араби почали карбувати власну монету: за зразком візантійського бізанта (номісми) – динар, за зразком іранської сасанідської драхми – срібну дірхему. Ці монети використовувалися далеко за межами Халіфату, а назва «динар» зберігається навіть зараз у грошових системах десяти держав.

Третя особливість зовнішньої політики Аббасидів – більш активне, ніж за часів Омейядів, використання прийомів дипломатії в міжнародних відносинах. Це було результатом ослаблення самої держави, зростання сепаратизму місцевих династій, скорочення фінансових поповнень казни, зокрема через масову ісламізацію немусульманського населення, яке сплачувало більш високі податки. За допомогою дипломатії Аббасиди намагалися діяти там, де Омейяди зазвичай звикли використовувати зброю.

Як була організована дипломатична служба за часів Аббасидів?

Халіф за часів Аббасидів залишався релігійно-політичним главою держави. Він зосереджував усю духовну та світську владу як верховний імам (релігійний авторитет) та головний емір (вождь), був головнокомандувачем армії та власником усіх земель халіфату. У питаннях вироблення зовнішньополітичної стратегії найближчим радником і правою рукою халіфа став *візир*. Ця посада була запроваджена Аббасидами у 755 р.

Візир був другою за важливістю особою в державі, заступником халіфа в цивільних справах, першим міністром. Він керував роботою канцелярії халіфа, різних відомств («диванів»), зокрема дипломатичною службою. Ця дипломатична служба Аббасидів мала назву «відомство послань» (*«диван аррісаіль»*). Важливим чиновником в цьому відомстві був *расульдар*, який відав прийомом і розміщенням послів. Допоміжні функції в системі зовнішніх відносин виконувало й окреме поштове відомство.

Дипломатія посідала значне місце за часів правління найвідомішого представника династії Аббасидів – жорстокого і підступного халіфа *Харуна ар-Рашида* (786–809).

Досвідчений адміністратор і полководець Харун ар-Рашид ще до початку свого правління переміг у 782 р. армію візантійців. Він першим серед Аббасидів досяг протоки Босфор і уклав з Візантією договір на умовах халіфату. Уміння Харуна ар-Рашида вести дипломатичні переговори і переконувати партнерів можна пов'язувати й з тим, що його опікуном був перс *Яхья ібн Халід* – керівник «диван ар-рісаіль». Саме його Харун ар-Рашид призначив після приходу до влади своїм візирем, оскільки вважав майже родичем (дружина Яхьї вигодувала майбутнього халіфа після народження своїм молоком). Це сприяло певному загальному примиренню арабів і персів.

Харун ар-Рашид вів переговори і відправляв посольства як у країни Сходу, так і Заходу, наприклад до двору франкського імператора Карла Великого (див. п. 8.4).

Тривалий час тягар прийняття рішень у питаннях зовнішньої та внутрішньої політики халіф Харуна ар-Рашида поділяв із сином Яхьї – *Джафаром*, якого призначив візиром після відставки батька. *Джафар ібн Яхья* сприяв подальшій активізації діяльності диван ар-рісаіль тим, що заснував у халіфаті виробництво паперу. Таємні технології її виготовлення були отримані в китайських майстрів, взятих у полон у 751 р. після Таласької битви. Джафар ібн Яхья настільки посилився і став настільки самостійним у прийнятті ключових рішень з питань зовнішньої та внутрішньої політики, що Харун ар-Рашид наказав обезголовити його та прилюдно вивісити його тіло в Багдаді (формально за любовний зв'язок із сестрою халіфа). Разом із Джафаром стратили понад тисячу людей, у тому числі й досвідчених дипломатів та чиновників диван ар-рісаіль.

У збереженні дипломатичних трактатів та праць, що відображали історію міжнародних відносин, велике значення мав Будинок мудрості – ісламська академії в Багдаді. Її у 820-х роках заснував халіф *Абдуллах аль-Мамун*. Одним із головних завдань академії був переклад грецьких, індійських та інших праць арабською мовою й збереження їх в академічній бібліотеці («Хізанат аль-хікма»). В історії дипломатії аль Мамун відомий тим, що відправив до Константинополя спеціальне посольство з метою отримати від візантійського імператора цінні грецькі рукописи (рис. 13.4).

Дипломатична служба Аббасидського халіфату діяла в цілому ефективно, але вона лише відсрочила падіння держави Аббасидів. Загрозою для халіфів ставало навіть власне військо. Створена у першій половині IX ст. професійна армія з рабів-гулямів («юнаків») тюркського, берберського, слов'янського походження перетворилася на реальну силу в державі, а гвардійці-гулями дедалі частіше вирішували долю халіфів, деякі з яких було вбито.

Політична влада династії Аббасидів закінчилася у 1055 р. після завоювання столиці Багдада турками-сельджуками. За халіфом залишилася лише

Рис. 13.4. Халіф Абдуллах аль-Мамун відправляє посланця до візантійського імператора Феофіла (зображення XIII ст.)

духовна влада, яка зберігатиметься ще два століття. Спроби відновлення політичної влади Аббасидів у XII – першій половині XIII ст. не забезпечили їхнього домінування в регіоні в умовах запеклої боротьби проти хрестоносців мусульманських держав.

13.4. Війни та дипломатія мусульманського Ірану. Зовнішня політика Сельджуцької імперії

Періоди та напрями зовнішньої політики середньовічних іранських держав. Після розгрому могутньої іранської імперії Сасанідів (224–651), головним ворогом якої тривалий час була Візантія, араби захопили величезні сасанідські території. Замість релігії переможених – зороастризму переможці почали поширювати в регіоні іслам. Включення в добу Аббасидів іранської (перської) аристократії до мусульманської правлячої верхівки не змінювало переважно негативного ставлення середніх та нижчих верств місцевого населення до арабських завойовників. Навіть значне поширення в Ірані шиїзму було своєрідною ідеологічною відповіддю іранців арабам-сунітам.

У цих умовах боротьба за відновлення іранської державності набувала важливого значення, а ослаблення Аббасидського халіфату стало вирішальним чинником так званого іранського інтермецо – приходу у IX–XI ст. до влади на теренах Іранського нагір'я місцевих мусульманських династій іранського та курдського походження. Отже, іранське інтермецо стало першою

фазою у відновленні могутньої Іранської держави, династії і кордони якої постійно змінювалися[1].

Періодизація історії міжнародних відносин у регіоні в IX–XV ст. збігається із загальною періодизацією історії Ірану та сусідніх країн:

1) існування п'яти держав періоду «*іранського інтермецо*» (IX–XI ст.)[2], правителі яких лише формально визнавали владу аббасидських халіфів, але проводили самостійну зовнішню політику;
2) тюркське панування *Газневідів, Сельджуків, Гурідів, Хорезмшахів* (XI–XIII ст.);
3) монгольське завоювання і правління ільханів *Хулагуїдів* (сер. XIII ст. – кінець XIV ст.).(див. докладніше п. 14.4);
4) вторгнення та панування тюрко-монгольских *Тимурідів* (кінець XIV–XV ст.) (див. докладніше п. 14.4).

У добу «іранського інтермецо» найбільший внесок у відродження іранського (новоперського) етносу та перської мови зробила династія *Саманідів.* Її представники вважали себе нащадками перських Сасанідів і самостійно правили з 819 по 999 рік в Ірані та Центральній Азії (сучасний Афганістан, Таджикистан, Узбекистан). Успіхи відродженої Саманідами міжнародної торгівлі сприяли швидкому розвитку столиці Бухари, а також Самарканду, Газні та інших міст, що торгували з Китаєм, Індією, Африкою, Руссю.

Крім міжусобних війн, зокрема з іншою іранською династією Саффарідів, Саманіди намагалися стабілізувати північний кордон проти кочівників-тюрків. Цей тиск кочівників з півночі та північного сходу був головною загрозою для Саманідів та наступних іранських династій. Міжнародний і ментальний аспекти протистояння землеробського населення Ірану і кочівників Центральної Азії яскраво відображено в епічній поемі *Абулькасіма Фірдоусі* «Шахнаме» («Книга царів») (бл. 1011 р.).

Це найбільша за обсягом поема у світі. Вона вважається головним національним літературним пам'ятником іранських народів доби Середньовіччя, а Фірдоусі – національним поетом в Ірані, Таджикистані, Афганістані. За 35 років його роботи над поемою (976–1011) закінчилася доба династії Саманідів, від правителя яких він отримав замовлення, і почалася доба правління тюркських Газневідів.

Уже на початку поеми Фірдоусі так оцінював міжнародні реалії сучасності порівняно з діяннями героїв минулих часів: «Як правили гордо вони

---

1 Велич Ірану оспівували навіть поети, які жили на околицях іранських держав. Так, відомий перський поет *Нізамі Гянджеві*, який мешкав на теренах сучасного Азербайджану писав на зламі XII–XIII ст.: «Увесь всесвіт – лише тіло, а Іран – душа».

2 На різних територіях колишньої іранської держави Сасанідів у з 821 по 932 рік виникли п'ять незалежних держав, які очолили іранські династії *Тахіридів, Саффарідів, Саманідів, Зіяридів, Буїдів.*

в давнину / Землею, що нині у горя в полоні». Поет описував правління 50 міфологічних, стародавніх та середньовічних царів від давнини до арабського завоювання VII ст., але відображав в поемі почуття сучасників, стурбованих тиском північних кочових племен. Тому одним із найяскравіших негативних персонажів поеми є головний ворог іранців *Афросіаб* – легендарний цар кочівників Турана (історичного регіона Центральної Азії). Злому підступному царю-чаклуну Афросіабу протистоять чесний іранський богатир і полководець *Рустам* та його вихованець іранський царевич *Сіявуш*. Одна з дочок Афросіаба народжує від Рустама богатиря *Сухраба*, який воює за туранського царя – свого діда і гине від руки рідного батька. Інша дочка за законами шлюбної дипломатії виходить заміж за Сіявуша, пізніше вбитого за наказом Афросіаба. Проте жанр поеми вимагав покарання злодія, і син Сіявуша та онук Афросіаба шах Ірану *Кай Хосров* за допомогою Рустама розгромив туранського царя у війні. Афросіаб загинув, чим порадував читачів поеми, а *шах Кай Хосров* звільнив з полону сина Афрасіаба, повернув йому владу над Тураном та уклав між Іраном та Тураном мирний договір.

Яку роль у міжцивілізаційних зіткненнях доби Середньовіччя відіграла Сельджуцька імперія?

За часів тюркського панування в Ірані (XI–XIII ст.) та взагалі на Середньому і Близькому Сході наймогутнішою й найбільшою за територією була держава турків-сельджуків (1038–1157). Ще на зламі X–XI ст. серед тюркських племен Центральної Азії поширився сунітський іслам, а використання тюркських воїнів-гулямів у війнах та палацових переворотах стало звичайним явищем. Збройні напади тюркських племен в XI ст. здійснювалися не лише через жагу до трофеїв, а й через жагу у буквальному розумінні цього слова: у цей період зміни клімату і велика посуха залишили кочові племена Центральної Азії майже без води та пасовищ.

Серед тюркських племен поступово виокремилося *киник* – одне з племен тюрків-огузів (прототуркменів). Їх ще у X ст. очолив вождь на ім'я *Сельджук*. Тому сучасники називали сельджуками плем'я киник і всіх, на кого вони поширили свою владу. У 1035 р. вони уклали договір із державою Газневідів, що охоплювала Східний Іран, Афганістан, частину Центральної Азії. Договір дозволяв переселення в прикордонні області цієї держави 4 тис. сельджуцьких сімей, хоча їх насправді було набагато більше. Сельджуки повинні були охороняти північний кордон, проте повстали через свавілля газневідських чиновників. За два роки до розгрому в 1040 р. каральної армії[1] вождь сельджуків

1 Для залякування сельджуків газневідський правитель *Масуд ібн Махмуд* наказав демонстративно стратити декількох своїх гвардійців-гулямів лише за їх сельджукське походження. За його наказом цих гулямів розтоптав слон, а каральна 100-тисячна армія вирушила на придушення сельджукської кінноти, яка поступалася ворогу за чисельністю в 5–6 разів. Попри це, обурені безпідставною розправою на гулямами, сельджуки з армії Масуда повернули зброю проти повелителя та допомогли повстанцям здобути перемогу.

Тогрул-бек оголосив себе новим правителем («царем Сходу і Заходу»). Його новий титул «султан»[1] дав назву новій державі – Сельджуцький султанат.

Захоплення сельджуками держави Газневідів і ранній етап становлення Сельджуцької держави описав газневідський дипломат XI ст. *Абу-л-Фазл Бейхакі*. Він 19 років служив у «диван ар-рісаіль» і повідомляв про захоплення сельджуками держави Газневідів у праці «Історія Бейхаки». За його словами, після перемоги над армією Газневідів сельджуцькі вожді навіть радилися і казали один одному: «Нам не слід особливо тішитись тим, що сталося, а слід відправити посланця і слід вимовити вірнопідданські слова й вибачити прощення. Чим нам було допомогти собі, крім битви, коли вони напали на наші житла та місця?». Посли сельджуків прибули до палацу Газневідів. «Візир і начальник дивана офіційних документів сіли обговорювати віч-на-віч і так сказали послу: "Багато нам довелося постаратися, щоб пом'якшити серце государя султана і просити його прийняти ці вибачення"». Але газневідський посол, який повернувся від сельджуків, попереджав свого правителя, що не слід довіряти сельджукам, які готують захоплення його трону. Газневідський правитель *Масуд ібн Махмуд* не надав значення застереженням посла і незабаром втратив владу.

Перший сельджуцький султан *Тогрул-бек* (1038–1063) був правителем-завойовником. Він значно збільшив територію Сельджуцького султанату. Тогрул-бек підкорив Іран, Хорасан, Хорезм, захопив у 1055 р. Багдад і одружився з дочкою аббасидського халіфа *аль-Каїма*. Останній був позбавлений світської влади, але зберіг духовну. Протягом наступних десятиліть сельджуки завдали поразки візантійцям, завоювали Малу Азію майже до Константинополя, Вірменію, Грузію, Сирію, Палестину (рис. 13.5, 13.6).

Найвищої могутності Сельджуцька держава досягла в роки правління *Мелік-шаха I* (1072–1092). У цей період вона простягалася від Егейського моря до західних районів сучасного Китаю, від північно-східного узбережжя Аральського моря до центрального Ємену.

Видатним державним діячем і дипломатом, радником і сучасником Мелік-шаха I, правителем Хорасана був *Нізам аль-Мульк*. Він був убитий шиїтом у рік смерті Мелік-шаха I під час подорожі з Багдада до столиці держави Ісфахана. З метою вдосконалення адміністративних прийомів та посольської справи Нізам аль-Мульк написав «Книгу про правління» («Сіасет-наме»). У розділі 10 він зазначав: «Государю необхідно знати все про народ і про військо, вдалині та поблизу від себе, дізнаватися про мале і велике, про все, що відбувається. А якщо він не буде так чинити, станеться біда». У розділі 13 йдеться: «Необхідно відправляти шпигунів постійно на всі місця під виглядом купців, мандрівників, суфіїв, продавців лікувальних засобів, жебраків; нехай вони

1 «Султан» у перекладі з арабської – «влада», «володар».

Рис. 13.5. Розгром візантійського війська турками-сельджуками у 1071 р. в битві біля Манцикерта (французька мініатюра XV ст.)

Рис. 13.6. Сельджуцька імперія та її сусіди наприкінці XI ст.

повідомляють про все, що почують, щоб ніщо зі справ не залишалося прихованим».

Посольській справі в «Сіасет-наме» присвячений окремий розділ 21. У ньому йдеться: «Для посольства корисна та людина, яка перебувала б у служінні государів, була б смілива в бесіді, але не багатомовна, яка робила б багато подорожей, знала що-небудь у будь-якій науці, була б людиною пам'ятливою, завбачливою, мала б гідність і гарний зовнішній вигляд. Якщо ж до того він вчений і поважного віку, то краще». Зміст «Сіасет-наме» відбиває велике значення візирів у дипломатії Сельджуцької держави: «За існуючим звичаєм посли за будь-яким приводом йдуть до візирів та висловлюють їм свої бажання і прохання, щоб візир передав їх султану».

На відміну від арабів, правителям яких часто вдавалося стримувати спалахи релігійного фанатизму, турки-сельджуки переслідували іновірців, залякували їх нечуваними звірствами, вирізали населення, знищували міста. Це викликало обурення не лише в християнському світі, який готувався до хрестових походів, а й у багатьох мусульман[1], поширювало ворожість до сельджуків з боку поліетнічного багатоконфесійного населення. Під час пер-

1 «Травою біди» називав сельджуків відомий перський поет та учений XI ст. *Насір Хосров.* Видатний перський поет другої половини XI – початку XII ст. *Омар Хайям*, який був підданним Сельджуцької імперії, недарма починав одне зі своїх рубаї словами «Життя не веселощі, а сумний стогін, Наші дні – слабкий відблиск великих часів».

шого (1096–1099) та другого (1147–1149) хрестових походів саме сельджуки були головними ворогами хрестоносців (див. п. 9.4–9.5).

Перші хрестові походи спричинили занепад Сельджуцької імперії, у якій одразу після смерті Мелік-шаха I почалися міжусобиці. Завоювання хрестоносців зменшили територію імперії у Східному Середземномор'ї. Сельджуцькій адміністрації з кінця XI ст. істотно заважав і терор з боку *асасинів* – членів шиїтських релігійно-воєнізованих груп. Вони вбивали сельджуцьких правителів, воєначальників, дипломатів, а разом з ними – і хрестоносців.

Війни за збереження спадщини сельджуцьких султанів тривали до середини XII ст. У 1157 р. в полоні у туркменських кочівників помер останній сельджуцький султан *Санджар* – один із молодших синів Малік-шаха I від наложниці-рабині. Ця подія ознаменувала кінець доби вже розколотої на той час Сельджуцької імперії. Головну роль у війнах проти хрестоносців перейшла до Египетського султанату (див. докладніше п. 9.5).

13.5. Мусульманський Єгипет у міжнародних відносинах Афро-Азійського регіону

Якими були особливості та напрямки зовнішньої політики середньовічних держав мусульманського Єгипту?

Після завоювання арабами в 639–642 рр. Єгипту він увійшов до складу Арабського халіфату. Однак під час ослаблення Аббасидів місцеві правителі намагалися відновити тут незалежну державу. Ця боротьба сепаратистськи налаштованої знаті, шиїтських сект, берберських племен, тюркських загонів проти центральної влади халіфів призвела на початку X ст. до відділення Єгипту. У війнах за право очолити цю багату країну у 909 р. перемогла шиїтська династія Фатімідів.

Історія середньовічного Єгипту в X – на початку XVI ст. від відділення його від Арабського халіфату до завоювання турками-османами поділяється на три періоди. Кожен з них мав свої особливості, що позначилися на головних пріоритетах зовнішньої політики єгипетських правителів:

1. *Халіфат Фатімідів* (909–1171) – шиїтська держава, заснована колишнім ковалем євреєм і проповідником радикальної шиїтської секти ісмаїлітів *Убейдаллахом аль-Махді*. Він оголосив себе нащадком *Фатіми* – дочки Мухаммеда. Фатіміди завоювали територію Північної Африки від Єгипту до Атлантичного океану, Палестини, частини Сирії, Західної Аравії (Хіджаз), доходили навіть до Мекки. Після захоплення армією Фатімідів Єгипту тут була заснована в 969 р. нова столиця аль-Кахіра, або Каїр (з арабської – «непереборний», «переможець», «місто перемоги»). Головне зовнішньополітичне завдання цієї держави – захист кордонів, зокрема від норманів (у Сицилії), берберів

(у Тунісі та Алжирі), тюрків (у Сирії), хрестоносців, насамперед хрестоносного Єрусалимського королівства на кордонах з Єгиптом[1]. Фатіміди підтримували активні дипломатичні контакти з країнами Азії та Європи (рис. 13.7). Халіфат отримував величезні доходи завдяки поширенню міжнародної морської та караванної торгівлі єгипетських купців від Іспанії до Китаю. Тривалий час Фатіміди зберігали монополію на торгівлю Європи з Індією.

2. *Султанат Аюбідів* (1171–1250) – держава на чолі з курдською династією, заснована полководцем *Юсуфом Салах-ад-Діном*. Ця назва походить від імені його батька – *Аюба*. Держава Аюбідів охоплювала територію Єгипту, Сирії, Західної Аравії, частини Ємену, північної Месопотамії, північної Лівії. Головне зовнішньополітичне завдання Аюбідів – війни проти хрестоносців та шиїтів, спроби встановити гегемонію в ісламському світі, укладання союзів з мусульманськими державами заради спільних дій для протидії хрестоносним державам. У 1250 р. відбулися дві доленосні події: у Єгипті були розгромлені всі учасники сьомого хрестового походу, а владу в султанаті захопила мамлюкська гвардія, яка встановила військову диктатуру.

3. *Мамлюкський султанат* (1250–1517) – держава, владою в якій розпоряджалася палацова гвардія мамлюків переважно з колишніх тюркських рабів. Ця військова диктатура трималася на боєздатній армії. Навіть хрестоносці

Рис. 13.7. Фатімідський халіф аль-Махді Біллах приймає посланця болгарського царя Симеона I Болгарського (мініатюра з «Хроніки Іоанна Скіліци», XII ст.)

1 Одна з найдраматичніших подій у цих війнах – облога у 1167 р. хрестоносцями Каїру й обіцянки Фатімідів сплатити їм за виведення військ до 2 млн золотих динарів. Повне падіння престижу та впливу Фатімідів ілюструє дипломатичне послання останнього фатімідського правителя *Аль-Адіда*. У 1168 р. він відправив алеппському та сирійському правителю *Нур-ад-Діну* волосся своїх дружин і написав у своєму посланні: «Жінки, чиє волосся я тобі посилаю, благають тебе захистити їх від ганьби, яка чекає їх з боку франків».

називали мамлюків «левами битв», терористи-асасіни визнали себе їхніми васалами, а Аббасиди шукали в них притулку. Першим мамлюкським султаном став *Айбек*, який одружився на вдові останнього з Аюбідів. Небачена досі мілітаризація суспільства пояснювалася необхідністю вести війни проти хрестоносців, монголів, тюрків Малої Азії, нубійців тощо. У 1260–1261 рр. мамлюки розгромили монголів[1], оволоділи Сирією, Аравією з Меккою й Мединою. У 1291 р. мамлюки знищили уламки хрестоносних держав, а протягом XIV – початку XV ст. захопили частину Малої Азії. Під час найбільшого розширення держави мамлюки володіли також Нубією, Єменом, Хіджазом тощо.

Завдяки руйнівним наслідкам монгольської навали Єгипет збагатився на транзитній торгівлі Європи з Центральною Африкою, Індією, Китаєм та країнами Європи. У міжнародній торгівлі Єгипту з кінця XII ст. ключову роль стали відігравати кареміти – спадкова корпорація мусульманських купців-лихварів. Вони мали великий флот і активно займалися банківськими операціями в багатьох країнах світу[2]. Проте початок Великих географічних відкриттів європейців, знищення португальцями єгипетського флоту поблизу індійського Діу (1509) та розгром мамелюків під час завоювання Єгипту в 1516–1517 рр. турками-османами перетворили цю державу на частину Османської імперії.

На міжнародний імідж єгипетських мусульманських держав негативно впливали спалахи релігійного фанатизму, знищення храмів інших конфесій, терор, страти провідних учених та літераторів.

Так, наприклад, божевільний фатімідський султан *аль-Хакім* з 1004 р. почав нечувані репресії проти іновірців. Він зруйнував 30 тисяч їхніх храмів, зокрема Храм Гробу Господнього в Єрусалимі, наказав вбити всіх собак у державі, знищити найкращі в усьому Середземномор'ї виноградники, заборонив жінкам усіх конфесій ходити у взутті. Це викликало обурення не лише в країні, а й за кордоном, зокрема, у Європі вперше пролунали заклики застосувати військову силу проти аль-Хакіма.

Тяжке враження далеко за межами Єгипетської держави справила страта першого національного азербайджанського поета *Насімі.* Він проповідував ідеї радикального шиїзму, критикував продажність чиновників, деспотизм влади. Насімі був послідовником відомого перського поета *Наімі,* якого за критику влади повісили та прив'язали його труп до хвоста коня. Насімі повторив долю вчителя: він був заарештований та ув'язнений у Сирії, у 1417 р. за наказом єгипетського султана з нього живцем здерли шкіру, а тіло вивісили на загальний огляд у сирійському місті Алеппо.

---

1 Битві в Палестині при Айн-Джалуті у 1260 р., в якій мамлюкський султан Кутуз розгромив монголів, передувало вбивство монгольських послів, які вимагали від Єгипту підкоритися.

2 За даними українського сходознавця В. А. Рубеля, доходи Мамлюкського султанату у XIV ст. досягали 4,3 млн золотих динарів на рік.

Якими були головні дипломатичні та воєнно-політичні досягнення представників держав середньовічного мусульманського Єгипту?

Дипломатична служба єгипетських правителів нагадувала дипломатичну службу інших мусульманських держав того часу. Послами зазвичай призначалися дві людини – світська особа з придворної знаті та представник духовного звання. Їм вручався лист до іноземного правителя і вірча грамота на ім'я візира (першого міністра). Прийом послів відбувався по черзі, залежно від могутності того государя, від імені якого вони прибули. Вирішальними умовами для призначення посла були віросповідання, високий рівень освіти та дипломатичний талант. Національне походження значення не мало – серед єгипетських послів зустрічалися тюрки, іранці, араби, хорезмійці, монголи. У зв'язку з успіхами міжнародної торгівлі та високим положенням єгипетських купців дипломатичні доручення давали іноді їм, а не лише офіційним дипломатам. Це дозволяло уникати зайвих фінансових витрат на спорядження посольств.

Головні успіхи у зовнішній політиці держав середньовічного мусульманського Єгипту пов'язані з діяльністю його найвідоміших правителів і полководців, серед яких – *Джаухар ібн Абдуллах, Юсуф Салах-ад-Дін, Бейбарс I.* Саме вони – найуспішніші воєначальники і дипломати кожного з трьох періодів історії середньовічного мусульманського Єгипту.

Фатімідський воєначальник другої половини X ст. *Джаухар ібн Абдуллах* завоював Північну Африку. Мав також ім'я *ас-Сакалі*, тобто Сицилієць, оскільки був греком, який народився на Сицилії, потім рабом і мамлюком (гвардійцем-воїном із рабів), призначений згодом головнокомандувачем та візиром (до 979 р.). Джаухар ібн Абдуллах – єдиний з єгипетських мусульманських воєначальників, який досяг з військами Атлантичного океану. Саме він завоював Єгипет, Палестину і заснував Каїр. Оскільки Єгипту загрожувала небезпека з боку суданської держави Нубія Джаухар ібн Абдуллах відправив до нубійців посольство з метою встановлення чітких кордонів на нільських порогах. Його поводирем був чорний пес, з яким він зустрічав іноземніх послів і з яким пересувався під час війн.

Засновник султанату Аюбідів *Юсуф Салах-ад-Дін* (1171–1193) був видатним воєначальником, досвідченим адміністратором і блискучим дипломатом. Він оголосив хрестоносцям «священну війну», з величезними зусиллями об'єднав у коаліцію розрізнені ісламські держави Сходу, повернув мусульманам у 1187 р. Єрусалим (див. докладніше п. 9.5) і вдало протидіяв європейцям, які брали участь у третьому хрестовому поході (1189–1192).

Під час ведення переговорів з іншими мусульманськими правителями Салах-ад-Дін використовував різні прийоми дипломатії, зазвичай звертаючись до релігійних почуттів мусульман і критикуючи їхніх правителів за повільність і любов до розкоші. В одному з листів він із докором писав: «Чи є хоч один му-

сульманин, який виконує призив, коли його покличуть? Тим часом поглянь на християн, якими масами вони стікаються, як вони поспішають безперервно, як вони підтримують один одного, як вони жертвують своїми багатствами, як дружно вони тримаються разом, як вони переносять найбільші труднощі».

Задля успіхів міжнародної торгівлі, яка збагачувала його державу, Салах-ад-Дін уклав вигідні торговельні угоди, зокрема з християнськими державами – Венецією та Генуєю. Через погрози з боку релігійної секти асасінів, які вбивали правителів та чиновників у близькосхідних країнах, Салах-ад-Дін після замаху на своє життя став жити в дерев'яній клітці, з якої не виходив. Помираючи від лихоманки, він наказав одразу після смерті носити по вулицях Дамаска його чалму зі словами: «Ось все, що Саладін, великий завойовник Сходу, забирає з собою в могилу!».

Наймогутніший із мамлюкських султанів *Бейбарс I* (1260–1277) мав, імовірно, слов'янське або тюркське походження. Колишній раб-мамлюк, він за свої військові успіхи отримав прізвисько Абуль-Футух (Батько перемог). Бейбарс I зазвичай не брав ворогів у полон, наприклад, хрестоносців знищував до останньої людини. До влади він прийшов після того, як підступно вбив переможця монголів мамлюкського султана *Кутуза*. Майже одразу після цього Бейбарс I почав створювати широку антимонгольську коаліцію. З цією метою він уклав кілька важливих міжнародних угод не лише з мусульманськими державами (наприклад, Румським султанатом у Малій Азії), а й з Візантією, Грузією, Сицилійським королівством, Золотою Ордою. Правителю останньої він через свого посла пропонував прийняти іслам. Бейбарс I здобув важливі перемоги у війнах проти союзників монголів – вірменів та хрестоносців, підготував остаточне падіння уламків хрестоносних держав у Палестині.

13.6. Завоювання турків-османів. Османська держава в міждержавних відносинах XIII–XV ст.

Які фактори сприяли виникненню держави турків-османів та їхнім першим завоюванням?

Із другої половини XIII ст. новим фактором міжнародних відносин у регіоні поступово стає загроза країнам східного Середземномор'я з боку турків-османів.

Створення та становлення Османської держави в Малій Азії відбувалося в умовах:

1) розпаду одного з уламків Сельджуцької імперії – Конійського султанату, що охоплював значну частину Малої Азії;

2) масового переселення на цю територію тюркських кочовиків;
3) відновлення після завоювання хрестоносцями державності Візантії, могутність якої була вже значною мірою підірвана, що робило її об'єктом нападів;
4) географічної віддаленості Османської держави від володінь монгольських ханів.

Після розгрому в 1243 р. монголами Конійського султанату він розпався на майже 20 бейліків (князівств). Одним з них був Османський. Розташований у північно-західній частині Малої Азії, цей бейлік отримав назву на ім'я свого правителя бея *Османа I* (1281–1326), а його населення, яке складалося переважно з тюрків-огузів, стали називати османами (турками-османами).

Бей Осман I спочатку був васалом конійського султана, підкореного монголами, проте досяг у 1299 р. державної самостійності. Він оголосив себе почесним титулом газі («борцем за віру»). Це сприяло тому, що до його держави почали прибувати численні загони релігійних фанатиків, які мріяли воювати проти християнської Візантії.

Наступник Османа I *Орхан Газі* у 1326 р. розірвав усі васальні зв'язки з монголами. Він уже називав себе султаном, розпочав завоювання в Європі, побудував флот, створив постійну армію. Вона складалася з легкої кінноти, важкої кінноти (сипахи), піших підрозділів, зокрема з яничарів (тур. *yeniçeri* – нове військо). До яничарів завжди набирали юнаків з підкорених народів. Їх насильно навертали в іслам і багато років готували до військової служби. Яничари були озброєні списами, ятаганами, шаблями, луками. Вони 500 років (до кінця першої чверті XIX ст.) залишалися основою військ Османської держави. Така постійна армія кількісно та якісно перевершувала феодальні ополчення та загони найманців Візантії та інших балканських держав.

До 1331 р. османи захопили в Малій Азії всі володіння візантійців. Наступні 20 років османи обмежувалися окремими наскоками на балканські землі, а з 1352 р. перейшли до завоювань. На європейському березі протоки Дарданелли вони захопили стратегічно важливі опорні пункти – Цимпе і Галліполі[1]. Це був плацдарм для подальшого просування в Європу. Балканські держави самі прирекли себе міжусобними війнами, під час яких зверталися до османів по військову допомогу. Тому османи добре знали всі недоліки військової організації та політичної влади своїх ворогів.

---

1 Туркам-османам допомогло стихійне лихо: землетрус у 1354 р. зруйнував неприступну фортецю Галліполі, чим одразу скористалися османи для захоплення й колонізації міста та околиць. Щоправда, у 1366 р. Папа Римський організував вдалий хрестовий похід проти турків, учасники якого звільнили Галліполі. Проте непослідовність подальших дій переможців і боягузлива політика візантійського уряду сприяли мирному поверненню міста туркам вже через 10 років.

Якими були напрями зовнішньої політики Османської держави та її головні досягнення у другій половині XIV–XV ст.?

У другій половині XIV–XVII ст. турки-османи захопили величезні території в трьох частинах світу – Південно-Східній Європі, Західній Азії, Північній Африці (кольорове *фото 19*). У цих хронологічних межах можно визначити два великі етапи завоювань – до і після захоплення у 1453 р. Константинополя і, відповідно, остаточного знищення Візантійської імперії. Якщо на першому етапі османи просувалися переважно на Балкани, то на другому етапі – на Близький і Середній Схід, Закавказзя, Північну Африку тощо.

Міжнародна ситуація, що склалася у другій половині XIV ст. на Балканах, значно полегшила османам процес завоювання. Візантія, територія якої постійно зменшувалася, перебувала в стані гострої боротьби за престол партій, що ворогували. Болгарія у 1363 р. остаточно розпалася на три окремі держави – Тирновську, Відинську та Добруджу. У Сербії після смерті могутнього правителя *Стефана Душана* (1331–1355), який правив з титулом короля, а потім – царя сербів і греків, розпочався процес швидкої децентралізації. Унаслідок цього здобули самостійності Македонія, Албанія, Фессалія, Епір. Навіть етнічні сербські землі опинилися під владою різних кланів.

Через гостру ворожнечу болгар та візантійців вони втратили до 1360 р. на користь османів Фракію. Столиця останніх була перенесена до фракійського Адріанополя (1365). Войовничий султан *Мурад I* (1362–1389) послідовно розгромив сербських правителів Македонії, погодився з васальною залежністю значної частини болгар та сербів (рис. 13.8). Проте він загинув у славетній битві на Косовому полі у 1389 р., в якій проти турків та їхніх південнослов'янських васалів билися та програли загони сербів і боснійців.

Рис. 13.8. Мурад I на чолі османських вершників (мініатюра XVI ст.)

Мурада I у розпал битви вбив один із сербських командирів *Мілош Обілич*. Той під виглядом перебіжчика пробрався до турецького табору, вихопив кинджал та зарізав ним султана. Сини вбитого султана одразу почали сперечатися за право царювати. Ще під час битви молодший брат *Баязид* убив старшого брата *Якуба*, очолив турецьке військо, яке й перемогло, незважаючи на сум'яття після отримання турками звістки про смерть султана. Полоненим сербсько-боснійським воєначальникам та їх командувачу сербському князю *Лазарю Хребеляновичу* відтяли голови біля трупа султана. Дочка Лазаря була відправлена до султанського гарему, а сербські феодали визнали себе васалами султана Баязида.

Після поразки сербів турки протягом 1393–1396 рр. захопили три болгарські держави – Тирновську, Відинську та Добруджу. Після цього Болгарія майже на 500 років опинилася під важким османським ярмом.

У цих умовах, здавалося, Константинополь був приречений, але на зламі XIV–XV ст. його падіння відстрочили дві події:

1) антитурецький хрестовий похід європейських лицарів (1396), що зазнав поразки, але змусив турків зняти осаду Константинополя;
2) вторгнення у 1402 р. самаркандського еміра *Тамерлана (Тимура)*, якому вдалося розгромити турків у битві біля Ангори.

У хрестовому поході проти турків у 1396 р. брали участь загони з Німеччини, Англії, Франції, Італії, Чехії, Угорщини, Болгарії. Хрестоносців очолював угорський король *Сигізмунд Люксембурзький*. У вирішальному бою під стінами м. Нікополь (Болгарія) перемогли турки (рис. 13.9). Сигізмунд утік, а майже всім полоненим за наказом султана Баязида були відрубані голови. Дивлячись на це протягом двох днів, султан частково впав у несамовитий стан.

Цей стан султана погіршило вторгнення у 1402 р. військ Тимура. Під час походу Тимура Малу Азію було пограбовано, значну частину населення знищено. Після такого розгрому Османській державі знадобилося два десятиліття для відродження й продовження завоювань.

Найбільшими зовнішньополітичними успіхами османів протягом XV ст. були:

- захоплення у 1453 р. Константинополя й остаточне знищення Візантійської імперії (див. докладніше п. 11.5);
- підкорення до 1459 р. останнього уламку сербської державності – так званої Сербської деспотовини[1];

1 Сербська деспотовина – державне утворення сербів, що існувало у 1402–1459 рр. і останнм із сербських земель увійшло до складу Османської імперії. Назва держави походить від титулу її правителів – деспотів. Специфікою її існування було те, що перший деспот Стефан Лазаревич визнавав себе васалом як османського султана, так й угорського короля. Ця держава охоплювала значну територію від Адріатичного моря до Дунаю.

Рис. 13.9. Битва при Нікополі 1396 р. між європейськими хрестоносцями та турками-османами (мініатюра з «Хронік» Жана Фруассара, XIV ст.)

- розгром у 1444 р. об'єднаної армії угорців та їхніх балканських союзників;
- перемога у 1463 р. над Боснією[1];
- визнання у 1475 р. Кримським ханством османських султанів як своїх духовних лідерів (халіфів);
- знищення у 1479 р. сил албанського збройного спротиву;
- завоювання у 1496 р. Чорногорії[2].

Тривалий час проти турків вдало діяв воєвода Трансільванії талановитий угорський політичний діяч і полководець *Янош Хуньяді*. У 1441–1443 рр. він одержав над турецькими військами кілька блискучих перемог. Янош Хуньяді тимчасово звільнив болгарську Софію і навіть підготував своїми перемогами укладання із султаном *Мурадом II* десятирічного перемир'я. Однак під тиском папського легата кардинала *Чезаріні* молодий угорський король *Владислав III* (*Уласло)* вирішив порушити угоду, хоча присягався на Євангелії

1 Останню боснійську фортецю Сребрениця турки змогли захопити лише в 1528 р.

2 У 1499 р. Чорногорія була приєднана до Османської імперії.

виконувати її. Проте так званий *хрестовий похід на Варну* у 1444 р. завершився перемогою Мурада II. За переказами, султан наказав приколоти до свого прапора грамоту з текстом договору, порушеного угорцями та їхніми союзниками. Мурад II нібито вигукнув під час вирішальної битви при Варні, вказуючи на цю грамоту на прапорі: «Христос! Якщо ти справді Бог, покарай своїх послідовників за порушення клятви!». Майже всі хрестоносці разом із королем Уласло і папським легатом Чезаріні були знищені в битві. Янош Хуньяді врятувався втечею з невеликим загоном. Через два роки як регент Угорщини Хуньяді вдерся у Валахію і скинув з престолу валаського правителя (господаря) *Влада III Дракулу* (тобто «Дракона»). Останній стане прототипом відомого романа Б. Стокера «Дракула» (1897).

Воєнні успіхи османів дозволили їм до кінця XV ст. підкорити Балканський півострів. Завойовники перенесли столицю до Константинополя, який отримав нову назву – Стамбул, або Істанбул. Османи на законодавчому рівні закріпили своє панівне становище у зводі законів «Канун-наме» (1476). Процес ісламізації та отурчення грецького, слов'янського, албанського населення визначив одну з головних рис у міжнаціональних відносинах на теренах Османської імперії.

Чи виправдовув султан Мехмед II прізвисько Завойовник?

Серед османських правителів доби Середньовіччя особливу роль відіграв султан *Мехмед II* на прізвисько *Фатх (Завойовник)* (1444–1446, 1451–1481). За більш ніж 30 років свого царювання він докорінно змінив геополітичну ситуацію, що склалася у Південно-Східній Європі і Малій Азії.

Четвертий син свого батька Мурада II від наложниці, підступний, жорстокий, злопам'ятний Мехмед уже в 11 років став нащадком батьківського трону, а в 12 років – султаном. Він таємно наказав знищити рідного дядька та двох братів, в яких бачив суперників. У рік отримання султанської влади (1444) Мехмед був особисто присутній на підписанні його батьком Сегедського мирного договору з Угорським королівством про незалежність прикордонних з Угорщиною сербських земель.

Хоча переговори велися в Сегеді, Мурад II підписав договір у своїй столиці Едірне після прибуття угорського посла з ескортом з 60 лицарів. Мехмед набув тоді дипломатичного досвіду, бо мав можливість бачити весь дипломатичний церемоніал. Під час підписання договору Мурад II промовив клятву на Корані в усьому дотримуватись тексту договору протягом 10 років. Після цього султан відправив свого посла з грецьким перекладачем до угорського короля *Владислава III* до Сегеда з текстом договору, над яким король мав присягнутися на Євангелії. Однак ще у свої дитячі роки Мехмед переконався в ненадійності паперових зобов'язань, бо угорський король швидко порушив їх.

Після того як Мурад II передав трон синові, 12-річний Мехмед II одразу ж не погодився з волею батька щодо кандидатури на посаду великого візира. Оскільки саме ця посада була ледь не ключовою при розробленні стратегії зовнішньої політики, Мехмед II нейтралізував батьківського візира – відомого вченого *Халіл-пашу*, який радив йому дотримуватися в міжнародних відносинах компромісу й пошуків миру. Мехмед II призначив візирем воєначальника *Заганосу* – прихильника відкритої агресії. Уже тоді головною метою зовнішньої політики Мехмеда II було остаточне знищення уламків Візантійської імперії. Кілька років обидва візирі залишалися при владі й намагалися кожен зі свого боку впливати на юного султана.

Деякі сучасники пов'язували шалену агресивність Мехмеда II із зловживанням ним алкоголю. Султан дивував оточення й тим, що мав нетрадиційну сексуальну орієнтацію. Він був відверто байдужий до своєї дружини *Сіттішах-хатун* – найкрасивішої з дочок могутнього правителя бейлика Дулкадір у південно-східній частині Малої Азії. Це був династичний шлюб за ініціативою отця Мехмеда II для зміцнення зв'язків із союзником. Хоча весілля тривало три місяці (1449–1450) та значно зміцнило міжнародне становище Османської держави, усі сучасники вважали цей шлюб дуже нещасливим. У прекрасної Сіттішах-хатун не тільки не було дітей від Мехмеда II, він навіть не перевіз її з Едірне до палацу нової столиці Константинополя після завоювання цього міста, залишивши дружину на самоті. Невідомим є навіть точний рік її смерті. На відміну від султана народ дуже любив Сіттішах-хатун за справедливість і благодійність.

Перші війни проти угорців та албанців, в яких безпосередньо брав участь Мехмед II, сформували його уявлення про військову справу. Він був досвідченим полководцем і кілька років готувався до захоплення Константинополя. З цією метою Мехмед II дипломатичними засобами намагався нейтралізувати Угорщину та Венецію, щоб Візантія опинилася в міжнародній ізоляції. Його зовнішньополітична доктрина передбачала встановлення єдиної світової мусульманської імперії зі столицею у Константинополі.

У 1453 р. 100-тисячна турецька армія захопила Константинополь, який обороняли всього 9 тис. відчайдушних захисників. Після нищівного погрому міста Мехмед II саме сюди переніс свою столицю. У подальшому після різанини в Константинополі він жахав Європу ще неодноразово. Під час знищення Сербської деспотовини (1359) султан продав у рабство кожного десятого з двох мільйонів сербів. Він наказав розірвати на шматки труп непримиренного ворога турків славетного албанського полководця *Скандербега*.

Правитель албанського князівства Кастріоті князь *Георгій* (1443–1468) став національним героєм Албанії, очоливши широкий антиосманський збройний рух. За мужність і непереможність вороги порівнювали його з Александром Македонським (звідси прізвисько Скандербег – спотворене від

Іскандер-бей). Мехмед II вважав його особистим ворогом, але перемогти не зумів: Скандербег у розпал воєнних дій помер від малярії. Щоб помститися мертвому Скандербегу, султан наказав осквернити його могилу, розбити на фрагменти його кістки, які турецькі солдати з поваги до невразливого ворога стали носити й передавати в спадок як захисні амулети.

Захопивши Боснію, Мехмед II власноручно відтяв голову її останньому правителю *Стефану Томашевичу*[1], а разом з майже тисячею обезголовлених дворян, священників і простих мешканців захопленого італійського міста Отранто були живцем розпиляні на шматки архієпископ *Пендінеллі* та герцог *Зурло.* Щоправда, за іронією долі бузувіра Мехмеда II, який убивав не лише чужих, а й своїх, навіть родичів, за наказом його сина (майбутнього султана Баязида II) отруїв власний лікар.

Значні захоплення в Європі, перемоги в Месопотамії, збільшення флоту, дозволило Мехмеду II пихато називати себе «султаном двох частин світу і двох морів». У цих морях османи монополізували торгівлю Європи зі Сходом. Вони витіснили генуезців та венеціанців, а за результатами венеціансько-турецької війни 1463–1479 рр. Мехмед II отримав нові території на Егейських островах, у Мореї та Епірі, велику контрибуцію і щорічну компенсацію за право венеціанців торгувати в Османській імперії. Останньою військовою акцією Мехмеда II був напад в 1480–1481 рр. великого османського флоту на міста Південно-Східної Італії. Захоплення міст супроводжувалися звірячими розправами над населенням. Лише після звістки про смерть султана османський флот та армія повернулися до імперії.

Значне територіальне розширення Османської імперії за Мехмеда II сприяло її зміцненю як ключового актора міжнародних відносин у Південно-Східній Європі та Причорномор'ї. Це підготувало ще більші територіальні захоплення османів у наступному XVI ст.

Контрольні запитання

1. У чому полягали ключові особливості міжнародних відносин у середньовічному Афро-Азійському регіоні?
2. Чи потребують уточнень хронологічні межі середньовічної історії міжнародних відносин в Афро-Азійському регіоні порівняно з державами Європи?
3. Які фактори зумовили початок арабських завоювань?
4. У чому полягають особливості ранньомусульманської дипломатії?
5. Якими були напрями арабських завоювань у VII – на початку VIII ст. та особливості військової організації арабів?

---

1 За два роки до захоплення турками Боснії і страти у 1463 р. *Стефана Томашевича* він отримав королівську корону від папського легата, за посередництвом якого оголосив себе васалом угорського короля, припинивши сплачувати данину Мехмеду II. Мстивий султан сам очолил військо, кинуте проти боснійців.

6. Які фактори зумовили недовговічність халіфату Омейядів?
7. У чому полягають головні особливості зовнішньої політики Аббасидського халіфату?
8. Як була організована дипломатична служба за часів Аббасидів?
9. Чим відрізнялися періоди та напрями зовнішньої політики середньовічних іранських держав?
10. Яку роль у міжцивілізаційних зіткненнях доби Середньовіччя відіграла Сельджуцька імперія?
11. Якими були особливості та напрями зовнішньої політики середньовічних держав мусульманського Єгипту?
12. Якими були головні воєнно-політичні та дипломатичні досягнення представників держав середньовічного мусульманського Єгипту?
13. Які фактори сприяли виникненню держави турків-османів та їхнім першим завоюванням?
14. Якими були напрями зовнішньої політики Османської держави та її головні досягнення у другій половині XIV–XV ст.?
15. Чи виправдовув султан Мехмед II прізвисько Завойовник?

Список літератури

Д'ячков С. В. Історія середньовічного Сходу : підручник для студентів класичних університетів. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2022. 448 с.

Історія міжнародних відносин : підручник / Алєксєєнко І. В., Маргулов А. Х., Єремєєва І. А., Несправа М. В. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2020. 228 с.

Лиман С. І. Розвідка і дипломатія Сельджуцької імперії на сторінках трактату Нізама аль-Мулька «Сіасет-наме». *LAUREA V. Античний світ і середні віки.* Харків, 2024. С. 27–29.

Рубель В. А. Історія середньовічного Сходу. Київ : Либідь, 2002. 624 с.

Рубель В. А. Історія середньовічного Сходу : тематична хрестоматія. Київ : Либідь, 2000. 624 с. ; 2011. 792 с.

Basan O. A. The Great Seljuqs: A History. New York : Taylor & Francis, 2010. 224 p.

Christie N. Muslims and Crusaders: Christianity's Wars in the Middle East, 1095–1382: From the Islamic Sources. Unit London and New York : Routledge, 2014. 246 p.

Goffman D. The Ottoman Empire and early modern Europe. Cambridge : Cambridge University Press, 2002, 273 p.

Inalcik H. The Ottoman Empire: The Classical Age 1300–1600. London : Orion Publishing Group, 2000. 257 p.

Kennedy H. N. The Armies of the Caliphs: Military and Society in the Early Islamic State. London and New York : Routledge. 2001. 229 p.

Kennedy H. N. The Great Arab Conquests: How the Spread of Islam Changed the World We Live In. Philadelphia : Da Capo Press, 2008. 421 p.

Kennedy H. N. The Prophet and the Age of the Caliphates: The Islamic Near East from the 6th to the 11th Century (Second Edition). London ; New York : Routledge, 2015. 356 p.

Phillips C., Axelrod A. Encyclopedia of Historical Treaties and Alliances. New York : Facts on File, 2005. 1071 p.

РОЗДІЛ 14

Південна, Центральна та Східна Азія у міжнародних відносинах Середньовіччя

14.1. Періоди та особливості міжнародних відносин у середньовічній Індії. Зовнішня політика індійських держав до XIII ст.
14.2. Зовнішня політика й дипломатія Делійського султанату та держав Південної Індії в XIII – на початку XVI ст.
14.3. Експансія монголів
14.4. Держави Чингізідів у міжнародних відносинах другої половини XIV–XV ст. Завоювання Тимура
14.5. Зовнішня політика середньовічного Китаю до середини X ст.
14.6. Китай у міжнародних відносинах другої половини X–XV ст.
14.7. Міждержавні відносини середньовічної Японії

14.1. Періоди та особливості міжнародних відносин у середньовічній Індії. Зовнішня політика індійських держав до XIII ст.

На які періоди поділяється історія міждержавних відносин середньовічної Індії?

Останньою індійською державою доби давнини була держава Гуптів. Її у першій половині VI ст. завоювали, а на початку VII ст. остаточно підкорили кочові племена ефталітів (білих гунів). Саме з подій, пов'язаних із розгромом Гуптів, дослідники історії міжнародних відносин зазвичай починають викладення доби індійського Середньовіччя. Ця доба завершується встановленням у 1526 р. Імперії Великих Моголів.

Середньовічну історію Індії можна поділити на два великі етапи:

1) індуїстський (раджпутський) період (VI–XII ст.);

2) індуїстсько-мусульманський період (початок XIII – початок XVI ст.).

Головним критерієм, покладеним в основу цієї періодизації, є великі геополітичні, релігійно-ментальні, станово-кастові, культурно-мовні зміни[1].

1 Тривалий час у багатонаціональній Індії мовою державних документів, освіти, науки був санскрит, якій після створення мусульманських держав на півночі Індостану бів витіснений перською та арабською.

Основними міжнародними подіями індуїстського періоду VI–XII ст. були:

- створення ефталітами соціально-етнічної войовничої верстви населення «раджпутів» і заснування в північній Індії кількох раджпутських індуїстських династій;
- «Ренесанс індуїзму», масове знищення і вигнання буддистів в інші країни;
- намагання південноіндійських держав здобути гегемонію й поширити свій політичний вплив на острови Південної та Південно-Східної Азії.

До основних міжнародних подій індуїстсько-мусульманського періоду XIII – початку XVI ст. належать:

- тюркське мусульманське завоювання і створення в Індії великої держави – Делійського султанату;
- індо-мусульманський синкретизм південних індійських держав та їх збройна боротьба проти Делійського султанату.

У чому виявлялися головні особливості міждержавних відносин середньовічної Індії?

1. Першою та головною особливістю міждержавних відносин Індії був строкатий поліетнічний склад її численного населення, яке сповідувало різні релігії[1]. Це істотно впливало на світосприйняття, розуміння в площині «свій – чужий», здебільшого вороже ставлення до представників інших вірувань, народів, царств. З іншого боку, такі напружені стосунки між індійськими державами полегшували процес їх завоювання під час зовнішніх вторгнень з-за меж Індостану.

2. Північна та Південна частини Індії протягом майже всього Середньовіччя були відособлені одна від одної в політичному, цивілізаційно-релігійному, ментальному аспектах.

3. Зовнішні вторгнення здійснювалися зазвичай з півночі, тому саме через це найбільш помітні політичні, релігійні, етнічні, мовні зміни відбувалися в північних й північно-західних регіонах Індії.

4. Ще однією суттєвою особливістю міждержавних відносин Індії потрібно вважати її жорстко регламентований кастовий устрій. Оскільки традиційна ієрархічна система каст (варн) дозволяла реально впливати на державні справи представникам жерців («брахманів»), займатися військовою справою лише дітям вояків («кшатріїв»), а міжнародною та внутрішньою торгівлею лише дітям торгово-ремісничо-землеробської касти («вайш'їв»), значна частина населення, що складалася переважно з касти залежних («шудр»), узагалі не впливала на міжнародні контакти. Тому шудри залишалася фаталістич-

1 На зламі доби Давнини та Середньовіччя у V ст. засвідчується ідеологічна криза у правлячих колах держави Гуптів, помітне падіння авторитету буддизму, перехід правителів у брахманізм та індуїзм.

но байдужими до зміни правителів і збереження державної незалежності. Жодна інша каста, крім вояків-«кшатріїв», ніколи не брала участі у реальній протидії агресору та збройному захисті своїх держав. Саме тому країну, населену десятками мільйонів індусів, відносно легко завоювали спочатку нечисленні мусульмани, потім європейці.

5. У середні віки переважав погляд індійців на пріоритет ненасильницьких форм взаємовідносин з іноземцями, у тому числі із завойовниками. Індійські держави були нестабільні ще й тому, що кастовий устрій регламентував усе внутрішнє життя і робив недоцільним необхідність організації на місцевому рівні розгалуженого адміністративного апарату. Тому тут майже неможливим було створення мілітарної диктатури.

6. У міждержавних відносинах середньовічних індійських держав велике місце традиційно посідала зовнішня торгівля[1]. Їхні економічні успіхи та безліч привабливих для експорту в інші страни товарів (прянощі, тканини, дорогоцінне каміння, перли тощо) сприяли поширенню міжнародних торгових контактів й напливу іноземців купців.

Які політичні події визначали міжнародне життя на півострові Індостан у VI–XII ст.?

У 550 р. під ударами іраномовних племен ефталітів держава Гуптів розпалася. Гуптська династія як правляча на території Північної Індії припинила своє існування. Останній з царів держави Гуптів *Вішнугупта* під час захоплення ефталітами столичного міста Паталіпутра опинився в полоні і помер. Країна була зруйнована, виникло безліч дрібних держав. Проте й ефталітам не вдалося закріпитися тут надовго. Під тиском військ багатьох місцевих правителів вони відступили в Північно-Західну Індію. Тут у процесі етногенеза за активної участі ефталітів склалася соціально-етнічна верства населення – раджпути («сини раджів»). Вони існували у складі касти воїнів-кшатріїв.

Войовничі, згуртовані, добре озброєні раджпути сприйняли індуїзм, фанатичними захисниками якого залишалися упродовж багатьох століть. Саме вони до кінця XII ст. відігравали ключову роль у міжнародному житті та процесах формування політичної еліти держав Північної Індії. Через це період індійської історії, що передував мусульманському завоюванню, зазвичай називають «раджпутський» або «індуїстський (раджпутський) період».

---

1 Дуже активною була як караванна, так і морська міжнародна торгівля через порти, розташовані вздовж майже всього східного й західного узбережжя Індії. Асортимент товарів був різноманітний, проте зовнішні вторгнення також впливали на нього. Наприклад, після завоювання мусульманами Північної Індії та створення у XIII ст. Делійського султанату для військових потреб завойовників знадобилося завозити в Індію коней, які коштували в самій Індії в 50 разів більше, ніж у кочових народів. Це призводило до масового вивезення з Індії товарів, що нагадувало відкритий грабунок її багатств чужеземцями.

Завзяті воїни, раджпути ніколи не відступали. Вони билися до останнього бійця, під впливом опіуму не відчували жаху і майже втрачали розум. У випадках, коли, здавалося, не було шансів на перемогу в бою і сам бій ставав для них самогубством, раджпутських чоловіків надихали люттю їхні жінки. Останні робили це через *джаухар* – масове самоспалення з метою уникнути полону та безчестя. Зазвичай жінки спалювали себе не в розпал битви, а перед її початком. Наприклад, у 1303 р. під час облоги столиці раджпутської держави Мевар – міста Чітторгарх стався найбільш масовий джаухар як відчайдушний заклик до чоловіків помститися за попіл своїх дружин.

Раджпутські індуїстські династії змогли очолити у VII–XII ст. багато дрібних держав Північної Індії та Непалу. Індуїзм остаточно перемагав. Останньою міцною великою державою Півночі, що дотримувалася буддійської ідеології, була імперія Харші (606–647). Вона охоплювала велику територію від Бенгалії до Пенджабу. Проте ця імперія, утворена із різних васальних князівств, розпалася під ударами сусідніх індійських держав, а всі царедворці й дипломати вирішили згоріти на погребальному багатті її останнього правителя.

Масове спалення у 647 р. міністрів, дипломатів, воєначальників розгромленої держави Харші відбулося одночасно зі спаленням її останнього царя *Харшавардхана* та його великого гарему. Через це захищати столицю фактично було нікому.

Після цього тривалий час індуїстські царі очолювали не лише держави Південної (традиційно індуїстської), але й Північної Індії.

Останньою в індуїстський період спробою об'єднати Індію були війни *Індри III* (914–928) – правителя держави Раштракути. За роки свого правління він підкорив більшу частину Південної та Центральної Індії.

На півдні наймогутнішими державами була імперія Чалук'їв, Паллаві, Чола.

Представники династії Чалук'їв правили в чотирьох союзних південноіндійських царствах в VI–XII ст. Вони воювали із сусідами як на півдні, так і в центральній частині Індії.

Держава Паллаві, маючи великий флот, захопила північну частину о. Цейлон і завдала у сер. VII ст. удар по імперії Чалук'їв. Значний флот дозволив паллавійцям вести активну міжнародну торгівлю, а паллавійські купці мали в державі великі привілеї, зокрема користувалися правом урочистих виїздів на слонах.

Державу Паллавів знищило у IX ст. тамільське царство Чола (III ст. до н.е. – кінець XIII ст.). Чолійці також були досвідченими мореплавцяями і купцями. Їхній флот тривалий час домінував в Індійському океані, вдалі воєнно-морські експедиції дозволили захопити Цейлон, Мальдівські острови, частину Індонезії, а сухопутні війська досягли Гангу.

Політичний вакуум у Північній Індії разом із раджпутами намагалися заповнити зовнішні сили. Серед цих завойовників вже на початку VIII ст. з'явилися арабсько-мусульманські війська. Після кривавих зіткнень зі своїми войовничими ворогами раджпутами араби у 712 р. змогли захопити частину земель вздовж р. Інд.

Зіткнення з арабськими іновірцями призвело до небачених спалахів релігійного індуїстського фанатизму. Щоправда, головними жертвами цих масштабних конфесійних чисток стали буддисти[1]. Якщо VII століття увійшло в історію міжнародних відносин як вік ісламу, VIII століття стало добою кривавo-попелястого Ренесансу індуїзму. Масове переслідування та вигнання буддистів здійснювали раджпути, які різали й спалювали тисячі мирних іновірців, що намагалися дотримуватися ненасильницьких дій. Ті буддисти, кому пощастило уникнути знищення, залишили батьківщину їх віри Індію і поселились в сусідніх країнах. Отже, Ренесанс індуїзму супроводжувався масовим переселенням народів і значними етноконфесійними й соціально-кастовими змінами в регіоні[2].

Як головну силу антибуддистських репресій раджпути спробували використали ситуацію для встановлення своєї політичної гегемонії у Північній Індії. Проте об'єднати роздроблені держави, навіть на півночі Індії їм не вдалося. Наприкінці індуїстського (раджпутського) періоду у XII ст. тут склалася ситуація, яка полегшувала завдання зовнішнім завойовникам. Вона характеризувалася двома головними рисами:

1) бурхливим розвитком економіки і торгівлі, зокрема міжнародної, що зумовило накопичення в Індії значних, небачених в інших регіонах світу багатств;
2) політичною роздробленістю й відсутністю реальної сили, здатної протидіяти зовнішній агресії.

У цих умовах в XI–XII ст. мусульманські правителі з північно-західних рубежів Індії час від часу вторгалися на її терени, намагаючись оволодити казково багатою країною. Проте на початку XIII ст. ці завоювання викликали істотні геополітичні зміни й створення нової великої держави – Делійського султанату.

---

1 Головним ініціатором знищення та вигнання буддистів з Індії став колишній буддист, індуїстський фанатик священник-брахман Кумаріла Бхатта. За однією із версій, щоб викупити гріх за вбивство свого першого духовного наставника-буддиста він здійснив самоспалення.

2 Наприклад, відкритих ворогів індуїстського фанатизму і супротивників релігійних гонінь наказали тим, що їх зарахували до найнижчої касти «недоторканих».

14.2. Зовнішня політика і дипломатія Делійського султанату та держав Південної Індії в XIII – на початку XVI ст.

Які зміни в міжнародній політиці зумовило створення Делійського султанату?

Після своїх перших локальних успіхів у VIII ст. у Північно-Західній Індії мусульманські завойовники протягом XI–XII ст. здійснювали постійні набіги на ці території. На початку XIII ст. вони почали повномасштабне підкорення країни. Раджпутські держави протидіяли спочатку тюрко-мусульманській династії Газневідів, представники якої захопили Пенжаб. Пізніше раджпути чинили опір уже таджиксько-мусульманському султанату Гуридів. Гуриди знищили у 1186 р. державу Газневідів, але не зупинилися на досягнутому. Їхня подальша експансія призвела до захоплення до 1206 р. величезної території Північної Індії від р. Інд до східних кордонів Бенгалії.

> Держава Газневідів припинила своє існування після захоплення Гуридами міста Лахор (1186). Переможець султан *Мухаммад Гурі* (1173–1206) після відносно швидкого підкорення Північної Індії став володарем великої імперії. Вона охоплювала, крім індійських земель, сучасний Таджикистан, Туркменистан, Афганістан, Узбекистан, Іран.
>
> Вирішальною у війні Гуридів проти раджпутів стала битва у 1192 р. при Тараїні. Головною ударною силою Гуридів були гвардійці-гулями з колишніх рабів. Кіннота гулямів змогла оточити й подолалати опір раджпутів і сотень їхніх бойових слонів. Ця битва в історії міжнародних відносин традиційно вважається відправною точкою процеса залучення більшої частини Індії у формат державотворення на чолі з мусульманськими династіями.

Султан-завойовник Північної Індії *Мухаммад Гурі* ледь встиг насолодитися результатами своїх завоювань. Уже в 1206 р. він був убитий ісмаїлітами. Владу захопив його полководець, колишній раб *Кутб ад-дін Айбек*, який починав службу як гвардієць-гулям. Він переніс столицю з Лахору в Делі. Тому саме з його ім'ям пов'язують створення нової незалежної держави Делійського султанату на чолі з першою династією – династією *Гулямів* (1206–1290).

Делійський султанат проіснував з 1206 до 1526 р. (рис. 14.1) і став впливовим актором міжнародних відносин у регіоні. Визнаний багдадським халіфом та іншими мусульманськими державами, новий султанат закріплював політичну владу завойовників над численним підкоренним населенням. Індуїсти згідно з ісламським правом вважалися «невірними» («зіммі») і політично безправними. Вони зазнавали небаченого податкового та національно-релігійного гноблення. Вища державна влада опинилася у представників військової тюркської верхівки з гулямів, а адміністратив-

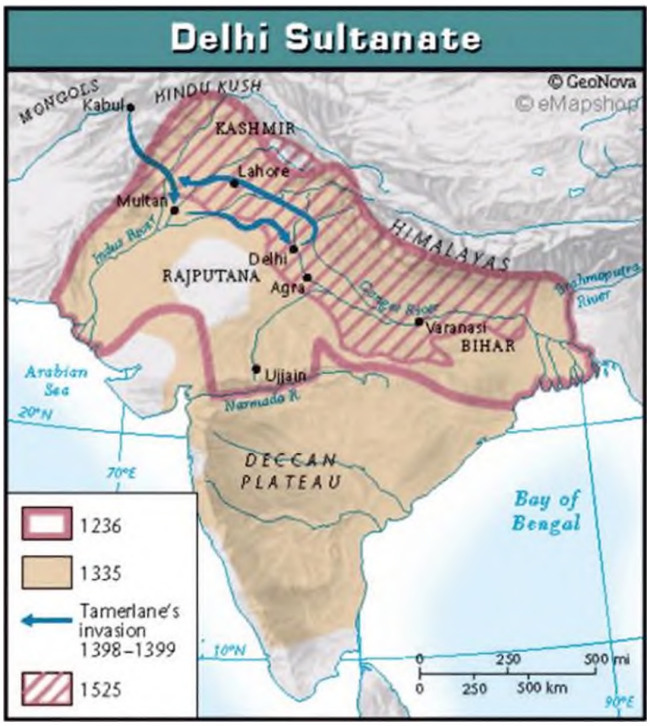

Рис. 14.1. Зміни території Делійського султанату в XIII – на початку XVI ст.

ні посади вони роздавали носіям нової державної мови фарсі[1] – персам і таджикам. Деспотичне правління султанів і державна централізація спричинили встановлення в Північній Індії відносної політичної стабільності на відміну від попередньої доби постійних міжусобиць. Крім того, завойовники намагалися не втручатися у внутрішнє життя каст, які залишалися гарантією суспільного спокою.

Уже в перші десятиліття свого існування Делійський султанат протидіяв кільком зовнішньополітичним викликам. Головними з них були:

- вторгнення військ хорезмійців (1221) у долину Інду;
- навали монголів (кілька хвиль з 1221 до 1308 р.).

Якщо хорезмійців, які вже зазнали поразки від монголів, вдалося розгромити відносно швидко, то агресія самих монголів стала для Делійського султанату набагато більш важким і довготривалим випробуванням. Під час вторгнень монголам вдалося захопити та розграбувати Кашмір, Лахор, підійти до Делі. У 1297 р. у битві під Делі монголи здобули перемогу, захопили в рабство багато місцевих мешканців. Але закріпитися в Індії монголам не вдалося.

1 У наступні десятиліття XIII ст. мовою спілкування в державі стала урду – у перекладі «військо», «військова ставка», «орда» оскільки саме у військових таборах тюркські військові у війнах проти монголів створили загальнозрозумілі мовні звороти.

Як відбувалося територіальне розширення кордонів Делійського султанату?

З часів правління другої династії Делійського султанату – династії Хілджи (1290–1320) почалося завоювання його військами Південної Індії. У цих завоюваннях, крім тюрків, брали участь і монгольські найманці, яких одного разу вночі вирізали їхніх підступні соратники. Найбільші завоювання на півдні Індії вдалося здійснити за правління *Ала ад-діна Хілджи* (1296–1316).

Саме в цих завоюваннях тоді ще в полководця Ала ад-діна виникла ідея захопити делійський трон і вбити свого тестя-султана. Він здійснив свій кривавий намір й отримав владу в державі. Шляхом величезного напруження економіки та фінансів султанату Ала ад-дін створив величезну майже півмільйонну армію вершників. Ці війська не лише відбили чергове вторгнення монголів, а й здійснили найбільші завоювання Південної Індії. Частина індуїстських держав взагалі припинила своє існування, частина (Пандья, Хойсала) визнала себе васалом Делійському султанату й сплачувала йому данину.

Привабливість багатьох ще небачених мусульманами трофеїв з Південної Індії змусила представників третьої династії Делійського султанату – династії Туглакідів (1320–1413) не лише й далі воювати із залишками держав індуїстів, а й тимчасово перенести столицю в Девагірі. Це зробив найбільш одіозний та войовничий із султанів цієї династії *Мухаммад-шах* (1325–1351).

Ім'я Мухаммад-шах прийняв після коронації принц *Джаун-хан*. Після чергової перемоги принц організував у Делі величезний військовий парад. Свого батька-султана він розмістив під важким навісом у спеціально побудованому для цього павільйоні. Під час параду раптово сталася руйнація павільйону, а батько-султан Джаун-хана загинув під уламками. Хоча в цю хвилину повз павільйон проходили десятки бойових слонів і споруда тряслася разом із землею, сучасники підозрювали, що син навмисно організував вбивство батька. Цю версію підтримував і відомий у мусульманському світі мандрівник *Ібн-Баттута*. Він протягом восьми років служив синові загиблого султана і навіть був призначений ним послом до Китаю.

Мухаммад-шах продовжив завоювання південних князівств Індії, але через катастрофічну нестачу грошей для армії він змушував вояків та й усіх підданих приймати нові викарбувані мідні монети за курсом золотих. Це викликало масове невдоволення в армії та серед купецтва, зокрема серед іноземних торговців, і завдало шалених втрат міжнародній торгівлі. А після невдалої спроби завоювання гімалайських князівств та загибелі великої армії в країні почалося масове повстання проти Мухаммад-шаха.

Що призвело до занепаду та розгрому Делійського султанату?

Повстання в різних частинах Делійського султанату значно скоротили його територію, особливо на півдні. Ця ослаблена держава стала досить легкою здобиччю для військ великого завойовника Сходу, правителя Самарканда *Тимура* (Тамерлана) (див. докладніше п. 14.4). У 1398 р. війська Тимура здобули перемогу у битві поблизу Делі, знищили столицю, а разом із нею й залишки могутності султанату. Тимур не залишився в Індії. Його цікавили лише трофеї та раби. Проте чума та політичний хаос після його походу тривали ще дуже довго.

Не вдалося повністю відродити державу й представникам нової династії Саїдів (1415–1451): територіально Делійський султанат був тепер набагато меншим, а війни з метою його розширення були здебільшого марними. Як васали Тимуридів Саїди правили офіційно за їхнім дорученням, а частину награбованої військової здобичі відправляли до Самарканда.

Остаточно Делійський султанат припинив існування після нетривалого тимчасового відродження під владою афганських гулямів з династії Лоді (1451–1526). Держава була розгромлена та завойована кабульським Тимуридом *Бабуром*. У 1526 р. він заснував в Індії Імперію Великих Моголів.

Які держави Південної Індії були головними супротивниками Делійського султанату?

На шляху експансіоністської політики Делійського султанату традиційно стояли держави Південної Індії. Провідними акторами регіональної підсистеми міжнародних відносин, що кидали виклик делійцям, тут були держави Бахмані, Віджаянагар, Гуджарат.

Держава Бахмані виникла на території, раніше завойованій Делійським султанатом. Це була перша мусульманська держава в Південній Індії. Вона виникла у 1347 р. після заколоту місцевого полководця-шиїта *Абу Музаффара Ала уд-діна Бахмана* (звідси назва держави – Бахманійський султанат). Держава Бахмані проіснувала до 1527 р. й захопила під час війн багато сусідніх князівств (рис. 14.2). Шиїтська політична верхівка султанату спиралася на підтримку місцевої індуїстської знаті та разом з нею виробляла стратегію зовнішньої політики.

Для зміцнення армії та поширення міжнародного впливу Бахмані багато зробив її перший міністр, полководець, дипломат, письменник *Махмуд Гаван* (1411–1481). Він реорганізував бахманійську армію, боєздатність якої значною мірою пояснювалася ще й тим, що Гаван першим вдало і масово застосував у війнах вогнепальну зброю.

Махмуд Гаван організував кілька успішних військових походів проти сусідніх держав. Він захопив більшу частину узбережжя Бенгальської затоки, підкорив важливий порт Гоа (1475), знищив піратів, які заважали міжнародній торгівлі

з арабськими країнами. Саме Гаван уклав мирний договір з Малавським султанатом. Зростання авторитету Гавана, особливо серед військових, спричинило заколот його ворогів при дворі. Його звинуватили в інтимних стосунках з матір'ю султана, викрали його печатку й скріпили нею листи до правителя сусіднього князівства Орісси. У цих листах, ніби від імені Гавана, сусідів закликали до нападу на Бахмані. Після так і непідтверджених звинувачень Гавана вбили на очах придворних за наказом п'яного султана. Останній згодом пошкодував про свій вчинок та наказав реабілітувати ім'я вбитого.

Гаван сприяв шляхом зниження митних зборів розвитку міжнародної торгівлі. За це він отримав прізвисько Покровитель купців. Проте безглузде вбивство Гавана царедворцями призвело до швидкої політичної деградації Бахманійського султанату, поразок його армії, зменшення території й падіння.

Крім Делійського султанату, традиційним і головним ворогом бахманійців була індуїстська держава Віджаянагар (1336–1646). Ця імперія знаходилася на великій території на південь від Бахманійського султанату. Вона контролювала в цій частині півострова все узбережжя Індійського океану (рис. 14.2).

Назва держави походить від назви столиці, яка виправдовувала свою назву (Віджаянагар перекладається як «місто перемог»). Проте війни із традиційним ворогом Бахманійським султанатом віджаянагарська армія вела зі змінним успіхом. Наприклад, за правління в Бахмані войовничого Фіруз-шаха бахманійці в 1398–1406 рр. завдали ворогу відчутних поразок, а за умовами мирного договору Фіруз-шах одружився з дочкою віджаянагарського імператора. У подальшому Фіруз-шах був розбитий віджаянагарцями, втратив частину території і через це добровільно зрікся престолу на користь брата.

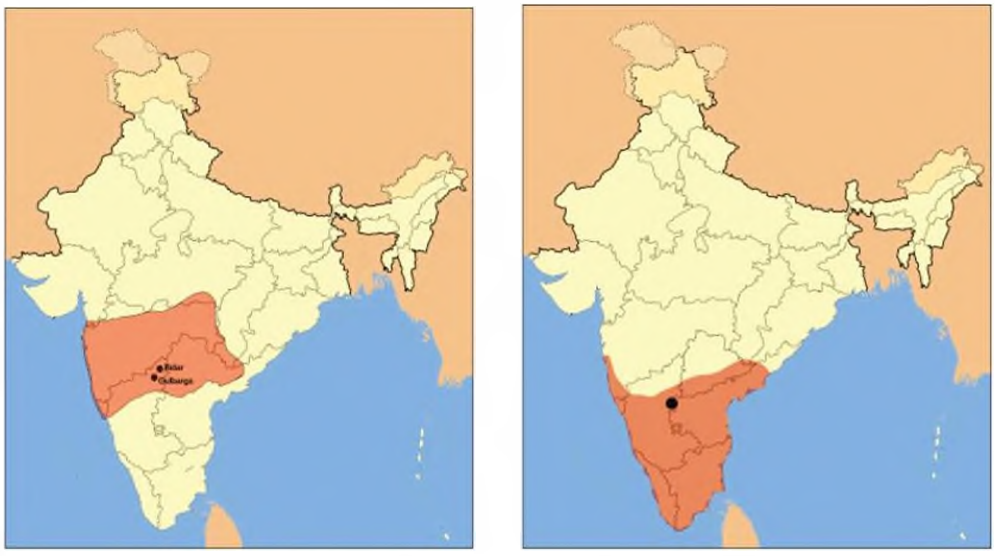

Рис. 14.2. Держави Бахмані (зліва) та Віджаянагар (справа)

Якщо у війнах проти Бахмані Віджаянагарська імперія дотримувалася переважно оборонної стратегії, то на інших напрямках її зовнішня політика була відверто агресивною. Маючи могутній флот, велику армію чисельністю більш ніж мільйон вояків та майже 1000 бойових слонів, імперські полководці вдало й масово застосовували перші зразки вогнепальної зброї (гармати та рушниці). Віджаянагарська кіннота та слони були захищені бронею, і саме вони разом із масовим застосуванням вогнепальної зброї вирішували долю битв.

Нова імперія в першій половині XV ст. здійснювала експансію на острів Цейлон, у Бірму та в інші держави. Віджаянагарська імперія досягла міжнародного авторитету не лише війнами, а й успіхами в міжнародній торгівлі. Вона підтримувала активні торговельні відносини з Китаєм, країнами Південно-Східної Азії, арабським Сходом, а, крім самої столиці, великим діловим центром з численними конторами іноземних купців була Калькутта.

Міжнародна торгівля значно збагатила ще одну державу – Гуджаратський султанат (1407–1573). Тривалий час (до 1297 р.) ці землі залишалися під правлінням індуїстів-раджпутів, потім були підкорені Делійським султанатом і зазнали певної ісламізації. Розташований на заході Індії Гуджаратський султанат здобув незалежність від Делійського султанату внаслідок розгрому останнього військами Тимура. Один із перших його правителів войовничий полководець *Ахмад-шах I* (1411–1442) підкорив сусідні раджпутські князівства. Він навіть захопив у сильного Бахманійського султанату частину західного узбережжя. Ця політика завоювання раджпутських держав успішно здійснювалася й у другій половині XV ст.

14.3. Експансія монголів

Протягом багатьох століть кочові племена Євразії, або Великого степу, значною мірою впливали на характер міжнародних відносин континенту. Економічні особливості (розвиток скотарства), войовничість, постійні коливання клімату часто не залишали кочівникам вибору між дипломатією та війною у відносинах зі своїми сусідами. Це в різні періоди робили жужани, табгачі, хозари, половці, уйгури, кидані, чжурчжені, тюркюти[1] тощо, але до найбільші геополітичні зміни доби Середньовіччя пов'язані з експансією монголів.

---

1 Величезна держава тюркютів охоплювала простір від Чорного моря до Кореї. Тюркюти контролювали Великий шовковий шлях, а найактивніші в транзитній міжнародній торгівлі согдійські купці стали головними фінансистами правителя Тюркютського (Тюркського) каганату. Політична стабільність, яку на певний час (друга половина VI – початок VII ст.) забезпечив цей каганат, була головною умовою активних міжнародних торговельних зв'язків.

Якими були причини та особливості монгольських завоювань за життя Чингісхана?

Після тривалого періоду посух та інших несприятливих для життя кочовиків природних катаклізмів у Великому степу клімат в XI–XII ст. стає більш вологим. Завдяки цьому сприятливому чиннику відбувається економічний розвиток, збільшується чисельність населення, відроджується інститут державної влади – номадична орда. Серед степовиків не припинялася боротьба за гегемонію. Так, наприклад, на теренах Монголії намагалися підкорити один одного монголи, татари, кераїти.

Серед багатьох родів цих народів існував звичай, коли окремі непокірні молоді степовики, не бажаючи коритися вождям та старійшинам, залишали рід і починали життя поза його межами. Їх називали «люди довгої волі» або «байшень» (з китайської – «біла кістка»). Кількість таких «байшень» постійно збільшувалася. Вони об'єднувалися й створювали свої розбійницькі загони, які воювали за вплив у Великому степу.

На початку 1180-х років серед загонів «байшень» став вирізнятися своєю войовничістю, перемогами та харизмою монгольський вождь *Темучжин* (бл. 1160–1227). Він підкорив усі сусідні племена, створив монгольську орду, потім – найбільшу в Євразії Монгольску імперію та увійшов в історію міжнародних відносин під ім'ям-титулом *Чингісхан* («Великий хан»).

Темучжин був сином старійшини одного з монгольських родів (тайджиутів), проте рано залишився без батька. Він виріс у справжній війні за існування не лише проти природи та сусідів, а й навіть проти рідних братів. Наприклад, двох з них він убив у дитинстві через те, що вони посварилися за їжу. Темучжин ріс нещадним, мстивим, але під час війн проти сусідів намагався не стільки знищувати ворогів, скільки примусити їх ставати його підданними.

Під час розгрому татар, які свого часу отруїли його батька, виявилися не лише полководчі, а й дипломатичні здібності Темучжина. Він вступив у союз із чжурчженями і в 1196 р. разом з ними в перший раз переміг татар. Через шість років татари були вже повністю підкорені монголами. Щоб остаточно помститися їм за батька, Темучжин віддав наказ – знищити всіх татар, крім дітей на зріст нижче за колесо кибитки.

Тривалий час союзником Темучжина був друг дитинства, талановитий полководець *Джамуха*, але згодом саме він став його головним суперником у боротьбі за об'єднання племен Великого степу. Після розгрому Джамухи Темучжин стратив його, надавши йому право самому обрати вид страти. Той великодушно (щоб позбавити Темучжина від месників за звичаєм кровної помсти) попросив стратити його без пролиття крові. Джамусі перебили хребет, але спочатку стратили тих, хто його зрадив. Темучжин завжди дотримувався принципу: «Найсуворіше покарання – за зраду!».

Цей принцип був одним із головних у прийнятому Темучжином кодексі законів «Велика Яса» (1198). Кодекс надихав монголів на війну. Саме в ньому відверто йшлося, що трофеї, пограбування, перемога над ворогами, оволодіння їхніми дружинами та дочками є «найвищою насолодою». Як повідомляв з цього приводу в «Історії монголів» сучасник, італійський місіонер і дипломат *Джованні да Плано Карпіні*, монголи за цим кодексом «повинні підкорити собі всю землю і не повинні мати миру ні з яким народом, якщо раніше не буде їм підпорядкований».

Сповідуючи язичницьку шаманійську «чорну віру», монголи вважали, що іноплемінний правитель, якщо він воює проти них, робить гріх. А його піддані, які не відвернулися від правителя-грішника, усі до одного заслуговують на найжорстокіше покарання. Тому звірства монголів, знищення ними міст, країн, народів значною мірою пояснюються змістом цієї ідеологеми, а не лише особистою люттю монгольських правителів і полководців.

Каганом і Чингісханом («Великим ханом») Темучжин був проголошений після низки переможних війн із сусідами. Це проголошення сталося у 1206 році на доленосному курултаї (з'їзді) усіх монгольських та тюркських правителів і знаті. Чингісхан створив досконалу, згуртовану, надзвичайно дисципліновану армію (рис. 14.3). Вона поділялася на підрозділи рівної чисельності – тумен» (10 тис. воїнів), тисячі, сотні, десятки. Жорстка військово-адміністративна вертикаль влади забезпечувала армію великими контингентами. Чингісхана недарма називали Потрясателем всесвіту.

Перший етап монгольських завоювань тривав до смерті Чингісхана у 1227 р. За цей час монголи, воюючи на кількох фронтах, захопили повністю або значною мірою:

- Південний Сибір (1207–1209);
- імперію чжурчженів Цзінь[1] (1211–1234);
- державу Хорезмшахів та інші регіони Середньої Азії (1216–1224);
- державу тангутів (1225–1227).

На початковому етапі своїх завоювань монголи також здійснили перші вторгнення в Індію (1221), на Кавказ (1222–1223), розгромили половців та руських князів у битві на р. Калка (1223), але не затрималися тоді в степу Північного Причорномор'я.

Шалена лютість Чингісхана не мала меж. Так, наприклад, він наказав знищити підкорене ним монгольське плем'я меркітів, яке повстало проти нього. І це незважаючи на те, що з цього племені походила його дружина[2] та дружи-

1 Монголи тривалий час сплачували данину чжурчженям. Їхня імперія охоплювала величезну територію Маньчжурії, Північного Китаю, Кореї, Примор'я (див. докладніше п. 14.6).

2 Друга дружина Чингісхана на ім'я *Хулан* була дочкою вождя меркітів, який віддав її після своєї поразки Чингісхану. Вона супроводжувала його майже в усіх воєнних походах, надихала чоловіка і померла під час війни монголів в Індії. Чингісхан наказав поховати тіло дружини під льодом.

ни кількох його полководців. Жорстокість та перемоги Чингісхана дозволили купцям Центральної Азії та Степу побачити в ньому гаранта відродження й безперебійного функціонування Великого шовкового шляху. Саме ці купці фінансували монголів, які одразу знищували тих, хто заважав їм отримувати прибутки від міжнародної торгівлі. Наприклад, розграбування хорезмійцями великого монгольського каравана, а пізніше вбивство ними монгольського посла стало приводом до згадуваного вище завоювання монголами імперії Хорезмшахів.

Хорезмійці порушили торговий договір 1215 р. Захоплений і розграбований ними купецький караван монголів був дуже великий (500 верблюдів, майже стільки ж купців різного походження під охороною монгольського загону). Купців та монгольських вояків стратили після звинувачень у шпигунстві, бо монголи як розвідників дуже часто використовували саме купців. Ці купці везли караваном багаті подарунки для хорезмшаха *Мухаммеда*, але останнього образило, що в дипломатичному посланні до нього Чингісхан називав його «мій син». Щоб уникнути нової війни в розпал інших, Чингісхан відправив своїх послів на чолі з *Ухуном* з метою вирішити цей конфлікт миром. Хорезмійці обезголовили Ухуна, інших послів відпустили, обрізавши їм бороди, що було нечуваним приниженням.

Щоб помститися за розграбування каравану і за вбивство посла, монголи вдерлися до держави Хорезмшахів та знищили її. Звірства проти місцевих мешканців монголи пояснювали віроломством ворога. З особливою показовою жорстокістю монголи розправилися із *Гаїр-ханом* – намісником великого середньоазійського міста Ортрар, у якому за його наказом був розграбований караван і вбитий монгольський посол. Полоненому Гаїр-хану в очі, вуха та ріт залили розплавлене срібло.

Монгольських послів вбивали й в інших державах. Були вбиті всі члени першого монгольського посольства, яке прибуло у 1223 р. до руських князів. Їх монгольські посли намагалися відмовити від спільних дій із половцями. Друге монгольське посольство знову марно намагалося нейтралізувати русичів, але цього разу було ними відпущене.

Якими були міжнародні наслідки монгольських завоювань у 1227–1308 рр.?

Смерть Чингісхана у 1227 р. не спричинила розпаду Монгольскої орди, як це часто бувало з державами, швидко створеними за допомогою зброї[1].

1 Чингісхан помер на останньому етапі знищення ним держави тангутів на північно-західних кордонах Китаю. Є кілька версій причин його смерті – черевний тиф у війську, наслідки падіння з коня, поранення отруєною стрілою, загибель від блискавки. Деякі біографи звинувачують у цій смерті жінку. Згідно з цією версією, розуміючи неминучість розгрому своєї держави, тангутський правитель здався в полон разом зі своєю красунею дочкою. На її очах за наказом Чингісхана батька стратили, а вона як нова наложниця мала провести з ним ніч.

Імперія, яка охоплювала на той час територію від Каспійського моря до Тихого океану, встояла, а монгольські завоювання тривали ще до 1308 р.

Всемонгольский з'їзд-курултай у 1229 р. підтвердив наказ Чингісхана зробити спадкоємцем та правителем орди його третього сина *Угедея* (1229–1241). За його правління відбулася реформа управління, оподаткування, здійснили перепис населення. Кочова орда перетворилася на чиновницько-бюрократичну деспотію східного типу, яка багато запозичила в сусідніх азійських держав.

На чолі армії стояли досвідчені полководці (нойони). Вони досконало володіли прийомами війни та вдало використовували дані розвідки. Великі фінансові можливості підкорених осілих народів, наявність серед них освічених воєнних інженерів використовувалися монголами для подальших завоювань та пограбувань нових територій.

Другий етап завоювань розпочався після смерті у 1227 р. Чингісхана і викликав такі геополітичні зміни в Євразії:

1. *Завоювання у 1236–1242 рр.* Волзької Булгарії, Половецької орди, більшої частини Русі, Кримського півострова. Це сталося під час Великого Західного походу на чолі з онуком Чингісхана – ханом *Бату.* Він був правителем західного улуса Джучі[1]. Рішення про цей похід як помсту половцям і русичам було прийнято на курултаї 1235 р., але монгольські війська пішли далі – «у вечірні (тобто західні) країни». Серед цих країн, що зазнали вторгнення та розграбування, – Польща, Угорщина, Австрія, Чехія, держави південних слов'ян[2].

2. *Підкорення у 1241–1243 рр. частини Малої Азії.* Розгромивши турків-сельджуків у доленосній битві в ущелині гори Кесе-даг («Лисої гори», 1243)[3], монголи уклали з ними договір. За цим договором сельджуцький султан визнавав себе васалом великого хана. Сподівання сельджуків на антимонгольський союз із хрестоносцями Латинської імперії залишилися марними.

Проте ця ніч любові для монгольського правителя стала ніччю жахливої та ганебної смерті – тангутська царівна відрізала йому геніталії. Непереможний завойовник, кастрований слабкою дівчинкою, помер лише рано-вранці у страшних муках від втрати крові.

1 Улус – назва великого адміністративного утворення в Монгольській державі. Це слово має багато значень і перекладається також як «плем'я», «військо», «народ», «держава» тощо.

2 Хоча монголи вдерлись у межі Священної Римської імперії німецької нації і виявили себе як безкомпромісні завойовники, проте німецький імператор вів з ними переговори через своїх послів з метою нейтралізувати їх не лише за допомогою зброї.

3 Монгольский полководець (нойон) Байджу (Байджу-нойон) використав під час битви звичайну для кочівників тактику обманного відступу. Він переміг сельджуків попри те, що останні займали неприступні позиції та значно перевершували супротивника чисельністю військ. Відомий французький дипломат того часу Гійом де Рубрук писав, що, за повідомленнями одного зі свідків битви, монголів «було всього не більше 10 тисяч», а «із султаном було 200 тисяч, всі на конях». Насправді різниця у чисельності військ була іншою, але сельджуків все одно було принаймні удвічі чи втричі більше, ніж монголів.

3. *Похід в країни Центральної Азії та Близького Сходу (1256–1260).* Завершився перемогами монголів над низкою держав, зокрема над Аббасидським халіфатом, Айюбідами Сирії, захоплення ними найбільших міст регіону – Багдада та Дамаска. Проте подальший наступ монголів вдалося зупинити мамлюкам Єгипту.

4. Вбивство китайцями посла великого хана надало монголам привід для *завоювання китайської держави Південна Сун (1235–1279).* Це завоювання було одним із найбільш масштабних, воно спричинило знищення південносунської державності та створення на її уламках імперії Юань (див. п. 14.6). До її складу, крім китайських земель, монголи включили захоплені ними території Кореї, Тибету, а також і самої Монголії.

Монголи намагалися захопити й інші території Азії (Індію, В'єтнам, Бірму, Японію, Індонезію), проте на це не вистачило ресурсів. Після вдалих, але нетривалих навал, або після відчутних поразок агресори були змушені відмовитися від підкорення цих територій. Останнє таке монгольське вторгнення відбулося в 1307–1308 рр. в Індію, однак закріпитися там завойовникам не вдалося. Цю подію можна вважати кінцем доби монгольської експансії.

Столицею Монгольської імперії тривалий час (1235–1260) було місто Каракорум. Воно знаходилося в центральній частині сучасної Монголії. Дотримуючись віротерпимості, перші правителі Монгольської імперії утримували тут на свій рахунок храми різних релігій, тому посли різних держав мали можливість брати участь у своїх богослужіннях.

Про організацію влади, дипломатію, ставлення монголів до іноземних послів писали в XIII ст. європейські посли, які відвідували Каракорум, зокрема Джованні да Плано Карпіні та Гійом де Рубрук.

Італійський місіонер і дипломат *Джованні да Плано Карпіні* за дорученням Папи Римського прибув як його посол до Каракоруму (рис. 14.3). За результатами цієї дипломатичної подорожі (1246–1247) він написав відому книгу «Історія монголів». «Імператор же цих Татар має дивовижну владу над усіма», – зазначав Карпіні і наголошував, що в іноземних послів монголи, «як знатні, так і незнатні», випрошують «багато подарунків, а якщо вони не отримують, то низько цінують послів», «а якщо посли відправлені великими людьми, то вони не бажають брати від них скромний подарунок, а кажуть: «Ви приходите від великої людини, а даєте так мало?». Унаслідок цього вони не вважають гідним брати, і якщо посли хочуть добре зробити свої справи, то їм слід давати більше». Карпіні вказував на те, що послам допомагають подорожувати на великі відстані імперії за рахунок монгольської державної скарбниці: «послам вождів, куди б ті їх не посилали, як піддані імператора, так і всі інші, зобов'язані давати як підводи, так і продовольство, а також без будь-якої суперечності людей для охорони коней та послуг послам».

Рис. 14.3. Зліва – монгольські кінні лучники (мініатюра рукопису «Джамі ат-таваріх» Рашид ад-Діна, XIV ст.), справа – лист Папі Римському Інокентію IV, в якому монгольський правитель Гуюк-хан вимагає його визнати владу монголів (1246).

За словами Карпіні, монголи «не укладають миру ні з якими людьми, якщо ті їм не підкоряться... І ось чого Татари вимагають від них: щоб вони йшли з ними у військову проти будь-якої людини, коли їм завгодно, і щоб вони давали їм десяту частину від усього – як від людей, так і від майна...Вони посилають також за государями земель, щоб ті були до них негайно; а коли вони прийдуть туди, то не отримують жодної належної пошани, а вважаються поряд з іншими зневаженими особистостями, і їм слід підносити великі дари як вождям, так і їхнім дружинам, і чиновникам, ячникам і сотникам... Деяких вони гублять напоями чи отрутою, бо їхній задум полягає в тому, щоб їм одним панувати на землі».

Інший дипломат, фламандський монах, посол французького короля *Гійом де Рубрук* у 1253–1255 рр. здійснив дипломатичну подорож до Каракорум. Він описав у праці «Подорож у східні країни», як зустрівся з великим ханом Мунке, вказував на пихате ставлення монголів до послів і навіть правителів іноземних країн: «Вони дуже горді порівняно з іншими людьми і всіх зневажають... Саме ми бачили при дворі імператора, як знатний чоловік Ярослав, великий князь Руський, а також син царя і цариці Грузинської, і багато великих султанів, а також князь Солангів не отримували серед них жодної належної пошани, але приставлені до них татари, якого б низького звання

вони не були, йшли вперед їх і займали завжди перше і головне місце, тоді як тим належало знаходитися позаду».

Монгольські завоювання зумовили значні геополітичні, етнічні та економічні зміни в Євразії. Величезна Монгольська імперія охоплювала більш ніж п'яту частину земної кулі. Вона поділялася на улуси (спочатку автономні, а потім – незалежні держави). Чингісхан ще у 1224 р. розділив свою державу за кількістю синів на чотири улуси, які очолили Джучі, Чагатай, Угедей та Толуй (за імям його сина Хулагу улус пізніше отримав назву Держава Хулагуїдів). Поступове закономірне відокремлення улусів один від одного тривало з 1259 до 1304 р.

14.4. Держави Чингізідів у міжнародних відносинах другої половини XIII–XV ст. Завоювання Тимура

На які держави розпалася Монгольска імперія і як взаємодіяли вони із зовнішнім світом?

Крім монгольсько-китайської імперії Юань, правитель якої вважався головним серед Чингізідів, існували ще три великі улуси (рис. 14.4):

1) Золота Орда (частина Східної Європи, Західного Сибіру, Центральної Азії);
2) Держава ільханів Хулагуїдів – Іранзамін (Іран, Афганістан, Ірак, Східна частина Малої Азії тощо);

Рис. 14.4. Розпад Монгольскої імперії на улуси

3) тюрко-монгольский Чагатайський улус (Центральна Азія, де правив син Чингісхана – *Чагатай*).

Протягом десятиліть тут відбувалися процеси асиміляції монголів з боку місцевих осілих народів (наприклад, китаїзація в Юаньській імперії, іранізація й тюркізація в західних улусах, де правлячі династії та знать прийняли іслам).

Ці процеси разом із політичними й економічними протиріччями улусів призвели до остаточного руйнування єдиної Монгольської імперії. Однак примара цієї імперії лякала сусідні народи ще не одне століття, а правителі нових держав намагалися наслідувати її активну зовнішню політику, щоправда, не завжди вдало. Уже в середині XIV ст. через війни і запеклу внутрішньополітичну боротьбу відбулися зміни династій у Державі Хулагуїдів та Чагатайському улусі.

Чагатайський улус не відігравав надзвичайно помітної ролі в регіональній підсистемі міжнародних відносин. Збройна боротьба точилася здебільшого всередині держави, або чагатаські правителі воювали з іншими монгольськими державами через прикордонні території. Ісламізація Чагатайського улуса у другій чверті XIV ст. передувала його розпаду у 1346 р.

Набагато активнішим у міжнародній політиці був ільханат Хулагуїдів. Перший з головних зовнішньополітичних ворогів Хулагуїдів – єгипетські мамлюки. Війни між ними тривали переважно за Сирію та низку напіввасальних держав Близького Сходу і Малої Азії. З метою створення широкої міжнародної коаліції проти Єгипту хулагуїдські ільхани на зламі XIII–XIV ст. підтримували активні дипломатичні відносини з Європою. Вони неодноразово відправляли до королів Франції, Англії, Папи Римського досвідченого посла *Бускарелло де Гізольфі*. Цей генуезький купець майже 30 років знаходився на службі в хулагуїдських ільханів, як і деякі інші його співвітчизники. Так, у роки правління ільхана *Олджейту* (1304–1316) Бускарелло у 1305 р. був відправлений послом до могутнього французького короля Філіпа IV Красивого. У своєму листі Олджейту обіцяв надати європейським лицарям повну підтримку в разі їх прибуття до Сирії. Серед інших умов договору Олджейту намагався передати французькому контингенту 100 тис. коней! Проте європейські правителі Хулагуїдам реально не допомогли. Олджейту власними силами відстояв від нападу єгиптян свого васала – Кілікійське вірменське царство в Малій Азії, уклав вигідні союзи з правителями Тріполі та Дамаска. Однак навіть така коаліція не дозволила ільхану Олджейту завоювати Сирію, і від цих планів Хулагуїди надалі були змушені відмовитися. Після шестидесятилітньої війни Єгипет та Держава Хулагуїдів нарешті підписали в Алеппо договір про припинення воєнних дій (1323).

Ворожими весь час залишалися відносини Хулагуїдів із Золотою Ордою (рис. 14.5). Навіть коли останній із Хулагуїдів ільхан *Абу Саїд* нормалізував від-

Рис. 14.5. Битва між монголами і китайцями (мініатюра з рукопису «Джамі ат-таваріх» Рашид ад-Діна. XIV ст.)

носини з Єгиптом, збройні зіткнення із золотоординцями тривали. Ареною запеклої боротьби між ними був Кавказ. Саме кавказький вузол їхніх протиріч став могилою для Абу Саїда. У розпал війни між Хулагуїдами та Золотою Ордою у 1335 р. Абу Саїд був отруєний у військовому таборі. Його отруїла дружина-красуня *Багдад-хатун* через жіночі ревнощі: ільхан останнім часом нехтував нею і проводив час з іншою, молодою дружиною – племінницею першої. Оскільки Абу Саїд не залишив спадкоємця, держава Хулагуїдів швидко розпалася. Особливо згубним для неї виявилося повстання в 1337–1381 рр. непримиренних ворогів монголів – сербадарів (перських шиїтів).

Набагато довше, ніж Держава Хулагуїдів, проіснував улус Джучі – Золота Орда (1259–1502)[1]. Їй підкорялися величезні території Казахстану, Західного Сибіру, Поволжя, Північного Кавказа, Північного Причорномор'я, Русі. Першим ханом, який перетворив Золоту Орду на незалежну державу, був онук Чингісхана *Берке* (1258–1266), а його столицею – місто Сарай-Бату (розташована в нижній течії Волги). Оскільки Берке першим із монгольских правителів прийняв іслам, це значною мірою позначилося на його зовнішній політиці. Берке ворогував з ільханом Хулагу через території на своїх південних кордонах, тому в 1262 р. уклав союз із мамлюками Єгипту.

В одному з дипломатичних послань до єгипетського султана Берке так описував причину війни з Хулагу: «І нехай узнає султан, що я воював з Хулагу, який від плоті та крові моєї, для піднесення понад усе слово Аллахова, ... бо він [Хулагу] бунтівник, а бунтівник не вірує в Аллаха та посланця його». Разом з тим з дипломатичних міркувань і внаслідок необхідності полегшити

1 «Золотою Ордою» цей улус називали в руських письмових джерелах лише з XVI ст., після чого ця назва стала історіографічною традицією, тоді як монгольська традиція приписувала улусу іншу назву – Біла (тобто Західна) Орда. Це було пов'язано з тим, що білий колір у монголів важався символом Заходу.

відносини з відродженою Візантією Берке у 1261 р. заснував у своїй столиці єпископат на чолі з православним єпископом Митрофаном.

Ібн-Абд аз-Захір, секретар єгипетського султана *Бейбарса I*, описував прибуття послів хана Берке в «Життєписі» цього султана. Він зазначав, що султан не лише віддав розпорядження, щоб послам «була надана шана», а й «у присутності емірів і народу, прочитав лист» від Берке стосовно допомоги та спільних дій проти Хулагуїдів. Після цього «було принесено послам безліч подарунків і вирішено приготувати для царя Берке подарунки різного роду. Для них (послів) було влаштовано частування в Ельлуці щосуботи та щовівторка, дні гри в м'яч, їх постійно наділяли різними подарунками та матеріями».

Дипломатичні стосунки між Єгиптом і Золотою Ордою були досить активними. Їхній союз та спільні воєнні дії значно послабили державу Хулагуїдів, сприяли її падінню й істотним змінам у міждержавних відносинах у регіоні.

Суворий дипломатичний протокол під час зустрічі послів у Золотій Орді наголошував високий статус хана і великі розміри та вплив його держави на міжнародну політику того часу. За повідомленнями середньовічних авторів, зокрема Гійома де Рубрука, для послів країн чотирьох частин світу в ханській ставці було збудовано чотири зручні посольські будинки. Перед тим як допустити послів до хана, їм читали настанови щодо поведінки під час аудієнції. Наприклад, заборонялося брати із собою зброю, тому послів обшукували; потрібно було пройти між двома вогнями (обряд очищення); входячи, не можна було зачепити ногою поріг намету, бо монголи вважали це поганою прикметою. Обов'язковою умовою зустрічі з ханом було переодягання послів у татарський одяг.

У своєму величезному наметі на 500 осіб хан Берке зустрічав послів сидячи на троні. Щоб вручити листа або вірчу грамоту, посол підходив до хана з лівого боку, потім переходив на правий і сідав на обидва коліна. У такому положенні посол слухав хана. Послу заборонялося говорити першим. Лист, доставлений послом, зачитувався вголос перекладачем. Якщо зміст листа задовольняв хана, послів пригощали, зокрема хмільним кумисом. Посли перебували в ставці хана тривалий час (наприклад, є повідомлення про 26 днів), брали участь у бенкетах, а поверталися додому не лише з багатими подарунками, а й разом із ханськими послами до своїх правителів.

Берке та інші золотоординські хани намагалися призначати своїми послами знатних осіб, гідних розмов з іноземними правителями. Наприклад, Берке надавав особливого значення відбору знатних послів для подорожі в Єгипет, і при цьому кожен із послів віз султану Бейбарсу I окремий лист. У відповідь єгипетський султан вражав хана кількістю та багатством подарунків, які відправляв з послами.

Серед подарунків з Єгипту золотоординський хан отримував з послами східні килими, багатий одяг, венеціанські матерії, китайський посуд, білий цукор, екзотичні тварини і птахи (слони, жирафи, мавпи, папуги), мечі зі срібною насічкою, позолочені булави і шоломи, лаковані лати тощо. Хани Золотої Орди відправляли з єгипетськими послами коней, соколів для полювання, халати, золото, зброю, рабів та рабинь.

Єгипет всіляко розпалював ворожнечу між Золотою Ордою та «невірними» Хулагуїдами. Одне з дипломатичних послань Бейбарса I до хана Берке було написане на 70 листах (!) і містило багато висловів із Корану про «священну війну». Ханські посли за наказом султана обов'язково здійснили паломництво до Мекки та Медіни, а, щоб показати золотоординцям могутність своєї армії, Бейбарс I кілька днів проводив у їхній присутності військові паради. Це вражало послів і дозволяло єгипетському султану використовувати союз із Золотою Ордою для розширення своїх володінь в Азії. Берке погоджувався на такий союз і в дипломатичному посланні у 1262 р. писав Бейбарсу I: «Я розсудив, щоб ти рушив на нього [правителя Ільханату *Хулагу*] з твого боку, а я піду на нього зі свого боку. Ми нападемо на нього одразу і виженемо його з краю. Я віддаю тобі [всі] мусульманські землі, що в руках його». Звичайним у таких посланнях було запевнення ханом султана в прихильності ісламу та підбурювання до «священної війни» проти Хулагу.

Через 20 років (у 1281 р.) хан *Туда-Менгу* вже сам просив у листі до єгипетського султана допомогти його послам здійснити хадж до Мекки. Єгипетський султан погодився і навіть відправив туди золотоординських послів за рахунок єгипетської скарбниці.

Союз з Єгиптом дозволяв золотоординцям активніше воювати у Закавказзі. У 1303 р. ханські посли привезли Хулагуїдам ультиматум, яким вимагали передати Золотій Орді Азербайджан та деякі інші території, проте вимоги були відкинуті. У розпал підготовки до чергової війни золотоординські посли прибули в Єгипет із посланням, в якому хан Токта писав султану щодо умов спільних дій: «З'єднаємось ми і ви... Ті землі, до яких прийдуть ваші вершники, будуть ваші, а ті землі, до яких прибудуть вершники наші, будуть наші».

Найбільшого розквіту й міжнародної ваги Золота Орда досягла за правління хана *Узбека* (1313–1341). Незважаючи на поразку від сербів (1330), Узбек-хан здійснював активну зовнішню політику. Він воював проти Хулагуїдів у Закавказзі, підтримував дипломатичні відносини з Єгиптом, Візантією (був навіть одружений на дочці візантійського імператора), країнами Західної Європи, індійськими державами, сприяв процвітанню міжнародної торгівлі.

Із середини XIV ст. через згубні наслідки епідемії чуми («Чорної смерті») та міжусобиць Золота Орда вступає в тривалий період занепаду. Це, врешті-решт, призвело у 1502 р. до остаточного розпаду держави. За цей період значно зміцнилися руські князівства. Вони завдали ханському темнику Мамаю

жахливої поразки в битві на Куликовому полі (1380), відокремився Крим (1441), великими були матеріальні та територіальні втрати через вторгнення у 1372 р. та наступні роки самаркандського еміра Тимура.

До яких міжнародних наслідків призвели завоювання Тимура?

Одним із найвідоміших завойовників у світовій історії був тюрко-монгольский полководець, засновник великої імперії Тимуридів, нащадок Чингісхана по жіночій лінії емір *Тимур* (1370–1405). Він повністю виправдав своє ім'я (у перекладі – «залізний»), бо встановив контроль над іншими країнами виключно за допомогою зброї. Ця зброя зняла настільки великий і жахливий врожай людських життів, що Тимур досі вважається найжорстокішим із правителів Середньовіччя.

Спочатку, намісник міста Кеш неподалік від Самарканда, він навіть не вмів читати та писати, проте в умовах політичного вакууму в Центральній Азії використав на свою користь війну всіх проти всіх. Тимур створив звичайну озброєну банду, яка грабувала тих, кого призначила своїми жертвами. Однак, коли проти нього в 1365 р. виступили монголи-Чагатаїди, які намагалися контролювати Центральну Азію, Тимур очолив народне повстання місцевих мусульман проти «невірних». Монголів розгромили, Тимур у 1370 р. став еміром Самарканда. Він поступово знищив усіх командирів повстанських військ та отримав контроль спочатку над західною частиною колишнього Чагатайського улуса.

Проте його зовнішньополітична програма була надзвичайно амбітною. Тимур як нащадок Чингісхана мріяв про те, щоб завоювати всі землі Монгольскої імперії і встановити, як радили йому самаркандські купці, контроль над усім Великим шовковим шляхом. Це дозволило б їм отримувати від міжнародної торгівлі величезні надприбутки. Тому саме вони активно підбурювали та щедро фінансували свого еміра.

Перемогам Тимура сприяло кілька факторів: його неабиякі полководницькі здібності[1], чисельність та залізна дисципліна його військ, масовий приплив до армії фанатично налаштованих азіатів-сунітів, нечуване навіть для Середновіччя нелюдство, величезні контрибуції з підкорених земель.

Завоювання Тимура в 1370–1405 рр. велися за кількома напрямками. За більш ніж 30 років активних завоювань, не зазнавши жодної значної поразки, він зміг захопити:

- землі монголів-Чагатаїдів (частина сучасного Казахстану);
- територію Ірану та Афганістану;
- Закавказзя від Каспійського до Чорного морів;
- Месопотамію, Сирію, частину Малої Азії.

---

1 Цим здібностям не заважало навіть те, що Тимур був кульгавий (звідси іранська традиція називати його Тамерлан (від Тимурі Ланг, що перекладається як «Тимур Кульгавий»). Його носили на походних ношах, а наприкінці життя Тимур став майже сліпий.

Рис. 14.6. Держава Тимура (смугами позначені кордони сучасних держав)

Тимур жорстоко придушив намагання свого ставленика в Золотій Орді хана Тохтамиша не лише розірвати васальні відносини з еміром, а й пограбувати його міста. У першій половині 1390-х років війська Тимура знищили армію Тохтамиша, розорили Золоту Орду і значною мірою полегшили боротьбу Русі за незалежність. Тимур розгромив наймогутнішу індійську державу Делійський султанат (1398), хоча й не залишився на його теренах. Тимур прийняв виклик султана Османської імперії Баязіда I, який зухвало погрожував у своєму посланні згалтувати всіх жінок султанського гарему. Проте в битві поблизу Ангори (1402) Тимур вщент розгромив армію турків-османів, полонив султана і возив його за собою в клітці, поки той не отруїв себе. Розгром Баязіда I відстрочив остаточне завоювання турками-османами Візантії.

Жорстокість Тимура не знала меж. Він знищував не лише вояків ворожих армій, а й мирних мешканців, будував вежі з відрубаних голів, спалював людей у храмах, замуровував їх у стіни. Наприклад, 2 тис. полонених іранських шиїтів-сарбадарів Тимур наказав живими замурувати в стіни.

На нечувану жорстокість Тамерлана вказували вже сучасники. Серед них – німецький зброєносець *Йоганн Шільтбергер*, автор спогадів «Подорож Європою, Азією та Африкою з 1394 року по 1427 рік». Шільтбергер потрапив у полон спочатку до Баязіда I, потім – до Тимура. У своїх спогадах Шільтбергер писав, що під час облоги Галеба «Тамерлан захопив передмістя і велів кидати мешканців його в міський рів, а на них ліс і гній, тому цей рів, викопаний у скелі, був засипаний у чотирьох місцях». Після захоплення Тимуром Дамаска «представ перед ним каді або, по-нашому, єпископ, упав до його ніг і благав його, щоб він пощадив його та інших членів духовенства. Тамерлан наказав їм вирушити до храму, що вони зробили, взявши з собою дружин і дітей та багато інших людей, так що вважали близько тридцяти тисяч людей, які шукали порятунку в храмі. Тоді ворота його, за наказом Тамерлана, були зачинені; навколо він був обкладений дровами, які були запалені, так що всі загинули в полум'ї. Він також наказав своїм воїнам, щоб кожен представив йому по

людській голові і після закінчення трьох днів, використаних на виконання цього наказу, звелів спорудити три вежі з цих голів і зруйнувати місто».

Створена в такий спосіб держава Тимура охоплювала величезну територію від Сирії на заході до кордонів Китаю та р. Інд на сході (рис. 14.6). Тимур намагався підкорити навіть Китай. Проте в розпал підготовки до вторгнення він помер[1]. Імперія, яка трималася лише силою зброї, ненадовго пережила свого творця. Нащадки Тимура не змогли протидіяти спалахам сепаратизму, і до 1507 р. держава Тимуридів остаточно припинила своє існування.

14.5.Зовнішня політика середньовічного Китаю до середини X ст.

Перехідна доба від стародавнього до середньовічного Китаю – це доба династії Цзінь (265–420). У IV–VI ст. кочові народи хунну, сяньбі, цян, ді мали значний вплив на політичний розвиток північних регіонів Китаю. У цей час вони утворили тут 16 варварських держав. У цих державах варвари становили панівний соціальний прошарок, але прагнули копіювати китайську систему влади. Протягом двох століть кочівники поступово асимілювалися китайцями. Значна частина китайців, передусім представників привілейованих та освічених верств населення, була змушена мігрувати в південні регіони. До кінця VI ст. Китай перебував у стані політичного хаосу, міжусобних воєн, кризи дипломатичного мистецтва та занепаду зовнішньої торгівлі.

У чому полягали особливості міждержавних відносин середньовічного Китаю?

Після доби тривалої політичної роздробленості з кінця VI ст. в Китаї послідовно встановлювали свою владу місцеві або іноземні династії. За роками їх правління науковцями пропонується така періодизація:

- династія Суй (581–618) – період об'єднання варваризованої Півночі та приєднання нею колонізованих китайцями південних регіонів;
- династія Тан (618–907) – період значного територіального розширення Китаю на захід, завоювання Кореї, відродження Великого шовкового шляху;

---

1 За найбільш поширеною версією це сталося від лихоманки, коли він уже вирушив у війська. Проте Йоганн Шільтбергер висуває свою версію: Тимур нібито дізнався від старшої дружини про те, що молодша зрадила йому з одним із сановників. Тоді емір «звелів її обезголовити; потім послав п'ять тисяч вершників у гонитву за підозрюваним у зраді сановником; але цей останній, вчасно застережений начальником посланого за ним загону, врятувався з дружинами та дітьми». Тимур «настільки прийняв до серця смерть дружини і втечу свого васала, що помер». За словами Йоганна Шільтбергера, після похорону Тимура, священники храму «ночами чули його стогін» з могили «протягом цілого року».

- епоха п'яти династій та десяти царств (907–960) – тривала доба відсутності політичної єдності, міжусобиць, постійних вторгнень північних степових народів;
- династія Сун (960–1279) – період війн зі степовими племенами, які вторгалися в Китай і відторгли від нього значні території, зокрема північно-східні; саме вони були включені чжурчженями у створену ними державу Цзінь (1115–1234), яка перетворила державу Сун на свого васала;
- династія Юань (1271–1368) – період, що настав внаслідок завоювання Китая монголами і знищення імперії Сун, коли панівні верстви населення складалися з монголів, тюрків, навіть європейців, занепадало господарство і міжнародна торгівля;
- Мін (1368–1644) – період відновлення етнічними китайцями своєї державності після скинення влади монголів, вторгнення китайських військ на північ, завоювання степових племен, зокрема чжурчженів, воєнних експедицій китайського флоту в Південно-Східну та Південну Азію.

На всіх етапах війн проти сусідніх народів китайці виходили переможцями. Це вдавалося зробити як завдяки чисельності китайців, так і завдяки збереженню ними традицій, заснованих на конфуціансько-буддійській моралі, системі виховання та освіти, науковим і технічним відкриттям, впевненості у своїй ментальній перевазі над «варварами», високій побутовій та політичній культурі, що сприяла неухильній асиміляції завойовників. Суть міжнародних відносин середньовічного Китаю яскраво відображає китайський афоризм: «Як би сильно не віяв вітер, гора перед ним не схилиться».

Які міжнародні події характеризували добу імперії Суй?

Династія Суй встановилася в Китаї після того, як у 581 р. владу захопив *Ян Цзянь* – полководець імператора Північного Чжоу. Його було проголошено новим імператором під ім'ям *Ван-ді*. Йому вдалося відновити єдність країни після тривалого (майже у 400 років) періоду її політичної роздробленості, відродити торгівлю, господарство, транспортні системи. Наприклад, було побудовано Великий канал між річками Хуанхе та Янцзи.

Імперія Суй (581–618) займала східну частину сучасного Китаю, а ключовими напрямами її зовнішньої політики були:

- захист від північних кочівників, зокрема від нападів одного з найбільших державних утворень в історії – Тюркського каганату[1]; для цього китайські імператори використовували передусім прийоми дипломатії, неодноразово відправляли до кочівників посольства, сплачували данину, значно зміцнили Велику китайську стіну;

1 Тюркський (пізніше – Західнотюркський) каганат у VI–VII ст. охоплював величезну територію від Маньчжурії та Монголії на сході до Північного Кавказу та Чорного моря на заході.

- прагнення встановити дружні відносини із Сасанідським Іраном, який на межі VI–VII ст. двічі вдало відбив напади Тюркського каганату;
- завоювання територій Північного та Центрального В'єтнаму;
- невдалі спроби захоплення Корейського півострова, роздробленого на три держави.

Найбільш вражає дипломатична й стратегічна перемога Китаю над Тюркським каганатом. Після вторгнення тюрків у 582 р. до них було відправлено посольство, яке очолив досвідчений дипломат *Чжан Суньшень*. Використовуючи підкуп, він зміг пересварити між собою ханів з найближчого оточення кагана і значною мірою вплинув на початок міжусобиць у Тюркському каганаті. Через 15 років, коли каган почав нову війну проти Китаю, *Чжан Суньшень* знову відправився до кочовників і знову зміг внести розкол у їхню єдність. Блискуча дипломатичне мистецтво *Чжан Суньшеня* разом з успішними діями китайської армії призвели до того, що у 597–603 рр. єдиний Тюркський каганат розпався на Західний та Східний. Східний каганат навіть став союзником Китаю.

Проте династія Суй очолювала Китай лише до початку VII ст. Поразки китайських військ у Кореї, масова загибель армії від хвороб у В'єтнамі, зростання військових податків, невдоволення населення, сепаратизм знаті спричинили численні повстання проти центральної влади, а союзниками повстанців стали кочівники Тюркського каганату.

Фатальну роль в історії імперії Суй відіграли зовнішньополітичні амбіції, авантюризм і військові невдачі імператора-тирана *Ян-ді* (604–617). У 604 р. його війська хоч і досягли відносного успіху у війні з південнов'єтнамською державою Чампа, але загинули від епідемії малярії. Інші китайські армії у 612–614 рр. тричі вторгалися на Корейський півострів, проте були знищені військами корейської держави Когурьо. Імператору Ян-ді приписували загибель від 2 до 3 млн китайських солдатів та від 5 до 6 млн ремісників і робітників, зайнятих на відновленні та будівництві нових ділянок Великої китайської стіни. Повсюдні повстання та змови призвели до того, що імператора Ян-ді в 617 р. вбили його ж охоронці.

У чому полягали особливості зовнішньої політики та дипломатії імперії Тан?

Встановлена китайським полководцем *Лі Юанєм* імперія Тан (618–907) в ідеологічному плані була поєднанням китайсько-конфуціанських та кочівницьких державних доктрин. У Китаї запанувала зовнішньополітична ідея військово-дипломатичного підкорення Степу, масового використання кочовників на воєнній службі[1], визнання «варварів» рівноправними піддани-

1 Новий законодавчий звід «Танський кодекс» (або «Тан люй шу», 624 р.) мав особливий розділ VI «Закони про військо». Узагалі-то лояльним імперії кочовникам у танському Китаї дозволялося зберігати власні традиції.

ми імперії Тан. Навіть серед радників імператорів були кочовники, а в країні поширилася мода на їхній одяг, предмети побуту, деякі слова. Це суперечило державному китайсько-конфуціанському націоналізму попередньої доби, але сприяло територіальному розширенню й зміцненню танського Китаю.

Послідовним втілювачем ідеї рівноправності «варварів» та китайців був другий імператор династії Тан *Лі Шимінь* (*Тай Цзун*, 626–649). Блискучий полководець і досвідчений дипломат (рис. 14.7) він своїми перемогами значно зміцнив міжнародний престиж Китаю. Проте саме з його гарему вийшла наложниця *У-Цзетянь*, якій вдалося захопити спочатку серце, а потім і трон його сина та їхніх спільних синів. У-Цзетянь оголосила себе не «імператрицею», а «імператором» (690–705), і це був єдиний випадок в історії монархічного Китаю. Своїм войовничим китайським націоналізмом вона загострила міжнаціональні відносини в Китаї, по суті, відштовхнула багато степових народів, які перетворилися на збройних ворогів імперії, хоча до цього служили їй. У майбутньому також час від часу мали місце спалахи китайського державного націоналізму. Так, наприклад у 714 р. та у 845 р. в Китаї видавалися укази про офіційну заборону буддизму.

У роки династії Тан Китайська імперія вела активні загарбницькі війни. Вона значно збільшила свої володіння, передусім на Заході. Їй підкорився Західнотюркський каганат. Це сприяло відродженню міжнародного Великого шовкового шляху, який значно збагачував Танську державу. Її армія, що складалася з китайської піхоти та кінноти степовиків, дійшла до Бухари, Аральського, Каспійського морів і контролювала значну частину Центральної Азії (рис. 14.8). Разом із шовком на Захід китайські купці почали експортувати й новий дорогий вироб китайського ремесла – порцеляну.

Успішними, хоча й не такими масштабними були спочатку наступи китайських військ на Сході. Після кількох невдалих спроб підкорити роздроблену Корею китайська армія і флот на чолі з досвідченим полководцем Су Дінфаном захопили у 660–668 рр. Корейський півострів.Тут китайці розгромили

Рис. 14.7. Імператор Тай Wзун приймає посланця Тибету (мініатюра китайського митця VII ст. Янь Лібеня)

загони японських військ. Союзником Китаю була одна з трьох корейських держав – Сілла. Проте після загальної перемоги сілланці, які намагалися витіснити китайців із Кореї, почали проти них вдалу війну (670–676). Через свої поразки в Кореї танський уряд визнав державу Сілла як єдину політичну силу, що об'єднала Корейський півострів.

Невдалими були війни династії Тан у VII–IX ст. проти могутньої Тибетської імперії. Ця імперія охоплювала значну територію Азії на південних і західних кордонах Китаю. Тибетці були вороже налаштовані проти Китаю і діяли з позиції сили, намагаючись витіснити танців насамперед із Центральної Азії.

Навіть тибетський правитель, перший поширювач буддизму Сонгцен Гампо розпочав у 638 р. війну проти Китаю. Це сталося через те, що танський імператор відмовив його послам видати за нього китайську принцесу. Дипломатичний шлюб відбувся лише після перемог тибетців у цій війні.

Видатним китайським дипломатом у цей час був посол *Ван Сюаньцзе*. Розуміючи, що військову міць Тибету потрібно спрямувати на війни проти інших країн, він скористався такою можливістю після загроз його імперії з боку індійського полководця *Арджуни*. Останній спробував створити на частині індійських територій військову диктатуру після розпаду у 647 р. імперії Харші. Арджуна напав на китайське посольство, яке вирушило до нього. Ван Сюаньцзе не лише врятувався від розправи, а й так красномовно розповів тибетському правителю про казкові багатства Індії, що тибетські війська дуже швидко вирушили в похід заради здобичі. Арджуна був розгромлений, потрапив у полон, був переданий особисто послу Ван Сюаньцзе, а той відправив полоненого танському імператору. Так чужими руками Ван Сюаньцзе помстився за особисту образу й вирішив одне з актуальних зовнішньополітичних питань.

Рис. 14.8. Територія імперії Тан

Чергова війна дозволила тибетським військам розгромити китайців у 670 р. та відбити в них величезну територію Західного краю. У подальшому тибетсько-китайські війни призвели до того, що Тибет на початку VIII ст. уклав договори з арабами, експансія яких просувалася у східному напрямку. Договори Китаю з племенами Центральної Азії не мали вирішального впливу на хід війн, оскільки китайські війська намагалися захищати насамперед землі Танської імперії. У 763 р. тибетські війська навіть підійшли до столиці Танської імперії міста Чаньань. Це було найбільше місто на той час з населенням 1 млн осіб. Саме з нього починався Великий шовковий шлях.

За мирним договором 783 р. Тибет визнавався рівним Танському Китаю, що сприймалося китайцями як приниження. Тому війни зі змінним успіхом тривали на південних і східних кордонах Китаю. Велике значення в цих умовах мала позиція уйгурів, які воювали залежно від їхніх політичних інтересів або на боці тибетців, або на боці китайців. Наприклад, у 817 р. Танська імперія розірвала союз з уйгурами, чим скористалися тибетці для продовження війни ще до повернення їхнього посольства з Китаю. Проте вже у 821 р. китайсько-уйгурський союз для спільних дій проти тибетців було поновлено за допомогою династичного шлюбу. У цілому ж Уйгурський каганат (747–847) був ворожий Китаю.

У 821 р. було укладено китайсько-тибетський договір, що дотепер зберігся в тибетському храмі Джоканг у Лхасі. Після цього бойові дії в наступні десятиліття вже мали локальний характер. У 842 р. Тибетська імперія припинила своє існування через тривалу громадянську війну.

Китайцям не вдалося завадити арабам почати поширення ісламу в Центральній Азії. Під час чергового загострення відносин Танської імперії з Арабським халіфатом араби розгромили у 751 р. китайську армію у п'ятиденній битві на р. Талас (на кордоні сучасних Казахстану та Киргизстану). Це дозволило арабам встановити контроль над значною частиною центральної ділянки Великого шовкового шляху.

Танський Китай був могутньою державою на чолі з міцною владою імператора («Сином неба»). Він мав велику армію та флот, використовував у війнах порох для гармат, а його дипломатична активність, міжнародна торгівля та експорт культурних цінностей охоплювали значну територію Азії (Індія, Корея, Японія, Іран, Арабський халіфат, кочовиків Великого Степу тощо). Незважаючи на це, переважна більшість етнічних китайців сприймала цю державу як напівварварську, майже чужу для них через особливу толерантну політику правителів щодо кочівників.

Важкого удару Танська імперія зазнала й через внутрішньополітичні кризи VIII–IX ст. Ці кризи значною мірою впливали на міжнародне становище держави. Найгострішою з них була селянська війна 874–884 рр. під керівництвом Хуан Чао. Вона істотно похитнула міць Китаю. Півмільйонна армія

повстанців розорила найбільш квітучу східну частину імперії, а знищення нею в найбільшому міжнародному порті Гуанчжоу більше 100 тис. іноземних купців порушило торговельні зв'язки Китаю з іншими країнами. Хоча за допомогою тюрків та перебіжчиків повстання вдалося придушити, величезні масштаби руйнувань фактично поставили крапку в історії величі Танської імперії.

У 907 р. владу захопив один із вождів повсталих Чжу Вень, який перейшов свого часу на бік імперії. Після цього в країні настала доба повної політичної анархії та запеклих міжусобних війн. Ця Епоха п'яти династій і десяти держав (907–960) супроводжувалася постійними вторгненнями північних степових народів. Особливо успішно діяла держава кидань-монголів Ляо, яка збройним шляхов змусила північні китайські володіння визнати себе її васалами.

14.6. Китай у міжнародних відносинах другої половини X–XV ст.

Як була створена імперія Сун і якими були основні напрями її зовнішньї політики?

Протягом X ст. в панівних колах Китаю відбувалася гостра боротьба китайських та степових начал. У 960 р. владу нової китайської династії Сун встановив її засновник Тай-цзу, колишній воєначальник і командир гвардії імператора. Це сталося під час незавершеного воєнного походу проти держави Ляо. А остаточне возз'єднання всього Китаю відбулося вже наприкінці 970-х років. Проте досягти величі й кордонів попередньої імперії Тан правителям династії Сун не вдалося. І це попри те, що економіка зростала разом із міжнародною торгівлею, армія стала повністю професійною, налічувала 1 млн 600 тис. воїнів і підпорядковувалася виключно імператору.

У державі небаченими темпами збільшувалися податки, а націоналістично налаштовані імператори відкинули ідеї культурного синтезу Китаю і Степу. Поновилося офіційне презирливе ставлення до «варварів» – народів, які оточували Сунську державу. При цьому перші ж війни Китаю проти кочівників наприкінці X – у першій половині XI ст. закінчилися поразками китайців. Сунські імператори сплачували велику данину кидань-монгольській державі Лао (за договорами 1004 та 1042 рр.) і тангутському царству Сі Ся (за договором 1047 р.). Лао була розташована на північних, а Сі Ся – на північно-західних кордонах Китаю. Незважаючи на постійний тиск з боку цих держав, що відторгли від Китаю частину території, кочівники в цілому дотримувалися умов договорів. За великі партії шовку та срібла вони утримувалися від вторгнень. Тому тривалий час Сунська держава перебувала в стані миру.

Інтенсивній міжнародній торгівлі та боєздатності китайської армії було завдано удару наслідками суперечливих незавершених реформ («Нових зако-

нів»). Їх у 1069–1085 рр. здійснював перший міністр, письменник, економіст Ван Аньши. Він намагався скоротити величезні витрати на професійну армію, державний апарат, доводив необхідність боротися проти повсюдного хабарництва чиновників. Проте ці беззаперечно назрілі реформи, по суті, підірвали обороноздатність держави, оскільки замість професійної армії створювалося народне ополчення на основі рекрутського набору. Бойові якості такого війська значно поступалися загонам кочівників. Народне ополчення не змогло на початку XII ст. впоратися із новими завойовниками – протоманьчжурськими племенами чжурчженів, які створили власну імперію Цзінь, тобто «Золота» (1115–1234).

Фатальним зовнішньополітичним прорахунком Сунської імперії був союз 1118 р. із кочівниками чжурчженями з метою знищення держави Ляо. Коли це сталося, чжурчжені почали війну проти союзника: у 1125–1127 рр. вони розгромили сунську армію й захопили північно-східний Китай (приблизно третину країни). Юрисдикція сунських правителів збереглася лише в південних регіонах. Звідси уточнена назва китайської династії в історії міжнародних відносин – Південна Сун (1127–1279). Сунські війська протягом 15 наступних років намагалися стримати чжурчженів у виснажливих війнах, проте Китай був змушений погодитися на укладення в 1141 р. принизливого мирного договору з ними.

За цим Шаосінським договором Сунська держава перетворювалася на васала чжурчженської держави Цзінь і визнавала захоплення кочівниками Північно-Східного Китаю на північ від р. Хуайхе[1]. Країна була поділена на дві частини. Спроби китайців розірвати ланцюги цього ганебного стану були марними: війни в першій половині 1160-х років та в першій третині XIII ст. не забезпечили відновлення суверенітету Сунської держави над втраченими територіями[2]. Китайцям спочатку не допомогло навіть те, що в 1211 р. на чжурчженів напала Монгольська імперія Чингісхана, а в самій державі Цзінь почалися міжусобиці. Лише значно пізніше в 1233–1234 рр. китайці та

1 Заради того щоб розпочати переговори про мир із чжурчженями, імператор Південної Сун *Гао Цзун* голосно заявив про припинення державою активної зовнішньої політики. Він наказав навіть стратити у 1141 р. за вдалий збройний опір чжурчженям свого найкращого полководця *Юе Фея* – справжнього народного героя Китаю та цієї війни. Проте Шаосінський договір все одно був важким випробуванням не лише для географії, а й для фінансів та економіки Китаю: щорічно Суни сплачували чжурчженям данину в розмірі 250 тис. пачок шовку та 250 тис. таелей.

2 В усіх трьох війнах 1161–1164, 1206–1209 та 1216–1224 років перемогли чжурчжені. Якщо мирний договір 1164 р. підтверджував умови Шаосінської угоди, то згідно з домовленостями 1209 р. розмір данини із Сунської держави збільшувався, а разом з нею чжурчжені отримали голову першого міністра цієї держави як головного розпалювача війни. Чжурчжені громили китайців, навіть попри те що сунська армія активно використовувала порох і мала на озброєнні не лише гармати, а й ручну вогнепальну зброю – пищалі.

монголи змогли остаточно розгромити чжурчженів, проте це наблизило й завоювання монголами Китаю.

> Китайці самі надали привід, причому тричі. По-перше, стратегічною помилкою був сам союз із Чингісханом, на бік якого перейшло багато кочівників. Це робило його могутнім володарем Великого Степу. По-друге, китайці недооцінили його рішучості та амбітності щодо планів завоювання інших земель. Коли після розгрому чжурчженів сунська армія у 1234 р. захопила місто Лоян, монголи, вважаючи всю територію знищеної Цзінь своєю, вирізали китайський гарнізон і навіть зруйнували плотини на р. Хуанхе. Від цього у воді потонула вся сунська армія. По-третє, демонструючи презирливе ставлення до кочівників, царедворці з оточення сунського імператора Лі-цзуна вбили монгольського посла Джуб-хана, вважаючи його поведінку занадто нахабною. Це зробило неминучим вторгнення монголів у Сунську державу.
>
> Для вивчення історії дипломатичних відносин між Південною Сун та Монгольською державою важливе значення має найдавніший твір, спеціально присвячений монголам – записки китайського посла *Чжао Хуана* «Мен-да бей-лу» (дослівно – «Повний опис монголо-татар» (1221)). У ньому достатньо інформації про активні обміни послами на початку 1220-х років і про те, як монгольський намісник Північного Китаю (із титулом го-ван) гостинно зустрічав сунського посла. «Го-ван сказав: "Ти приїхав до нашої держави, отже, став людиною однієї з нами сім'ї. Приходь веселитися з нами щоразу, коли буває бенкет, гра в м'яч або облава [на звірів] і виїзд на полювання! Навіщо ще потрібно, щоб приходила людина запрошувати та кликати!" Після цього [го-ван] голосно розреготався й оштрафував [вашого посла] шістьма чарками вина. До кінця дня [ваш посол] неминуче сп'янів сильно і тим скінчив... Щоразу, коли [татари] бачать, що чужоземний гість, напившись, шумить, порушує етикет, або його рве чи [він] заснув, вони бувають дуже задоволені і кажуть: "Якщо гість напився, то, значить, [він] з нами душа в душу!»... Го-ван у день прощання з ним нашого посла попередив чиновників, які супроводжували: "У всіх хороших містах залишайте [його] на кілька днів довше. Пити [йому] давайте гарне вино і їсти [йому] давайте гарну їжу. Нехай грають [для нього] на гарній флейті та б'ють у хороший барабан!"».

У 1235 р. монголи вдерлись у Південний Китай і почали поступове захоплення його земель. Це завоювання тривало більше ніж 40 років через запеклий опір китайців, а також через те, що основні сили монголів були задіяні у завоюванні західних земель і Тибету. Останні осередки спротиву монголи подолали лише у 1279 р.[1] – через вісім років після початку правління в Китаї монгольської династії Юань.

---

1 В останній Яминській морській битві (1279) у Південно-Китайському морі лідер китайського спротиву полководець *Лу Сюфу* побачив, що імператорський корабель йде на дно. Щоб малолітній імператор не потрапив у полон, Лю Сюфу наказав дружині вбити себе, а сам з імператором на руках стрибнув у море. Вони загинули, а разом з ним загинула й Південна Сун.

У чому полягали особливості міжнародного становища імперії Юань?

Імперія Юань існувала з 1271 до 1368 рік. Монголи перенесли свою столицю з Каракоруму до міста Ханбалик (сучасний Пекін). Засновником династії Юань був великий монгольський хан Хубілай[1]. Він не нагадував типового степового «варвара»: з дитинства його навчали китайські вчітелі, яким вдалося виховати в Хубілая певну повагу до імперської величі Китаю. Проте саме з його волі були встановлені нові законодавчо закріплені відносини між переможцями та юридично приниженими переможеними.

Якщо монголи становили найбільш привілейовану верству населення, то південні китайці колишньої імперії Сун – найнижчу, найбільш безправну. Ця четверта найнижча категорія мала в юридичних документах назву «наньжень». Проміжне становище в імперії Юань посідали іноземці Центральної Азії, Близького Сходу, Європи, яких допускали до служби в адміністрації, та корейці, кидані, чжурчжені, північні китайці, які зазнали певної асиміляції з боку кочівників.

Наприклад, в імперії Юань служив відомий венеціанський мандрівник і учений *Марко Поло*. Він у 1275 р. прибув до двору Хубілая. Останній доручив йому кілька адміністративних посад, зокрема губернатора м. Янчжоу.

Монголи міцно тримали контроль над армією. Саме з них призначалися командири, але через свою войовничість і байдужість до навчання переможці залишали адміністративні посади здебільшого за іноземцями. Це робилося цілком свідомо: щоб не створювати на місцях вогнищ сепаратизму через етнічний зв'язок управлінців регіону з народом. У цих умовах відвертої дискримінації етнічні китайці в масі своїй вороже ставилися до чужеземної імперської влади. Радники юанських імператорів навіть відкрито обговорювали можливості масового знищення китайців і заселення їхніх територій представниками інших народів імперії.

В імперії Юань була встановлена свобода віросповідання. Адміністрація на відміну від попередніх епох майже не втручалася в економіку, а це сприяло значному піднесенню міжнародної торгівлі. До того ж величезні простори самої Монгольської імперії та її військові потреби стимулювали пожвавлення торговельних зв'язків Китаю з іншими її регіонами.

За Хубілая імперія Юань проводила дуже активну зовнішню політику. Володіючи Кореєю, монголи намагалися захопити Японію. Проте вторгнення в цю країну в 1274 та 1281 рр. призвели до знищення монгольскої армії та флоту. Поразкою закінчилися й спроби монголів підкорити Яву[2].

---

1 Хубілай правив як великий хан у 1260–1271 рр., а як імператор – із 1271 по 1294 рік.

2 На о. Ява існувала індуїстська держава Сінгасарі. У 1289 р. Хубілай відправив до її правителя послів з вимогою, щоб Сінгасарі стала васальною державою і сплачувала данину. Монгольські посли були вбиті та знівечені, а в 1292–1293 рр. до Яви були кинуті монгольські війська. Проте остаточно підкорити яванців не вдалося, незважаючи на тимчасові договори з деякими місцевими князями.

На відміну від японців та яванців васалами імперії Юань наприкінці XIII ст. визнали себе правителі держав Сукхотаї (сучасний Таїланд), Дайв'єт (Північний В'єтнам), Чампа (Центральний та Південний В'єтнам), Бірми. Бірманському правителю імператор Темур допоміг військами під час війни проти племен шанів.

В історії дипломатії традиційно приділяється увага юаньському посольству на чолі з Чжоу Дагуанєм у Камбоджу. Він перебував там 10 місяців (1296–1297) і написав про свою дипломатичну подорож твір «Записки про звичаї Камбоджи». Ці приклади свідчать про те, що разом з військовою силою монголи імперії Юань досить активно застосовували й дипломатичні засоби.

Міжнародне становище імперії Юань значною мірою залежало від ставлення до Хубілая та його нащадків з боку правителів інших монгольських улусів. Юанська держава була лише частиною величезної Монгольської імперії. Проте Хубілай, оголосивши себе імператором, претендував на владу на всіх територіях, захоплених монголами. Тому розпад Монгольської імперії супроводжувався війнами між Юань та іншими улусами. Наприклад, правитель Чагайського улуса в Центральній Азії Хайду 30 років воював проти Юань, але був розгромлений у 1301 р. Дипломатична активність правителів різних монгольських улусів на початку XIV ст. призвела до того, що за договором 1304 р. вони визнали імператора Юань Темура своїм сувереном і «великим ханом».

Як у Китаї було скинуто владу монголів і якими були міжнародні наслідки встановлення династії Мін?

Дискримінація монголами китайців, зростання цін, збільшення кількості рабів викликало масове невдоволення з боку місцевого населення. Своєю чергою, небажання влади втручатися в економіку, зокрема керувати стратегічно важливими іригаційними роботами, створило привід для всенародного повстання з метою повалити династію Юань.

Повені та посухи в середині XIV ст. та репресивні заходи влади з метою відновлення зруйнованих дамб призвели до збройного супротиву китайців. Повстання проти монголів організувало в 1351 р. таємне товариство «Білий лотос»[1]. Оскільки його учасники обв'язували голови червоними пов'язками, антимонгольський патріотичний збройний рух отримав назву «Повстання червоних пов'язок».

Один із великих загонів повстанців очолив буддійський монах Чжу Юаньчжан, син китайського селянина і кореянки. Він вирішив захопити владу за допомогою частини повстанців. Для цього Чжу повернув зброю проти своїх соратників. Багато з них було вбито. Визначивши метою своєї діяльності не

1 Товариство «Білий лотос» існувало з часів імперії Сун, а деякі дослідники навіть вважають, що буддійська секта під такою назвою виникла ще на початку V ст.

лише вигнання монголів, а й відновлення китайської національної держави, Чжу Юаньчжан домігся значної підтримки населення. Рухаючись з півдня під білими прапорами (звідси назва – «білі»), війська Чжу громили загони повстанців («червоних») та монголів-юаньців і «синіх» – армію з етнічних китайців, які воювали на боці династії Юань. Розгром «червоних» і перехід «синіх» на бік «білих» дозволив Чжу Юаньчжану довести війну проти монголів до перемоги.

У 1368 р. він проголосив себе імператором (рис. 14.9). Чжу Юаньчжан заснував нову династію Мін. Він прийняв ім'я Тан-цзу (1368–1398) з девізом правління «Хун'у» (тобто «розлив войовничості»). Ступінь цієї войовничості монголи пізнали сповна: їх не лише розбили та вигнали з Китаю, а й за наказом мінського імператора зруйнували давню монгольську столицю Каракорум.

Нова імперія Мін (кольорове *фото 20*) проіснувала з 1368 по 1644 рік – до завоювання Китаю маньчжурами. Реформи Тан-цзу в цілому сприяли суворій централізації і відродженню держави[1], зокрема її військовій могутності[2]. Однак були й досить суперечливі нововведення. Наприклад, Тан-цзу фактично поклав край міжнародній торгівлі Китаю. Він переслідував купців і, по суті, зробив перший крок до впровадження політики самоізоляції держави. Як єдину

Рис. 14.9. Зліва – засновник династії Мін імператор Тан-цзу (Чжу Юаньчжан), справа – кіннота імперії Мін

1 Законодавчим документом, на основі якого здійснювалися реформи, був конфуціанський звід законів останньої третини XIV ст. «Да Мін Люй».

2 Мінська армія мирного часу перевищувала 1 млн воїнів, а її генерали, які знаходилися в провінціях, залишали свої родини в столиці Інтянь (сучасний Нанкін) фактично на правах заручників. У разі заколоту генералів або навіть підозри в державній зраді члени їхніх родин одразу підлягали знищенню. За новими імператорськими законами син військового обов'язково ставав військовим, і права вибору в нього не було.

визнану форму зовнішньоекономічної діяльності Тан-цзу дозволяв лише обмін через послів іноземних держав багатими і численними подарунками.

> Оскільки посаду першого міністра було скасовано, лише імператор одноосібно приймав ключові рішення щодо питань зовнішньої політики держави. Дуже жорстоко придушуючи корупцію, Тан-цзу за допомогою таємної поліції стратив десятки тисяч чиновників. Серед репресованих чиновників було багато дипломатів, бо вони разом з адміністраторами на місцях могли приймати великі хабарі. Не було рідкістю, коли з них живцем здирали шкіру. Цю шкіру вішали в кабінеті на стілець або наповнювали її соломою ніби опудало та ставили біля столу, а новий чиновник або дипломат щодня бачили це моторошне нагадування про те, як не можна служити інтересам держави.
>
> Доноси в імперії Мін стали тотальним явищем. Перед ними були беззахисними всі верстви населення. Стандартними стали звинувачення у «зраді імператору» та в «шпигунстві на користь іноземців», перш за все розгромлених монголів.

У перші десятиліття існування імперії Мін найбільш значних успіхів її правителі досягли на півдні. Тут китайські війська у 1381 р. захопили та приєднали землі свого часу розгромленої юанцями держави Далі. На початку XV ст. мінська армія окупувала частину в'єтнамських земель. Збройне повстання на півдні підкорених народів мяо та яо було у 1464 р. придушене каральними китайським загонами. Для забезпечення лояльності населення приєднаних південних земель мінські імператори застосовували масову колонізацію цих територій етнічними китайцями.

Головним серед зовнішньополітичних наслідків приходу до влади династії Мін було звільнення Китаю від монгольської династії Юань. З метою подальшого протистояння монголам, які не залишили намірів знову вдертися до Китаю, мінські війська вели успішні війни проти них до 1388 р. Розгромлені юанці були змушені задовольнитися майже безплідною територією сучасної Монголії. Саме тут існувала держава Північна Юань.

Проте вже у 1449 р. західномонгольські племена ойратів на чолі з *Есен-тайші* почали війну проти Китаю з метою відродження імперії Юань[1]. Величезна китайська армія з імператором Чжу Чічженєм була розгромлена того самого року поблизу фортеці Туму значно меншими загонами ойратів. Тумуська катастрофа 1449 р. стала однією з найбільших та найганебніших поразок китайської армії в історії країни.

> Згідно з текстом збірки хронік «Мін Шилу» («Справжні хроніки династії Мін») китайська армія налічувала 500 тис. бійців, а загони ойратів – лише

1 Бойовим кличем і зовнішньополітичним гаслом Есен-тайші, з яким він звернувся до вождів племен і війська, були слова: «Повернемо наш Ханбалик!».

20 тис. Молодий недосвідчений імператор Чжу Цічжень погодився з авантюрною пропозицією свого головного радника і міністра євнуха Ван Чженя про необхідність вести армію на територію Монголії. Однак майже незнайомі з місцевістю, відірвані від баз постачання, півмільйона китайських солдатів були одразу оточені кіннотою ойротів. Розгром китайської армії був повний. Загинули євнух Ван Чжень та багато інших мінських полководців. Імператор Чжу Цічжень потрапив у полон, але новий китайський уряд відмовився сплачувати за нього викуп.

Така несподівана відповідь ойратським послам і швидкі заходи з укріплення китайцями північного рубежу оборони змусила кочівників припинити військові дії. Через чотири роки Есен-тайші взагалі відпустив імператор Чжу Цічженя без викупу.

Хоча китайський імператор опинився в полоні, ойрати не змогли вдало скористатися цією перемогою. Кордон на півночі майже не змінився, а сама Тумуська катастрофа дуже вплинула на зовнішньополітичну стратегію імперії Мін. Після 1449 р. китайські імператори відмовилися від ідеї захоплення нових територій. Вони дотримувалися курсу на оборону існуючих кордонів і самоізоляцію держави.

Фактично останньою реальною спробою мінської доби домогтися активних зв'язків Китаю із зовнішнім світом були сім воєнно-торгових подорожей адмірала євнуха *Чжен Хе*. Він здійснив ці подорожі з 1405 по 1433 рік. Великий китайський флот із 250 кораблів і майже 30-тисячним екіпажем відвідав багато країн Південної, Південно-Східної Азії, Східної Африки. За легендами, достовірність яких не витримує критики, Чжен Хе міг побувати навіть в Америці.

Дипломатичні переваги цих подорожей були вагомими. Васалами імперії Мін визнали себе численні держави Індонезії, Малайського півострова, Південної Індії, Шрі-Ланки тощо. У цих країнах виникли китайські поселення. Хоча Чжен Хе був мусульманином, він дбав про поширення конфуціансько-буддістських цінностей за кордоном, зміцнив культурні зв'язки Китаю з іншими країнами Азії. На Шрі-Ланці Чжен Хе навіть почав війну, щоб отримати для свого імператора священні символи буддизму і влади місцевих сингальських царів – волосся, зуба і ритуальної чаші для милостинь Будди.

Проте подорожі Чжен Хе викликали критику з боку ізоляціоністськи налаштованих сановників імператора. Вони вважали ці експедиції занадто дорогими і такими, що не сприяли збагаченню Китаю, перш за все до укладання вигідних торговельних угод. Тому сановники переконали імператора припинити експедиції, навіть знищити судові журнали та самі кораблі.

14.7. Міждержавні відносини середньовічної Японії

У чому полягали особливості міждержавних відносин середньовічної Японії?

Історію середньовічної Японії та її міждержавних відносин зазвичай поділяють на два великі етапи:

1) Кодай (VI–XII ст.);
2) Тюсей (XII–XVI ст.).

Доленосна подія, покладена в основу цієї періодизації, – це початок у 1192 р. сьогунату (узаконеного правління воєнних диктаторів – сьогунів). Сьогунат майже 700 років залишався політичною системою Японії до іншої епохальної події в її історії – революції або реставрації Мейдзі у 1868 р.

Головні особливості міжнародної взаємодії середньовічної Японії:

1. Її відносна ізольованість від інших цивілізацій Східної Азії завдяки островному положенню стримувала політичні контакти з континентом.
2. Ці контакти Японії з різними континентальними країнами та народами були різними: культурно-конфесійний вплив з боку Китаю; дружні стосунки з державою Бохай[1]; спроби втручання Японії в справи корейських держав та айнів; захист від нападів монголів.
3. На характер міждержавних відносин Японії істотно впливала тривала доба правління воєнних диктаторів (сьогунів).
4. Переважна більшість війн середньовічної Японії відбувалася в її територіальних межах у формі міжусобиць регіональних кланів і дрібних державних утворень.
5. Процеси державотворення й пов'язана з ними зовнішньополітична активність відбувалися здебільшого на теренах найбільшого з японських островів – Хонсю. Острів Кюсю, незважаючи на його невеликі розміри, відігравав помітну роль як воєнний і зовнішньоекономічний форпост Японії у її відносинах з континентальними державами Східної Азії[2], острів Сікоку тривалий час залишалися відсталою периферією, а острів Хокайдо, населений айнами, протягом Середньовіччя знаходився поза межами етнополітичного японського світу.
6. Основою воєнної організації Японії були самураї – воєнно-феодальний стан професійних воїнів зі специфічною етикою поведінки та культом сили.

Термін «самурай» («служивий») застосовується разом із терміном бусі («воїн») на позначення нового мілітаризованого стану японського суспіль-

1 Держава Бохай (VII-X ст.) охоплювала велику територію Східної Маньчжурії, Північної Кореї, Примор'я.

2 За словами В. А. Рубеля, «Південно-західний Кюсю залишався важливим осередком господарського життя, торговими й політичними «воротами» Японії у зовнішній світ».

ства, що остаточно сформувався на зламі X–XI ст. Вони добре зарекомендували себе вже під час запеклих і тривалих війн проти айнів. До стану самураїв входили і дрібні дворяни, і найвпливовіші аристократи. Вони мали свій Кодекс честі («Бусідо»), одним із найважливіших постулатів якого було твердження: «Самурай повинен, перш за все, постійно пам'ятати, що він може померти будь-якої миті».

Які політичні події визначали міждержавні відносини доби Кодай?

Протягом тривалого періоду основним змістом міждержавних відносин у Японії були війни між групами громад та племінними союзами. Їх кількість, за даними китайських письмових джерел, доходила до сотні.

У III–VII ст. на території південної та центральної частини о. Хонсю та на півночі о. Кюсю існувало державне утворення Ямато. Воно виникло завдяки вдалим війнам та дипломатичним діям і дало назву цілому «періоду Ямато» історичної епохи Кодай. Ключовими подіями міжнародного життя в цей час були:

- міграції до Японії значної кількості китайців та корейців, переважна частина яких були біженцями, які рятувалися від частих воєн;
- проникнення з Китаю буддизму[1] та прийняття його у 538 р. як офіційної релігії, що призвело до великої тривалої війни між кланами його прихильників та противників[2];
- спроби встановлення централізованої влади на чолі з імператором як головним носієм зовнішньополітичної доктрини, що знайшло відображення у найдавнішому законодавчому акті Японії – «Конституції сімнадцяти статей» (604).

Політичним ідеалом, згідно з «Конституцією сімнадцяти статей», мала стати побудова централізованої держави. Її правитель самостійно приймав ключові рішення в питаннях зовнішньої та внутрішньої політики. Від державних чиновників та сановників, зокрема тих, хто відповідав за дипломатичні контакти та ведення війни, потрібно було беззаперечне підпорядкування правителю як головному носієві «загального закону».

Перші правителі Ямато, як і правителі багатьох протодержавних утворень Японії V–VI ст., мали титул кімі («цар») і окімі («великий цар»). У 608 р. було вперше використано титул імператора – тенно («небесний господар»). Назва наголошувала його велике сакральне значення як особи божественого походження, носія великої магічної сили, керуючого державою від імені самого Бога. Цей титул уперше використав принц-регент *Сьококу* – реформатор

1 Відбувалося поступове змішування двох релігій – національного японського синтоїзму («шлях богів») та запозиченого з континету буддизму.

2 У цій війні у другій половині VI ст. переміг клан Соґа. Цей клан традиційно очолював суспільні групи вільних, але неповноправних китайських та корейських переселенців. Після цієї перемоги клан Соґа справляв значний вплив на правителів Ямато, зокрема на користь іноземних запозичень і тісних контактів з Китаєм.

і автор «Конституції сімнадцяти статей». Він всіляко намагався копіювати політичний устрій Китаю. Про це йдеться в одному з найдавніших пам'яток японської літератури VIII ст. «Ніхон сьокі» («Аннали Японії»). Аннали повідомляють, що принц-регент *Сьококу* у 608 р. відправив до Китаю посольство з дипломатичним посланням, в якому він називав себе «Небесним господарем (тенно) Сходу», а китайського імператора – «Господарем і владикою Заходу».

Справжнє посилення влади імператорів відбулося в результаті проведення в VII–VIII ст. «реформ Тайка» (від «Тайка» – тобто «великі перетворення»). Вони почалися після повалення у 645 р. диктатури придворного клана Соґа, представникі якого з другої половини VI ст. контролювали діяльність правителів Ямато.

Повалення диктатури клана Соґа – кривава сторінка історії дипломатії. Ця диктатура викликала дедалі більше невдоволення не лише з боку законних правителів, а й інших аристократичних кланів. Останнім диктатором із роду Сога був *Сога-но Ірука* – великий міністр і головний радник імператора, зокрема з питань зовнішньої політики. Його репресії призвели до змови придворної аристократії. Ірука майже безвилазно жив у своїй добре укріпленій резиденції, але згідно з дипломатичним протоколом він повинен був обов'язково бути присутнім в імператорському палаці на прийомі корейських послів. Під час дипломатичного бенкету блазень імператора ніби жартома вихопив з-за пояса Іруки його меч і втік. Обеззброєного таким хитромудрим способом диктатора змовники зарізали на очах корейських послів.

Реформи Тайка знаменували собою початок нового історичного періоду ***Фудзівара***[1] епохи Кодай. Період Фудзівара (645–1192) охопив час від повалення диктатури клана Соґа і посилення влади імператорів до її правового обмеження через встановлення спадкового сьогунату. Ці реформи проводилися на зразок китайського бачення ролі імператора в державі.

Саме в цей період дотримання законів стало обов'язковим не лише для підданних, а й для самого імператора, а за межами японських островів уперше стала використовуватися сучасна назва Японії – «Ніхон». Достовірно відомо, що у 702 р. так назвав свою державу японський посол *Авата-но Махіта.* Це сталося під час його дипломатичної зустрічі з китайським імператором.

Реформи Тайка зумовили централізацію влади, заміну приватної власності на землю державною. Реформи значною мірою посилили імператор-

1 Назва періоду походить від впливового аристократичного клану *Фудзівара.* До нього належав головний організатор заколоту 645 р. *Накатомі* (що й отримав нове прізвище Фудзівара) та багато наступних імператорських міністрів. Вони контролювали всі 125 вищих державних посад. Для того, щоб залишити за собою другу після імператора сходинку політичної влади Фудзівара з IX ст. посідали новостворені виключно для них посади – регента при неповнолітніх імператорах та верховного канцлера.

ську владу, зокрема шляхом впровадження східноазійської континентальної бюрократичної системи, загальної військової повинності і збільшення армії, у якій служив майже кожен третій японський селянин.

Проте перші зовнішні війни доби реформ Тайка виявилися для японців досить важкими. Спроби втрутитися у збройну боротьбу корейських держав призвели до розгрому у 660–662 рр. не лише японських союзників, а й японської армії і флоту. Китайська ескадра знищила 400 японських кораблів.

> Під час цього походу в Корею померла японська імператриця *Коґьоку*, яка очолила армію і флот. Розгром японців був таким приголомшливим, що в найближчі роки японські посольства з багатими подарунками та письмовими заявами про миролюбство прибули як до Китаю, так і до Кореї.
>
> Іншим фронтом японської армії стали війни з VII ст. проти айнів на півночі о. Хонсю. Підкорити айнів японцям вдалося лише ціною величезних зусиль, використовуючи принцип «поділяй та володарюй». Айни неодноразово повертали втрачені позиції, тому війни проти них на півночі о. Хонсю тривали до XV ст. Як повідомляє «Ніхон сьокі» («Аннали Японії»), айни «порушують кордони», «грабують народ країни Ямато» і «з давніх-давен і досі вони не підкоряються владикам Ямато».

Тривалий час завдяки впливу китайських зразків у політичному, культурному, ідеологічному житті японці вважали себе частиною величезної китайської цивілізації. Проте у 895 р. Японія вперше у своїй історії офіційно припинила контакти із зовнішнім світом. Політика самоізоляції забороняла в'їзд до країни іноземців та виїзд із країни японців. Припинилися дипломатичні стосунки, прийом та відправлення посольств. Разом з тим це сприяло зростанню національної свідомості, визнанню японцями своєї унікальності, протиставленню іншим державам та народам Азії.

Яку зовнішню політику здійснювала Японія в епоху Тюсей?

Ще на зламі X–XI ст. остаточно сформувався воєнно-феодальний стан самураїв. Нестабільність у державі, постійні війни з айнами на півночі о. Хонсю сприяли зростанню ролі збройної сили та підвищення соціального престижу військових. В умовах політичної та суспільно-економічної кризи XII ст. самураї підтримали військову диктатуру клану Тайра[1]. Ця диктатура зруйнувала майже трьохсотлітні традиції державної самоізоляції Японії[2]. Пізніше самураї стали соціальною опорою нової форми політичної влади – «сьогунату».

---

1 Полководець *Тайра Кійоморі* в 1159–1181 рр. встановив першу військову самурайську диктатуру в історії Японії.

2 Завдяки діяльності *Тайра Кійоморі* було відновлено зовнішню торгівлю з континентом, для чого швидко побудували міжнародний порт Хього.

Військова диктатура сьогунів, встановлена в Японії наприкінці XII ст., була доленосною подією в її історії й знаменувала початок нової історичної епохи Тюсей (1192–1573). За назвою резиденції сьогунів цю епоху зазвичай поділяють на два періоди:

1) Камакура (1192–1333);
2) Муроматі (1336–1573).

Першим сьогуном став самурай *Мінамото-но Йорітомо*. Він прийшов до влади в умовах громадянської війни. Напередодні цієї війни пожежа знищила головне місто країни Кіото (у перекладі – «Стара столиця»). Тому резиденцією сьогуна Мінамото стало місто Камакура (звідси назва політичного режиму – Перший, або Камакурський сьогунат).

> Сьогун був узаконеною найвищою військовою посадою в державі («верховний воєначальник»). Він очолював уряд, а його надзвичайно великі владні повноваження залишали імператорам лише представницькі функції. Імператор був верховним жерцем і номінальним головою держави, столицею якої формально залишався Кіото, тоді як сьогуни приймали всі стратегічні, зокрема зовнішньополітичні рішення. Політична система сьогунату в умовах мілітаризації суспільства виявилася життєздатною і тривалою, хоча й не виключала збройної боротьби за владу з використанням значних військових сил.

Головним зовнішньополітичним викликом для Камакурського сьогунату стала монгольська загроза. Тривале завоювання Китаю та ознайомлення з його державною концепцією «Серединної імперії», якій повинні підкорятися народи її «варварського оточення», викликало у великого хана *Хубілая* спокусу змусити Японію визнати себе васалом монголів. Володіючи на той час більшою частиною Китаю, Хубілай у 1268–1272 рр. відправив до Японії п'ять своїх посольств, але бажаної згоди від сьогунів він не отримав: перше посольство повернулося до монголів без відповіді, а членам інших посольств японці навіть не дозволили висадитися з кораблів.

Оскільки сьогуну в рік першого посольства монголів було лише 4 роки, підготовкою країни до оборони керував його регент *Ходзьо Токімуне*.

Готуючись до відсічі агресії, японці дізналися від свої корейських розвідників про наміри та ймовірний напрям ударів з боку монголів[1]. На острові Кюсю вздовж великої глибоководної бухти Хаката японці побудували систему укріплень з міцним муром. Коли у 1274 р. сюди підійшов величезний флот монгольської імперії Юань із 800 кораблів, загарбники не наважилися

---

1 Японці добре знали все, що відбувалося у завойованій монголами Кореї. Ще на початку XIII ст. сьогуни погодилися з пропозицією корейських послів активно боротися проти японських піратів, що спустошували берега цієї країни. Рішуча протидія сьогунів діям японських піратів виклакала симпатії до японського уряду з боку корейців. Тому багато з них постачали японцям розвідувальну інформацію про наміри і дії монголів.

на штурм. Вони почали шукати інше місто для десантування своєї 30-тисячної армії. Проте вони були всюди відбиті, загинув їхній адмірал, а руйнівний тайфун знищів четверту частину флоту.

Через п'ять років хан Хубілай відправив до Японії чергове посольство з вимогою визнати монгольську владу. За наказом Ходзьо Токімуне послам відрубали голови. Це стало приводом до нового, більш масштабного вторгнення монгольсько-китайсько-корейських військ. Два флоти (більш ніж 4 тис. кораблів) із 140-тисячним десантом намагалися зламати оборону японців. Однак майже двомісячна битва у 1281 р. в бухті Хаката закінчилася поразкою монголів (рис. 14.10). Черговий ураган (як і попередній за сім років до цього) знову допоміг врятувати Японію. Цього разу тайфун знищив майже весь ворожий флот. Цей тайфун отримав назву «камікадзе» («божественний вітер»).

Подальші контакти з Китаєм, Кореєю, В'єтнамом, островами Індонезії сьогуни здійснювали переважно через торгівлю. Монгольська навала сприяла розшаруванню всередині стану самураїв. Збідніла частина самураїв поповнювала ряди так званих вако (мореплавців, які залежно від обставин були купцями або піратами)[1]. Проте, як і раніше, самураї і далі залишалися збройною опорою сьогунів. Вони становили у XV ст. вже 10% населення і брали найактивнішу участь у громадянських війнах, які збагачували їх.

У період сьогунату Муроматі (1336–1573), коли резиденція сьогунів знаходилася на вулиці Муроматі в Кіото, одним із найважчих збройних конфліктів стала громадянська «війна Онін» 1467–1477 рр. Вона охопила більшу частину країни. Громадянська «війна Онін» стала початком «Сенґогу» – «доби країн, що воюють» (1467–1573). Саме тоді у 1542 р. до Японії на острів Кюсю

Рис. 14.10. Самурай атакує монгольських лучників. У центрі малюнка зображено вибух монгольської запальної бомби (фрагмент зі «Свитка про монгольське вторгнення», 1293 р.)

1 У цей період Японія експортувала на континент переважно золото, срібло, руду, а з готових виробів – мечі, які дуже цінувалися в різних крахнах Сходу. Серед імпорту переважали шовк, парча, фарфор.

прибули перші європейці – португальці. Останні намагалися поширити свій вплив, зокрема шляхом поширення християнства.

Ще до початку «війни Онін» сталася значна зовнішньополітична подія: у 1454 р. загін японських самураїв на чолі з *Такеда Нобухіро* за дорученням центральної влади вперше висадився на населеному айнами острові Хоккайдо. На півдні острова було створено японське князівство Мацумае, з якого почалася поступова збройна колонізація Хоккайдо. Війни проти айнів з метою завоювання острова тривали до кінця XVIII ст.

Контрольні запитання

1. На які періоди поділяється історія міждержавних відносин середньовічної Індії?
2. У чому полягають головні особливості міждержавних відносин середньовічної Індії?
3. Які політичні події визначали міжнародне життя на півострові Індостан у VI–XII ст.?
4. До яких змін у міжнародній політиці призвело створення Делійського султанату?
5. Як відбувалося територіальне поширення кордонів Делійського султанату?
6. Що призвело до занепаду та розгрому Делійського султанату?
7. Які держави Південної Індії були головними супротивниками Делійського султанату?
8. Якими були причини та особливості монгольських завоювань за життя Чингісхана?
9. Якими були міжнародні наслідки монгольських завоювань у 1227–1308 рр.?
10. На які держави розпалася Монгольска імперія і як взаємодіяли вони із зовнішнім світом?
11. До яких міжнародних наслідків призвели завоювання Тимура?
12. У чому полягали особливості міждержавних відносин середньовічного Китаю?
13. Які міжнародні події характеризували добу імперії Суй?
14. У чому полягали особливості зовнішньої політики та дипломатії імперії Тан?
15. Як була створена імперія Сун і якими були головні напрями її зовнішньої політики?
16. У чому полягають особливості міжнародного становища імперії Юань?
17. Як у Китаї було скинуто владу монголів і якими були міжнародні наслідки встановлення династії Мін?
18. У чому полягали особливості міждержавних відносин середньовічної Японії?
19. Які політичні події визначали міждержавні відносини доби Кодай?
20. Яку зовнішню політику здійснювала Японія в епоху Тюсей?

Список літератури

Д'ячков С. В. Історія середньовічного Сходу : підручник для студентів класичних університетів. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2022. 448 с.

Зінченко А. Історія дипломатії від давнини до початку нового часу : навч. посіб. Вінниця : Нова книга, 2002. 564 с.

Історія міжнародних відносин : підручник / Алєксєєнко І. В., Маргулов А. Х., Єремєєва І. А., Несправа М. В. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2020. 228 с.

Рубель В. А. Історія середньовічного Сходу. Київ : Либідь, 2002. 624 с.

Рубель В. А. Історія середньовічного Сходу : тематична хрестоматія. Київ : Либідь, 2000. 624 с. ; 2011. 792 с.

Beckwith C. I. Empires of the Silk Road: A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present. Princeton, New Jersey : Princeton University Press, 2011. 472 p.

Chandra S. History of Medieval India: 800–1700. Hyderabad: Orient BlackSwan: Orient Longman, 2007. 392 p.

Kang E. H. Diplomacy and Ideology in Japanese-Korean Relations: from the Fifteenth to the Eighteenth Century. Basingstoke : Macmillan Palgrave Macmillan, 1997. 324 p.

Jackson P. The Delhi Sultanate: A Political and Military History. Cambridge : Cambridge University Press. 2003. 367 p.

Jackson P. The Mongols and the West: 1221–1410. Harlow, England; New York: Longman. London : Routledge, 2018. 452 p.

Saunders John Joseph. The history of the Mongol conquests. Philadelphia : University of Pennsylvania Press, 2001. 296 p.

Vogel E. F. China and Japan: Facing History. Cambridge ; London ; Harvard University Press, Belknap Press, 2019. 536 p.

Частина третя

ДОБА ПЕРЕХОДУ ВІД СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ДО НОВОГО ЧАСУ

Швейцарські найманці видають
Лодовіко Сфорца французам під Новарою
(мініатюра з Люцернської хроніки, 1513)

РОЗДІЛ 15

Головні тенденції міжнародних відносин наприкінці XV – у першій половині XVII ст. Народження постійної дипломатії

15.1. Особливості міжнародних відносин наприкінці XV – у першій половині XVII ст.
15.2. Зміни в теорії міжнародних відносин
15.3. Народження постійної дипломатії в державах Європи
15.4. Дипломатія імперій Сходу

15.1. Особливості міжнародних відносин наприкінці XV – у першій половині XVII ст.

У чому полягають особливості міжнародних відносин наприкінці XV – у першій половині XVII ст.?

Кінець XV – перша половина XVII ст. – це особливий історичний період, період переходу від доби Середньовіччя до нового часу[1]. Цей етап в історії міжнародних відносин характеризується такими особливостями:

1. Великі географічні відкриття зумовили освоєння європейцями Нового світу та створення великих колоніальних імперій (Португальської, Іспанської, Голландської, Англійської, Французької). Задля контролю над новими територіями виникла специфічна модель іноземних колоніальних адміні-

1 На позначення цього періоду фахівці-історики зазвичай використовують термін «ранній новий час». Проте цей термін не надає повного об'єктивного уявлення щодо специфіки міждержавної взаємодії перехідного періоду кінця XV – першої половини XVII ст., оскільки:
– по-перше, він набув поширення в галузі всесвітньої історії, тоді як історія міжнародних відносин та дипломатії має свої особливості;
– по-друге, він демонструє виключно європоцентричний підхід, оскільки дослідники історії країн Азії та Африки (що займали набагато більшу територію, ніж Старий континент) схильні доводити добу середньовічного Сходу до середини XVII і навіть до кінця XVIII ст.;
– по-третє, використання терміна «ранній новий час» передбачає застосування й дефініції «пізній новий час», яка взагалі не використовується в науці чи в навчальному процесі;
– по-четверте, в історії міжнародних відносин традиційно існує чітке уявлення про їх досистемну (тобто довестфальську) добу і добу після 1648 р., коли формується їх перша (Вестфальська) система.

страцій; відбувалися бурхливі міграційні процеси, великі демографічні зміни, значне поширення на позаєвропейських територіях християнства.

2. Міжнародна торгівля поступово перетворювалася на міжконтинентальну, а для обслуговування її потреб виникли перші впливові колоніальні комерційні компаній (англійські: *Остзейська, Левантська, Московська, Ост-Індська*; голландські: *Ост-Індська, Вест-Індська* тощо)[1]. Їхня діяльність, незважаючи на гострі конфлікти, була початком формування єдиного світового економічного простору. До цього були причетні й перші фондові біржі (*Антверпенська, Ліонська, Амстердамська*), що проводили торги не лише з векселями, а й з іноземними борговими зобов'язаннями, державними позиками, державними цінними паперами тощо.

3. Колоніальна політика європейців значною мірою вплинула на відносини між провідними державами в самій Європі, загострюючи їх через боротьбу за доступ до колоніальних ресурсів, надприбутки в міжконтинентальній торгівлі, стратегічний контроль над логістикою.

4. Великі соціальні зміни в умовах помітного зростання міжнародних економічних відносин зумовили формування буржуазії, її швидке збагачення, прагнення позбутися станових обмежень, отримати доступ до політичної влади. Усе це формувало передумови до соціальних переворотів (у Нідерландах, Англії), які мали значні міжнародні наслідки.

5. Виникнення та поширення Реформації (у Німеччині, скандинавських країнах, Англії тощо) вплинуло на конфесійні, соціальні, економічні відносини, загострило внутрішньополітичну та міжнародну ситуацію, призвело до тривалих внутрішніх релігійних війн, учасниками яких постійно ставали зовнішні сили.

6. Ці процеси відбувалися одночасно й взаємозалежно з політичною консолідацією європейських держав, багато з яких перетворювалися на централізовані абсолютні монархії (Іспанія, Португалія, Франція, Англія). Абсолютні монархи не обмежувалися відносинами лише із сусідами, вони налагоджували стосунки з іншими європейськими та деякими східними державами. Для подальшого зміцнення свого становища абсолютні монархи активніше за своїх попередників здійснювали агресивну зовнішню політику з метою збільшення території держав та посилення впливу своїх династій на міжнародній арені.

7. Одним із потужних інструментів реалізації зовнішньополітичної стратегії абсолютних монархів були постійні наймані армії, озброєні вогнепальною зброєю; вони прийшли на зміну феодальним ополченням і підкорялися

---

1 Як слушно зауважує сучасний німецький дослідник *Петер Маїнка*, у XVI–XVII ст. «комерційні компанії іноді здійснювали зовнішньополітичні повноваження». Серед таких комерційних компаній він називає не лише Ост-Індські та Вест-Індські, а й німецьку торгову компанію *Вельзерів*.

наказам не окремих феодалів, а монарха. Тому значно зросли масштаби воєнних дій, істотно збільшилися чисельність армій і, відповідно, витрати на їх організацію.

8. В умовах виникнення та посилення абсолютизму формувалася постійна дипломатія, ставала більш централізованою система зовнішньополітичних відомств, удосконалювалася теорія і практика дипломатичної служби, відкривалися перші постійні дипломатичні представництва за кордоном. Постійна дипломатія в умовах змін у політичній системі сприяла більш швидкому та надійному обміну інформацією, надавала достовірні відомості щодо можливостей і намірів іноземних держав, дозволяла абсолютним монархам ефективніше знаходити шляхи подолання збройних конфліктів і вирішувати суперечки через переговори та укладення двосторонніх та багатосторонніх договорів.

9. Розгалужена система постійних дипломатичних представництв дозволяла будувати союзницькі відносини нового рівня, створювати широкі міжнародні коаліції, до кожної з яких входило багато держав (антивенеціанська *Камбрейська ліга*, антиосманська *Священна ліга*, антипротестантська *Католицька ліга*, антикатолицька *Євангелічна унія* тощо), детально узгоджувати й підписувати доленосні, масштабні за своїми геополітичними наслідками міжнародні договори, зокрема про розподіл світу. Основним змістом зовнішньої політики провідних європейських держав XVI–XVII ст. став пошук політичної рівноваги.

10. Гуманізм значною мірою вплинув на зміни в теорії міжнародних відносин, під цим впливом виник термін «державний інтерес» (запроваджений Макіавеллі та Рішельє) як вища мета політики, що не обмежена законами та мораллю і може здійснюватися шляхом відкритого насильства.

Серед зазначених особливостей міжнародних відносин наприкінці XV – у першій половині XVII ст. найбільш значними слід вважати ***зміни в теорії міжнародних відносин, народження постійної дипломатії*** та ***початок колоніальних захоплень європейцями Нового світу***. Саме вони найбільшою мірою формують уявлення про реальні масштаби та глибинні зміни, що відбувалися у зовнішній політиці перехідної доби від Середньовіччя до нового часу.

15.2. Зміни в теорії міжнародних відносин

Що таке «державний інтерес» та «державне благо» і як вони вплинули на подальший розвиток міжнародних відносин?

У політично роздробленій Італії раніше, ніж в інших країнах Європи, виникли доктрини, які виправдовували будь-які дії правителів заради державної єдності. Наприкінці XV–XVI ст. Апеннінський півострів був об'єктом постій-

них зовнішніх вторгнень, тому сучасники цих подій мріяли про сильних державців, здатних покласти край тривалим війнам і встановити мир. У таких умовах флорентійський політичний мислитель і дипломат *Ніколо Макіавеллі* (1469–1527) висунув та поширив темін «державний інтерес».

Яскравий представник доби Відродження, Макіавеллі мав значний досвід державної діяльності, обіймав посаду секретаря *Другої канцелярії* (органу, що безпосередньо відповідав за зовнішню політику), 13 разів був посланником Флорентійської республіки, відправлявся до французького короля, імператора Священної Римської імперії, Папи Римського тощо. Актуальним питанням політики він присвятив свої твори, зокрема «Державець», «Історія Флоренції», «Становище справ у Франції».

Так, у трактаті «Державець» він обстоював ідею сильної централізованої держави, здатної впоратися із внутрішніми та зовнішніми викликами. Заради цього Макіавеллі припускав можливість відкинути моральні обмеження, якщо це зумовлено необхідністю та дозволяє досягти вищої політичної мети.

По суті, він намагався втілити в проєкті могутньої держави поширену в ті часи гуманістичну ідею могутності людини. Разом з тим Макіавеллі не висовував твердження «Мета виправдовує засоби», яке йому зазвичай приписують. У трактаті *«Державець»* (1513) він зазначав: «Государ, якщо він хоче зберегти владу, повинен набути вміння відступати від добра і користуватися цим умінням, дивлячись по потребі... Розумний керівник не може і не повинен залишатися вірним своїм обіцянкам, якщо це заважає його інтересам і якщо відомі причини, які примусили його дати обіцянку. Таке рішення було б не схвальне, якби всі люди чесно дотримувались свого слова; але ... порушити обіцяне причина завжди знайдеться. Прикладів цього багато: скільки мирних договорів, скільки угод не вступили в дію або ж пішли прахом тільки через те, що державці порушували своє слово, і завжди їх викривав той, хто мав натуру лисиці. Все одно натуру цю треба ще вміти прикрити, потрібно бути брехуном і лицеміром...».

В іншому творі *«Міркування про першу декаду Тита Лівія»* міститься навить протидежна думка: «Краще жити приватним життям, ніж стати монархом ціною загибелі багатьох людей».

На думку Макіавеллі, державця «підстерігають дві небезпеки – одна ізсередини, з боку підданих, друга іззовні – з боку сильних сусідів. Із зовнішньою небезпекою можна справитися при допомозі хорошого війська і вірних союзників», адже «потяг до завоювання – справа звичайна». Він радив правителям постійно готуватися до відсічі зовнішнім вторгненням: «У державця не має бути жодної іншої мети і жодної іншої думки, він не має вправлятися в жодному іншому мистецтві, окрім війни, її правил і вимог».

Міжнародні союзи Макіавеллі радив укладати з рівними акторами: «Краще уникати союзу з тими, хто сильніший за тебе, якщо до того не спонукає

необхідність, бо у випадку перемоги сильного союзника ти у нього в руках; державці ж повинні остерігатися потрапити в залежність до інших державців».

Макіавеллі обстоював ідею *політичної рівноваги*, наполягав на розмежуванні рівнів політики і моралі і, залишаючись палким патріотом Флорентійської республіки, бачив свою державу центром великої Батьківщини – Італії, якій шкодять зовнішні вороги – «варвари».

Макіавеллі заклав традиції майбутньої наукової школи *політичного реалізму*, сформувавши основоположні принципи реалістичної теорії: *принцип відсутності міжнародної влади* або ієрархії та *принцип верховенства держави*. За критику політичної позиції папського Риму і заклики з повагою ставитися до різних релігій у державі його книги були внесені до «Індексу заборонених книг» (офіційно заборонені до читання католицькою церквою під загрозою відлучення) (рис. 15.1).

Більш докладно поняття «державний інтерес» досліджував інший італійський дипломат і письменник *Джованні Ботеро* (1533–1617). На службі в герцога Савойського та архієпископа Міланського Ботеро як посол очолив кілька місій до Франції, Іспанії, італійських держав. Маючи сан католицького священника, він критикував заклики деяких сучасників, насамперед Макіавеллі, долати в політиці моральні обмеження.

Рис. 15.1. Зліва – трактат Макіавеллі «Державець» (видання 1550 р.), справа – «Індекс заборонених книг» (видання 1564 р.), до якого потрапили твори Макіавеллі

Головний політичний трактат Ботеро – «*Державне благо*» (1589). У ньому автор вважав головною чеснотою правителя християнську мораль. Якщо Макіавеллі вказував, що народ повинен боятися правителя більше, ніж любити його, то для Ботеро основою слухняності народу є повага підданих до репутації государя. Репутацію можна зберегти лише діючи відповідно до християнської етики. Ботеро доводив, що «державне благо» невіддільне від релігійної чесноти як у внутрішній, так і в зовнішній політиці.

Ботеро критикував насильство в політиці. «Жорстокість викликає як страх, так і ненависть до того, хто її застосовує», – зазначав він. Саме тому серед головних причин знищення держав Ботеро визначав не зовнішні, а внутрішні, «бо рідко буває, щоб зовнішні причини призводили до падіння держави, яка ще не була зіпсована внутрішніми... Але, як виходить, запитаємо ми, що ті, хто перемагає, користуються більшою шаною, ніж ті, хто зберігає? Це тому, що результати завоювань більш очевидні і популярні, вони викликають більше галасу, вони створюють видимість і мають гідність новизни, якої так хоче і яким насолоджується людина. Військові дії приносять більше чудес і насолод, ніж мистецтво збереження миру, але чим більшою є мудрість і сила судження правителя, тим менша новизна і безлад у мирній державі».

Разом з тим Ботеро розумів ступінь уразливості держав, які відмовлялися від зовнішніх завоювань. «Тому, хто завойовує і розширює свої володіння, – вказував він, – доводиться боротися лише із зовнішніми причинами руйнації. Тому, хто прагне зберегти те, що він має, доводиться боротися як із зовнішніми, і з внутрішніми причинами». Крім того, у своїй творчості задовго до *Т. Мальтуса* Ботеро показував, що збільшення населення створює суттєві труднощі для держави через обмеженість ресурсів, а ця теза, по суті, виправдовувала європейський колоніалізм.

Нові теоретичні положення Макіавеллі, Ботеро та їхніх послідовників активно використовувалися політиками XVI–XVII ст., які спиралися передусім на ті твердження, що звільняли їх від моральних обмежень. У суспільній думці набув поширення дискусійний термін «макіавеллізм». Ним позначали державну, зокрема зовнішню, політику, засновану на насильстві, культі сили, нехтуванні етичними нормами, виправдовуванні будь-яких засобів метою «державного інтересу». Ідеї Макіавеллі знайшли послідовників навіть серед тих політиків, які мали духовний сан. З-поміж них – перший міністр Франції *кардинал Рішельє*, найбільш послідовний виразник нової стратегії зовнішньої політики своєї країни (див. докладніше п. 21.3).

Які ключові зміни відбулися в міжнародному праві?

Нові соціально-політичні умови перехідного періоду від доби Середньовіччя до нового часу вплинули на формування ключових положень та принципів міжнародного права. Збільшення масштабів війн, руйнувань, втрат

майна і товарів викликало необхідність створення системи обмежень для свавілля військових і політиків. Юристи у XVI – першій половині XVII ст. створили фундаментальні трактати, в яких сформулювали правові поняття «суверенітет», «нейтралітет», «право війни і миру» тощо.

Термін «*суверенітет*» увів до наукового обігу та поширив французький дипломат, юрист, політик *Жан Боден* (1529–1596). Син свого часу, Боден не лише брав участь у посольствах, зокрема до Іспанії, але й як прокурор Лана звинуватив у чаклунстві більше ніж 200 жінок, багато з яких були спалені на багаттях[1].

Поняття «суверенітет» Ж. Боден уперше сформулював у своєму трактаті «*Шість книг про державу*» (1576). Автор розглядав суверенітет як «абсолютну і постійну владу», як обов'язковий атрибут держави та визначав його як політичну перевагу державної влади в межах території певної країни. На думку Бодена, суверенітет передбачає повноту і неподільність владних повноважень, а також їхню персоналізованість у фігурі вищого суверена. Основним засобом правління є закон. Тому найпершою ознакою суверенної влади є здатність видавати закони. Усі інші ознаки пов'язані із законотворчістю та обумовлені нею, у тому числі право оголошувати війну та укладати мир.

> Боден зазначав: «Государ стоїть вище закону», а «суверенітет короля жодною мірою не обмежується і не применшується існуванням станів». Серед країн Європи та Сходу, на думку Бодена, насправді суверенними є «Франція, Іспанія, Англія, Шотландія, Ефіопія, Туреччина, Персія та Московія», причому тільки Франція має «беззаперечну претензію на те, щоб бути суверенною державою без жодних обмежень».
>
> Важливим атрибутом суверенітету Боден вважав право на війну та укладання миру. Він чітко вказував на повноваження послів: «Яку б свободу вони (суверени) не надавали своїм представникам для переговорів про мир чи союз, вони ніколи не надають повноважень на укладення договору без їхньої власної явної згоди. Це було проілюстровано на переговорах, що призвели до недавнього договору Като-Камбрезі, коли посланці короля майже щогодини інформували його про всі пропозиції та контрпропозиції».

Концепцію суверенітету Ж. Бодена уточнив та модифікував англійський філософ *Томас Гоббс* (1588–1679). У своїй роботі «Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної та громадянської» (1642–1651) він доводив, що держава вільна від будь-яких суб'єктивних та об'єктивних обмежень. Ніх-

---

1 Жан Боден був автором поширеного твору «*Демономанія колдунів*» (1580), в якому доводив, що на угоду з дияволом передусім йдуть жінки, і тому саме вони становлять найбільшу небезпеку для добропорядних християн. На думку Бодена, спритність чаклунів настільки велика, що їх неможливо перемогти чесно, тому для перемоги над чаклунами дозволені будь-які методи.

то не може засуджувати державу за її дії у зовнішній та внутрішній політиці, оскільки суверенітет є найвищою та абсолютною владою, не обмеженою жодними законами та договорами.

Подібно до Бодена Гоббс пов'язував суверенітет з державою, яка втілювалася в особі конкретного правителя. Імператор є зберігачем мирного порядку. У той самий час Гоббс визнавав, що спочатку суверенітет виходив від народу. Гоббс висував *теорію суспільного договору* як договору з державою, на користь якої піддані відмовляються від частини своїх суверенних природних прав. Держава долає анархію, тобто війну всіх проти всіх, та захищає народні права.

Усі держави перебували в конфлікті. Ці війни пов'язані з тим, що над державами не було суверена, здатного до встановлення законів суспільного міжнародного договору серед держав. На зміст книги Гоббса «Левіафан», безперечно, вплинули події сучасної йому Англійської революції та Тридцятилітньої війни. Узагалі-то Левіафан – це біблійний вогнедишний і багатоголовий морський змій неймовірної сили і розмірів, створений Богом серед інших морських чудовиськ. Тому назва книги Гоббса виникла під впливом кривавих подій у сучасній йому Європі. Саме в «Левіафані», як раніше у своїй книзі «Про громадянина» (рис. 15.2) Гоббс використовував вислів «війна всіх проти всіх і кожного проти кожного» як символ анархії міжнародних відносин.

Гоббс доводив, що, оскільки людина – істота егоїстична за своєю природою, головне людське бажання – бажання влади. Через нерівність людей, їхню взаємну недовіру, суперництво, жагу слави та матеріальних благ природним станом людських стосунків є «війни всіх проти всіх і кожного проти кожного». З метою уникнути в цих війнах взаємного знищення люди приходять до необхідності укладення суспільного договору. Результатом такого суспільного договору стає держава – Левіафан, як гарант громадського порядку, миру та безпеки.

Держава, згідно з концепцією Гоббса, є пріоритетним та суверенним суб'єктом міжнародних відносин, а забезпечення міжнародної безпеки за допомогою здійснення розумної зовнішньої політики повинне мати пріоритет перед збереженням внутрішнього добробуту держави. Але відносини між державами і далі перебувають у природному стані, тобто в стані ворожнечі. Регулятором цих відносин є сила. Держави ведуть війни заради мира і безпеки. На думку Гоббса, держави «з усіх сил намагаються підкорити та послабити своїх сусідів грубою силою та таємними махінаціями, і, оскільки немає інших гарантій безпеки, вони роблять цілком справедливо». «Вічний мир» є неможливим в умовах анархії міжнародних відносин. Тимчасову рівновагу сил здатні підтримувати не окремі держави, а міжнародні коаліції («ліги держав»).

Найбільший внесок у розвиток науки міжнародного права свого часу зробив голландський юрист, потім шведський посол у Парижі *Гуго Гроцій*

Рис. 15.2. Зверху зліва – головний політичний трактат Джованні Ботеро «Державне благо» (1589), зверху справа – титульна сторінка книги Томаса Гоббса «Левіафан» (1651).

Знизу зліва – книга Томаса Гоббса «Про громадянина» (1642). Саме в цій роботі вперше використана фраза «війна всіх проти всіх» (лат. «bellum omnium contra omnes»).
Знизу справа – сторінка його роботи з цією фразою

(1583–1645). Як дослідник він намагався виявити початки справедливості в міжнародних відносинах. Його памфлет «*Вільне море*» (1609) і трактат «*Три книги про право війни і миру*» (1625) закріпили систему нових міжнародно-правових принципів (рис. 15.3).

1609 Leiden *Mare liberum* 1609 unidentified *Mare liberum*

Рис. 15.3. Книга Гуго Гроція «Вільне море» (1609)

Для Гроція війна – це «стан боротьби силою». Через те що запобігти війнам неможливо, Гроцій висував ідею гуманізації та регламентації їх правилами міжнародного життя. Війна не може бути предметом свавільного рішення з боку будь-якої окремої держави. Держави не повинні застосовувати силу для зміни політичних ситуацій. У такому разі звернення до насильства є злочином. Рішення про початок військових дій має бути обґрунтоване, причому не кожне правопорушення може слугувати виправданням для застосування сили.

На його думку, існує природне право людини, яке захищає сам Бог. Серед правил поведінки, що випливають з природного права людини, були й ті, що вважалися досить актуальними під час війн – утримання від чужого майна, дотримання обіцянок, відшкодування збитків, здійснення заслуженого покарання тощо.

Державу Гроцій називав «досконалим союзом вільних людей, укладеним задля дотримання права і загальної користі». Він визнавав договірну теорію походження держави, але заперечував тезу про верховенство народу.

«Правом народів» Гроцій вважав право, обов'язкову силу якому надає воля всіх народів. Із міркувань користі вони будують міжнародні відносини. Усі війни, що виникають між державами, Гроцій поділяв на справедливі (з метою самооборони) та несправедливі (загарбницькі). Способи ведення справедливої війни повинні обмежуватися нормами гуманізму; до мирних жителів, особливо дітей, священників, жінок, і навіть примусово мобілізованих ворогів потрібно виявляти милосердя. Серед причин «справедливої» війни він називав: самооборону, відшкодування збитків та покарання.

Гуго Гроцій наполягав на необхідності дотримання міжнародних договорів. Щоб не доводити справу до війни, сторони можуть обрати третейського суддю. Вирішити протиріччя мирним шляхом можна також завдяки жеребу.

Попередити війни, на думку Гроція, здатна дипломатія. Інститут посольств є одним з інститутів, впроваджених правом народів. У трактаті «Три книги про право війни та миру» є окремий розділ 18 «Про право посольств». У ній Гроцій окреслив основні обов'язки та права послів, зокрема два головні – право бути прийнятим правителем, до якого він відправлений, і право недоторканності. Принцип недоторканності поширювався не лише на посла, а й на його майно і пошту. Гроцій писав з цього приводу: «Дві обставини в посольствах стосуються права народів, як ми бачимо в різних випадках: по-перше, допущення посольств, по-друге, охорони їх від насилля».

Гроцій присвятив свої праці вирішенням конфліктів не лише на суходолі, а й на морі. У памфлеті «*Вільне море*» Гроцій доводив, наприклад, що море – це міжнародна територія, яку всі держави можуть використовувати для торгівлі і мореплавства. Він заперечував будь-які обмеження в цьому питанні і не визнавав морського панування Іспанії.

Протилежних думок у цьому питанні дотримувався англійський юрист і політик *Джон Селден* (1584–1654). Полемізуючи з Гроцієм навіть назвою свого трактату «*Закрите море*» (1635), він доводив, що Англія та її король мають виключне право на морський простір, який вони вважають своїм, тобто від Ла Маншу до Америки.

Селден у своєму трактаті стверджував: «По-перше, ми вважаємо принципом, який не можна заперечувати, що король Великої Британії є монархом на суші та на морі у всьому світі, на всій протяжності своїх володінь і що його однаково турбує збереження свого суверенітету у всіх британських морях, як у трьох його королівствах; тому що без цього вони не можуть бути збережені, і він не може зберегти свою честь і належну повагу до інших народів. Але, володіючи морями, він може змусити своїх сусідів та всі країни стояти на варті, коли він визнає за потрібне. І в цьому не можна сумніватися, що кожен, хто зазіхне на його море, зробить те саме й на суші, коли настане їх час». Лише за умови, що прохід іноземних кораблів «британськими морями» та торгівля на «британських» приморських територіях є безпечними, іноземці могли отримати на це дозвіл англійського короля. Подібні дії без відповідного дозволу розглядалися як зазіхання на національні інтереси англійської корони.

Твори європейських юристів XVI – першої половини XVII ст. вдосконалили теорію та практику дипломатії, сприяли підвищенню статуса послів. Світ побачили й перші трактати, цілком присвячені посольському церемоніалу, ієрархії посольств, правам і обов'язкам їх членів. Найбільш відомим з них був трактат «*Три книги про посольства*» італійського юриста *Альберико Джентілі* (1552–1608). Сучасник запеклих релігійних війн у цьому трактаті

зазначав: «Нехай державці будуть обережні у своїх діях, коли вони використовують привід релігії у відносинах із посольствами». Джентілі намагався зробити уявлення своїх попередників про державний суверенітет основою міждержавної довіри.

15.3. Народження постійної дипломатії в державах Європи

Формування постійної дипломатії відбувалося в умовах зміцнення королівської влади, централізації держав та регламентації функцій різних державних служб. Ставало надалі неможливим поєднання різних функцій одним державним службовцем або членом королівської ради в умовах територіального розширення держав, колоніальних захоплень і необхідності захисту державних інтересів за кордоном. Збільшення обсягів торгових зв'язків, вимоги безперервної комунікації та обміну інформацією під час більш масштабних війн та узгодження умов союзів, угод, договорів вимагало вдосконалення дипломатичних відносин, урегулювання спорів, а для цього потрібно було призначення постійних посольств до столиць інших держав.

Якими були головні ознаки постійної дипломатії кінця XV–XVII ст.?

Основними ознаками постійної дипломатії кінця XV–XVII ст. були:

1) централізація дипломатичної служби, створення монархами спеціалізованих органів, які безпосередньо відповідали за зовнішню політику;
2) відкриття постійних дипломатичних представництв за кордоном;
3) перші спроби ієрархізації інституту послів.

Центром прийняття зовнішньополітичних рішень у країнах Європи були двори монархів, тому дипломати того часу виконували саме їхню волю. Наприкінці XV – у першій половині XVII ст. правителі держав створювали канцелярії та секретаріати, які відповідали за ведення зовнішніх зносин і були попередниками міністерств закордонних справ у класичному розумінні слова. Ці органи відповідали за персональний склад, організацію посольств, швидкі та безпечні засоби комунікації з його членами.

Послам давали точні інструкції та вірчі грамоти. Ці грамоти в урочистій обстановці посли вручали правителю держави, до якої прибули. Посли мали щодня складати звіти. Щоб ці звіти не потрапили до іноземних агентів, які постійно стежили за листуванням послів й займалися перлюстрацією дипломатичних депеш, посли активно використовували шифри. Посли користувалися правом недоторканності, були непідконтрольні законам країни перебування. Це дозволяло їм активно займатися шпигунством й організовувати заколоти проти неугодних монархів. Навіть заарештованим послам у державах Європи загрожувало лише вислання.

Посол був представником правителя своєї держави як носія верховної влади (суверенетету) і цим всіляко підтримував відповідний політичний імідж в очах іноземців. Згідно з дипломатичними нормами того часу монарх не міг відмовитися ратифікувати договір, який уже підписав його посол. На той час іноземного військового найманства серед послів було багато іноземців. Зазвичай послів призначали з числа представників вищого дворянства та духовенства (рис. 15.4). Разом з тим в умовах поширення міжконтинентальної торгівлі послами, які вели переговори і навіть підписували мирні договори, були і купці[1]. Однак частіше договори скріпляли підписами голови держав або їхні представники.

Унікальним для історії дипломатії був так званий *Жіночий*, або *Дамський мир* 1529 р., відомий також як *Камбрейський* (від назви міста Камбре). Його узгодили та підписали *Луїза Савойська* – мати французького короля Франциска I та *Маргарита Австрійська* – тітка імператора Священної Римської імперії Карла V (рис. 15.5*)*. Цей мир завершив чергову (Сьому) Італійську війну (див. п. 20.2), яка дуже виснажила держави, що воювали. Переговори тривали місяць, Луїзу Савойську підштовхувало те, що два її онуки (спадкоємці престолу), за повідомленням французького посла, перебували в полоні в жахливих умовах – спали на солом'яних підстилках у вежі без вікон. Проте Луїза Савойська не віддала Маргариті Австрійській герцогство Бургундію, хоча й погодилася на шлюб свого сина з племінницею Маргарити.

Рис. 15.4. «Посли» (1533) – одна з найвідоміших картин видатного німецького художника Ганса Гольбейна Молодшого. На полотні зображені французький посол у Лондоні Жан де Дентевіль і французький посол у Венеції, єпископ Жорж де Сельв

1 Наприклад, купцем був венеціанець *Андреа Грітті*, який підписав у 1503 р. договір про завершення венеціансько-турецької війни. Лише через 20 років купець і дипломат А. Грітті буде обраний дожем Венеції.

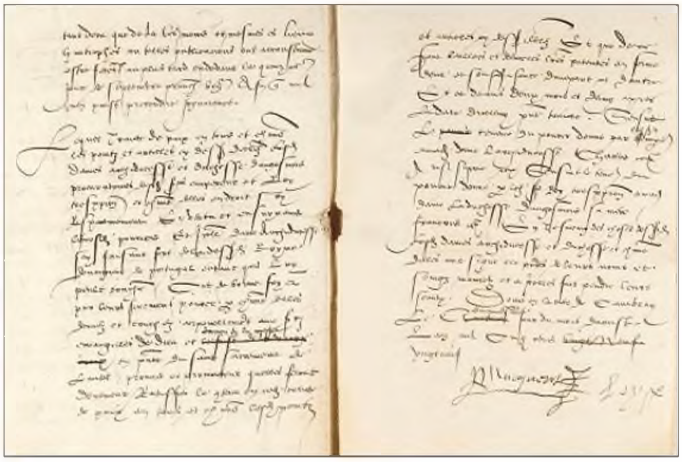

Рис. 15.5. Зліва – Маргарита Австрійська та Луїза Савойська підписують Жіночий мир у Камбре (картина Франсіско Казанови з Музею Прадо), справа – текст цього мирного договору (1529)

У Європі вже до кінця XVI ст. склався інститут постійного дипломатичного представництва. Такі посли зазвичай знаходилися в країні перебування від двох до кількох років. Відбувалися й перші спроби ієрархізації інституту послів. Разом із постійними послами (у деяких країнах їх називали «*резидентами*»[1] або «*ораторами-резидентами*») призначали й надзвичайних («*агентів*»)[2]. До їхніх обов'язків, наприклад в Іспанії, входили нагляд та контроль над співробітниками постійних посольств, яких могли підкупити зовнішньополітичні противники. Проте найчастіше надзвичайні посли призначалися для швидкого вирішення невідкладних дипломатичних завдань і проведення важливих переговорів. Існувала також і категорія «*субамбассадорів*», або «*підпослів*». Цей термін іноді держава застосовувала до деяких своїх купців, які постійно мешкали в іноземних столицях і були дуже обізнані з політичною та економічною ситуацією. Отже, усередині кожного посольства складалася своя ієрархія.

Відсутність чітких рангів призводила до зіткнення інтересів послів навіть однієї держави. Іншою проблемою, з якою стикалися посли, були надзвичайно великі витрати на утримання дипломатичних місій. Через нерегулярне фінансування не було рідкістю, коли посол витрачав на професійну діяльність власні кошти[3]. Це полегшувало можливість їх підкупу з боку державних служб країни перебування.

У XVI–XVII ст. склався новий дипломатичний церемоніал – система ритуалів і звичаїв, важлива з погляду міжнародних відносин. Церемоніал ураховував статус окремого посла та значення кожної держави. Наприклад, в Англії

1 *Резидент* – від лат. residens – «той, що залишається на місці».

2 Само слово «посол» набуло в Європі поширення лише у середині XVI ст.

3 Навіть папським нунціям фіксовану заробітню платню почали виплачувати лише в кінці XVI ст.

та Франції послів зустрічали та вводили до зали прийомів у палаці виключно принци крові. Посли, які прибували до палацу Папи Римського, повинні були тричі робити глибокі поклони і цілували його туфлю. Для послів різних країн папська аудієнція проводилася в різних палацових залах залежно від ваги цих держав у міжнародних відносинах.

Пріоритетом у папському палаці користувалися посли королів, імператора й Венеціанської республіки. Їх папа приймав у Великій (Королівській) залі, послів інших держав – у Малій (Герцогській) залі. Щоб не відстати від Венеції, посли Генуезької республіки пропонували Папі великий хабар за те, щоб отримати таку саму аудієнцію, як і венеціанці.

Відступ від ритуалу вважався приниженням не лише посла, а й держави, яку він представляв. Деякі посли відмовлялися через це далі виконувати свою місію.

Так, наприклад, було у 1635 р., коли до Франції прибув англійський посол. Франція в той рік почала війну проти Іспанії та Священної Римської імперії, майже всі принци крові були в діючих арміях, а король знаходився поза межами столиці. Проте англійський посол заявив, що не продовжуватиме свій шлях, поки його згідно з правилами церемоніалу не зустріне принц крові. Посол все ж дочекався повного дотримання церемоніалу і тільки після цього зустрівся з французьким королем.

Проте були випадки, коли самі посли своєю неадекватною поведінкою давали привід для загострення міжнародних відносин. Деякі посли взагалі робили зовнішню політику заручницею власних примх. Наприклад, перший міністр англійських королів Якова I та Карла I *герцог Бекінгем* у 1625 р. очолював надзвичайне посольство, щоб супроводжувати із Франції до Англії сестру французького короля, *Генрієтту Марію* (рис. 15.6). До цього вона за дорученням вийшла заміж за короля Карла I. Герцог Бекінгем всіляко наголошував велич своєї країни та власне багатство – у його почеті було кілька сотень осіб, його костюм був розшитий перлами, вони часто падали під час ходьби, але він їх навіть не підбирав. Під час перебування в Парижі англійський посол нахабно й відкрито демонстрував особисту симпатію до французької королеви *Анни Австрійської*, виявляючи зневагу до придворних і французького короля *Людовика XIII*. Їхній сучасник, автор відомих «Цікавих історій», *Жедеон Таллеман де Рео* зазначав: «Бекінгем, як і всі, розпрощався з Королевою, але, проскакавши вже три льє, повернувся до неї. Королева ні про що таке і не думала – і раптом побачила, що герцог стоїть на колінах біля узголів'я її ліжка...». Таке посольство тільки посилило ненависть Людовика XIII до Англії, але надало натхнення письменнику Александру Дюма – автору відомого романа «Три мушкетери», в якому однією з сюжетних ліній були особисті стосунки англійського герцога-посла та французької королеви.

Посли мали вчасно й точно повідомляти своїх правителів про всі зовнішньополітичні дії урядів країни перебування та наводити цитати перших осіб,

Рис. 15.6. Весілля Карла I Англійського та Генрієтти Французької – підсумок посольства герцога Бекінгема

які відображали їхнє ставлення до двосторонніх відносин. Приховувати інформацію, навіть образливу для своїх королів, вважалося неприпустимим свавіллям з боку послів.

Наприклад, відомий письменник і дипломат *Мішель Монтень*, автор дуже популярної книги «Проби» (1580), присвятив цьому окремий розділ «Про звичаї деяких послів». Його обурення викликав вчинок французьких дипломатів, які в посольському донесенні приховали від французького короля деякі образливі вислови на його адресу з боку імператора Карла V, крім принизливих фраз «Карл викликав нашого короля на герць, пропонуючи битися сам на сам у човні, в самих кошулях, на шпагах і на кинджалах». Однак «наші посли, надсилаючи до короля звіт, приховали від нього більшу частину правди і навіть згадані вище висловлювання. Мені здалося дуже дивним, що посол так свавільно вирішував, як йому доповідати своєму державцеві в такій важливій справі, тим паче що ці слова походили від такої особи». Сам досвідчений дипломат, М. Монтень радив послам чітко дотримуватися й протокольної частини під час укладання договорів. У розділі «Година переговорів – небезпечна година» М. Монтень зазначав: «Наші звичаї надто вже відійшли від колишніх чесних правил. Отож не можна довіряти один одному, поки договір не скріплено останньою печаткою, та ще й після цього повсякому буває!».

Чому дипломатична служба Папи Римського та інших італійських держав була зразковою для європейських монархів?

Незважаючи на те що XVI ст. стало добою антикатолицької Реформації, а європейські монархи значною мірою посилили свою владу, ***римські папи*** всіляко намагалися зберегти свій вплив у Європі і навіть поширити його на Новий світ. Рим залишався одним із визнаних центрів міжнародного життя, а папська дипломатія демонструвала високий професіоналізм. Римські посли (постійні *нунції* і тимчасові *легати*) діяли досить активно, впливали на ключові міждержавні події, гнучко реагуючи на їх виклики. Система *нунціатури* охоплювала із середини XV до кінця XVI ст. всі католицькі держави[1]. За зовнішню політику відповідав державний секретар Святого Престолу. Латинська мова (мова папських документів) залишалася дипломатичною мовою до XVII ст.

Через те що між монархами постійно виникали суперечки стосовно претензій на першість, Папа Римський *Юлій II* у 1504 р. вперше встановив їх ієрархію, яка відбилася на дипломатичних нормах того часу. Більш потужні та більш давні держави мали перевагу перед іншими, їхніх послів Папа Римський приймав першими і з більшою пошаною.

Дипломати інших ***італійських держав*** раніше за всіх в Європі ще на зламі XV–XVI ст. почали пошук політичної рівноваги. Такий пошук вимагав максимальної обізнаності щодо намірів правителів інших держав, задяки чому потрібно було створювати постійні дипломатичні представництва. Дозволяли це зробити відносно невеликі відстані між італійськими державами й досвід перших постійних посольств. Такі посольства на Апеннінському півострові відомі ще з другої половини XIV ст.[2], але повноваження їх членів стають більш широкими лише з кінця XV ст.

В італійських державах існували особливі державні канцелярії, що відповідали за здійснення зовнішньої політики. Її представники виконували функції постійних послів, регламентували норми їхньої поведінки, виробляли правила дипломатичного листування, аналізували та доводили до відома правителів зміст посольських звітів (*relazioni*) тощо. Венеціанська республіка першою за часом почала зберігати ці звіти в архівах для практичних цілей. Вона ж створила гнучкий церемоніал зустрічі іноземних послів залежно від політичної кон'юнктури. Постійні посли самої Венеції в багатьох країнах називалися *байло* (*bailo*) і вважалися кращими шпигунами того часу.

---

1 Перша нунціатура була відкрита у 1450 р. в Кастилії, а з 1500 по 1523 рік – у Венеції, Священній Римській імперії, Франції, Португалії відповідно.

2 Були випадки, коли італійські держави організовували свої постійні посольства, забороняючи робити це іншим країнам. Так, у 1455 р. *герцог Міланський Франческо Сфорца* відкрив своє постійне посольство в Парижі, але не дозволив французам зробити це у своєму герцогстві через побоювання зростання французького впливу. За п'ять років до цього він вже відкрив постійне посольство у Флоренції.

Наприклад, венеційський байло знаходився в Константинополі ще з XIII ст. за часів Візантії, але офіційно був визнаний постійним послом в Османській імперії лише в 1575 р. Байло збирав інформацію про стан армії та флоту османів і мав своїх агентів навіть у султанському палаці. Проте успішна дипломатична й шпигунська діяльність венеціанських послів могла стати приводом для звинувачень не лише з боку контррозвідки країни перебування, а й державних структур самої Венеції.

Показовою є доля відомого венеціанського дипломата і розвідника, посла в Парижі та Лондоні *Антоніо Фоскаріні* (1570–1622). За великий внесок у двосторонні відносини Фоскаріні отримав багаті подарунки від англійського короля та англійської королеви: Яків I подарував йому позолочену срібну пластину та дозволив додати на свій герб лева Англії, а королева Анна подарувала йому каблучку з діамантом, скриньку з перлами та інші коштовності. Це викликало заздрість посольського секретаря *Джуліо Мускорно*, який написав донос на свого начальника, звинувачуючи його в державній зраді. Фоскаріні був заарештований у Венеції Радою десяти (органом боротьби зі змовниками) і постав перед судом. Серед звинувачень – продаж державних секретів англійським, іспанським, папським, імперським державним діячам та скупість (він нібито погано одягався, чим ганьбив статус венеціанського посла). Фоскаріні задушили, після чого з ранку до вечора його тіло тягали за ногу по всьому місту, як завжди робили з державними злочинцями, а потім повісили вниз головою на площі (1622). Проте менш ніж через рік та сама Рада десяти визнала звинувачення помилковими, а, щоб не підривати міжнародний престиж Венеціанської республіки, її уряд розіслав відповідну ноту всім урядам Європи. Фоскаріні не тільки реабілітували, а й, ексгумувавши тіло, поховали з державними почестями (1623).

Значний внесок італійських держав у поширення системи взаємних постійних дипломатичних представництв дозволив історикам міжнародних відносин застосовувати термін «італійська модель дипломатичної служби» XV–XVI ст.

Які чинники впливали на формування постійної дипломатії в інших країнах Європи?

Досвід італійських держав запозичили й удосконалили інші держави Європи, передусім Франція і Іспанія, які тривалий час воювали на Апеннінському півострові. Проте європейські держави мали й власні традиції дипломатії.

У ***Франції*** ще за правління *Людовика XI* (1461–1483) всі питання міждержавних відносин вирішувалися виключно королем та його радою, а феодали були позбавлені права самостійно здійснювати зовнішню політику на користь своїх володінь (див. докладніше п. 10.4). Саме з цього часу французькі дипломатичні місії за кордоном із тимчасових стають постійними. Однак у бюрократичній системі французького абсолютизму за здійснення

зовнішньої політики відповідали різні секретаріати. Кожен з них спеціалізувався на відносинах з окремою групою країн. Лише у 1589 р. шляхом об'єднання чотирьох із них король *Генріх III* (1574–1589) створив єдиний Державний секретаріат із закордонних справ[1]. Ця назва зберігалася протягом двох наступних століть[2]. Державний секретар із закордонних справ відповідав за дипломатичне листування з главами держав та послами, а також за зовнішню торгівлю. Особливо ефективно відомство діяло у другій чверті XVII ст., коли влада у Французькому королівстві фактично знаходилася в руках першого міністра кардинала *Рішельє* (див. докладніше п. 21.3). Дипломатична служба за Рішельє стала більш централізованою та розгалуженою.

Іспанія одразу після об'єднання в 1479 р. стала створювати свої перші постійні дипломатичні представництва за кордоном – спочатку в Римі (1480)[3], а до кінця XV ст. іспанці відкрили свої посольства ще в кількох державах (Англії, Венеції, Португалії, Священній Римській імперії, Франції). Функції зовнішньополітичного відомства виконував *Секретаріат короля* (пізніше – *Державний секретаріат*), в якому в 1626 р. з'явилася посада *інтродуктор де лос ембахадорес (introductor de los embajadores, з ісп.- «представник послів»*). Він очолював канцелярію та стежив за точним дотриманням дипломатичного протоколу. Ця посада зберігається досі.

Загалом іспанська дипломатія досягла значних успіхів. Саме вона забезпечила обрання іспанського короля *Карла I* імператором Священної Римської імперії під ім'ям *Карла V Габсбурга* (1519–1556). Досвідчений полководець, Карл V успішно поєднував військову силу з активним переговорним процесом. Він неодноразово особисто зустрічався з королями та римськими папами (зокрема, по три рази з королями Франції та Англії). Завдяки деяким дипломатам Іспанія вдало впливала на події в Європі і не дозволяла створюватися широким антиіспанським коаліціям. Наприклад, блискучим іспанським дипломатом, послом в Англії у 1613–1622 рр. був граф *Дієго де Гондомар*. Саме йому вдалося утримати Англію від активної допомоги протестантським державам Європи.

---

1 Першим керівником цього секретаріату був *Луї де Револь* – досвідчений дипломат, якого неодноразово відправляли для проведення важливих переговорів. Йому підпорядковувалися сім осіб (комісар та шість чиновників секретаріату). У наступні десятиліття їх чисельність навіть скоротилася до п'яти, а кількість співробітників постійних посольств значно збільшилася. Щодня рано-вранці Револь доповідав королю Генріху III про стан державних та міжнародних справ. Проте той самий скандальний Генріх III відверто шокував деяких іноземних послів тим, що приймав їх із перекинутим через плече кошиком, в якому лежали цуценята. Це мало місце, незважаючи на те що в XVI ст. у Франції поступово склалися правила посольських прийомів.

2 Лише під час Французької революції 1791 р. Державний секретаріат із закордонних справ отримав назву Міністерства закордонних справ.

3 За деякими даними це відбулося ще в 1475 р.

Хоча іспанські та австрійські Габсбурги були тісно пов'язані, проте ***Священна Римська імперія німецької нації*** була децентралізованою державою. Її основа – Німеччина виявилася розколотою на більш ніж 300 князівств, а в умовах ворожнечі прихильників та ворогів Реформації вона ще й перетворювалася на арену запеклих війн. Як імперський уряд, так і окремі німецькі князівства надсилали своїх послів до інших країн. Причому князівські посли обстоювали власні політичні, економічні, релігійні інтереси, часто всупереч загальноімперським. Проте навіть за таких умов Імперія мала видатних дипломатів. Серед них – барон *Зигмунд фон Герберштайн*. У першій половині XVI ст. він був учасником 69 посольств!

Португалія раніше за інші країни стала на шлях колоніальних захоплень, унаслідок чого було створено велику колоніальну імперію. Тому її дипломатична служба мала підтримувати зв'язки з колоніями та регулювати торговельні відносини. Проте тут упродовж тривалого часу був відсутній централізований орган, який безпосередньо відповідав за зовнішню політику держави. Його функції у XVI ст. дублювали різні ради. Після розірвання *Іберійської унії* з Іспанією (1580–1640) та відновлення незалежності Португалії її король *Жуан IV* у 1643 р. заснував *Державний секретаріат*. Цей орган став першим централізованим зовнішньополітичним відомством Португалії. Державний секретаріат безпосередньо відповідав за міжнародні зв'язки, зокрема за ведення переговорів з іноземними державами, дипломатичне листування, відправлення послів за кордон. Пізніше цей орган називатиметься Державний секретаріат із закордонних справ і війни.

Хоча в ***Англії*** слово «дипломатія» було вперше вжите лише у 1645 р. під час Англійської революції, ця держава мала значний досвід активної зовнішньої політики. За її здійснення відповідав з кінця XIV ст. секретар, а з 1540 р. – два секретарі для дипломатичних доручень. Поступово їхні повноваження та справи поділили за географічним принципом.

> Проте були приклади відверто невдалого керівництва зовнішньою політикою Англії. Наприклад, її могутній лорд-канцлер у 1515–1529 рр. кардинал *Томас Волсі* так заплутав міжнародні відносини, що Англія опинилася в міжнародній ізоляції. Усупереч національним інтересам Волсі постійно змінював союзників у континентальному протистоянні Франції та Священної Римської імперії. Вдома йому відкрито дорікали, що він підкуплений французами, а його небачені багатства – результат торгівлі батьківщиною. Врешті-решт він був кинутий за грати.

Органи постійної дипломатії створювалися й у державах Східної Європи, але відрізнялися своєю специфікою. Так, достатньо аморфний державний устрій польсько-литовської ***Речі Посполитої*** зумовив відсутність централізованого керівництва її зовнішньою політикою. Формально її здійснював

король, дуже обмежений Сеймом, фактично ж за організацію надзвичайних і постійних посольств та прийом іноземних дипломатичних представників інших держав відповідали *канцлер* та *королівська канцелярія*. Абсолютистська форма правління царів ***Московської держави,*** навпаки, зумовила створення тут у 1549 р. *Посольського приказу* – центральної урядової установи, яка відповідала за зовнішні відносини. Її очолював боярин у державному чині *посольський думний дяк.*

15.4. Дипломатія імперій Сходу

У чому полягали головні відмінності в організації дипломатичної служби в країнах Європи та Азії?

У XVI–XVII ст. дипломатична служба в імперіях Сходу ще не досягла того рівня, який існував в державах Європи. Постійних представництв східних держав за кордоном не було. Якщо європейці намагалися наблизитися до універсальної системи дипломатії, у зовнішній політиці країн Азії переважав фактор сили, а дипломатична діяльність відбивала місцеві звичаї.

Разом з тим великі фінансові можливості Османської імперії, іранської Імперії Сефевідів, Імперії Великих моголів в Індії активізували східний напрям європейської дипломатії, пошук можливостей отримання європейськими купцями преференцій у міжконтинентальній торгівлі.

У дипломатичних відносинах країн Азії велику роль відігравала складна ієрархічна система союзів, практика дотримання чи порушення статусу державної самостійності сусідніх держав, форм їх підпорядкованості імперіям, а у відносинах із напівзалежними державами та кочовими племенами – система данини.

В імперіях Сходу існували власні давні традиції дипломатії. Відрізнялися й протокольні норми прийому послів. Деякі з таких норм європейці вважали принизливими. У багатьох випадках європейським послам навіть не можна було залишатися у своєму одязі, а замість нього потрібно було надягати той, що носили в країні перебування.

Якою саме була специфіка дипломатичної служби в провідних країнах Сходу?

Рівень організації дипломатичної служби в різних державах Азії був досить різним. Наприклад, у ***Японії*** централізована дипломатична служба склалася фактично лише в XIX ст. У той час як Османська імперія, Мінський Китай, частково – іранська Імперія Сефевідів, навпаки, мали її вже в XVI ст.

Дипломатія ***Китаю*** сповідувала традиційну ідею переваги Серединної імперії над іншими державами, а китайців – над іншими народами («вар-

варами»). Стратегічні плани китайських імператорів містили два основні принципи:

1) використовувати далеких ворогів, щоб перемогти ближніх (*юань цзяо цзінь гун*);
2) панувати над варварами, використовуючи самих варварів (*і-і чжи і*).

Тому дипломатичні відносини Китаю ґрунтувалися на визнанні цих догм іноземцями, держави яких розглядалися не як рівноправні, а як васальні. Китайські імператори бачили себе на вершині світової ієрархічної піраміди, а головний обов'язок інших міжнародних акторів перед Китаєм полягав у приношенні йому данини.

Ці «данницькі відносини» відбивав і дипломатичний церемоніал XVI–XVII ст. Основу його становив *коутоу* – обряд, створений для послів іноземних держав. Посол мав тричі стати на коліна і дев'ять разів вклонитися обличчям у підлогу перед китайським імператором або навіть перед написом з його ім'ям. Якщо посол відмовлявся виконати коутоу і цим визнати свою державу данником і васалом Китайської імперії, дипломатична місія завершувалася провалом: послу забороняли говорити з імператором. Тому обряд коутоу певною мірою ускладнював дипломатичні контакти Китаю з Європою.

В ***Османській імперії*** питання зовнішньої політики входили до компетенції першого міністра (*великого візиря*) і державного секретаря (*реїс алькюттаба*). Султан не відправляв до інших держав постійних послів, але приймав у своїй державі постійних іноземних послів.

Послів, які прибували до Стамбула, зустрічав спочатку великий візир. Він приймав подарунки, потім відправляв послу свої. Лише після цього відбувалася зустріч посла із султаном, який сидів на троні у його головній резиденції – палаці Топкапи. Залежно від ступеня дружніх стосунків з тією чи іншою державою послам влаштовували церемонію аудієнції із султаном. Першість традиційно мав французький посол завдяки дружнім стосункам і союзу між Османською імперією та Францією[1].

Сам приїзд іноземного посла та його свити відбувався в урочистій обстановці, у супроводі купців-співвітчизників та численних загонів османської кавалерії (*ясакчі*). Цьому передував візит гінця, який отримував дозвіл на в'їзд у країну (*рухсат*). Якщо посол вважав, що його зустріли без належної поваги, він міг відмовитися відправляти подарунки до султанського палацу.

Усього в Османській імперії було відкрито більше десяти постійних посольств європейців. Спочатку це зробила Франція (1535), потім австрійські Габсбурги (1547), Англія (1583), Голландія (1612) тощо. Постійні європейські посли

1 Послів недружніх держав заарештовували. Іноді на них чинили сильний психологічний тиск. Так, у 1616 р. в султанський палац на очах австрійського посла яничари ввели іранських бранців, які несли жерди з відрубаними головами іранських солдатів.

в Стамбулі відповідали не лише за політичні питання. Вони також готували комерційні угоди та викуповали з рабства своїх співвітчизників.

Майже всі постійні європейські посольства, крім австрійського, були компактно розташовані у кварталі під назвою Пера за межами міських стін Стамбула. Європейські посли постійно спілкувалися один з одним (між французьким та венеціанським посольствами навіть був таємний підземний хід). Їх часто відвідували вищі османські посадовці, запрошували на бенкети, полювання, літературні дискусії. Шалена корупція в державному апараті Османської імперії дозволяла постійним послам європейських країн порівняно легко підкуповувати її посадовців, робити з них агентів впливу.

Султан часто дарував постійним європейським послам подарунки, забезпечував їх продовольством, транспортом, грошима. Османський уряд утримував іноземні посольства за власний рахунок і робив це навіть у разі, якщо султан наказував кинути іноземного посла за грати. Проте лише після дозволу султана іноземний посол міг залишити Стамбул.

Поліетнічний склад Османської імперії відобразився й на національному складі її послів. Серед них, наприклад, було багато греків, які вважалися досить освіченими фахівцями. Наприклад, османський посол грек *Фома Кантакузен* у 1630 р. прибув до Москви з метою укласти османсько-московський союз проти Речі Посполитої. Щоправда, османський уряд різко змінив вектор зовнішньої політики, уклавши союз із поляками, а Фому Кантакузена через сім років під час чергової подорожі до Москви вбили донські казаки за звинуваченнями в шпигунстві.

У ***Сефевідському Ірані*** всі питання зовнішньої політики визначали шах та великий візир. Тут не існувало установи, що займалася закордонними справами. Послів призначав особисто шах, а великий візир деталізував їхні інструкції, вислуховував доповіді, приймав разом із шахом або без нього послів іноземних держав. Постійних посольств європейців у Сефевідському Ірані не було. Існували лише місії європейських торгових компаній (Голландської Ост-Індської та Англійської Ост-Індської). Прийом іноземних послів був жорстко регламентований.

При великому візирі існував секретаріат (*дар аль-ен шах*), переписувачі якого готували дипломатичні депеші. Особливий чиновник із найближчого оточення шаха (*мехмандар-баші*)[1] зустрічав іноземних послів на кордоні. Він

1 У перекладі з перської *мехмандар* – «гостинний». Мехмандар насправді був таким. Відомий німецький вчений і посол *Адам Олеарій*, який у 1636 р. прибув у Державу Сефевідів, у своїх дорожніх записках так схарактеризував свого мехмандара: «Цей провідник прибув ... в чудовому одязі, на коні, чудово вбраному та прикрашеному багатьма каменями бірюзи, люб'язно привітав послів і повідомив їм, що шемахинський хан призначив його мехмандаром (так називають вони пристава чи провідника) і прислав його, щоб він забезпечив послів усім необхідним щодо провізії, підвод і коней і доставив у Шемаху».

супроводжував іноземців до столиці, забезпечував у дорозі житлом та їжею, зачитував шаху та великому візиру послання. Європейська громадська думка сприймала Сефевідів набагато більш позитивно, ніж турків-османів, які реально загрожували Європі. Посли західних держав, навіть християнські священники постійно відчували в Ірані повагу з боку влади та місцевого населення.

Весь час існування Сефевідського Ірану зберігалася традиція іранської подарункової дипломатії.

Рис. 15.7. Зверху – картина Габріеле Каліарі «Венеціанський дож Маріно Грімані приймає перського посла в Палаці дожів» (1603), знизу – фрагмент цієї картини. На знак особливої пошани поруч з венеціанським дожем посадили двох перських послів.

Іранські посли везли із собою найдорожчі подарунки. У Європі вважали, що Сефевіди більш щедрі, ніж турецькі султани. Іранські посли привозили з собою парчу, зброю, обладунки, килими, які вже тоді користувалися великою популярністю на Сході та в будинках багатих європейців. Джерела тієї доби розповідають, що посли Сефевідів привозили килими, зроблені з найтоншої вовни, які «були настільки великими, що їх ледве могли нести сім чоловік». А найдорожчою тканиною у світі був тоді іранський шовк.

На картині італійського художника *Габріеле Каліарі* (див. рис. 15.7) можна побачити, що на передньому плані двоє персів дістали зі скрині парчову шовкову тканину. На задньому плані на піднесенні сидить дож *Маріно Грімані* з двома перськими сановники, поруч – посол *Фетхі-бей*. Картина демонструє, що церемонії зустрічі іноземних, зокрема перських, послів проходили у залі Колегіо (Sala del Collegio) Палацу дожів. Церемонії ретельно організовувалися, послів зустрічав сам венеціанський дож. Посольство перського шаха *Аббаса I*, зображене на картині, користувалося найвищою повагою з боку приймаючої сторони.

Під впливом Сефевідів та їхніх подарунків венеційські дожі теж почали дарувати іншим правителям шовкові мантії.

Ще більш різноманітними та багатими були подарунки Сефевідів султанам Османської імперії, з якою вони часто воювали й укладали договори про припинення війн. Наприклад, у 1568 році перські посли прибули до османів з подарунками, для перевезення яких знадобилося тридцять чотири верблюди.

Контрольні запитання

1. У чому полягають особливості міжнародних відносин наприкінці XV – у першій половині XVII ст.?
2. Що таке «державний інтерес» та «державне благо» і як вони вплинули на подальший розвиток міжнародних відносин?
3. Які ключові зміни відбулися в міжнародному праві?
4. Якими були головні ознаки постійної дипломатії кінця XV–XVII ст.?
5. Чому дипломатична служба Папи Римського та інших італійських держав була зразковою для європейських монархів?
6. Які чинники впливали на формування постійної дипломатії в інших країнах Європи?
7. У чому полягали головні відмінності в організації дипломатичної служби в країнах Європи та Азії?
8. Якою саме була специфіка дипломатичної служби в провідних країнах Сходу?

Список літератури

Зінченко А. Л. Історія дипломатії: від давнини до нового часу. Київ : Проза, 2005. 560 с.

Історія міжнародних відносин : підручник / Алєксєєнко І. В., Маргулов А. Х., Єремєєва І. А., Несправа М. В.. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2020. 228 с.

Мішель Монтень. Проби. Книга перша / пер. з фр. Київ : Дух і літера, 2005. 365 с.

Сагайдак О. П. Дипломатичний протокол та етикет : підручник. Київ : Знання, 2012. 262 с.

Ціватий В. Г. Європейська зовнішня політика доби раннього Нового і Нового часу: проблеми інституалізації (теоретико-методологічний аспект). *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2000. Вип. 4. С. 268–274.

Ціватий В. Європейський зовнішньополітичний простір доби раннього нового часу (XVI–XVIII ст.): концепти і дипломатичний інструментарій. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*: міжвідомчий зб. наук. праць. Київ : Інститут історії України НАН України, 2013. Вип. 22. С. 116–128.

Black J. A History of Diplomacy. London : Reaktion Books, 2010. 312 p.

Bodin J. Les six livres de la République. Paris : Fayard, 1986. 560 p.

Goffman D. The Ottoman Empire and early modern Europe. Cambridge : Cambridge University Press, 2002, 273 p.

Lesaffer R. Peace Treaties and International Law in European History: From the Late Middle Ages to World War One. Cambridge : Cambridge University Press. 2004. 504 p.

Mainka P. J. Diplomacy and State in Early Modern Times. Diplomacia e Estado na primeira modernidade. *Revista Brasileira de História*. São Paulo, 2022. Vol. 42, no. 89. P. 39–60.

Ottoman Diplomacy: Conventional Or Unconventional? / ed. by Yurdusev, A. Nuri. London : Palgrave Macmillan, 2004. 202 p.

РОЗДІЛ 16

Великі географічні відкриття і початок колонізації європейцями неєвропейського світу

16.1. Причини та етапи Великих географічних відкриттів
16.2. Колоніальні захоплення португальців. Португальська колоніальна імперія
16.3. Завоювання іспанськими конкістадорами Нового світу
16.4. Міжнародне становище Іспанської колоніальної імперії
16.5. Початок створення колоніальних імперій французами, англійцями, голландцями
16.6. Міжнародні наслідки Великих географічних відкриттів

16.1. Причини та етапи Великих географічних відкриттів

Які чинники зумовили початок Великих географічних відкриттів?

На міжнародні відносини кінця XV – першої половини XVII ст. значною мірою вплинули Великі географічні відкриття. Цей умовний європоцентричний термін застосовується на позначення подорожей на далекі відстані, зокрема перших навколосвітніх плавань. Вони супроводжувалися дослідженням невідомих раніше материків, островів, морів, океанів, отриманням уявлень про різноманітність нових територій та культуру невідомих європейцям народів. Великі географічні відкриття розширили межі європейської цивілізації, підготували утворення єдиного світового економічного простору, проклали нові торговельні маршрути.

Разом з тим Великі географічні відкриття спричинили бурхливі міграційні процеси, масове переселення європейського населення до Нового світу, етноконфесійні зміни в структурі його населення, нові воєнні конфлікти, знищення значної частини місцевих жителів, руйнування окремих цивілізацій, работоргівлю, початок створення перших колоніальних імперій.

Головними причинами Великих географічних відкриттів були такі:

1. Основний стимул – жага золота, «золота лихоманка». Бурхливий розвиток європейської торгівлі під час і після хрестових походів викликав гостру потребу в благородних металах. Проте їх видобуток у Європі був обмежений,

переважно територією Німеччини та Чехії. За дорогі східні товари доводилося розплачуватися великою кількістю золота і срібла, а імпорт товарів у Європу значно перевищував експорт. Отже, золото було дуже потрібне всім верствам європейського суспільства, представників якого хвилювали розповіді про казкові багатства Азії.

2. У 1453 р. турки захопили Константинополь і встановили контроль над Східним Середземномор'ям. Унаслідок цього з другої половини XV ст. настала криза середземноморської торгівлі міст Італії, Південної Франції та Східної Іспанії. У попередній період ці міста значною мірою збагатилися на торгівлі зі Сходом. В умовах турецької експансії вони наполегливо шукали нові шляхи на східні ринки.

3. Європейські купці прагнули позбутися арабських посередників у торгівлі між Європою і Азією через Єгипет. Араби домінували в торгівлі на землях, ще не захоплених турками, а арабську мову навіть вважали міжнародною мовою торгівлі.

Великі географічні відкриття були підготовлені великими успіхами в кораблебудуванні, навігації, розвитку географічних знань.

Якщо в добу Середньовіччя найбільш поширеним типом корабля була парусно-гребна галера, то в XV – першій половині XVII ст. мав місце великий технічний ривок у кораблебудуванні. З'явилися нові типи вітрильних суден, на яких можна було здійснювати далекі океанські плавання – *каравела, карака, галеон тощо.*

На початковому етапі Великих географічних відкриттів домінувала португальська *каравела*. Вона мала дві, а частіше три щогли, невеликі розміри і могла ходити проти вітру. З кінця XV в. першість серед європейських кораблів посіла трищоглова (рідше – чотирищоглова) *карака* (рис. 6.1), яка протягом цілого століття залишалася найбільшим вітрильним судном Європи і могла вміщати близько 700 осіб. На караках були здійснені найбільш далекі плавання. Наприклад, карака «*Санта-Марія*» була флагманом першої експедиції *Христофора Колумба*, карака «*Вікторія*» – єдиним кораблем з усієї ескадри *Фернана Магеллана*, який обігнув земну кулю.

Подальше вдосконалення каравел і карак сприяло створенню з 1530-х рр. *галеонів* – великих три-пятищоглових військових і торгових суден із потужним артилерійським озброєнням (рис. 16.1). Найдосконаліші з кораблів епохи, галеони були сконструйовані для трансатлантичних перевезень між Європою і Америкою, відрізнялися міцністю і максимально високою на той час швидкістю руху.

Для плавань уздовж берегів Європи, зокрема в Середземному морі, перевезення пасажирів, вантажів і військ, як і раніше, використовували *галери*. Великі галерні флоти в XVI – на початку XVII ст. мали такі впливові держави, як Франція, Османська імперія, Венеція. Різновидом військової галери став у другій половині XVI ст. маневрений венеціанський *галеас.*

Рис. 16.1. Зліва – карака (реконструкція), справа – галеон (реконструкція)

Винахід у середині XV ст. друкарства сприяв швидкому поширенню новітніх наукових поглядів. Видавалися праці стародавніх і середньовічних авторів, зокрема тих, хто писав про можливість потрапити з Європи до Азії західним шляхом (наприклад, *Геродот, Арістотель, Страбон, Роджер Бекон, Альберт Великий*). Все більшого поширення серед політиків, вчених, моряків отримували уявлення про кулястість землі.

Велику популярність набула праця французького кардинала XV ст. *П'єра д'Альї (Алліасіуса)* «Картина світу», в якій він узагальнив погляди попередників. У десятому розділі під назвою «Про довготу та широту клімату» д'Альї виклав різні уявлення про розміри кулястої Землі. На його думку, «все коло становить дві тисячі чотириста миль». Ця помилка спричинила поширення уявлень про те, що Східна Азія набагато ближче до Європи, якщо намагатися досягти її західним шляхом.

Подібні ідеї обстоював і флорентійський картограф *Паоло Тосканеллі*. У 1475 р. він зобразив на своїй карті, надісланій португальському королю, як Атлантичний океан ділить Європу і Азію. Тосканеллі вірив у кулястість землі, але, як і д'Альї, вважав, що відстань водного простору від Західного узбережжя Європи до Японії значно менше, ніж виявилося насправді.

Епоха Великих географічних відкриттів поділяється на два етапи:

1. Відкриття португальців та іспанців (XV – сер. XVI ст.).
2. Відкриття англійців, голландців, французів, росіян (сер. XVI – сер. XVII ст.).

Перші географічні відкриття викликали неймовірне піднесення в Європі. Світ виявився не таким тісним, як здавалося раніше (рис. 16.2). Відкриття гаряче обговорювалися при королівських дворах, у літературних творах, у навчальних закладах, у тавернах. Це викликало спокусу взяти участь у відкриттях та колонізації нових земель. Проте не вся інформація про експедиції в Новий світ ставала надбанням гласності. Багато матеріалів про далекі пла-

Рис. 16.2. Карта світу 1627 р. з астрономічних «Рудольфових таблиць» німецького астронома Йогана Кеплера

вання зберігалися в таємниці, а в Португалії, наприклад, за їх розголошення спочатку погрожували стратою. Керівники експедицій по їх завершенні під розписку здавали в казну всі карти і бортові журнали. Шпигуни інших країн полювали за цією прихованою інформацією.

Якими були перші міжнародні договори про розподіл світу на сфери впливу?

Колонізація нових земель унаслідок Великих географічних відкриттів посилила політичні протиріччя між головними на той час морськими державами – Іспанією і Португалією. Щоб запобігти конфлікту, за посередництвом Папи Римського *Александра VI* в 1494 р. дві країни підписали договір у місті Тордесільяс (рис. 16.3). Це був перший в історії договір про розподіл світу на сфери впливу. У Західній півкулі приблизно по 50° зх. д. проходив т. зв. папський меридіан. Володіннями іспанців оголошувалися землі на захід від Азорських островів (Америка без Бразилії), а португальців – на схід від них (Азія, Африка, Бразилія).

Цей договір не фіксував кордону у Східній Азії. Щоб подолати ці протиріччя, королі обох держав створили міжнародну *Раду Бадахос-Елваш* (за назвою двох прикордонних міст, у яких зустрічалися їхні дипломати). У зв'язку зі специфікою роботи цієї ради послами були призначені девять учених від кожної сторони (математики, картографи, астрономи). Кілька місяців вони

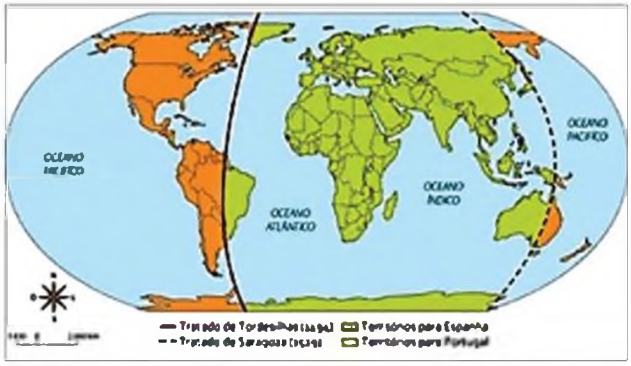

Рис. 16.3. Зліва – текст Тордесільяського договору 1494 р., справа – карта розподілу світу за Тордесільяським та Сарагоським договорами

працювали над уточненням розташування східного антимеридіана, протилежного західному папському.

У 1529 р. Сарагоським договором Іспанія та Португалія провели у Східній півкулі ще один кордон сфер впливу. Він проходив на схід від Молуккських островів Індонезії, поблизу 145° сх. д. (рис. 16.3). До сфери впливу Іспанії було внесено Тихий океан, до сфери впливу Португалії – Азію. Проте інші країни згодом постійно порушували ці демаркаційні лінії і не дотримувалися іспансько-португальских домовленостей. Наприклад, французькому королю *Франциску I* приписують висловлювання, що він «не бачив у заповіті Адама вказівок на те, що володіння в Новому світі мають належати іспанцям та португальцям».

16.2. Колоніальні захоплення португальців. Португальска колоніальна імперія

Чому Португалія першою з європейських країн здійснила заморські подорожі та перші колоніальні захоплення?

Ще з XIII ст. міста Португалії на узбережжі Атлантичного океану переживали бурхливе піднесення, перебуваючи на шляхах морської торгівлі країн

північної Європи з країнами Середземномор'я[1]. Проте вже до XV ст. Португалія, відрізана від решти Європи, опинилася збоку від головних торгових шляхів. Її правителі намагалися змінити цю ситуацію. На службу до португальських королів перейшло багато досвідчених генуезьких моряків. Вони століттями суперничали з венеціанцями, які зберігали міцні позиції в торгівлі зі Сходом.

Португальці рано накопичили досвід небезпечних морських плавань. Постійні напади на португальське узбережжя берберських піратів Північної Африки змусили португальських королів розпочати будівництво флоту й використовувати його у війнах на території ворога. У 1415 р. португальці захопили Сеуту і зробили це місто торговим пунктом і військовим форпостом в Африці. Звідси почалося подальше просування португальців у пошуках золота.

В організації португальських експедицій видатну роль відіграв принц (інфант) *Генріх (Енріке) Мореплавець* (1394–1460). Завдяки його діяльності португальці вже з 1419 р. просунулися в Західну Африку і почали створювати на її узбережжі першу колоніальну імперію.

Генріх Мореплавець не брав особистої участі в морських експедиціях, проте інтенсивно розвивав мореплавство, організував морську школу, створив обсерваторію, оточив себе вченими, які збирали для нього відомості про можливості плавання до Індії навколо Африки. Ідея подібного плавання залишалася головною метою діяльності Генріха. Як великий магістр духовно-лицарського *Ордена Христа* (правонаступника Ордена тамплієрів) він мав намір здійснити християнізацію населення Африки, позбавити арабських і єврейських купців їхніх багатств, нажитих на торгівлі через Сахару, і збагатити країну шляхом захоплення нових територій.

З метою дізнатися, наскільки далеко простягаються володіння мусульман у Північно-Західній Африці, Генріх Мореплавець щорічно споряджав кораблі для плавань уздовж африканських берегів. Саме йому приписують створення маневреного корабля – каравели. Португальці відкрили й підкорили Мадейру, Азорські острови, острови Зеленого Мису, Невільничий берег, Берег Слонової Кістки та ін. Із середини XV ст. португальці почали поставляли на світові ринки чорних рабів, а Португалія монополізувала цю торгівлю.

Отже, діяльність Генріха Мореплавця поклала початок Португальській колоніальній імперії в Західній Африці. Проте на той час володіння португальців ще не досягли екватора.

---

1 Навіть на гербі португальської столиці Лісабон зображений корабель із двома воронами. У IV ст. християнина *Вісенте* замучили язичники, його тіло кинули на поживу звірам, але за легендою ворони захистили це тіло. Коли у XII ст. мощі Святого Вісенте перевозили на кораблі в Лісабон, його охороняли два ворона. Св. Вісенте став покровителем Лісабона, а корабель і ворони в гербі нагадують про це.

Ідеологічним обґрунтуванням колонізації Африки стала булла «Romanus Pontifex» (1455) Папи Римського *Миколая V*. Ця булла санкціонувала право християнських держав на поневолення нехристиянських народів, але при цьому забороняла іншим європейцям оскаржувати права португальців у північно-західній Африці. Надалі португальський двір розглядав цю буллу як своє право захоплювати нові території і знищувати тут кораблі інших європейських держав.

У чому міжнародне значення експедицій Бартоломеу Діаша та Васко да Гами?

Оволодівши західним узбережжям Африки, португальці вирішили обігнути африканський материк і досягти Індії. З цією метою в 1487–1488 рр. була організована експедиція *Бартоломеу Діаша*. В умовах тривалого місячного шторму Діаш зумів досягти південного краю Африки та назвав це місце мисом Бурь. Португальський двір перейменував його на мис Доброї Надії, адже завдяки цьому плаванню з'явилася реальна можливість досягти морським шляхом Індії й здійснити те, що вважалося головним завданням століття[1]. Португальці дестиліттями мріяли про казкові багатства цієї країни.

Для експедиції до Індії побудували невелику, але добре озброєну флотилію з чотирьох кораблів. Її очолив досвідчений моряк *Васко да Гама*. Він був відомий у Європі тим, що захопив у портах Франції багато її кораблів, помстившись за захоплення французькими моряками португальського судна з африканським золотом. Після цього зухвалого рейду Гами Франція повернула захоплене золото.

Експедиція Васко да Гами тривала два роки (1497–1499) і дозволила португальцям у 1498 р. досягти індійського міста Калікут[2]. Після конфлікту з місцевою владою португальці відкрили тут першу торгову факторію (див. п. 17.3). Дуже жорстокий завойовник, Гама залякував індійців показовими розправами й у подальших своїх плаваннях (1502–1503, 1524).

Після першого плавання Васко да Гами щорічно з Португалії в Індію відправлялися морські експедиції. Замість суцільної колонізації нових земель португальці проводили політику «точкової колонізації». Вони розправлялися не тільки з торговими конкурентами – арабами, а й з місцевим населенням, використовуючи взаємну ворожнечу різних племен.

Португальці монополізували торгівлю прянощами. Ціни на прянощі в Індії були в 100–200 разів нижче, ніж у Лісабоні. Оскільки торгівля прянощами приносила надприбутки, португальці відправляли в метрополію всього

1 За злою іронією долі Діаш загинув в тих самих водах, які прославили його. У 1500 р. під час плавання з Бразилії біля узбережжя Південної Африки корабель Діаша затонув.

2 Значення цього плавання в Індію було настільки значущим, що португальського короля *Мануела I* стали називати Щасливий.

5–6 кораблів на рік, щоб не збивати ціну. У цих умовах небаченого збагачення Лісабон став не тільки столицею величезної імперії, а й на деякий час головним містом Європи.

Які території у XV – сер. XVII ст. входили до складу Португальської колоніальної імперії і в чому її особливості?

Португальська колоніальна імперія охоплювала значні території Африки, Південної Америки, Південної та Південно-Східної Азії. Саме азійські території, багаті найдорожчим експортним товаром – прянощами, тривалий час вважалися португальцями пріоритетним напрямом колонізації. Зі своєї столиці в індійському місті Гоа віцекоролі португальської Ост-Індії постійно посилювали проникнення на острови Індонезії, у Китай, Японію тощо. Якщо в Китаї та Японії через відносно сильну владу місцевих правителів португальці створювали торгові факторії та християнські місії, то острови Індонезії (Тимор, Амбон, Сулавесі, Молукський архіпелаг) були об'єктом неприхованої колонізації. Колоніальна адміністрація створювалася й на інших відкритих та захоплених португальцями територіях – в Анголі, Мозамбіку, на Мадагаскарі, Маврикії, південному узбережжі Перської затоки тощо.

Оскільки торгівля з країнами Азії виявилася надзвичайно прибутковою, португальці тривалий час не поспішали з колонізацією Південної Америки. Ще в 1500 р. ескадра *Педру Кабрала*, в якій Діаш командував одним з кораблів, випадково відкрила Бразилію під час плавання до Індії, але перші португальські переселенці зі своєю робочою худобою прибули на нововідкриті землі лише в 1530-х роках. На північному сході Бразилії вони заснували перший форт Сан-Вісенте, названий на честь покровителя Лісабона.

Португальські володіння в Америці спочатку називали *Земля Святого Хреста* (Санта-Круш), іноді – *Нова Лузітанія*. Назва «Бразилія» виникла у зв'язку з тим, що звідси до Європи стали поставляти для виробництва фарб рослину цезальпінія (лат. – *lignum brasilium*; порт. – *Pau-Brasil*). Поступово Португальську Америку стали називати Terra do Brasil (Земля Цезальпіній). Першою столицею колоніальної Бразилії з 1549 р. протягом двох століть залишалося місто Сальвадор. Тут знаходилася резиденція королівського намісника – генерал-капітана. Йому підпорядковувалися чотирнадцять бразильських капітаній (колоніальних округів). Для захисту від нападів з боку французьких кораблів в однойменній бухті було засноване місто Ріо-де-Жанейро (1565).

Поширенню португальських володінь в Америці значною мірою сприяло те, що в період з 1580 по 1640 рік Іспанія і Португалія були об'єднані *Іберійською унією* під владою іспанської корони. Завдяки цьому майже вся Південна Америка стала єдиним політичним простором, а португальські переселенці масово просувалися на Захід, тому що їм тепер не заважали кордони і Тордесільяський договір.

Серед цих португальських колонізаторів Бразилії виділялися т. зв. бандейранти («прапороносці», «експедиціонери», від порт. *Bandeiras* – «прапори, експедиції»). Це були приватні загони найманців, які часто конфліктували з духовенством і місцевою колоніальною владою. Бандейранти захоплювали в полон індіанців, щоб продати їх у рабство і з цією метою в XVI–XVIII ст. постійно рухалися вглиб Амазонії. Вони робили це всупереч законодавству: за указом 1574 р. заборонялося рабство індіанців. Цей указ спричинив масове завезення чорношкірих рабів з Африки і порушення указу на територіях, фактично непідконтрольних офіційній владі.

У першій половині XVII ст. найзнаменитішим бандейратом був *Антоніу Таваріш*. Завдяки його експедиціям португальськими володіннями стали величезні території на південному сході сучасної Бразилії. Таваріш не лише підкорював індіанців, а й знищував іспанських монахів, брав участь у війні проти голландських колонізаторів.

Після розірвання в 1640 р. Іберійської унії територія португальської Бразилії виявилася більшою, ніж це дозволялося Тордесільяським договором. Призначений до Бразилії віцекороль всіляко сприяв просуванню португальських колонізаторів на захід материка та їх закріплення на нових територіях. У 1642 р. була створена *Заморська рада* (Conselho Ultramarino) для адміністративного і фінансового управління португальськими колоніями в Індії, Африці, Бразилії тощо.

На теренах своєї колоніальної імперії португальці діяли насильницькими і ненасильницькими методами. Так, у Бразилії через збройні сутички та хвороби із середини XVI ст. за 200 років чисельність індіанців скоротилася удвічі (до 1 млн осіб). Серед ненасильницьких методів колонізації найбільш успішними була християнізація, поширення португальської мови і європейської побутової культури.

16.3. Завоювання іспанськими конкістадорами Нового світу

Які події стали причиною завоювання іспанцями неєвропейських територій?

Головним поштовхом до завоювань іспанцями Нового світу була подія всесвітньої важливості – відкриття у 1492 р. Америки. Це сталося ще до плавання Васко да Гами завдяки першій подорожі *Христофора Колумба* (1451–1506).

Колумб (італ. – *Коломбо*) народився в Генуї в родині ткача, навчався в Павійському університеті, з юності брав участь у морських подорожах, був картографом, лоцманом, капітаном, добре знав астрономію, вірив у кулястість землі. Він ретельно вивчав роботи відомих космографів, зокрема д'Альї та

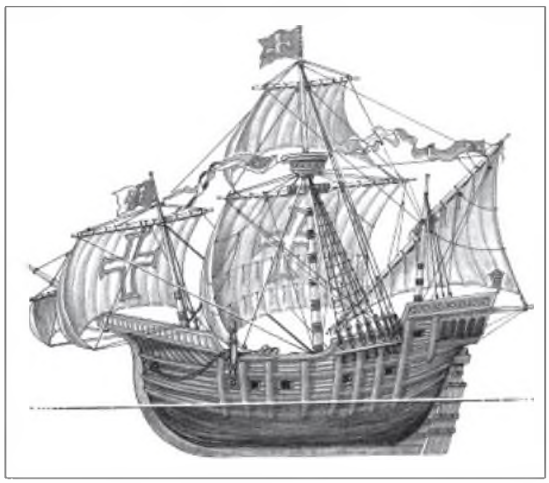

Рис. 16.4. Зліва – Христофор Колумб (посмертний портрет роботи Себастьяно дель Пьомбо, 1519), справа – корабель Колумба «Санта-Марія»

Тосканеллі, які стверджували, що за Атлантичним океаном на відносно невеликій відстані знаходиться Азія. Ця помилка і спонукала Колумба до спроб організувати експедицію в Індію західним шляхом.

Як і багато інших генуезців, Колумб вирушив до Португалії. У 1480-х рр. Колумб запропонував португальському, потім англійському та французькому королям проєкт західної експедиції в Індію, але отримав відмову. Тоді Колумб перебрався до Іспанії. Тут в 1492 р. закінчилася війна з арабами – Реконкіста. Фінансово-економічний стан Іспанії був дуже важким, країна потребувала грошей, а величезна кількість дрібних лицарів (ідальго) залишилися без засобів до існування. Згодом вони стали головною рушійною силою завоювань.

Колумб запропонував план західної експедиції в Індію іспанському королівському подружжю – *Фердінанду Арагонському* і *Ізабеллі Кастильській*, проте не одразу зумів переконати їх, незважаючи на впливових покровителів при дворі. Вирішальним було слово Ізабелли, яка зуміла подолати опір царственого чоловіка словами: «Якщо правителю Арагона не вистачає фантазії, тоді я сама буду вирішувати від імені Кастилії». За легендою, вона заклала для фінансування свої коштовності. Ревна католичка, Ізабелла всім серцем прийняла пропозицію Колумба нанести Османській імперії удар із Заходу і повернути християнські святині Палестини, втрачені хрестоносцями.

Отримавши від іспанського уряду титул адмірала і віцекороля на морях і землях, які він мав досягти, Колумб у період з 1492 по 1504 рік здійснив чотири плавання. Він відкрив острови Карибського моря (Багамські, Малі Антильські, Віргінські, Кубу, Гаїті, Пуерто-Ріко, Ямайку), частину узбережжя Центральної Америки (Гондурас, Нікарагуа, Коста-Ріку, Панаму), але до кінця своїх днів був упевнений, що знайшов західний шлях до Індії. Через це

місцевих мешканців він називав «індіанцями», а відкриту територію – Вест-Індією (Західною Індією).

У першу подорож Колумб вирушив у 1492 р. на трьох кораблях *«Санта-Марія», «Пінта, «Нінья»* (рис. 16.4). Команда складалася майже зі 100 осіб. Плавання виявилося важким. Колумб навмисне занижував пройдені за день відстані, щоб не лякати судокоманди флотилій, серед яких були й злочинці. Матроси висловлювали недовольсто. Щоб уникнути бунту, Колумб взяв курс на південний захід. І тільки 12 жовтня 1492 р. моряки побачили землю. Цей день – офіційна дата відкриття Америки.

Колумб досяг о. Гуанахані – одного з Багамських островів у Карибському морі, який назвав Сан-Сальвадор («Спаситель»). Повернувши на південь, Колумб у пошуках золота відкрив Кубу і Гаїті. Кубу він вважав Китаєм, а Гаїті назвав Еспаньолою (Малою Іспанією) і побудував там форт Навідад (Різдво). Це було перше поселення іспанців у Новому світі. У ньому Колумб залишив гарнізон із 39 осіб, але форт та його захисників незабаром знищили індіанці.

Колумб здійснив ще три плавання, відкрив багато островів, частину континентального узбережжя Центральної Америки, проте золота, заради якого організовувалися експедиції, було знайдено дуже мало. Через це він впав у немилість до королівського двору, помер у злиднях, а його майно продали за борги. Значення плавань Колумба змогли оцінити лише через багато десятиліть після його смерті.

Історична несправедливість пов'язана і з назвою відкритого Колумбом континенту. Він названий не його ім'ям, а (абсолютно випадково!) ім'ям флорентійця *Америго Веспуччі*[1]. Він багато подорожував з дядьком-дипломатом по Європі, був другом Колумба, допомагав в організації його плавань, а потім у складі іспанських і португальських експедицій кілька разів плавав у Південну Америку. Коли під час чергової подорожі моряки спустилися до 22° пд. ш., членам експедиції і самому Веспуччі стало зрозуміло: вони поблизу нового континенту, а не в Азії, яка згідно з описами стародавніх авторів цілком лежить у Північній півкулі.

Веспуччі прославився завдяки двом листам 1503–1504 рр., опублікованим кількома європейськими мовами. У цих листах він описав відкриті землі й запропонував назвати їх Новим світом.

У 1507 р. у Франції надрукували книгу німецького картографа *Мартіна Вальдземюллера* «Введення в космографію». У ній наводився текст двох листів Веспуччі. Вальдземюллер писав, що, крім Європи, Азії та Африки, є четверта частина світу, відкрита Веспуччі. Він запропонував назвати ці землі на

1 Відомий учений і мандрівник *Олександр Гумбольдт* назвав це «пам'ятником людської несправедливості».

честь Америго[1]. Незабаром ці території стали називати узагальнено «Землі Америго», або «Америка».

Уперше ця назва з'явилася на глобусі *Йоганна Шенера* (1511) і застосовувалася тільки для Південної Америки, але на мапі *Меркатора* (1538) Америкою вже були позначені і північна, і південна частина материка.

Завоюванням іспанцями Нового світу сприяла перша навколосвітня подорож, яку у 1519 р. очолив португалець на іспанській службі *Фернан Магеллан (Магальянш).* Розпочати цю подорож протягом двох років ніяк не наважувався іспанський король *Карл I.* Весь цей час Магеллана залякували португальські шпигуни й намагалися його вбити.

З великими труднощами, долаючи стихію та бунти судокоманд, Магеллан обігнув Південну Америку, пройшов протоку, названу потім Магелановою, перетнув Тихий океан[2], відкрив багато нових островів, зокрема ті, що пізніше назвали Філіппінами (на честь *принца Філіпа*). Саме Філіппіни стануть найбільшою іспанською колонією на Тихому океані. Проте саме тут, на філіппінському острові Мактан, Магеллан загинув у 1521 р. Він вплутався в міжусобицю місцевих племен, частина яких підкорилася іспанській короні і прийняла хрещення. Пораненого Магеллана тубільці добили на березі, де розігрався бій. Після цієї сутички експедицію очолив *Хуан Себастьян Елькано*. Він і довів до іспанської Севільї останній з п'яти кораблів, який недарма називався «Вікторія» («Перемога»).

Перша навколосвітня подорож тривала три роки (1519–1522). Із 243 осіб повернулося 18, але вантаж прянощів покрив усі витрати. Експедиція Магеллана – Елькано практично довела кулястість Землі, а, оскільки всі відкриті території були проголошені іспанськими, для їх колонізації були організовані нові експедиції. Наступне навколосвітнє плавання здійснить тільки через півстоліття в 1577–1580 рр. англієць *Френсіс Дрейк.*

Як іспанські конкістадори завойовували Новий світ?

Завоювання іспанцями Нового світу отримало назву *Конкіста*, а їх учасників називали *конкістадорами*. Зазвичай це були збіднілі дрібні лицарі (ідальго), які залишилися без роботи після завершення *Реконкісти* і шукали нові об'єкти наживи. Жага золота, пригод і відкриттів штовхала їх за океан, де вони не відчували колишньої залежності від королівської влади і католицької церкви. Тому нещадне пограбування ними Нового світу і масове

1 На карті *Яна Рейса* (1508 р.) відкритий континент мав назву «Земля Святого Хреста, або Новий світ».

2 Подібне назва виникла з того, що за 3 місяці плавання по ньому моряки жодного разу не потрапили в шторм. Але їх долали цинга, спрага і голод. Від цинги померло 19 осіб. Літописець експедиції, італієць *Антоніо Пігафетта* писав про те, що матроси їли волову шкіру, дерев'яну тирсу, пил сухарів, що був змішаний з черв'яками й смердив щурячою сечею. В їжу йшли щури, яких продавали по полдуката (золотої монети) за штуку.

знищення місцевого населення часто відбувалося всупереч волі священників і двору.

> Іноді серед конкістадорів були й жінки. Найбільш відома з них – Каталіна Ерасо на прізвисько Черниця-лейтенант. Дочка солдата, вона втекла з монастиря, де її побили інші монашки, у чоловічому одязі відплила до Америки, воювала там на початку XVII ст. солдатом проти індіанських племен, билася на дуелях, навіть отримала чин лейтенант-губернатора, а від самого Папи Римського – офіційний дозвіл носити чоловічий одяг.

Королівська влада виступала проти знищення місцевих мешканців, тому що бачила в них своїх підданих, а для католицької церкви це були нові віруючі. Наприклад, бузувірства іспанців засуджував в «Історії Індій» іспанський священник *Бартоломе де Лас Касас*[1]. Він знаходився під ідейним впливом італо-іспанського гуманіста і дипломата *П'єтро Мартіре д'Анг'єра*, першого історика Америки, автора книги «Декади про Новий світ», в якій зобразив індіанців «добрими дикунами».

Для дослідження та завоювання нових земель королівський двір призначав воєнних командирів. Вони отримували титул *аделантадо* (від ісп. *adelantado* – першопрохідник). Законодавчою основою колонізації був іспанський королівський указ 1495 р., згідно з яким будь-який іспанець, зробивши внесок в казну золотом, міг подорожувати до Вест-Індії, освоювати її території і торгувати з місцевими жителями. Проте й до цього, вже під час другого плавання Колумба (1493–1496), до Нового світу вирушили на 17 кораблях близько двох тисяч чоловік. Багатьом з них належало стати колоністами.

У перші 20 років відкриттів і Конкісти іспанці утвердилися на островах Карибського моря, Карибського перешийка і у Венесуелі[2]. За цей час іспанці майже повністю знищили населення Антильських островів, зокрема людей похилого віку, жінок і дітей. Частина населення Нового світу масово вимирала також від важких робіт і хвороб, занесених європейцями (віспа, грип, тиф, кір, бубонна чума).

У 1518 р. був укладений перший договір (*асієнто*) на ввезення африканських чорношкірих рабів до Америки. В Африці почалися масові полювання на людей, унаслідок чого Чорний континент втратив майже 100 млн чоловік. Частина з них загинула в дорозі, інша частина стала рабами й використо-

---

1 Сучасник цих подій, *Бартоломе де Лас Касас* виступав на захист індіанського населення і, зокрема, писав про конкістадорів: «Вони йшли з хрестом в руці та з ненаситною жадобою золота в серці».

2 Назву «Венесуела» (тобто «Мала Венеція») цим територіям дали учасники іспанської експедиції *Алонсо де Охеда* за те, що тубільці жили на узбережжі в будинках на палях, а вулицями, як у Венеції, були канали.

вувалася в Новому світі на найважчих роботах. Отже, зворотним боком ери капіталізму в Європі стало рабовласництво в Америці.

У 1516–1518 рр. іспанці відкрили півострів Юкатан. Тут жила високорозвинена цивілізація *майя,* яка до початку XVI ст. вже вступила у період занепаду. Іспанці побачили на Юкатані великі кам'яні міста з храмами у вигляді пірамід. У майя високого розвитку досягло землеробство, торгівля, різні науки, зокрема астрономія. Майя мали свою писемність у вигляді ієрогліфів і свій календар – один із найточніших для свого часу.

Від підкорених майя іспанці дізналися, що на заході (сучасна Північна Мексика) розташована Золота імперія – країна племені *ацтеків.* Ацтеки прийшли з півдня, поневолили й обклали даниною інші племена. Вони жили в місті Теночтітлан (сучасний Мехіко), що знаходилося посеред великого озера.

Ацтеки відрізнялися високим рівнем матеріальної культури, активно займалися землеробством. Плавити метали не вміли, але добре обробляли золото, срібло, мідь. В імперії існувало рабство й работоргівля.

Іспанці скористалися тим, що проти ацтеків виступали підкорені ними племена. У 1519 р. туди відправився *Ернан Кортес,* який з 14 років навчався в Саламанкському університеті, вирізнявся освіченістю, але через пристрасть до наживи обрав шлях конкістадора. Загін Кортеса налічував 500 солдатів, 16 вершників і 14 гармат. Коні та вершники викликали жах в індіанців, які вважали їх єдиною живою істотою. Спираючись на підтримку ворожих ацтекам племен, іспанці вирушили на столицю – Теночтітлан. Кортес отримав величезні скарби імператора ацтеків – *Монтесуми II,* який був захоплений у полон і незабаром убитий під час повстання індіанців проти іспанців.

Це повстання змусило іспанців втекти з Теночтітлана, але вже в 1521 р. Кортес знову захопив місто, знищивши все чоловіче населення. Мексика була завойована і названа Нової Іспанією. Король призначив Кортеса її першим губернатором і дарував йому титул маркіза. Згодом Кортес шукав морський прохід з Тихого океану в Атлантичний і відкрив Каліфорнію.

Конкістадори просувалися і в глиб Південної Америки. У 1531–1532 рр. вони захопили країну *інків* – Перу. Тут іспанці познайомилися з ще більш високим рівнем культури, ніж у Мексиці. Розвивалися науки, існував календар і особлива вузелкова писемність (на мові кечуа) – шнур, до якого прив'язували різнокольорові нитки.

У Перу процвітало мотижне землеробство, обробляли метали, будували величні кам'яні храми. Столицю Куско з'єднували з іншими містами прекрасні дороги, загальна протяжність яких сягала 30 тис. км.

На чолі військового союзу стояло панівне плем'я інків (саме слово «інка» означає «правитель»). Царям віддавали божественні почесті. Царською резиденцією і місцем паломництва стало місто Мачу-Пікчу, де знаходилося святилище Бога Сонця.

Завоюванням Перу керував *Франсіско Пісарро*. У Європі він був пастухом і солдатом, брав участь у каральному поході проти індіанців на острові Еспаньола (Гаїті), особисто знав Кортеса. Як мандрівник відкрив частину узбережжя Південної Америки, досліджував Західні Кордильєри, заснував місто Ліму. Йому не давали спокою розповіді про країну Ельдорадо (з іспанської – «позолочена людина»), в якій нібито імператор інків щодня посипав себе золотим піском.

Загін Пісарро розгромив армію інків і захопив у полон царя *Атауальпу*. За викуп царя інки заповнили золотом цілу кімнату по висоті піднятої ним руки. Незважаючи на це, Пісарро вбив Атауальпу і захопив його імперію[1].

Крім великих територій в Америці, іспанці підкорили також багато островів. Найбільш значними з них були Філіппіни, раніше відкриті Магелланом. У 1565 р. до Філіппін прибула флотилія та війська *Мігеля Легаспі*. Він заснував перше іспанське поселення Сан-Мігель. На острові Бохол Лагаспі уклав з місцевим правителем *Сікатуном* ритуальний кровний договір («*Сандуго*»), за яким останній визнавав владу іспанського короля.

> Щоб скріпити договір, Легаспі та Сікатун випили вино, в яке була додана їхня кров, а це символізувало встановлення між іспанцями та філіппінцями кровного братства. На згадку про цю подію на прапорі філіппінської провінції Бохол зображено договір і дві руки, з яких капає кров у ритуальну чашу (рис. 16.5). Це унікальний випадок в емблематиці. Також на згадку про «*договір Сандуго*» на острові Бохол щорічно проводиться однойменний фестиваль, який привертає увагу іноземних туристів.

Іспанці володіли Філіппінами до 1898 р. Вони швидко поширили тут християнство. Збройний опір колонізаторам чинили здебільшого китайські пірати та мусульманське населення південних філіппінських островів.

Рис. 16.5. Ритуальний договір Сандуго на прапорі провінції Бохол (Філіппіни)

1 Надалі самого Пісарро підстерегла схожа доля: під час обіду до нього в будинок увірвалася група змовників і зарізала його.

16.4. Міжнародне становище Іспанської колоніальної імперії

Якою була іспанська колоніальна влада на територіях Нового світу?
Території іспанських володінь в Америці отримали статус віцекоролівства *Нова Іспанія*. Це віцекоролівство проіснувало майже три століття (1535–1821). Воно становило собою колоніальне володіння, яким керував прямий намісник іспанського короля – віцекороль («заступник короля»).

Першим віцекоролем Нової Іспанії став впливовий іспанський аристократ *Антоніо де Мендоса*, активний організатор колонізації Америки. І надалі іспанський уряд призначатиме віцекоролями не іспанців, які народилися в Новому світі, а аристократів з метрополії (58 віцекоролів із 61). Це викликало невдоволення з боку конкістадорів, проте дозволяло королям контролювати політичні та економічні процеси в колоніях.

Столицею Нової Іспанії та резиденцією віцекороля став Мехіко. Його влада в колоніях була обмежена не лише королем, а й спеціальним органом – *Радою у справах Індій*, що знаходилася в Мадриді. Ця рада призначалася для централізації управління іспанськими, а згодом і португальськими колоніями (в умовах Іберійської унії двох держав). Проте в 1580–1640-х рр., коли Португалія була об'єднана з Іспанією, іспанська влада досить мляво реагувала на намагання голландців та англійців витіснити португальців з їхніх колоній. Іспанці насамперед охороняли від збройних нападів свої неєвропейські території на Атлантичному узбережжі.

У Мехіко при віцекоролі діяла *аудієнсія* – дорадчий орган з наближених осіб. Віцекоролівство поділялося на провінції. В адміністративному плані Новій Іспанії підпорядковувалися й далекі Філіппіни. Між мексиканським портом Акапулько та новим адміністративним центром Філіппін містом Манілою було встановлено тихоокеанське морське сполучення[1].

Політична влада знаходилася в іспанців та їхніх нащадків (креолів), вищу верству яких місцеві мешканці колоній називали *гачупінами*[2]. Індіанці і метиси були вільними, але не мали громадянських прав, не могли ставати чиновниками й офіцерами. Рабами були чорношкірі африканці, яких спочатку транспортували на Кубу, Гаїті, Бразилію, пізніше – й у Північну Америку. Крім Португалії, яка тривалий час зберігала монополію на работоргівлю, рабів з Африки активно ввозили Іспанія, Англія, Франція, Голландія, Данія.

Величезний вплив у Новій Іспанії мала католицька церква. Їй належало більше половини нерухомого майна. Великим впливом тут користувалися єзуїти. Вони проводили серед індіанців активну місіонерську діяльність,

---

1 Щоб мінімізувати ризики через напади іноземних піратів, з 1571 р. між Філіппінами та Америкою дозволялося відправляти всього один корабель на рік. Щоправда, він був величезних розмірів (т. зв. *Манильський галеон*).

2 *Гачупіни* (від ісп. *Gachupín* – «люди зі шпорами»).

контролювали освіту, відкрили у 1551 р. в Мехіко Католицький королівський і папський університет.

Після завоювання іспанцями Нового світу вони розпочали активне розроблення його ресурсів, передусім рудників. Золото і срібло добувалося тут у величезній кількості. Значну їх частину колоніальна влада відправляла в метрополію, насамперед на потреби фінансування війн у Європі. Активна зовнішня політика Іспанії була б неможлива без цих величезних фінансових надходжень. Іспанські королі отримували величезні доходи від припливу благородних металів і від монополії на торгівлю з колоніями: колоніальні товари купці інших країн могли купувати тільки в іспанській Севільї після сплати високого мита.

Колоніальна влада стримувала розвиток місцевої промисловості та сільського господарства, щоб не створювати конкуренцію з економікою метрополії. У колоніях дозволялося вирощувати тільки ту сільськогосподарську продукцію, якої не було в самій Іспанії. Активно розвивалася лише видобувна промисловість, яка належала іспанському королю.

Залишалися слаборозвиненими торговельні зв'язки між різними територіями Нової Іспанії. Заборонялася торгівля і з іншими іспанськими колоніями, крім Філіппін. Торгувати з метрополією іспанським колоніям дозволялося через порт Веракрус на березі Мексиканської затоки. Така колоніальна економічна політика, високе торгове мито, податок на будь-який продаж і перепродаж (алькабалу, що становила 6% вартості товару) призводили до того, що ціни в Новій Іспанії були в 3–4 рази вище, ніж у метрополії.

Які збройні конфлікти загрожували іспанським колоніям?

Торгівлю іспанських колоній з Європою стримувало й піратство. Пірати інших країн, особливо французькі та англійські, здійснювали постійні напади на іспанські галеони, що перевозили дорогоцінні метали в Іспанію. Нерідко пірати грабували порти в Іспанській Америці. Уже до середини XVI ст. французи більше ніж 20 разів здійснювали напади на великі портові міста в іспанських колоніях.

Так, у 1555 р. французька піратська ескадра *Жака де Сора* протягом місяця грабувала й знищювала Гавану – основний перевалочний пункт іспанців у Вест-Індії (рис. 16.6). Ще раніше той самий Сор разом з іншим відомим піратом *Франсуа Ле Клерком* і з кораблями французького королівського флоту розграбував узбережжя Пуерто-Ріко та Гаїті.

Найвідоміший англійський капер *Френсіс Дрейк* захопив цілий срібний конвой іспанських кораблів, а через чотири роки під час своєї навколосвітньої подорожі (1577–1580) він награбував в іспанських колоніях багатств, сума яких удвічі перевищувала річний бюджет Англії (600 тис. фунтів стерлінгів). За деякі захоплені їм іспанські міста в Новому світі він брав величезні ви-

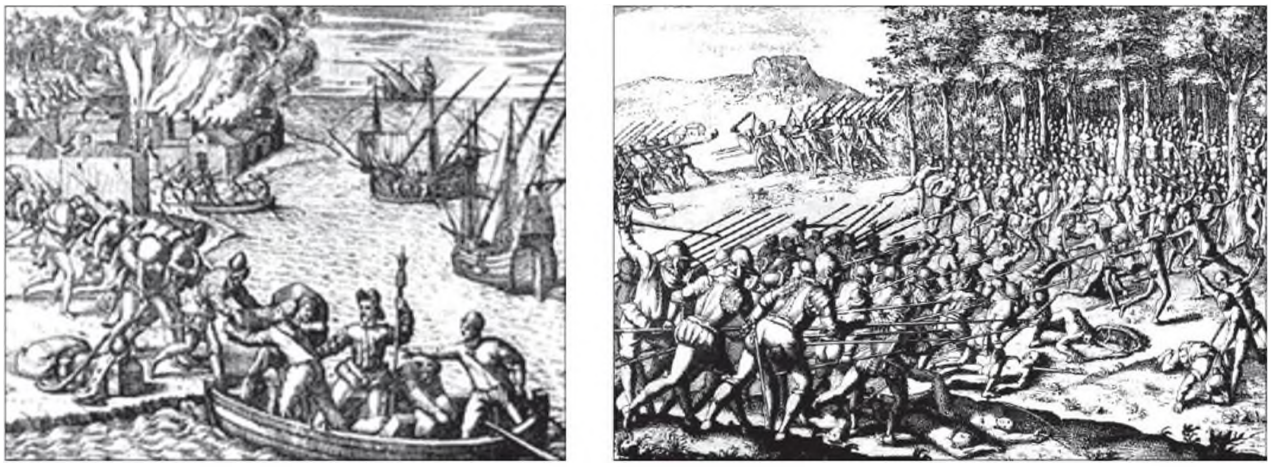

Рис. 16.6. Зліва – французька піратська ескадра Жака де Сора грабує та спалює Гавану (зображення XVI ст.), справа – іспанці в бою проти індіанців-мапуче під час Араукaнської війни

купи. Наприклад, у 1586 р. за Санто-Домінго (о. Гаїті) він отримав 25 тис. золотих дукатів.

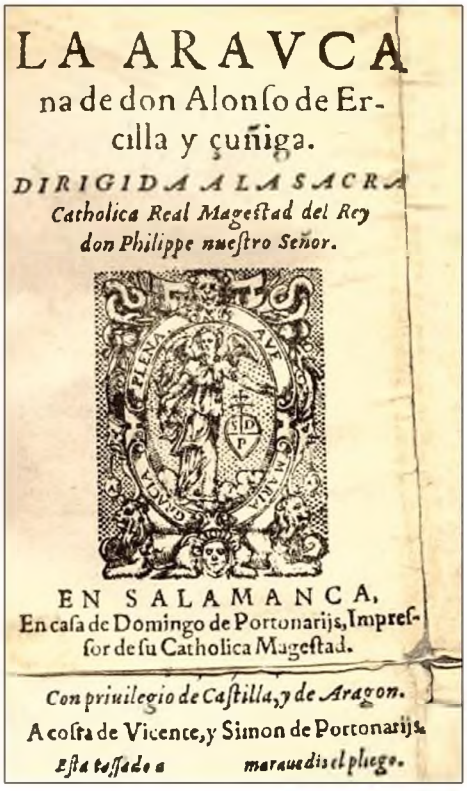
Війни в Європі безпосередньо впливали на трансатлантичні та транстихоокеанські шляхи сполучення. Звичайними були атаки на них з боку флотів та окремих кораблів сторін, що воювали, тому ці води та узбережжя колоній постійно патрулювалися іспанцями. Однак навіть у мирний час європейські держави не вважали напади на колонії у Новому світі порушенням договорів між ними. Уже у XVI ст. дипломати Франції активно просували думку про Лінію дружби, за якою (на захід від Канарських островів) не діють норми міжнародного права, а конфлікти в колоніях не повинні спричинювати війни між державами в самій Європі. Набуло поширення формулювання «Ніякого миру за межею». У наступному XVII ст. Лінію дружби вже зображували на деяких глобусах та картах.

У другій чверті XVI ст. іспанський уряд видав низку законів про збільшення тоннажу кораблів, заборону на одиночне плавання[1]. На початку 1560-х років остаточно оформилася система конвоїв, яка проіснувала кілька століть. Ці конвої (наприклад т. зв. «Срібний флот»», «Індійський Конвой» або «Вартова Армада») сприяли пожвавленню іспанської міжконтинентальної торгівлі Атлантикою й скоротили ризики плавання. Безпеку морських комунікацій Іспанії на Тихому океані забезпечувала ескадра «Армада Мар дель Сур» (ескадра Південного моря).

1 Наприклад, після початку 1542 р. чергової війни з Францією було видано указ вирушати до Нового світу групами не менше ніж по 10 кораблів, один з яких обов'язково мав бути військовим.

Попри всі заходи іспанська колоніальна адміністрація не могла надійно захистити свої володіння. Загони професійних солдатів з артилерією розташовувалися лише у великих колоніальних містах. Інші поселення захищали ополчення з білого населення, до яких під час нападів флотів ворожих європейських держав приєднувалися індіанці, а іноді чорношкірі раби. Проте індіанці та раби нерідко об'єднувалися з іноземцями проти іспанців.

Частина індіанців воювала проти іспанців десятиліттями і навіть століттями. Найбільш запеклою й тривалою була *Араукансько війна* (1536–1818), яка повністю не закінчилася до проголошення незалежності іспанських колоній. Вона почалася після вторгнення іспанських конкістадорів у землі індіанців-мапуче (інакше – арауканів) на території сучасних Чилі та Аргентини. Іспанці ніколи ще не стикалися з таким запеклим спротивом. Мапуче неодноразово перемогали в боях, переходили у наступ, знищували міста та поселення іспанців. Воєнні успіхи індіанців змусили колонізаторів укласти з ними міжнародні договори (1612, 1641 тощо). Ці договори визнавали незалежність та кордони держави мапуче – Араукапії, але такі угоди лише тимчасово припинили Араукапську війну.

LA ARAVCA
na de don Alonſo de Er-
cilla y çuñiga.
DIRIGIDA A LA SACRA
Catholica Real Mageſtad del Rey
don Philippe nueſtro Señor.
EN SALAMANCA,
En caſa de Domingo de Portonarijs, Impreſſor de ſu Catholica Mageſtad.
Con priuilegio de Caſtilla, y de Aragon.
A coſta de Vicente, y Simon de Portonarijs.

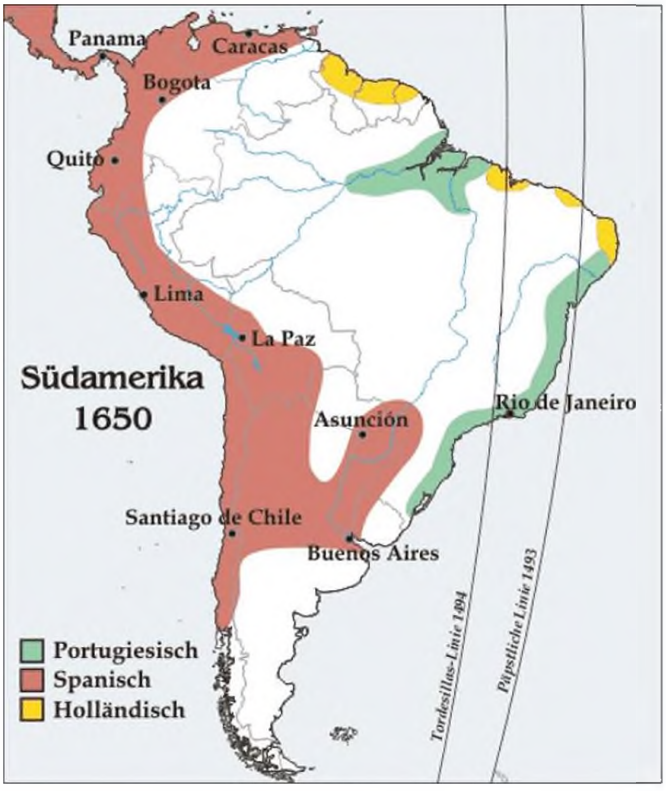

Рис. 16.7. Зліва – поема Алонсо де Ерсілья-і-Суньїга «Араукана» (1569), справа – розташування іспанських, португальських, голландських колоній у Південній Америці в першій половині XVII ст.

Ця війна настільки вразила іспанців, що знайшла відображення в художній літературі свого часу. Найулюбленішим художнім твором іспанців в останній третині XVI ст. стала «Араукана» (1569) – велика поема учасника цієї війни *Алонсо де Ерсілья-і-Суньїга* (рис. 16.7). У ній автор зобразив індіанців гідними поваги за їхню відвагу та волелюбність. Водночас у поемі засуджуються жадібність та жорстокість іспанських конкістадорів. Тому високі художні якості поеми та її велика популярність не врятували автора від опали. Колишній королівський паж помер у злиднях. Проте завдяки йому світ дізнався про бойові дії талановитого вождя індіанців *Кауполікана*. Володіючи величезною силою (за право стати воєначальником він три дні та три ночі тримав у руках стовбур великого дерева), Кауполікан завдав іспанцям низку поразок, проте був узятий у полон і посаджений на кілок на очах дружини.

16.5. Початок створення колоніальних імперій французами, англійцями, голландцями

На відміну від Португалії і Іспанії, інші європейські держави розпочали географічні відкриття й колонізацію нових земель пізніше. Із середини XVI ст. іспанські морські флотилії з вантажами золота і колоніальних товарів стали об'єктом нападів французьких, англійських, нідерландських піратів. Частина піратів отримала офіційний дозвіл своїх урядів на захоплення іспанських кораблів. Такі пірати називалися каперами. З їх середовища вийшло багато відомих мореплавців і колонізаторів.

Якою була колоніальна політика Франції?

Франція була третьою за часом країною (після Іспанії та Португалії), яка розпочала колоніальні захоплення. До середини XVII ст. її увагу привертав переважно Американський континент.

В історії початкового етапу французького колоніалізму важливе значення мали подорожі відомого мандрівника того часу *Жака Картьє*. Бретонець за походженням (бретонці традиційно вважалися найкращими моряками французького флоту), він у 1534 р. вирушив на пошук північного морського шляху до Китаю. Картьє увійшов в затоку, названу ним затокою Святого Лаврентія, і назвав потім Канадою країну місцевих індіанців-ірокезів[1]. Ці землі в басейні річки Святого Лаврентія (офіційно – Нова Франція) він оголосив після свого повернення французькою колонією. Королівський уряд, що

1 Мовою індіанців-ірокезів «каната» – це «село». Так говорили вони французам, показуючи на своє поселення. Картьє надалі застосував це слово для назви всієї території, на якій вони жили.

фінансував експедиції Картьє, доручив йому й надалі досліджувати Канаду, а Папа Римський навіть благословив мореплавця[1].

Проте справжня колонізація Нової Франції почалася вже з початку XVII ст. Її столицею з 1608 р. стало місто Квебек. Французам вдалося налагодити мирні стосунки з місцевими племенами індіанців, а з найбільш войовничими з них – інну та гуронами навіть укласти договір (1603). Він став юридичною основою подальшого просування французьких колонізаторів і християнізації індіанців. Однак найбільшого територіального розширення Нова Франція досягне вже у другій половині XVII ст, коли французи створили нову колонію Луїзіану (від Великих озер до Мексиканської затоки).

Для заселення Канади, ведення прибуткової торгівлі хутром та рибальства в 1627 р. була створена «*Компанія Нова Франція*». Її інша назва – «*Компанія ста партнерів*» (за кількістю акціонерів). Головним акціонером компанії став ініціатор її створення – перший міністр Франції *кардинал Рішельє*. Компанія отримала право монополії на всю колоніальну торгівлю, крім тріски та китів.

Стаття 10 її Устава передбачала, що індіанці, які прийняли католицизм, вважатимуться «справжніми французами». Відбувалася не лише асиміляція індіанців французами, а й проникнення побуту та мови індіанців у побут і мову французів[2].

Ворогами французів та їхніх індіанських союзників (гуронів, інну, алгонкінів) були індіанці-ірокези та англійці. Англійці постійно підбурювали ірокезів до збройних нападів. Під час запеклих військових дій англійці на три роки (1629–1632) захопили у французів Квебек, який повернули лише за договором, а ірокези відтіснили алгонкінів на північ, знищили багато поселень інну, але головне – швидко розгромили у війні 1649–1650 рр. до цього майже непереможних гуронів. Отже, у середині XVII ст. нечисленні французькі колоністи залишилися майже без союзників. Лише в найближчі десятиліття завдяки дипломатії та перекиданню з Європи військових сил французи значно зміцнили свої позиції в Північній Америці.

---

1 В інструкції, яку у 1541 р. отримав від французького короля Франциска I перший губернатор Нової Франції *Жан-Франсуа Роберваль*, йшлося таке: «вирушайте... в ці дивні країни», щоб «віддати їх у наші руки, або шляхом дружби та добрих угод, якщо тільки це можливо, якщо ж ні – силою зброї, сильної руки та іншими засобами ворожості».

2 Як зазначає у своїх публікаціях сучасний канадський дослідник *Ален Больє*, «у Новій Франції мовою дипломатії була не французька, а гуронська, інну, оджибве, аутауа, алгонкінська, мікмацька і т. д. Отже, французи дуже швидко почали вивчати мови корінних народів... Договори з індіанцями зазвичай укладаються під час великих конференцій відповідно до типово індіанських ритуалів, де пропозиції кожної сторони повинні супроводжуватися подарунками, що гарантують цінність цих слів...».

Спроби колонізації французами інших територій (Флорида, Бразилія, Мадагаскар, Індія тощо) до сер. XVII ст. не були достатньо активними й успішними. Наприклад, у 1555 р. французи нетривалий час володіли бухтою Ріо-де-Жанейро в Бразилії, а в 1560–1565 рр. заснували свою колонію у Флориді. Португальці та іспанці розгромили французьких колоністів і повернули над ними свій контроль. Французька колонія на півдні Мадагаскара (Форт-Дофін) розглядалася як база для просування в Індію, але успіхів у цьому французи досягнуть лише у другій половині XVII ст.

Які географічні відкриття та колоніальні захоплення зробили в цей період англійці?

Плавання до Північної Америки здійснювали й англійці. Ще в 1497 р. вони висадилися на о. Ньюфаундленд. Експедицію очолював генуезький моряк *Джованні Каботто* (в Англії – *Джон Кабот*). Його син *Себастьян Кабот* шукав Північно-Західний морський шлях до Східної Азії і під час плавання в 1509 р. знайшов прохід до Гудзонової затоки.

Особливе місце серед мандрівників Англії належало відомим каперам другої половини XVI ст. *Джону Хокінсу* та *Френсісу Дрейку*. Сумнозвісний работорговець Хокінс у 1560-х роках грабував португальські та іспанські володіння в Африці та Вест-Індії, але пізніше тривалий час він прикидався іспанським розвідником, агентом іспанського посла в Лондоні. Його товариш Дрейк у 1577–1580 рр. здійснив друге після експедиції Магеллана – Елькано навколосвітнє плавання, під час якого активно грабував іспанські колонії (див. п. 20.6).

У 1583 р. була зроблена спроба заснувати першу англійську колонію на о. Ньюфаундленд. У наступні десятиліття англійці створили ще кілька тимчасових поселень в Америці. Ці території вони називали Віргінія (від лат. *Virginis* – невинна) на честь королеви Єлизавети I, яка так і не вийшла заміж. Для її колонізації у 1606 р. була створена Віргінська компанія (рис. 16.8).

У 1607 р. англійці заснували своє перше постійне поселення Джеймстаун (названий на честь короля *Якова I*). Проте постійні збройні зіткнення з індіанцями[1] та знищення останніми у 1622 р. білого населення міста призвели до того, що король розпустив компанію. Колонізацію Північної Америки було продовжено вже під егідою королівської влади: протягом XVII ст. тут

1 У 1609 році почалася *Перша Поухатанська війна* між англійськими колоністами та індіанським союзом алгонкінських племен, який очолив талановитий вождь *Поухатан*. З метою встановити тимчасовий мир з англійцями Поухатан використав засоби шлюбної дипломатії – він віддав заміж за одного з впливових англійських колоністів свою дочку *Покахонтас*. Разом із чоловіком вона відвідала Англію, королівський двір і навіть стала дуже відомою. Її приклад переконав англійців в тому, що індіанців можна асимілювати. За результатами *Третьої Поухатанської війни* у 1646 р. був укладений договір, який на три десятиліття чітко зафіксував кордон між англійськими колоніями та володіннями індіанців. Перетинати його дозволялося лише за перепусткою встановленого зразка.

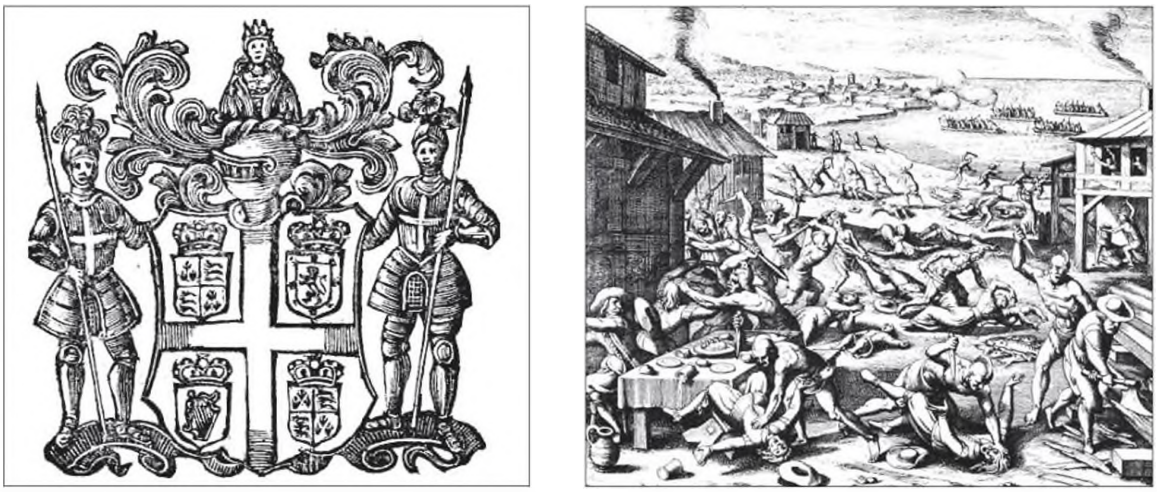

Рис. 16.8. Зліва – герб Віргінської компанії (1606–1624), справа – «Різанина в Джеймстауні» (гравюра Маттеуса Меріана, 1628)

було засновано 12 англійських колоній. Крім англійців, тут було багато німців, шведів, французьких гугенотів тощо.

Із самого початку існування першої колонії тут використовували працю африканських, шотландських, ірландських рабів[1]. Проте вільне біле населення домоглося від Віргінської компанії укладення у 1620 р. *Мейфлауерської угоди* про право колоністів на внутрішнє самоврядування[2]. Ця угода стала першим нормативним актом американського конституціоналізму.

Для просування на Схід і торгових операцій в Індії у 1600 р. була заснована Англійська Ост-Індська компанія. Вона отримала від королівської влади монополію на східну торгівлю. Її перший керівник капер *Джеймс Ланкастер* на флагманському кораблі із зухвалою назвою «Червоний дракон» здійснив у 1601–1603 рр. плавання до Ост-Індії як офіційний королівський посол. З цього плавання почалося проникнення Англійської Ост-Індської компанії до Індії, Індонезії та інші території Сходу.

У чому полягали особливості голландської колоніальної політики?

Голландська колоніальна імперія створювалася після Нідерландської війни за незалежність 1566–1609 рр. (див. п. 20.5) Ця антиіспанська, антифеодальна війна зумовила бурхливий розвиток промисловості, а буржуазії, яка перемогла феодальне дворянство, були потрібні ринки й сировина. Майже одночасно з Англійською у 1602 р. була створена Голландська Ост-Індська компанія. Її фінансові можливості із самого заснування були більшими, ніж

1 Англійці перетворювали на рабів шотландських та ірландських військовополонених.

2 Назва цієї угоди між релігійними біженцями-пуританами і представниками Віргінської компанії походить від назви корабля «*Мейфлауер*», на борту якого її було підписано.

англійських конкурентів[1]. Голландська Ост-Індська компанія отримала монополію на торгівлю прянощами в Індійському і Тихому океані.

Одна з експедицій саме цієї компанії відкрила Австралію – до її узбережжя у 1606 р. пристав *Віллем Янсзон*. Він зобразив частину цього узбережжя на мапі, але не знав, що висадився на новий материк. Австралію (офіційно – Нова Голландія) сучасники вважали півостровом величезного Південного материка. Інший голландський мандрівник *Абель Тасман* під час плавання 1642–1644 рр. відкрив Тасманію, Нову Зеландію, о-ви Фіджі.

Голландці проявляли певний інтерес і до Північної Америки. У 1626 р. голландський мандрівник *Пітер Мінуїт* купив в індіанців о. Манхеттен за ножі і дрібнички вартістю всього 60 гульденів, але вже в 1664 р. Новий Амстердам був захоплений англійцями, які перейменували його на Нью-Йорк.

Скориставшись тим, що Португалія за Іберійською унією з Іспанією на 60 років втратила незалежність, голландці активно завойовували її території. Так, наприклад, значні землі на північному узбережжі Бразилії у 1630–1654 рр. знаходилися під управлінням новоствореної Голландської Вест-Індської компанії (рис. 16.9).

Проте головним об'єктом колонізації голландців були острови Індонезії, якою вони володіли більше трьох століть. У справі створення тут колоній багато зробив один з активних акціонерів і керівників Голландської Ост-Індської компанії, у 1620-х роках – генерал-губернатор Голландської Ост-

Рис. 16.9. Зліва – прижиттєвий портрет генерал-губернатора Голландської Ост-Індської компанії у 1619–1623 та в 1627–1629 рр. Яна Пітерсзоона Куна. На портреті поруч з гербом вказана його посада – «генерал-губернатор Індії», справа – емблема Голландської Ост-Індської компанії у вигляді її абревіатури VOC (*Verenigde Oostindische Compagnie*)

1 Стартовий капітал Голландської Ост-Індської компанії становив 6,5 млн золотих флоринів, стартовий капітал Англійської Ост-Індської компанії – 72 тис. фунтів стерлінгів.

Індії *Ян Пітерсзоон Кун*. Він успішно протидіяв збройним нападам з боку англійців, поставив під голландський контроль торгівлю прянощами, активно стравлював місцевих правителів, засновував зміцнені форти та поселення.

> Саме Кун у 1620-х рр. зробив індонезійські острови та о. Тайвань голландськими колоніями. Він створив торговельну мережу факторій, яка активно функціонувала. Тих місцевих правителів, хто не погоджувався з цим, Кун знищував разом з їх племенами. Наприклад, масові вбивства та поневолення його загонами у 1622 р. всього населення острова Банда злякали навіть байдужих до розправ над туземцями керівників Голландської Ост-Індської компанії. Останні намагалися домовитися з Англійською Ост-Індською компанією про спільні дії в Ост-Індії, але Кун всіляко ігнорував ці домовленості і діяв на свій розсуд.

Отже, до Голландської колоніальної імперії в першій половині XVII ст. увійшли поселення та факторії від Америки до Східної Азії, зокрема на Маврикії, Цейлоні, у Бразилії, Гвінеї, Сенегалі, Індії (див. п. 17.3). Використання ресурсного потенціалц цих колоніий істотно збагатило буржуазію Голландії (Республіки Сполучених провінцій) і водночас загострило колоніальні та континентальні протиріччя з іншими європейськими державами.

16.6. Міжнародні наслідки Великих географічних відкриттів

Якими були наслідки Великих географічних відкриттів для міжнародних відносин?

Завдяки Великим географічним відкриттям почав формуватися єдиний світовий економічний простір. Ці відкриття змінили старі шляхи світової торгівлі. Із Середземного і Балтійського морів вони перемістилися на Атлантичне узбережжя. Для обслуговування світової торгівлі в Антверпені, Амстердамі й Лондоні були відкриті фондові біржі.

Ці відкриття супроводжувалися жвавими контактами, зіткненням і взаємопроникненням європейської та інших цивілізацій. Ніколи раніше зустріч цивілізацій не мала таких значних масштабів. Це дозволило європейцям посісти панівне становище у світовому цівілізаційному процесі.

Великі географічні відкриття призвели до колоніальної експансії європейців та створення ними перших колоніальних імперій. Їхній ресурсний потенціал, розширення асортименту та збільшення кількості колоніальних товарів загострювали політичні відносини між провідними колоніальними державами в самій Європі.

Зворотним боком колонізації європейцями Нового світу стала асиміляція місцевого населення та демографічна катастрофа. Масове знищення індіан-

ців[1] супроводжувалося ввезенням з Африки мільйонів чорношкірих рабів, багато з яких гинули в дорозі. Своєю чергою, переміщення європейського населення у Новий світ було пов'язане з величезними труднощами матеріального і морального характеру[2].

Через масовий наплив золота і срібла з Нового світу в Європу почалася «революція цін» на товари. У самій Іспанії ціни за століття зросли в 4,5 рази, в Англії – у 4 рази, у Франції – у 2,5 разу. Це зумовлювало збагачення буржуазії, зубожіння дворянства і ще більшу їхню зацікавленість у захопленні та освоєнні нових земель.

Контрольні запитання

1. Які чинники спонукали початок Великих географічних відкриттів?
2. На які етапи поділяється епоха Великих географічних відкриттів?
3. Якими були перші міжнародні договори про розподіл світу на сфери впливу?
4. Чому Португалія першою з європейських країн здійснила заморські подорожі та перші колоніальні захоплення?
5. Яке міжнародне значення експедицій Бартоломеу Діаша та Васко да Гами?
6. Які території у XV – сер. XVII ст. входили до складу Португальської колоніальної імперії і в чому її особливості?
7. Які події стали причиною завоювання іспанцями неєвропейських територій?
8. Як іспанські конкістадори завойовували Новий світ?
9. Якою була іспанська колоніальна влада на територіях Нового світу?
10. Які збройні конфлікти загрожували іспанським колоням?
11. У чому полягали особливості колоніальної політики Франції?
12. Які географічні відкриття та колоніальні захоплення зробили в цей період англійці?
13. У чому полягали особливості голландської колоніальної політики?
14. Якими були наслідки Великих географічних відкриттів для міжнародних відносин?

Список літератури

Балух В. О., Коц В. П. Ранньомодерна Європа : підручник. Чернівці, 2016. 704 с.

Історія західноєвропейського раннього нового часу : хрестоматія / упоряд.: Дятлов В. О., Котляров В. М. Київ : Київський університет, 2019. 511 с.

Лиман С. І., Парфіненко А. Ю., Посохов І. С. Історія туризму : навчальний посібник. Суми : ПФ «Видавництво "Університетська книга"», 2018. 372 с. Розділ 5. Епоха Великих географічних відкриттів.

---

1 У Мексиці до середини XVII ст. залишилося всього 3% жителів колишньої Ацтекської імперії.

2 Наприклад, у 1591 р. під час шторму на Азорських островах зі 140 іспанських кораблів загинуло 108.

Пастушенко А. О. Про «земне і небесне» у моралі видатних піратів Англії (XVI ст.). *Збірник наукових праць.* Серія «Історія та географія» / Харківський національний університет імені Г. С. Сковороди. Харків, 2008. Вип. 32. С. 29–35.

Arnold D. The Age of Discovery, 1400–1600. London and New York : Routledge, 2002. 84 p.

Beaulieu A. La paix de 1624. Les enjeux géopolitiques du premier traité franco-iroquois. *Guerre et paix en Nouvelle-France*, sous la direction d'Alain Beaulieu, Québec, Les éditions GID, 2003. P. 53–101.

Bernstein W. J. A splendid exchange : how trade shaped the world. New York : Grove Press, 2008. 467 p.

Darwin J. After Tamerlane. The Rise and Fall of Global Empires, 1400–2000. L. : Bloomsbury Press, 2008. 578 p.

Kamen H. Empire: How Spain Became a World Power, 1492–1763, New York : HarperCollins, 2003. 640 p.

Newitt M. D. D. A History of Portuguese Overseas Expansion, 1400–1668. Routledge, 2005. 324 p.

Ronald S. L. Maritime Exploration in the Age of Discovery, 1415–1800. Greenwood : Greenwood Press, 2006. 248 p.

McDermott J. England and the Spanish Armada: The Necessary Quarrel. New Haven : Yale University Press, 2005. 411 p.

Sugden J. Sir Francis Drake. London : Pimlico, 2006. 365 p.

РОЗДІЛ 17

Міжнародні відносини провідних держав Сходу в XVI – першій половині XVII ст. та європейський чинник

17.1. Зовнішня політика Османської імперії в XVI – першій половині XVII ст.
17.2. Війни та дипломатія імперії Сефевідів
17.3. Утворення та міжнародне становище Імперії Великих Моголів
17.4. Імперія Мін у міждержавних відносинах у XVI – першій половині XVII ст.
17.5. Зовнішня політика і дипломатія Японії

У XVI – першій половині XVII ст. провідними державами Сходу були п'ять імперій: Османська, Японська, Сефевідська в Ірані, Великих Моголів в Індії, Мін у Китаї. Незважаючи на суттєві відмінності в організації політичної влади та культурно-конфесіональні особливості, усі вони були об'єктом інтересу з боку європейців, що зростав. Крім Османської імперії, яка здійснювала експансію до Європи, решта провідних держав Сходу певною мірою піддавалася спробам європейських колонізаторів закріпитися на нових територіях й отримати надприбутки від міжнародній торгівлі.

17.1. Зовнішня політика Османської імперії в XVI – першій половині XVII ст.

Якою була турецька експансія «золотого віку» султанів Селіма I та Сулеймана Пишного?

Після розгрому південнослов'янських держав і захоплення у 1453 р. Константинополя Османська імперія стала провідним актором міжнародних відносин у Південно-Східній Європі та Малій Азії. Але справжнього розквіту ця держава досягла у XVI ст. завдяки підкоренню нових територій, здебільшого на Близькому Сході й у Північній Африці (рис. 17.1; кольорове *фото 23*).

Рис. 17.1. Карта Османської імперії та васальних держав під час найбільшого розширення її території наприкінці XVI ст.

Воєнно-феодальний устрій держави передбачав захоплення та пограбування нових земель[1]. Тому постійна експансія й утримання під своїм контролем завойованих країн були основним завданням Османської імперії. Служба в армії надавала можливість швидкого збагачення за рахунок трофеїв й отримання нерухомого майна. Ось чому етнічні турки, які на початку XVI ст. становили лишу 1/5 населення імперії, майже не займалися землеробством, ремеслами, торгівлею і волили воювати та грабувати. Крім того, численна османська армія перетворилася на «плавильний котел» як модель і засіб швидкої ісламізації та потуречення підкореного християнського населення, адже, крім системи насильницького набору дітей в яничари (див. п. 13.6), існували ще добровільні іррегулярні загони башибузуків («шаленоголових») з немусульман. Вони не отримували за службу плату й жили виключно грабунками.

У своїх війнах турки вдало використовували згуртованість, умілу взаємодію різних родів військ, ефективність кращої в регіоні артилерії та значну чисельну перевагу[2]. Разом з тим їхнім завоюванням зазвичай передувала наполеглива робота послів, які водночас були й розвідниками. Наприклад, у 1516 р. всього за три тижні до вторгнення османів у Державу єгипетських мамлюків їхню столицю Каїр відвідало османське посольство. Воно відво-

1 Уявлення про масштаби пограбувань надає такий приклад: після захоплення у 1517 р. Єгипту османам знадобилося тисяча верблюдів для того, щоб вивезти лише золото і срібло. Для решти здобичі використали інші транспортні засоби.

2 Наприклад, у Чалдиранській битві (1514) проти іранських військ, турків було в п'ять разів більше. При цьому гармат в іранців не було взагалі. Не дивно, що останні програли, а турки тимчасово окупували іранську столицю Тебріз. У битві при Могачі (1526) проти угорців турків було у два рази більше, під час облоги австрійського Відня – у 7 разів, під час третьої облоги фортеці лицарів госпітальєрів на о. Родос (1522) – у 15 разів!

лікало увагу супротивників обговоренням можливості закупівлі цукру. А османо-угорській війні 1521–1526 рр., яка знищила Угорське королівство, передувало прибуття послів султана. Посли вимагали виплати данини, але їх звинуватили в шпигунстві, після чого одних втопили в Тисі, інших кинули за грати. Це й стало формальним приводом для початку чергової війни.

Справжнього розквіту Османська імперія досягла за часів султанів *Селіма I* (1512–1520) і *Сулеймана I* (1520–1566). Селім I розгромив війська Сефевідського Ірану, знищив Мамлюкський (Єгипетський) султанат, захопив Сирію, Палестину, Єгипет, Алжир, частину Аравії з ісламськими святинями у містах Мекка та Медина. Завоювання Селіма I майже вдвічі збільшили територію Османської імперії. Його син Сулейман I розгромив Угорське королівство, завоював Кіренаїку (північну Лівію), Месопотамію, північно-східну частину Малої Азії тощо. За активну законодавчу діяльність Сулеймана I співвітчизники називали Кануні (Законодавець), а європейці за успіхи у зовнішній політиці та розвитку культури – Пишний.

Селим I на прізвисько Явуз (з турецької – «Злий», «Лютий», «Грізний»), здавалося, був створений для війни та вбивств – чи то масових, чи то індивідуальних. У боротьбі за владу він воював проти батька, якого врешті-решт отруїв, знищив братів та племінників, а в подальшому однаково лякав бузувірськими розправами і своїх, і чужих. Так, наприклад, здобувши у 1516 р. свою головну перемогу над єгипетськими мамлюками в битві на рівнині Мардж Дабік, Селим I наступного року захопив Каїр, у якому знищив 50 тис. мирних мешканців. За його наказом було страчено 800 знатних єгипетських беїв, а останнього мамлюцького султана повісили на воротах Каїру.

На відміну від *Селима I*, який воював проти мусульманських країн, його син *Сулейман I Пишний* 10 із 13 війн провів у Європі. Тому його війни, особливо після розгрому в 1526 р. Угорського королівства, викликали в європейських державах велику тривогу. Це зруйнувало останні надії на загальноєвропейський хрестовий похід проти турків. У подальшому Сулейман I воював проти християнської Європи, спираючись на союз із християнською Францією.

Як вплинув на міжнародні відносини союз між Османською імперією та Францією і чи змінив він стан християнського населення під турецьким ярмом?

У 1528 р. французький король *Франциск I* та султан *Сулейман I* уклали союз проти іспанських і австрійських Габсбургів. Франциск I викликав ним обурення в християнській Європі, але пішов на цей крок вимушено, бо потрапив у полон під час війни з правителем Священної Римської імперії *Карлом V* (див. докладніше п. 20.2).

Раніше Сулейман I підбадьорював його в листі, у якому радив не втрачати надії на перемогу, не припиняти війни заради нових володінь, як це завжди

робили коронованні предки, бо «і вдень, і вночі наш кінь осідланий, і ми оперезані мечем». Однак у тому самому листі 1526 р. султан чітко дав зрозуміти, що в майбутньому союзі він вважатиме себе головним: «...Ви просили допомоги та допомоги для вашого звільнення. Усі ці ваші слова були викладені біля підніжжя мого престолу, який керує світом».

Франція отримала від Сулеймана I значну фінансову підтримку й надалі воювала проти християнських держав на турецькі гроші, а османи використовували французьку зброю для того, щоб полегшити собі завдання просування в Європі. Під час війн Франція й Османська імперія нерідко діяли разом. Ось чому в 1535 р. був підготовлений і пізніше ратифікований офіційний франко-османський договір. Він формально зберігався майже три століття і надавав французьким купцям значні пільги в міжнародній торгівлі. Такий договір між османами й Францією у християнських державах називали «святотатним» та «ганебним». Проте саме він став за змістом і формою зразком для наступних договорів, укладених Османською імперією з Англією, Нідерландами, Священною Римською імперією тощо.

Із 1534 р. Франція вже мала постійне дипломатичне представництво в Стамбулі[1]. Пізніше такі представництва відкрили інші європейські країни.

В Османській імперії XVI–XVII ст. за дипломатичні стосунки з іншими державами відповідав великий візир. Саме від нього залежало, який посол іноземної держави отримає дозвіл на аудієнцію із султаном у палаці Топкапи́, а який – ні. Найвідомішим дипломатом із великих візирів був *Ібрагім-паша* (1523–1536), якого за значний внесок у проведення успішної зовнішньої політики в Європі навіть називали Ібрагім Пишний.

Народжений у грецькій сім'ї Ібрагім-паша пізніше задля просування вгору кар'єрними сходами прийняв іслам. Він мав настільки велику владу, що викликав цим побоювання з боку інших царедворців і був убитий за наказом султана, якому порадила це зробити улюблена дружина Сулеймана I – *Хюррем* (рис. 17.3).

Хюррем (українка *Анастасія Лісовська*, яка ще в дитинстві потрапила в полон до кримських татар й опинилася в султанському гаремі) більш відома під ім'ям *Роксолана*. Вона була найвпливовішою жінкою «золотої доби» Османської імперії й давала Сулейману I поради стосовно політичних, зокрема зовнішньополітичних, питань. Через інтриги Хюррем султан стратив відомих

1 Першим постійним послом Французького королівства в Османській імперії у 1534–1537 рр. був *Жан де Ла Форе*. Він отримав від османського уряду привілеї для французьких купців, намагався організувати спільні військові дії проти Священної Римської імперії і підготував разом із великим візирем проєкт договору між двома державами (див. рис. 17.2). Французький король ставив Жану де Ла Форе завдання «попросити 1 мільйон у золоті та направити його (Сулеймана I) армію спочатку до Сицилії і Сардинії...». Про це йшлося у письмових інструкціях французького канцлера *Антуана Дюпра* (див. рис. 17.2).

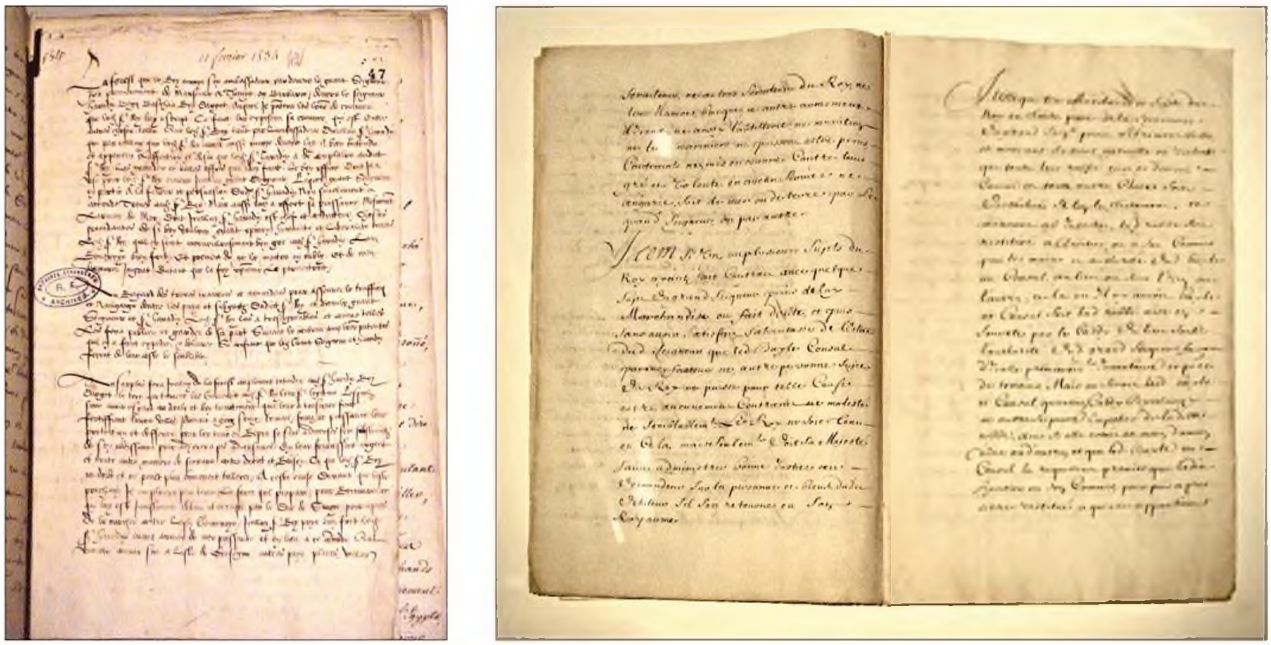

Рис. 17.2. Зліва – урядові військові інструкції французькому послу в Стамбулі 1535 р., справа – проєкт договору між Османською імперією та французьким королівством 1536 р.

Рис. 17.3. Сулейман I та його улюблена дружина Хюррем (Роксолана). Зображення XVI ст.

військових, придворних посадовців і навіть досить популярного в народі та армії шехзаде *Мустафу* – сина Сулеймана I від іншої дружини. «Роксоланою» Хюррем уперше назвали венеціанські посли, щоб наголосити її українське («руське» – від. італ. la Rosa) походження. Популяризував це прізвище для європейських читачів у книзі «Чотири листи про турецьке посольство» (1581)» посол Священної Римської імперії в Стамбулі фламандський дворянин *Ож'є Гіслен де Бусбек*. Він був в Османській імперії сім років і на відміну від свого попередника *Петра Мальвецці*, якого за наказом султана кинули за грати і

піддали тортурам, Бусбек у 1562 р. зміг підписати між двома імперіями договір про восьмирічне перемир'я, щоправда, на умовах виплати Габсбургами османам великої контрибуції.

Хоча приводом для укладання союзу Франції з Османською імперією був захист поневолених турками християн, насправді цей союз не полегшив положення останніх. Потуречення та ісламізація християнських народів були одними з головних особливостей османського уряду (Порти). Згідно з нормами османського законодавства православне населення імперії входило до складу неповноправної соціально-правової групи рум-міллет («ромейська нація»). Її представники сплачували значно більші податки, ніж мусульмани[1]. Найбільш ненависним був девшурме («податок кров'ю») – насильницький набір християнських дітей для підготовки до служби в корпусі яничар. Девшурме був одним з багатьох способів насильницької асиміляції та ісламізації християнських народів.

Християни Османської імперії майже не мали доступу до системи державного управління, їм заборонялося їздити верхи, носити зброю, вдягатися ошатніше за мусульман, споруджувати будинки, вищі за турецькі, тощо. Така відверта дискримінація[2] призвела до того, що частина християнського населення, передусім феодали й торговці Боснії і Герцеговини, заради кар'єрної мети або отримання більших прибутків були змушені прийняти іслам. Так, у XVI – першій половині XVII ст. серед 58 великих візирів, які безпосередньо керували дипломатичною службою імперії, лише 13 були етнічними турками. Решта – серби, албанці, хорвати, греки, угорці, черкеси, грузини тощо.

Якими були причини ослаблення Османської імперії в останній третині XVI – першій половині XVII ст.?

Після смерті у 1566 р. Сулеймана I Пишного розпочався період поступового занепаду Османської імперії, викликаного як зовнішніми, так і внутрішніми факторами. Серед причин цього ослаблення головними були такі:

1. Завершення територіального розширення Османської імперії призводило до занепаду її військово-феодальної (тимарної)[3] системи, заснованої на завоюваннях й пограбуваннях нових земель.

---

1 Серед них – поземельний натуральний йошур феодалам (до третини врожаю), поземельний натуральний харадж державі, грошова джизья тощо.

2 Піддавалися переслідуванням також мусульмани-шиїти. Так, султан *Селім I* у 1513 р. знищив у Малій Азії 50 тис. шиїтів у віці від 7 до 70 років. Щоб принизити шаха сусідньої шиїтської держави Сефевідів, у палаці султана тримали свиню, яка мала кличку на ім'я шаха. Останній зробив те саме, щоб продемонструвати ставлення до сунітів.

3 Тимар – умовне феодальне земельне володіння (лен) з прибутком до 20 тис. акче (срібних монет).

2. Великі географічні відкриття європейців та прокладені ними нові шляхи міжнародної торгівлі підірвали транзитну роль Османській імперії в торгівлі Європи зі Сходом, що принаймні вдвічі скоротило надходження до державного бюджету.
3. Укладені Портою торгові договори («капітуляції») з європейськими країнами надавали останнім привілеї та пільги[1], а це розоряло торгівлю в самій Османській імперії та поглиблювало її економічну кризу.
4. Світова «революція цін» викликала небачену інфляцію, падіння реальних доходів турецьких феодалів, які постійно збільшували податки (у 3–5, а з християнського населення – навіть у 10–12 разів більше). Така політика призводила до розорення багатьох господарств.
5. Незважаючи на окремі воєнні успіхи (наприклад, перемогу над Сефевідами в ірано-турецькій війні 1578–1590 рр. і захоплення Закавказзя), у цілому дедалі частіше османи зазнавали поразки (зокрема, від тих самих іранців, українських козаків, Москви тощо). Особливо болісним був розгром османського флоту в грецькій затоці Лепанто (1571) об'єднаною ескадрою Священної ліги (Іспанія, Венеція, Генуя та ін.)[2]. Це кидало виклик морській могутності турків у Середземномор'ї, але незабаром вони побудували новий флот[3].
6. Дуже негативний вплив на розвиток держави і прийняття її посадовцями стратегічних рішень мала шалена корупція, яка виявлялася й під час укладання міжнародних угод[4].
7. В умовах абсолютної влади султана велике значення мав суб'єктивний фактор. Проте вже наступники Сулеймана Пишного, його син *Селім II* (на прізвисько П'яниця) та онук *Мурад III,* страждали алкоголізмом, а хабарництво в часи їхнього правління стало нормою. У 1648 р. під час бунту яничар заколотники задушили султана *Ібрагіма I Делі*. З цього часу султани майже не займалися політичними справами, які вирішували виключно великі візири.

---

1 «Ахаднами», або «капитуляції» (від лат. caput – голова) – торговельні договори Порти, відомі з 1453 р., коли був укладений перший з них із Генуєю. Попри це вважається, що зразком для наступних договорів є угода з Францією від 1536 р. (див. вище). Угода дозволила Франції монополізувати всю торгівлю Османської імперії з європейськими країнами. Пізніше протягом XVI–XVII ст. Порта підписала торгові «капітуляції» з Англією, Нідерландами, Священною Римською імперією.

2 Під час битви в затоці Лепанто турки втратили більше 200 галер, союзники – 12 чи 15.

3 Союзники не дозволили туркам вдертися в Італію і порушити стратегічну рівновагу в Середземномор'ї. Однак турки за договором 1573 р. змусили Венецію визнати їхню владу над Кіпром.

4 Хабарі отримували й великі візири, причому навіть у «золоту добу» Сулеймана Пишного. Наприклад, великий візир албанець *Дамат Лютфі-паша* у 1540 р. підписав з Венецією договір, за яким вона сплачувала 30 тис. золотих дукатів контрибуції. При цьому 10 тис. дукатів отримав сам великий візир.

8. Податкове, релігійне, національне гноблення спричинювало збройну визвольну боротьбу підкорених османами народів. Крім партизанського руху (*клефти* в Греції, *ускоки* та *гайдуки* в балканських слов'янських землях та Валахії), імперію стрясали потужні повстання, організатори яких зазвичай узгоджували через таємних послів свої дії з християнськими державами, що воювали проти турків.

Однією з найбільш вдалих операцій гайдуків було раптове захоплення ними у 1595 р. болгарського міста Софії. Серед збройних повстань особливо значного розмаху набуло Тирновське повстання 1598 р. в Болгарії. Йому передувала тривала дипломатична підготовка. Організатори повстання (князі і духовенство) надіслали своїх посланників до Венеції, Іспанії, Трансильванії, Папи Римського з метою спільних дій разом з антитурецькою коаліцією. Після вступу до Болгарії союзника Габсбургів – волоського господаря *Михая Хороброго* було здійснено спробу відродити болгарську державність. Тирновські повстанці навіть обрали свого царя (Шишмана III), але турки змогли придушити повстання.

Османська імперія дедалі більше відставала від Європи за рівнем свого економічного та воєнно-технічного розвитку. Проте загальноєвропейська Тридцятилітня війна (1618–1648), що не мала до цього аналогів в історії Старого континенту, стабілізувала відносини Порти з її традиційними ворогами на Заході і певною мірою відстрочила й уповільнила втрату османського впливу в регіоні.

17.2. Війни та дипломатія імперії Сефевідів

Якими були міжнародні наслідки створення імперії Сефевідів?

На початку XVI ст. в Ірані і на сусідніх територіях існувало кілька феодальних володінь, які ворогували між собою. Їхні правителі мріяли про владу над регіоном. У боротьбі між ними переміг шейх *Ісмаїл Сефеві* (рис. 17.4), який оголосив себе шахиншахом[1] Ірану (1501–1524). Він заснував імперію Сефевідів (1502–1736), яка в часи найбільшої могутності охоплювала сучасний Іран, Азербайджан, частину Афганістану, Пакистану тощо (кольорове *фото 23*).

Ісмаїл Сефеві народився у Південному Азербайджані. Він був сином еміра і керівника аскетичного шиїтського духовного ордена «Сефевіє», який сам очолив у 14-річному віці. Війнам за підкорення територій передувала добре організована шиїтська пропаганда, а за мирними проповідниками йшли безжальні войовничі тюркські воїни-кизилбаші.

1 Шахиншах (шаханшах) у перекладі з перської – «цар царів». Відповідає титулу «імператор».

Рис. 17.4. Зліва – мініатюра XVI ст., що зображує битву між іранцями та турками-османами при Чалдирані у 1514 р., справа – портрет шаха Ісмаїла I пензля Кристофано дель Альтіссімо (XVI ст.)

Назва союзу племен, військового братства, а пізніше регулярної кінноти «кизилбаші» («червоноголові») походить від червоного тюрбану, який був головною особливістю їхнього одягу. Кизилбаші носили довгі вуса, голили бороди та голови, залишаючи довгий (до двох футів) чуб. Кизилбаші вірили, що, чим довше чуб, тим легше з його допомогою після смерті потрапити на небо.

Релігійні фанатики, кизилбаші жахали своїми бузувірствами. Наприклад, під час захоплення азербайджанського Баку та деяких інших міст вони будували башти й мінарети з відрубаних голів місцевих жителів, а в подальшому навіть демонстративно з'їдали живцем засмажених воїнів ворожих їм еміратів. Така шалена жорстокість та бойові якості кизилбашів допомогали їм подолати опір сусідніх сунітських державних утворень. Саме азербайджанські кочівники кизилбаші стали панівною верствою в державі і головною ударною силою сефевідської кінноти.

Центром новоутвореної імперії Сефевідів був шиїтський Південний Азербайджан. Насильницьке підкорення Ісмаїлом Сефеві народів та держав, які сповідували іслам сунітського напряму, створило додаткову напруженість

між шиїтами та сунітами в усьому регіоні. Релігійні протиріччя між представниками двох головних гілок ісламу поєднувалися з геополітичними та торговими, оскільки держава Сефевідів контролювала найважливіші шляхи міжнародної торгівлі.

Про різке зростання релігійної напруженості в міжнародних відносинах доби правління Ісмаїла Сефеві свідчать його відносини з такими самими нащадками Чингісхана – узбецькими сунітськими правителями великого Бухарського ханства Шейбанідами. Війни між ними у 1510–1528 рр. супроводжувалися постійними посольствами і дипломатичним листуванням, часто досить образливим для правителів обох держав. Послання рясніють суперечками на релігійні теми та наклепами.

Так, наприклад, після захоплення важливого міста Герат *Шейбані-хан* написав Ісмаїлу Сефеві: «Хто прийде до нас на зустріч і уклін, удостоїться високого положенням, а якщо не прийде, жалкуватиме». В іншому листі навмисно некрасивим почерком *Шейбані-хан* вимагав: «Ми маємо намір відвідати Мекку. Будь ласка, якщо в Іраку є зламаний міст, відремонтуйте його, оскільки... у нас немає бажання захопити розорений Ірак. Доти, доки не завоюємо Мекку та Медіну, не вважаємо себе переможцем». У відповідь розгніваний Ісмаїл Сефеві, який був поетом, відповів на зворотному боці послання коротким віршем. У ньому йшлося про те, що він чекає від Шейбані-хана покори, а якщо ні, «той, хто завоює навіть сто Мекк і Медін, не вважається переможцем».

В іншому посланні після чергових набігів узбеків на кордони його держави Ісмаїл Сефеві пише, натякаючи на шаленство того, хто віддав цей наказ: «Якщо він (Шейбані-хан) знає про набіги, то нехай він забороняє їх заради воцаріння дружби між нами». Шейбані-хан у відповідь відправив посла з листом, в якому вимагав від Ісмаїла Сефеві відремонтувати у своїй державі всі дороги для узбецьких паломників. Насправді це був натяк на бажання завоювати країну з розвиненою інфраструктурою. Тоді шах Ісмаїл відправив посла, який повинен був сказати: «Дякуємо, що попередили, ми підготували до зустрічі з узбеками і дороги, і військо». Посла за наказом Шейбані-хана заарештували, а бухарський хан вимагав у черговому дипломатичному посланні, щоб шах Ісмаїл відмовився від «огидної шиїтської єресі» і припинив поводитися з сунітами, «як це роблять з невірними».

Головним змістом зовнішньої політики Сефевідів у XVI – першій половині XVII ст. були:

- чотири війни проти Османської імперії (1514–1639) і боротьба між ними за Курдистан, Месопотамію, Закавказзя тощо;
- конфлікти (з 1595 р.) і союзи з Імперією Великих Моголів за Афганістан;
- війни в союзі з англійцями проти португальських колонізаторів (1507–1622).

Васалом португальців була держава Ормуз у Перській затоці, яка контролювала морські шляхи міжнародної торгівлі між Індією та Єгиптом. У 1507–1521 рр. португальці захопили Ормузьку державу, а також Бахрейн і поставили цей торговий шлях під свій контроль. Іран зміг ефективно протидіяти цьому лише в союзі з англійцями: протягом чергової війни 1602–1623 рр. Сефевіди за допомогою англійського флоту захопили Бахрейн, Ормуз і відновили свій вплив у Перській затоці. Ця перемога сталася вже за правління могутнього шаха Аббаса I, який наполегливо шукав союзників в Європі.

Чому шах Аббас I вважається великим завойовником і дипломатом?

За правління шаха Аббаса I (1587–1629) Сефевідський Іран подолав тимчасові міжусобиці та досяг небаченої могутності. Енергійний, деспотичний, войовничий шах створив боєздатну професійну армію, ефективний державний апарат, зокрема посилив дипломатичну службу, і поширив свою владу від афганського Кандагару на сході до р. Тигр на заході. Він переніс столицю до міста Ісфаган (сучасний Тегеран) і створив постійну державну раду («меджліс»), яка допомагала йому в централізації держави та розробленні стратегій зовнішньої політики.

Для підтримки з боку європейських держав у війнах зі своїм традиційним ворогом – Османською імперією Аббас I неодноразово відправляв на Захід свої посольства. Зокрема, двічі (у 1599–1602 та 1609–1615 рр.) такі посольства відвідали правителів одразу кількох країн.

Перше з цих двох європейських посольств очолював дипломат Гусейналібей Баят (рис. 17.5). Воно вирушило до Європи через Астрахань та Москву. Аббас I сподівався на союз із традиційними ворогами османів – Венецією, Іспанією, Річчю Посполитою, Священною Римською імперією. Проте повністю ці надії втілити не вдалося. Влада Венеції не дозволила Баяту в'їхати до міста, мотивуючи це тим, що до них прибуло османське посольство. Тому пізніше, у 1603 р. Республіку Св. Марка відвідало окреме іранське посольство. У цілому ж про труднощі двосторонніх відносин між Венецією та Сефевідами свідчить те, що шах Аббас I відправив до Венеції вісім дипломатичних та торгових місій, тоді як венеціанці – жодної.

Не досить вдалою була й поїздка до Іспанії: хоча іспанці погодилися на союз, муллу посольства зарізали злочинці, а три з чотирьох секретарів іранського посольства відмовилися повертатися на батьківщину й прийняли християнство. Один з них Орудж-бек (після хрещення – Дон Жуан Перський) написав незабаром книгу «Історія Дон Жуана Перського», в якій розповідав про колишню батьківщину.

Друге посольство Аббаса I до країн Європи (Польщі, Священної Римської імперії, Папи Римського, Іспанії, Англії тощо) очолив англійський авантюрист і торговець Роберт Ширлі. Саме він дуже допоміг Аббасу I в модернізації

Рис. 17.5. Зліва – керівник посольства Аббаса I до Європи Гусейналі-бей Баят, справа – герб імперії Сефевідів

іранської армії, яка зрівнялася за бойовими якостями та організацією з османською, проти якої воювала.

Під впливом Роберта Ширлі у 1616 р. Англійська Ост-Індська компанія підписала першу торговельну угоду із Сефевідами, отримавши торгові привілеї, зокрема право на транзит шовку до Європи, а в 1627 р. англійський двір призначив до них свого першого посла. Цим першим послом Англії в Ірані був дипломат і розвідник *Додмор Коттон*. Проте посольство виявилося невдалим: на шляху до Ірану через передозування опіумом покінчив життя самогубством іранський посол Накд Алі Бег, який повертався додому разом із Коттоном, а сам Коттон після несподіванно байдужого прийому з боку Аббаса I раптово помер (офіційно – від дизентерії).

Технічна й організаційна допомога з боку європейців дозволила Аббасу I взяти реванш за поразки Ірану у війнах з османами в XVI ст. й захоплення ними Закавказзя, Курдистану, Луристану. Військова реформа змінила принцип комплектування та склад сефевідської армії: якщо раніше її основою була кіннота кизилбашів, то тепер війська поповнювалися на основі рекрутського набору. Грізними ворогами турецьких яничар стали сефевідські гулями. Вони, подібно до яничар, були набрані з християнських хлопчиків, яких ще в дитинстві відібрали в родичів і виховали в дусі відданості ісламу, щоправда, його шиїтського різновиду. Гарно озброєні вогнепальною зброєю, підготовлені європейцями, передусім англійцями, ці нові шахські війська здобули перемоги в черговій турецько-іранській війні 1603–1618 рр.

Разом з військами Аббаса I перемагали османів його дипломати. Особливо успішним для імперії Сефевідів були результати проміжного Стамбульського мирного договору 1612 р. – першого в історії Османської імперії, за яким вона погодилася на втрату територій. Іран повертав собі більшу частину За-

кавказзя, а в 1618 р. за результатами Серавського миру встановив контроль над Грузією. Турки сплачували іранцям щорічну данину – 200 тюків шовку[1]. Тривалий (84 роки) мирний період у відносинах між Османською імперією і Сефевідами встановився лише у 1639 р.

Набагато більш стабільними були відносини Сефевідів із державами Індії та найбільшою з них – Імперією Великих Моголів (див. докладніше наступний підрозділ). Дві великі імперії підтримували активні дипломатичні та торговельні відносини. Відносини тимчасово загострилися за Аббаса I, який на тривалий час захопив важливе афганське місто Кандагар і східний Афганістан. Але навіть Аббас I як гарний дипломат чудово розумів, що Іран не може дозволити собі війну на два фронти проти могутніх сунітських держав. Тому він і його нащадки намагалися вирішувати протиріччя переважно мирними засобами.

Символом цих відносин є багаті подарунки від Аббаса I Великим Моголам, зокрема один із найвідоміших дорогоцінних каменів в історії – «Рубін Тимура» (понад 350 каратів). Свого часу його захопив Тимур під час розграбування Делі. Нащадки Тимура, зокрема Сефевіди, володіли рубіном, поки Аббас I не вирішив подарувати його на знак дружби правителю Великих Моголів Джахангіру (рис. 17.6). На Сході цей дорогоцінний камінь називали «Данина

Рис. 17.6. Зліва – зустріч правителя Імперії Великих Моголів Джахангіра та іранського шахиншаха Аббаса I. Монархи стоять на земній кулі – символічний образ володарів всього світу (зображення початку XVII ст.). Справа – сефевідський шахиншах Аббас II (1642–1667) під час зустрічі послів Імперії Великих Моголів (зображення XVIII ст.)

1 Воєнні та дипломатичні поразки османів у війнах проти Аббаса I були настільки приголомшливими, що візира Насух-пашу, який підписав Стамбульський мир, звинуватили в хабарництві, за наказом султана взяли штурмом його палац і стратили на очах дев'ятирічної дівчинки-дружини.

миру». Як і багато інших східних коштовностей, «Рубін Тимура» потрапив у британську королівську колекцію, де залишається й нині.

Стабільні стосунки з Великими Моголами були потрібні Сефевідам ще й тому, що Великі географічні відкриття європейців та їхні нові морські шляхи до Індії скорочували грошові надходження до скарбниці Ірану як транзитної держави. Держава Сефевідів неухильно втрачала свою посередницьку роль у міжнародній торгівлі Заходу зі Сходом.

17.3. Утворення та міжнародне становище Імперії Великих Моголів

Якими були міжнародні наслідки утворення в Індії Імперії Великих Моголів?

На початку XVI ст. в Північній Індії ще продовжував, а точніше завершував, своє існування колись могутній Делійський султанат. Він втратив протягом попереднього століття багато територій, що значно скоротило його фінансові та оборонні можливості. У султанаті тривала гостра боротьба за владу, уряд проводив жорстокі репресії проти непокірної знаті, а немусульманське населення страждало від утисків з боку панівної мусульманської політичної верхівки. До того ж останній султан *Ібрахім-шах* з афганської династії Лоді встановив тотальну одноосібну тиранію, чим відштовхнув від себе головну соціальну опору – афганський військових командирів. Через скасування їхніх колишніх привілеїв спалахнула чергова фаза внутрішньополітичної боротьби, в яку погодився втрутитися кабульський правитель *Захір ад-дін Мухаммад Бабур*[1].

Оскільки *Бабур* (рис. 17.7) був нащадком Тимура і Чингісхана, усіх завойовників, на чолі яких він вдерся до Індії, тут називали «моголами» (перекручене від етноніму «монгол»). Відповідно, створена ним в індійських землях династія та держава отримала назву Імперія Великих Моголів (1526–1754)[2]. Ця держава виникла після того, як Бабур у 1526 р. переміг Ібрахім-шаха Лоді в битві на Паніпатському полі поблизу Делі.

Бабур у цій битві дуже ризикував, бо мав втричі меншу за чисельністю армію, ніж його ворог, але його значний досвід як полководця і вдале використання ним гармат проти слонів та кінноти делійців не залишили останнім шансів на успіх. Майже невразливі за поставленими в коло візками (вагенбургами) стрілки Бабура методично відстрілювали делійців, а сотні слонів Ібрахім-шаха так злякалися звуків гармат і рушниць, що побігли й потоптали

1 Бабур у перекладі з перської – «тигр», з арабської – «лев».

2 Самі Моголи називали свою державу Імперією Тимуридів.

Рис. 17.7. Зліва – зображення воїнів Бабура, двоє з яких з рушницями, справа – Бабур (фрагмент мініатюри початку XVII ст.)

своїх солдатів. Бабур перейшов у наступ і здобув перемогу. У битві загинули Ібрахім-шах та понад 15 тис. його солдатів.

Бабур у своїй автобіографії «Бабур-наме» перебільшує кількість втрат делійців: «Заклик до бою пролунав, коли сонце піднялося на висоту списа... Опівдні вороги були переможені і пригнічені, а друзі раділи і раділи. Великий Господь, за своєю милістю і благоволенням, зробив легким для нас це важке діло: таке численне військо він до півдня зрівняв із землею. ...В одному лише місці було вбито п'ять чи шість тисяч чоловік: кількість загиблих в інших місцях ми приблизно визначили в п'ятнадцять-шістнадцять тисяч. Потім, коли ми прибули в Агру, із розповідей жителів Хіндустану стало відомо, що в цій битві було вбито сорок-п'ятдесят тисяч чоловік».

Одразу після переможної атаки Бабур наказав обезголовити тисячі полонених. Щоб зберегти життя, дружина одного з убитих князів відкупилася великим (105 каратів) алмазом «Кохінур» (із перської – «гора світла»). Цей алмаз перші правителі Імперії Великих Моголів носили на своїх тюрбанах, у XVII ст. він прикрашав серед інших коштовностей найдорожчий у світі «Трон Павича» (за спинкою до нього були прикріплені два хвости павича із золота з рубінами і алмазами – звідси назва). Після британського завоювання Індії «Кохінур» серед інших скарбів перевезли до Англії. Там він став найбільшим діамантом у королівській британській короні.

Перемога в Паніпатській битві дозволила Бабуру захопити Північну Індію і проголосити себе «падишахом» («господарем над царями»). Столицею створеної ним Імперії Великих Моголів Бабур зробив Агру. Жорстокий полководець, нещадний правитель і обдарований поет Бабур залишив після себе державу, яка охоплювала Північну і Північно-Західну Індію, у тому числі частину території сучасного Пакистану та Афганістану. Його нащадки захопили майже всі індійські території на південь, північ і схід (рис. 17.8).

Якими були напрями зовнішньої політики Імперії Великих Моголів?

Після смерті Бабура створена ним держава на чверть століття опинилася в стані громадянських та зовнішніх війн, але спадщина Бабура не загинула: завдяки військовим перемогам та вмілій дипломатії держава подолала кризу. Найвищого розквіту Імперія Великих Моголів досягла за правління онука Бабура – *Акбара I Великого* (1556–1605). Отримавши в спадок долину Гангу, Афганістан, Пенджаб Акбар завоював нові території, зокрема султанати на сході (у Бенгалії та Афганістані), на півночі (у Кашмірі), на заході (у Гуджараті) тощо. Підкорення Гуджаратського султанату сприяло збільшенню обсягів міжнародної торгівлі Великих Моголів.

Для підкорення цих земель Акбар створив найбільш боєздатну армію в регіоні й активно запрошував на свою службу васальних раджуптських князів.

Талановитий полководець і дипломат він, як це не дивно, залишився неписьменним, проте з метою зміцнення своєї влади серед різних народів і верств населення почав проводити політику віротерпимості – раніше ніж це сталося в Європі.

Рис. 17.8. Територія Імперії Великих Моголів

Було заборонено переслідування за релігійною ознакою, скасовано джизью (особливий подушний податок, який сплачувало немусульманське населення). Індуси, яких змусили прийняти іслам, вільно поверталися до віри батьків. А в 1580-ті роки Акбар I почав створювати нову синтетичну релігію – «Божественну віру» (дін-і-ілахі). Вона поєднувала етичні принципи ісламу, індуїзму, християнства, зороастризму тощо. Проте мусульманські богослови ставилися до релігійної політики Акбара вороже, після його смерті релігійна реформа була згорнута. Її реальним практичним результатом стала поява впливової релігійної секти сикхів (у перекладі з хінді сикхи – «учні»). Ця секта поступово перетворилася на багатомільйонну етноконфесійну спільноту. Сикхи проповідували рівність усіх людей, виступали проти кастового устрою й вороже ставилися до влади в Імперії Великих Моголів.

Максимального розширення своєї території Імперія Великих Моголів досягла за правління онука Акбара *Шах-Джахана* (1628–1657). Перебуваючи, як і його батько, у значній алкогольній і наркотичній залежності[1], Шах-Джахан (у перекладі «правитель світу») завоював майже всю Південну Індію, а на заході просунулися навіть до територій сучасного Таджикистану.

Зовнішня політика Великих Моголів поєднувала збройну експансію та майстерну дипломатію. Крім невеликих, але численних мусульманських та індуїстських султанатів і князівств, могольські падишахи воювали та мирно взаємодіяли з головними зовнішньополітичними гравцями того часу в регіоні – із Сефевідським Іраном (див. попередній підрозділ) та португальцями.

Як європейці взаємодіяли з індійськими державами?

Для португальців Індія була метою їхніх морських експедицій ще з кінця XV ст. Відкриття Васко да Гамою у 1498 р. морського шляху до Індії дозволило португальцям розпочати колонізацію її узбережжя й монополізувати торгівлю прянощами. Але захоплювали португальці не територію могутньої Імперії Великих Моголів, а порти невеликих південноіндійських князівств.

У місті Калікут на Малабарському узбережжі Васко да Гама відкрив першу торговельну факторію. Через конфлікт із місцевим раджею і торговими конкурентами-арабами він був змушений тимчасово залишити Індію. Проте жага прибутків від торгівлі з «країною прянощів» щороку штовхала португальців на нові експедиції. В Індії вони здійснювали політику «точкової колонізації» замість суцільного завоювання нових земель. Португальці розправлялися не тільки з торговими конкурентами – арабами, а й з індійцями, використовуючи взаємну ворожнечу різних племен.

---

1 Син Акбара I падишах-завойовник *Джахангір* (1605–1627) вважається найбільш алкогольно- та наркозалежним з усіх правителів Імперії Великих Моголів. Він воював по всьому периметру імперських кордонів, майже завжди перемагав, але втратив у війні проти Ірану важливе афганське місто Кандагар.

Місцевих мешканців колонізатори залякували кривавими розправами. Наприклад, під час своєї другої експедиції у 1502–1504 рр. Васко да Гама обстрілював міста з гармат усіх своїх 20 кораблів, живцем спалював індуїстських та мусульманських паломників, використовував живих полонених як мішень, відрубував їм голови, руки, вуха. На індійців наводили жах й уявлення португальців про дипломатію: одного разу за наказом Васко да Гами послам калікутського раджі відрубали носи і вуха, пришили замість них собачі, після чого повернули правителю.

Протягом 1505–1510 рр. португальці створили опорні бази в Індії, захопили найбільш важливі опорні пункти і через них контролювали торговельні шляхи з Олександрії через Червоне море. Свій успіх вони закріпили розгромом єгипетсько-венеціанського флоту під Діу в 1509 р. У 1510 р. віцекороль Індії *Афонсу де Альбукерке* знищив усе населення індійського міста Гоа, зробив його своєю столицею і став засновником португальської колоніальної імперії в Ост-Індії. Ця імперія простягалася від Африки до китайського Макао. Через те що місто Гоа будували в португальському архітектурному стилі, європейці називали його «Лісабон Сходу» або «Місто церков» (їх у Гоа було більше тридцяти).

Португальці для Великих Моголів були конкурентами, які контролювали шляхи міжнародної торгівлі. У 1572 р. у двосторонніх відносинах відбулося дві важливі події: після завоювання в західній Індії султанату Гуджарат, що межував з володіннями португальців, Акбар I відправив до їхнього короля своє посольство й отримав португальський картаз (ліцензію) на плавання Перською затокою та Аравійським морем. Такий дозвіл потрібно було мати тоді навіть кораблям із паломниками. Картаз (дослівно з порт. «плакат») португальська колоніальна адміністрація видавала іноземним державам на умовах виплати їхнім купцями так званої «п'ятини» (20% вартості вантажу). Ця практика була запроваджена португальцями з метою збереження їхньої монопольної торгівлі прянощами в Індійському океані і діяла в 1502–1750 рр.

Через те що зовнішню торгівлю індійських держав десятиліттями контролювали португальці, Великі Моголи пішли на контакти з англійцями та голландцями. Англійська Ост-Індська компанія з дозволу могольської влади почала створювати свої факторії в Індії з 1612 року: спочатку після збройних сутичок із португальцями – у гуджаратському Сураті[1], пізніше – у Мадрасі, а до середини XVII ст. англійці в Індії мали вже 23 факторії. Голландська Ост-Індська компанія протягом 1630–1650-х років витіснила португальців з о. Цейлон[2] та придбала кілька факторій на узбережжі Південно-Західної Індії.

1 Це сталося після перемоги англійців над португальцями в морському бою біля узбережжя Сувалі. Сурат з 1615 р. отримав статус адміністративного центру Англійської Ост-Індської компанії.

2 У сучасній Шрі-Ланці ще зберігається етнічна група т. зв. бюргерів (з нідерл. «городян»). Це нащадки нідерландських, португальських та інших європейських колоністів (близько 35 тис. осіб).

Перемоги англійців та голландців над португальцями надихнули на війну проти останніх і Великих Моголів. За наказом Шах-Джахана його війська в 1632 р. після тримісячної облоги захопили в Бенгалії велике місто Хуглі. Цей порт був важливою торговою факторією португальців у Південно-Східній Індії. Майже всі португальці були знищені. Проте португальці, втративши монополію на торгівлю, ще тривалий час (до 1961 р.) зберігали контроль над деякими факторіями в Індії, зокрема над Гоа.

17.4. Імперія Мін у міждержавних відносинах у XVI – першої половини XVII ст.

Китайська імперія Мін (1368–1644) охоплювала східну частину території сучасного Китаю і з середини XV ст. здійснювала зовнішньополітичну стратегію самоізоляції. Хоча міжнародні відносини мінська влада намагалася звести до мінімуму, проте вони тривали. У XVI – першій половині XVII ст. Китай контактував насамперед з європейцями, корейцями, японцями, маньчжурами.

Як взаємодіяли європейці та мінський Китай?

Першими європейцями, які в 1516 р. намагалися закріпитися в Китаї, були португальці. До цього вони вже потіснили на міжнародних торгових шляхах китайських купців, захопивши місто Малакку (сучасна Малайзія). До цього Малакка була васалом Китаю. Перетворивши Малакку на центр своїх володінь у Південно-Східній Азії, португальці через порт Гуанчжоу хотіли налагодили торгівлю в Китаї.

Проте перша спроба встановити дипломатичні відносини між двома країнами виявилася невдалою. Коли в 1517 р. до мінського імператорського двору з листом від свого короля прибув португальський посол *Томе Піреш*, йому відмовили в аудієнції, заарештували й кинули за грати або стратили. Це було перше посольство європейської держави в Китай із середини XIV ст.

Після розгрому в 1521 р. португальських кораблів китайською імператорською ескадрою іноземці стали діяти більш обережно, підкуповуючи чиновників і правителів. Саме так поблизу узбережжя Південного Китаю португальці придбали в 1557 р. невеликий острів, на якому заснували порт Макао. Вони отримали право вести торгівлю з Китаєм за умови сплати данини до мінської скарбниці й вивозили переважно китайський шовк і фарфор.

Макао перетворився також і на центр християнізації Китаю. Проте на відміну від японців китайці дуже повільно й обмежено сприймали нову віру, а римські папи не поспішали відправити до мінських імператорів своїх легатів. У 1597 р. італійський місіонер-єзуїт *Маттео Річчі* заснував в Китаї першу християнську місію. Він подорожував багатьма провінціями імперії Мін і навіть відвідав імператорський палац.

Португальці отримали право вести посередницьку торгівлю між Китаєм та Японією. Після Іберійської унії 1580 р., коли Іспанія і Португалія об'єдналися, іспанці намагалися поширити свій вплив у Китаї. На початку XVII ст. це спробували зробити Англія і Голландія. У Китаї були дуже активні, створені ними для торгівлі з країнами Сходу комерційні установи – Англійська Ост-Індська компанія (1600) і Голландська Ост-Індська компанія (1602)[1]. У 1619 р. для успіху процесів колонізації Сходу ці компанії навіть уклали Лондонській договір про оборону.

Щоправда, суперництво в торгівлі прянощами між цими компаніями було настільки гострим, що в 1623 р. сталася сумнозвісна Амбонська різанина: на індонезійському острові Амбон голландці жорстоко катували й стратили десятьох співробітників Англійської Ост-Індської компанії, які організували разом із місцевими вождями заколот проти голландців. Ця подія викликала міжнародний скандал, судове слідство і так звану «війну памфлетів». До цього голландці робили звірства лише стосовно місцевого населення. Наприклад, у 1621 р. вони захопили індонезійський острів Банда, де за наказом губернатора Голландської Ост-Індської компанії *Яна Куна* здійснили масові страти тубільців. Масштаби звірств вразили навіть керівництво Ост-Індської компанії, яку очолювали люди дуже далекі від моралі.

Голландці, які підкорили собі Індонезію, тоді ж, у 1622 р., поставили під свій контроль острів Тайвань (Формозу)[2]. Проте права на постійну торгівлю в Китаї голландці не отримали[3]. Англійці змогли нав'язати мінському уряду торговий договір лише після того, як у 1637 р. піддали бомбардуванню Гуанчжоу.

Європейці намагалися застосовувати в Китаї ті самі технології колонізації, які використовували в інших регіонах світу. Наприклад, іспанці в другій половині XVI ст. захопили Філіппіни, які підтримували васальні відносини з імперією Мін. Філіппінами ці острови колонізатори назвали з 1543 р. на честь іспанського принца, майбутнього короля Філіппа II. Вони дуже швидко поширювали тут іспанську мову і католицизм. Іспанці спробували оволодіти Тайванем, але в 1642 р. вони були розгромлені голландцями.

У цілому мінський Китай досить обмежено взаємодіяв з європейцями. Для них були закриті всі порти країни, крім Гуанчжоу та Макао. Ці торговельні факторії знаходилися під певним контролем китайських чиновників, а материковий Китай не перетворився на колонію європейських держав.

---

1 Про величезні фінансові можливості цієї компанії свідчить те, що її стартовий капітал складав 6 млн 500 тис. золотих флоринів.

2 Португальці, які відкрили цей острів, назвали його Формоза (Чудовий).

3 Перше офіційне голландське посольство лише у 1656 р. отримало дозвіл на аудієнцію з китайським імператором, але своєї мети (торгових пільг) голландці не досягли.

Чому владу в Китаї захопила маньчжурська династія Цин?

Незважаючи на спроби династії Мін зберегти свою владу та кордони Китаю, у державі зростала внутрішня криза. Вона була пов'язана з економічними труднощами традиційного сільськогосподарського укладу, шаленими податками (більше половини врожаю), корупцією чиновництва, боротьбою при дворі впливових кланів євнухів тощо. Китай втрачав і міжнародний авторитет.

Суперечливим було навіть правління імператора *Ваньлі*[1] (1572–1620), за якого Китаю вдалося перемогти Японію в 1592–1598 рр. в Імджинській війні в Кореї (див. докладніше наступний підрозділ). Незважаючи на цю перемогу та успіхи міжнародної торгівлі, Ваньлі в останні 20 років свого майже півстолітнього правління повністю втратив інтерес до влади. Імовірно, він знаходився в стані важкої наркотичної залежності. Послам іноземних держав доводилося місяцями чекати на аудієнцію.

У цих умовах посилювалася небезпека з півночі. Китаю загрожували в XVI ст. – монголи, а з початку XVII ст. – маньчжури.

> Ще в першій половині XVI ст. тривали набіги монголів, які неодноразово перемагали китайців. У 1550 р. монголи *Алтан-хана* подолали Велику китайську стіну і навіть спалили передмістя Пекіна. За результатами чергової війни з ними в 1570–1571 рр. був укладений китайсько-монгольський договір. Він на тривалий час встановив кордон між Північно-Західним Китаєм і монголами (Туметським ханством) у Центральній Азії. За договором монголи отримали важливі торгові привілеї, тому міжнародна торгівля в цьому регіоні збагачувала їх, а не китайців.

Маньчжурами на початку XVII ст. почав офіційно називати племена чжурчженів їх об'єднувач хан *Нурхаці*. У 1616 р. він оголосив себе імператором створеної ним Манчжурської імперії («Цзінь», тобто «золота», з 1636 р. – «Цин», тобто «чиста»). Нурхаці заявив, що він – Син Неба, і вирішив підкорити Китай. Маньчжурська держава знаходилася на північно-східних кордонах імперії Мін (рис. 17.9). Ідеологічним обґрунтуванням цієї війни став маніфест «Сім великих образ». У ньому династію Мін звинувачували в знищенні батька та діда Нурхаці, підтримці ворожого Нурхаці клану, утиску маньчжурів тощо. Маньчжурська армія складалася із різних народів, зокрема з деяких монголів та навіть китайців, і мала офіційну назву «Восьмипрапорна».

Війна розпочалася в 1618 р. Хоча мінська армія в чотири рази перевищувала чисельність маньчжурських військ і використовувала артилерію, Нурхаці захопив Ляодунський півострів і розгромив китайців та їхніх союзників корейців на інших фронтах. Найприголомшливішою перемогою маньчжурів

---

1 Насправді «Ваньлі» («Десять тисяч років») – це девіз правління імператора Чжу Іцзюня, якого знають в історії міжнародних відносин саме за цим девізом.

Рис. 17.9. Імперія Цин та імперія Мін у 1636 р.

стало знищення у 1619 р. їх 20-тисячним військом 200-тисячної мінської армії в битві поблизу гори Сарху.

Війна затягувалася. Вона знекровила Китай. Померли Ваньлі і Нурхаці, а в китайських провінціях почався страшний голод та людожерство. Масове невдоволення політикою мінського уряду викликало у 1628 р. селянську війну, яку незабаром очолив *Лі Цзичен*, досвідчений солдат селянського походження. Цей гострий соціальний конфлікт відбувався в умовах продовження важкої війни з маньчжурами, яка супроводжувалася стихійними лихами – епідеміями, засухою, повенями, затопленням територій водами р. Хуанхе тощо. Надії багатьох китайців були пов'язані зі зміною влади. У цих умовах у 1643 р. *Лі Цзичен* оголосив себе імператором, захопив столицю Пекін і безглуздо образив командувача діючої на маньчжурському фронті китайської армії *У Саньгуя*, який майже був готовий визнати ватажка повстанців своїм монархом. Замість цього У Саньгуй визнав себе васалом маньчжурів і доєднався до колишніх запеклих ворогів. Їхня об'єднана армія розгромила Лі Цзичена, увійшла до Пекіна.

Рис. 17.10. Зліва – прапор імперії Цин, справа – цинський імператор Фулінь (зображення XVII ст.)

На уламках китайської державності маньчжурський імператор *Фулінь* у 1644 р. оголосив про створення імперії Цин (рис. 17.10). Вона проіснувала майже три століття (до 1912 р.). Переможці за кілька десятиліть подолали збройний опір китайських повстанців, захопили до 1659 р. весь материковий Китай і встановили в країні жорстокий терор[1]. За офіційними даними, у війнах у добу китайсько-маньчжурських війн загинуло близько 10% населення Китаю.[2]

17.5. Зовнішня політика і дипломатія Японії

Якими були основні напрями зовнішньої політики Японії в XVI – першій половині XVII ст.?

Зовнішня політика Японії в XVI – першій половині XVII ст. відображає такі великі періоди національної історії, коли фактична влада в країні знаходилася в руках сьогунів (воєнних диктаторів, голів урядів, що відображали перш за все інтереси самураїв – представників військового стану):

- доба Сенгоку (провінцій, що воювали) і об'єднання Японії (1467–1603);
- доба сьогунату Токугава (1603–1867), коли представники нової династії *Токугава* з 1639 р. більше ніж два століття дотримувалися політики «самозакриття» Японії.

1 Китайці досить болісно сприймали найпомітніший прояв національної дискримінації – обов'язкову зміну зачіски. Традиційно китайці не стригли волосся, зав'язуючи його у вузол. Тіло і волосся людини вважалися даром батьків, тому їх не можна було шкодити. За цинським едиктом 1645 р. китайцям наказувалося голити лоби і зачісувати в кіску волосся, що залишилося. Першими за два роки до едикту це зробили полководець-зрадник У Саньгуй та його солдати. Лише після цього маньчжури повірили в їхню лояльність. Усіх, хто відмовлявся обрізати волосся страчували.

2 До початку китайсько-маньчжурської війни в Китаї мешкало 100 млн осіб.

Тривалі міжусобні війни в 60–70-ті роки XV ст. і господарчий безлад Японії спричинили те, що на початку XVI ст. влада сьогунів династії Муроматі значно занепала. У 1573 р. владу сьогунів навіть тимчасово скасували. *Доба провінцій, що воювали* («сенгоку дзидай»), супроводжувалася значними демографічними та економічними втратами, кількість яких зростала ще й тому, що європейці в середині XVI ст. ознайомили японців із вогнепальною зброєю.

Для об'єднання Японії доклали потужні зусилля два безжалісні полководці, державні діячі та правителі другої половини XVI ст. – *Ода Нобунага* та *Тойотомі Хідейосі*. Як головнокомандувач і перший міністр у 1573–1582 рр. Ода Нобунага знищував цілі ворожі клани та їхні війська. Проте, оточений ворогами, він під час богослужіння був змушений зробити собі харакірі (ритуальне самогубство). Його наступником був виходець зі збіднілих селян *Тойотомі Хідейосі*. До 1590 року жахливими, як і його зовнішність, репресіями Хідейосі завершив процес об'єднання Японії. 200-тисячна, гарно озброєна армія Хідейосі не залишила шансів його ворогам на островах Хонсю, Кюсю, Сіккоку.

Після своїх найбільших воєнних успіхів об'єднувач Японії *Тойотомі Хідейосі* прийняв від імператора у 1587 р. титул дайдзьо-дайдзін (великий державний міністр). Саме Хідейосі мав усю повноту реальної влади й формував стратегію зовнішньої політики держави.

Основними напрямами зовнішньої політики Японії в XVI – першій половині XVII ст. були:

1) продовження підкорення айнських племен о. Хоккайдо;
2) війни проти Кореї та Китаю;
3) дипломатичні та торговельні контакти з європейцями.

Завоювання японцями айнів, які заселили острів Хоккайдо, тривало з кінця XV ст. Мужній опір айнів змушував завойовників використовувати всі засоби проти тих, кого вони зневажливо називали «едзо» (варвари). Оскільки через Хоккайдо проходив шлях прибуткової міжнародної торгівлі між Японією та Маньчжурією, війни проти військ центрального японського уряду та їхніх намісників вели в союзі з айнами й деякі місцеві японські колоністи-торговці. Уже підкорені айни неодноразово повставали протягом всього XVI – першої половини XVII ст.[1]

На відміну від у цілому успішного підкорення Хоккайдо *Імджинська війна* Японії проти Кореї та Китаю у 1592–1598 рр. виявилася провальною. До цього часу правитель Японії Тойотомі Хідейосі майже збожеволів від необмеже-

1 Острів Хоккайдо був в основному підкорений на початку XVII ст. японським даймьо («володарем провінції») *Мацумае Йосіхіро*. Він вдало поєднував у своїй політиці військові методи з активною колонізацією острова японцями і залученням айнів до союзів і спільної міжнародної торгівлі.

ної влади, навіть переконував себе й оточення в тому, що він – синтоїстський бог війни *Хатіман*. Хідейосі почав мріяти про панування над усім світом, а для початку вирішив завоювати Корею, Китай та Індію.

До цього його підштовхували радники і робили це з метою відправити якомога далі непокірних самураїв, які загрожували центральній владі. Майже 200-тисячна армія великим флотом була перекинута до Кореї. Проте Корея була формально васалом Китаю, і це вторгнення неминуче призвело б до зіткнення з імперією Мін. Тому розрахунок японців був на «блискавичну війну».

Спочатку японцям вдалося досягти швидких успіхів. Щоб залякати місцеве населення, японські війська знищили близько мільйона корейців, переважно мирних мешканців, а як трофеї завойовники відправляли до Японії в бочках із соляним розчином сотні тисяч відрізаних вух та носів убитих ворогів. Із них у Японії біля головних храмів були споруджені жахливі пам'ятники: у Кіото – Могила вух, в Окайамі – Могила носів. Сучасні японці не бажають знати про походження цих пам'ятників, але в наш час корейські туристи постійно їх відвідують.

Незважаючи на шалений терор загарбників, опір корейців зростав. Діяв активний партизанський рух. До Кореї вступили китайські війська, а талановитий корейський флотоводець *Лі Сунсін* знищив японський флот за допомогою броньованих кораблів (кобуксонів). Японські війська залишилися відрізаними від Японії. Проте Хідейосі вперто наполягав на продовженні війни. Тривалі трирічні переговори були зірвані після того, як китайські посли вирішили обдурити свого імператора, створивши сфальсифіковану ними «грамоту про капітуляцію Хідейосі» (насправді той погодився лише на поділ Кореї, династичний шлюб дочки мінського імператора з японським та поновлення міжнародної торгівлі в Кореї). Коли після цих дипломатичних хитрощів розгніваний Хідейосі почув від китайських послів, що йому пропонується визнати себе і японського імператора васалами китайського, він особисто відлупцював послів і наказав воювати далі. Але перемогти корейців та китайців було вже неможливо.

Імджинська війна Японії проти Кореї та Китаю припинилася у 1598 р. лише зі смертю Хідейосі. Японські війська втекли з Кореї, визнавши тим самим свою поразку. У 1607 р. Японія підписала мир із Кореєю, але японським посольствам протягом 300 років не дозволялося відвідувати корейську столицю Сеул. Війна посилила залежність Кореї від Китаю, який не нормалізував відносин з Японією.

Як японці взаємодіяли з європейцями та що зумовило «закриття» Японії?

Якщо з айнами, корейцями, китайцями Японія вела війни, її відносини з європейцями тривалий час залишалися мирними.

Ще в 1543 р. до Японії прибули португальці. Це був перший контакт японців з європейцями, яких у цій країні називали «південні варвари», оскільки прибули вони з півдня. Японці швидко навчилися в португальців використовувати мушкети (важкі рушниці). Правилам використання під час війн нової зброї допитливі японці навіть присвятили спеціальний трактат «Теппокі» («Записи про мушкет»). Усього за рік після першого знайомства з новою зброєю в Японії було налагоджено власне виробництво мушкетів[1]. Це посилило бойові можливості японських військ.

Крім португальців, до Японії прибували й інші європейці – іспанці, голландці, англійці. Їхні політичні, релігійні, торговельні протиріччя вплинули й на суперництво за вплив на японських правителів і місцевих мешканців[2].

Європейці взаємодіяли з Японією за двома головними напрямами – міжнародна торгівля та місіонерська діяльність з поширення християнства.

Міжнародна торгівля була переважно посередницькою. Португальські, іспанські та інші європейські купці привозили товари не лише з Європи, а й з країн Азії, насамперед із Китаю. З інтересами міжнародної торгівлі була тісно пов'язана й місіонерська діяльність, адже першими християнами Японії ставали саме торговці й деякі самураї. Християнізація японців відбувалася з 1549 р., коли до їхньої країни прибув *Франциск Ксав'єр* – один із засновників Товариства Ісуса (Ордена єзуїтів) (див. докладніше п. 20.3). Ксав'єр був першим місіонером в історії Ордена. До відвідування Японії він вже мав досвід християнізації населення інших країн Сходу.

Оскільки єзуїти спочатку не фінансувалися з Європи, вони фінансували себе самі через контроль над усією торгівлею з Японією та відсоток від торгових угод. Місіонери поширювали християнство через проповіді, диспути, бесіди з японцями, які дуже цікавилися технологіями та релігією іноземців. Проте буддисти ставилися до християнства вороже: були місіонери, які не лише оголошували буддизм ідолопоклонством, а й підбурювали японців до спалення буддійських храмів і зображень Будди. Ворожість посилювалася також у зв'язку з тим, що головне в поширювачів нової віри латинське слово «Deus» (Бог) звучало майже як японське словосполучення «Дай Усо» (велика брехня).

Попри це кількість християн постійно зростала й досягла наприкінці століття 300 тис. осіб. Наприклад, християнським було все японське населення до-

---

1 Запозичення японцями технології виготовлення мушкетів нагадує шпигунську історію. За легендою першим мушкет власного виробництва зумів виготовити коваль *Яїта Кімбей*. Для цього він видав дочку *Васаку* заміж за португальського моряка, а, коли японка через рік повернулася з чоловіком з Європи, вона вже знала секрет виготовлення мушкетів. Щоб залишитися вдома, Васака симулювала тяжку хворобу та смерть, а батько – її похорон. Після відплиття обдуреного чоловіка-португальця Васака назавжди залишилася на батьківщині та навчила батька мистецтву виготовлення ручної вогнепальної зброї.

2 Це суперництво відображено у відомому історичному романі Джеймса Клавелла «Сьогун», двічі екранізованому в 1980 та 2024 рр.

бре укріпленого портового міста Нагасакі, яке подарували єзуїтам. У 1582 р. японські християни навіть відправили перше посольство до Папи Римського.

Із 1587 р. Хідейосі почав переслідувати християн (рис. 17.11). Спочатку вигнали місіонерів-єзуїтів, зберігаючи за португальцями право займатися торгівлею. У тексті першого антихристиянського едикту стосовно європейців йшлося, що «будь-хто, хто прибуде з Індії та Китаю і не буде діяти проти синто і буддизму, може перебувати тут».

Новий правитель Японії *Токугава Ієясу*, який у 1603 р. збройним шляхом захопив владу і відновив сьогунат, спочатку навіть заборонив переслідування християн. Проте незабаром почалася друга, набагато більш жорстока хвиля репресій. Тисячі японських християн вбивали через розп'яття, повільні спалення, обезголовлення, ями зі зміями, розрізання бамбуковою пилкою, роздавлювання кінцівок тощо. Європейці, які бачили це, вважали такі тортури найстрашнішими в історії християнського мучеництва[1]. Це змусило європейців масово залишати Японію.

Останньою в цей період спробою встановити дипломатичні та торговельні контакти Японії з Європою була тривала семирічна (1613–1620) подорож

Рис. 17.11. Зліва – послання від 1588 р. віцекороля Португальської Індії Франціско да Гами до Хідейосі щодо едикту проти християн, справа – японський дипломат Хасекури Цуненага під час його перебування в Римі (портрет італійського художника Аркіта Річчі, 1615)

1 Однак у Японії століттями зберігалися традиції «таємного християнства». Так, одним із таємних знаків належності до християнства в самураїв була троянда в саду. Щоб викрити християн, сьогунат із 1629 р. виробив процедуру *е-фумі* («наступати на зображення»): усіх, кого підозрювали в таємному сповіданні християнства, змушували топтати зображення розп'яття з Ісусом Христом.

японського посольства, яке очолив самурай *Хасекура Цуненага* (рис. 17.11). Через Тихий океан, іспанські володіння в Америці та Атлантику японська делегація прибула до Мадрида та Риму. В Іспанії Хасекура Цуненага прийняв католицизм, Папа Павло V оголосив його римським громадянином і обіцяв допомогу в боротьбі проти переслідувачів японських християн. Проте саме ці переслідування стали приводом для того, щоб іспанський уряд відмовив японському послу в укладанні торгового договору. Наступне японське посольство буде відправлене до Європи майже через 270 років.

У 1639–1641 рр. завершився багатолітній період переходу країни до політики самоізоляції (сакоку)[1]. Головними причинами цього курсу були такі:

1) необхідність ідеологічного протистояння християнству;
2) зіткнення в Японії інтересів католицьких та протестантських країн, що могло втягнути японців у війни між ними;
3) внутрішня нестабільність у країні[2] та побоювання панівних кіл, що це може перетворити Японію на колонію європейців (як, наприклад, Філіппіни).

За законами сакоку японцям був заборонений виїзд за кордон, іноземцям – в'їзд до Японії. Країна, яка до цього підтримувала зовнішні зв'язки з шістнадцятьма державами, майже повністю закрилася для зовнішнього світу до середини XIX ст. Зберігалися досить обмежені дипломатичні та торговельні відносини Японії лише з Кореєю та Китаєм. Деякий час до Японії дозволялося прибувати тільки голландцям, бо вони не займалися проповідництвом і лише торгували.

Контрольні запитання

1. Якою була турецька експансія «золотого віку» султанів Селіма I та Сулеймана Пишного?
2. Як вплинув на міжнародні відносини союз між Османською імперією та Францією і чи змінив він стан християнського населення під турецьким ярмом?
3. Якими були причини ослаблення Османської імперії в останній третині XVI – першій половині XVII ст.?
4. Якими були міжнародні наслідки створення імперії Сефевідів?
5. Чому шах Аббас I вважається великим завойовником і дипломатом?
6. Якими були міжнародні наслідки утворення в Індії Імперії Великих Моголів?
7. Якими були напрями зовнішньої політики Імперії Великих Моголів?

---

1 Дослідники історії зовнішньої політики Японії традиційно пропонують дві дати початку періоду сакоку: або 1639 р., коли португальцям було остаточно заборонено прибувати до Японії, або 1641 р., коли голландський торговий пост в Хірадо був переміщений на острів Дедзіма в гавані Нагасакі.

2 У 1537–1538 рр. у князівстві Сімбара спалахнуло повстання японських селян-християн, яке було придушене з великими втратами з обох боків конфлікту.

8. Як європейці взаємодіяли з індійськими державами?
9. Як взаємодіяли європейці та мінський Китай?
10. Чому владу в Китаї захопила маньчжурська династія Цин?
11. Якими були періоди та основні напрями зовнішньої політики Японії в XVI – першій половині XVII ст.?
12. Як японці взаємодіяли з європейцями та що зумовило «закриття» Японії?

Список літератури

Д'ячков С. В. Історія середньовічного Сходу : підручник для студентів класичних університетів. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2022. 448 с.

Зінченко А. Історія дипломатії від давнини до початку нового часу : навч. посіб. Вінниця : Нова книга, 2002. 564 с.

Історія міжнародних відносин : підручник / Алєксєєнко І. В., Маргулов А. Х., Єремєєва І. А., Несправа М. В. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2020. 228 с.

Рубель В. А. Історія середньовічного Сходу. Київ : Либідь, 2002. 624 с.

Рубель В. А. Історія середньовічного Сходу : тематична хрестоматія. Київ : Либідь, 2000. 624 с. ; 2011. 792 с.

Beckwith C. I. Empires of the Silk Road: A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present. Princeton, New Jersey : Princeton University Press, 2011. 472 p.

Chandra S. History of Medieval India: 800–1700. Hyderabad : Orient BlackSwan : Orient Longman, 2007. 392 p.

Henshall K. A History of Japan: From Stone Age to Superpower. New York Palgrave Macmillan, 2012. 242 p.

Inalcik H. The Ottoman Empire: The Classical Age 1300–1600. London : Orion Publishing Group, 2000. 257 p.

Keevak M. Embassies to China: Diplomacy and Cultural Encounters Before the Opium Wars. New York : Palgrave Macmillan, 2017. 172 p.

Kinross L. Ottoman Centuries. New York : HarperCollins, 2002. 640 p.

Streusand D. E. Islamic Gunpowder Empires: Ottomans, Safavids, and Mughals. N. Y. : Perseus Books Group, 2010. 408 p.

Vogel E. F. China and Japan: Facing History. Cambridge ; London ; Harvard University Press, Belknap Press, 2019. 536 p.

Wills J. E. China and Maritime Europe, 1500–1800: Trade, Settlement, Diplomacy, and Missions. Cambridge ; New York : Cambridge University Press, 2011. 297 p.

РОЗДІЛ 18

Зовнішня політика держав Східної Європи в XVI – першій половині XVII ст.

18.1. Ключові протиріччя в Східній Європі в першій половині XVI ст.
18.2. Зовнішня політика Польщі і Литви до 1569 р. Організація їхньої дипломатичної служби
18.3. Утворення Речі Посполитої та її міждержавні відносини
18.4. Зовнішньополітична стратегія та дипломатична служба Московії в XVI – першій половині XVII ст.
18.5. Територіальна експансія Московської держави в XVI – першій половині XVII ст.

18.1. Ключові протиріччя в Східній Європі в першій половині XVI ст.

Які актори впливали на регіональну підсистему міжнародних відносин у Східній Європі наприкінці XV – у XVI ст.?

На зламі XV–XVI ст. у Східній Європі існувало кілька державних утворень, які вступали в союзи або воювали один з одним для захоплення нових територій чи встановлення відносного балансу сил. Ці утворення були різними за конфесійними ознаками, формами організації влади, ступенем державної самостійності, бо частина з них (наприклад, Тевтонський орден, Лівонський орден, Волоське князівство) була змушена перетворитися на васалів більш могутніх акторів (рис. 18.1). Боротьба за відновлення золотоординської, київоруської, візантійської спадщини, за контроль над логістичними маршрутами, морським узбережжям, новими угіддями, комерційними прибутками на торгових шляхах, релігійні сутички всередині й на кордонах держав формували основний зміст їхньої зовнішньої політики.

Політична карта і регіональна міжнародна арена складалася в цей період з таких держав:

- Польське королівство;
- Велике князівство Литовське;
- Московська держава;
- Казанське ханство;
- Астраханське ханство;

- Кримське ханство;
- Ногайська орда;
- Тевтонський орден;
- Лівонський орден;
- Молдавське князівство;
- Волоське князівство;
- Трансільванське князівство.

Якими були головні вузли протиріч у Східній Європі?

Стратегічна й економічна привабливість Балтії робила закономірними зіткнення навколо Лівонського ордену, який у XV ст. вже зазнав поразки у війнах проти Польщі та Литви. Особисті унії Польщі та Литви (Кревська з 1385 р. та Віленсько-Радомська з 1401 р.) не створили механізму федеративних стосунків, але в умовах посилення Московії та боротьби за Лівонію це ставало дедалі більш актуальним завданням дипломатії.

Османська експансія на Балканах поставила питання про схему відносин з християнськими дунайськими князівствами – Волощиною, Молдовою, Трансільванією (рис. 18.1). Війни проти османів, внутрішня боротьба бояр-

Рис. 18.1. Зліва – Східна і Південно-Східна Європа у 1500 р., справа – Дунайські князівства в XVI ст.

ських угруповань, стратегічно важливе розташування дунайських князівств між Польщею, Угорщиною, Османською імперією робили закономірним оформлення ними з турецькими султанами та угорськими королями системи васальних відносин за умови збереження власної державності. При цьому під час війн боярських угруповань проти князівської влади чи збройних зіткнень дунайських князівств сторони конфлікту запрошували на допомогу турків, татар, поляків, угорців.

> Показовою, наприклад, є політика Волоського князівства (частини майбутньої Румунії). Ця держава на зламі століть завдяки дипломатичним здібностям господаря (князя) *Раду IV Великого* (1467–1508), з одного боку, підтримувала мирні стосунки з Польщею, Угорщиною, Молдовою, а з іншого – не давала приводу туркам для вторгнень. Для цього Раду IV щорічно без затримок відвозив султану данину і кожного разу особисто приносив йому васальну присягу. Після смерті Раду IV в 1508 р. наступники намагалися здійснювати проугорську антиосманську політику. Це призвело до запеклих війн у Волощині, а в 1525 р. васальні відносини з османами були поновлені на наступні 90 років. Волоські контингенти воювали на боці османів, а Волощина дедалі більше втрачала ознаки автономії.

Після розпаду Золотої орди постордынські актори (Казанське ханство, Астраханське ханство, Кримське ханство, Ногайська орда) здійснювали переважно обмежений, локальний вплив на міждержавні відносини в регіоні. Їхні напади (наприклад, постійні походи кримських татар) і навіть захоплення десятків тисяч полонених, яких перетворювали на рабів, уже не загрожували фатальними наслідками для християнських держав, як це було в XIII ст. Разом з тим ці напади вимагали від держав-сусідів побудови зовнішньополітичних стратегій, які б послабили або взагалі унеможливили тиск на свої кордони й прикордонне населення. Остаточне знищення чи приєднання таких постордынських держав ставало потребою часу.

Досить складними були відносини між Кримським ханством та іншими міжнародними акторами, зокрема з єдиновірною Османською імперією. Утворення в 1441 р. під час міжусобиці в Золотій Орді самостійного Кримського ханства (самоназва – Кримський престол) затвердило владу місцевої династії Гіреїв. Ханство контролювало велику територію, що охоплювала Крим, степ Північного Причорномор'я та Приазов'я. Турецька експансія й захоплення османами генуезьких колоній у Криму змусила Кримський престол визнати в 1475 р. султанів як своїх духовних лідерів (халіфів). Це в подальшому надавало османам привід постійно посилювати свій тиск на Гіреїв, намагаючись домогтися від них васальної покори. Порта підозріло ставилася до того, що Кримський престол укладав міжнародні угоди та відправляв до інших країн своїх послів. Своєю чергою, Гіреї називали себе

єдиними законними правонаступниками Золотої Орди і вважали своїми васалами всі території, що входили раніше до її складу. Данину Кримському престолу сплачували, наприклад, Ногайська орда та Московська держава, а в різні періоди – Польща й Литва. Московські посли, навіть якщо вони рушили до Османської імперії, обов'язково відвідували на своєму шляху двір кримських ханів для вручення подарунків. Лише після цього посли отримували дозвіл на продовження дипломатичної подорожі.

Багатовекторність зовнішньої політики Гіреїв пояснювалася як міжнародними викликами, так і гострою боротьбою за владу всередині панівної династії.

Наприклад, досвідчений у міжнародних справах хан *Сахіб I Гірей* (1532–1551) був кинутий за грати своїм братом *Мехмедом I*, а сам після отримання влади відправив до в'язниці племінника – майбутнього хана *Девлета I Гірея*, змусивши його після звільнення шукати притулку в Османській імперії.

Вважаючи себе правонаступником Золотої орди, Сахіб I відправив у 1519 р. війська до Казанського ханства. Він намагався підкорити Казань своїй владі і зруйнувати васальні відносини казанців з Москвою. Однак у союзі з тією самою Москвою Сахіб I воював проти Литви в Стародубській (Литовсько-московській) війні 1534–1537 рр., кинувши свої війська на Київ. Коли він вирішив через чергове загострення казанського питання здійснити в 1541 р. похід проти Москви, його війська були відкинуті від Оки. Це дозволило росіянам побудували нову оборонну лінію набагато південніше від старої.

Підкорившись наказу султана Сулеймана Пишного, Сахіб I був змушений вирушити разом із турками в похід проти Молдавського князівства (1538). Крім кінноти, Сахіб I відправив до Молдавії новий піхотний корпус *капикулу*, створений за зразком турецьких яничарів. Однак Сулейман Пишний не дозволяв Сахібу I послаблювати васальну залежність від Порти: османи таємно підтримували всередині ханства всіх незадоволених зміцненням центральної ханської влади.

У розпал погіршення відносин з Османською Портою Сахіб I за її наказом був відсторонений від влади і вбитий заколотниками. Це сталося під час походу хана проти черкесів. Убивство безпосередньо організував ставленик османів новий хан *Девлет I Гірей* (1551–1577). Ця насильницька зміна влади ще більше загострила відносини Кримського престолу з Москвою. Війни проти росіян Девлет I Гірей вів через їхні зазіхання на золотоординську спадщину й заволодіння ними Казанським ханством.

18.2. Зовнішня політика Польщі і Литви до 1569 р. Організація їхньої дипломатичної служби

У чому полягали особливості зовнішньополітичного механізму Польського королівства в першій половині XVI ст.?

Розташована в Східній Європі, Польща була католицькою державою, але, перебуваючи в західному конфесійно-культурному просторі, вона для збереження своєї державності вела однаково запеклі війни по всьому периметру своїх кордонів. Серед її зовнішньополітичних завдань головними були: дотримання статус-кво у відносинах зі Священною Римською імперією і окремими її князівствами; стримування Московії; просування в Балтію; поглиблення інтеграції з Литвою; відсіч набігам кримських татар. Велике князівство Литовське з 1385 р. перебувало в особистій унії з Польщею, але мало свої державні установи, армію, здійснювало самостійну зовнішню політику. У Польщі та в Литві до 1572 р. правили представники династії Ягеллонів.

На зламі XV–XVI ст. у Польщі остаточно склалася політична система станово-представницької монархії, значно обмеженої двопалатним сеймом[1]. Верхня палата (сенат), в якій були представлені вищі сановники, великі магнати та клір, і нижня палата (посольська ізба), до якої потрапляла шляхта, постійно чинили тиск одна на одну й на короля. Серед державних справ, що підлягали схваленню з боку сенату та посольської ізби, були питання зовнішньої політики, зокрема оголошення війни, укладання миру, збір війська, його фінансування тощо. Сейм привласнив собі право, яке до XV ст. належало королю – скликати загальне польське і литовське шляхетське ополчення («посполите рушення»). Це важливе право сейму обмежувало використання «посполита рушення» поза межами Польщі та Литви. У цих умовах король не міг проводити загальну мобілізацію й розраховував лише на військо з найманців.

Сенат всіляко намагався посилити свою владу (*Мельницький привілей* 1501 р.), зокрема змусити короля обов'язково виконувати сенатські рішення. Це викликало протидію посольської ізби. За ініціативою шляхти в 1505 р. на сеймі в Радомі була прийнята постанова, що за традицією мала назву «конституція». Ця постанова стала завершальним етапом у створенні шляхетської республіки. *Радомська конституція*, яка починалася зі слів «Nihil novi» («жодних нововведень»), консервувала політичну систему з двопалатним сеймом і слабкою королівською владою. Королю заборонялося приймати нові закони («...у подальшому ані ми, ані наші наступники не прийматимемо жодних нових рішень без спільної згоди сенаторів та земельних депутатів...»). Шляхта перетворювалася на самостійну політичну силу, оскільки вона постійно збагачувалася шляхом посилення кріпацтва й збіль-

1 Він мав назву «вальний (тобто загальний) сейм».

шення обсягів постачання зі своїх фільварків сільськогосподарської продукції, насамперед зерна, на ринки Західної Європи.

Значний вплив на організацію польської дипломатичної служби мав керівник королівської канцелярії – *великий коронний канцлер*. Серед його численних повноважень – прийом послів, ведення переговорів, редагування міжнародних договорів, дипломатичне листування тощо.

Наприклад, з 1503 р. канцлером був досвідчений дипломат *Ян Ласький-Старший,* майбутній архієпископ Гнезненський. І на посаді канцлера, і в сані архієпископа він проводив активні міжнародні переговори. Ян Ласький послідовно обстоював інтереси Польського королівства навіть перед Римським Святим престолом, який не бажав посилення васальної залежності Тевтонського ордену від Польщі. Обрання на посаду канцлера духовної особи було відображенням загальноєвропейських тенденцій.

Церковний сан часто мав і заступник канцлера – *коронний підканцлер*. Він також брав активну участь у міжнародних переговорах і виконував функції посла. Так, під час дворічного перебування Яна Ласького на П'ятому Латеранському церковному соборі (1512–1517) значно зріс авторитет підканцлера *Петра Томицького*. Підканцлер із дипломатичною місією відвідав кілька країн, зокрема Угорщину, Волощину, Померанію, а пізніше був призначений папським нунцієм. Саме Петро Томицький підготував Краків-

Рис. 18.2. Зліва – Краківський мирний договір 1525 р., справа – великий князь литовський і король польський Сигізмунд I Старий на «Carta Marina» 1539 р. (гравірованому зображенні Європи шведського дипломата Олафа Магнуса)

ський мирний договір 1525 р., який офіційно завершив польсько-тевтонську війну 1519–1521 рр.

Війна стала продовженням польсько-тевтонської боротьби за Прусію. Польща з XV ст. намагалася утвердитися в прусських землях Тевтонського ордену. Цей орден ще в 1466 р. визнавав себе васалом Польщі. Щоб послабити свою васальну залежність від поляків, тевтонські лицарі обрали своїм магістром одного з німецьких імперських князів – маркграфа *Альбрехта Бранденбурзького*. Його територіальні претензії і намагання розірвати васальні відносини викликали польсько-тевтонську війну 1519–1521 рр. Рішення про початок війни було оголошене станово-представницькими установами – сеймом Польщі і ландтагом Пруссії.

Польща змогла здобути у війні перемогу. За Краківським мирним договором 1525 р. магістр Тевтонського ордена Альбрехт Бранденбурзький створив Прусське герцогство, васальне щодо Польщі. Серед тих, хто підписав цей договір (рис. 18.2) був Ян Ласький (старший). Прусське герцогство на відміну від Тевтонського ордену як церковної держави стало не лише секулярним (світським), а й протестантським. Саме тому значення Краківського договору в майбутньому по-різному оцінювали представники різних віросповідань.

У чому полягали особливості організації дипломатичної служби та напрямів зовнішньої політики Великого князівства Литовського в першій половині XVI ст.?

Механізм прийняття зовнішньополітичних рішень у Великому князівстві Литовському мав багато спільних рис з польським. Канцлер Литовської держави, як і польський канцлер, відповідав за дипломатичні стосунки, відправлення та прийом послів. У канцелярії князівства діловодство велося руською та латинською мовами. Тут виготовлялися різні дипломатичні документи для передачі їх литовським послам – «вірчі грамоти», «безпечні листи» (охоронні грамоти) тощо. Іноді, особливо в дипломатичних відносинах з Кримом, вдавалися до заручників, утримання яких гарантувало недоторканність посла краще, ніж «безпечні листи».

Канцлер був ключовою політичною фігурою в дорадчому державному органі князівства, який мав назву *пани́-рада.* Пани-рада схвалювала призначення князем послів, а гонців посольської служби призначала сама. Зазвичай послами обирали воєвод та представників шляхти з найближчого оточення князя. Їм надавалися чіткі політичні інструкції та гроші з державної скарбниці. Гроші входили й до т. зв. *упомінок* (різновид данини). Ці упоминики (15 тис. золотих щорічно) привозили до Криму литовські посли (данину до Османської імперії за домовленістю з Литвою привозили польські посли). Частину цієї суми можна було сплачувати тканинами.

Литовський сейм із кінця XV ст. скликався здебільшого з метою організації воєнної протидії зовнішнім акторам. На засіданнях литовського сейма обговорювалися питання щодо оголошення війн, підписання миру, фінансування воєнних кампаній. Обговорювалися на сеймах і питання стосовно дотримання польською стороною положень Кревської унії.

Крім Кримського ханства, іншим найнебезпечнішим супротивником Литви в першій половині XVI ст. була Московія. Головний вузол протиріч між Литовскою та Московської державами – це боротьба за київоруську спадщину. Кожна зі сторін оголошувала своє право вважатися правонаступницею Київської Русі. За підтримки Польщі Литва наприкінці XV – у першій половині XVI ст. п'ять разів воювала проти Московії, втратила значну частину своєї території на сході та північному сході, зокрема Чернігово-Сіверські землі, а Кримське ханство підтримувало різні сторони конфлікту[1].

Три з цих п'яти війн тривали в часи довгого правління великого литовського князя і польського короля *Сигізмунда I Старого* (1508–1548). Незважаючи на зміни литовсько-московського кордону на користь Московії, Сигізмунд I активно використовував дипломатію у своїй зовнішній політиці. Були укладені союзи з Францією, Османською імперією, сплата данини Кримському престолу забезпечила відносний спокій на півдні Великого князівства Литовського, а до Польщі була приєднана Мазовія.

Сигізмунд I досить вміло здійснював і шлюбну дипломатію. Він видав своїх дочок заміж за короля Угорщини, короля Швеції, курфюрста Бранденбурзького тощо, а свого сина *Сигізмунда II Августа* (1548–1572) двічі одружив з дочками імператора Священої Римської імперії *Фердинанда I Габсбурга*. Проте ці шлюби не виправдали надій Сигізмунда I на зближення з Габсбургами. Магнати і шляхта в Польщі та Литві в цілому критично ставилися до прогабсбурзької політики правителя[2]. Шляхта бачила в цьому союзі можливості для зміцнення центральної влади, а в умовах поширення в Польщі та Литві шляхетської Реформації – шанс для католицької церкви не дозволити за допомогою імператора-католика захоплення реформаторами церковного майна, скасування церковної десятини тощо.

---

1 Під час чергової литовсько-московської війни в 1521 р. кримські татари увійшли до Москви, але взяти Кремль не змогли і задовольнилися, крім великої кількості полонених, договором, за яким князь *Василій III* погодився сплачувати Криму данину. Проте стався дуже рідкісний для історії дипломатії випадок: договірна грамота була втрачена татарами (її відібрали на зворотному шляху московські воєводи). Цим скористався Василій III, щоб відмовитися дотримуватися умов угоди.

2 Навіть особисте життя Сигізмунда II Августа з габсбурзькими принцесами виявилося невдалим. Перша дружина *Єлизавета Габсбург* через вороже ставлення з боку придворних страждала нервовими нападами й померла у віці 19 років, а третя дружина – *Катерина Габсбург* під загрозою розлучення втекла від чоловіка в Австрію, незважаючи навіть на те що Папа Римський заборонив це розлучення.

Зовнішньополітична орієнтація Сигізмунда I на Священну Римську імперію сприяла приєднанню до володінь Габсбургів Силезії та Чехії (1526), але в майбутньому уряд імперії надавав дипломатичну підтримку Польщі та Литві в їх зіткненнях з Московською державою[1].

18.3. Утворення Речі Посполитої та її міждержавні відносини

Якими були причини та наслідки Люблінської унії 1569 р.?

У другій половині XVI ст. головним зовнішньополітичним завданням Польщі та Литви стало стримування експансії Московії до Балтії. Після значного територіального розширення внаслідок підкорення Казанського і Астраханського ханств, Ногайської орди (див. п. 18.5) московський цар *Іван IV Грозний* вирішив розширити територію держави й на заході – здобути для Московії вихід до Балтійського моря й контролювати шляхи міжнародної торгівлі. Для цього потрібно було захопити землі Лівонського ордену. Так Московія розпочала *Лівонську війну* (1558–1583).

> Приводом до війни став *Позвольський договір* 1557 р. Лівонського ордену з Польщею та Литвою. Цей договір, укладений за посередництвом Священної Римської імперії, створив антимосковський польсько-литовсько-лівонський воєнний союз. У Москві цей договір вважали порушенням попередніх російсько-лівонських домовленостей 1554 р., які забороняли Лівонії протягом 20 років вступати в союзи з Литвою та Польщею. Лівонія пішла на цей союз вимушено, оскільки до її кордонів вирушило 100-тисячне польсько-литовське військо. Іншим приводом до нападу московських військ стали звинувачення у невиплатах протягом 200 років *Юр'ївської данини* – зафіксованої в давніх договорах данини Пскову з боку єпископа міста Дерпт (Юр'їв).

Лівонська війна розпочалася у 1558 р. зі вторгнення в Балтію російських військ. Посли європейських країн, зокрема Литви, не змогли переконати царя припинити наступ. Тому війна пертворилася на широкий міжнародний конфлікт: проти Московії, крім Лівонського ордену, в різні роки воювали Литва, Польща, Данія, Швеція (останні дві на початковому етапі воєнних дій були союзниками Івана Грозного).

Участь Польщі і Литви в Лівонській війні мала такі наслідки для міжнародних відносин:

1. Московія зазнала поразки (1583), не отримала доступу до Балтійського моря та втратила частину своїх північно-західних земель.

---

1 Як зазначає відомий український славіст *В. І. Яровий*, через цю проавстрійську орієнтацію Польщі «замість чесько-уторського союзу , що існував з кінця XV ст., у центрі Європи утворився троїстий політичний блок під зверхністю Габсбургів».

2. Лівонську конфедерацію було ліквідовано (1561), а її територію захопили Швеція, Данія, Польсько-Литовська держава.
3. Польща та Литва уклали договір про об'єднання у федеративну державу – Річ Посполиту (кольорове *фото 24*)[1].

Головною зовнішньополітичною причиною утворення Речі Посполитої було об'єднання ресурсів Польщі та Литви для війни проти Московії. Важкі наслідки воєнних дій для Литви призвели до того, що частина її шляхти наполягала на союзі з Москвою. Однак більшість хотіла встановлення більш тісних федеративних відносин із Польщею. За цих обставин польський король *Сигізмунд II Август* (1548–1572) своїм універсалом 1569 року приєднав до Польщі українські землі (воєводства Київське, Подільське, Волинське, Підляське). Того самого 1569 р. на спільному польсько-литовському сеймі в Любліні було підписано акт унії (звідси назва документа – *Люблінська унія*).

На відміну від литовських магнатів литовська шляхта активно підтримувала ідею об'єднання заради розширення своїх політичних прав.

> Ідеологічно цю унію підготував польсько-український антипапський публіцист *Станіслав Оріховський-Роксолан*. У своїх полемічних творах, наприклад у праці «Квінконкс» (1564) він доводив, що в разі приєднання «нерівних» за своїм статусом підданних «невільного» Великого князівства Литовського до «вільного» Польського королівсьва вони отримують у ньому статус «справжньої людини» замість «тіні людини» у Литві. Як ідеолог «золотих шляхетських вольностей», він вважав устрій Польського королівства справедливим, оскільки «король обирається для держави, а не держава існує для короля», а «керувати державою – праця не для однієї людини». Тим самим Оріховський-Роксолан обґрунтовував право шляхти, до якої сам належав, обмежувати владу монарха. Оріховський-Роксолан був послідовним прихильником тези про єдиний «європейський дім», народам і правителям якого необхідно організувати спільний хрестовий похід проти Османської імперії.

Згідно з актом Люблінської унії (рис. 18.3) Річ Посполиту очолював єдиний монарх. Він одночасно був королем Польщі і великим князем Литви. Королівство і велике князівство за ст. 2 Акту «є вже одним нероздільним і невіддільним тілом», «однією спільною республікою, яка з'єдналася і злилася в один народ з двох держав і двох народів». Хоча Польща і Литва зберігали власні війська, адміністрацію, фінансову систему, судовий устрій, проте до спільних функцій Речі Посполитої належало здійснення зовнішньої політики. Як було зазначено в ст. 10, «ніякі союзи, трактати та мирні умови не повинні надалі відбуватися й укладатися з іншими народами і ніякі посольства не повинні бути надіслані у важливі справи в чужі країни без загального відома та поради обох народів».

---

1 «Rzeczpospolita» з польської перекладається як «суспільна справа, республіка».

Рис. 18.3. Акт Люблінської унії про створення Речі Посполитої (1569)

На міжнародній арені новостворена держава намагалася виступати як єдиний впливовий актор з великою територією (більше Франції та Англії разом узятих). Спільним був і сейм, який значною мірою впливав на прийняття зовнішньополітичних рішень. Однак насправді дипломатична служба Речі Посполитої виявилася децентралізованою, а Велике князівство Литовське нерідко відправляло власні посольства, особливо до Москви.

Формально керівництво дипломатичною діяльністю Речі Посполитої здійснював єдиний монарх, а фактично – канцлер. Очолювана ним державна канцелярія у складі підканцлера, секретарів, писарів, перекладачів готувала дипломатичні документи і міжнародні договори, які канцлер скріплював своєю печаткою. Канцлер та його канцелярія готували посольства для відправлення за кордон, інструкції та вірчі грамоти, знайомилися з посольськими звітами, зберігали дипломатичні документи в державному архіві[1]. Співробітники цієї канцелярії брали участь у посольствах Речі Посполитої. Традиційно послами призначали представників шляхти та магнатів[2]. Послів іноземних держав приймали монарх або канцлер разом із сенаторами.

1 Дипломатичне листування та інші міжнародні акти зберігалися в спеціальній *«Коронній метриці»* – книзі реєстрації нормативних документів, виданих у Королівстві Польському та Речі Посполитій. Окремі томи «Коронної метрики» складали т. зв. Книги посольств (лат. *Legationum Libri*) зі звітами дипломатів, інструкціями членам посольств, міждержавними договорами тощо.

2 Дипломатія Речі Посполитої відображала панування шляхти в її політичній системі. Призначення послами іноземців чи представників інших верств населення було рідкістю, а вдале виконання останніми дипломатичних доручень нагороджувалося отриманням шляхетського стану.

У Польсько-Литовській державі існували такі дипломатичні ранги:
- посли короля та Речі Посполитої;
- посли короля;
- посли Великого князівства Литовського;
- посли великого коронного гетьмана.

Перші постійні посольства Речі Посполитої були організовані відносно пізно – лише в другій чверті XVII ст. До цього її посольства традиційно були тимчасовими і призначалися для підписання конкретних договорів чи ведення переговорів. Це пояснювалося небажанням сейму збільшувати фінансові витрати, тому шляхта часто вимагала, щоб витрати на посольства оплачував король зі своєї скарбниці.

Незважаючи на укладання Люблінської унії, яка проголошувала проведення Річчю Посполитої спільної зовнішньої політики, Велике князівство Литовське іноді без погодження з поляками відправляло свої посольства для переговорів з іншими державами. Наприклад, у 1570–1580-х роках литовські посли двічі вели переговори в Москві щодо запрошення російського царя Федора Івановича обиратися королем Речі Посполитої за умови територіальних поступок на користь Литви. Такі самі переговори литовські посли вели з імператором Священної Римської імперії Максиміліаном II. Іноді литовці взагалі відмовлялися надсилати спільне польсько-литовське посольство. У Литві, як і в Польщі, велику роль у вирішенні дипломатичних питань відігравали канцлер та його канцелярія.

Великий коронний гетьман був керівником польського війська, а часті війни, які вела Річ Посполита, наділяли коронного гетьмана широкими повноваженнями у вирішенні дипломатичних питань, насамперед на південних кордонах. Особливий вплив на міжнародні справи мав досвідчений дипломат, полководець, а в 1581–1605 рр. – коронний гетьман *Ян Замойський*. Він отримав право самостійно відправляти послів, укладати перемир'я як з Османською імперією, так і з Кримським ханством, затверджувати договори з ними тощо. Посли від короля Речі Посполитої, які прямували до цих країн, мали обов'язково відвідати резиденцію коронного гетьмана для отримання додаткових інструкцій.

На децентралізацію дипломатичної служби Польсько-Литовської держави вплинули певні зміни в системі організації вищої державної влади, що відбулися після припинення у 1572 р. династії Ягеллонів. Запрошений на королівський престол французький принц *Генріх Валуа* підписав так звані «Генрихові артикули» (1573). Цей документ значно обмежував владу короля на користь шляхти, зокрема в питаннях зовнішньої політики. Король без згоди сейму не міг оголошувати війну, укладати мир, збирати війська, направляти ці війська за межі Речі Посполитої. Відправляти посольства за

кордон і приймати іноземних послів король міг лише за домовленістю із сенатом. Між сеймами при королі діяла постійна рада із 16 сенаторів, яка могла блокувати будь-яке його рішення. Встановлювався принцип виборів (елекції) короля усією шляхтою (бл. 100 тис. осіб), її право на рокош – офіційно дозволений бунт проти королівської влади. Вводилося право вето делегатів (послів) під час засідань сейму, і його рішення повинні були схвалюватися одноголосно.

Отже, «Генрихові артикули» завершили процес остаточного підпорядкування королівської влади сейму, зокрема у вирішенні питань міжнародної політики. Тепер лише сейм міг укладати мир та союзи з іноземними державами, а з XVII ст. – оголошувати війну, затверджувати кандидатури послів й організовувати постійні посольства за кордоном.

Напрями зовнішньої політики Речі Посполитої наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. У 1569–1648 рр. основними напрямами зовнішньої політики Речі Посполитої були її відносини з Московією, Швецією, Священною Римською імперією, Османською імперією, Кримським ханством.

Відносини з Московією більш ніж на чверть століття зафіксував *Ям-Запольський мирний договір* 1582 р., укладений за посередництвом папського легата єзуїта *Антоніо Поссевіно*, який вимагав від царя церковної унії з католиками. Цей договір був одним із міжнародних актів, що завершив Лівонську війну. Польсько-Литовській державі Московія погодилася передати частину земель, захоплених нею переважно в Балтії (рис. 18.4). У подальшому за результатами польсько-російської війни 1609–1618 рр. та *Деулінського перемир'я* Річ Посполита значно відсунула кордони на схід, отримавши в тому числі велике місто Смоленськ. Спроби Московії повернути це місто у Смоленській війні 1632–1634 рр. виявилися невдалими.

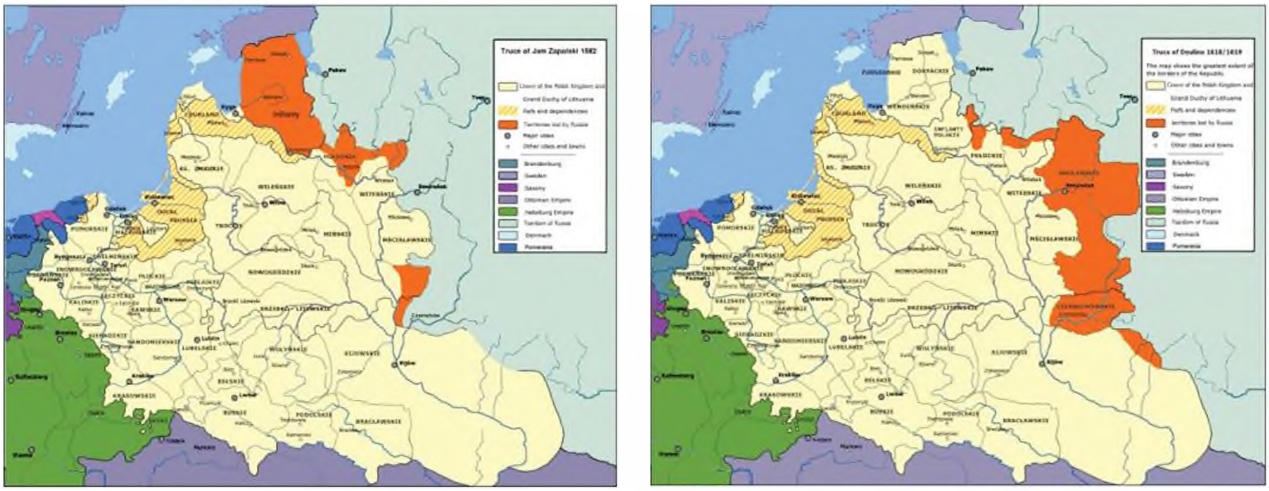

Рис. 18.4. Західні території, які переходили від Московії до Речі Посполитої за Ям-Запольським договором 1582 р. (зліва) та Деулінським перемир'ям 1618 р. (справа)

Війни Речі Посполитої проти Швеції у 1563–1629 рр. тривали здебільшого через намагання обох держав закріпитися в Балтії та через династичні претензії польського короля *Сигізмунда III Ваза* (1587–1632). Наступник шведського престолу по батьківській лінії, Сигізмунд III у 1594 р. був коронований шведською короною. Але він не утримав влади на батьківщині насамперед через наміри рекатолізації протестантської Швеції. Усі спроби Сигізмунда III збройним шляхом повернути шведську корону були марними. У цих війнах Річ Посполита втратила свої володіння в Лівонії (1625), а завдяки посередництву Франції у 1635 р. сторони уклали *Штумсдорфське перемир'я*. Лівонія на північ від річки Даугави залишалася за Швецією, решта територій, захоплених шведами, поверталася Речі Посполитій. Польський король *Владислав IV* (1632–1648) відмовився від прав на шведський престол.

Відносини Речі Посполитої зі Священною Римською імперією Габсбургів вибудовувалися з урахуванням балансу сил між Габсбургами і Османською імперією у Південно-Східній Європі. Боротьба за польський престол змусила імператора *Масиміліана III Габсбурга* у 1587 р. здійснити збройне вторгнення до Польщі. Однак уже в наступному 1588 р. при Бичині війська Масиміліана III та його польських союзників були розгромлені польсько-шведськими військами Сигізмунда III Ваза. Максиміліан III потрапив у полон. Він був звільнений за посередництвом папського легата лише після того, як відмовився від претензій на польський трон.

У подальшому в першій половині XVII ст. Габсбурги намагалися зробити Річ Посполиту союзницею у зіткненнях не лише проти турків, а й проти протестантських держав, особливо під час загальноєвропейської Тридцятилітньої війни (1618–1648).

Під час цієї війни виник інцидент, який був відображенням спроб литовських дипломатів діяти на міжнародній арені самостійно. У 1640 р. литовський посол – смоленський воєвода *Криштоф Гонсевський* – прибув до Парижа для переговорів про звільнення з полону королевича *Яна Казимира*. Гонсевський самовільно підписав з першим міністром Франції кардиналом Рішельє Паризький договір. Згідно з договором Річ Посполита мала розірвати союзницькі відносини зі Священною Римською імперією – ворогом Франції у Тридцятилітній війні. Це було умовою визволення королевича. Підписання такого договору без погодження із сеймом викликало дипломатичний скандал, оскільки польські сенатори і король відмовилися затвердити Паризький договір.

Відносини Речі Посполитої з Османською імперією та її васалом Кримським ханством в останній третині XVI ст. залишалися переважно стабільними. Проте між ними тривала боротьба передусім за вплив у дунайських князівствах – Волощині, Молдавії, Трансильванії. За підтримки турків і кримських татар польським королем шляхта обрала трансильванського

князя *Стефана Баторія* (1576–1586). Це сталося після того, як Генріх Валуа, незважаючи на заборону сейму, фактично втік до Франції, а в Речі Посполитій настав період безкоролів'я (1574–1576). Однак, здобувши польську корону, Стефан Баторій вирішив організувати проти турків і татар хрестовий похід, який так і не розпочався. У 1588–1593 рр. кримські татари здійснили два великі набіги на прикордонні території Польсько-Литовської держави. Після цього кримський посол вимагав від поляків пропустити армію хана через територію Речі Посполитої для війни проти Габсбургів, але отримав відмову.

Завдяки вмілим діям османської та польської дипломатії у 1617 р. Бушевським трактатом вдалося попередити війну за вплив двох держав у Молдавському князівстві. За невтручання турків у його справи коронний гетьман *Станіслав Жолкевський* віддав Османській імперії фортецю Хотин. Проте «молдавське питання» загострювалося. Через це в 1620 р. спалахнула Хотинська війна. На її початку в Цецорській битві Жолкевський загинув, а польсько-литовські війська зазнали поразки. Однак, намагаючись захопити Річ Посполиту і досягти Балтії, турки були розгромлені в 1621 р. під Хотином. Вирішальний внесок у перемогу в цій битві й узагалі в Хотинській війні зробили українські козаки. Український фактор ставав дедалі більш помітним у міжнародних відносинах, змушуючи османів після чергової польсько-турецької війни укласти у 1634 р. так званий «вічний мир» з Річчю Посполитою.

18.4. Зовнішньополітична стратегія та дипломатична служба Московії у XVI – першій половині XVII ст.

У чому полягали особливості зовнішньополітичної програми Московії в довестфальську добу?

Із кінця XV ст. значний вплив на зовнішню політику Московської держави мала месіанська релігійно-політична ідея «Москва – Третій Рим» (див. докл. п. 12.5). Це було ідеологічним обґрунтуванням експансіоністських претензій московських великих князів на так звану «отчину» – як «київську» (усі території, що входили до складу Київської Русі), так і «константинопольську» (території, що входили до складу колишньої Ромейської імперії). Щоб виправдовувати цим «спадковим правом» свою експансію великі князі *Василій III* (1505–1533) та *Іван IV Грозний* (1533–1584) намагалися додати до свого князівського титулу титул царя або імператора. Уперше «імператором і государем всієї Русі» Василій III був названий у латинському варіанті тексту московсько-тевтонського договору 1517 р.[1] Проте офіційно оголосив себе царем

1 Цей договір був укладений для підготовки Москви і Тевтонського ордену до спільних воєнних дій проти Польщі та Литви. Титул Василія III в ньому вказано як «Imperator ac dominator tocius Russie» (імператор і правитель всієї Русі).

лише через 30 років Іван IV Грозний (1547). Царський титул показував, що його носій був правонаступником не лише візантійських імператорів, а й монгольських ханів. Отже, основою зовнішньополітичної програми московських правителів стала великодержавна загарбницька ідеологія.

Оскільки титул «царя» дорівнював титулу імператора, який у Європі вже існував, католицькі держави, Папа Римський і сам імператор Священної Римської імперії тривалий час не визнавали московського правителя царем. Лише після того як у 1576 р. у відповідь на посольство імператора Максиміліана II на імперський сейм до німецького Регенсбургу прибуло велике московське посольство (див. рис. 18.5), імператор погодився визнати за Іваном Грозним царський титул. Максиміліан II робив це, щоб залучити Московію до спільного антитурецького союзу і навіть обіцяв її правителю «престол Константинополя». Першими ж Івана Грозного визнали царем протестантські держави. Ще в 1554 р. це зробила Англія.

Підвищити міжнародний престиж московські правителі намагалися й бурхливим будуванням великих кам'яних споруд. Навіть московський Кремль був побудований за проєктами італійських архітекторів і майже повністю повторював замок Сфорца в Мілані.

Нові кам'яні фортечні мури в цілому надійно захищали міста Московії від зовнішніх ворогів, але попри це зовнішня політика держави була відверто загарбницькою, спрямованою на поступове просування до трьох морів – Чорного, Каспійського, Балтійського. Це диктувалося насамперед інтересами міжнародної торгівлі, яка б сприяла значному збільшенню державного бюджету.

Рис. 18.5. Фрагменти гравюри Йоста Аммана «Посольство великого князя Московського до імператора Священної Римської імперії Максиміліана II в Регенсбурзі» (1576). Першими йдуть посол князь Сугорський та його перекладач дяк Арцибашев. Члени посольства несуть дари імператору – шкіри соболя, пов'язані по 40 штук («сороками»)

Як була організована дипломатична служба Московської держави в XVI – першій половині XVII ст.?

Активна зовнішня політика (рис. 18.6) вимагала вдосконалення дипломатичної служби держави. У першій половині XVI ст. міжнародні відносини обговорювалися великим князем з членами *Боярської думи* – законодорадчим органом влади, з представників аристократії (бояр) та молодших членів думи – дяків. Один із думних дяків відповідав за посольську справу й очолював окремий секретаріат (*Казенний двір*)[1]. У Боярській думі приймали іноземних послів і проводилися міждержавні переговори. Уже в першій третині XVI ст. остаточно склалася т. зв. *Ближня,* або *Таємна, дума* – рада з наближених до великого князя осіб (близько десяти бояр). Ближня дума фактично виконувала функції уряду, надавала поради щодо питань зовнішньої політики й організації посольств.

Вищою станово-представницькою установою Московської держави із середини XVI ст. був *Земський собор* – збори представників духовенства та

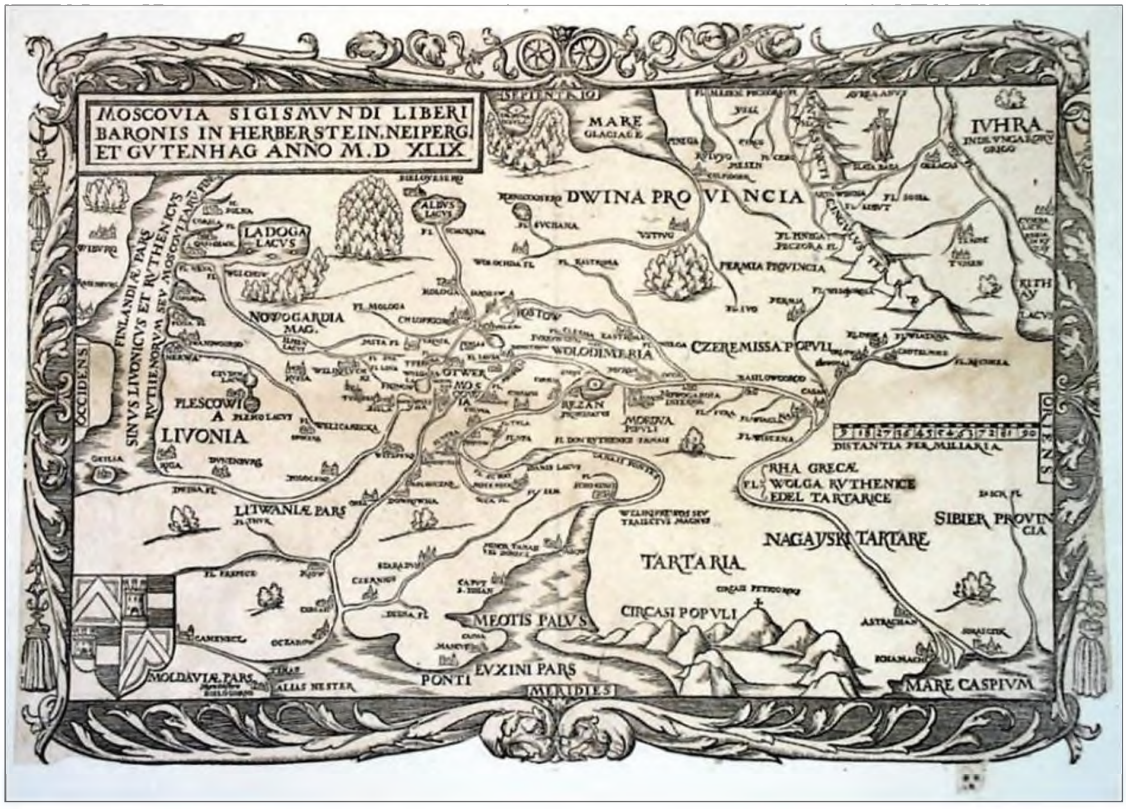

Рис. 18.6. Карта Московії, надрукована у 1549 р. Зігмундом Герберштейном

1 Український дослідник А. Л. Зінченко вважає *Казенний двір* «однією з перших установ зовнішніх зносин» Московії, оскільки тут за відсутності великого князя приймали іноземних послів, здійснювали облік подарунків («поминків»), які відправляли з московськими послами за кордон, зберігали дипломатичні документи тощо. Ще одна установа під назвою *Великий палац* відповідала за постачання продовольства іноземним послам, їх розміщення, а палацеві дяки брали участь у російських посольствах, аудієнціях іноземних послів і переговорах з ними.

дворянства. Земські собори збирали за ініціативою царя для вирішення найважливіших політичних питань, зокрема питань війни та миру.

> Наприклад, на Земському соборі 1566 р. було вирішено відмовити польським послам на їхню пропозицію укласти перемир'я у невдалій для Росії Лівонській війні 1558–1583 рр. Запрошені на собор (375 дворян, бояр, думських дяків, архієпископів, єпископів, ігуменів, а також купців) підписали скріплене печатками соборне рішення («приговор») за продовження війни. Усі запрошені на собор цілували хрест та прикладали до «приговорної грамоти» руки на знак того, що готові й надалі воювати. Хоча офіційно перемир'я підписане не було, польські посли в усній формі домовилися з царським оточенням про те, що, поки триватимуть переговори, воєнні дії в Балтії тимчасово припиняються.

У 1549 р. за правління царя Івана Грозного було створено окреме відомство іноземних справ – *Посольський приказ.* Його першим очільником цар призначив досвідченого дипломата *Івана Вісковатого,* пізніше страченого за звинуваченнями у зв'язках з іноземними правителями та державній зраді. Посольський приказ проіснував до початку XVIII ст. Про важливість цієї установи свідчить і той факт, що посольський думний дяк водночас був і «печатником» (зберігачем державної печатки). Печатка обов'язково прикладалася до дипломатичних актів. Думному дяку допомогали декілька подячих, перекладачів писемних текстів, усних перекладачів («товмачів»), але до середини XVII ст. їх чисельність збільшилася в кілька разів разом із розширенням повноважень.

Поступово, крім дипломатичних завдань, Посольський приказ почав здійснювати управління завойованими територіями, тримав під контролем іноземців, зокрема купців, які прибували до Московської держави. Подячі Посольського приказу навіть готували «Вестові листи» (першу російську рукописну газету з повідомленнями про події всередині держави та за кордоном)[1].

Протягом XVI–XVII ст. у Росії встановилася перша система дипломатичних рівнів: *великі посли, посланці, гінці.* Послами призначали представників московської аристократії, воєвод (рис. 18.7) й думних дяків, посланцями – зазвичай дяків та іноземців, особливо православних греків, які були більш освічені, ніж росіяни. Посли та посланці вели переговори, а гінці забезпечували писемні й усні канали комунікації з Москвою.

Російські посольства утримувалися за рахунок країни перебування, але іноземні посли прибували до Москви частіше, ніж російські вирушали за кор-

---

1 «Вестові листи» готувалися з 1621 р. для царя і членів Боярської думи, вони зачитувалися вголос. Для створення текстів використовували звіти іноземців, які служили Московії, та європейські газети, які привозили з-за кордону.

Рис. 18.7. Зліва – німецька гравюра XVI ст. із зображенням Івана IV Грозного, справа – Іван IV Грозний відправляє воєводу Федора Писемського послом до кримського хана Девлет-Гірея

дон. При цьому постійних іноземних посольств у Росії і постійних російських посольств за кордоном до середини XVII ст. не було. Це ускладнювало й сповільнювало процес прийняття зовнішньополітичних рішень, оскільки не вистачало актуальної інформації про перебіг міжнародних подій.

Для зустрічі іноземних послів у Москві було встановлено детально регламентований дипломатичний церемоніал. Послів зустрічали на кордоні цареві слуги й супроводжували до столиці шляхом, який дозволяв побачити найбагатші міста та селища. Після прибуття до Кремля посли подавали вірчі грамоти. Переговори з ними спочатку вели два-три члени Боярської думи та дяки, яким потрібно було надати іноземцям відповідь. Містом посольських аудієнцій з кінця XVI ст. стає Велика Грановита палата – найбільша на той час зала столиці, де проходили засідання Боярської думи та земських соборів.

Під час аудієнції цар із державним скіпетром та вінцем (шапкою Мономаха) на голові сидів на троні, а посол робив йому уклін, подавав посольському дяку грамоту, яку завжди приймав посольський дяк. Посол мав цілувати цареві руку, причому це було виявом особливої ласки московського монарха лише до представника християнських держав. На послів мусульманських країн як іновірців звичай «кликати до руки» не поширювався, його замінювали покладан-

ням царем своїх рук на голову іноземця. Цар не вів безпосередніх переговорів з послом, це робили бояри, але цар міг запросити посла на бенкет.

Наприклад, перший посол Англії в Москві *Ентоні Дженкінсон* у 1557–1571 рр. чотири рази очолював посольства своєї країни і просував інтереси створеної лондонськими купцями Московської компанії, яка отримала монополію на торгівлю з Росією. Він користувався певною довірою з боку думних дяків та бояр. Набагато складнішою була місія п'ятого англійського посла в Московії *Джерома Боуса*, який у 1583 р. прибув до Москви, щоб вимагати відшкодування за збитки англійських купців, відхилити проєкт антипольського союзу та шлюбну пропозицію Івана Грозного до родички королеви Єлизавети I. Через бояр Іван Грозний відповів англійцю стосовно особливостей московського дипломатичного протоколу: «У нас давно такого не буває, щоб нам, великим государем, самим з послами говорити». Джерома Боуса на відміну від Ентоні Дженкінсона зустрічали досить стримано.

18.5. Територіальна експансія Московської держави в XVI – першій половині XVII ст.

Вважаючи себе правонаступниками київо-руської спадщини, візантійських імператорів і монгольських ханів, правителі Московської держави намагалися підкорити ці території. Проте її стратегічні завдання по-різному здійснювалися на сході, півдні та заході.

Які міжнародні наслідки спричинила експансія Московського царства у східному напрямі?

Найбільш успішним для росіян був східний напрям, тобто територія колишньої Монгольської імперії та окремих ханств, що виникли під час її розпаду, а найактивніше експансію здійснював перший московський цар Іван IV Грозний (табл. 18.1).

Чому південний і західний напрями зовнішньої політики Московії виявилися в XVI – першій половині XVII ст. менш ефективними, ніж східний?

Південний напрям зовнішньої політики Московської держави – це здебільшого її відносини з Кримським ханством. Перший напад кримських татар на Московію стався в 1507 р., але нападники зазнали поразки та навіть втратили всіх бранців, яких намагалися продати на невільницьких ринках. У подальшому ці набіги неодноразово повторювалися. Через це у 1520–1530-х росіяни почали створювати оборонну лінію уздовж річки Ока. Ці землі в

Таблиця 18.1. Результати експансії Московської держави на схід та південний схід

Територія	Рік підкорення	Обгрунтування експансії	Міжнародні наслідки
Казанське ханство	1552	Боротьба всередині казанської правлячої верхівки, скинення московського протекторату, союз казанського ханства із ворожим до Москви Кримським ханством, набіги татар на Московію й утримання в казанському полоні 60 тис. росіян	Захоплення Казані московсько-татарськими військами *Івана Мстиславського, Михайла Воротинського, Шах-Алі*[1] та інших воєвод. Встановлення контроля московського царя над Середнім Поволжям. Створення плацдарму для війни проти Астраханського ханства
Астраханське ханство	1556	Союз Астраханського і Кримського ханств, контроль астраханських ханів над нижньою течією Волги, необхідною московським купцям для торгівлі з країнами Сходу	У результаті двох походів московських військ під керівництвом князя *Юрія Пронського-Шемякіна* (1554) і воєводи *Івана Черемісінова* (1556) Астраханське ханство було захоплене, його союз із Кримським ханством розірвано. Московське царство встановило контроль над нижньою течією Волги і почало поширювати вплив на народи Кавказу
Кабарда	1557	Заклики князя Кабарди *Темрюка-мурзи Ідаровича* про допомогу проти набігів Кримського ханства та сусідніх кавказьких правителів	Визнання васальної залежності Кабарди від Москви, шлюб Івана Грозного з дочкою Темрюк-мурзи *Кученей (Марією) Темрюківною*, спільні дії кабардинських князів і Москви проти Кримського ханства і Османської імперії у війнах XVI–XVII ст.
Ногайська орда	1557	Міжусобиці в орді та визнання себе васалом Москви правителя орди *Ісмаїл-бея*	У першій третині XVII ст. калмики, які ввійшли до російського підданства, розгромили Ногайську орду на Південному Уралі
Сибірське ханство	1598	Вбивство у 1563 р. сибірським *ханом Кучумом* московського посла, відмова Кучума сплачувати Москві данину, напади сибірських татар на землі російських колоністів	Без підтримки царських військ уральські купці Строганови найняли загін волзьких козаків на чолі з *Єрмаком Тимофійовичем*, який розгромив Кучума і почав у 1581 р. підкорення Сибіру. Ліквідація Сибірського ханства призвела до того, що до складу Московського царства ввійшла Західна Сибір, а протягом першої половини XVII ст. – Східний Сибір, Приамур'я, Далекий Схід до Тихого океану

1 Московський воєвода татарського походження *Шах-Алі* був нащадком Чингізидів. У 1519–1552 рр. він тричі (з перервами) ставав казанським ханом, проводив промосковську політику, через що був скинений прихильниками союзу з Кримським ханством. Шах-Алі брав участь разом із вірними собі татарськими загонами в захопленні Казані. Він вважався одним із найкращих московських полководців.

південному прикордонні вони називали «кримська украї́на». До оборонної лінії входили міста-фортеці та застави зі збройними загонами («засічною вартою»)[1]. Із 1635 р. значно південніше вони почали будувати Белгородську засічну лінію.

Попри це кримським татарам вдавалося досягти Москви. Так, у 1521 р. вони ледь не ввійшли до міста і повернулися з кількома сотнями тисяч полонених. Через півстоліття, у 1571 р., Москву розграбувало та спалило військо хана *Девлет Гірея*. Загинуло близько 100 тис. осіб і майже стільки ж опинилося в полоні. Девлет Гірей вимагав від Івана Грозного збільшення данини і відмови Москви від влади над Астраханню та Казанню. Наступного 1572 року 120-тисячна турецько-татарська армія намагалася захопити всю Московію, але зазнала важкої поразки в битві при Молодях. Через великі втрати чоловічого населення Кримське ханство на 20 років припинило набіги на російські землі.

Традиційним супротивником Османської імперії, васалом якої було Кримське ханством, тривалий час залишався Сефевідський Іран. Тому після приєднання Астрахані до Московської держави зросли торговельні та політичні ірансько-російські контакти. Перше іранське посольство в Москву для укладення спільного антиосманського союзу було відправлено у 1587 р. Посольства з цією самою метою, а також з метою отримання пільг у двосторонній торгівлі відправлялися до Москви і надалі.

Першого іранського посла *Гаді-бека* було пограбовано в 1587 р. в дорозі. Через це він прибув до Москви без подарунків. Його прийняли в Москві з почестями, але від союзу ухилилися. Наступні посольства привозили до Москви великі подарунки – шовкові тканини, оксамит, килими, булатну сталь і навіть трон, оббитий золотом.

Проте відносини двох країн іноді супроводжувалися дипломатичними скандалами. Так, цар *Федір Іванович* у 1591 р. наказав повернути шаху його подарунки – дев'ять золотих каблучок з рубінами, алмазами та бірюзою, оскільки вони виявилися низької якості, а до того ж для переговорів до Москви прибув наближений шаха в статусі не посла, а гінця. Цей гонець *Кай* мав поінформувати царя про те, що іранський шах та турецький султан вже уклали мирний договір, що викликало невдоволення в Москві, оскільки про договір тут уже знали.

Ще один скандал виник під час трирічного перебування в Московії посольства (1599–1601) на чолі з шахським послом *Кулі-беком*. Службовець Посольського приказу *Наумов*, який супроводжував посольство від кордону,

1 За ініціативою талановитого воєводи князя *Михайла Воротинського*, який успішно протидіяв набігам кримських татар, спеціальною комісією було складено перший устав для прикордонної варти – «Боярський приговор про станичну і сторожову службу» (1571). Деякі дослідники вважають його першим військовим статутом Московії.

намагався приховувати від посла частину виділених на утримання посольства грошей і продовольства, вимагав хабарі тощо. Слуги Наумова подали на нього царю скаргу (чолобитну). За указом царя *Бориса Годунова* винного у зловживаннях Наумова били в присутності іранського посла батогами, після чого кинули за грати.

У 1594 р. московський дипломат і воєвода князь *Андрій Звенігородський* на чолі великого посольства прибув до Ірану для вироблення двосторонньої стратегії дій на Кавказі. Шах *Аббас I* завіряв його «у міцній дружбі, у братстві» з царем та шукав можливості через Московію розширити свої контакти з країнами Європи.

Третій (західний) напрям зовнішньої політики Московії – її відносини з Польщею, Литвою, Лівонським орденом і Швецією. На цьому напрямі московські царі зазнали відчутних невдач. Міжнародне становище Московії значно погіршилося через:

1) поразку в Лівонській війні та створення Речі Посполитої (див. п. 18.3);
2) масові репресії Івана Грозного (терор часів «опричнини» 1565–1572 рр. як системи заходів з метою посилення самодержавства);
3) так званий Смутний час 1598–1613 рр., що супроводжувався неврожаєм, масовим голодом, падінням авторитету влади, спробами авантюристів-самозванців за допомогою польських військ захопити московський трон.

Першим самозванцем був московський монах *Григорій Отреп'єв*. Він вирішив назвати себе сином Івана Грозного царевичем *Димитрієм*, який загинув у дитинстві. Народні чутки звинувачували в його трагічній смерті боярина *Бориса Годунова*, який незабаром після цієї події став царем (1598–1605). В умовах масового зубожіння населення Московії, голодних бунтів, критики годуновського правління польський уряд вирішив використати Григорія Отреп'єва, якого визнав претендентом на російський трон. За це Отреп'єв (*Лжедмитрій I*) прийняв католицизм і обіцяв полякам за воєнну підтримку передати Речі Посполитій частину московських земель, зокрема Смоленськ. На чолі загонів добровольців він у 1604 р. перетнув російський кордон, розгромив війська Годунова, а після його раптової смерті ввійшов до Москви і коронувався у 1605 р. як законний цар *Дмитрій Іванович* – син Івана Грозного.

Лжедмитрій I намагався європеїзувати Московію, створити широку міжнародну коаліцію для війни проти османів і кримських татар. І, хоча він відмовився віддати Польщі російські землі, які раніше обіцяв, саме його весілля з польською аристократкою *Мариною Мнішек* та прибуття з нею великої кількості поляків стало приводом до повстання проти нового царя. Під час повстання, організованого боярами під гаслами порушення національних і релігійних звичаїв, Лжедмитрія I було вбито, тіло піддали триденному би-

чуванню, після чого поховали, потім ексгумували, спалили, змішавши попіл із порохом і вистрілили з гармати в бік Речі Посполитої, з якої він прийшов.

Проте повстання не втихали. Чергове піднялося проти нового царя боярина *Василія Шуйського* (1606–1610). Цим скористався новий самозванець, *Лжедмитрій II*, який доводив, що він – цар *Дмитрій Іванович*, який дивом врятувався від розправи. До нього почали стікатися збройні загони, невдоволені правлінням Шуйського. Останній звернувся за допомогою до Швеції, якій обіцяв за це передати частину російських територій. В умовах польсько-шведської війни (1600–1611), що тривала, до Московії вдерлися війська Речі Посполитої. Новий російський уряд із семи бояр («Семибоярщина») запросив на московський трон польського *королевича Владислава*. Проти Владислава і польських військ почав діяти їхній колишній союзник Лжедмитрій II, але загинув в результаті боярської змови.

Війну проти поляків очолили керівники новоствореного новгородського ополчення – посадський староста *Кузьма Мінін* та воєвода *Дмитрій Пожарський*. Ополчення завдало поразки польським військам, звільнило Москву, а в умовах продовження війни Земський собор у 1613 р. обрав нового царя. Ним став юний *Михаїл Федорович Романов* – родоначальник нової династії *Романових* (1613–1917).

Хоча Московія зберегла державність у роки Смути та польсько-російської війни 1609–1618 рр., вона втратила Смоленськ. Потрібен був пошук могутніх союзників у Європі. Шукала зближення з Московією й Франція, якій необхідно було в загальноєвропейській Тридцятилітній війні відволікти Річ Посполиту від воєнних дій проти союзників Франції – шведів.

З цією метою у 1629 р. був укладений важливий московсько-французький договір, який надавав французьким купцям торгові привілеї й підтверджував намір Росії розпочати проти Речі Посполитої війну.

«Договір про союз і торгівлю між Людовиком XIII, королем Франції, і Михаїлом Федоровичем, царем Московії» (1629) став результатом тривалих переговорів у Москві між царем *Михаїлом Романовим* і Боярською думою, з одного боку, і з іншого – французьким послом бароном *Луї Деє де Курмененом*, губернатором, радником і дворецьким французького короля. Боярська дума заборонила французьким купцям вільне пересування всією російською територією і дозволила торгівлю лише в трьох містах – Москві, Архангельську і Новгороді. Дума не дозволяла французьким купцям в Росії відкрито відправляти католицьке богослужіння, але згідно з додатковими домовленостями французи могли робити це таємно, не привертаючи уваги росіян. Вдала дипломатична місія де Курменена була його останнім політичним успіхом: після повернення він був заарештований і страчений за участь у державній змові проти кардинала Рішельє, а всі дипломатичні папери його посольства, на жаль, знищили. Попри це московсько-французький договір зберігався.

Московія не змогла повернути свої західні землі за результатами Смоленської війни 1632–1634 рр. Згідно з Поляновським миром 1634 р., підписаним воєводою боярином *Федором Шереметьєвим* та канцлером єпископом *Якубом Задзиком*, російсько-польська війна завершилася на умовах *status quo*. Однак, зберігаючи довоєнний кордон, сторони пішли на певні поступки: польський король *Владислав IV* (1632–1648) офіційно відмовлявся від претензій на Московський престол, російський цар, незважаючи на протидію польських дипломатів, зберігав титул «цар всієї Русі»[1], а Московія таємно, не включаючи це зобов'язання в текст договору, сплачувала 20 тис. срібних рублів контрибуції.

Війна Москви проти Швеції, яка скористалася Смутою і захопила у 1610–1617 рр. частину російських північно-західних земель, завершилася Столбовським миром 1617 р. Московія втратила вихід до Балтійського моря, сплачувала контрибуцію, але повернула деякі зі своїх територій, зокрема Новгород та землі навколо нього.

Важкі наслідки війн проти Речі Посполитої та Швеції довели необхідність вдосконалення російської воєнної організації. До старих полків стрільців, козаків, татар, калмиків із 1630-х років додалися т. зв. «полки нового (іноземного) ладу». Їх створювали офіцери-іноземці, наприклад шотландський полковник, пізніше генерал *Александр Леслі*. Піхотні («солдатські»), кінні («рейтарські», «гусарські»), змішані («драгунські») полки навчалися за перекладами західних воєнних трактатів. Найвідомішим із них був військовий статут 1647 р. «*Вчення і хитрість ратної* будови *піхотних людей*» – адаптований переклад трактату «Військове мистецтво піхоти» (1615) нідерландського військового теоретика *Йоганна фон Вальхаузена*.

Отже, ще задовго до реформ Петра I правлячі кола Московії усвідомили необхідність вестернізації держави для зміцнення її ролі в міжнародних відносинах.

Контрольні запитання

1. Які актори впливали на регіональну підсистему міжнародних відносин у Східній Європі наприкінці XV – у XVI ст.?
2. Якими були головні вузли протиріч у Східній Європі?
3. У чому полягали особливості зовнішньополітичного механізму Польського королівства в першій половині XVI ст.?
4. У чому полягали особливості організації дипломатичної служби та напрямів зовнішньої політики Великого князівства Литовського в першій половині XVI ст.?
5. Якими були причини та наслідки Люблінської унії 1569 р.?

---

1 Заперечення польських дипломатів у цьому питанні були пов'язані з тим, що сам титул «цар всієї Русі» містив, на їхню думку, домагання на києво-руську спадщину, зокрема українські землі.

6. Схарактеризуйте напрями зовнішньої політики Речі Посполитої наприкінці XVI – у першій половині XVII ст.
7. У чому полягали особливості зовнішньополітичної програми Московії в довестфальську добу?
8. Як була організована дипломатична служба Московської держави в XVI – першій половині XVII ст.?
9. Які міжнародні наслідкі мала експансія Московського царства у східному напрямі?
10. Чому південний і західний напрями зовнішньої політики Московії виявилися в XVI – першій половині XVII ст. менш ефективними, ніж східний?

Список літератури

Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів : Львівський національний університет ім. І. Франка, 2002. 752 с.

Зінченко А. Л. Історія дипломатії: від давнини до нового часу. Київ : Проза, 2005. 560 с.

Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX століття) : курс лекцій : навчальний посібник / Яровий В. І. та ін. ; за ред. В. І. Ярового. Вид. 3-тє. Київ : Либідь, 2009. 632 с.

Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян. Давня доба, Середньовіччя : навчальний посібник / упоряд.: В. І. Яровий, С. М. Мотрук, В. П. Шумило ; ред. В. І. Яровий. Київ : Либідь, 2011. 416 с.

Ціватий В. Г. Європейська Реформація та особливості процесів інституціоналізації зовнішньої політики і дипломатії ранньої модерної доби: теоретико-методологічний аспект. *Європейська Реформація XVI ст.: історико-антропологічний вимір.* Запоріжжя : АА Тандем, 2017. С. 10–27.

Dybkowska A., Żaryn J., Żaryn M. Polskie dzieje od czasów najdawniejszych do współczesności. Wydawnictwo Naukowe PWN, 2022. 418 s.

Frost R. I. The Northern Wars: War, State and Society in Northeastern Europe, 1558–1721. 2nd ed. N. Y. : Routledge, 2014. 416 p.

Kizik E., Jurek T. Historia Polski. Do 1572. Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2013. 781 s.

Madariaga I. de. Ivan the Terrible. First Tsar of Russia. New Haven. London : Yale University Press, 2005. 429 p.

Stevens C. B. Russia's wars of emergence, 1460–1730. New Jersey : Pearson Education, Routledge. 2007, 350 p.

РОЗДІЛ 19

Україна в міждержавних відносинах XVI – середині XVII ст.

19.1. Литовська і польська експансія в українських землях в XVI ст.
19.2. Міжнародно-політичні та ідеологічні наслідки Берестейської унії 1596 р.
19.3. Феномен українського козацтва та його вплив на європейську політику
19.4. Зростання протиріч між козацтвом та Річчю Посполитою
19.5. Національно-визвольна війна українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького

19.1. Литовська і польська експансія в українських землях в XVI ст.

Яку роль відігравала Україна та її населення в геополітиці й дипломатії Східної Європи XVI ст.?

Основою відносин між Польським королівством, з одного боку, Великим князівством Литовським, Руським, Жемайтійським[1] (ВКЛ) – з іншого, у 1385–1569 рр. була міждержавна *Кревська унія* (див. п. 18.3). До складу поліетнічного ВКЛ входили українські землі – Київщина, Переяславщина, Поділля, Чернігово-Сіверщина, більша частина Волині, до складу Польщі – частина Волині і Галицька земля (рис. 19.1). Державною мовою ВКЛ була давньоруська (давньоукраїнська), оскільки східні слов'яни становили близько 90% населення князівства. Однак разом з їхньою православною вірою у ВКЛ після Кревської унії швидко поширювалося католицтво, переважно серед литовців та інших балтійських народів. Люблінська унія 1569 року спричинила те, що до Польщі перейшли населені українцями воєводства Київське, Брацлавське, Волинське, Підляське[2]. Польські магнати та шляхта повністю скорис-

1 Великим князівством Литовським, Руським, Жемайтійським ця держава стала називатися з 1398 р.

2 Після укладення Люблінської унії за новим адміністративно-територіальним устроєм українські землі, що опинилися в складі Польщі, поділили на шість воєводств: Київське (із центром у Києві), Руське (із центром у Львові), Белзьке (із центром у Белзі), Подільське (із центром у Кам'янці), Волинське (із центром у Луцьку), Брацлавське (із центром у Брацлаві). Після того як Чернігівщина за результатами польсько-московської війни 1609–1618 рр. відійшла до Речі Посполитої, тут у 1635 р. було утворене Чернігівське воєводство з центром у Чернігові.

Рис. 19.1. Україна в XVI ст. Білою смугою позначено кордони сучасної України

талися політичними наслідками унії для захоплення населених українцями земель, їх покатоличення, закріпачення селянства.

Перебування українських земель у складі ВКЛ та Польщі зумовило їхню залежність, з одного боку, від інтеграційних процесів у міждержавних відносинах обох монархій, з іншого – від участі Польщі та Литви в різних зовнішньополітичних акціях, зокрема у загальноєвропейських подіях.

1. Україна знаходилася на культурно-ідеологічному і геополітичному перетині між Заходом і Сходом.
2. Україна була важливим елементом у міжнародній торгівлі, зокрема як один із головних постачальників східноєвропейської сільськогосподарської продукції на ринки країн Західної Європи.
3. Тривалий час вона перебувала в складі двох інституційно самостійних політичних акторів (Польщі та ВКЛ), які об'єдналися в потужного активного актора – Річ Посполиту.
4. Україна піддавалася постійним набігам з боку Кримського ханства.
5. Вона розглядалася Московією як частина києво-руської спадщини, яку потрібно анексувати.
6. Представники української шляхти, інтегровані в загальний державно-політичний простір Польщі та ВКЛ, пізніше Речі Посполитої, посідали високі адміністративні, військові, дипломатичні посади й безпосередньо впливали на важливі події в міжнародній політиці.

Отже, українські землі були об'єктом експансії з боку сусідніх держав, а різні верстви їх населення брали участь у війнах, засіданнях сеймів, переговорних процесах, тобто були важливим фактором історії міжнародних відносин і дипломатії Європи.

У чому виявлявся вплив української політичної еліти на міжнародні відносини в Європі XVI ст.?

Високі посади, які отримували українці у ВКЛ, а після 1569 р. – у Речі Посполитій, дозволяли їм впливати на міжнародні події, очолювати війська, удосконалювати дипломатичну практику і процес формування норм посольських звичаїв. Серед видатних політичних діячів XVI ст. – адміністратори, воєначальники, дипломати, що певною мірою формували загальноєвропейський процес.

Одним із найвідоміших полководців та державних діячів ВКЛ був *Костянтин Іванович Острозький* (1460–1530), який майже 30 років залишався великим гетьманом литовським (1497–1500, 1507–1530). Йому доводилося очолювати війська князівства в його протистоянні з експансією Московії та Кримського ханства, що зростала. За вдалі перемоги над кримськими загонами він навіть отримав прізвисько Татаробійця, у 1527 р. в битві під Ольшаницею не лише повністю знищив 25-тисячну татарську армію, а й звільнив 40 тис. полонених. За цю битву польський король організував К. І. Острозькому за давньоримським зразком тріумфальний в'їзд у Краків.

Над московськими військами найважливішу перемогу він здобув у битві під Оршею в 1514 році (рис. 19.2). У ній Острозький очолював союзні литовсько-польські війська. Перемога Острозького під Оршею призвела до розпаду міжнародної коаліції Москви, Священної Римської імперії та Лівонської конфедерації і до значного зростання міжнародного престижу ВКЛ. Усього ж він брав участь у 65 битвах і майже в усіх виходив переможцем. Саме тому в епітафії його надгробного пам'ятника К. І. Острозький названий «Сципіоном руським».

Його син воєвода київський *Костянтин Костянтинович Острозький* також істотно впливав на міжнародні відносини XVI ст., зокрема на вибори у 1587 р. королем Речі Посполитої шведського принца *Сигізмунда Вази*, рішуче обстоював релігійні інтереси православного населення Польсько-Литовської держави, особисто підтримував майбутнього *Лжедмитрія I* у його намірах захопити московський престол (див. п. 18.5).

Впливовим державним діячем та полководцем був польний (польовий) гетьман литовський, український князь *Роман Федорович Сангушко* (1537–1571). Вихований при польському королівському дворі, він спочатку проходив воєнну службу під командуванням К. К. Острозького, у наступні роки відбивав напади кримських татар та воював проти Московії, брав участь у ратифікації в 1566 році угоди про внесення Лівонії до складу ВКЛ, а під час

Рис. 19.2. Зліва – фрагмент картини Ганса Крелла «Битва під Оршею» (1524–1530), у центрі картини – К. І. Острозький

укладення Люблінської унії 1569 р. як брацлавський воєвода скріпив її текст своєю печаткою. Незважаючи на важкі поразки ВКЛ на початкового етапу Лівонської війни, Р. Ф. Сангушко під час виступів у сеймі пропонував не укладати мир з Московією і продовжувати війну, оскільки прозорливо враховував негативні для Івана Грозного наслідки дій з боку Швеції та кримських татар. У битвах проти московських військ він перемагав передусім завдяки вдосконаленню ним засобів ведення військової розвідки.

Активним учасником Лівонської війни (1558–1583) був український полководець і дипломат *Філон Семенович Кміта-Чорнобильський*. У 1573 р. саме його після обрання королем *Генріха Валуа* сенат призначив послом до *Івана Грозного*. Під час військових дій у 1579 р. поблизу Смоленська, а пізніше Пскова загони Ф. С. Кміти-Чорнобильського зайняли близько 2 тис. сел, багато з яких спалили.

Одним із керівників польсько-литовського посольства, яке у 1582 р. уклало з Московією Ям-Запольський мир, був полководець і дипломат українського походження, брацлавський воєвода *Януш Збаражський*. Сповідуючи в католицько-православній Речі Посполитій кальвінізм він, проте, користувався однаковою повагою з боку представників обох провідних конфесій держави, очолював великі військові контингенти у війнах проти Московії та кримських татар, а в 1596 р. як авторитетний представник Польсько-Литовської держави проводив переговори з папським легатом *Гаетаном* стосовно організації антиосманської ліги, зокрема створення воєнної Дніпровської флотилії. Щоправда, попри жваве обговорення на сеймі можливості приєднання Речі Посполитої до антиосманської ліги на чолі зі Священною Римською імперією, цей проєкт наприкінці XVI ст. був відкинутий.

Однак, незважаючи на значний внесок українців у військову справу та дипломатію ВКЛ і Речі Посполитої, стан їхнього православного населення неухильно погіршувався. Православних уже з кінця XV ст. не запрошували до вищого дорадчого органу ВКЛ – пани-раду (рада панів). Ієрархам православної церкви на відміну від католицької заборонялося входити до складу сенату. Не було тут і православних канцлерів. Поступові утиски православного населення відбувалися попри те, що за основним кодексом права ВКЛ – *Литовськими статутами* редакцій 1529, 1566, 1588 років – декларувалася рівність громадян незалежно від віросповідання. Ці статути як основний збірник права в Україні зберігалися протягом наступних трьох століть. Проте чим далі, тим частіше українці могли просуватися на високі адміністративні посади лише через окатоличення, латинізацію, спольщину. Це приводило до поступового етнокультурного і конфесійного злиття частини руської та литовсько-польської верхівки.

Зростанням невдоволення неповноправним положенням православного населення Литви та Польщі, насамперед шляхти, намагалися скористатися державні та релігійні діячі Московії. Ще в 1519 р. легату Папи Римського московські бояри оголосили, що, воюючи з ВКЛ, вони намагаються повернути «своє», оскільки литовський князь «держить неправдою» Київ і православні землі Південно-Західної Русі. Пропагандистські заклики Москви щодо спільної Батьківщини для всіх православних у цілому мали певне поширення у ВКЛ. Цьому допомагало зростання тиску з боку католицької церкви та влади.

19.2. Міжнародно-політичні та ідеологічні наслідки Берестейської унії 1596 р.

Які фактори зумовили укладення Берестейської унії?

Люблінська унія 1569 року значною мірою змінила становище України в складі Речі Посполитої, призвела до польської національної, мовної, релігійно-культурної, соціальної експансії на землях з українським населенням. Поширювалася фільваркова система (великі поміщицькі господарства) та кріпацтво (до 5–6 днів на тиждень) навіть у землях, які з кінця XVI ст. колонізували українські селяни (територія між Дніпром та Південним Бугом, Лівобережжя тощо). Володіти землею мала право лише шляхта. Панщина та пов'язане з нею гноблення українського населення загострювали не лише соціальну, а й національну напруженість, адже шляхтичами часто були поляки. Соціально-економічний та політичний вплив польської шляхти в Речі Посполитій постійно зростав.

Дедалі дискримінаційними для православного населення ставали закони Польсько-Литовської держави. Привілейоване положення в містах із маг-

дебурзьким правом мали німці та поляки. Українцям, які мешкали в таких містах, заборонялося бути членами ремісничих цехів, посідати посади бургомістрів, мешкати в центральних міських кварталах тощо. Заборони дедалі поширювалися й на відправлення православних обрядів. Так, королівський секретар, а згодом львівський католицький архієпископ і дипломат *Ян Димітр Соліковський* забороняв православним українцям дзвонити в церквах під час свят, у 1580-х рр. організовував напади на православні церкви, з яких за його наказом виганяли парафіян та священників. Так само робили й інші католицькі ієрархи.

Під час одного з таких нападів у 1593 р. на Різдво до православної Успенської церкви Львова увірвалися організовані архієпископом Соліковським католики. Вони вимагали від православних дотримуватися переходу на новий григоріанський календар, а священникам загрожували фізичною розправою, вигукуючи: «Ваша віра нечестива!». Щоправда, отримавши звістку про такі утиски православних Львова, король *Стефан Баторій* віддав розпорядження не змушувати їх переходити до григоріанського календаря. Однак утиски за релігійною ознакою тривали.

У таких умовах у Речі Посполитій розпочалася підготовка до укладення унії між католицькою та православною церквами. Уперше це питання порушив у 1590 р. на Белзькому з'їзді православних єпископів український православний церковний діяч єпископ Луцький та Острозький *Кирило (Терлецький)*. Такі заклики цілком відповідали, з одного боку, прагненню католицьких ієрархів та королівської влади поширити свій вплив і підпорядкувати православну церкву папському Риму, з іншого – намірам православної шляхти та духовенства отримати в Речі Посполитої рівні з католиками права та подолати певні кризові явища всередині Київської митрополії[1]. Ці кризові явища мали місце в умовах, коли в Москві в 1589 р. був створений власний Московський патріархат, автокефалію якого визнали всі східні патріархи. Це розглядалося в Польсько-Литовській державі як чергова зовнішня загроза її єдності.

До унії католиків та православних підштовхували й успіхи європейської Реформації (див. п. 20.3), прихильників якої у Речі Посполитої особливо всередині впливової шляхти ставало дедалі більше.

Серед світських магнатів досить прихильно ставився до унії київський воєвода *Костянтин Василь Острозький.* Він бачив в унії засіб здійснити внутрішні церковні реформи, припинити утиски православної церкви з боку ка-

1 Як слушно зазначає сучасний український дослідник *Леонід Тимошенко*, «серед стереотипів, які тепер відкинуті унієзнавством, – думка про унію як винятковий продукт польських та єзуїтських інтриг, егоїзм православного єпископату, пояснення унії як прагнення русинів приєднатися до єдино істинної католицької церкви та ін.».

толиків і навіть створив власну програму конфесійного об'єднання, що відрізнялася за змістом від програми *Кирила* та його ідейного оточення.

Як і деякі католицькі, частина православних ієрархів піддавалася справедливій критиці сучасників за недотримання моральних норм. Серед найбільш вражаючих прикладів – подія, що сталася у 1589 р., коли константинопольський патріарх *Єремія* під час відвідування Супрасльського монастиря позбавив сану архімандрита *Тимофія Злобу*, звинувачуючи його у вбивстві(!) Критика пороків єпископів призвела до створення релігійних *православних братств*, які утворилися тоді в багатьох українських містах та містечках. Діяльність братств мала міжнародні наслідки, оскільки у своїй боротьбі за чистоту звичаїв духовенства члени братств зверталися до східних патріархів. Наприклад, під час візиту антиохійського патріарха *Йоакима* до Львова у 1586 році львівські православні парафіяни та священники скаржилися йому, що митрополит і луцький єпископ не лише отримали сан із порушенням канонів, але ще й «двоєженці та блудодії». Тому східні патріархи активно підтримували боротьбу українських братств з метою змусити місцевих ієрархів дотримуватися моральних та канонічних норм.

Із самого початку підготовка унії мала широкий міжнародний резонанс, оскільки за канонічним правом унію мали схвалити всі східні патріархи, а це було неможливо. Запекла полеміка між вищими церковними ієрархами та публіцистами різних держав була цілком передбачуваною.

Конфлікти супроводжували всі етапи домовленостей щодо унії, але і польський король, і Папа Римський схвалили *Артикули унії* та *Соборну грамоту* – документи, за якими уніати зберігали православну обрядність, вживання старого календаря, проте визнавали католицьку догматику і підпорядковувалися Папі Римському.

Важливе місце в підготовці унії мало посольство до Риму в 1595 р. Це посольство з 23 осіб очолювали єпископ Брестський *Іпатій Потей* та єпископ Луцький *Кирил Терлецький*. Папа Климент VIII ознайомився з листами польського короля і сенаторів та утримував посольство за рахунок казни Святого престолу. За словами Потея, Папа зустрів послів надзвичайно гостинно, «як ласкавий батько приймає своїх дітей». Посли підписали текст сповідання віри в католицькому дусі і декларацію про підпорядкування Папі Римському. У присутності кардиналів, архієпископів та французьких послів Іпатій Потей поцілував Клименту VIII ноги, присягнув йому у вірності та отримав 2 тис. золотих скудо на дорогу.

Однак переговори виявили, що сторони по-різному розуміли сутність унії. Саме тому Папа затягував ці переговори, тривалий час радився з кардиналами, а проголошення ним факту «прийняття руських владик із духовенством і вірними» в лоно католицької Церкви розкриває зміст двох папських булл –

«Magnus Dominus» та «Decet Romanum Pontificem». Ці булли видали під час перебування посольства в Римі на зламі 1595–1596 рр. і поширили в усьому католицькому світі.

Полемика прихильників та критиків унії супроводжувала навіть роботу *Берестейського собору* 1596 р., на якому вона була прийнята (рис. 19.3). Фактично ж паралельно в Бересті-Литовському проходили два собори: зі 175 прибулих до міста учасників було 24 уніатів та 151 православний. Вони засідали окремо, сперечалися, фактично створили розкол, оскільки кожен з них визнавав свою правочинність і не визнавав рішень іншої сторони.

У тексті Декларації Берестейської унії йшлося, що після прибуття послів, зокрема Кирила Терлецького, до Папи Римського *Климентія VIII*, він «як найвищий пастир вселенської католицької Церкви» «прийняв нас під свій послух та визволив від зверхності царгородських патріярхів і розрішив нас, зберігаючи за нами обряди і звичаї східних Церков, грецьких і руських, не роблячи жодних змін у наших церквах».

Чому укладення Берестейської унії призвело до загострення міжконфесійних та міжнародних відносин?

Папа Римський розглядав Берестейську унію як перший крок для її поширення на всі східні патріархії, зокрема на Московію. Однак насправді Берестейську унію прийняли не всі, а частина ієрархів (п'ять епископів). Інші ієрархи (два єпископи – Перемиський *Михайло (Копистенський)* і Галицько-Львівський *Гедеон (Балабан)*, 9 архімандритів тощо), а також 23 світські магнати на чолі з князем *Костянтином Василем Острозьким* на своєму опозиційному Берестейському соборі звинуватили уніатів у порушенні канонічних

Рис. 19.3. Грамота Берестейської унії з печатками та підписами учасників собору (1596)

правил і відкинули їхні рішення. Представники східних патріархів на соборі викляли єпископів, які прийняли унію.

Попри це, на відміну від православної, уніатська церква була визнана в Речі Посполитій офіційною, уніатським митрополитом Київським, Галицьким та всієї Русі став *Михайло Рогоза*, а уніатським єпископам дозволялося тепер бути членами Сенату. Проте уніатська церква так і не досягла справжньої рівності з католицькою. Проти неї виступала більша частина нижчого православного духовенства. Негативним до унії було ставлення частини шляхти, широких народних мас, здебільшого селян та городян Києва, Львова тощо. Спроба поєднання через унію всіх християн Польсько-Литовської держави насправді призвела до ще більшого їх розколу й ворожнечі. Замість однієї загальної церкви тепер існувало три, одна з яких – православна – фактично опинилася поза законом. Українське суспільство розкололося, а до релігійних суперечок дедалі додавалися соціальні, оскільки швидше за всіх інших верств уніатство та католицтво сприймали представники шляхти.

Поширювалася полемічна антикатолицька та антиуніатська література, найвідомішим автором якої був український релігійний діяч і письменник *Іван Вишенський*. Перебуваючи на грецькому Афоні, він у відповідь на звернення віруючих з Батьківщини почав посилати свої знамениті послання, зміст яких на зламі XVI–XVII ст. набув в Україні великої популярності.

Православні священники та монахи України тривалий час залишалися без свого митрополита. Це викликало масове невдоволення мешканців України та мало міжнародний резонанс. У цих умовах у 1620 р. сталася подія, яку прийнято вважати відновленням Київської православної митрополії. На зворотному шляху з Москви під час свого перебування в Києві патріарх Єрусалимський *Феофан III* зустрівся з віруючими та православними священниками. Без дозволу польської влади, яка називала його турецьким шпигуном, патріарх Феофан таємно висвятив митрополитом Київським і Галицьким відомого церковного діяча *Йова (Борецького)*, запеклого супротивника унії. У своїх творах Йов постійно закликав українців до опору католикам та уніатам.

Цей опір і боротьба за відновлення православної ієрархії загострювала відносини між віруючими в Речі Посполитій та поза її межами. Православні українці користувалися ідеологічною підтримкою з боку всіх східних патріархів. Через релігійну напруженість відбувалися зіткнення, розправи і навіть вбивства. У 1625 р. після того як війт Києва *Федір Ходика-Кобизевич* наказав заборонити в місті богослужіння в православних храмах, розлючені кияни втопили його у Дніпрі.

Про цю релігійну напруженість свідчить і той факт, що протягом всього кількох місяців 1628–1629 рр. були оргагізовані чотири (!) помісні собори: два православної церкви, один унійської, один – спільний православної та унійської. Проте прибути на спільний Львівський собор 1629 р. представники

Православної церкви відмовилися, і він проходив без їхньої участі, став, по суті, унійським за своїм складом.

В уряді Речі Посполитої розуміли ступінь реальної політичної небезпеки державі через релігійну ворожнечу, що надавало Московії зручний привід для втручання, оголошуючи себе захисницею всіх православних християн. Серед православного духовенства та віруючих дійсно ширилися промосковські настрої. Про утиски з боку поляків та католицької церкви православні священники та монахи регулярно повідомляли у своїх листах-скаргах московську ієрархію та царську владу. Саме тому на сеймах ретельно готували та в 1633 р. за розпорядженням короля *Владислава IV* затвердили й видали *«Статті для заспокоєння руського народу»*.

Цей державно-політичний акт мав задовольнити вимоги повернення прав православних українців й остаточно узаконити Православну церкву в Речі Посполитій. Однак остаточно врегулювати релігійні протиріччя через свій компромісний зміст «Статті» не змогли. Не всі положення цього документа виконувалися, тиску з боку католиків та уніатів постійно піддавався новообраний (на 1633–1647 рр.) Київський митрополит, відомий релігійний та політичний діяч *Петро Могила*.

Все більший спротив цим антиправославним утискам чинила й нова впливова сила українського народу – козацтво.

19.3. Феномен українського козацтва та його вплив на європейську політику

Завдяки чому виникло козацтво як військово-політична верства і чинник міжнародних відносин?

Тривалий час буферною зоною між Кримським ханством та Османською імперією, з одного боку, Польщею, ВКЛ та Московією – з іншого, була степова територія Північного Причорномор'я та Приазов'я. Ці землі сучасники зазвичай називали *Диким полем*. Саме цю назву використовував французький військовий інженер *Гійом де Боплан*, який у 1648 р. видав латинською мовою карту «Delineatio Generalis Camporum Desertorum vulgo Ukraina. Cum adjacentibus Provinciis» («Загальний *план Диких полів, простіше* кажучи, *Україна,* з прилеглими *провінціями*») *(див. рис. 19.4)*.

Малозаселене Дике поле тисячоліттями було місцем мешкання войовничих кочівників на кордонах з осілим світом, а природно-кліматичні умови, традиції виживання та певна віддаленність цих територій від держав з суворим законодавством, суспільним розшаруванням, становим устроєм формували почуття особистої свободи, здоровий авантюризм, надію лише на

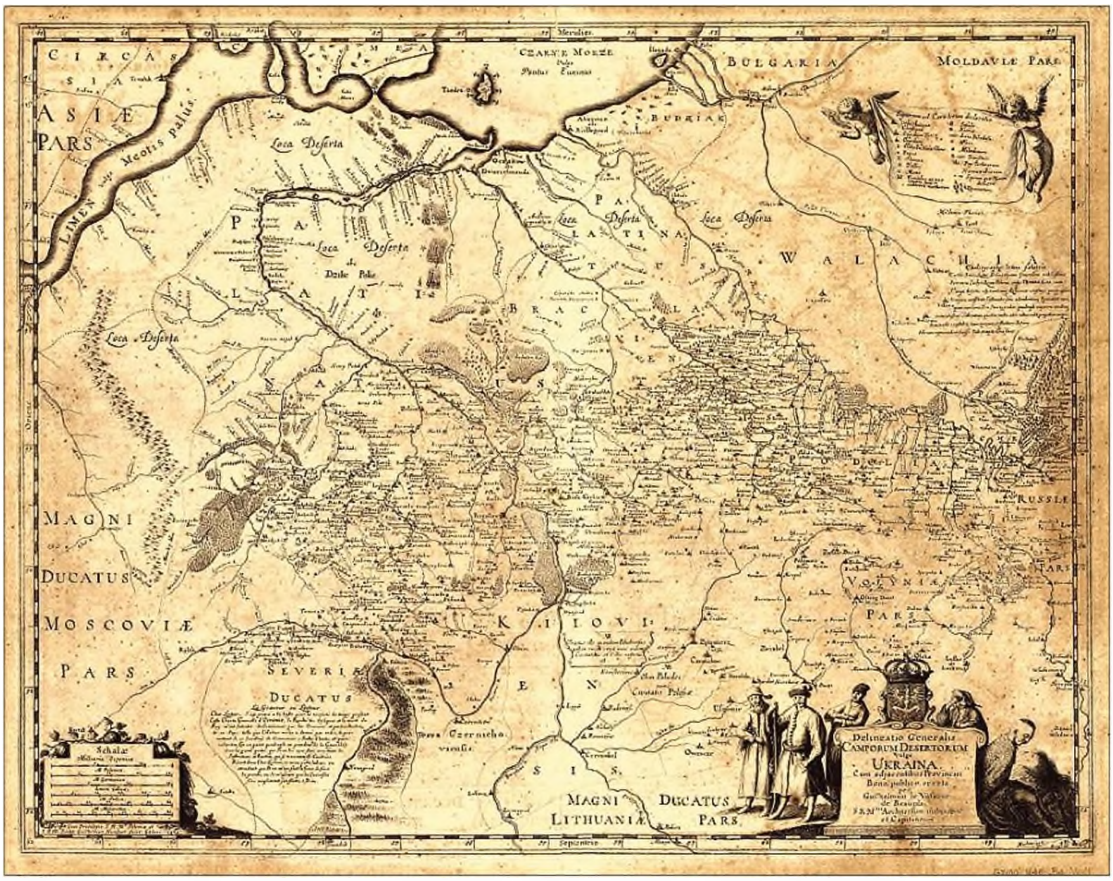

Рис. 19.4. Данцизьке видання карти Гійома де Боплана «Загальний план Диких полів, простіше кажучи, Україна, з прилеглими провінціями» (1648)

власні сили. Саме тут винкло *козацтво* як суспільний, воєнний та міжнародно-політичний феномен, який значною мірою впливав на долю східноєвропейських держав, особливо в XVI–XVII ст[1].

Сам термін «козак» тюркського походження, він перекладається в різних мовах як «вільна людина», «вартовий», «волоцюга», «бадьорий», «розбійник». Це слово вперше згадується в писемних джерелах з XIII ст., а в XV ст. ним зазвичай позначали жителів Дикого поля. Тривалий час разом зі словом «козаки» на їх позначення використовувалося й слово «черкаси» (імовірно, спотворене від «черкеси»). Поліетнічний склад населення зумовив те, що серед тих, кого спочатку називали козаками, були не лише слов'яни, а й черкеси, татари, турки тощо. Відповідно різними були їхні віросповідання, проте поступово через зростання міграції переважно українців панівним тут стало православ'я.

Найбільш привабливою в економічному й стратегічному сенсі територією Дикого поля була нижня течія Дніпра. Крім родючих земель, ця місцевість

1 Як слушно зауважують українські дослідники *Олександр Кучик* та *Орест Заяць*, «виникнення козаків як мешканців досить розлогого пограниччя (не лише між державами, а й між цивілізаціями) вже саме по собі вплетене в міжнародний контекст».

вважалася зручною тому, що знаходилася на торгових річних шляхах і дозволяла створювати завдяки островам, балкам, плавням надійні лінії оборони.

У зв'язку з масовим закріпаченням селянства у ВКЛ, Польщі, Московії на ці землі бігли від кріпосної неволі селяни, до яких приєднувалися ті, хто намагався уникнути переслідувань з боку закону. Це були люди, які в умовах сусідства з небезпечними сусідами навчалися добре володіти зброєю.

Майже одночасно з першими набігами кримських татар наприкінці XV ст. козаки заявили про себе як про помітну воєнну силу. Козаки й самі почали здійснювати набіги на татарські й османські володіння. Згідно з даними письмових джерел, першу таку акцію козаки здійснили у 1492 р., коли захопили османських купців та їхній корабель. Їхні подальші напади дедалі більше нагадували набіги кримських татар, але захоплювали козаки не «живий товар», а інші трофеї.

Високі бойові якості козацтва із самого початку його виникнення робили козаків важливим фактором у військових зіткненнях. Саме військова справа стає основним заняттям козаків, а козацтво поступово перетворюється на прикордонне населення, одним із завдань якого стає захист південних територій ВКЛ, Речі Посполитої, Московії від татарських та турецьких вторгнень. Особливо активними були українські козаки, які мешкали на кордоні з ВКЛ.

Як українське козацтво впливало на хід війн у Східній Європі в XVI – на початку XVII ст.?

Уже з кінця XV ст. українське козацтво чинило вплив на війни між східноєвропейськими державами. Як повідомляв польський письменник *Марцін Бельський*, автор «Хроніки всього світу» (1551), ще в 1489 р. під час походу польського королевича *Яна Ольбрахта* проти кримських татар його військам у Східному Поділлі допомогали козаки.

Необхідність боронити південні кордони ВКЛ та Польщі від постійних нападів кримських татар призводила до планів використовувати козаків на військовій службі. Хоча великокнязівський проєкт 1524 року зі створення в Литовсько-Руській державі прикордонних підрозділів із козаків не втілився, проте військову силу козаків для відсічі та походів використовували представники місцевої влади – окремі старости та магнати. Козаків-служебників стає дедалі більше. Їхня участь у військових діях значною мірою зміцнювала обороноздатність ВКЛ. Разом з тим час від часу великі литовські князі починали розглядати козаків як істотну перешкоду під час спроб ВКЛ відкупитися від татар даниною.

Слава про козаків поширювалася завдяки їхнім зухвалим нападам на Кримське ханство та Московію. Такі напади істотно збагачували козаків, а їхніх ватажків запрошували на службу східноєвропейські правителі. Показовою є діяльність відомих організаторів козацтва, українських полководців

і дипломатів XVI ст. *Остафія Дашкевича, Дмитра Вишневецького* та ін. Вони значною мірою впливали на сучасні їм міжнародні події.

Остафій Дашкевич (1470–1536) був воєводою ВКЛ, а в 1508 р. його обрали першим кошовим отаманом Війська Запорізького – військово-політичної організації козаків. Його центром із середини XVI ст. стане одне з укріплених поселень за порогами Дніпра – місто-фортеця Запорізькa Січ. Дашкевич організував запорізьких козаків у підрозділи однакової чисельності (полки та сотні), суворими заходами перетворив їх на потужну дисципліновану збройну силу, розселив їх на нових «пустих землях».

На чолі запорізьких козаків Дашкевич чинив активний вплив на міжнародні події його часу. Він воював у складі військ ВКЛ проти Московії, потім певний час служив Московії, залишив її, повернувся до Литовсько-Руської держави, успішно керував обороною прикордонних територій ВКЛ від кримських татар, разом з татарами здійснював походи на Московію, був у татарському полоні, з якого втік. Найвідоміший зі своїх нападів Дашкевич здійснив у 1528 р. на місто Очаків, яким володіли турки. У цьому поході він тричі розгромив татарські війська і захопил більше 30 тис. голів худоби.

Дашкевич втручався у боротьбу за трон всередині кримсько-татарської правлячої верхівки, надав притулок у себе в Черкасах відстороненому від влади кримському хану *Ісламу Гірею*. У 1532 р., коли кримський хан *Саадет I Гірей* почав облогу Черкас, Дашкевич дав йому відсіч, відмовився видати Іслама Гірея і на своїх умовах уклав договір із Саадетом I. Татари були змушені повернутися до Криму.

Народний фольклор навіть зображував Остафія Дашкевича засновником козаччини, справжнім захисником Батьківщини та народу.

Свій план побудови на одному з островів Дніпра міцної фортеці з багатотисячним прикордонним контингентом козаків для захисту південних рубежів Литовсько-Руської держави Остафій Дашкевич запропонував на сеймі 1532 р., але втілений він тоді не був. Це зробив у 1556 р. на острові Хортиця вже інший харизматичний лідер козаків – князь і козацький гетьман *Дмитро Вишневецький* (? – 1564) на прізвисько Байда.

Дмитро Вишневецький набув воєнного досвіду під час оборони південного кордону ВКЛ, півроку перебував із дипломатичною місією в Османській імперії в султана Сулеймана Пишного (за іншими даними – служив йому на чолі великого загону). «Байда» за власною ініціативою будував захисні споруди на Хортиці, вів переговори з Москвою і разом з московськими військами у 1556 р. захопив стратегічно важливу татарську фортецю Іслам-Кермен (поблизу сучасної Каховки). Слава Вишневецького та його козаків зросла настільки, що кримський хан і московський цар запрошували його до себе на службу; Іван Грозний навіть передав на Січ як аванс досить великі гроші.

Оскільки влада ВКЛ через свій тимчасовий союз із Кримським ханством досить обережно ставилася до войовничих планів Вишневецького, козацький ватажок прийняв пропозицію Москви. Він запропонував росіянам план походу всередину Криму, але Іван Грозний вирішив, що бойовий досвід Вишневецького буде більш корисним на Дону, де він організовував загони донських козаків, а після початку Лівонської війни – у бойових діях на теренах Балтії.

Вступ у Лівонську війну ВКЛ змусив Вишневецького повернутися на Батьківщину. Він взяв участь у боротьбі за владу у васальному Османській імперії Молдавському князівстві (1563), але після поразки потрапив у полон до турків, які піддали його дуже болісній страті через гакування[1].

Страта Дмитра Вишневецького та інших його соратників не лише не залякала, а, навпаки, розпалювала бажання запорожців битися проти своїх південних сусідів. Набіги козаків стають дедалі частішими. Так, лише в 1570–1580-х рр. вони здійснили близько сорока нападів проти кримських татар і турецьких фортець Причорномор'я. Шкода кримським татарам пропорційно чисельності населення була майже співрозмірною тій шкоді, яку вона завдавали південним регіонам Речі Посполитої[2].

Високі бойові якості козацтва робили закономірними створення з них урядових воєнних формувань. Відповідні пропозиції Остафія Дашкевича та інших козацьких ватажків знайшли врешті-решт законодавче оформлення: у 1572 р. королівським універсалом *Сигізмунда II Августа* було створено загони т. зв. реєстрових козаків, інакше – *Запорізьке*, або *Низове військо*. Таку назву отримали ті козаки, які потрапили до списку (реєстру) прийнятих на військову королівську службу. Вони були учасниками всіх бойових дій, які вела проти зовнішніх ворогів Річ Посполита.

Одна з багатьох переможних воєнних акцій реєстрових козаків – їхня вирішальна роль у Хотинській війні 1620–1621 рр. Гетьман запорожців видатний полководець *Петро Сагайдачний* на чолі 40-тисячного козацького війська врятував тоді Річ Посполиту, розгромлену турками й татарами в Цецорській битві (1620). Запорізьке військо разом із королівськими загонами перемогло османів у запеклій чотиритижневій Хотинській битві (1621) і примусило їх відмовитися від планів завоювання Європи.

Петро Конашевич-Сагайдачний (1582–1622) був помітною постаттю в міжнародних відносинах кінця XVI – початку XVII ст. (рис. 19.5). Послідовний захисник православних віруючих Речі Посполитої, автор богословської праці

1 Гакування – різновид страти, під час якої засудженому втикали в бік залізний гак на ланцюгу, чіпляли за ребро і вішали. З часом повішення за ребро (гакування) стане звичайним покаранням для запорізьких козаків.

2 На думку українського дослідника Сергія Лепявко, за ці неповні 20 років, судячи з писемних джерел, козаки захопили в татар 17 000 коней та 100 000 голів худоби. Надалі напади козаків ставили ще більш масштабними.

Рис. 19.5. Петро Конашевич-Сагайдачний (гравюра 1622 р.).

«Пояснення про унію», він навчався в головному на той час центрі православної освіти – Острозькій школі на Волині, а після вчительської діяльності пов'язав своє життя із козацтвом. Бойовий досвід він отримав у війнах козаків під час війн Речі Посполитої в Молдавії, Волощині, проти шведів – у Лівонії, брав участь у походах, зокрема морських експедиціях козаків на човнах-«чайках» проти кримських татар та турків. Був учасником зухвалого нападу козаків на Константинополь (1615), Варну (1616), інші міста, а після отримання гетьманської булави в 1616 р. захопив стратегічно важливу турецьку фортецю Кафу (сучасна Феодосія). Майже 100-тисячна Кафа була багатим містом, козакам дісталося безліч здобичі, але Петро Сагайдачний наказав брати у човни-«чайки» насамперед звільнених від османського рабства християн.

Широкий міжнародний резонанс і значні зовнішньополітичні наслідки мало вторгнення козаків Сагайдачного того самого року до Константинополя. Козаки увірвалися в османську столицю і вирізали там кілька тисяч вояків місцевого гарнізону. Насправді козацькі «чайки» тривалий час порушували комунікації та торгові шляхи османів Чорним морем. Саме тому в 1625 р. французький посол у Стамбулі *граф де Сезі* називав козаків «господарями Чорного моря», а французький історик *Мішель Бодьє*, автор «Історії турків» (1619), писав, що запорожці в в ті часи виявилися «бичем для... Турецької великої держави».

Петро Сагайдачний активно воював у 1617–1618 рр. проти Московії, здійснив відомий рейд до Калуги і ледь не увійшов до Москви. Саме цей рейд переконав російський уряд в необхідності підписати з Річчю Посполитою Деулінське перемір'я (див. докладніше п. 18.5).

19.4. Зростання протиріч між козацтвом та Річчю Посполитою

У чому проявлялася політико-дипломатична діяльність українського козацтва?

Гетьман Петро Сагайдачний був не лише видатний полководець, а й гарний дипломат. Вважаючи себе самостійним міжнародним гравцем, він проводив дипломатичні переговори, укладав угоди, вимагав переробляти на користь Запорізького війська вже існуючі договори. Серед міжнародних угод, підписаних Сагайдачним, – договори з грузинським князем Мегрелії, перським шахом, Вільшанська угода 1617 р. з Річчю Посполитою про поширення запорізького самоуправління та ін.

Про фактичне визнання впливовими державами Війська Запорізького суб'єктом міжнародних відносин свідчить обмін посольствами в останній чверті XVI – першій половині XVII ст.

Так, український дослідник *А. Г. Бульвінський* наводить приклад, що з 1575 по 1597 рік до Війська Запорізького прибули посольства з Московського царства, Молдавського князівства, від Папи Римського, з імперії Габсбургів, із Валаського князівства, з Кримського ханства. Були відправлені, але перехоплені по дорозі посланці з Неаполітанського королівства – у 1625 р. та зі Шведського королівства – у 1631 р. Козацькі посольства в період з 1584 по 1619 рік були відправлені до Кримського ханства, Московського царства, імперії Габсбургів, Молдавського князівства, Трансільванського князівства, Війська Донського, Персії. Як слушно зазначає *А. Г. Бульвінський*, «козацька консорція Військо Запорозьке, яка репрезентувала Україну зовнішньому світу, змогла не лише набути статусу суб'єкта міжнародних відносин, а й суттєво, а інколи й вирішально впливати на перебіг боротьби трьох цивілізаційних світів за панування в регіоні Східної Європи».

Козацтво перетворювалося на самостійну політичну силу, що викликало зростання занепокоєння в Речі Посполитій. Польський королівський двір дратувало те, що козаччина дедалі більше потрапляла у сферу інтересів іноземних держав. Крім перського шаха, який шукав союзників у війні проти Османської імперії, Московії, що використовувала ідеологічні гасла православної єдності, Запорізьке військо розглядалося як могутній військовий фактор і правителями Західної Європи. Саме тому Петру Сагайдачному запропонували укласти воєнний союз *Ліга християнської міліції* – міжнародний лицарський орден, створений для війни проти османів. Цей союз був підписаний у 1618 р.

До Ліги християнської міліції увійшли королі Англії, Франції, Іспанії, імператор Священної Римської імперії, Папа Римський, а очолював цю Лігу герцог *Карл Гонзаго де Невер* – родич французького короля Генріха IV, сеньйор кількох італійських володінь, а по жіночій лінії – нащадок останніх візантійських

імператорів. Амбітний план Карла щодо знищення Османської імперії і відродження християнської Візантії вважався нереалістичним без використання запеклих ворогів османів – козаків. Згідно з міжнародним договором, підписаним представниками Карла де Невера і Петра Сагайдачного, Військо Запорізьке виставляло для священної війни проти турків 60 тис. вояків.

У 1624 р. повноцінний договір про ненапад та військову взаємодопомогу уклали Запорізьке військо та кримський калга[1] *Шагін-Гірей*. Для цього татарський воєначальник особисто прибув на Запорізьку Січ.

У ті часи загальноєвропейської Тридцятилітньої війни (1618–1648) (див. розділ 21) сторони, що воювали, розглядали козаків як реальну військову силу й намагалися залучити їх на свій бік. 10-тисячний козацький корпус діяв на боці Габсбурзького блоку вже на самому її початку – у 1619 р., а в 1620 р. допоміг католицьким силам розгромити чеських, угорських та німецьких протестантів у битві біля Білої Гори. Надалі вербувальники європейських королів регулярно прибували до козаків, щоб укласти відповідні угоди.

Крім католицьких держав, козаків намагалися запросити у свої армії й протестанти. Для цього шведський уряд відправив у 1631 р. посольство до козаків. Інструкцію для агентів, які вирушили на Січ, склав шведський посол у Польщі *Жак (Яків) Руссель*. У листі він звертався до них як до «володарів Дніпра та Чорного моря», наголошуючи тим самим їхнє геополітичне значення на міжнародній арені, але даних про те, що на боці шведів воювали козаки, немає[2].

Отже, дипломатична активність козаків була типовим проявом зовнішньополітичної діяльності державного актора на міжнародній арені.

Що викликало зростання протиріч між українським козацтвом та Річчю Посполитою?

Керівники українського козацтва не лише брали активну участь у подіях на міжнародній арені, а й відстоювали інтереси українського народу всередині Речі Посполитої. Козацтво було невід'ємною частиною українства. Тому зростання релігійних та національних утисків українців з боку польської влади, шляхти та католицького духовенства викликало козацький опір. До цього додавалося й невдоволення козаків тим, що далеко не всі з них мали можливість потрапити в реєстр, тому боротьба за збільшення чисельності реєстрового козацтва постійно точилася протягом кінця XVI – першої половини XVII ст.

У цей період реєстрове і напівлегальне нереєстрове козацтво брало участь у численних антипольських повстаннях проти обмеження своїх соціальних і майнових прав, національного й релігійного гноблення.

---

1 *Калга* – друга після хану особа в політичній ієрархії Кримського ханства.

2 Козаки не погодилися на пропозиції шведських послів, вони хотіли, жартома, напоїти їх «горілкою або водою» (тобто втопити), але замість самочинної розправи видали шведів польській адміністрації, а польський уряд вислав послів до Швеції.

Так, у 1591 р. спалахнуло перше за часом козацьке повстання на чолі з полковником реєстрового Запорізького війська *Криштофом Косинським*, невдоволеним захопленням його земель представником родини *Острозьких*. Повстання, до якого приєдналися тисячі козаків і селян, тривало два роки. Зазнавши поразки, Косинський підписав угоду про вірність королю, але продовжив війну, відправив листи до Москви, пропонуючи царю свої послуги, і загинув у розпал воєнних дій.

Ще більші масштаби і певні міжнародні наслідки мало козацьке повстання 1594–1596 рр. під проводом гетьманів *Северина Наливайко* та *Григорія Лободи*. Казаки, які повернулися з війни проти османів, виступили за збереження своїх прав проти утисків з боку шляхти. Королівська влада кинула на придушення повстанців значні війська. Після кількох битв Лобода був підступно вбитий власним оточенням. Зрадили й іншого керівника повстанців Наливайка, якого видали полякам і стратили після жорстоких тортур. Це повстання проходило одночасно з польсько-татарською війною, що велася на теренах Молдавського князівства і відволікала значну частину польських військ. У рік придушення повстання було прийнято Берестейську унію, що погіршила становище православних Речі Посполитої.

В умовах зростання релігійно-національного та кріпосницького гноблення українців у 1630 році спалахнуло козацько-селянське повстання під керівництвом гетьмана нереєстрових запорізьких козаків *Тараса Федоровича* на прізвисько *Трясила*. Ідеологічну підтримку повстанцям надавало духовенство відновленої Київської православної митрополії та особисто митрополит *Йов Борецький*. Вони благали Трясилу та його козаків захистити православну віру від польської шляхти та католиків. Повстанці змогли розгромити польську армію й примусити її командувача сенатора *Станіслава Конецпольського* підписати Переяславську угоду (1630).

Угода мала компромісний характер, вона збільшувала чисельність реєстрового козацтва з 6 до 8 тис., але переважна більшість повстанців залишилася незадоволеною. Це невдоволення призвело до нових народних повстань 1637 і 1638 років, які очолили гетьмани Війська Запорізького *Павло Бут* і *Яків Острянин*. Проте Павло Бут був виданий полякам своїми ж соратниками і страчений поляками, а Якова Острянина, який заснував Чугуїв, убили чугуївські козаки.

Козацько-селянські повстання на чолі з *Криштофом Косинським, Севериком Наливайком, Григорієм Лободою, Тарасом Федоровичем, Павлом Бутом, Яковом Острянином* свідчили про зростання протиріч між польським урядом і українським козацтвом. Виборювання козацтвом автономії виходило на європейський рівень міждержавних відносин.

Загальноєвропейський характер мали й договори між польським урядом та козаками, деякі з яких свідчили про бажання Речі Посполитої вирішити свої

зовнішньополітичні питання шляхом приборкання козаків. Про це, наприклад, свідчить укладена в 1625 р. *Куруківська угода* між кошовим отаманом Війська Запорізького *Михайлом Дорошенком* і коронним польним гетьманом *Станіславом Конецпольським*. Угода не лише забороняла козакам робити воєнні походи в Кримське ханство та Османську імперію, а й вступати в дипломатичні зносини з іноземними державами. Договір хоча й збільшував реєстр з 3 до 6 тис. вояків, проте залишав поза реєстром близько 40 тис. осіб. Їм належало повернутися у свій колишній стан, зокрема в закріпачене пригноблене селянство.

Ці та інші протиріччя в умовах посилення релігійного, національного, соціального гноблення робили закономірними нові більш масштабні спроби українського народу звільнитися від влади Речі Посполитої.

19.5. Національно-визвольна війна українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького

Якими були головні причини Національно-визвольної війни українського народу?

Загострення до середини XVII ст. польсько-українських відносин набуло масштабів, які зробили закономірним початок у 1648 р. української національно-визвольної війни.

Серед причин цієї визвольної війни головними були:

1) посилення після Берестейської унії 1596 р. релігійних утисків православних українців, їх примусове окатоличення та спольщення[1];
2) значне зростання в Україні кріпосної залежності селян в умовах створення великих господарств-фільварків, поширення землеволодіння польських магнатів і шляхти, їхнього свавілля відносно кріпаків;
3) погіршення становища козацтва як політичної сили, що знайшло відображення в постанові вального сейма – «Ординації Війська Запорізького» (1638)[2], курс польської влади на його поступову ліквідацію;
4) наявність значного військового досвіду козацтва і частини селян, які брали участь у збройних повстаннях, їхнє вміння вдало застосовувати сучасні засоби ведення війни;

---

1 Як слушно зауважує відомий український дослідник *Микола Дорошко*, «відсутність власної державності, обмеження українців у правах, проголошення їхньої неповноцінності, асиміляційні процеси – усе це підводило до того, що як самостійний суб'єкт український народ міг зійти з історичної сцени».

2 «Ординація» скорочувала чисельність реєстрового козацтва до 6 тис. осіб, скасувала козацький суд, забороняла виборність козацької старшини, замість гетьмана призначали польського старшого комісара козацького війська, а селянам та мешканцям міст заборонялося вступати в козаки під страхом смертної кари. «Ординація» не була визнана нереєстровим козацтвом, що ще більше поглибило розкол між українцями та польською владою.

5) слабкість королівської влади Речі Посполитої, відцентрові тенденції, відсутність реальних важелів стримання урядом політичної анархії з боку польських магнатів і шляхти, неможливість обмежень їхніх зловживань в Україні;
6) падіння в очах некатолицького населення міжнародного авторитету більшості католицьких держав через поразки союзних Речі Посполитій армій Габсбурзького блоку на завершальному етапі загальноєвропейської Тридцятилітньої війни (1618–1648) (див. п. 20.6).

До цих обєктивних факторів, що призвели до початку національно-визвольної війни, потрібно додати й суб'єктивний фактор – появу харизматичного лідера *Богдана Хмельницького*, який завдяки особистим якостям і родинним обставинам перетворився на незламного, неприборканого ворога Речі Посполитої.

Зиновій-Богдан (Богдан Михайлович) Хмельницький (1596–1657) був сином чигиринського сотника, отримав ґрунтовну освіту в єзуїтському колегіумі, зберігши при цьому свою православну віру. Під час польсько-турецької війни 1620–1621 рр., в якій загинув його батько, Богдан Хмельницький потрапив у полон, з якого через два роки він втік (або був викуплений). У подальшому, перебуваючи в реєстровому козацькому війську, він брав участь у козацькому повстанні 1637–1638 рр., у походах проти османів, а у війні проти Московії в 1635 р. він за хоробрість був нагороджений польським королем Владиславом IV золотою шаблею.

Маючи посаду писаря Війська Запорізького, Хмельницький брав участь у посольствах козаків до польського короля зі скаргами на обмеження козацьких прав і скасування їхньої автономії. Ще в 1646 р. за сприяння Хмельницького виник план повстання проти Речі Посполитої, але про нього підступно попередили уряд. Новий виступ прискорила родинна трагедія Хмельницького – захоплення його хутора Суботова та вбивство його сина польським підстаростою *Чаплинським*. Фактична бездіяльність державних структур в умовах шляхетського свавілля, безкарність Чаплинського та йому подібних робили незворотними наміри Хмельницького та його спільників боротися проти польського гноблення збройним шляхом.

Дипломатичні та воєнні дії українських патріотів на чолі з Богданом Хмельницьким на початковому етапі національно-визвольної війни. Національно-визвольна війна українського народу проти Речі Посполитої розпочалася в січні 1648 р., коли козаки на чолі з чигиринським сотником Богданом Хмельницьким завдали перших ударів польським підрозділам, розташованим поблизу Запорізької Січі. Ці удари та обрання Хмельницького гетьманом супроводжувалися міжнародною дипломатичною активністю: були укладені антипольські договори з Османською імперією і Кримським

ханством. Так, унаслідок повстання проти Речі Посполитої в 1648 році розпочався процес створення *української Козацької держави* як суб'єкта міждержавних взаємодій. Вона одразу отримала міжнародне визнання з боку антипольських державних акторів.

Дипломатичні переговори Хмельницького з польською стороною щодо мирного вирішення двостороніх протиріч не дали результатів: командувач урядовими військами великий коронний гетьман Речі Посполитої *Миколай Потоцький* (див. рис. 19.6) відкинув пропозиції козаків про відновлення їхньої автономії, право Війська Запорізького на укладання міждержавних угод і виведення з їхньої території польських військ.

Ці польські війська з травня по вересень 1648 р. були вщент розгромлені Хмельницьким і кримськими татарами під Жовтими Водами, Корсунем, біля Пілявців. Річ Посполита була знесилена та втратила контроль над Україною. Хмельницький звільнив Київ, Правобережну Україну, почав облогу Львова, подолав опір захисників неприступного Високого Замку, але не став захоплювати Львів, задовольнившись викупом. Йому активно допомогали західноукраїнські повстанці – *опришки*. Щоб помститися за поразки, поляки вдавалися до етнічних чисток, знищуючи українських селян та козаків, а ті у відповідь різали неправославне населення на землях, які звільняли від королівських військ.

Вимушене повернення до Наддніпрянщини виснажених бесперервними боями козацьких військ дозволило полякам отямитися від нищівних поразок.

Рис. 19.6. Зліва – Богдан Хмельницький на гравюрі фламандського художника Яна Мейссенса (сер. XVII ст.), справа – його запеклий ворог, коронний гетьман Речі Посполитої Миколай Потоцький

Рис. 19.7. Територія Козацької держави за Зборівським договором 1649 р.

Послаблювало сили повстанців і зростання протиріч із союзником – кримським ханом *Ісламом III Гіреєм*. Ці протиріччя виявилися під час контрнаступу польської армії та битви під Зборовом у 1649 р., коли татари залишили козаків. Король *Ян II Казимир* запропонував після бою Зборівський договір, який під тиском хана був змушений підписати Хмельницький.

Зборівський договір 1649 р. завершив перший, початковий етап української національно-визвольної війни 1648–1657 рр. Договір мав компромісний характер. Король визнавав самоврядність козацької держави на чолі з гетьманом – Гетьманщини у складі трьох воєводств – Київського, Брацлавського, Чернігівського (рис. 19.7). На їхній території заборонялося розміщувати війська Речі Посполитої, усі посади отримували православні, відновлювалася у своїх правах і православна Київська митрополія. Однак польська шляхта могла повертатися до звільнених від неї територій, а селяни-повстанці у свій колишній стан, тобто польська сторона не збиралася виконувати умов договору. До того ж значну частину українських селян за домовленостями хана та короля татари вигнали до Криму.

Отже, на першому етапі війни не було досягнуто ні її радикальної (незалежність України), ні її поміркованої мети – отримання статусу третього рівноправного етнополітичного суб'єкта в складі Речі Посполитої. Тому сторони готувалися для продовження збройної боротьби і до пошуку союзників.

Які обставини спонукали до міжнародного визнання Козацької держави як рівноправного учасника системи міжнародних відносин?

Подальші події війни остаточно переконали Хмельницького та його оточення в неможливості створення триєдиної Речі Посполитої. У цих умовах

гарантією збереження національно-релігійної ідентичності й козацьких прав була повна державна самостійність Гетьманщини. Республіканський устрій нової держави з виборною владою на всіх рівнях приваблював її населення незалежно від стану, але генеральна старшина, отримавши керівні посади, ставала новою привілейованою верствою. Адміністративними округами і військовими одиницями були 16 полків, поділені на сотні.

Ці адміністративно-територіальні реформи доповнювалися вдосконаленням дипломатичної служби Гетьманщини.

Як досвідчений дипломат, Хмельницький бачив, що католицькі держави Іспанія та Священна Римська імперія навіть в умовах поразки у Тридцятилітній війні підтримують Річ Посполиту на міжнародній арені. Союз Хмельницького з Кримським ханством був ненадійним, але вимушеним, і гетьман намагався зберігати його.

Дипломатичною службою Козацької держави в цей період стала *Генеральна військова канцелярія*. Її зовнішньополітична діяльність зміцнила роль Гетьманщини на міжнародній арені. Генеральний писар та інші члени канцелярії організовували українські посольства за кордон, приймали іноземних представників, готували дипломатичні документи. Водночас Генеральна військова канцелярія була і справжнім розвідувальним центром, оскільки реальної відмінності між послами і розвідниками не існувало.

Дипломатична діяльність Хмельницького, його оточення та Генеральної військової канцелярії мали на меті пошук нових союзників у війні проти Речі Посполитої. Разом з козацько-кримським союзом українці шукали шляхи укладення міждержавного союзу з Османською імперією та Московією. Як значний чинник впливу нової держави на міжнародні відносини в регіоні розглядали Гетьманщину також турки і росіяни. Проте й ті, й інші не збиралися укладати рівні міждержавні відносини, маючи намір нав'язати Україні свій протекторат.

Саме так потрібно оцінювати причини прихильності правителів Османської імперії та Московії до міжнародного визнання Гетьманщини. Її війна проти Речі Посполитої допомогала Московії та османам вирішувати свої геополітичні інтереси. Оскільки збройний опір полякам мав ознаки не лише національного, а й гострого релігійного протистояння, цей конфесійний фактор вміло використовувала дипломатія Хмельницького, щоб схилити православну Московію до антипольського воєнного союзу і спільних дій.

Після поразки від військ Речі Посполитої в найбільшій за часів Визвольної війни битві під Берестечком (1651) було укладено невигідний Гетьманщині Білоцерківський договір, за яким територію козацької держави обмежили теренами одного Київського воєводства, але Хмельницький вміло використав побоювання Московії та Османської імперії посиленням Речі Посполитої. Його посли, демонструючи неабиякий дипломатичний хист, переконували

османський уряд, що готові прийняти їхній протекторат, а московський уряд запевняли в бажанні бачити своїм сувереном царя.

Ця дипломатична гра вдалася: цар *Олексій Михайлович* (1645–1676), який тривалий час ухилявся від спільних воєнних дій проти поляків, вирішив випередити султана заради боротьби за києво-руську спадщину. За ініціативою царя Земський собор у 1653 р. ухвалив рішення про прийняття «під государеву високу руку» Війська Запорізького. Оскільки це означало воєнний міждержавний союз у війні проти Речі Посполитої, *Переяславська козацька рада* у 1654 р. прийняла протекторат Москви[1], але для збереження власної державності і щоб запобігти порушенню її суверенітету, гетьманським урядом було розроблено проєкт договору.

Остаточний, скорочений після переговорів у Москві, варіант з одинадцяти «Статей Богдана Хмельницького» (інакше – «Березневі статті») – типова міжнародна угода для часів суверенних держав щойно народженої Вестфальської системи міжнародних відносин (див. п. 21.6). Вона була схожа на правову базу відносин імператора Священної Римської імперії і кожного із 324 суверенних імперських князів. Гетьманщина зберігала незалежний уряд, привілеї різних станів, до 60 тис. збільшувався реєстр козаків, але проводити самостійні зовнішньополітичні зносини з Османською імперією та Річчю Посполитою Гетьманщина формально не могла[2].

Військово-політичний союз Гетьманщини та Московії дозволив обом сторонам, що його уклали, спробувати вирішити головне геополітичне завдання – перемогти у війні Річ Посполиту. У цій війні Козацька держава не обмежувалася союзом із Москвою, а продовжила самостійну зовнішню політику. Альтернативними союзу із Москвою були проєкти створення міжнародної коаліції Гетьманщини з кримським ханом, протекторат турецького султана та шведського короля. Сама ж Москва активно порушувала домовленос-

---

1 Текст угоди втрачено, але зі звіту московських послів відомо, що для прийняття присяги від українського населення на вірність цареві посли-дяки побували в 117 населених пунктах Гетьманщини. Багато представників козацької старшини Брацлавського, Кропивнянського, Полтавського полків відмовилися від присяги. Не схвалювало цю угоду й українське православне духовенство. Його митрополит Сильвестр Косів вважав за потрібне залишити православну церкву України під духовною опікою Константинопольського патріарха.

2 Як слушно зазначає український дослідник *Микола Дорошко*, «за своїми формальними правовими ознаками договір, найімовірніше, передбачав установлення відносин номінальної васальної залежності чи протекторату, а за змістом – створення конфедеративного союзу двох держав під зверхністю корони Романових». На думку українського дослідника *Арсена Зінченка*, «уряд Української держави визнавав протекцію царя та приймав обмеження, які стосувалися зовнішньополітичної діяльності... Йшлося про встановлення васальної залежності від Московського царства або його протекторату над Україною. Але обидві сторони по-різному бачили його зміст: українська вбачала в ньому воєнно-політичний союз для перемоги над Річчю Посполитою, а московська – як акт включення України до царських володінь, один із кроків до "собирания руських земель"».

ті і навіть разом із Польщею діяла за Віленським перемир'ям 1656 р. проти Швеції. У відповідь Хмельницький став одним з організаторів міжнародної антипольської коаліції зі Швецією, Бранденбургом, Волошиною, Молдовою, Семигородом.

Під час подальшої війни за Україну Московія і Польща уклали *«Вічний мир»* 1686 р., за яким відбувся поділ етнічних українських земель. Попри цьому поділу Гетьманщини, боротьба за українську державність тривала, але ці події належать до наступної Вестфальської доби міжнародних відносин і знаходяться поза хронологічними межами пропонованого навчального посібника.

Контрольні запитання

1. Яку роль відігравала Україна та її населення в геополітиці й дипломатії Східної Європи XVI ст.?
2. У чому виявлявся вплив української політичної еліти на міжнародні відносини в Європі XVI ст.?
3. Які фактори зумовили укладення Берестейської унії?
4. Чому укладення Берестейської унії призвело до загострення міжконфесійних та міжнародних відносин?
5. Завдяки чому виникло козацтво як військово-політична верства і чинник міжнародних відносин?
6. Як українське козацтво впливало на хід війн у Східні Європі у XVI – на початку XVII ст?
7. У чому проявлялася політико-дипломатична діяльність українського козацтва?
8. Чим пояснюється зростання протиріч між українським козацтвом та Річчю Посполитою?
9. Якими були головні причини національно-визвольної війни українського народу?
10. Які дипломатичні та воєнні дії здійснювали українські патріоти на чолі з Богданом Хмельницьким на початковому етапі національно-визвольної війни?
11. Які обставини спонукали до міжнародного визнання Козацької держави як рівноправного учасника системи міжнародних відносин?

Список літератури

Борисова О. В. Зовнішня політика України: історія та сучасність. Київ : Кондор, 2017. 341 с.

Бульвінський А. Г. Українські землі в міжнародних вимірах періоду Пізнього Середньовіччя та раннього Нового часу. *Україна в Європі: контекст міжнародних відносин*. Київ, 2011. С. 142–164.

Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і ґенеза Берестейської унії. Львів, 2000. 426 с.

Дорошко М. С. Історія України. Курс лекцій. Київ : Саміт-книга, 2021. 472 с.

Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів : Львівський національний університет ім. І. Франка, 2002. 752 с.

Зінченко А. Історія дипломатії від давнини до початку нового часу : навч. посіб. Вінниця : Нова книга, 2002. 564 с.

Кучик О. С., Заяць О. А. Зовнішня політика України : підручник. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2018. 446 с.

Леп'явко С. А. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). Чернігів : Сіверянська думка, 1999. 216 с.

Нариси з історії дипломатії України / Галенко О. І та ін. ; під ред. В. А. Смолія. Київ : Альтернативи, 2001. 736 с.

Степанчук Ю. Українське козацтво у системі міжнародних відносин Східної Європи у XVI – першій половині XVII ст. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2008. Вип. 39. С. 37–41.

Тимошенко Л. В. Берестейська унія 1596 р. Дрогобич : Коло, 2004. 197 с.

Чекаленко Л. Д., Федуняк С. Г. Зовнішня політика України (від давніх часів до наших днів) : підручник. Київ : ДП «Вид. дім "Персонал"», 2010. 464 с.

Чекаленко Л. Д. Зовнішня політика України : підручник. Київ : LAT і К, 2015 . 478 с.

Dybkowska A., Żaryn J., Żaryn M. Polskie dzieje od czasów najdawniejszych do współczesności. Wydawnictwo Naukowe PWN, 2022. 418 s.

Kizik E., Jurek T. Historia Polski. Do 1572. Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2013. 781 s.

РОЗДІЛ 20

Зовнішня політика та дипломатія країн Західної Європи наприкінці XV – у XVI ст.

20.1. Протиріччя між Францією, Іспанією, Священною Римською імперією на зламі XV–XVI ст. Причини та перший етап Італійських війн
20.2. Другий етап Італійських війн. Мир у Като-Камбрезі
20.3. Вплив німецької Реформації на зовнішню політику європейських держав. Європейська Контрреформація
20.4. Міжнародні наслідки поширення кальвінізму. Релігійні війни у Франції
20.5. Нідерландська війна за незалежність
20.6. Іспано-англійське суперництво у XVI ст.

20.1. Протиріччя між Францією, Іспанією, Священною Римською імперією на зламі XV–XVI ст. Причини та перший етап Італійських війн

Які держави були головними акторами міжнародних відносин у Європі наприкінці XV ст.?

В останні десятиліття XV ст. у Західній Європі відбулися такі геополітичні зміни:

1. Перемога над Англією в Столітній війні сприяла посиленню королівської влади ***Франції***, завершенню територіального об'єднання та централізації французьких земель, подоланню феодального сепаратизму, зміцненню постійної армії, пошуку для неї та королівської казни нових об'єктів збагачення.
2. Об'єднання ***Іспанії*** та її успіхи у Великих географічних відкриттях зробили її центром колоніальної імперії, яка швидко зростала і якій потрібно було підкріпити свої амбіції поширенням впливу й на Європейському континенті.
3. ***Священна Римська імперія***, незважаючи на економічне піднесення, перебувала в стані політичної роздробленості, зростала влада територіальних князів, а імператорський двір Габсбургів у цих умовах намагався посилити самостійність Австрії й закріпити за її правителями

титул ерцгерцогів[1]. Проте завдяки шлюбній дипломатії Габсбурги поставили під свій контроль землі «бургундської спадщини», передусім багаті Нідерланди, й оголосили зовнішньополітичну доктрину «Австрія повинна правити світом»[2].

4. Як і в Німеччині, в ***Італії*** не склалося єдиної національної держави, процеси зміцнення влади в окремих монархіях та республіках (Мілан, Флоренція, Венеція тощо) відбувалися на тлі загострення їхніх політичних та економічних протиріч, які лише посилювали намагання папства зберегти свій ідеологічний вплив усупереч поширенню гуманістичної ідеології. У цих умовах багата, але роздроблена Італія була привабливим об'єктом експансії з боку могутніх європейських держав.

Що стало причинами та приводом до Італійських війн?

Італійськими війнами в історії міжнародних відносин позначають довготривалі збройні конфлікти з 1494 по 1559 рік між провідними державами Західної Європи та їхніми союзниками переважно на теренах Італії (звідси назва). У цих війнах Франція протистояла своїм основним суперникам Іспанії та Священній Римській імперії спочатку в Італії, а пізніше й поза її межами. Отже, Італійські війни з часом перетворилися на боротьбу за гегемонію не лише на Апеннінському півострові, а й на всьому континенті.

Головними причинами війн були:

- ***династичні***: претензії монархів провідних країн Європи на спадщину італійських держав, що було відображенням середньовічних уявлень про право сюзерена повертати феодальне володіння під свою владу в разі припинення династії васала;
- ***політичні***: наміри оволодіти стратегічно важливими територіями, змінити кордони, поширити вплив на інші держави, встановити гегемонію, а з боку противників – спроби дотримуватися принципу рівноваги;
- ***економічні***: захопити разом із багатими трофеями транзитні пункти на шляхах прибуткової середземноморської торгівлі;
- ***ідеологічні:*** наміри світської влади остаточно піднятися над духовною владою католицької церкви і римських пап, демонструючи примат державного інтересу над універсалістськими доктринами понтифіків, зокрема над концепцією «res publica Christiana», яка раніше ставила Рим над королями та імператорами.

---

1 Ерцгерцог (архигерцог або архикнязь) – титул, який використовували лише члени австрійського монаршого дому Габсбургів. Офіційно титул був визнаний з 1458 року.

2 Претензії на гегемонію різко посилилися наприкінці провального правління імператора *Фрідріха III* (1452–1493). Незважаючи на очевидне ослаблення своєї влади, він уперше почав використовувати в державній символіці латинську абревіатуру AEIOU («Austriae est imperare orbi universo» – «Австрія повинна правити світом»).

У самій Італії в третій чверті XV ст. склалася *політична рівновага*. Юридично закріплений після серії запеклих війн *Лодійським миром* 1454 року цей баланс сил більше 20 років підтримувався всіма італійськими державами (фото *26*). Вони домовилися не укладати союзи з іноземними державами та спільно діяти проти них в разі їхнього вторгнення на Апеннінський півострів, але згодом міждержавні відносини в Італії знову загострилися.

У цих умовах у 1494 р. помер правитель Неаполітанського королівства, представник Арагонської династії *Фердинанд I*. Цим скористався французький король *Карл VIII* (1483–1498), який оголосив, що Фердинанд I незаконно оволодів неаполітанським престолом і його потрібно повернути французькій династії. Це стало приводом до війни.

Воцаріння Фердинанда I усунуло від влади в Неаполітанському королівстві родича французьких королів *Рене Доброго* – представника Анжуйської династії. Рене Добрий у вигнанні заповів свою спадщину сину, а той – французькому королю. Правління ж Фердинанда I викликало жах: майже божевільний у своїй нестриманій жорстокості, він встановив тотальний терор. Із трупів страчених він наказував виготовляти набальзамовані опудала, якими, немов статуями, прикрашав зали свого палацу, милувався ними сам і весело демонстрував їх послам інших держав. Посли були свідками й різанини, яку Фердинанд I вчинив під час шлюбу племінниці, на який немов для примирення запросив своїх ворогів. Усі вони були знищені. Папа Римський за ці злочини відлучив від церкви і самого неаполітанського короля, і всіх його синів-нащадків.

Своєю смертю Фердинанд I не лише викликав радість підданних, а й повернув у міжнародну політику питання щодо законності свого перебування при владі.

На які етапи поділяються Італійські війни та якими були головні події першої з них?

Усього було ***вісім*** італійських війн[1]. Їх можна поділити на два етапи.

Перший етап: війни в 1494–1516 рр., які відбувалися в конфесійно єдиній католицькій Європі; головними суперниками в ній були Франція та Іспанія.

Другий етап: війни в 1521–1559 рр., які відбувалися в умовах поширення Реформації, створення універсалістської Габсбурзької імперії, залучення як союзників Габсбургами – протестантських князів Німеччини, а Франції – турецького султана.

Італійські війни почалися як династична суперечка за престол Неаполітанського королівства, але в умовах порушення балансу сил в Італіїї швидко перетворилися на загальноєвропейський конфлікт.

Перший похід французької армії Карла VIII на Неаполь у 1494 р. був спочатку успішним – Міланське герцогство та Генуезька республіка надали

1 Деякі дослідники вважають, що насправді було десять Італійських війн.

французам допомогу. Неаполітанці зустрічали іноземців як визволителів. Карл VIII був коронований як законний неаполітанський король. Цей стрімкий успіх французів стурбував правителів інших італійських та європейських держав. Вони створили антифранцузьку *Венеціанську лігу*. До ліги увійшли Венеція, Мілан, Іспанія, Священна Римська імперія, Англія, Папа Римський. Останній навіть оголосив, що коронація французького короля відбулася незаконнно. Хоча французи мали кращу в Європі артилерію і неперевершену кінноту, вони значно поступалися військам ліги і були змушені з боями відступити на батьківщину.

> Сучасники вважали, що Карл VIII припустив у цьому поході багато стратегічних та тактичних помилок, а мемуаріст *Філіпп де Коммін* відверто зазначав, що король почав війну «не маючи ані розуму, ані грошей». Карл VIII незабаром помер: маленький на зріст, але із занадто великою головою та такою самою енергією, він одного разу намагався так стрімко увійти в низькі двері кімнати королівського замку, що вдарився головою об притолоку. Травма виявилася фатальною, король втратив свідомість і через кілька часів помер.

У наступних воєнних кампаніях Франція намагалася підкорити Міланське герцогство, що знаходилося значно ближче до французьких кордонів. Це полегшувало налагоджування комунікацій з діючою армією. Франція уклала й кілька важливих союзів, зокрема з колишніми ворогами – Венецією, папством і навіть Іспанією. Проте поділити Неаполітанське королівство без конфліктів Франція та Іспанія не змогли. Війна між ними поновилася, а перемоги іспанських військ змусли Францію у 1504 р. погодитися на компромісний мир у Блуа: Іспанія отримала всю Південну Італію, а Франція – частину Північної (Геную та Ломбардію).

Цей баланс сил намагалася порушити Венеція. Її успіхи у війнах проти німецького імператора та Папи Римського зумовили створення антивенеціанської *Камбрейської ліги*. До цієї ліги ввійшли Священна Римська імперія, Франція, Іспанія, папство. Незабаром союзники Франції знову стали її ворогами, вороги Венеції – її союзниками, після чого Франція і Венеція уклали угоду про спільні дії.

Сучасники ледь встигали розібратися в цих частих змінах складу коаліцій.

У 1515 р. французи здобули важливу перемогу в битві при Маріньяно. Були розгромлені кращі на той час швейцарські піхотинці армії союзника Іспанії – міланського герцога *Максиміліана Сфорца*. Долю битви вирішила важка французька кіннота (жандарми)[1] і легка венеціанська кіннота, що

---

1 Хоча сучасний французький дослідник Італійських війн *Ніколя Ле Ру* застосовує у назві своєї монографії термін «Сутінки лицарства», насправді важка кавалерія французів, яка складалася зі збіднілих лицарів, залишалася досить грізною силою в битвах.

підійшла на другий день битви та вдарила по мілансько-швейцарському війську з тилу.

На чолі французької армії стояв юний, щойно коронований *Франциск I* (1515–1547) (рис. 20.1). Він дивом залишився живий під час численних атак. Завдяки перемозі при Маріньяно цей до цього нікому невідомий король не в'їхав, а увірвався в історію по тисячах трупів верхи на білому забризканому кров'ю коні. Одразу після битви на полі бою його присвятив у лицарі прославлений полководець *П'єр де Байярд*.

> Генерал *П'єр де Байярд* воював з 14 років і дотримувався лицарських правил ведення війни. За це його називали «лицар без страху та докору». Байярд тривалий час залишався найбільш відомим і популярним воїном французької армії, за середньовічною традицією мав даму серця, ім'я якої зберігав у таємниці і якій присвячував свої перемоги. Йому приписують не лише лицарські поєдинки перед багатьма битвами, а й талановиті дії як командира. Наприклад, у 1521 р. він на чолі загону всього з 1 тис. солдатів витримав протягом півтора місяця облогу й штурми фортеці Мезьєр з боку 35-тисячної іспанської армії. За іронією долі Байярд, який не визнавав переваг вогнепальної зброї над холодною лицарською, загинув від пострілу в спину (!) з рушниці-аркебузи. Це сталося під час бою проти іспанців та німців при Сезії (1524).

Перемога при Маріньяно дозволила Франциску I захопити Мілан. Молодий французький король виявив себе як гарний дипломат. Розуміючи, що для завоювання далекого Неаполю не вистачить ресурсів, Франциск I уклав

Рис. 20.1. Зліва – Карл V як правитель світу (картина Пітера Пауля Рубенса, 1530), справа – кінний портрет Франциска I (картина Франсуа Клуе, 1540)

з Папою Римським та іспанцями компромісний договір: вони визнавали його права на Ломбардію, а він відмовлявся від намірів підкорення Південної Італії. Отже, північ Апеннінського півострова була поділена між Францією та Венецією.

20.2. Другий етап Італійських війн. Мир у Като-Камбрезі

Які геополітичні зміни відбулися на другому етапі Італійських війн?
На *другому етапі Італійських війн* (1521–1559) суб'єктивний фактор мав головне значення, а військові зіткнення між провідними державами перетворилися на запекле особисте суперництво між Франциском I та імператором Священної Римської імперії *Карлом V* (1519–1556). Як герцог Нідерландів і король Іспаніїї, Карл V отримав омріяну імператорську корону через звичайний підкуп німецьких князів-виборщиків (курфюрстів).

Курфюрсти обирали імператора між трьома кандидатами – англійським королем *Генріхом VIII*, французьким королем *Франциском I* та іспанським королем *Карлом (Карлосом) I*. Долю виборів вирішив великий хабар у 851 000 золотих гульденів. Ці гроші за домовленістю з Карлом надали курфюрстам міжнародні банкіри, зокрема німецькі *Вельзери* і *Фуггери*. У своєму листі одразу після одноголосного обрання Карла найбагатший банкір *Якоб Фуггер* відверто написав йому: «Ясно як день, що без моїх грошей ваша імператорська величність не змогла б отримати римську корону». Завдяки цьому Якоб Фуггер надалі вів фінансові справи імператора і через це в 10 разів збільшив свій капітал.

До свого обрання імператором Карл Габсбург з 1516 р. був іспанським королем під ім'ям *Карл (Карлос) I*. Вихований у Нідерландах, він прибув до Іспанії, не володіючи іспанською мовою, і відверто принижував нових підданних тим, що на всі ключові посади призначав нідерландців. Неповага короля до мови, менталітету іспанців, вільностей і привілеїв їх станів та міст, а головне – фінаснсові утиски з боку нової чужоземної влади викликало тривале збройне повстання самоврядних міст Кастилії («повстання комунерос», 1520–1522). Воно було придушене за допомогою німецьких найманців. Кастильські міста втратили багато привілеїв. І, хоча Карл V змусив себе вивчити іспанську мову, у подальшому він ставився до Іспанії лише як до своєї скарбниці та джерела поповнення армії воїнами.

Заради втілення мрії про велику всесвітню імперію, «в якій ніколи не заходило Сонце», імператор був готовий знищити сотні тисяч чужих та своїх солдатів. Він був прагматиком у питаннях релігії і спочатку навіть вважав, що Реформацію, яка почалася в Німеччині лише за два роки до його обрання, можна використати для утримання в покорі Папи Римського. Тому серед

солдатів католика Карла V було багато німецьких протестантів. Згодом його ставлення до Реформації стане негативним.

Отримавши імператорську корону, Карл V оголосив амбітну зовнішньополітичну доктрину – створення шляхом зовнішньої експансії всесвітньої монархії на чолі з династією Габсбургів[1] (рис. 20.1). Ця доктрина була небезпечним викликом для національних держав, передусім для Франції. Її король Франциск I також був серед претендентів на імператорський трон, а тому все життя зберігав образу і жагу помсти за те, що продажні курфюрсти обрали імператором його головного суперника.

Італійські війни поновилися в 1521 р. у скрутних для Франциска I умовах: Карл V вдерся у Францію, уклавши союзи, зокрема з Англією та папством. На бік Карла V, зрадивши свою армію, перейшов найкращий французький полководець – конетабль (головнокомандувач) *Карл де Бурбон*[2]. Саме завдяки йому Франциск I свого часу переміг при Маріньяно.

Іспансько-імперські війська завдали Франциску I важкої поразки. Це сталося у Північній Італії поблизу Павії в 1525 р. Доленосна битва при Павії довела перевагу вогнепальної зброї, зокрема нових рушниць – мушкетів: важка французька кавалерія була розстріляна німецькими найманими стрілками-ландскнехтами[3]. Розгромлений Франциск I потрапив у полон і був змушений у наступному 1526 р. підписати досить важкий *Мадридський мир*.

За цим договором французький король віддавав Карлу Бургундію, відмовлявся від претензій на Італію, Фландрію, Артуа, обіцяв одружитися із сестрою Карла Елеонорою, відправити до іспанського двору як заручників двох синів тощо. Проте, повернувшись до Франції, Франциск відмовився від обіцянок (рис. 20.2) і пішов на союз з Османською імперією (див. докладніше п. 17.1).

Війна поновилася в тому самому 1526 р., і військові дії велися зі змінним успіхом (рис. 20.3). Франція разом зі Святим Престолом створила антигабсбурзьку *Коньякську лігу*. До неї приєдналися їхні італійські союзники (Вене-

---

1 Це знайшло відображення навіть у змінах державної символіки. Ще після завершення у 1492 р. Реконкісти іспанська королівська родина *Ізабелла Кастильська* та *Фердинанд Арагонський* прикрасили герб об'єднаної держави Геркулесовими стовпами (символом Гібралтару) і написом «Non plus ultra» («не далі меж світу»). Амбітний Карл V змінив цей надпис на «Plus ultra» («далі за межі» (кольорове *фото 27*). Такий девіз був гаслом як колоніальної, так і європейської політики.

2 Карл Бурбон був одним із головних учасників заколоту проти Франциска I, який, на думку головнокомандувача, мав менше прав на французький престол, ніж Бурбони. На зраду Бурбона Франції вплинуло й те, що його чоловічої уваги відверто і вперто домагалася матір короля *Луїза Савойська*, якій на той час було вже майже 50 років (головнокомандувач був на 14 років молодше від неї).

3 Ландскнехти (з нім. – «слуги країни») – наймані німецькі піхотинці з бідноти в європейських арміях кінця XV–XVII ст. Вони воювали в складі різних армій, нерідко під час бою один одного вбивали солдати, народжені в одному селищі.

Рис. 20.2. Франциск I відмовляється від договору 1525 р. з Карлом V

ція, Флоренція, Мілан). Однак найманці Карла V на чолі з Карлом де Бурбоном шокували всю Європу тим, що, воюючи проти Коньякської ліги і тривалий час не отримуючи плати, почали облогу Рима. У 1527 р. місто було захоплене й розграбоване іноземними (переважно німецькими) найманцями та місцевими італійськими розбійниками. Карл де Бурбон не побачив цього (гарматне ядро відірвало йому голову на початку вирішального штурму). У Римі було вбито й поранено близько 50 тис. мирних мешканців. Ця подія на тривалий час підірвала престиж папства в ідеологічному, політичному, фінансовому плані, адже на свій викуп Папа Клімент VII витратив 400 тис. золотих дукатів і втратив значні території, зокрема Равенну. Після цього папство намагалося слухняно діяти разом з імперською світською владою.

Карл V встигав воювати не лише в Європі (рис. 20.4). У 1535 р. він вдерся до Тунісу, в якому знищив 60 тис. мирних мешканців і військо французьких

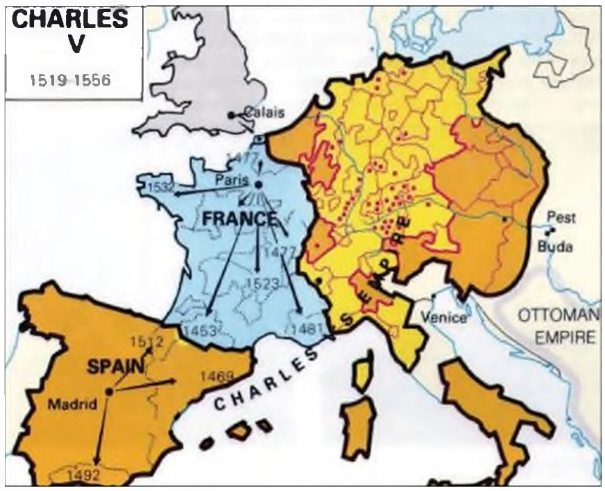

Рис. 20.3. Зліва – Франциск I та Карл V підписують перемир'я в Ніцці (картина Таддео Цуккарі, 1538), справа – кордони імперії Карла V в Європі

Рис. 20.4. Карл V в оточенні повалених ворогів (картина Джуліо Кловіо (сер. XVI ст.), на якій зображені султан Сулейман Пишний, папа Климент VII, король Франциск I та ін.)

союзників – турків. Однак спроба закріпитися у Північній Африці була невдалою. Османи швидко повернули ініціативу собі. Фінансово виснажена імперія Габсбургів стикалася й з великими внутрішніми труднощами через поширення Реформації та війни між католиками і протестантами. У таких умовах плани Карла V створити всесвітню імперію були поховані: він оголосив про державне банкрутство, за договором 1547 р. п'ять років сплачував Османській імперії данину, а в 1556 р. здійснив добровільний акт абдикації (зречення від престолу). Його син *Філіп II* (1556–1598) отримав Іспанію, Нідерланди, Франш-Конте, італійські землі та колонії в Новому світі, а брат *Фердинанд I* через два роки наслідував Священну Римську імперію.

Для багатьох сучасників рішення Карла V щодо зречення виявилося несподіваним, але його царедворці та іноземні посли постійно помічали незворотні зміни його психічного стану. Від імператора після невдалих військових дій проти німецьких протестантів постійно чули фразу: «Не залишилося більше справжніх чоловіків у Європі, покоління виродилося». Пригадували, що ще його матір королева Кастилії *Хуана I Божевільна* (1504–1555) після смерті чоловіка Філіпа I впала в несамовитий стан. За однією з версій, вона три роки мандрувала Іспанією з траурною процесією, відмовлялася від поховання тіла, час від часу відкривала труну й пересувалася виключно ночами, оскільки «втратила сонце своєї душі». Дні Хуана I проводила в чоловічих монастирях, суворо забороняючи наближатися до труни жінкам. У подальшому протягом кількох десятиліть вона не виходила з приміщення й не милася.

Усе більш невтішним був і психічний стан її сина Карла V. За однією з версій після смерті матері він постійно чув її голос. Вона так наполегливо кликала його до себе, що Карл V у нервовому припадку ніби наказав організувати свій похорон ще до своєї смерті. Імператор особисто слухав заупокійну месу, йшов за факельною ходою зі своєю порожньою труною, а ридання підданих

вразили його настільки, що він зліг у ліжко. За кілька днів Карл помер, і всі сумні заходи довелося повторити. Проте більшість дослідників вважають це пізнішою легендою.

Чим завершилися Італійські війни?

Після зречення Карла V французькі війська здобули локальні перемоги в Лотарингії, Іспанських Нідерландах і навіть відбили в англійців порт Кале, який втратили ще під час Столітньої війни. Проте в 1557 р. під Сен-Кантеном (північ Франції) французи були вщент розгромлені втричі меншими іспанськими та англійськими військами, втратили всю артиллерію, а в полон потрапив майже весь командний склад. Після такої ганебної поразки ресурсів на продовження бойових дій у Франції вже не вистачало.

Ще на початку Італійських воєн відомий міланський полководець, маршал Франції *Джан Джакомо Тривульціо* сказав французькому королю *Людовику XII*: «Для ведення війни потрібні три речі: гроші, гроші та знову гроші». Ця фраза, актуальна для всіх війн, набула особливого сенсу у другій половині 1550-х років, коли астрономічні борги держав, що воювали, розорили багатьох італійських та нідерландських банкірів. Останні, особливо антверпенські фінансісти, тиснули на європейських монархів, полководці яких через брак грошей були змушені розпускати вже набрані війська.

Загальноєвропейська фінансова криза 1557–1559 рр. стала результатом заяви іспанського уряду про державне банкрутство. Але ця криза була використана генуезькими банкірами, які створили власний банківський консорціум і почали фінансувати іспанський уряд. За це через Севілью до Генуї іспанці здійснювали поставки американського срібла. За словами французького дослідника *Фернана Броделя*, у фінансовому сенсі слова період з 1557 по 1627 рік у Європі був «добою Генуї». Генуезький банківський консорціум, зокрема дом *Спінола*, посів місце постраждалого німецького банкірського дому *Фуггерів*. Заради фінансового панування в іспанських володіннях генуезькі банкіри погодилися з втратою Генуєю реального політичного суверенітету. Зазнали поразки генуезькі аристократи, які орієнтувалися на Францію, зокрема граф *Джан Луїджі Фієскі*. Його заколот 1547 р. проти проіспанської влади виявився невдалим, але він став основою сюжета відомої драми *Фрідріха Шиллера* «Змова Фієско в Генуї».

В умовах фінансової кризи сторони які воювали, погодилися у 1559 р. укласти мир у *Като-Камбрезі* (кольорове *фото 28*). Він юридично завершив Італійські війни.

Франція уклала окремі угоди з Англією та з Іспанією:

- *за договором з Англією* Франція повинна була через вісім років передати англійцям Кале та сплатити за тимчасове володіння ним півмільйона золотих екю, але не виконала обіцянок;

- *за договором з Іспанією Франція:*
  - отримала три єпископства Лотарингії (Мец, Верден, Туль) і невелике маркграфство Салуццо у П'ємонті;
  - відмовилася від своїх претензій на Італію, в якій встановлювалася гегемонія Іспанії.

Іспанії належала тепер не лише південна (Неаполітанське королівство, Сицилія), але й значна частина північної та середньої Італії (Міланське герцогство, Генуя, Флоренція, Сардинія). З усіх італійських держав залишилися реально незалежними лише Венеціанська республіка та герцогство Савойське (кольорове *фото 29*). Мир у Като-Камбрезі зберігався кілька десятиліть і стабілізував франко-іспанські та франко-англійські відносини[1].

20.3. Вплив німецької Реформації на зовнішню політику європейських держав. Європейська Контрреформація

Укладання миру в Като-Камбрезі стало результатом не лише фінансового виснаження держав, що воювали, а й внутрішньополітичних протиріч, пов'язаних із поширенням Реформації. Найбільшою мірою на міжнародні відносини XVI – першої половини XVII ст. вплинули три її головні течії – *лютерантсво, кальвінізм, англіканство.*

У чому полягає загальноєвропейське значення Реформації Мартіна Лютера?

На зламі XV–XVI ст. у Європі зростало недоволення втручанням римських пап у політику незалежних держав. Гуманісти критикували жадобу і невігластво католицького духовенства, переслідування ним передових представників науки, знищення будь-якого ідеологічного інакомислення. Обурення щиро віруючих викликала і безсоромна практика продажу *індульгенцій* – грамот, які за певну суму грошей забезпечували грішнику прощення гріхів.

Ці індульгенції, церковна десятина та інші грошові побори були особливо важким тягарем у політично роздробленій Німеччині. На відміну від централізованих держав з міцною центральною владою, здатних протистояти папському Риму, німецьке князівське багатовладдя та відсутність політичної єдності в імперії стимулювали транснаціональну католицьку церкву на посилення тут фінансового тиску. Папський Рим традиційно сприймався в Німеччині як сила, ворожа ідеям її національної єдності. Невдоволення Римом виявляли різні верстви населення Німеччини, зокрема князі. Вони роз-

1 Сучасний український дослідник *В. Г. Ціватий*, наголошуючи велике значення цього договору, використовує у своїх наукових роботах термін «локальна Като-Камбрезійська система міжнародних відносин».

раховували на реформу Церкви з метою спрощення пишного культу та привласнення («секуляризації») її майна.

За таких умов у 1517 р. почалася Реформація – широкий релігійний та суспільно-політичний рух за перетворення в католицькій церкві[1]. Її відправною точкою став виступ августинського монаха, доктора богослов'я Віттенберзького університету *Мартіна Лютера* проти продажу індульгенцій та влади Папи Римського прощати гріхи[2]. Лютер (рис. 20.7) виклав свої критичні зауваження в документі, відомому як «95 тез» (за кількістю пунктів).

У політично роздробленій Німеччині ці заклики Лютера були використані як національна программа протистояння Риму і водночас як заклик до перерозподілу власності і влади. Саме тому його підтримали не лише народні маси, а й князі. Три із семи курфюрстів на чолі з герцогом *Фрідріхом Саксонським* згодом встали на його захист. Папська булла 1520 р. «Exsurge Domine» («Повстань, Господи!»), що закликала Лютера відмовитися від ключових критичних тез, була демонстративно спалена ним на очах багатьох прихильників. Він підтвердив свою позицію на Вормському рейхстазі 1521 р. – зборах німецьких князів і міст під головуванням імператора Карла V.

Особистий ворог Лютера Папа Римський *Лев X* (1513–1521) торгував не лише індульгенціями, які поширювали монахи-домініканці, а й вищими церковними посадами, навіть посадами кардиналів. Коли він надіслав Лютеру свою буллу, той відповів: «Я відкидаю її як безбожну і брехливу. ...Я знаю, нарешті, що папа – це антихрист, і його престол – це престол самого диявола». Пізніше на адресу Папи Римського Лютер напише: «За життя я був твоєю чумою – вмираючи, буду твоєю смертю». У рік Вормського рейхстагу папа Лев X помер, що викликало радість багатьох німців.

Вчення Лютера (лютеранство), яке формувалося роками, проголошувало, що єдиний шлях спасіння для християнина – істинна віра (звідси назва – «вчення про виправдання вірою»). Оскільки справжні віруючі мають чудодійну силу – благодать, їм не потрібен інститут священників як посередників між ними та Богом. Ось чому в лютеранстві немає священників (патерів), є лише наставники у слові Божому (пастори), а єдиний авторитет – Святе Письмо. Відкидався авторитет папських булл, постанов церковних соборів, пишний культ, шанування ікон, більшість таїнств. Главою реформованої церкви був уже не папа, а світський правитель.

---

1 У перекладі з латини Реформація (*reformatio)* – «перетворення, виправлення».

2 За версією католиків справжнє прізвище Мартіна Лютера (1483–1546) та його батьків – *Luder* (з нім. – «повія, сволота»). У 1511 р. Мартін Лютер здійснив паломництво до Риму. Тоді ще, фанатично вірний католицтву, він у релігійному екстазі впав на землю з криком «Хвала тобі, Святий Рим!», навколішки вповз Святими сходами (сходами Пілата) в папському Латерантському палаці. Проте розпуста, жадібність, продажність, вільнодумство католицького кліру швидко розчарували його.

На Вормському рейхстазі імператор Карл V переконався, що покровитель Лютера герцог Фрідріх Саксонський фактично очолив німецьких князів, які виступали проти політики створення Карлом транснаціональної католицької імперії. Вчення Лютера стало ідеологічним знаряддям німецького князівського сепаратизму, ворожого втіленню плана загальнохристиянської держави Габсбургів. Фрідріх Саксонський врятував Лютера, якому загрожував арешт, і разом з багатьма іншими князями активно почав секуляризацію церковного майна. Це дуже збагатило всіх, хто брав участь у перерозподілі власності. Наляканий жорстокістю учасників Селянської війни 1524–1525 рр., Лютер остаточно відмежувався від радикальних реформаторів і став ідеологом князівської Реформації.

Німецькі союзники Карла V всіляко намагалися покласти край секуляризації та переслідуванням католиків. Саме вони на *Шпайєрському рейхстазі* 1529 р. заборонили Реформацію у Німеччині, наказали повернути католикам їхнє майно. Лютеранські князі та міста висловили протест (звідси назва всіх реформаторів – «протестанти»)[1].

Для захисту Реформації і привласненого майна лідери протестантів зустрілися в місті Шмалькальдені. Там під гаслами «німецької свободи» вони уклали союз (звідси назва – Шмалькальденський союз) (рис. 20.5). У таких умовах у Німеччині спалахнули *Шмалькальденські війни* (1546–1547, 1552). Це був перший великий збройний конфлікт між католиками та протестантами. Підтримку протестантам надала Франція, яка воювала тоді проти Карла V на кількох фронтах.

У 1551 р. французький король *Генріх II* оголосив Священній Римській імперії війну й уклав із протестантськими князями Німеччини *Шамборський договір* (1552). За цим договором в обмін на воєнну та фінансову допомогу Франції протестантські князі передавали їй права на єпископства Мец, Верден, Туль у Лотарингії. Цей договір був укладений за поширеним тоді принципом «ius quaesitum tertio» (з лат. – «право отримання третім»), тобто він був прикладом міжнародної угоди за рахунок іншої сторони. Німецькі протестанти не володіли землями, які віддавали французам як об'єкт захоплення.

Вторгнення французів у прикордонні рейнські землі заради допомоги протестантам було частиною чергової і завершальної Італійської війни. Французька армія розгромила імперську в бою при Ранті (1554), а повернути три єпископства в наступні роки військам імперії так і не вдалося.

Шамборський договір яскраво демонстрував наміри Франції поглибити політичний та конфесійний розкол у Священній Римській імперії. Французька

1 Інша назва вчення Лютера – «Аугсбурзьке віросповідання», оскільки в 1530 р. на рейстазі в місті Аугсбург соратник Лютера *Філіпп Меланхтон* вручив імператору Карлу V документ із викладеними в ньому основами лютеранства.

дипломатія буде століттями дотримуватися мети недопущення об'єднання Німеччини.

Шмалькальденські війни завершилися поразкою імперських військ: протестантські князі діяли досить вдало, а багато католицьких оголосили нейтралітет, побоючись зміцнення влади імператора. У 1555 р. католицькі та лютеранські князі й представники міст зібралися на загальноімперському рейхстазі в місті Аугсбург. Там у присутності представника Карла V – римського короля *Фердинанда I* вони уклали релігійно-політичний мир (рис. 20.5). Аугсбурзький мир мав покласти край розколу Священної Римської імперії. Визнавалося право кожного князя обирати релігію, панівну на своїй території. Встановився принцип «*Cujus regio, ejus religio*» («*Чия земля, того й віра*»). Така політика мирного співіснування рівноправних протестантських та католицьких держав імперії зберігалася більше 60 років, а її порушення стало однією з головних причин загальноєвропейської Тридцятилітньої війни 1618–1648 рр. (див. п. 21.2).

Аугсбурзький мир сприяв тимчасовому подоланню кризи в Німеччині. Разом з тим цей мир закріпив її політичну роздробленість. Він був головною причиною зречення Карла V, розчарованого своєю великодержавницькою політикою.

Лютеранство, що сприймалося спочатку як ідеологія німецьких патріотів, поширилося поза межі Німеччини. За ініціативою королівської влади лютеранство стало офіційною конфесією в Данії (в унії з Норвегією) та Швеції.

Рис. 20.5. Зліва – Шмалькальденський договір, скріплений печатками усіх держав-учасниць (1536), справа – титульна сторінка першого (Майнцського) видання Аугсбурзького релігійного миру (1555)

Прихильники лютеранства діяли в інших країнах Західної і Центральної Європи. Саме в протестантських королях Данії та Швеції лютеранське населення Німеччини бачитиме в майбутньому своїх захисників проти утисків з боку імператорів-католиків.

Якими були заходи католицької церкви, спрямовані на викорінення Реформації?

Католицька церква активно намагалася припинити поширення реформаційних ідей і поновити свій позиції. Такий церковно-політичний рух та система заходів отримали назву *Контрреформація*. Вона набула різних форм і тривала від відлучення Лютера від католицької церкви (1520) до завершення Тридцятилітньої війни (1648).

Творці контрреформації, з одного боку, продовжували традиції діяльності середньовічних інквізиційних трибуналів проти єретиків, з іншого – значно вдосконалили свої методи. Контрреформація відбувалася як на національному, так і на міжнародному рівні.

Так, наприклад, за зразком *Іспанського інквізиційного трибунала*, створеного ще а 1480 р., на початковому етапі Реформації були організовані інквізиційні трибунали в Нідерландах, Португалії, а у Франції указом королівської влади для розслідування справ протестантів була створена *Вогняна палата* (1535). Ця палата виправдовувала свою назву: вже в перший рік її діяльності було спалено 35 засуджених. Наприкінці 1540-х років на її рахунку були вже сотні страчених, хоча вважалося, що французька контрреформація діє досить мляво.

Були й інші національні каральні органи, які опосередковано допомагали справі Контрреформації. Так, в Англії з кінця XV ст. діяв надзвичайний королівський трибунал *Зоряна палата*, створений для розслідування політичних злочинів проти влади. Нерідко, щоб спростити процедуру дізнання, заарештованого для надійності звинувачували в державній зраді та в єресі.

Проте контрреформаційні заходи не потрібно плутати з іншим загальноєвропейським явищем, за формою схожим на них – «полюванням на відьом». Воно набуло небачених масштабів: через дозвіл на тортури і передачу доносщикам частини майна засуджених у XVI – першій половині XVII ст. відбулося більше ніж 50 тис. відьомських процесів. Ці ганебні масові вбивства організовували як католики, так і протестанти. Спалювали переважно жінок, яких вважали більш схильними на змову з дияволом. Переслідування відьом у Європі тривало до початку XIX ст.

Міжнародний формат Контрреформації передбачав такі основні заходи:

1) заборона друкувати та розповсюджувати книги, які містили критику католицької церкви або відступали від її морально-етичних норм;

2) культивація художніх творів, що посилювали шанування католицизму[1];
3) удосконалення системи освіти на релігійних католицьких началах;
4) організація нових чернечих орденів;
5) проведення спільних міжнародних зборів з метою вироблення єдиної лінії поведінки;
6) фінансова та збройна підтримка держав і політичних організацій, які застосовували проти Реформації збройні форми боротьби.

Із 1529 року католицька церква почала видавати «*Індекс заборонених книг*». Протягом чотирьох наступних століть (до 1948 р.) до цього списку потрапляли як праці представників Реформації, так і наукові роботи, політичні трактати, художні твори навіть авторів-католиків, що не пройшли цензуру. Кількість заборонених книг досягла 4000, але здійснити тотальний контроль над видавництвом було неможливо.

Більш ефективною виявилася організація нових чернецьких орденів із досить суровими уставами. Члени цих орденів (*театинців, капуцинів, урсулинок*) дотримувалися дуже аскетичних правил життя і всіляко допомогали віруючим. Так, наприклад, урсулинки піклувалися хворими і навчали грамоті дівчат.

Серед усіх нових чернечих орденів найактивнішими були члени *Ордену єзуїтів* (*Товариства Ісуса*) (рис. 20.6). Його у 1540 р. створив поранений у війні іспанський офіцер *Ігнатій Лойола*[2].

Лойола висунув три головні завдання, які Орден в цілому виконав:
1) протидія Реформації;
2) зміцнення влади Папи Римського;
3) поширення впливу католицької церкви, зокрема у Новому світі.

Як колишній військовий Лойола організував Орден за зразком мілітарної організації, а себе оголосив її генералом. Його підлеглі жили не в монастирях, а серед мирян. Гаслом Ордену були слова *«Ad maiorem Dei Gloriam» («Усе на славу Божу»)*. Це дозволяло єзуїтам використовувати будь-які, навіть підступні форми боротьби. Єзуїти були таємними агентами, радниками вищих посадовців. Вони організували кілька резонансних вбивств релігійних супротивників, зокрема лідерів протестантських рухів і навіть держав.

Разом з тим саме єзуїти здійснювали активну місіонерську діяльність в Америці, Африці, Азії. Вони захищали індіанців від утисків з боку конкістадорів,

---

1 Типовий приклад – героїчна поема італійського поета *Торквато Тассо* «Звільнений Єрусалим» (1575). У ній оспівувалися доблесть та релігійний ентузіазм учасників Першого хрестового походу. Поема Тассо стала одним із найпопулярніших літературних творів останньої чверті XVI ст.

2 Тяжко поранений французами під час оборони від них фортеці Помплона, Лойола дивом залишився живий. Після тривалого лікування він відвідав багато країн, лише у 33 роки вивчив латинську мову, у 35 років почав навчання і все наступне життя вдосконалював свою освіту.

Рис. 20.6. Зліва – засідання Тридентського собору (картина в Палаццо дель Буонконсільо в місті Тренто), справа – емблема Ордена єзуїтів (абревіатура J.H.S. – від лат. *Jesus Hominum Salvator*, тобто «Ісус, людей Спаситель»)

створили в країнах Європи та за її межами мережу кращих притулків, лікарень, навчальних закладів. Це сприяло вихованню молоді в дусі відданості католицизму і значному зростанню кількості його прихильників.

Успіхи нових чернечих орденів і заклики їх членів до часткових реформ у католицькій церкві змусили папський клір погодитися на скликання церковного собору. Він зібрався і засідав з перервами 18 років (1545–1563). За латинською назвою північноіталійського міста Тренто – Тридент, до якого з різних країн прибули близько 200 архієпископів, єпископів, абатів, легатів, цей собор отримав назву *Тридентський* (рис. 20.6). Щоправда, римські папи особисто не брали участі в жодному з 25 засідань собору.

У жвавих дискусіях із прибічниками часткових реформ перемогли їхні противники. Останніх називали *ультрамонтани*[1]. Під їхнім тиском собор не став обмежувати верховну владу папи, зберіг таїнства та обряди, засудив протестантські вчення, зокрема Мартіна Лютера, чим остаточно розірвав відносини з протестантами[2]. Єдиною поступкою ультрамонтанів було те, що

1 Від лат. *ultra* – «за межами» та *montes* – «гори», тобто «загірські» або «ті, що з-за гори». Така назва традиційно застосовувалася італійським духовенством для всіх неіталійців. Поступово «ультрамонтанами» почали називати тих, хто обстоював жорстке дотримання традиційних норм католицтва без нових змін.

2 На собор були запрошені протестантські богослови. Вони прибули в Тренто, але відмовилися брати участь у дискусіях.

вони погодилися з необхідністю заборонити продаж індульгенцій, спровокувавши й початок Реформації. Уже після завершення роботи собору Папа Пій IV у 1567 р. офіційно скасував надання індульгенцій за гроші. За іронією долі він оголосив це у 50-літній ювілей початку Реформації і навряд чи зробив це навмисно.

20.4. Міжнародні наслідки поширення кальвінізму. Релігійні війни у Франції

Якими були міжнародні наслідки Реформації Жана Кальвіна?

Одним із центрів європейської Реформації XVI ст. стала Швейцарія, а реформатором, вчення якого швидко охопило Європу, був французький емігрант *Жан Кальвін* (1509–1564) (рис. 20.7)[1]. Його головний твір – «Настанови у християнській вірі» (1536). Рятуючись від релігійних переслідувань, Кальвін осів у багатому торгово-банківському місті Женева. Саме тут він побудував теократичну диктатуру, за що його називали «женевський папа». Надмірно аскетичний, Кальвін найрадикальніше реформував християнство.

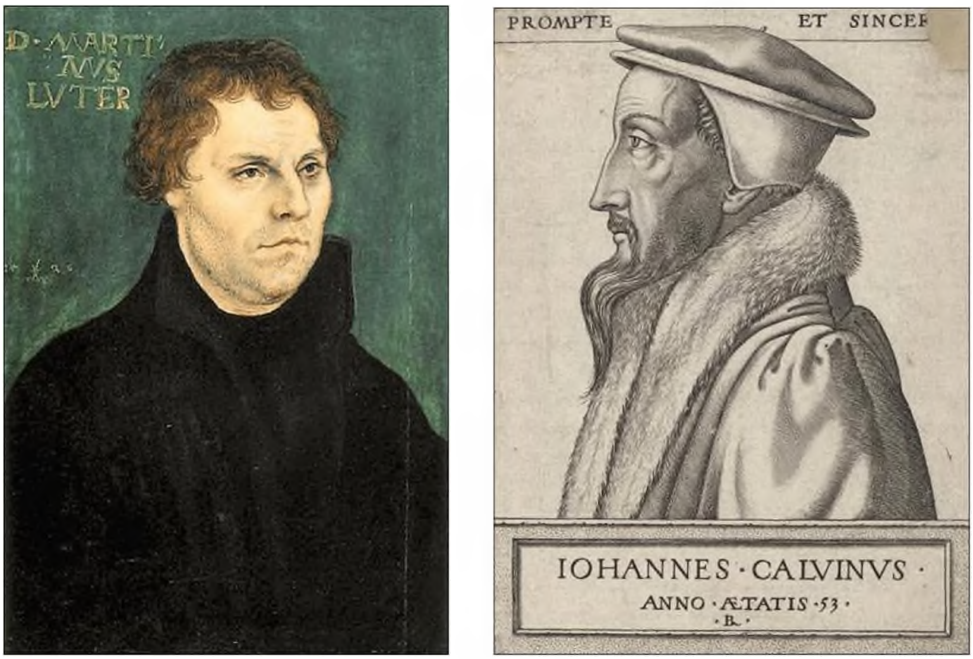

Рис. 20.7. Зліва – Мартін Лютер на портреті Лукаса Кранаха Старшого (1526), справа – Жан Кальвін на гравюрі Рене Бовіна (1562)

1 Випускник Орлеанського університету, доктор права, Кальвін мав кличку *Аккузативус* (знахідний відмінок). Він був фанатичною людиною і став жертвою обставин: своєму другу *Ніколасу Копа*, якого обрали ректором Паризького університету, Кальвін допоміг написати урочисту промову. Однак у цій промові слухачі-професори побачили єретичні твердження. Обом довелося рятуватися втечею, щоб не опинитися за гратами.

Він закликав боротися з розкішшю, метушнею, ненажерливістю, заохочував скромність і ощадливість, навіть забороняв музику і танці.

Догматичною основою його нової церкви стало *вчення про божественне (абсолютне) призначення.*

> Згідно з цією ідеєю, доля людини заздалегідь визначена Богом ще до її народження. Віруючий не може змінити цього призначення, проте матеріальне благополуччя є ознакою прихильності Бога до людини. Кальвін зазначав: «Бог не створює людей в однаковому стані, але призначає одних до вічного життя, а інших до вічного прокляття». Заклики постійно накопичувати багатство протягом життя і віра в те, що це є ознакою Божого благословення, сприяли швидкому поширенню кальвінізму серед буржуазії.
>
> Кальвін не засуджував лихварство. Навпаки, він вважав, що цим можуть займатися не лише євреї, а й християни. Кальвін писав: «Господь зовсім не забороняв будь-якого бариша, з якого людина могла б отримати свою вигоду. Бо що б це було? Нам довелося б залишити будь-яку торгівлю».
>
> Крім буржуазії, іншою впливовою верствою населення, яка виявила схильність до кальвінізму, було дворянство. Воно побачило в новому вченні не лише засіб законної обґрунтованої конфіскації церковного майна, а й те, що Кальвін саме аристократію називав найкращим державним ладом.
>
> Війни Кальвін вважав справедливими, якщо їх ведуть для оборони або проти розбійників і бунтівників. Однак навіть у цьому випадку війна – це останній засіб, її потрібно починати лише в тому разі, якщо інші (мирні) засоби виявилися марними.

Буржуазія, аристократія, дворянство, ремісники були головними прихильниками кальвінізму. Крім Швейцарії, кальвінізм поширився у Шотландії, Франції, Нідерландах, Німеччині, Чехії, Угорщині, Речі Посполитої. Кальвін активно сприяв створенню общин (консісторій) своїх прихильників за кордоном. Він постійно відправляв туди своїх таємних емісарів, вів листування з послідовниками свого вчення, надавав їм інструкції, приймав посланців. Кальвін зробив Женеву одним із центрів міжнародних відносин свого часу.

Поширення кальвінізму в європейських державах призвело там до гострих збройних зіткнень його прихильників з католиками, втручанню в них зовнішніх сил, перетворенню громадянських війн на тривалі міжнародні конфлікти.

Наприклад, одним із таких конфліктів були *релігійні,* або *гугенотські війни* у Франції (1562–1598). У цій країні кальвіністів називали *гугенотами* (спотворено від нім. *Eidgenosse* – союзник, соратник та франко-швейцарського *eyguenot* – член союзу протестантів Женеви). Завдяки активності емісарів Кальвіна його віровчення в середині XVI ст. стало провідною течією французької Реформації. Кальвінізм поширився переважно серед аристократії,

родового дворянства, буржуазії, ремісників Південної Франції і Нормандії[1]. Навпаки, населення півночі країни діяло під гаслом «Єдиний король, єдина католицька віра». У 1562 р. між католиками та гугенотами сталося перше збройне зіткнення у Васі.

Етапи, ключові події та підсумки релігійних війн у Франції. На першому етапі релігійних війн (1562–1572) католицька і гугенотська партії боролися *за вплив на королівську владу*. Їхні лідери відверто торгували національними інтересами, звертаючись за допомогою до зовнішніх сил: католики запрошували іспанські війська і підтримували жваві контакти з Римом, а гугеноти використовували підтримку Англії та протестантів Німеччини[2].

В арміях, що воювали, було багато іноземців. Наприклад, під час вирішальної битви в третій релігійній війні при Монконтурі (1569) перемогу католикам забезпечила атака швейцарців, які знищили піхоту німецьких союзників гугенотської армії.

«Іноземний слід» дослідники історії міжнародних відносин традиційно бачать й у кривавих подіях Варфоломіївської ночі 1572 р. – різанини католиками лідерів партії гугенотів. Гугенотські вожді були запрошені в Париж на весілля сестри короля *Маргарити Валуа* і одного з гугенотських лідерів *Генріха Наварського*. Цей шлюб мав символізувати примирення сторін конфлікту. Проте Папа Римський не дав згоди на цей шлюб, а фактична правителька Франції королева-матір італійка *Єкатерина Медичі* ніби й віддала наказ різати гугенотів. У ніч на 24 серпня (свято Св. Варфоломея) добре підготовлені загони католиків після умовного сигналу – набата церковних дзвіниць зненацька напали на будинки своїх сплячих ворогів.

Одним із перших вбили харізматичного лідера гугенотів адмірала *Гаспара де Коліньї*. Напередодні різанини він вже був поранений пострілом католика. Сам у дитинстві католик, Коліньї у зрілому віці через політичні міркування перейшов у кальвінізм. Учасник багатьох війн проти іспанців, англійців, французьких католиків адмірал напередодні різанини наполегливо радив королівському уряду напасти на Іспанію, щоб згуртувати всіх французів.

У Варфоломіївську ніч пораненого Коліньї вбив чеський найманець, хоча приречений на смерть адмірал просив, щоб це зробив французький офіцер. Натовп католиків розірвав тіло адмірала на шматки, а його голову як трофей відправили Папі Римському.

---

1 Багата буржуазія портових міст Нормандії (Північно-Західна Франція) отримувала великі прибутки від міжнародної работоргівлі у відомому в той час комерційно-логістичному трикутнику «Африка – Європа – Америка».

2 Іноземні війська під час релігійних війн у Франції були настільки активні, що навіть у відомому романі *Проспера Меріме* «Хроніка царювання Карла IX» перший розділ називається «Рейтари». Він розповідає про безчинства протестантських найманців. Німецькі *рейтари* (від *Reiter* – вершник) – важка кіннота XVI–XVII ст., солдати якої активно використовували вогнепальну зброю.

Різанина тривала кілька днів і була продовжена майже в усій Франції. Католики виправдовувалися тим, що мстили за такі самі різанини їхніх одновірців з боку гугенотів, але вражали масштаби – було вбито 30 тис. осіб.

На другому етапі релігійних війн (1572–1598) гугеноти боролися вже *проти віроломної королівської влади* та ще активніше використовували допомогу іноземних держав. У 1576 р. на півдні Франції було створено Гугенотську конфедерацію – державне утворення з власною армією, адміністрацією, судовою системою тощо. У цих умовах війни католиків проти Конфедерації були вже війнами за державну єдність країни.

Католики на чолі з герцогом *Генріхом Гізом* за підтримки Рима та Іспанії утворили свою воєнно-політичну структуру – Католицьку лігу (1576). Ця Ліга намагалася не тільки придушити спротив гугенотів, а й обмежити королівську владу. Щоб не віддавати влади, король *Генріх III* (1574–1589) організував вбивство Генріха Гіза, чим відштовхнув від себе обурених підданих. Король втік до гугенотів, а в Париж був введений іспанський гарнізон.

Переможцем у релігійних війнах вийшов лідер гугенотів *Генріх Наварський*[1], якого бездітний Генріх III оголосив своїм спадкоємцем. Під час осади ними Парижа французького короля було вбито фанатичним монахом, який, імовірно, виконував таємний наказ Рима[2]. Так лідер гугенотів оголосив себе новим королем *Генріхом IV* (1589–1610) (рис. 20.8). Він заснував наваррську династію *Бурбонів*. Задля того щоб його визнали королем, Генріх IV удруге перейшов у католицтво[3].

Хоча іспанські війська змусили Генріха IV відступити від Парижа, він розгромив їх у союзі з англійцями та голландцями. Це сталося в 1592 р. в триденній «битві народів» поблизу нормандського міста Кодбек. Рятуючись втечею, іспанський полководець *Олександр Фарнезе* кинув напризволяще обоз із пораненими солдатами.

Однак війна проти іспанців тривала. Вона завершилася Вервенським мирним договором (1598), укладеним за посередництвом папського Риму (рис. 20.8). Іспанія визнавала Генріха IV законнним королем і виводила з Франції свої війська. Залишившись без їхньої підтримки, загони Католицької ліги склали зброю.

Того самого 1598 року Генріх IV завершив релігійні війни прийняттям Нантського едикту. Це був акт віротерпимості: хоча католицизм визнавався

---

1 Із 1572 р. Генріх був королем маленької держави Наварра на кордоні Франції та Іспанії.

2 Монах-домініканець *Жак Клеман* зарізав Генріха III отруєним кинджалом під час їхньої зустрічі в польовому таборі під Парижем. Клемана вбила охорона, тому відсутні прямі докази, що він виконував волю Рима. Суд відбувся вже над мертвим тілом Клемана, який нічого не міг відповісти.

3 Вперше, щоб зберегти життя, Генріх Наварський погодився перейти в католицтво ще під час Варфоломіївської ночі. Роблячи це вже вдруге, він нібито сказав: «Париж вартий меси».

Рис. 20.8. Зліва – король Генріх IV (портрет Франсуа Кенеля, 1602), знизу – підписання Вервенського мирного договору королем Франції Генріхом IV та королем Іспанії Філіпом II (картина Жило Сент-Евра, 1837)

офіційною релігією, гугеноти отримали право обіймати вищі державні посади, здійснювати богослужіння майже по всій Франції (за винятком деяких найбільших міст, зокрема Парижа). Разом з тим фактично зберігалася держава в державі: гугенотам передавалося близько 200 фортець, що в умовах їхніх жвавих зв'язків із протестантськими країнами могло знову зробити Францію ареною внутрішньополітичних та міжнародних конфліктів.

20.5. Нідерландська війна за незалежність

Якими були причини визвольної війни в Нідерландах?

Великим міжнародним конфліктом була й Нідерландська війна за незалежність проти іспанського володарювання. Її перший етап тривав у 1556–1609 рр. Вона розпочалася майже одночасно з релігійними війнами у Франції, проходила під гаслами релігійної та політичної свободи і викликала істотні геополітичні зміни в Європі.

> Нідерланди (у перекладі «нижні землі», або «низові землі») отримали свою назву тому, що мешканці в нижній течії річок Рейн, Шельда, Маас століттями будували дамби, відвойовували землі в моря, осушували болота. Розвинена банківська справа, жвава торгівля, кораблебудування, сукнарство, на півдні – інтенсивне сільське господарство робили 17 провінцій Нідерландів найбагатшою частиною Священної Римської імперії, а із сер. XVI ст. – Іспанського королівства.
>
> Тривалий час фінансісти, купецтво, дворянство Нідерландів, з яких походив імператор Карл V, були задоволені своїм станом. Місцеві банкіри субсидували імператора, отримуючи значні преференції від його європейської та колоніальної політики. Антверпенська товарна біржа, за зразком якої створили інші біржі (Ліонську, Лондонську тощо), вважалася найбільшою на континенті, а відкриття в Нідерландах фондових бірж сприяло пожвавленню товарно-вексельно-грошових відносин в усій Європі. Крім вільних капіталів для спекулятивних операцій, фінансовий ринок Нідерландів працював з королівськими облігаціями. У 1543 р. імператор Карл V спеціальним указом навіть зняв заборону для християн на позику під відсотки, але фінансісти всіх конфесій Нідерландів (юдеї, кальвіністи, католики) зазнали значних втрат через державне банкрутство Імперії та Іспанії.

Національно-визвольна війна Нідерландів була спричинена комплексом *конфесійних, економічних, політичних* причин:

1. Серед нідерландців, особливо в північних та центральних провінціях, поширилися кальвінізм і лютеранство. Однак в умовах Контрреформації почалися гоніння на них, було введено інквізицію, регулярно видавалися «плакати» (постанови проти єретиків).
2. Економічну кризу Нідерландів спровокувало державне банкрутсво, оголошене в 1557 р. іспанським королем *Філіпом II*, що розорило багатьох нідерландських банкірів. Збільшувалися податки та торгові мита. У той час податки з Нідерландів надавали іспанській скарбниці набагато більше, ніж усі колонії в Новому світі, що ставало нестерпним для нідерландців.
3. Іспанський уряд почав грубо порушувати політичні права та старовинні вольності Нідерландів. В адміністрації домінували іспанці, у

провінціях були розміщені іспанські війська, які поводилися наче в захопленій країні.

Іспанською намісницею (штатгальтером) Нідерландів король призначив герцогиню *Маргариту Пармську*. Вона була позашлюбною дочкою колишнього імператора Карла V й викликала загальне обурення невмілим керівництвом і небажанням чути нідерландську політичну опозицію. Представники цієї опозиції за бідний кальвіністський одяг отримали зі слів її придворних презирливу назву «гьози» (від нідерл. *Geuzen* – жебраки)[1]. Цю назву з гордістю поширили у своїх лавах самі опозиціонери. Відтоді гьозами патріотів називали і вороги, і союзники.

Серед керівників опозиційної знаті найбільш впливовим був молодий німецький принц-католик *Вільгельм Оранський-Насау*. Особисто знайомий з монархами Європи, він свого часу за дорученням Філіпа II як посол Іспанії успішно вів переговори для укладення миру в Като-Камбрезі. Дипломатичні дарування, знатність, скритність (він мав прізвисько *Мовчазний*) швидко зробили Вільгельма Оранського лідером національно-визвольного руху.

Які міжнародні наслідки мала визвольна війна в Нідерландах?

Визвольна війна в Нідерландах почалася у 1566 р. з іконоборського повстання кальвіністів проти католицької церкви – опори іспанського володарювання. Повстання охопило 12 із 17 провінцій і супроводжувалося розграбуванням католицьких храмів, знищенням ікон та інших предметів культу. Для придушення повстання іспанський уряд кинув у Нідерланди каральну армію. Її очолив досвідчений полководець герцог *Фернандо де Альба*. Він отримав повноваження намісника замість Маргарити Пармської, розпочав масові репресії, створив трибунал для розслідувань – сумнозвісну «Раду у справах про заколот». Нідерланди огорнув дим від багать, у яких спалювали тисячі невдоволених або даремно обвинувачених (донощики отримували від іспанців частину майна страченого)[2].

Усього «Рада у справах про заколот» (у народі – «кривава рада») засудила до смерті близько 9 тис. осіб. Серед страчених був соратник Вільгельма Оранського, один із керівників нідерландської опозиції *граф Ламораль Егмонт*. Вільгельм вирішив врятуватися втечею. Докоряючи йому за цей намір Егмонт, який залишився в Нідерландах, сказав під час їхньої останньої

1 Це сталося, коли дворяни опозиції подали Маргариті Пармській скаргу на утиски з боку її адміністрації. Пояснюючи свої мирні наміри та бідне вбрання, вони заявили, що хочуть бути «вірними королю аж до жебрацької сумки».

2 За однією з версій, саме в цій війні елементом військової форми став аксельбант (від нім. *Achsel* – пахва та *Band* – стрічка, тасьма). Одного разу герцог Альба наказав повісити солдатів його армії, які перейшли на бік повстанців. На знак презирства до герцога солдати-перебіжчики повісили собі на плечі мотузки, що означало готовність померти.

зустрічі: «Прощайте, принц без землі!». «Прощайте, граф без голови», – пророчо відповів Вільгельм. Католик Егмонт, який був противником іконоборського повстання і розраховував на повагу до себе з боку Альби, був одразу заарештований ним, засуджений і відправлений на ешафот.

Вільгельм Оранський розумів, що воювати проти кращої в Європі іспанської піхоти можна лише силами професійних військових. Тому він навербував у Німеччині та Франції найманців і на чолі їхнього війська вступив до Нідерландів. Проте він недооцінив ступеня мотивованості нідерландських селян, ремісників, рибаків, які розпочали проти іспанців партизанську війну. Дії партизан («лісових гьозів») доповнювалися діями каперів («морських гьозів»).

З обох боків конфлікту ця війна супроводжувалася грабежами та масовими вбивствами. Наприклад, у 1576 р. іспанські війська три дні грабували та спалювили найбагатше нідерландське місто Антверпен. Цю подію в Нідерландах називають «Іспанська лють».

Тривалий час війна Вільгельма Оранського та гьозів велася офіційно не проти іспанського короля Філіпа II, а проти його намісників – спочатку герцога Альби, потім *Луїса де Рекесенса* та *Хуана Австрійського*. Однак радикально налаштовані нідерландські патріоти вимагали оголосити війну самому Філіпу II. Проти цього виступала інша частина суспільства, здебільшого на півдні.

У таких умовах у 1579 р. відбулися дві важливіші воєнно-політичні події:

1) південні провінції Нідерландів уклали *Аррaську унію*, мета якої – збереження католицизму та угода з королем.
2) північні та центральні провінції (усього 13) уклали *Утрехтську унію*, мета якої – остаточний розрив з іспанською монархією[1]. Ця унія стала першим кроком до проголошення у 1581 р. незалежної *Республіки Сполучених провінцій*. Оскільки найбільш впливовою з цих провінцій була Голландія, її назва часто використовувалася для неофіційного позначення новоутвореної держави. Правителем (статхаудером) Республіки було обрано Вільгельма Оранського (рис. 20.9). Через кілька років після його вбивства іспанським агентом справу Вільгельма продовжив його син – *Моріц Оранський*. Він був статхаудером протягом 40 років (1585–1625) і виявився талановитим полководцем.

Голландія воювала проти Іспанії, використовуючи допомогу зовнішніх сил – Англії, Франції, протестантських князів Німеччини. У цій війні іспанці

1 У статті 1 Утрехтської унії йшлося: «За згаданими вище провінціями зберігається право утворювати союзи, конфедерації, угоди на добровільних засадах», а в статті 3 зазначалося: «Згадані вище провінції зобов'язані допомагати один одному у випадки агресії проти них усіх іноземних та місцевих правителів, князів, міст або їх мешканців...». У 1581 році був опублікований «Акт про клятвенне зречення», яким остаточно скасовувалася влада Філіпа II.

Рис. 20.9. Зліва – принц Вільгельм Оранський (портрет Адріана Томаса Кея, 1579), справа – карта Республіки Сполучених провінцій

розширили підконтрольну їм територію (крім південних, вони захопили й частину центральних провінцій). Проте в 1607 р. голландці знищили іспанський флот у чотириденному морському бою поблизу Гібралтару. Це змусило іспанців погодитися на переговори.

У 1609 р. в Гаазі сторони підписали перемир'я, за яким Іспанія на 12 років де-факто визнавала незалежність Республіки Сполучених провінцій. Десять із сімнадцяти провінцій Нідерландів залишалися під іспанським контролем. Отже, цей документ закріпив розкол країни.

Посередниками на переговорах у Гаазі були дипломати Франції, Англії, німецьких князівств Бранденбурга та Пфальца. Іспанським послом призначили головнокомандувача іспанськими військами в Нідерландах італійця *Амброзіо Спінолу*. Хоча іспанський уряд був згоден визнати суверенітет Республіки Сполучених провінцій, він не погоджувався на свободу віросповідання та свободу торгівлі голландців з Індією.

Від зриву переговори врятував досвідчений французький посол, президент парламенту Бургундії *Пьєр Жаннен*. Раніше він вже уклав договір Франції із Савойським герцогом та воєнний союз із голландцями. Жаннен наполягав, щоб до тексту договору внесли лише ключовий пункт, який задовільняв обидві сторони – про визнання незалежності. Так було врятовано міжнародну конвенціяю. Проте формулювання статті було неоднозначним. У голландській версії угоди зазначалося, що незалежність Республіки була визнана,

тоді як французький текст припускав, що до Республіки будуть ставитися так, ніби вона була незалежною.

Крім Республіки Сполучених провінцій та Іспанії, Гаазьке перемир'я підписали представники Франції і графства Фландрія.

20.6. Іспано-англійське суперництво у XVI ст.

Які дії англійської влади загострили її відносини з папським Римом та Іспанією?

До середини XVI ст. Англія значно відставала від Іспанії та Португалії в колоніальній політиці, а поразка в Столітній війні й тривала громадянська війна Червоної та Білої Троянд значно знизили її активність на міжнародній арені. Проте завдяки своєму острівному становищу країна була захищена від зовнішніх вторгнень. За часів династії *Тюдорів* (1485–1603) тут остаточно встановилася абсолютна монархія, яка спиралася на парламент.

Іншими важливими особливостями розвитку Англії в першій половині XVI ст. були: масове насильницьке вигнання селян із землі («обгороджування»)[1], перетворення ріллі на пасовища, розвиток більш прибуткового вівчарства, збільшення виробництва основних статей англійського експорту – вовни та сукна, зростання міжнародної торгівлі, захист національної економіки від зовнішньої конкуренції комплексом урядових заходів (система протекціонізму). Зростання доходів від вівчарства, мануфактурного виробництва сукна і міжнародної торгівлі зумовило формування категорії *нового дворянства* (*джентрі*). Ці нові дворяни, на відміну від представників старого дворянства, були активними учасниками ділового життя країни. Вони активно виступали за торгову та політичну експансію, намагаючись кинути виклик колоніальній могутності Іспанії.

В Італійських війнах Іспанія і Англія переважно зберігали союзницькі відносини, але ці відносини поступово погіршувалися через початок боротьби за зовнішні ринки та морські комунікації. Іншою причиною загострення англо-іспанських відносин були політико-ідеологічні протиріччя: англійський король *Генріх VIII* (1509–1547) створив у країні державну («англіканську») церкву, незалежну від Риму[2]. Королівська Реформація, яку він почав у 1534 р.,

1 Обгороджувння та масове вигнання селян із землі перетворили багатьох із них на жебраків та волоцюг, десятки тисяч яких заполонили міста. Іноземців дивувала їх кількість і жорстокість влади: згідно з королівським законодавством наприкінці XV – у XVI ст. для осіб, звинувачених у бродяжництві та збиранні милостині без дозволу влади, запроваджувалися покарання. Їх бичували, віддавали в рабство і таврували на обличчі літеру «S» – першу літеру слова «*slave*» (раб). При третьому затриманні їх страчували. Це «Кровавe законодавство» Тюдорів змусило частину пауперів масово мігрувати в інші країни.

2 Назва «англіканська» походить від латинської фрази «*ecclesia anglicana*» («англійська церква»).

робила Англію закономірним союзником європейських протестантів. Це загострювало відносини Англії з папством і Габсбургами.

На початку свого правління Генріх VIII ще залишався союзником Карла V. Саме Лондон у 1518 році став дипломатичним майданчиком для укладання між провідними європейськими державами антитурецького пакту про ненапад. *Лондонський договір* підписали Англія, Іспанія, Священна Римська імперія, Франція, Святий Престол тощо. Цей договір підвищив міжнародний престиж Англії, яка у наступні роки ухилялася від міцнішого союзу з Францією, налаштованою на протидію новообраному імператору Карлу V.

Наприклад, марними виявилися спроби укласти у 1520 р. англо-французький союз, коли поблизу Кале відбулися особисті мирні переговори Генріха VIII з Франциском I. Це місце переговорів в історії дипломатії отримало назву «*Поле золотої парчі*», тому що в долині поставили 300 великих і близько 3000 маленьких наметів із золотої та срібної матерії (парчі), спорудили із цієї найдорожчої тканини замок та палаци – ціле казкове місто. У парчу, щоб перевершити один одного багатством, був одягнений і численний причет обох королів. Із фонтанів лилося вино, усюди проходили лицарські турніри, змагання стрільців у стрільбі з лука, а блазнів – у дотепності.

«Поле золотої парчі» вразило спочатку дипломатів, а потім скарбників (за цей парад розкоші державні бюджети обох країн страждали ще кілька років). Однак, хоча про цю пишну дипломатичну зустріч згадували довше, ніж розплачувалися за неї, Англія не пішла на союз із Францією проти Карла V. До того ж, крім політичних, загострилися й особисті протиріччя англійського та французького королів – у змаганні борців фізично сильніший Франциск I переміг Генріха VIII, чого останній ніколи йому не пробачив.

Суб'єктивний чинник відіграв велику роль й у розпочатій Генріхом VIII Реформації. Намагаючись розлучитися зі своєю дружиною іспанкою *Катериною Арагонською,* він не отримав на це дозвіл Папи Римського, що спровокувало міжнародний скандал. Популярна в народі Катерина була тіткою імператора Карла V, тому розлучення значно погіршувало відносини Англії зі Священою Римською імперією. До того ж Папа Римський відлучив Генріха VIII від церкви після того, як той розлучився без папського дозволу й одружився зі своєю коханкою – придворною дамою *Анною Болейн*.

Генріх VIII наказав Катерині залишити королівський двір. Перебуваючи на самоті, вона вела листування з Папою Римським і племінником імператором Карлом V, благаючи їх про підтримку. Її довіреною особою став *Есташ Шапюї* – багаторічний посол імператора в Англії (1529–1545). Незважаючи на величезний досвід міжнародного спілкування, Шапюї не зумів перешкодити новому шлюбу короля, а його дипломатичний такт зникав, коли він говорив про Анну Болейн (посол називав її в розмовах з Катериною і друзями

«наложниця» та «повія»). Катерина захворіла й померла так швидко, що в Англії говорили, ніби її отруїли люди короля та Анни Болейн. І все ж Есташ Шапюї виправдав репутацію блискучого дипломата: незважаючи на кризу в англо-імперських відносинах, він домігся того, що Генріх VIII і Карл V уклали у 1543 р. союз та оголосили війну Франції. Шапюї навіть перебував у ставці Генріха VIII під час воєнних дій.

Відлучення Папою Римським Генріха VIII загострило міжнародний конфлікт. Відповідь Рима була швидкою та приголомшливою: у 1534 р. за королівським наказом парламент прийняв *Акт про супрематію*. Акт оголошував короля главою англійської державної церкви, проводилася секуляризація церковного майна, хоча нова віра (англіканство) зберігала у своїй обрядовості та організаційній формі ще багато спільного з католицькою. Секуляризація зробила головного ідеолога англійської Реформації канцлера *Томаса Кромвеля* найбагатшою людиною Англії.

Підозрілий тиранічний Генріх VIII страчував як противників, так і прихильників Реформації, якщо мав бажання та привід звинуватити їх у державній зраді. На ешафоті загинули сотні засуджених. Серед них – головний противник Реформації лорд-канцлер *Томас Мор*[1], головний ідеолог Реформації *Томас Кромвель* і навіть дві з шести дружин Генріха VIII, зокрема Анна Болейн[2]. Цей сумний парад дружин викликав питання щодо нащадків короля та векторів майбутньої зовнішньої політики.

Серед дітей короля від різних дружин найбільший вплив на міжнародні відносини матимуть дві його дочки – Марія (від шлюбу з кинутою Катериною Арагонською) та Єлизавета (від шлюбу з обезголовленою Анною Болейн).

За часів правління *Марії Тюдор* (1553–1558) в Англії почалася Контрреформація. Ревносна католичка, Марія ще в дитинстві була заручена з імператором Карлом V. Проте на початку свого правління вона уклала шлюб з його сином – майбутнім іспанським королем *Філіпом II* (1556–1598). Відданий католицтву, Філіп у своїй зовнішній політиці намагався вирішити два головні завдання – встановити гегемонію Іспанії в Європі та знищити в ній

---

1 Томас Мор був автором книги «Утопія» (1516), в якій на прикладі вигаданої острівної держави показав найкращу систему суспільного устрою. У першому виданні цієї книги брав участь відомий гуманіст Еразм Роттердамський, а протягом кількох наступних років її переклали на більшість європейських мов.

2 Анна Болейн, як і Катерина Арагонська, не могла народити королю хлопчика, який би став спадкоємцем. Тоді Генріх VIII оголосив, що одружився з нею проти своєї волі, під впливом чаклунства. Також він звинуватив Анну в державній зраді та в подружній невірності, за що їй загрожувало спалення на багатті. Анна чекала від короля милосердя й отримала його: Генріх VIII замінив страту через спалення на обезголовлення мечем. Для цього викликали досвідченого ката з Франції, який відрубав Анні голову одним ударом. Це був перший випадок в англійський історії, коли страчували королеву.

Реформацію. «Я вважаю за краще зовсім не мати підданих, ніж мати в їх особі єретиків», – сказав одного разу Філіп. Одночасно в Англії і в Іспанії запалали багаття, в яких масово спалювали всіх, кого оголосили супротивниками католицизму. Через схильність до безжалісних релігійних переслідувань Марію пізніше назвуть Марією Кривавою, а Філіпа – Іспанським павуком.

Проте шлюбний та політичний англо-іспанський союз виявився нетривалим. Марія Тюдор померла бездітною від невідомої лихоманки, пандемія якої охопила Англію, а за умовами шлюбного договору в такому разі Філіп II втрачав права на англійський престол. Навіть за життя Марії парламент відмовляв йому в праві мати титул «король Англії». Одразу ж після її смерті парламентарії оголосили королевою дочку Анни Болейн – *Єлизавету*.

Саме під час тривалого правління *Єлизавети I* (1558–1603) було завершено оформлення англіканства як державної релігії держави, що стала головним оплотом європейської Реформації, а Англія і Іспанія вели повномасштабну війну за морське панування й гегемонію в Європі.

Які причини зумовили англо-іспанську війну 1585–1604 рр. та які міжнародні наслідки вона мала?

Англо-іспанська війна 1585–1604 рр. була зумовлена такими головними причинами:

1) спробами Англії налагодити прибуткову трансокеанську торгівлю з Америкою, у якій домінувала Іспанія;
2) претензіями на англійський престол шотландської королеви-католички Марії Стюарт, страченої за наказом Єлизавети I;
3) підтримкою Англією антиіспанського повстання в Нідерландах.

Ще до початку відкритої війни Іспанія і Англія накопичили достатньо приводів для вибуху в їхніх двосторонніх відносинах.

Єлизавета I ухилилася від шлюбної пропозиції Філіпа II[1]. Королева всіляко заохочувала розвиток національної промисловості та торгівлі, надавала притулок досвідченим у цих галузях емігрантам-протестантам із католицьких країн та намагалася організувати комерційні зв'язки своєї країни з Америкою. Іспанці охороняли свою монополію на прибуткову колоніальну торгівлю й не дозволяли англійським кораблям заходити в порти Нового світу. Локальні морські бої і напади англійських корсарів на іспанські колонії загострювали відносини обох держав, але коли флотилія корсара *Френсіса Дрейка* атакувала ці колонії і повернулася у 1580 р. в Англію з ще небаченою тут здобичею, Єлизавета I відмовилася повернути награбоване Іспанії (див. п. 16.5).

Єлизавета I навіть відмовилася засудити пірата. Навпаки, вона прийняла від Дрейка половину трофеїв й організувала його посвяту в лицарі. Посвяту про-

1 Єлизавета I взагалі так й не вийшла заміж.

водив французький посол *Маршомон*. Це демонструвало підтримку Єлизавети з боку Франції. Проте Моршамон дарма принизив себе посвятою корсара: Єлизавета не дала згоди на шлюб із братом французького короля, а саме це було метою посла.

Іспанці готувалися до морської війни, адже збитки Іспанії від нападів англійських піратів становили астрономічну суму в 3 млн золотих дукатів на рік.

Обурення в Іспанії викликала й експансія протестантської Англії в католицькі країни – Ірландію та Шотландію. Ще в 1541 р. Генріх VIII оголосив себе королем Ірландії, англійські війська грабували країну, а в Шотландії вони підтримували місцевих протестантів. Єлизавета I продовжила цю політику батька. Вона розраховувала не лише підкорити Шотландію, протестантські ватажки якої бажали укласти англо-шотландську унію. Єлизавета I намагалася зруйнувати плани католиків всієї Європи посадити на англійський престол її двоюрідну сестру – шотландську королеву-католичку *Марію Стюарт* (1542–1567).

Вдова французького короля Франциска II Марія Стюарт була розгромлена шотландськими протестантами та їхніми англійськими союзниками. Вона втекла до Англії, сподіваючись на захист Єлизавети. Відповідь кузини була зовсім не родинною: англійська королева кинула шотландську до в'язниці, а в 1587 р. наказала стратити її (рис. 20.10).

У 1570 р. Папа Римський Пій V своєю буллою відлучив Єлизавету I від церкви. Тому, навіть перебуваючи за гратами, Марія Стюарт становила для Єлизавети небезпеку. Католицькі сили Європи, які були знаряддям переважно іспанської політики, підтримували з Марією таємний зв'язок й організовували в Англії заколоти проти існуючої влади.

Черговий такий заколот на чолі з *Френсісом Трокмортоном* виявився фатальним для Марії: англійська контрозвідка пильно стежила за її шифрованим листуванням, а суд звинуватив її в намірах захопити трон. Англійський посол у Франції *Френсіс Волсінгем* не лише дешифрував листи Марії Стюарт, які вона таємно (у бочках) передавала з в'язниці, але й зробив приписки до її листів. У фальсифікованих приписках йшлося про звільнення Марії шляхом збройного нападу і про необхідність вбивства Єлизавети. Хоча Марія на суді відкидала звинувачення, приписки Волсінгема були підставою для засудження та страти Марії. У 1587 році їй відрубали голову. Єлизавета I офіційно заперечувала свою причетність до вироку й страти Марії та намагалася переконати в цьому французького посла.

Англо-іспанські відносини загострювалися й через визвольну війну в Нідерландах. Підтримка Англією нідерландських повстанців тривалий час відбувалася таємно. Однак Єлизавета I була настільки стурбована збільшенням

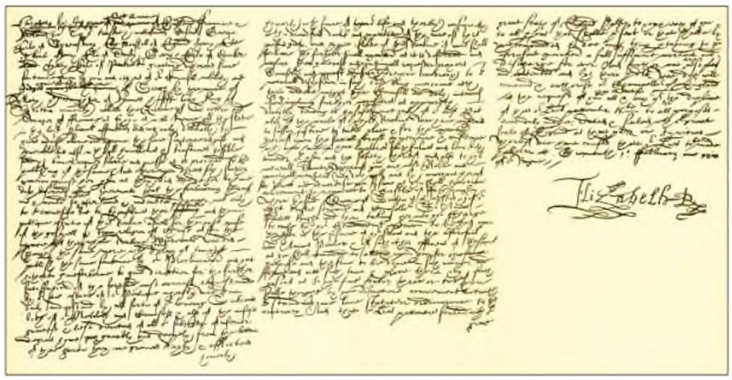

Рис. 20.10. Зліва – королева Єлизавета I з найближчими радниками – Вільямом Сесілом та Френсісом Волсінгемом – організаторами суду над Марією Стюарт (гравюра XVII ст.), справа – смертний вирок Марії Стюарт, підписаний Єлизаветою I

іспанського впливу в охопленій релігійними війнами Франції, що в 1585 р. відкрито відправила до Нідерландів англійські війська. Філіп II у відповідь почав готувати великий флот для вторгнення в Англію. Цьому не завадило навіть те, що в 1587 р. Дрейк зненацька здійснив напад на порт Кадіс. Під час цього рейду англійці знищили та захопили близько 100 іспанських кораблів.

Проте Філіп II був впевнений у перемозі над Англією: особиста унія Іспанії та Португалії (*Іберійська унія* 1580–1640 рр.) та розгром іспансько-венеціансько-папським флотом турків при Лепанто (1571) значно посилили Іспанію на морі. Тому свій флот, організований для вторгнення, іспанський король самовпевнено назвав «Непереможною армадою».

Цей був наймічніший у XVI столітті флот (близько 140 великих воєнних та воєнно-транспортних кораблів із 3 тисячами гармат і 20-тисячним військом). Іспанці мали намір досягти морем Нідерландів, взяти там на борт ще одну армію та висадити в Англії десант. Проте коли іспанська армада в 1588 р. увійшла до Ла-Маншу, її чекав великий англійський флот (понад 200 здебільшого невеликих кораблів). У двотижневій битві англійці здобули перемогу.

> Результат бою вирішила висока маневреність англійських кораблів та піратський досвід багатьох їхніх капітанів. Втративши половину складу, іспанська армада була відтіснена у Північне море, а буря довершила справу англійців. В Іспанію повернулося 43 кораблі. Дізнавшись про це, флегматичний Філіп II спокійно сказав: «Ну що ж, я посилав армаду проти людей, а не проти бур».

Розгром «Непереможної армади» був ключовою подією англо-іспанської війни 1585–1604 рр. Це підірвало першість Іспанії на морі. Перемога у війні дозволила Англії стати провідною морською державою. У 1601 р. капітулювала іспанська армія в Ірландії, відрізана там англійським флотом від баз

постачання. Поразки Іспанії допомогли Республіці Сполучених провінцій, яка в союзі з Англією продовжувала війну за незалежність.

Англо-іспанську війну завершив компромісний Лондонський мир (див. кольорове *фото 30*). Він був підписаний у 1604 р. Сторони пішли на поступки й відновлювали *status quo*:

1. *Англія* відмовлялася від збройної підтримки Республіки Сполучених провінцій, відкривала Ла-Манш для іспанських кораблів і відмовлялася чинити перешкоди іспанському трансатлантичному судноплавству.
2. *Іспанія* відмовлялася від намірів встановити в Англії католицизм і визнавала легітимність англійської протестантської монархії.

Лондонський мир зберігався 21 рік, протягом яких Англія остаточно перетворилася на провідну морську державу.

Контрольні запитання

1. Які держави були головними акторами міжнародних відносин у Європі наприкінці XV ст.?
2. Що стало причинами та приводом до Італійських війн?
3. На які етапи поділяються Італійські війни та якими були головні події першої з них?
4. Які геополітичні зміни відбулися на другому етапі Італійських війн?
5. Чим завершилися Італійські війни?
6. У чому полягає загальноєвропейське значення Реформації Мартіна Лютера?
7. Якими були заходи католицької церкви, спрямовані на викорінення Реформації?
8. Якими були міжнародні наслідки Реформації Жана Кальвіна?
9. Схарактеризуйте етапи, ключові події та підсумки релігійних війн у Франції.
10. Якими були причини визвольної війни в Нідерландах?
11. Які міжнародні наслідки мала визвольна війна в Нідерландах?
12. Які дії англійської влади загострили її відносини з папським Римом та Іспанією?
13. Які причини зумовили англо-іспанську війну 1585–1604 рр. та які міжнародні наслідки вона мала?

Список літератури

Дятлов В. О. Людина, реформи і революції в Європі доби раннього Модерну (XVI–XVIII ст.). Чернігів : Десна Поліграф, 2021. 184 с.

Дятлов В. О. Реформація у Німеччині. Люди. Ідеї. Практики. Чернігів : Десна Поліграф, 2023. 380 с.

Лиман С. І. Історія Реформації в працях учених імператорського Харківського університету. *Авраамічні релігії і Реформація: формування протестантського символу віри, ідеології нової суспільної реформації (європейський й український контекст ідентичності).* Галич, 2017. С. 29–35.

Лиман С. І. Державна діяльність іспанського короля Філіпа II у творчості істориків українських земель Російської імперії (XIX – початок XX ст.). *Питання старо-*

давньої та середньовічної історії, археології й етнології. Чернівці, 2017. Т. 2 (44). С. 290–310.

Ціватий В. Г. Європейська зовнішня політика доби раннього Нового і Нового часу: проблеми інституалізації (теоретико-методологіний аспект). *Науковий вісник Дипломатичної академії України.* 2000. Вип. 4. С. 268–274.

Ціватий В. Європейський зовнішньополітичний простір доби раннього нового часу (XVI–XVIII ст.): концепти і дипломатичний інструментарій. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки.* 2013. Вип. 22. С. 116–128.

Arfaioli M. The Black Bands of Giovanni: Infantry and Diplomacy During the Italian Wars (1526–1528). Pisa : Pisa University Press, 2005. 204 p.

Mallett M., Shaw Ch. The Italian Wars: 1494–1559. Harlow : Pearson Education, 2012. 424 p.

Morris T. A. Europe and England in the Sixteenth Century. London, Routledge, 2002. 376 p.

Parker G. Emperor: A New Life of Charles V. New Haven, Yale University Press, 2019. 738 p.

Potter D. Renaissance France at War: Armies, Culture and Society, c. 1480–1560. Woodbridge, Boydell Press. 2008. 454 p.

Romane J. The First and Second Italian Wars 1494–1504: Fearless Knights, Ruthless Princes and the Coming of Gunpowder Armies. Bransley : Pen and Sword Military, 2020. 256 p.

Wilson P., Evans R. The Holy Roman Empire, 1495–1806: A European Perspective. Leiden : Brill, 2012. 418 p.

РОЗДІЛ 21

Міжнародні відносини в Західній та Центральній Європі в першій половині XVII ст. Тридцятилітня війна

21.1. Ключові вузли протиріч у Європі на початку XVII ст.
21.2. Причини та початок Тридцятилітньої війни. Її чеський період
21.3. Дипломатія кардинала Рішельє та Альбрехта фон Валленштейна. Данський період війни
21.4. Дипломатія Густава II Адольфа. Шведський період війни
21.5. Франко-шведський період війни. Дипломатія кардинала Мазаріні
21.6. Вестфальський мир та міжнародні наслідки Тридцятилітньої війни

21.1. Ключові вузли протиріч у Європі на початку XVII ст.

Які міжнародні протиріччя існували в Європі на зламі XVI–XVII ст. та в чому їх причини?

Міжнародні відносини в Західній та Центральній Європі на початку XVII ст. відбивали *три ключові тенденції* попереднього періоду:

1) боротьба між національними та універсалістськими державними утвореннями;
2) гострі міжконфесійні протиріччя;
3) зіткнення за контроль над шляхами середземноморської, балтійської, трансатлантичної торгівлі.

Консолідація окремих національних держав суперечила планам створення великих імперій, релігійна боротьба між католиками та протестантами відбувалася одночасно з протистоянням багатьох християнських країн туркам-османам, а торговельні інтереси та пов'язані з ними величезні доходи об'єктивно посилювали конфліктогенність на морі та в колоніях. Ключовими умовами успішного розвитку держав на міжнародній арені були: посилення центральної влади, зростання обороноздатності, зміцнення фінансової системи, армії, флоту, вміла дипломатія, здатна створювати взаємовигідні міждержавні коаліції.

Універсалістські багатонаціональні утворення (Священна Римська імперія, Іспанська монархія з великими володіннями в Європі та Новому світі,

Османська імперія, Річ Посполита) прагнули перешкодити зростанню впливу національних держав (Франції, Англії, Швеції, Республіки Сполучених провінцій), а в разі можливості поширити на їхні династії та території свій вплив. Проте в окремих випадках універсалістські та національні держави, як правило, географічно віддалені одна від одної, успішно взаємодіяли (наприклад, Франція та Османська імперія, Іспанія та Польща).

Релігійні питання стосувалися не лише сфери ідеології держав і світогляду, менталітету, побутової культури окремих їх підданих, а й церковної власності, володіння якою значно збільшувало матеріальні ресурси центральної та місцевої влади. Наприклад, у Франції закінчилися релігійні війни, у Німеччині із середини XVI ст. встановився певний баланс сил, але сторони намагалися його порушити.

На початку XVII ст. в Західній та Центральній Європі існувало кілька вузлів *міждержавних протиріч*, які здебільшого склалися ще в попередні десятиліття.

Головними з них були такі:

1) між іспанськими та австрійськими Габсбургами, з одного боку, і Францією, яка була майже оточена їхніми володіннями, – з іншого;
2) між Габсбургами та Османською імперією, переважно через експансію турків до Європи та контроль над шляхами середземноморської торгівлі;
3) між Республікою Сполучених провінцій та Іспанією, яка прагнула продовжити війну за відновлення своєї влади над Північними Нідерландами;
4) між Англією та Іспанією за панування на Атлантиці та в колоніях;
5) між Швецією та Річчю Посполитою за першість на Балтиці;
6) між католицькими та протестантськими державами Священної Римської імперії, в якій не всі князі дотримувались умов Аугсбурзького миру.

Суперечності інших держав (Франції та Англії, Швеції та Данії, Англії та Швеції) на початку XVII ст. ще не справляли істотного впливу на міжнародні відносини в Західній та Центральній Європі.

Чому протиріччя між Францією та Габсбургами були основним змістом європейської політики в першій половині XVII ст.?

Франція та Габсбурги як головні супротивники ще в Італійських війнах продовжували боротися в першій половині XVII ст. за посилення свого впливу у Європі. З цією метою іспанські та австрійські Доми габсбурзької династії неодноразово робили кроки для їхнього повного злиття через династичні шлюби. Так, дружиною короля Іспанії та Португалії *Філіпа III* (1598–1621) була ерцгерцогиня *Маргарита Австрійська*, а їхня дочка *Марія-Анна* вийшла заміж за імператора *Фердинанда III* (1637–1657). Проте абсолютистські порядки в Іспанії суттєво контрастували із примарною слабкою владою

австрійських Габсбургів у Священній Римській імперії, не здатних ефективно протидіяти князівському сепаратизму.

Слабкістю імператорської влади намагалася скористатися Франція, яка традиційно вела політику збереження роздробленості Німеччини. Спираючись на давній союз з Османською імперією, французький король *Генріх IV* (1589–1610) прагнув всіляко розпалювати боротьбу між німецькими католицькими й протестантськими князями. Набіги та вторгнення османів відволікали імператора Священної Римської імперії від більш активної протидії Франції.

Північна та Південна Італія перебували під контролем Іспанських Габсбургів, які за результатами Італійських війн зуміли витіснити Францію з Апеннінського півострова. Інтереси Франції та іспанських Габсбургів стикалися також у Південних Нідерландах. Там французькі політики сподівалися збільшити свої володіння. У Нідерландах, як і в Німеччині, Генріх IV намагався грати на протиріччях між протестантами та католиками.

При цьому в самій Франції Генріх IV не допускав повторення подій релігійних воєн. Він стежив за виконанням статей підписаного після їх закінчення у 1598 р. Нантського едикту про релігійну свободу (див. п. 20.4).

Генріх IV зумів відродити економіку та фінансову систему Франції, зруйновані в роки релігійних війн. Для зміцнення бюджету він розлучився з бездітною дружиною *Маргаритою Валуа* й одружився з *Марією Медічі* – дочкою найбагатшого правителя італійських держав герцога Тосканського *Франческо Медічі*. За це король отримав у посаг 600 тис. золотих екю, а значну частину державного боргу Франції було списано. Жорстка економія коштів, продумана економічна та соціальна політика, збільшення та оснащення армії посилювали амбіції Генріха IV на міжнародній арені.

На зростання міждержавних протиріч нерідко впливала й нестримність короля в боротьбі за увагу знатних дам. Наприклад, його нахабні залицяння за дружиною принца *Анрі де Бурбона-Конде* (вірогідний спадкоємець корони до народження в Генріха IV власного сина) призвели до того, що молодий принц та його дружина втекли до Південних Нідерландів під захист іспанців. Це загострило міждержавні відносини. У таких умовах в 1609 р. почалася локальна війна за німецьке герцогство Юліх-Клеве-Берг (війна за Клевську спадщину). Хоча основними її учасниками спочатку було протестантське герцогство Бранденбург і Священна Римська імперія, до складу якого входили обидва герцогства, Генріх IV вирішив використати цей конфлікт для зміцнення позицій його країни на Рейні.

У 1610 році Франція підготувалася до великої війни проти Габсбургів. Їхні відносини ще більше загострилися через втечу Бурбона-Конде і Клевського конфлікту. Французькі війська вже стояли на кордонах Священної Римської

імперії та Іспанських Нідерландів. Європа втиснула голову в плечі. Папа Римський Павло V, який нещодавно наклав інтердикт[1] на Венеціанську республіку, намагався бути посередником: він пам'ятав, що чотири роки тому Франція стала посередницею в конфлікті між Венецією та папством. Проте Генріх IV вже обрав шлях війни.

Велику війну відстрочив лише випадок: того самого 1610 року король, який зазвичай не користувався охороною, був убитий у своїй кареті. Це зробив шкільний учитель *Франсуа Равальяк*. Вихований у дусі вірності католицизму, Равальяк бачив у Генріху IV єретика, який хоче зруйнувати християнський світ й порушити мир між його народами.

Через п'ять місяців того самого 1610 року в Стамбулі помер впливовий французький посол *Жан де Саланьяк*. Про справжні причини його смерті достовірно невідомо, але, можливо, його отруїли агенти Габсбургів. Саланьяк був членом Таємної ради короля, кавалером вищого Ордену Святого Духа і мав військовий чин польового маршала (тобто бригадного генерала). За п'ять років перебування на посаді посла (1605–1610) маршал Саланьяк професійно обговорював із турками суто військові питання.

Проте відомий мемуарист XVII ст. *Таллеман де Рео* змальовує у своїх «Цікавих історіях» відверто карикатурний портрет цього воєначальника. Свого часу молодий Саланьяк закохався в першу дружину Генріха IV королеву *Маргариту Валуа*, відому тим, що вона, за словами де Рео, «носила великі спідниці з безліччю кишеньок, у кожному з яких знаходилася коробочка з серцем померлого коханця; коли хтось із них помирав, вона одразу дбала про те, щоб набальзамувати його серце». Легковажна королева не відповідала на почуття Саланьяка, але одного разу спитала його, чи готовий він заради неї прийняли з її рук отруту? Саланьяк відповів хвалькуватою згодою. Замість отрути підступна королева приготувати для нього сильнодійне проносне. До кімнати Саланьяка увійшли лише через дві години, і, за словами Таллемана де Рео, «ліки подіяли настільки ґрунтовно, що... поруч із гасконцем неможливо було довго стояти. Цей дворянин, здається, був згодом послом у Туреччині». Навряд чи Таллеман де Рео вигадав цю історію, але залишається питання, як вельможу з такою репутацією могли призначити і маршалом, і членом Таємної королівської ради, і послом у наймогутнішу імперію Сходу?

Через вбивство у 1610 р. Генріха IV французькі війська лише обмежено діяли в союзі з голландцями проти іспанських та австрійських Габсбургів. Невдовзі Франція виступила посередницею на переговорах між іспанцями та голландцями: французькі дипломати запропонували оригінальний

1 Інтердикт (лат *interdictum* – заборона) – наказ або декрет Папи Римського про повну або часткову заборону відправлення богослужінь та релігійних обрядів з метою покарання населення країни, міста або окремої людини.

спосіб розділити спірні території – за жеребом. Однак іспанці та голландці відмовилися вивести війська з уже захоплених територій. Боротьба за Клевський спадок розтяглася ще на півстоліття і стала частиною Тридцятилітньої війни.

21.2. Причини та початок Тридцятилітньої війни. Її чеський період

Якими були причини Тридцятилітньої війни?

Загострення боротьби європейських держав на початку XVII ст. призвело до Тридцятилітнної війни (1618–1648) – першої загальноєвропейської війни, в якій брали участь майже всі держави континенту. Цей тривалий збройний конфлікт був зумовлений комплексом міждержавних, конфесійних, економічних, суспільно-політичних причин. Ключовими з них були такі:

1. Загострення релігійної ситуації в політично та конфесійно розколотій Німеччині через спроби імператора та католицьких князів порушити баланс сил між католиками й протестантами.
2. Боротьба станів та соціальних груп Священної Римської імперії за дотримання своїх вольностей та привілеїв, а князів – за свій суверенітет в умовах наступу центральної влади на їхні права[1].
3. Протидія Франції подальшому посиленню іспанських та австрійських Габсбургів, її стратегія на підтримку політичної роздробленості Німеччини та прагнення за допомогою протестантських держав не допустити встановлення габсбурзької гегемонії в Європі.
4. Плани Іспанії утвердитись на нижньому Рейні та в союзі зі Священною Римською імперією повернути під свій контроль Північні Нідерланди (Республіку Сполучених провінцій).
5. Посилення Швеції та Данії на Балтиці супроводжувалося їхнім прагненням монополізувати балтійську торгівлю, що загрожувало економічним інтересам інших міжнародних акторів.
6. Суперечності континентальних держав намагалася використовувати Англія, яка, з одного боку, прагнула потіснити Іспанію як велику морську державу, але, з іншого боку, не бажала через торгову конкуренцію надмірного посилення протестантських держав, особливо купецької Голландії.

---

1 У Священній Римській імперії та деяких інших європейських монархіях склалася практика підписання кандидатом на престол так званої *«Виборчої капітуляції»* (див. рис. 21.2). Цей документ містив перелік зобов'язань щодо проведення майбутнім монархом внутрішньої та зовнішньої політики на користь тих, хто його обрав. «Виборчі капітуляції» у Священній Римській імперії, по суті, законодавчо оформляли право імперських князів Німеччини бути повноправними суб'єктами міжнародних відносин.

Головною ареною політичних та релігійних зіткнень у Європі була Німеччина. Папський Рим, окрилений успіхами Контреформації, всіляко підбурював німецьких католицьких князів та імператора до викорінення протестантизму. Дотримуватись Аугсбурзького релігійного миру ставало дедалі важче ще й тому, що частина німецьких князів поширила у своїх володіннях кальвінізм, а це не було передбачено угодою в Аугсбурзі.

В умовах загострення у Священній Римській імперії боротьби між католиками та протестантами у 1608 р. вісім князів та сімнадцять вільних міст уклали *Євангелічну (Протестантську) унію*. Хоча більшість її членів складали лютеранські актори, унію очолив курфюрст Пфальца кальвініст *Фрідріх IV*. Оскільки головною союзницею він вважав Францію, католики критикували його за зраду національних інтересів та алкоголізм (він помер уже через два роки у розквіті сил).

На противагу протестантам у 1609 р. католицькі князівства, міста та абатства Німеччини утворили свій військово-політичний блок – *Католицьку лігу*. Її очолив вихованець єзуїтів герцог *Максиміліан I Баварський* (рис. 21.1). Енергійна військово-політична діяльність цього герцога суттєво впливала на міжнародні відносини протягом усієї першої половини XVII ст. Максиміліан Баварський визнав протектором Ліги іспанського короля *Філіпа III*, який фінансував лігістів (360 тис. золотих дукатів на рік).

Рис. 21.1. Зліва – Фердинанд II (портрет невідомого художника, 1614), справа – герцог Макиміліан I Баварський (прижиттєва гравюра)

Оскільки керівники обох військово-політичних блоків від початку їх створення знайшли собі іноземних покровителів, перетворення Священної Римської імперії на арену загальноєвропейської війни було неминучим.

На які періоди поділяється Тридцятилітня війна та які країни були її головними учасниками?

Тридцятилітню війну традиційно поділяють на чотири періоди:

1. *Чесько-пфальцький* (1618–1624) – від повстання чеських станів проти імператорської влади через порушення їхніх релігійних, політичних, соціальних прав до розгрому чехів та їхніх німецьких протестантських союзників католицько-габсбурзькою армією.
2. *Данський* (1625–1629) – від початку Данією війни з метою протидії католицько-габсбурзькій експансії на протестантську північ Німеччини до поразки данської армії та законодавчого утиску імператорською владою «Едиктом про реституцію» релігійних, майнових, політичних прав протестантів.
3. *Шведський* (1630–1635) – від вторгнення Швеції в Німеччину до поразки шведських військ, розколу в таборі протестантських князів і компромісного Празького миру між ними та імператорською владою.
4. *Франко-шведський* (1635–1648) – від відкритого втручання Франції у війну, в якій вона тривалий час надавала фінансову підтримку протестантським державам, до розгрому Францією, Швецією та їхніми протестантськими союзниками імператорсько-католицьких армій і підписання Вестфальського миру.

Незважаючи на те що окремі держави розривали союзницькі договори, підписували сепаратні угоди й приєднувалися до колишніх ворогів, у цілому альянси, які протистояли один одному в Тридцятилітній війні, прийнято називати:

- *Габсбурзьким блоком* (іспанські та австрійські Габсбурги, німецькі католицькі князівства, Річ Посполита);
- *Антигабсбурзькою коаліцією* (Франція, Швеція, Данія, Республіка Сполучених провінцій, Чехія, німецькі протестантські князівства тощо).

Як розгорталися події напередодні та в перший період Тридцятилітньої війни?

Із середини другого десятиліття XVII ст. в міжнародній політиці склалася дуже небезпечна ситуація, коли протестантські держави за підтримки католицької Франції перебували на порозі великої війни з габсбурзько-католицьким контральянсом. У 1613 р. Євангелічна унія підписала оборонний союз із Республікою Сполучених провінцій. У цьому їх підтримала Англія. Проте Євангелічну унію, укладену на 10 років, почали залишати деякі її члени, наприклад, впливовий курфюрст *маркграф Бранденбурзький*. Своєю чер-

гою, лідер Католицької ліги герцог *Максиміліан I Баварський* прагнув протидіяти намірам імператорської влади посилитися шляхом послаблення влади імперських князів.

У цій ситуації різко загострився національно-визвольний та релігійний рух у Чехії. Чеські протестанти прагнули зберегти свої привілеї (рівність прав із католиками), закріплені в імператорській *«Грамоті величності»* (1612)[1]. Цей документ, який підписав імператор *Рудольф II*, почав порушувати його наступник імператор *Матвій* (1612–1619). Бездітний старий Матвій коронував королем Чехії двоюрідного брата, рішучого прихильника її рекатолизації, вихованця єзуїтів *Фердинанда Штирійського* (майбутнього імператора *Фердинанда II*) (рис. 21.1). Енергійний Фердинанд бачив своє призначення у викоріненні протестантизму в Чехії та в усій імперії.

Така політика Матвія й особливо Фердинанда викликала у 1618 р. повстання городян та дворян у Празі. Воно почалося під гаслами збереження релігійної свободи, прав чеських станів, політичних свобод Чеського королівства як частини Габсбурзької імперії[2]. Чеські повстанці-протестанти відсторонили від влади призначений Габсбургами уряд «лейтенантів» («заступників»), а двох із них разом з їхнім писарем за давнім звичаєм піддали дефенестрації – викиданню з вікон (від лат. *de fenestra* – із вікна).

> Уперше дефенестрацію за 200 років до цих подій влаштували ще гусити. Під час Другої дефенестрації у 1618 р. у рів із вікон Старого королівського палацу Праги викинули членів уряду *Славату* та *Боржиту-Мартиниця* (рис. 21.2). Вони залишилися живі тільки тому, що впали на величезну купу гною і, забруднені екскрементами тварин, дивом втекли під крики «Лайно в лайні»! Імператор вирішив очистити їхню репутацію тим, що Славату призначив чеським канцлером, а Боржиту – графом. Обидва стали кавалерами вищого в імперії Ордена Золотого Руна, на якому ніби в насмішку над ними було зображено домашню копитну тварину – вівцю. Після цього в Чехії кавалерів імперського ордену стали із злою іронією називати «гній вівці».
>
> Викинутий разом з ними з вікна писар *Ф. Фабриціус* першим розповів імператору про дефенестрацію, за що отримав від нього дворянський титул, посаду камер-радника та нове прізвище *фон Хохенфаль* («von Hohenfall), у перекладі – «високе падіння».

Чеські повстанці сформували свій уряд із 30 директорів. Вони обрали королем Чехії главу Євангелічної унії *Фрідріха V Пфальцького* як головного гаранта збереження прав протестантів в імперії. Чеські повстанці висунули

---

1 У дипломатичних колах Європи цей документ був також відомий як «Маєстат Рудольфа» або просто «Маєстат» (від німецького *Majestätsbrief* – лист Величності).

2 Король Чехії згідно із «Золотою буллою» 1356 р. був одним із семи курфюрстів, які обирали імператора, і єдиним з них, що мав королівський титул.

Рис. 21.2. Зліва – титульний лист імператорських «Виборчих капітуляцій» (сер. XVII ст), справа – Празька дефенестрація 1618 р. (гравюра XVII ст.)

амбітну зовнішньополітичну програму – приєднання Чехії, Моравії, Сілезії та інших слов'янських територій до союзу держав, який протидіятиме Габсбургам.

Проте міжнародна обстановка складалася невдало для Фрідріха Пфальцького та чеських повстанців. Загроза Великої війни в Центральній Європі змусила Євангелічну унію за посередництва Франції укласти в 1620 р. з Католицькою лігою *Ульмський договір*. Обидві коаліції зобов'язалися утримуватись від нападів одна на одну. Цей договір позбавляв чеських повстанців та Фрідріха Пфальцького підтримки з боку зовнішніх сил. Договір став великою помилкою французької дипломатії, яка сподівалася, що німецькі католики завадять Іспанії перекидати свої війська через свою територію до Нідерландів з Італії. Цей сухопутний військово-транспортний шлях (т. зв. «іспанська дорога») продовжував діяти, посилюючи напруженість на північних кордонах Франції[1].

1 В Ульм прибуло представницьке французьке посольство на чолі з досвідченими дипломатами – принцом крові *графом Овернським* та *графом де Бетюном*. Перед цим вони об'їхали кілька протестантських князівств і закликали їхніх правителів не визнавати Фрідріха Пфальцького королем Чехії. Саме під тиском французьких послів представники князівств Євангелічної унії погодилися підписати Ульмський договір із Католицькою лігою. Граф Овернський шантажував протестантських князів тим, що вони не отримають підтримки Франції, якщо їхня допомога чехам спровокує велику війну.

Щоб утримати Францію від допомоги чехам, імперський посол у Парижі постійно шантажував французького державного секретаря республіканською загрозою.

Меморандум габсбурзького посла *графа Фюрстенберга* був першим в історії європейської дипломатії документом, у якому той попереджав керівника зовнішньополітичного відомства Франції, державного секретаря віконта *П'єра де Пюїзьє* про те, що республіканська небезпека загрожує всім монархіям Європи. Тому ці монархи повинні згуртуватися навколо імператора проти Республіки Сполучених провінцій та Венеціанської республіки як головних підбурювачів антимонархічних змов. У меморандумі Фюрстенберга йшлося: «Мета змови – скинення тронів і корон... і перетворення королівств і князівств на держави, в яких абсолютна влада належала тим, хто обирається народом». У Парижі Фюрстенберга всіляко підтримували іспанський посол, колишній посол Франції в Римі, папський нунцій і навіть духівник французького короля Людовика XIII. Безхарактерний французький король спочатку вирішив допомогти імператору своїми військами, але члени Королівської ради відмовили його від цієї авантюри.

Не виправдалися сподівання чеських повстанців на протиріччя всередині католицьких сил. Папа Римський надіслав гроші на вербування католицької армії. Велике міжнародне значення мала підписана ще 1617 р. угода між австрійськими та іспанськими Габсбургами. На ім'я талановитого іспанського посла у Відні графа *Іньїго де Оньяте* вона отримала назву *договір Оньяте*. За цим договором усувалися суперечності в питанні престолонаслідування, Матвій погоджувався на кандидатуру вірного союзника Іспанії Фердинанда Штирійського як майбутнього імператора, а Іспанії була обіцяна свобода дій в Ельзасі та Північній Італії (логістичний маршрут «іспанська дорога»).

В умовах чеського повстання і після нього обидві гілки династії Габсбургів чітко дотримувалися договору Оньяте та надавали одна одній допомогу.

Змова Євангелічної унії та Католицької ліги, підтримка лігістами та Річчю Посполитою нового імператора *Фердинанда II* (1619–1637) поставили чеських повстанців у скрутне становище. Їхні війська, що складалися переважно з іноземних найманців, були розгромлені габсбурзько-католицькими військами у 1620 р. в битві біля Білої Гори. Повстанці відступили до Праги та капітулювали, їхні вожді втекли за кордон. Один із них граф *Генріх фон Турн* намагався за підтримки антигабсбурзьких сил Трансильванії, Угорщини та Османської імперії організувати спільне вторгнення у Священну Римську імперію, але зазнав чергової поразки.

Розгром чеських повстанців призвів до того, що імператор повністю підпорядкував Чехію своїй владі. Він символічно хрест-навхрест розрубав «Грамоту величності» своєю шпагою (рис. 21.3). Чехія була позбавлена

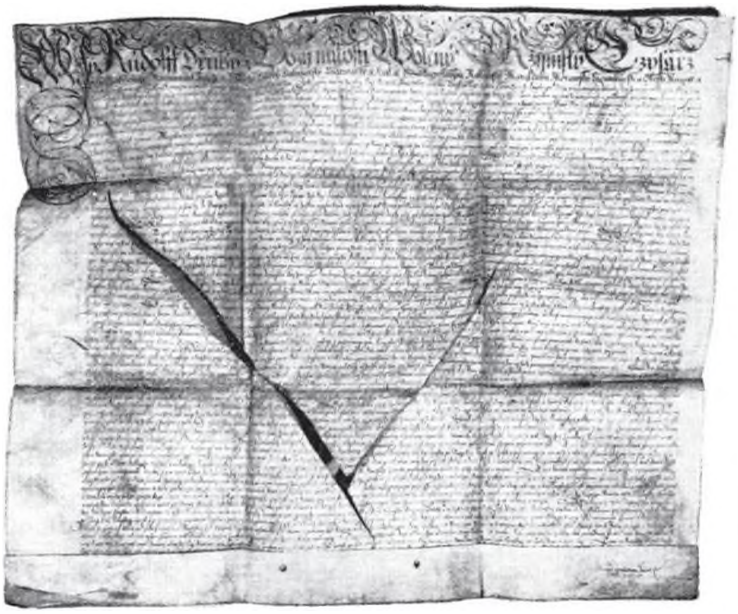

Рис 21.3. «Грамота величності» Рудольфа II, розрубана шпагою Фердинанда II

політичних привілеїв. Протестантське богослужіння заборонялося, протестантів виганяли з країни, їхнє майно переходило до чеських та австрійських католиків[1].

У Празі було страчено 27 керівників повстання. Особливо показовою та болісною була страта найактивнішого дипломата повстанців – політика та лікаря *Яна Есеніуса*. Саме він об'їздив із дипломатичною місією кілька протестантських князівств, саме він умовив Фрідріха Пфальцького стати чеським королем. За дар дипломатичного красномовства Яну Есеніусу перед четвертуванням вирвали язик, але чехи та дипломати традиційно згадують інший його талант – передбачення. В одній із перших своїх дипломатичних поїздок до Пресбурга (Братислави) він ненадовго був заарештований і написав на стіні камери абревіатуру «IMMMM», яку його вороги перевели з латини як «Імператор Маттіас (Матвій) помре в березні місяці» («Imperator Mathias Mense Morietur»). Через рік передбачення повністю здійснилося. Перед стратою Есеніуса його судді нагадали йому «чаклунську» абревіатуру «IMMMM» і, глузуючи, перевели її «Ессеніус, оскільки ти брешеш, то помреш страшною смертю» («Iesseni, Mentiris, Mala Morte Morieris»).

Фрідріх V Пфальцький правив у Чехії лише одну зиму (1619–1620). За це він заслужив у чехів зневажливе прізвисько Zimní král (Зимовий король). Фрідріх V отримав підтримку деяких німецьких протестантських князів та Голландії, проти якої у 1621 р. після 12-річного перемир'я відновила війну Іспанія. Іспанські та габсбурзько-католицькі війська зуміли захопити Пфальц.

1 Ці події їх дослідник – харківський історик П. О. Лавровський назвав «Падіння Чехії», а самі чехи час після 1620 р. називали «епохою темряви».

Розгромлений Фрідріх підписав договір з імператором, у 1623 р. його позбавили курфюрства на користь керівника Католицької ліги герцога Максиміліана Баварського і змусили передати йому землі Верхнього Пфальця. У Німеччині посилювалася католицька реакція.

21.3. Дипломатія кардинала Рішельє та Альбрехта фон Валленштейна. Данський період війни

У чому полягали особливості дипломатії кардинала Рішельє?
Оскільки перемога Габсбургів змінила баланс сил у Європі, це викликало дипломатичну активність у стані їхніх противників. Для протидії Габсбурзькій коаліції у 1624 р. Франція та Республіка Сполучених провінцій уклали *Комп'єнський договір*. Їх погодилися підтримати протестантські держави Англія, Швеція, Данія та католицькі Венеція і Савойя. Франція фінансувала голландців у їхній війні проти Іспанії, а Венеція та Савойя обіцяли перерізати «іспанську дорогу».

Комп'єнський договір став дипломатичним успіхом кардинала *Рішельє* (рис. 21.4). У 1624–1642 рр. він був першим міністром французького короля *Людовика XIII* (1610–1643) та фактичним керівником зовнішньополітичного курсу Франції.

Рис. 21.4. Зліва – портрет кардинала Рішельє (Філіп де Шампень, 1637), справа – обкладинка «Політичного заповіту» Рішельє

Арман-Жан дю Плессі де Рішельє (1585–1642) здобув гарну освіту, був абатом, потім єпископом Люсонським. На засіданні Генеральних Штатів 1614 р. як депутат від духовенства він звернув на себе увагу королеви-регентки італійки *Марії Медічі*. Зробити це було важко: Марія Медічі була пихатою і дуже обмеженою, навіть вірила, що великі мухи своїм дзижчанням вміють передавати слова людей, тому при них не можна вести розмови державної важливості. Однак королева-регентша не встояла перед улесливим компліментом Рішельє, який сказав їй: «Тільки ви могли додати до славного імені матері короля не менш прекрасне ім'я матері королівства!». З цього почалося його кар'єрне піднесення.

Марія Медічі оцінила ораторські та дипломатичні здібності Рішельє, спочатку хотіла відправити його послом до Іспанії, але в 1616 р. призначила державним секретарем (міністром) із закордонних та військових справ і зробила членом Королівської ради. Під час регентства Марії Медічі (1610–1617) Франція проводила проіспанський зовнішньополітичний курс, який не відповідав її національним інтересам. Рішельє не міг тоді змінити цей курс.

Про те, наскільки ретельно новий державний секретар здійснював тоді проіспанську політику, «корисну нашій короні», писав своєму королю іспанський посол *герцог Монтелеоне*. Представник іншого табору – посол ворожої Габсбургам Венеціанської республіки, прямо вказував у своєму донесенні, що Рішельє регулярно відвідує іспанське посольство, «належить до іспанської партії... Кажуть навіть, що Мадрид виплачує йому пенсію». Оскільки Рішельє був духівником французької королеви-іспанки *Анни Австрійської*, це могло бути правдою. Проте, демонструючи лояльність Іспанії, Рішельє водночас відправив свого посла німця-протестанта *Генріха Шомберга* до Німеччини, щоб той переконав протестантських князів у підтримці їхньої політики з боку Франції. Посольство Шомберга зміцнило зв'язки Франції з німецькими протестантами.

Великого дипломатичного досвіду Рішельє набув ще на посаді державного секретаря із закордонних та військових справ. Він зробив роботу свого відомства більш ефективною. Рішельє наказав своєму попереднику доставити йому всі посольські депеші, яких не знайшов у секретаріаті, створив для цього дипломатичний архів, а всіх французьких послів зобов'язав регулярно надсилати йому докладні звіти про свою дипломатичну діяльність. Згодом він писав, що, коли прийняв справи, «союзи з іноземними державами були в занедбаному стані, а власна користь дипломатів мала перевагу над спільним благом».

Марія Медічі й надалі опікувалася Рішельє. Після вбивства придворними її італійського фаворита, фактичного правителя Франції *Кончіно Кончіні* його дружину звинуватили в чаклунстві, труп самого Кончіні викинули зі склепу й повісили, після чого почалося переслідування всіх членів Королівської

ради. Рішельє відправили у відставку, але в умовах внутрішньополітичних смут і дипломатичних провалів на вимогу Марії Медічі його повернули до Королівської ради. У 1622 р. він став кардиналом.

Ще до цього призначення майбутній кардинал (тоді ще де Люсон) став носити ім'я *Рішельє* – на дуелі загинув його бездітний рідний брат маркіз де Рішельє, вся спадщина якого разом із титулом перейшла до Люсона. Згодом кардинал Рішельє, маючи титул маркіза, отримав титул герцога. Червоний герцог (за кольором кардинальської мантії) – одне з його політичних прізвиськ, що вживалися послами іноземних держав у їхньому дипломатичному листуванні та приватних розмовах.

Із 1624 по 1642 рік Рішельє був першим міністром і справжнім правителем держави. Він домігся від короля Людовика XIII ізоляції своєї покровительки Марії Медічі, яка не погоджувалася з його антигабсбурзькою зовнішньою політикою. Рішельє одразу надав своїй союзниці Голландії велику субсидію в 1 млн 200 тис. ліврів, щоб голландці не укладали договір з Іспанією: становище Голландії ускладнилося після відновлення іспано-нідерландської Вісімдесятилітньої війни та взяття іспанцями у 1625 р. добре укріпленої фортеці Бреда (див. кольорове *фото 32*).

У своєму «Політичному заповіті» Рішельє зазначав: «Моєю першою метою була велич короля, моєю другою метою була могутність держави». Послідовник ідей Макіавеллі, Рішельє вважав, що у зовнішній і внутрішній політиці ключову роль мають відігравати «державний інтерес» та «загальне благо». Він писав: «У державних справах з усього слід отримувати вигоду... Державні інтереси мають бути єдиною метою государів та їхніх радників або, щонайменше, ті та інші зобов'язані приділяти їм таку пильную увагу, щоб ставити їх вище за всі приватні інтереси».

Оскільки «держава понад усе», для її збереження гарними є всі засоби: «Виявляти суворість до людей, які виставляють напоказ свою зневагу до державних законів та установ, означає діяти на благо суспільства». Рішельє нещадно придушував всередині країни свавілля аристократії і старого феодального дворянства, захопив фортеці гугенотів, зокрема Ла-Рошель (1628). Усупереч загрозам Англії відправити на допомогу гугенотам свої війська Рішельє покінчив з існуванням гугенотської держави в державі, але на міжнародній арені підтримував протестантів[1].

---

1 Не лише французькі аристократи, а й король Людовик XIII неодноразово намагався позбутися всесильного міністра. Король не розумів амбітних зовнішньополітичних задумів та антигабсбурзької політики кардинала. Як можна було кидати виклик Іспанії, якщо вона уявлялася наймогутнішою і найбагатшою країною Європи, знати її мову вважалося необхідністю, і навіть зовнішнім виглядом європейські дворяни наслідували іспанців – носили іспанські гофровані коміри («горгери») та особливої форми бороди («еспаньолки»). Одного разу розлючений Людовик XIII зупинився на порозі темної зали палацу Лувру і сказав

Рішельє побудував великий флот, значно підвищив боєздатність армії, хоча скоротив її в мирний час до 30 тис. осіб.

У «Політичному заповіті» Рішельє висловив своє бачення правил дипломатії та правил вибору послів: «Правитель, який постійно веде переговори, врешті-решт, знаходить зручний випадок для досягнення своїх цілей... Під час призначення послів та інших учасників переговорів абсолютно необхідна точність вибору, а карати тих, хто переступив свої повноваження, потрібно з усією суворістю, оскільки подібними провинами вони підривають одночасно і репутацію государів, і благополуччя держав».

У перші роки свого правління Рішельє вважав за краще діяти на міжнародній арені не так силою зброї, як грошима. Такий стиль зовнішньої політики кардинала його біографи називали «дипломатією пістолів»[1].

Підтримку протестантів Німеччини Рішельє цинічно виправдовував турботою про дотримання «давньої німецької свободи». Він посилався на авторитет покійного *Генріха IV*, радник і міністр якого *Максиміліан де Сюллі* свого часу висунув зовнішньополітичну доктрину «Великий задум» (1607). Ця доктрина Сюллі передбачала:

- створення європейської федерації;
- встановлення у ній під гаслом «політичної рівноваги» фактичної гегемонії Франції;
- відторгнення від Іспанії всіх її територій за межами Піренейського півострова;
- вигнання з Європи турків і татар;
- відновлення Візантійської імперії тощо.

Через вбивство Генріха IV план Сюллі не був здійснений, але Рішельє запозичив із «Великого задуму» Сюллі головну ідею – послабити ворогів Франції шляхом посилення французьких союзників і васалів.

Одним із таких союзників після укладення в 1624 р. франко-голландського Комп'єнського договору стало могутнє Дансько-Норвезьке королівство (див. кольорове *фото 31*). Розгром чеського повстання супроводжувався католицькою реакцією та утиском прав німецьких протестантів, у чому данський король *Крістіан IV* (1588–1648) побачив зручний привід для вторгнення в північну (протестантську) Німеччину. Під гаслами захисту єдиновірців Крістіан IV насправді прагнув позбутися торговельної конкуренції

кардиналу: «Проходьте, проходьте першим, адже всі тільки й кажуть, що ви перший, а я другий!». Палацовий етикет категорично забороняв це робити, але винахідливий Рішельє взяв зі столу канделябр зі свічками, що горять, і ступив у темну залу зі словами: «Я йду першим, щоб *висвітлити вам дорогу*!». Інтонація фрази пролунала дуже промовисто. З того часу Людовик XIII не заперечував першості Рішельє у питаннях зовнішньої політики, але мав із ним розбіжності у внутрішній.

1 «Пістолі» – французька назва поширених у Європі золотих іспанських монет дублонів (подвійних ескудо).

північнонімецьких міст та захопити їхні території[1]. Франція, Голландія та Англія всіляко підштовхували Данію до такого вторгнення, обіцяючи дипломатичну та фінансову підтримку[2].

Як дипломатія і стратегія А. Валленштейна зірвала плани данського завоювання Німеччини?

У 1625 р. почалося данське вторгнення до Північної Німеччини. Ці військові дії Крістіана IV мали, на думку його французьких та англійських союзників, зірвати плани встановлення гегемонії Габсбургів у Європі. Значну частину данської армії склали англо-шотландські та голландські загони. Іспанці не змогли підтримати імператора та Католицьку лігу: французи та савойці перерізали в Північній Італії «іспанську дорогу», а Англія збиралася напасти на Іспанію.

Проте велика англо-іспанська війна не почалася: новий англійський король *Карл I* (1625–1649) та іспанський король *Філіп IV* (1621–1665) вели таємні переговори через іспанського розвідника – видатного художника *Пітера Пауля Рубенса*. Плідний Рубенс поставив свій талант на широку комерційну основу. Він писав портрети правителів і полководців різних сторін, що воювали, а їхні багатоденні позування використовував для збирання розвідувальної інформації та таємних переговорів. Рубенс виконував багато дипломатичних доручень. Саме через Рубенса англійський уряд передав іспанському двору секретний проєкт двосторонньої угоди про союз та вільну торгівлю (1627). Рубенс у своєму листуванні з політиками та агентами різних країн використовував різні види шифру, а свої майстерні перетворював на місця зустрічей із послами та розвідниками різних коаліцій.

Рубенс-розвідник і Рубенс-дипломат заробляв не менше, ніж Рубенс-художник: серед подарунків, які він отримував, – діамантовий перстень від іспан-

---

1 Деякі дослідники історії Тридцятилітньої війни (наприклад, В. Алексєєв та ін.) вказували й на особисті причини зовнішньополітичної активності Крістіана IV. Простий у спілкуванні, часто працюючий на верфях як звичайний тесляр і дуже меркантильний у суперечках щодо своїх відсотків від торгових операцій данських купецьких компаніях, цей король разом з тим називав себе «першим лицарем» свого королівства. А, щоб не було сумнівів, він зробив своєю «дамою серця» дружину розгромленого Фрідріха V. Нею була мати тринадцяти дітей *Єлизавета Стюарт* – дочка шотландського, потім англійського короля Якова I Лютого. Данський посол доставив своєму королеві її подарунок – рукавичку, яку той кріпив до свого капелюха, а на війні – до шолома. «Все для Бога та для неї!» – таким був девіз Крістіана IV, з яким він ішов у бій. Проте «дама серця» вінценосного «лицаря»-підприємця була... його рідною племінницею! Свою дружину, матір п'ятнадцяти дітей Кірстен Мунк король вигнав із палацу, а згодом тримав у полоні за її подружню зраду, скоєну під час його військового походу до Німеччини. Так Тридцятилітня війна зруйнувала сім'ю данського короля.

2 Рішельє відправив до Данії, Швеції, Росії досвідченого дипломата барона *Луї Дєе де Курменена*. Він уклав з цими країнами низку політичних і торгових угод, вигідних Франції, але згодом Курменен був страчений за звинуваченням в антиурядовій змові (1632).

ського уряду вартістю 2000 дукатів, діамантова стрічка, прикрашена діамантами шпага, діамантовий перстень з руки англійського короля тощо.

І хоча діяльність Рубенса-дипломата викликає різні оцінки, діяльність Рубенса-розвідника сприяла успіху іспанської дипломатії: велику англо-іспанську війну було відвернено, у 1630 р. сторони уклали Мадридський мир. За його умовами Англія припиняла підтримувати Голландію і виводила з Нідерландів свої війська.

Із самого початку вторгнення до Німеччини Крістіан IV зіткнувся із дволичністю союзників. Його не підтримали найсильніші протестантські курфюрства – Саксонія та Бранденбург, а Франція не наважилася послати до Німеччини свою армію. Проти данських військ діяв переможець чехів та Фрідріха Пфальцького головнокомандувач військами Католицької ліги *Йоганн Тіллі*. Імператор Фердинанд II залежав і від нього, і від керівника лігістів Максиміліана Баварського, оскільки імператорська скарбниця була порожня і для створення великої імператорської армії не вистачало коштів.

У цій ситуації свій проєкт створення масової імператорської армії запропонував учасник численних воєн чеський герцог *Альбрехт фон Валленштейн* (рис. 21.5). Він неймовірно збагатився під час конфіскації земель чеських повстанців. Син протестантів, сам католик Валленштейн вирішив, що звеличити його в імперії та Європі зможе лише віддана йому одному армія. Згідно з його планом, нова армія фінансувала себе сама, за рахунок контрибуцій – легального пограбування населення захоплених земель[1].

Валленштейн був призначений генераліссимусом[2] і дуже швидко створив багатонаціональну 100-тисячную армію, половина якої складалася з протестантів. Полки формувалися за національною ознакою; при цьому німці-протестанти та валлони-католики його армії так ненавиділи один одного, що їх розміщували в різних кінцях польового табору, а під час бою – на різних флангах. Жорстоке пограбування мирного населення та дипломатичний талант Валленштейна, який листувався з військовими всієї Європи, залучили під його прапор кращих офіцерів і генералів, які швидко збагачувалися.

У 1626 р. Валленштейн і Тіллі розгромили данців та їхніх протестантських союзників: Валленштейн знищив армію *графа фон Мансфельда* при Дессау, а Тіллі здобув перемогу над Крістіаном IV у бою біля села Луттер. Ці перемоги дозволили Валленштейну і Тіллі захопити північні протестантські князівства (Мекленбург, Шлезвіг, Гольштинію, Померанію, Брауншвейг) і

1 На початку данського вторгнення Валленштейн мав 30 мільйонів срібних талерів – більше, ніж уся імператорська скарбниця! За словами автора книги «Тридцятилітня війна» Фрідріха Шіллера, за рахунок контрибуцій та грабежів Валленштейн отримав у Німеччині астрономічну суму – 60 мільярдів талерів!

2 Генералісимус (від лат. *generalissimus* – найголовніший) – вище військове звання з кінця XVI ст., як правило, воно надавалося головнокомандувачу кількома арміями.

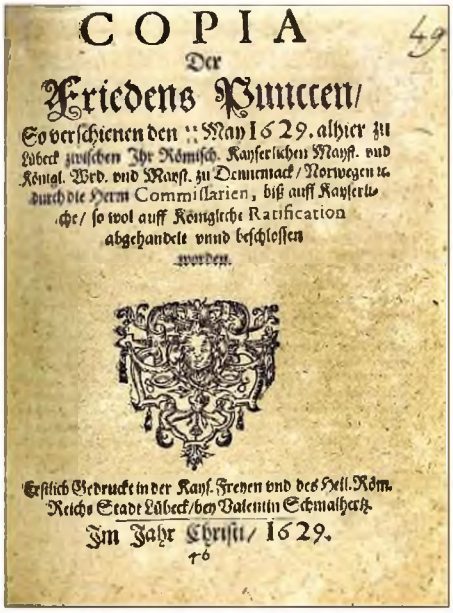

COPIA
Der
Friedens Puncten/
So verschienen den :: May 1629. alhier zu
Lübeck zwischen Ihr Römisch. Kayserlichen Mayst. und
Königl. Wrd. und Mayst. zu Dennemarck/ Norwegen ꝛc.
durch die Herrn Commissarien, biß auff Kayserli-
che/ so wol auff Königliche Ratification
abgehandelt vnnd beschlossen
worden.
Erstlich Gedruckt in der Kayſ. Freyen vnd des Heil. Röm.
Reichs Stadt Lübeck/ bey Valentin Schmalhertz.
Im Jahr Christi/ 1629.

Рис. 21.5. Зліва – портрет А. Валленштейна (Антоніс Ван Дейк, 1630-ті рр.), справа – обкладинка тексту Любецького миру 1629 р.

вторгнутися до данської Ютландії. Війська Валленштейна однаково грабували і лояльні, і ворожі Данії князівства, а скарги послів, надіслані князями у Відень, залишалися даремними. Валленштейн ігнорував не лише розпорядження, а й поради імператора. Він уже замислювався над тим, щоб поставити під свій контроль Балтику: на вимогу генералісимуса імператор присвоїв йому чин адмірала Океанічного та Балтійського морів. Біля померанського портового міста Вольгаст Валленштейн у 1628 р. здобув вирішальну перемогу над армією Крістіана IV. Це спричинило вихід Данії з війни.

У 1629 р. в Любеку представники данського короля, а від імені імперії – Валленштейн уклали мирний договір (рис. 21.5). Валленштейн повертав Данії захоплені території Шлезвіга та Гольштинії, а Крістіан IV відмовлявся від втручання в німецькі справи. Любецький мир на умовах довоєнного *status quo* означав чергову поразку антигабсбурзької коаліції на другому етапі війни. Фердинанд II скористався цим, щоб посилити рекатолізацію в Німеччині.

21.4. Дипломатія Густава II Адольфа. Шведський період війни

Які події спричинили вторгнення шведських військ до Німеччини?

Кульмінацією політики рекатолізації стало видання Фердинандом II «*Реституційного едикту*» (1629). Цей акт повертав католикам землі, секуляризовані протестантами після Аугсбурзького миру 1555 р. Таке рішення викликало розбіжності серед імперських князів, яким Валленштейн погрожував своїми

військами і новими контрибуціями. Ці розбіжності через «Реституційний едикт» та небезпечні заяви Валленштейна змусили імператора в 1630 р. скликати з'їзд курфюрстів у Регенсбурзі. З'їзд вирішував як загальноімперські, так і важливі міжнародні питання (відносини з Францією, Данією, італійськими державами). Тому в кулуарах п'ятимісячних засідань з'їзду було багато дипломатів інших країн.

Найпронизливішим із них виявився помічник Рішельє, керівник його особистої канцелярії, гарний дипломат і розвідник чернець-капуцин *отець Жозеф* (*Франсуа дю Трамбле*). Він неодноразово виконував доручення Рішельє, мав величезну пам'ять (у 4 роки він уже знав латину, а у 8 років вимовив латиною більш ніж годинну надгробну промову над тілом друга сім'ї – знаменитого поета П. Ронсара). У Регенсбурзі отець Жозеф (рис. 21.6) підбурював князів вимагати відставки Валленштейна й годинами переконував у цьому Фердинанда II, який боявся популярності Валленштейна у військах.

У цих політичних інтригах отцю Жозефу допомагав інший блискучий дипломат – секретар папського нунція італієць *Джуліо Мазаріні*. Ведучи гру на боці Франції, Мазаріні увірвався в історію дипломатії з текстом мирного договору в руках: коли в Північній Італії, де йшла локальна війна за Мантуанську спадщину, французькі війська пішли в атаку на іспанські позиції біля фортеці Казале, між шеренгами ворогів раптом з'явився вершник. Він розмахував сувоєм паперу та кричав «Мир! Мир! Припиніть стрілянину!». То був Мазаріні. Таке ефектне дипломатичне дійство Європа запам'ятала надовго. Регент-

Рис. 21.6. Зліва – прижиттєвий портрет отця Жозефа (прибл. 1638 р.), справа – портрет Густава II Адольфа (Якоб Хофнагель, не пізніше 1632)

сбурзьким договором Фердинанд II погодився визнати правителем Мантуї союзника Франції за умови збереження за іспанцями стратегічно важливих п'ємонтських фортець.

Підбурювання отця Жозефа та Мазаріні підштовхнули князів до вироблення в Регенсбурзі узгоджених вимог про відставку Валленштейна. Цього хотіли як протестантські, так і католицькі курфюрсти[1]. З ними погодився Фердинанд II, якого лякали політичні амбіції генералісімуса, що зростали. В імперській системі компромісів між курфюрстами і короною не було місця для третьої самостійної сили. Валленштейна за спільною згодою було відсторонено від командування імператорською армією, а замість нього призначили Тіллі. Армію одразу скоротили до 39 тис. осіб.

Цією ситуацією вирішили скористатися супротивники Габсбургів. Рішельє через отця Жозефа вів таємні переговори з королем Швеції *Густавом II Адольфом* (1611–1632) (рис. 12.6). Той погодився розпочати війну за умови фінансування Францією його армії. Ще 1523 р. після антиданського повстання Швеція розірвала Кальмарську унію, яка об'єднувала під данською короною скандинавські держави. З того часу Швеція намагалася встановити свою гегемонію на Балтиці у війнах проти Речі Посполитої, Московії, Данії. Війни розширили територію країни: Швеції належала Фінляндія, Естляндія, Ліфляндія (див. кольорове *фото 31*). Густав II Адольф був послідовним протестантом, тому свої політичні та економічні цілі прикривав гаслом захисту протестантських братів Німеччини. У ньому бачили захисника від «Реституційного едикту» імператора. Перемир'я з Річчю Посполитою та союз із Росією гарантували Швецію від вторгнень зі сходу.

Густав II Адольф створив боєздатну армію. На відміну від інших європейських армій вона не користувалася «зимовими квартирами» і воювала цілий рік. Розвинена гірничорудна промисловість Швеції дозволяла виготовляти надійні гармати будь-яких калібрів, а легка польова батальйонна артилерія шведів вважалася найманевренішою в Європі – її можна було швидко пересувати на полі бою на лямках без допомоги коней.

У шведській армії був найбільший відсоток стрільців: у бою взвод копійників прикривав два взводи мушкетерів, які по черзі заряджали мушкети та вели вогонь. В арміях інших країн рота зазвичай складалася з двох взводів копійників та одного взводу мушкетерів. Наприклад, у французькій армії лише через 12 років, в 1642 р., капітани піхотних рот отримають офіційний наказ третину солдатів озброювати піками, а дві третини – мушкетами.

---

1 Наприклад, маркграф Бранденбурзький назвав у Любеку суму шкоди його курфюрству від грабежів Валленштейна – 20 млн срібних талерів. Інші князівства постраждали не набагато менше.

Густав II Адольф комплектував війська через систему рекрутського набору. Тому в перші місяці вторгнення шведська армія була самою «національною», про що свідчать навіть назви її полків: Смоландський (із провінції Смоланд), Уппландський (із провінції Уппланд), Остготландський і Вестготландський (із різних частин острова Готланд). Завойовані шведами території виставляли свої підрозділи – ліфляндських та естляндських стрільців, фінських рейтарів. Останні наводили особливо великий жах на ворога: закуті в лати вершники Фінського рейтарського полку отримали прізвисько «хаккапелити» за свій хрипкий бойовий клич «Hakkaa päälle!» («Удар їх!» або «Рубай!»). Католиків лякала навіть полкова пісня фінських рейтарів, хоча в її перших рядках не було нічого войовничого («На Півночі сніговому вогнище наше рідне, У ньому честю і вірою палають серця»). У полон фінських рейтарів зазвичай не брали. Католицькі капелани навіть вигадали молитву для солдатів: «A horrible hakkapelitorum agmine libere nos Domine!» («Звільни нас, Господи, від жахливої зграї хаккапелітів!»).

Інші шведські полки йшли в бій мовчки, під трубні звуки написаного ще за 100 років до цього лютерівського гімну «Могутня фортеця – наш Бог!».

У шведській армії нещадно карали за пограбування мирного населення. У військовому таборів шведів заборонялися азартні ігри, пияцтво, присутність повій, яких було дуже багато в підрозділах армій інших країн. Час у шведському таборі вимірювався за ранковими, денними та вечірніми молитвами. Порушника проганяли крізь стрій ударами рушничних шомполів. Такими методами у шведській армії вдавалося підтримувати залізну дисципліну, але тільки доти, доки вона не поповнилася тисячами іноземних найманців.

Як розгорталися події в ході шведського періоду війни?

У 1630 р. Густав II Адольф висадився з армією у північнонімецькому протестантському герцогстві Померанія і звідти почав своє завоювання. Лютеранське населення радісно вітало шведів як визволителів від католиків. Шведський король уклали договори про союз із кількома протестантськими князями. Проте найвпливовіші із союзників Швеції в Німеччині – курфюрсти Саксонський та Бранденбурзький – не хотіли його остаточної перемоги. Вони всіляко обмежували дії «Північного лева»[1], вели таємні переговори з Фердинандом II та Католицькою лігою, а шведський король – з опальним Валленштейном. Останній був готовий приєднатися до шведів, якщо отримає під своє командування одну зі шведських армій і чеську корону. Але Густав II Адольф міг запропонувати йому лише титул віцекороля Чехії.

Торги затягнулися, а шведи повільно просувалися в глиб Німеччини. Їхнє становище було важким. На початку 1631 р. у Бервальді було укладено франко-шведський договір. Згідно з цим *Бервальдським договором*, Франція про-

1 Північний Лев – найпоширеніше прізвисько Густава II Адольфа.

тягом п'яти років надавала шведам щорічну субсидію в 1 млн золотих ліврів для утримання 30-тисячної армії, але при цьому отримувала від шведського короля обіцянку не обмежувати права німецьких католиків. Такий договір робив Францію, що не воювала відкрито, фактично учасницею війни в Німеччині. З цього приводу Рішельє дотепно зауважив: «Франція воює в Імперії, приклавши руку до гаманця, а не до зброї».

Імператорсько-католицькі війська ухилялися від вирішальної битви. Вони порушували логістику шведів і брали в облогу протестантські міста. У 1631 р. після тривалої облоги католики зруйнували та спалили одне з найбільших та найбагатших міст Німеччини – саксонський Магдебург. Було замучено та вбито близько 30 тис. мирних жителів. Європа здригнулася від описів того, що творили переможці: живцем спалювали немовлят, грабували церкви, зґвалтованим жінкам відрізали груди та виколювали очі. Трупи жертв два тижні кидали в річку Ельбу. «Усі наші солдати стали багатіями», – хвалькувато писав у рапорті імператору командувач військами Католицької ліги граф *Паппенгейм*. Командувач імперської армії *Тіллі* виправдовувався тим, що магдебуржці начебто самі підпалили своє місто.

Реваншем за ці звірства стала перемога шведів та саксонців у 1631 р. під Брейтенфельдом. Тіллі та Паппенгейм втратили в цій битві всю свою артилерію та половину армії: майже всі полонені приєдналися до шведів. Густав II Адольф зайняв усю Саксонію, вторгся до Баварії і наступного 1632 р. розгромив Тіллі в битві на річці Лех. Тіллі був смертельно поранений – ядро відірвало йому ногу, і він помер. Імперська армія розбіглася.

Ці перемоги Густава II Адольфа турбували і імператора, і Рішельє. Шведи сплутали всі їхні плани й перетворилися на занадто грізною силу в Німеччині та Європі. Рішельє даремно вимагав від шведів зупинитись і не захоплювати католицьку Баварію[1]. Щоб стримати непереможного і вже некерованого союзника, Рішельє таємно запропонував Максиміліану Баварському союз одночасно проти шведів та імператора, але отримав відмову.

У цій безнадійній ситуації Фердинанд II був змушений благати Валленштейна знову очолити армію. Вони уклали договір, який надавав генералісимусу надзвичайні повноваження і нові землі. Договір, по суті, перетворював Валленштейна на військового диктатора. Він швидко відтворив масову армію. Однак 16 листопада 1632 р. шведи розгромили її в Саксонії під Лютценом. У цьому *Лютценському бою* загинули і Густав II Адольф, і командувач військами Католицької ліги граф Паппенгейм. Валленштейн був поранений і наказав відступати, кинувши артилерію та обоз із боєприпасами.

---

1 На це досвідченому французькому послу барону Еркюлю де Шарнасе шведський король хвалькувато відповів, що готовий для розмови з кардиналом привести свою армію до Парижа!

Загибель Густава II Адольфа порадувала імператора і не дуже засмутила Рішельє: «Північний лев» заважав їм обом, хоча й по-різному. Проте все більше заважав імператору й авантюризм Валленштейна, який самостійно вів переговори із Францією[1], Швецією, німецькими князями обох коаліцій, не повідомляючи про це Відень. Після смерті шведського короля змінився баланс сил в імперії, чим Валленштейн намагався скористатися для свого звеличення. Тоді Фердинанд II звинуватив його у зраді, позбавив звань і земель, а на початку 1634 р. Валленштейн був убитий в замку Єгер офіцерами власної охорони[2].

Того самого 1634 р. шведи і саксонці були розгромлені іспансько-імперськими військами при Ньордлінгені. До цього часу шведська армія вже втратила колишню дисципліну, складалася майже цілком з іноземних найманців і своїми звірствами над мирним населенням нічим не відрізнялася від інших армій.

Після Ньордлінгенської поразки шведів витіснили з Південної Німеччини, а шведсько-протестанський союз розпався. У 1635 р. імператор і протестантські князі уклали *Празький мир*. Щоб відірвати від Швеції та Франції німецьких протестантів, Фердинанд II скасував «Реституційний едикт». Празький мир зміцнив Священну Римську імперію зсередини, посилив позиції Габсбургів у Європі. Для протидії їхній гегемонії Рішельє вирішив відкрито вступити у війну.

21.5. Франко-шведський період війни. Дипломатія кардинала Мазаріні

Які наслідки мало відкрите втручання Франції у війну?

До відкритого вступу у війну Францію підштовхували не лише розрахунки Рішельє, а й наполегливість посла Швеції в Парижі – знаменитого голландського дипломата та юриста *Гуго Гроція*. Той, хто за 10 років до цього в трактаті «Три книги про право війни та миру» закликав усіляко обмежувати військові конфлікти нормами міжнародного права і вважав допустимим вести лише «справедливу війну», тепер тиснув на Рішельє, вимагаючи від нього повномасштабної експансії до іспанських володінь та до Німеччини. Однак

1 Рішельє таємно обіцяв Валленштейну щорічну субсидію в 1 млн золотих ліврів, якщо він збере армію з 40 тис. солдатів і поведе її проти імператора.

2 Імператор не скупився на нагороди вбивцям. Наприклад, комендант замку Єгер шотландський протестант полковник *Джон Гордон* отримав за вбивство Валленштейна 120 тис. золотих гульденів та частину його земельних володінь. При цьому Валленштейн завжди цінував Гордона в його кар'єрі: в армії Валленштейна за п'ять років Гордон пройшов шлях від рядового до полковника! Разом із Валленштейном був убитий граф *Вільгельм Кінскі*, який був його емісаром у таємних переговорах із Францією та Швецією.

багато французьких політиків і аристократів, зокрема найближчі родичі короля, були проти[1].

Не схвалював такої війни і найкращий дипломат кардинала отець Жозеф. Багато було скептиків і в інтелектуальних колах. Щоб підготувати громадську думку до великої війни, Рішельє заснував урядову газету («Gazette», 1631). На її сторінках регулярно публікувалися роз'яснення зовнішньої політики Франції та хроніка європейської війни з описом звірств іспанців та імперців (див. рис. 21.7). Автори статей, серед яких анонімно був і сам Рішельє, доводили читачам, що Франції загрожує смертельна небезпека, якщо вона не зупинить агресивних кровожерних Габсбургів.

Подолавши опір у різних верствах суспільства та сумніви короля, Рішельє зважився на війну. Приводом стало вторгнення іспанців до німецького міста Трір, яке охороняв французький гарнізон. Війна починалася ефектно. До Мадрида та Брюсселя з текстами оголошення війни королю Іспанії були відправлені герольди в традиційному середньовічному одязі. Однак у перших великих битвах у Нідерландах, на Піренеях та в Італії французька армія здебільшого зазнавала поразки: вона не мала досвіду ведення великомасштабної сучасної війни, у військах не вистачало бойових командирів, солдати та офіцери масово порушували дисципліну, офіцери билися на дуелях. Іспанці зуміли не лише просунутися в глиб французької території, а й створити загрозу Парижу. На допомогу іспанцам підійшли імперські війська.

GAZETTE

RECVEIL DES
GAZETTES
de l'année 1631.
DEDIE' AV ROY.
AVEC VNE PREFACE SERVANT
Et vne Table alphabetique des matieres.
M. DC. XXXII.

Рис. 21.7. Французька урядова газета («Gazette», 1631) з хронікою війни і статтями, які роз'яснювали сутність звонішньої політики Франції

1 Рідний брат Людовика XIII герцог Гастон Орлеанський був прихильником проіспанської політики. Він неодноразово брав участь у змовах проти Рішельє. Після однієї з них герцог утік до Брюсселя і там у 1634 р. таємно уклав з Іспанією договір про спільну війну проти Франції. За це Гастон Орлеанський мав отримати щорічну субсидію у півмільйона золотих ліврів на рік та 15 тис. іспанських солдатів для вторгнення у Батьківщину. Розвідка Рішельє перехопила цей документ у порту Дюнкерка.

Франція зуміла відбитися з великими втратами. Рішельє значно збільшив чисельність семи діючих армій (до 160 тис. осіб). Він залучив на службу досвідчених іноземних генералів та офіцерів, зокрема німецько-шведського полководця *Бернгарда Саксен-Веймарського*, який здобув низку перемог. Французи першими в Європі створили польові лазарети, які дозволяли вилiковувати поранених і повертати їх у стрій, а не залишати під опікою місцевого населення, по суті, кидаючи їх напризволяще. Французькі війська своїми ударами на Рейні допомагали шведській армії, що воювала переважно у Північній Німеччині.

Активно діяла і дипломатія Рішельє. Франція у 1635 р. уклала союзи не лише з Голландією та Швецією, а й із Савойєю, Пармою, Мантуєю, Венецією, успішно виступила посередницею для укладання шведсько-польського перемір'я.

Війна затягувалася. У наступні роки вона тривала зі змінним успіхом. Найактивніше Франція діяла в Південних Нідерландах (Фландрська армія) та на північному кордоні Іспанії (Піренейська армія). Тут, на Піренейському півострові, у 1640 р. відбулися дві події, які послабили Іспанію: під час народних повстань проти високих військових податків Португалія розірвала іспано-португальську Іберійську унію (1580–1640), а Каталонія оголосила незалежність і 12 років воювала за неї, спираючись на воєнну підтримку французів.

У 1642 р. помер Рішельє. Король Людовик XIII пережив його лише на п'ять місяців. Біографи стверджують, що за день до смерті йому наснилася перемога французів у битві під Рокруа (1643). І насправді: у цій битві на півночі Франції молодий *принц Луї де Конде* розгромив найкращу в Європі іспанську піхоту. Оскільки королю *Людовику XIV* (1643–1715) було всього 5 років, справу Рішельє продовжив кардинал *Джуліо Мазаріні* – фаворит регентші королеви-матері *Анни Австрійської*.

Досвідчений дипломат, Мазаріні був папським послом у Парижі, тут відкрито перейшов на службу Рішельє, якому вже таємно служив. Мазаріні призначили першим міністром (1643–1661), і він у всьому продовжив політику Рішельє. Навіть дуже критичний мемуарист *Ф. де Ларошфуко* вже у 1643 р. казав про Мазаріні: «Мабуть, лише він один обізнаний у закордонних справах». Теж католик і кардинал Мазаріні зберіг усі союзи католицької Франції з протестантськими державами. Курс на встановлення гегемонії Франції в Європі залишився незмінним.

У 1644 р. французька армія, що складається переважно з німецьких найманців-протестантів, розгромила імперсько-баварську армію при Фрайбурзі в Південно-Західній Німеччині. Це дозволило французам зміцнитись на Рейні. Наступного року французи та саксонці знищили імперсько-баварську армію поблизу Ньордлінгена – це був реванш за поразку тут шведів 11 років тому.

Тоді ж (1645) шведи та німецькі протестанти перемогли імперську армію біля чеського села Янків під Прагою. Уперше в історії великих битв Тридцятилітньої війни чисельність кавалерії обох армій удвічі перевищувала чисельність піхоти.

Ці та інші перемоги демонстрували перевагу Антигабсбурзької коаліції, але «війна в мереживах» тривала[1]. Сторони не готові були до територіальних поступок одна одній, незважаючи на величезні людські та матеріальні втрати.

Які збитки країнам Європи завдала Тридцятилітня війна?

«Слава перемог не дає хліба! Лаври та пальми – не їстівні рослини!» – ці слова генерального адвоката *Омера Талона* прозвучали на засіданні Паризького парламенту в 1647 р. незадовго до завершення війни. Він знав, про що говорив: його країна була виснажена, Францію вже 12 років стрясали народні повстання проти високих військових податків, збирачам цих податків розлючені селянки виколювали очі веретенами, їхні чоловіки створювали цілі повстанські армії, до яких приєднувалися навіть дворяни та священники. Особливо небезпечним для влади та фронту було «повстання Босоногих» у Нормандії (1639): там незадоволені війною об'єдналися у багатотисячну «армію страждання». Її знищили, лише перекинувши з фронту каральні війська. Солдати руйнували стіни міст, спалювали села, їх мешканців обкладали контрибуціями, четвертували ватажків, відрубані фрагменти їхніх тіл виставляли на загальний огляд. Росли і сепаратистські настрої: у французькій Бургундії натовпи народу вигукували заклики про допомогу до імператора, проти якого воювала їхня країна. У скарбниці не вистачало грошей на утримання тисяч іспанських полонених. А лише для військових потреб потрібно було 60 млн золотих ліврів щороку[2].

Такою була ситуація навіть у переможній Франції. Однак справжньою катастрофою війна обернулася для населення Німеччини та Чехії, на теренах яких велися основні воєнні дії. У Священній Римській імперії загинула понад

---

1 «Війною в мереживах» її та інші збройні конфлікти XVII ст. пізніше назвав Вольтер через марнотратну моду на мереживні коміри та манжети. Під час військових дій навіть укладали т. зв. «мереживні перемир'я», щоб білі коміри і манжети встигли випрати і висушити на рушницях і списах. Вважалося непристойним йти в бій у брудних мереживах. Проте частіше такі «мереживні перемир'я» були лише приводом, щоб відстрочити бій чи дочекатися підкріплень.

2 Для порівняння: коли у 1627 р. французька королівська армія розпочала війну проти французьких гугенотів і облогу Ла-Рошелі, Рішельє дав зі своїх власних коштів 1,5 млн золотих ліврів і ще 4 млн зайняв у фінансистів. Війна через вісім років проти Іспанії та Імперії коштувала вже більш ніж у 10 разів дорожче. Солдатам часто затримували виплату грошей. У 1648 р. принц Конде відправив до Парижа з діючої армії десять кур'єрів (!) із проханням надіслати до Фландрії хоча б половину суми на сплату військам.

третина населення, у Чехії з 2 млн залишилося 700 тис. жителів, а в деяких землях Німеччини кількість мешканців зменшилась у 10 разів! Демографічна катастрофа доповнювалася статевою диспропорцією: німецькі священники навіть дозволяли багатоженство, щоб хоча б так народжувалося більше дітей. Загальні втрати сторін, що воювали, сягали 6–8 мн. осіб[1]. Основна маса цих убитих та померлих від голоду й чуми – мирні жителі.

> Документи розкривають картини масової загибелі і спустошень у Німеччині. Наприклад, ось такими були повідомлення Ради міста Пренцлау 1639 року: «Оскільки війна вже багато років не дає хліборобу працювати, то життя до того здорожчало, що тепер скрізь чути стогін, крики і виття голодуючих. Люди харчуються неподібними речами: їдять собак, кішок і навіть на вулицях, серед білого дня, глинуть кістки мертвих. Чи говорити все до кінця? Голод лютує з такою жорстокістю, що в селах і навіть у самому місті люди кидаються один на одного; сильніші вбивають тих, хто слабший, смажать їх і їдять». Інший документ (повідомлення Берлінської міської Ради 1642 р.) стверджує: «Нема чим жити! Буває, що на відстані цілих 4 миль шляху не зустрінеш ні людини, ні худоби, ні собаки, ні кішки. Ні пастухам, ні шкільним вчителям більше не платять. Багато хто втопився, подавився або зарізався. Інші з дружинами й дітьми гинуть у злиднях!».

Усі армії чинили військові злочини та масове пограбування. Солдати та офіцери руйнували церкви, палили будинки, забирали гроші, цінності, майно, худобу, брали заможних у заручники, ґвалтували жінок, заливали в рот полоненим гноївку і розплавлений свинець.

Командири зазвичай не зупиняли солдатів. *Йоганн фон Тіллі* з цієї причини мав прізвисько Лютий. Найкращий французький генерал віконт *Анрі де Тюренн* був кумиром армії не лише завдяки перемогам, а й тому, що називав пограбування законним правом війни. Шведський фельдмаршал *Ганс фон Кенігсмарк* під час пограбування Праги привласнив 12 млн золотих гульденів та взяв у заручники 80 найбагатших городян, щоб вони заплатили йому викуп.

Полководці не шкодували своїх солдатів, смерть яких дозволяла приховувати частину грошей, призначених на солдатську плату. Переможець битви при Рокруа французький *принц Луї де Конде* у відповідь на докори в безглуздих людських втратах зневажливо відповідав: «Одна ніч у Парижі дає життя більшій кількості людей, ніж загинула в цій битві». Солдати розуміли таке ставлення до себе та масами здавалися в полон. Багато хто з них і надалі

---

1 Втрати у Тридцятилітній війні ненабагато поступалися втратам у Першій світовій війні, коли загинуло 10 млн осіб. На думку С. В. Веджвуд, Європі знадобилося більше століття, щоб подолати демографічні та матеріальні втрати в Тридцятилітній війні. Вільсон П. вже у назві своєї монографії називає цю війну «трагедією Європи», а Х. Мюнклер – «європейською катастрофою, німецькою травмою».

служив, але вже в інших арміях. По обидва боки один проти одного воювали не тільки німці, а й швейцарці, шотландці, ірландці, чехи, угорці, валлони, італійці, хорвати.

Хорватські найманці-кавалеристи вважалися найбільшими бузувірами Тридцятилітньої війни. Вони лякали своїми розправами навіть солдатів інших полків, не менш нещадних до переможених. Коли їхньому генералові *Йоганну Ізолані* штабні офіцери дорікнули масовими насильствами, що робила його кавалерія, командувач Тіллі з усмішкою сказав: «Я накажу Ізолані, щоб його хорвати одружилися з усіма зґвалтованими ними жінками... якщо зможуть їх воскресити!». Фрідріх Шіллер писав про них не інакше, як про «страшні банди хорватів».

У своєму автобіографічному романі «Симліциссимус» (1688) учасник Тридцятилітньої війни німецький письменник *Ганс фон Гріммельсгаузен* описував те, як завзято поводилися солдати: вони «лютили в усьому будинку й обшукали його зверху донизу... Інші зв'язували у великі вузли сукна, сукні та всілякий мотлох.., а що не змогли взяти із собою, то ламали й розоряли вщент; інші кололи шпагами стоги соломи та сіна, ніби мало їм було переколоти овець та свиней; інші витрушували пух із перин і пхали туди сало, сушене м'ясо... Інші ламали вікна та печі, ... ліжка, столи, стільці та лави вони всі спалили, хоча на дворі лежало сухих дров досить. Насамкінець побили всі горщики та миски... Зі служницею нашою в хліві вчинили таке, що вона не змогла вже звідти вийти, про що, по правді, й оголошувати соромно. А працівникові... влили в горлянку повну дійницю мерзенної гнойової жижі, яку називали вони "шведський напій"... Одним словом, кожен з них мав свою хитрість, як мучити селян...».

Часто змінювали країну й прапори офіцери та полководці. Наприклад, активний учасник двох перших періодів Тридцятилітньої війни генерал *Петер фон Мансфельд* служив в іспанській, імперській, чеській, пфальцькій, данській, угорській арміях і думав перейти на службу до Венеції, але помер у дорозі. Не потрібно було навіть надягати іншу форму: єдиної форми в арміях ще не існувало. Офіцери та генерали різних армій відрізнялися лише кольором польових шарфів: у французів вони були білі, в іспанців та імперців – червоні, у голландців – помаранчеві тощо.

Звичайним на війні було пияцтво, але навіть старих офіцерів-алкоголіків дивували багатоденні запої данського короля-полководця *Крістіана IV*, талановитих імперських фельдмаршалів *Маттіаса Галласа*, *Оттавіо Пікколоміні* та ін. Через це відкладалися військові ради, а на рапорти та повідомлення відповідали із запізненням, що дуже шкодило оперативній обстановці.

Походи та битви залишали свій слід у рисах обличчя. Уславлений французький маршал *Жан де Гассіон* на прізвисько Війна мав таку відразливу

зовнішність, що, коли королю Людовику XIII пропонували призначити Гассіона командиром його особистої гвардії, король відповів: «Я не можу довірити охороняти себе людині з обличчям убивці!». Обличчя та тіла багатьох інших генералів були спотворені ранами, якими пишалися. Так, данський, потім французький генерал *Йосіас Ранцау* отримав 60 ран, втратив руку, ногу, вухо, око, завжди верхи на коні ліз у саму гущу битви, але помер не в бою, а в Парижі після арешту та ув'язнення. З ним ніби змагався і всюди шукав смерті імперський полководець граф *Готфрід фон Паппенгейм* – у юності протестант, потім фанатичний католик цей генерал у молитвах перед битвами просив Бога отримати стільки ран, скільки років він був протестантом.

Релігійний фанатизм був би зрозумілішим, якби його виявляли полководці духовного звання, але успішний французький генерал *кардинал Луї де Лавалетт* або адмірал *архієпископ Бордоський Анрі де Сурді* нещадно воювали проти своїх іспанських, німецьких, італійських єдиновірців-католиків. Так, архієпископ де Сурді знищив у 1638 р. іспанську ескадру в морській битві при Гетарії, відправивши на дно майже всі ворожі кораблі (17 галеонів та фрегатів і близько 5 тис. матросів та солдатів). Це була перша велика перемога створеного кардиналом Рішельє військового Атлантичного флоту Франції. З того часу Франція отримала перевагу над Іспанією на морі.

Через виснаження війною посилилися заклики до укладання миру. Ще за життя Рішельє французькі дипломати та посли інших країн пропонували Папі Римському *Урбану VIII* (1623–1644) стати посередником і скликати в Кельні міжнародний конгрес. Папа відповів, що відмовляється засідати на конгресі разом із протестантами та французькими католиками-«відступниками». Його наступник *Інокентій X* (1644–1655) також вважав, що будь-які угоди з «єретиками» порушать права католиків, і не погодився на переговори. Проте в рік смерті одного й початку правління іншого понтифіка (1644) розпочалися перші засідання та консультації послів у двох містах німецької Вестфалії – католицькому Мюнстері та протестантському Оснабрюку. Вибір міст відбивав релігійне забарвлення військово-політичного протистояння в Німеччині.

21.6. Вестфальський мир та міжнародні наслідки Тридцятилітньої війни

До яких рішень дійшли учасники переговорів у Мюнстері та Оснабрюку? Для початку переговорного процесу та його чотирирічного продовження багато зробив досвідчений дипломат, перший міністр Франції *Джуліо Мазаріні* (фр. *Жюль Мазарен*). Через своїх послів він запевняв противників, що не наполягає на великих анексіях територій, але буде домагатися встановлення в Європі балансу сил. Мазаріні поспішав укласти мир, оскільки, крім загально-

го народного невдоволення війною, у Франції наростала парламентська та аристократична опозиція (фронда), яка загрожувала йому громадянською війною. Водночас у своїх інструкціях французьким дипломатам Мазаріні попереджав: «Щоб укласти мир, потрібно обов'язково вдаватися до всіх подробиць справ». Тому на скрупульозні погодження пунктів договорів, дипломатичне листування, шифрування, відправлення кур'єрів та очікування відповідей монархів і правителів витрачалося багато часу.

У 1647 році розорена французами та шведами Баварія підписала із Францією сепаратний *Ульмський мир*. Спроба Максиміліана Баварського порушити цей мир призвела до того, що в травні 1648 р. армії шведського фельдмаршала *Карла-Густава Врангеля* та французьких полководців маршала *Тюренна* та *принца Конде* знищили баварсько-імперську армію у битві під Цусмарсхаузеном. У серпні того самого року Конде розбив іспансько-імперську армію при Лансі. Шведи розоряли Чехію та готувались до маршу на Відень. У цих умовах імператор *Фердинанд III* (1637–1657), який ледь не потрапив до шведів у полон, змушений був погодитися підписати мир.

Тривалі переговори в Мюнстері та Оснабрюку були ареною не лише гострих міждержавних протиріч, а й запеклих суперечок усередині делегацій окремих країн. Наприклад, у Німеччині посварилися один з одним досвідчені французькі дипломати: граф *Клод д'Аво*, який до цього був послом у чотирьох країнах і посередником під час укладання шведсько-польських угод, і маркіз *Абель Серв'єн де Сабле*, який до цього не лише брав участь у міжнародних переговорах, а й став першим членом Французької академії (рис. 21.8). Вони так зненавиділи один одного, що домовилися спілкуватися лише письмово та через своїх секретарів! Мазаріні цінував досвід обох послів, але наказав, щоб д'Аво повернувся до Франції. Письмові доноси Серв'єна на ненависного йому колеги видалися кардиналу переконливішими! І це при тому, що, за словами сучасника цих подій мемуариста Таллемана де Рео, відкликаний д'Аво «володів найбільшою дотепністю і найкраще писав французькою» (!).

Мирні договори від імені своєї країни підписав Серв'єн. Формально делегацію переможців-французів очолював родич короля, принц крові *герцог Анрі де Лонгвіль*. Французька делегація на мирному конгресі була найчисленнішою – у різні роки в ній було 420 осіб. (Для порівняння: шведська – 155, іспанська – 147, імператорська – 108 тощо).

Французька «Gazette» так писала про вирішальні дні роботи конгресу: «З Мюнстера, 27 вересня 1648 року. 21-го числа цього місяця депутати держав Імперії передали до рук повноважних представників імператора договір, який вони уклали з графом Серв'єном, повноважним представником Франції, щоб його ратифікувала Його Імператорська Величність, нічого не змінюючи: усі статті були настільки ретельно вивчені зацікавленими особами, що вони були ними дуже задоволені, незважаючи на невдоволення, виявлене іспанським послом».

Рис. 21.8. Гравюри фламандського художника Ансельма ван Хюллі, який знаходився на Вестфальському конгресі і створив галерею дипломатів – учасників підписання миру. Зліва – маркіз Абель Серв'єн де Сабле, який від імені Франції підписав Вестфальський мир, справа – канцлер Максиміліан фон Траутмансдорф, найкращий дипломат Священної Римської імперії, керівник її делегації на переговорах у Мюнстері в 1645–1647 рр., послідовний прихильник підписання миру. Через хворобу він передав керівництво делегацією Йоганну фон Нассау-Хадамару, але продовжував впливати на переговори і переконав імператора погодитися на укладення договору, незважаючи на бажання Іспанії воювати далі проти Франції

Вестфальський мир, який поклав кінець Тридцятилітній війні, був двома міжнародними договорами, укладеними в містах Вестфалії: у *Мюнстері* – між Іспанією та Республікою Сполучених провінцій (15 травня 1648 р.); в *Оснабрюку* – між Францією, Швецією та їхніми союзниками, з одного боку, Священною Римською імперією та її союзниками, з іншого боку (24 жовтня 1648 р.). Латинська мова цих договорів (рис. 21.9) була не просто мовою міжнародних документів: вона наголошувала на релігійній сакральності їхніх ідей і передавала універсальність міжнародно-правової термінології, щоб виключити будь-які різночитання.

Угоди підписали посли п'ятдесяти держав. Ці угоди відбивали три рівні відносин – релігійні, внутрішньоімперські, міжнародні. Відповідно до цього Мюнстерський та Оснабрюцький договори:

1) фіксували перемогу Антигабсбурзької коаліції, що забезпечувало встановлення гегемонії Франції та Швеції як головних гарантів миру;

2) закріпили нові принципи політичного та релігійного устрою Священної Римської імперії, свободу віросповідання, ослаблення влади імператора, розширення прав німецьких князів як суб'єктів міжнародного права;
3) встановлювали територіальні зміни у Європі (кольорове *фото 36).*

Участь у роботі конгресу німецьких князів стала визнанням їхньої міжнародної правосуб'єктності. Вестфальський мир закріпив політичну роздробленість Священної Римської імперії, право князів на самостійну зовнішню та внутрішню політику, послабив владу Габсбургів, які не зуміли викорінити Реформацію. Угоди підтвердили Аугсбурзький релігійний мир 1555 р. та повністю зрівняли в правах протестантів і католиків. Князі могли мати власні війська, оголошувати війну, укладати мир, вступати до міжнародних союзів, якщо вони не були спрямовані проти імперії. Конгрес підтвердив право герцога католицької Баварії на титул курфюрста.

Остаточну незалежність від австрійських та іспанських Габсбургів отримали Швейцарська конфедерація та Республіка Сполучених провінцій. Значно розширили свою територію протестантські князівства, зокрема Бранденбург, Брауншвейг, Гессен та ін.

Швеція встановила контроль над значною частиною німецького узбережжя Північного та Балтійського морів, зокрема над більшою частиною

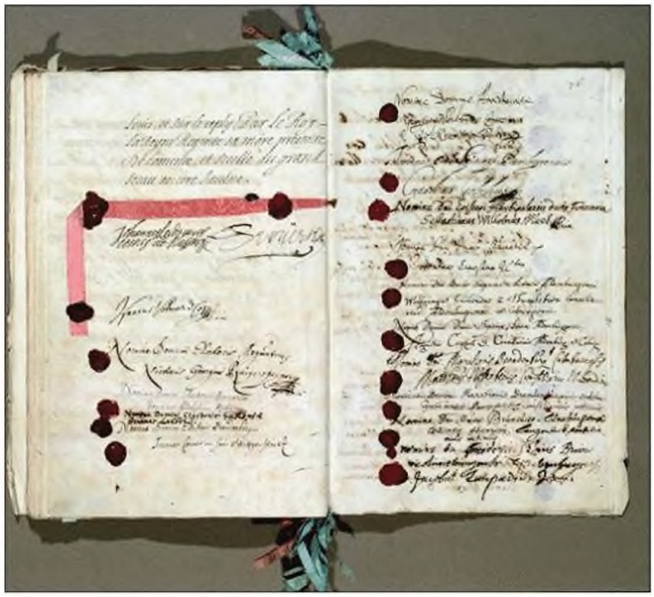

Рис. 21.9. Зліва – текст Мюнстерського миру між Іспанією та Республікою Сполучених провінцій, справа – текст Оснабрюкського миру (24 жовтня 1648 р.)

Померанії. Шведський король як правитель деяких німецьких князівств міг втручатися в політичне життя Священної Римської імперії через своїх представників на загальноімперських з'їздах (рейхстагах).

Франція підтвердила свої права на завойовані майже 100 років єпископства Лотарингії – Туль, Мец, Верден й отримала майже весь Ельзас (крім Страсбурга та інших територій). Це дозволило Франції утвердитися на Рейні. Мазаріні здійснив зовнішньополітичну мету Рішельє, який закликав до балансу сил та встановлення «природного кордону» Франції по Рейну.

Іспанія хоч і визнала незалежність Республіки Сполучених провінцій, але продовжила війну проти Франції. Ця війна завершилася лише у 1659 р. поразкою Іспанії та Піренейським миром, який підписав особисто Мазаріні.

Чому вважається, що Вестфальський мир сформував систему міжнародних відносин, засновану на нових засадах?

«Війна знімає з себе лати!» – так із полегшенням говорили й писали в Німеччині одразу після підписання Вестфальського миру. В усіх землях Священної Римської імперії змучених жителів сповістили про мир спеціальною листівкою (рис. 21.10), але водночас Папа Римський *Інокентій X* виступив проти поступок «єретикам». Він намагався опротестувати Вестфальський мир через свого нунція *Фабіо Кіджі*, який на конгресі демонстративно відмовлявся від особистого спілкування з дипломатами протестантських країн. Посередником у цьому спілкуванні був венеціанський посол *Альвізе Контаріні*, але навіть такому блискучому дипломату не вдалося досягти припинення іспано-французької війни.

Проте подальші бойові дії між Францією та Іспанією вже не могли значною мірою вплинути на той міжнародний порядок, який встановив Вестфальський мир.

Головним результатом Мюнстерського та Оснабрюкського договорів було те, що в Європі за їхніми підсумками сформувалася *Вестфальська система міжнародних відносин*. Ця державно-центрична система виникла після того, як у загальноєвропейській війні централізовані держави-нації здобули перемогу над носіями традицій середньовічного універсалізму.

У політичному універсалізмі Габсбургів «держава» і «нація» не були тотожними поняттями, а протиріччя між ними набули незворотного характеру. Сильні європейські держави-нації (Франція, Швеція, Республіка Сполучених провінцій тощо) та близько 300 дрібних держав Священної Римської імперії відтепер розглядалися в міжнародному правовому полі як рівні суверенні актори, незалежно від реальної політичної ваги кожної з них.

У своїх відносинах на міжнародній арені суверенні держави прагнули до збереження *балансу сил*, тобто стійких довгострокових зв'язків між акторами шляхом своєї участі в розподілі впливу між різними центрами прийняття найважливіших зовнішньополітичних рішень. Вони об'єднувалися в коаліції

Рис. 21.10. Зліва – французький полководець принц Луї де Конде, перемоги якого у 1648 році прискорили підписання Вестфальського миру, справа – німецька листівка 1648 р. з оголошенням про мирний договір у Мюнстері. На ній зображений поштовий вершник, який мчить по містах повз могили та уламки зброї, посланник богів Меркурій передає йому послання миру, а в тексті під зображенням йдеться: «Я приношу гарну пошту, і настає новий час миру, всі страждання позаду...»

для протидії державі-пертурбаторові, налаштованій на злам існуючої системи. Різні комбінації у співвідношенні військових потенціалів задля дотримання балансу сил істотно впливали на динаміку міждержавних відносин.

Компромісні рішення приймалися шляхом широкого використання дипломатичних важелів та декларування дотримання норм міжнародного права. Ці норми більше не допускали прийняття актів, дискримінаційних стосовно носіїв різних напрямів у християнстві. Тридцятилітня війна була останнім великим військовим зіткненням між католиками та протестантами.

> Генрі Кісінджер у відомій роботі «Світовий порядок» слушно зазначав: «Вестфальський мир став поворотним пунктом в історії народів, оскільки його умови були одночасно надзвичайно простими – і всеосяжними. Відтепер саме національна держава, а не імперія, династія чи релігійна конфесія, визнавалася "цеглиною" європейського світопорядку. Було вироблено

концепцію державного суверенітету... Структура, породжена Вестфальським миром, була першою спробою інституціоналізації міжнародного порядку на основі узгоджених правил і обмежень, обґрунтовувала співіснування безлічі центрів сили, а не домінування однієї країни. Поняття *raison d'etat* і "національних інтересів" стали відомі публіці, і за ними ховалися не амбіції можновладців, а прагнення раціоналізації, обмеження абсолютизму».

Разом з тим Вестфальська система була європоцентричною, регіональною: за межами її міжнародно-правового поля залишалися не лише держави інших континентів, а й Османськка імперія, яка захопила значну частину території Європи. Проте з часом принципи Вестфальської системи набули глобального поширення.

Отже, Вестфальська система заклала основу сучасних міжнародних відносин. Ключовими елементами цієї системи були:

1) рівність національних держав як основних суб'єктів міжнародного права;
2) принцип балансу сил та загальноєвропейської безпеки, відданість міжнародно-правовим гарантіям;
3) дотримання та забезпечення державного суверенітету як права на територію та верховенство;
4) пріоритет національного інтересу;
5) деідеологізація міжнародних відносин;
6) поліцентричність та європоцентричність політичного порядку.

Вестфальські угоди створили прецедент загальноєвропейського миру, досягнутого дипломатичним конгресом. Принципи Вестфальської системи зазнали найістотнішої корозії лише в епоху сучасної глобалізації, яка обмежила державний суверенітет діяльністю різних міждержавних та недержавних транснаціональних акторів.

Контрольні запитання

1. Які міжнародні протиріччя існували в Європі на зламі XVI–XVII ст. та в чому їх причини?
2. Чому протиріччя між Францією та Габсбургами були основним змістом європейської політики в першій половині XVII ст.?
3. Якими були причини Тридцятилітньої війни?
4. На які періоди поділяється Тридцятилітня війна та які країни були її головними учасниками?
5. Як розгорталися події напередодні та в перший період Тридцятилітньої війни?
6. У чому полягали особливості дипломатії кардинала Рішельє?
7. Як дипломатія і стратегія А. Валленштейна зірвала плани данського завоювання Німеччини?
8. Які події спричинили вторгнення шведських військ до Німеччини?

9. Схарактеризуйте основні події шведського періоду війни.
10. Які наслідки мало відкрите втручання Франції у війну?
11. Які збитки країнам Європи завдала Тридцятилітня війна?
12. До яких рішень дійшли учасники переговорів у Мюнстері та Оснабрюку?
13. Чому вважається, що Вестфальський мир сформував систему міжнародних відносин, засновану на нових засадах?

Список літератури

Білер Г., Дмирієв А. І. Вестфальський мир (до 350-ї річниці договорів) / пер. з нім. А. І. Дмитрієв, М. І Міхньова. Київ : ІнЮре, 1998. 180 с.

Дмитрієв А. І. Вестфальський мир 1648 року і сучасне міжнародне право. Київ : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. 426 с.

Лиман С. І. Історія середньовічної Чехії в працях київських учених XIX – початку XX ст. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології.* Чернівці, 2018. Т. 1 (45). С. 312–335.

Лиман С. Швеція у довестфальську добу міжнародних відносин: досвід досліджень учених України у XIX – на початку XX ст. *Ucrainica Mediaevalia.* 2023. № 5. С. 53–65.

Ржевська В. С. Елементи колективної безпеки у змісті Вестфальського миру 1648 р. *Актуальні проблеми міжнародних відносин.* 2012. Вип. 108. С. 206–211.

Ціватий В. Г. Міжнародно-політичні наслідки й фронтири Тридцятилітньої війни (1618–1648): історичний, дипломатичний та інституціональний дискурси. *Наукові записки ВДПУ ім. М.М. Коцюбинського.* Серія: Історія. 2019. Вип. 27. С. 88–96.

Ціватий В. Г. Європейська система міжнародних відносин і дипломатична практика в період Тридцятилітньої війни (1618–1648 рр.): інституціональний та конгруентний дискурси. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.* Серія: Історичні науки. 2020. Вип. 30. С. 39–49.

Arndt J. Der Dreißigjährige Krieg 1618–1648. Stuttgart : Reclam, 2009. 340 s.

Croxton D. The Last Christian Peace: The Congress of Westphalia as A Baroque Event. New York : Palgrave Macmillan, 2013. 452 p.

Kissinger H. World Order. Reflections on the Character of Nations and the Course of History. London : Penguin Books Ltd., 2005. 432 p.

Münkler H. Der Dreissigjährige Krieg: europäische Katastrophe, deutsches Trauma, 1618–1648, 1. Auflage., Berlin, Rowohlt, 2017. 974 p.

Rebitsch R., Öhman J., Kilián J. 1648: Kriegsführung und Friedensverhandlungen. Prag und das Ende des Dreißigjährigen Krieges. Innsbruck : University Press, 2018, 385 s.

Schiller F. History of the Thirty Years' War. 2012. Create Space Independent Publishing Platform. 308 p.

Wedgwood V. The Thirty Years War. New York : New York Review Books, 2005. 536 p.

Wilson P. H. The Thirty Years War. Europe' Tragedy. Harvard : Harvard Univercity Press, 2012. 996 p.

ДОДАТКИ

Додаток 1

ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ

Близько **3000 р**. до н.е. – війна між Верхнім та Нижнім Єгиптом та їх об'єднання в єдину державу.

III тис. до н.е. – XVIII ст. до н.е. – час першого об'єднання частини Китаю на захід від р. Хуанхе (*династія Ся*).

2316–2261 рр. до н.е. – правління засновника Аккадської держави *Саргона І Давнього.*

1793–1750 рр. до н.е. – правління *Хаммурапі*, царя Шумеру та Аккаду, завойовника Месопотамії.

1550 р. до н.е. – скинення влади гіксосів в Єгипті, початок правління фараона Яхмоса І і періоду Нового царства.

1479–1425 рр. до н.е. – правління фараона-завойовника *Тутмоса III*, за якого територія Єгипетського царства поширилася від Євфрату до четвертого Нільського порога.

1278 р. до н.е. (інші версії – від 1296 до 1259 рр. до н.е.) – «Прекрасний договір» з першим документально зафіксованим пактом про ненапад між єгипетським фараоном Рамзесом II і хетським царем *Хатусілі III*.

Близько **1200 р.** до н.е. – розгром т. зв. «народами моря» Хетської держави.

Близько **1100 р.** до н.е. – розгром дорійцями разом із фракійцями та іллірійцями державних центрів Мікенської цивілізації.

753 р. до н.е. – заснування Риму.

743 р. до н.е. – початок захоплення спартанцями Мессенії.

Межа **VIII–VII ст.** до н.е. – виникнення давньоримської колегії феціалів.

664 р. до н.е. – скинення влади ассирійців у Єгипті фараоном *Псамметіхом І.*

626 р. до н.е. – відділення Вавилонії від Ассирії та початок Другого Нововавилонського царства.

605–562 рр. до н.е. – правління завойовника Передньої Азії *Навуходоносора II*, за якого Нововавилонське царство досягло свого розквіту.

612 р. – захоплення і знищення військами Мідії і Вавилонії ассирійської столиці Ніневії.

VIII–VI ст. до н.е. – велика грецька колонізація, масштабне розселення греків на берегах Середземного й Чорного морів.

VI ст. до н.е. – створення першої за часом укладання *Пелопоннеської (Лакедемонської) симахії*.

Близько **559–530 рр.** до н.е – правління засновника Перської імперії Ахеменідів *Кира II Великого.*

525 р. до н.е. – захоплення Єгипту перським царем *Камбізом II.*

522–486 рр. до н.е. – правління *Дарія I,* період найбільшого розширення Перської держави Ахеменідів.

517 р. до н.е. – завоювання Перською державою племінних союзів долини Інду.

500/499–449 рр. до н.е. – греко-перські війни.

493 р. до н.е. – Кассіївський договір про військовий союз між римлянами та латинами.

490 р. до н.е. – розгром греками персів під час Марафонської битви.

478 р. до н.е. – створення Делоського (Першого Афінського) морського союзу.

449 р. до н.е. – афінсько-перський Каллієв мир.

431–404 рр. до н.е. – Пелопоннеська війна.

404 р. до н.е. – афінсько-спартанський Фераменський договір.

359–336 рр. до н.е. – правління македонського царя Філіпа II, завойовника Греції.

358 р. до н.е. – остаточне об'єднання під владою Риму Латинського союзу.

343–290 рр. до н.е. – війни Риму проти самнітів.

338–337 рр. до н.е. – Коринфський (Панеллінський) конгрес, що остаточно підкорив грецькі поліси Філіпу II.

334–325 рр. до н.е. – Східний похід *Александра Македонського.*

331 р. до н.е. – остаточний розгром *Александром Македонським* перської армії *Дарія III* в битві при Гавгамелах.

322–187 рр. до н.е. – імперія Маур'їв в Індії.

280–275 рр. до н.е. – римсько-епірські війни (Піррова війна).

274–168 рр. до н.е. – т. зв. Сирійські війни між еллініcтичними державами Птоломеїв та Селевкідів.

247 р. до н.е. – утворення Парфянського царства Аршакідів.

264–241 рр. до н.е. – Перша Пунічна війна.

221 р. до н.е. – **206 р.** до н. е. – період існування єдиної Китайської держави Цінь, яку вперше очолив правитель з титулом імператор.

218–201 рр. до н.е. – Друга Пунічна війна.

216 р. до н.е. – перемога Ганнібала над римлянами у битві при Каннах.

215–148 рр. до н.е. – римсько-македонські війни.

206 р. до н.е. – **220 р.** н.е. – правління *Династії Хань,* період кульмінації дипломатичних і культурних досягнень Стародавнього Китаю.

198 р. до н.е. – хуннсько-китайський договір, перший з відомих договорів миру та спорідненості (хецінь), який імперія Хань укладала з «варварами».

149–146 рр. до н.е. – Третя Пунічна війна.

138 р. до н.е. – початок першого Великого Західного посольства *Чжан Цяня*.

113–101 рр. до н.е. – Кімврська війна (перші збройні зіткнення Риму з германцями).

89–63 рр. до н.е. – римсько-понтійські (Мітрідатові) війни.

53 р. до н.е. – **226 р.** – римсько-парфянські війни.

30 р. до н.е. – захоплення Єгипту Римом.

27 р. до н.е. – **14 р.** – правління *Октавіана Августа*, за якого остаточно оформилися характерні риси римського імперіалізму.

9 р. – розгром римлян вождем германського племені херусків *Армінієм* в Тевтобурзькому лісі.

43–84 рр. – завоювання римлянами Британії.

86–106 рр. – римсько-дакські війни.

226 р. – відновлення Перської держави (Ірану) на чолі з династією *Сасанідів*.

230–628 рр. – римсько-перські та візантійсько-перські війни.

375 р. – знищення гуннами держави остготського короля *Ерманаріха*.

378 р. – розгром вестготами римської армії поблизу Адріанополя.

395 р. – поділ Римської імперії на Західну та Східну.

410 р. – захоплення вестготами Риму.

418 р. – утворення Вестготського королівства.

439 р. – утворення Вандальського королівства.

451 р. – розгром гунів Аттіли римсько-германською армією Аеція у «битві народів» на Каталаунських полях.

455 р. – розграбування вандалами Риму.

476 р. – падіння Західної Римської імперії й виникнення держави Одоакра.

486 р. – завоювання Хлодвігом Північної Галлії та утворення Франкської держави.

493 р. – завоювання Італії Теодоріхом Великим й утворення Остготського королівства.

507 р. – завоювання франками Південної Галлії.

534 р. – розгром Візантією Королівства вандалів і аланів у Північній Африці.

555 р. – розгром Візантією Королівства остготів в Італії.

568 рр. – завоювання Альбоїном Північної Італії та утворення Лангобардського королівства.

612–614 рр. – вторгнення імперії Суй на Корейський півострів і знищення китайських армій військами корейської держави Когурьо.

622 р. – Мединський договір *Мухаммед*а.

628 р. – Худайбійський договір *Мухаммеда*.

629–1054 рр. – арабсько-візантійські війни.

633–654 рр. – завоювання арабами Сасанідського Ірану.

641 р. – захоплення арабами Александрії.

660–668 рр. – захоплення Кореї китайським полководцем *Су Дінфаном*.

681 р. – болгарсько-візантійський договір і створення Першого Болгарського царства.

718 р. – перша перемога християн над арабами в битві при Ковадонзі і початок Реконкісти.

732 р. – розгром *Карлом Мартеллом* арабів в битві при Пуатьє.

751 р. – розгром арабами китайських військ у битві на р. Талас.

768–814 рр. – правління *Карла Великого*.

774 р. – розгром франками Лангобардського королівства.

772–804 рр. – завоювання франками саксів.

Кінець VIII – середина XI ст. – вторгнення в межі Європи норманів (вікінгів)

800 р. – проголошення Карла Великого імператором.

829 р. – об'єднання англосаксонських держав уессекським королем *Егбертом*.

842 р. – Страсбурзькі клятви *Людовика Німецького* та *Карла Лисого*.

843 р. – Верденський договір про поділ Каролінзької імперії.

860 р. – відкриття вікінгами Ісландії.

862 р. – виникнення держави Русь.

863–867 рр. – Фотієва схизма.

895 р. – Японія вперше у своїй історії офіційно припинила контакти із зовнішнім світом.

900 р. – відкриття вікінгами Гренландії.

911 р. – русько-візантійський договір («договір Олега»).

944 р. – русько-візантійський договір («договір Ігоря»).

955 р. – розгром *Оттоном I* угорців в битві на річці Лех.

962 р. – утворення *Оттоном I* Священної Римської імперії німецької нації.

968–1036 рр. – русько-печенізькі війни.

969 р. – розгром київським князем Святославом Хазарського каганату.

975 р. – початок руху «Божого миру» (Pax Dei).

988 р. – прийняття Руссю християнства.

Близько **1000 р.** – подорож вікінгів до Північної Америки.

1018 р. – знищення Візантією Першого Болгарського царства.

1027 р. – початок руху «Божого перемир'я» (Treuga Dei).

1038 р. – створення *Тогрул-беком* Сельджуцького султанату.

1054 р. – розділення (Велика схизма) християнської церкви на римо-католицьку церкву та східну православну.

1066 р. – вторгнення нормандського герцога *Вільгельма Завойовника* до Англії.

1073–1122 рр. – «боротьба за інвеституру» між римськими папами та німецькими імператорами.

1077 р. – примирення в Каноссі («Каносське побачення») Генріха IV з Григорієм VII.

1095 р. – Клермонський собор і проголошення Папою Урбаном II початку хрестоносного руху.

1096–1099 рр. – перший хрестовий похід.

1097 р. – з'їзд руських князів у Любечі і домовленості про припинення міжусобних війн.

1102–1526 рр. – угорсько-хорватська унія.

1122 р. – Вормський конкордат *Генріха V* і *Калікста II*.

1125–1127 рр. – захоплення чжурчженями північно-східного Китаю.

1141 р. – Шаосінський договір і перетворення китайської Сунської держави на васала чжурчженської держави Цзінь.

1147–1149 рр. – другий хрестовий похід.

1147 р. – хрестовий похід герцога *Генріха Лева* та маркграфа *Альбрехта Ведмедя* проти полабських та поморських слов'ян.

1176 р. – розгром *Фрідріха I Барбароси* військами Ломбардської ліги біля Леньяно.

1185 р. – антивізантійське повстання в Болгарії і створення Другого Болгарського царства.

1187 р. – *Юсуф Салах-ад-Дін* оволодів Єрусалимом.

1189–1192 рр. – третій хрестовий похід.

1199 р. – створення єдиного Галицько-Волинського князівства.

1202–1204 рр. – четвертий хрестовий похід.

1204 р. – захоплення хрестоносцями Константинополя й утворення Латинської імперії.

1206 р. – створення Делійського султанату.

1206 р. – курултай усіх монгольських та тюркських правителів і проголошення *Темучжина Чингісханом* («Великим ханом»).

1212 р. – розгром арабсько-берберської армії військами християнських держав при Лас-Навас-де-Толоса.

1214 р. – розгром армією *Філіпа II Августа* військ антифранцузької коаліції в битві при Бувіні.

1217–1221 рр. – п'ятий хрестовий похід.

1223 р. – розгром монголами половецьких та руських військ на р. Калка.

1228–1229 рр. – шостий хрестовий похід.

1229 р. – договір у Яффі між султаном Єгипту *Аль Камілєм* та німецьким імператором *Фрідріхом II*.

1235–1279 рр. – завоювання монголами Китаю.

1236–1242 рр. – Великий Західний похід монголів.

1240 р. – захоплення монголами Києва.

1248–1254 рр. – сьомий хрестовий похід.

1253 р. – коронація князя *Данила Романовича* як «короля Русі».

1257–1381 рр. – період війн між Венецією та Генуєю за гегемонію у Середземному морі та Чорному морях.

1261 р. – візантійсько-генуезький Німфейський договір.

1261 р. – знищення греками Латинської імперії і відродження Візантії.

1269–1270 рр. – восьмий хрестовий похід.

1271 р. – початок правління в Китаї монгольської династії Юань.

1274 р. – Ліонська унія.

1274 р. – поразка монголів під час їх спроби захопити Японію.

1281 р. – перемога японців над монголами в битві у бухті Хаката.

1309–1377 рр. – Авіньйонський полон пап.

1337–1453 рр. – Столітня війна.

1351 р. – початок антимонгольського «Повстання червоних пов'язок» у Китаї.

1356 р. – «Золота булла» імператора *Карла IV Люксембурзького*, якою визнавалася повна політична самостійність імперських князів.

1360 р. – англо-французький договір у Бретіньї.

1368 р. – скинення в Китаї влади монголів і заснування *Чжу Юаньчжаном* нової династії Мін.

1370–1405 рр. – завоювання *Тимура.*

1380 р. – перемога московського князя *Дмитра* над темником *Мамаєм* у битві на Куликовому полі.

1385–1569 рр. – Кревська унія між Великим князівством Литовським і Польщею.

1389 р. – перемога турків-османів над сербсько-боснійськими військами у битві на Косовому полі.

1396 р. – захоплення Болгарії турками-османами.

1397–1523 рр. – Кальмарська унія Данії, Норвегії та Швеції.

1402 р. – перемога військ *Тимура* над турками-османами у битві при Ангорі.

1410 р. – розгром поляками і литовцями військ Тевтонського ордену при Грюнвальді.

1414–1418 рр. – Констанцький собор.

1419–1434 рр. – гуситські війни.

1420 р. – англо-французький договір у Труа.

1429 р. – перемога *Жанни д'Арк* над англійцями і бургундцями під Орлеаном.

1435 р. – Арраський договір між *Карлом VII* та *Філіпом III Бургундським.*

1439 р. – Флорентійська унія.

1441 р. – утворення під час міжусобиці у Золотій Орді самостійного Кримського ханства.

1449 р. – знищення ойратами китайської армії поблизу фортеці Туму («Тумуська катастрофа»).

1450 р. – відкриття в Кастилії першої папської нунціатури.

1453 р. – захоплення Константинополя турками-османами та остаточне знищення Візантії.

1453 р. – розгром французами англійців при Кастильоні, звільнення Бордо та завершення Столітньої війни.

1454 р. – початок завоювань японцями о. Хоккайдо.

1455 р. – булла «Romanus Pontifex» Папи Римського *Миколая V*, що санкціонувала право християнських держав на поневолення нехристиянських народів.

1474–1477 рр. – Бургундські війни.

1475 р. – англо-французький договір у Пікіньї.

1479 р. – об'єднання Іспанії через династичний шлюб королеви Кастилії *Ізабелли I* і короля Арагону *Фердинанда II Католика.*

1480 р. – припинення васальних відносин Московії з Ордою.

1482–1492 рр. – Гранадська війна і завершення Реконкісти.

1487–1488 рр. – португальська експедиція під керівництвом Бартоломеу Діаша.

1492–1493 рр. – перше плавання Христофора Колумба.

12 жовтня 1492 р. – офіційна дата відкриття Америки.

1494 р. – іспано-португальський договір у місті Тордесільяс про поділ світу на сфери впливу.

1494–1559 рр. – Італійські війни.

1497–1499 рр. – португальська експедиція під керівництвом Васко да Гами й відкриття морського шляху до Індії.

1502 р. – заснування імперії Сефевідів.

1515 р. – перемога французьких військ *Франциска I* в битві при Маріньяно.

1518 р. – перший договір (*асієнто*) на ввезення африканських чорношкірих рабів до Америки.

1519–1521 рр. – завоювання іспанцями під керівництвом *Ернандо Кортеса* імперії ацтеків (Мексики).

1519–1522 рр. – перша навколосвітня експедиція під керівництвом *Фернана Магеллана* й *Хуана Себастьяна Елькано.*

1521–1526 рр. – османо-угорська війна і знищення Угорського королівства.

1525 р. – перемога імперсько-іспанських військ над французькою армією при Павії.

1526 р. – Мадридський мир між *Карлом V* та *Франциском I.*

1526 р. – створення *Бабуром* в Індії Імперії Великих Моголів.

1528 р. – антигабсбурзький союз між французьким королем *Франциском I* і султаном *Сулейманом I Пишним.*

1529 р. – іспано-португальський договір у місті Сарагоса про розподіл володінь у Східній півкулі.

1529 р. – т. зв. «Жіночий мир» в Камбре між *Маргаритою Австрійською* та *Луїзою Савойською.*

1531–1532 рр. – завоювання іспанцями під керівництвом Франсіско Пісарро країни інків (Перу).

1532 р. – перша публікація трактату *Ніколо Макіавеллі* «Державець».

1534 р. – «Акт про супрематію».

1536–1818 рр. – Арауканська війна.

1545–1563 рр. – Тридентський церковний собор.

1546–1552 рр. – Шмалькальденські війни.

1549 р. – створення у Московській державі Посольського приказу – центральної урядової установи, яка відповідала за зовнішні відносини.

1552 р. – захоплення Московією Казанського ханства.

1555 р. – Аугсбурзький релігійний мир.

1556 р. – захоплення Московією Астраханського ханства.

1556–1609 рр. – перший етап Визвольної війни в Нідерландах.

1558–1583 рр. – Лівонська війна.

1559 р. – мир у Като-Камбрезі і завершення Італійських війн.

1562–1598 рр. – Гугенотські війни у Франції.

1569 р. – Люблінська унія Польщі та Великого князівства Литовського.

1571 р. – похід на Москву та спалення її військами кримського хана *Девлет Гірея.*

1572 р. – створення королівським універсалом *Сигізмунда II Августа* загонів реєстрових козаків (Запорозьке, або Низове військо).

1577–1580 рр. – друга в історії навколосвітня подорож під керівництвом англійця *Френсіса Дрейка.*

1579 р. – Утрехтська унія нідерландських провінцій.

1580–1640 рр. – Іберійська унія Іспанії та Португалії.

1581 р. – початок підкорення *Єрмаком Тимофійовичем* Сибіру.

1582 р. – Ям-Запольський мирний договір Речі Посполитої та Московії.

1585–1604 рр. – англо-іспанська війна.

1588 р. – розгром англійським флотом іспанської «Непереможної армади».

1589 р. – створення у Франції першого єдиного зовнішньополітичного відомства країни – Державного секретаріату із закордонних справ.

1589 р. – перша публікація трактату *Джованні Ботеро* «Державне благо».

1591 р. – антипольське козацьке повстання на чолі з *Криштофом Косинським.*

1592–1598 рр. – Імджинська війна Японії проти Кореї та Китаю.

1596 р. – Берестейська унія.

1598 р. – Нантський едикт.

1600 р. – створення Англійської Ост-Індської компанії.

1602 р. – створення Голландської Ост-Індської компанії.

1604 р. – Лондонський мир між Англією та Іспанією.

1607 р. – розроблення *Максиміліаном де Сюллі* зовнішньополітичної доктрини Франції «Великий задум».

1609 р. – перше видання памфлету *Гуго Гроція* «Вільне море».

1612 р. – Стамбульський мирний договір між Османською імперією та імперією Сефевідів.

1618 р. – антигабсбурзьке повстання городян та дворян у Празі і початок Тридцятилітньої війни (1618–1648).

1618 р. – Деулінське перемир'я Речі Посполитої з Московією.

1619 р. – Лондонський договір про оборону між Англійською Ост-Індською та Голландською Ост-Індською компаніями.

1620 р. – Ульмський договір Франції з Католицькою лігою.

1620 р. – розгром габсбурзько-католицькими військами армії чеських протестантів біля Білої Гори.

1620–1621 рр. – Хотинська (полько-турецька) війна.

1620 р. – перемога українських козаків та армії Речі Посполитої над турецько-татарськими військами у Цецорській битві.

1621 р. – перемога українських козаків та армії Речі Посполитої над турецько-татарськими військами у Хотинській битві.

1624 р. – Комп'єнський договір Франції та Республіки Сполучених провінцій.

1625 р. – початок данського вторгнення до Північної Німеччини.

1625 р. – перше видання трактату *Гуго Гроція* «Три книги про право війни і миру».

1629 р. – «Реституційний едикт» імператора Фердинанда II.

1629 р. – Любецький мирний договір між Данією та Священною Римською імперією.

1630 р. – антипольське козацько-селянське повстання під керівництвом гетьмана Тараса Федоровича (Трясили).

1630 р. – вторгнення до Північної Німеччини шведської армії *Густава II Адольфа.*

1632–1634 рр. – Смоленська війна.

1632 р. – перемога шведської армії над військами Священної Римської імперії та Католицької ліги під Лютценом.

1639–1641 рр. – остаточний перехід Японії до політики самоізоляції (сакоку).

1633 р. – видання за розпорядженням короля *Владислава IV* «Статей для заспокоєння руського народу».

1634 р. – «Вічний мир» Османської імперії з Річчю Посполитою.

1635 р. – перше видання трактату *Джона Селдена* «Закрите море».

1635 р. – Празький мир між імператором Фердинандом II і протестантськими князями Німеччини.

1635 р. – відкритий вступ Франції у Тридцятилітню війну.

1635 р. – Штумсдорфське перемир'я Речі Посполитої зі Швецією.

1643 р. – перемога французької армії над іспанською в битві під Рокруа.

1644 р. – встановлення в Китаї влади маньчжурської династії Цин.

1647 р. – сепаратний мир Баварії із Францією.

1648 р. – видання *Гійомом де Бопланом* «Генеральної карти України».

1648 р. – початок національно-визвольної війни українського народу на чолі з *Богданом Хмельницьким.*

1648 р. – Вестфальський мир (договори у Мюнстері та в Оснабрюці).

1649 р. – Зборівський договір і визнання польським урядом самоврядності козацької держави на чолі з гетьманом (Гетьманщини).

1654 р. – Переяславська козацька рада й укладення міжнародного військово-політичного союзу Гетьманщини та Московії.

Додаток 2

АФОРИЗМИ ПРО ЗОВНІШНЮ ПОЛІТИКУ І ДИПЛОМАТІЮ

Навіть якщо меч доведеться застосувати раз у житті, це варте того, щоб його носити все життя.

Лао Цзи, давньокитайський філософ, 604–531 рр. до н. е.

Справжня мета війни – мир.

Сунь Цзи, давнокитайський стратег, 544–496 рр. до н.е.

Я чув про успіх швидких військових походів і не чув про успіх затяжних. Жодна держава не здобула вигоди з тривалої війни.

Сунь Цзи

Ніхто не може бути таким божевільним, щоб хотіти війни замість миру, бо коли мир, то діти ховають батьків, а коли війна, то батьки ховають дітей.

Геродот, давньогрецький історик, V ст. до н.е.

Працюємо, щоб мати вільний час, і воюємо, щоб жити мирно.

Арістотель, давньогрецький філософ, 384–322 рр. до н.е.

Найнесправедливішому миру я віддав би перевагу найсправедливішій війні.

Марк Туллій Ціцерон, давньоримський політичний діяч, 106–43 рр. до н.е.

Досягнутий мир кращий і надійніший за очікувану перемогу.

Марк Туллій Ціцерон; приписують також давньоримському історику *Титу Лівію*

Війна дає право завойовникам диктувати підкореним будь-які умови.

Гай Юлій Цезар, давньоримський полководець та державний діяч, 100–44 рр. до н.е.

Влада тільки виграє та посилюється від того, коли нею користуються помірно.

Гай Юлій Цезар

Немає блага у війні, всі ми просимо у тебе миру.

Публій Вергілій Марон, давньоримський поет, 70–19 рр. до н.е.

Не проливати нічиєї крові, забезпечити спокій усьому світові та мир своєму віку – ось найвища доблесть.

Луцій Анней Сенека, давньоримський державний діяч, поет, філософ; пом. у 65 р.

Знищити гроші – знищити війни.

Марк Фабій Квінтіліан, давньоримський ритор, бл. 35 – бл. 100 р.

Війна – зло; її ведуть за допомогою великих несправедливостей та насильства, але для чесних людей навіть на війні існують деякі закони. Не можна гнатися за перемогою, якщо вигоди, які дає вона, будуть придбані шляхом ницості та злочину. Великий полководець повинен вести війну, сподіваючись на свою мужність, а не на зраду боргу з боку інших.

Плутарх, давньогрецький письменник, історик, філософ, бл. 46 – бл. 120 рр.

Немає звіра лютіше, ніж людина, якщо до пристрастей її приєднується влада.

Плутарх

Хочеш миру – готуйся до війни.

Публій Флавій Вегецій Ренат, римський воєнний історик, IV ст.–450 р.

Війна приємна тільки тим, хто не зазнав її.

Публій Флавій Вегецій Ренат

Люди, які порушують мир, не ненавидять його як такий, а хочуть лише іншого миру, який відповідав би їхнім бажанням.

Св. Августин Аврелій, християнський теолог, філософ, 354–430

Щоб війна була справедливою, потрібні три умови. Перше – влада суверенів. Друге – законні підстави. Третє – добрі наміри.

Тома Аквінський, християнський теолог, 1225 чи 1226–1274

Цар, який лиходіїв покарати не може, своєю державою управляти не може.

Сааді Ширазі, перський поет, XIII ст.

Щоб вести війну, потрібні три речі: гроші, гроші та ще раз гроші.

Джан-Джакопо Тривульціо, італійський та французький полководець, 1440-ті роки –1518; іноді приписують французькому королю *Людовику XII*, якому служив Тривульціо

В честі та силі та держава, де править здоровий глузд і право.

Себастьян Брант, німецький письменник-гуманіст, 1457 або 1458–1521

А взагалі-то війна, яку настільки всі прославляють, ведеться дармоїдами, злодіями, убивцями, тупими мужланами, затятими боржниками й іншими покидьками суспільства, але аж ніяк не освіченими філософами.

Еразм Роттердамський, голландський мислитель, філософ, теолог, 1466–1536

Основою влади в усіх державах – як успадкованих, так і змішаних і нових – є добрі закони та гарне військо.

Нікколо Макіавеллі, флорентійський політичний діяч, 1469–1527

Війни починаються, коли ви їх починаєте, але вони не зупиняються, коли ви цього захочете.

Нікколо Макіавеллі

Государ не повинен мати ані інших помислів, ані інших турбот, ані іншої справи, окрім війни, військових настанов та військової науки, оскільки війна є єдиним обов'язком, який правитель не може перекласти на іншого.

Нікколо Макіавеллі

Та війна справедлива, яка необхідна, і та зброя священна, на яку єдина надія.

Нікколо Макіавеллі

Государ, чиє місто добре укріплене, а народ не озлоблений, не може зазнати нападу.

Нікколо Макіавеллі

Війна – найбільше лихо, яке може завдати страждання людству; вона руйнує релігію, держави, сім'ї. Будь-яке лихо краще за неї.

Мартін Лютер, німецький теолог, родоначальник європейської Реформації, 1483–1546

Знай також, що зі створення світу мудрий князь – птах рідкісний і ще більш рідкісний князь благочестивий. Звичайно, вони або найбільші глупці, або найбільші лиходії на землі.

Мартін Лютер

У коханні та на війні одне й теж: фортеця, яка веде переговори, наполовину взята.

Маргарита Наваррська, французька принцеса 1492–1549

Гроші – це м'язи війни.

Франсуа Рабле, французький письменник, 1494–1553

Яку б свободу суверени не надавали своїм представникам для переговорів про мир чи союз, вони ніколи не надають повноважень на укладення договору без їхньої власної явної згоди.

Жан Боден, французький політик, юрист, 1529 або 1530–1596

Тому, хто завойовує і розширює свої володіння, доводиться боротися лише із зовнішніми причинами руйнації; тому, хто прагне зберегти те, що він має, доводиться боротися як із зовнішніми, і з внутрішніми причинами.

Джованні Ботеро, італійський публіцист, 1533–1617 рр.

Мир – найвище благо, якого люди бажають у цьому житті.

Мігель де Сервантес Сааведра, іспанський письменник, 1547–1616

Посол – це *чесна людина, послана* за кордон, аби *брехати* на користь своєї країни

Генрі Уоттон, англійський дипломат, політик, письменник, 1568–1639

Видатний дипломат вміє тримати язик за зубами десятьма різними мовами.

Генрі Уоттон

Повністю переконаний, ... що існує загальне право народів, яке діє для війни і під час війни.

Гуго Гроцій, голландський юрист, дипломат, філософ, 1583–1645

Держава є досконалий союз вільних людей, укладений задля дотримання права та загальної користі.

Гуго Гроцій

Мистецтво дипломатії – це мистецтво дозволяти комусь іти по-твоєму.

Арман-Жан дю Плессі де Рішельє, французький кардинал, дипломат, перший міністр, 1585–1642

У державних справах немає моральних принципів, є лише інтереси.

Арман-Жан дю Плессі де Рішельє

Ми знаходимо в природі людини три основні причини війни: по-перше, суперництво; по-друге, недовіра; по-третє, жага до слави.

Томас Гоббс, англійський філософ, 1588–1679

Примирення з ворогами говорить лише про втому від боротьби, про побоювання поразки та про бажання зайняти більш вигідну позицію.

Франсуа де Ларошфуко, французький політичний діяч, військовий, письменник, 1613–1680

Мир є не відсутність війни, а чеснота, що випливає з твердості духу.

Бенедикт Спіноза, нідерландський політичний мислитель, 1632–1677

Війна – здійснення природного права, яким найсильніший користується для панування над найслабшим.

Бенедикт Спіноза

Lyman S., Parfinenko A.

History of International Relations and Diplomacy (Pre-Westphalian Age): Textbook. Sumy: Universytetska knyga, 2024. 700 p.

The proposed textbook highlights the stages of the history of international relations from antiquity to the end of Thirty Years' War of 1618-1648, the signing of the fateful Peace of Westphalia, which resulted in the formation of the first ever Westphalian system of international relations. The principles developed during the conclusion of this peace remain the basis of international relations to this day. The textbook outlines the processes of emergence and evolution of diplomacy as one of the two main forms of implementation of the state's foreign policy, which has been opposed to another, violent form – war – since ancient times. The authors summarize the historical experience of international interaction between different nations and leading states of all regions of the world.

The textbook considers the specifics of the organization of foreign policy departments at different historical stages and in different states, the process of gradual professionalization of a diplomat, features of the training of diplomatic personnel, the procedure for appointing ambassadors, and the reasons for the formation of the institution of permanent embassies.

The authors of the textbook explain the meaning of the terms and concepts of «diplomacy», «ambassador», «balance of power», «letters of credence», «principle of inviolability», «negotiations», «rules of warfare», «state interest», etc. The text makes it clear why such means of medieval diplomacy as the threat of force, coercion, bribery, and persuasion have been used since ancient times. The metal of coins paved the way for the intentions of great conquerors as reliably as the metal of weapons, and for centuries there were no fewer people defeated by money than by the fury of armies. No wonder Alexander the Great's father Philip II said: «No matter how fortified a city is, any donkey can take it, if, of course, it is loaded with gold.» And the richest banker in Europe, Jacob Fugger, after bribing German princes, wrote frankly to King Charles of Spain, who they had elected as their emperor: «It is clear as day that without my money, your imperial majesty would not have been able to obtain the Roman crown.»

The textbook focuses on the gradual increase in the number of international actors. In addition to the traditional actors – states, in particular the world's first empire, Assyria – religious movements, knightly and spiritual orders, unions of large cities, commercial companies, influential banks, etc. became leading players. The intensity of interstate relations was influenced by regional and intercontinental trade, marriage diplomacy, missionary activity, church congresses (councils), and secular congresses. Participants of such congresses promoted or hindered the signing of peace treaties, used secret, often insidious means to keep allies from excessive conquests, i.e. strengthening, and sometimes more willingly negotiated with open enemies rather than with them for what they considered to be their state interest.

The authors examine objective and subjective factors that influenced the successes and failures of state representatives in international relations. Numerous examples are given of how seemingly defenceless but skilful diplomats could stop hordes of invaders ready to destroy everything in their path with mere words; how the frivolous behaviour of the most powerful rulers, who put their own whims above the interests of the state, lost not only their armies in battles but also their crowns and even their own lives; how the groundless suspicions of the rulers broke the fates of not only their diplomats, but also destroyed the future of their states; how intrigues among the courtiers deprived the country of the opportunity to make the only right foreign policy decision; how arrogance of great commanders turned their smiles into a pretext for the breakdown of negotiations and the crushing defeats of armies of thousands; how the almost hopeless situation of a country did not make panic, despair and indifference of the majority of its inhabitants a trap for the sanity and gifts of the last desperate patriots who were able to disrupt the seemingly fatal and inevitable course of military operations with their resistance; how foreigners sometimes showed more patriotism than their own citizens; how diseases and natural disasters seemed to protect almost defenseless states, and adultery in the royal family or insanity of the representative led to events that put an end to the history of the kingdom.

Readers will learn how the soft voice of the doomed Byzantine diplomat, Priscus of Panium, resonated with the ruthless soul of the great conqueror, Attila, who commanded his invading army to stand down; how fate of a chicken nicknamed Rome interested the Roman Emperor Honorius more than the capture and plunder of the Eternal City of the same name by the Goths; how the German emperor's violation of the right of the Czechs to freely practice their religion became the pretext for the first pan-European Thirty Years' War, the number of victims in which was not much less than casualties of the World War I.

The authors examine the processes of formation of the pan-European idea. Its stages were the Great Greek Colonization, the Roman Empire, and the attempts of Charlemagne and Otto I to revive it on a new feudal basis. Unfortunately, international treaties and even oaths on the cross, the Gospel, and relics did not deter politicians and generals from violations, and the knight's code of chivalry was not always followed by those who were and are now perceived as models of honour and courage.

The textbook proves that diplomacy has no place for inappropriate jokes and insults, because for thousands of years a thoughtless word could cause discontent, rebellion, and war, which had a huge impact on international relations in the entire region. For example, the last fragment of ancient Egyptian statehood, the Kingdom of Thebes, waged war against the Hyksos conquerors because of an insulting letter from the Hyksos king, in which he stated that hippos living in the water near Thebes prevented him from sleeping, even though this city was 800 km away from the Hyksos capital, Avaris! Outraged by this humiliation, the Egyptians started a

war against the conquerors and liberated their country. Emir Timur accepted the challenge of Sultan Bayezid I of the Ottoman Empire, who boldly threatened in his message to rape all the women of the sultan's harem; Timur not only defeated the Ottoman army, but also carried Bayezid around in a cage until he poisoned himself. At an international congress of famous astronomers, the King of Castile, Alfonso X the Wise, carelessly said: «If I had been present when the world was created, I would have advised God to create it in a simpler way.» These words of the mighty king caused outrage throughout the Christian world, and the deposed Alfonso was forced to flee to his enemies, the Moors, with whom he attempted in vain to reclaim the throne.

The structure of the proposed textbook allows for a consistent consideration of three time periods of the pre-Westphalian organization of international relations in the world namely the ancient world (until the end of the 5th century), the Middle Ages (until the end of the 15th century), the period of pre-Westphalian colonialism, or the period of transition from the Middle Ages to the modern age (late 15th – mid-17th century). The chronological scope of the publication covers the states of Western, Central, and Eastern Europe, the Middle East, South, Central, and East Asia, North and South Africa, and North and South America.

Chapters of the textbook are full of quotations from documents, the most important of which are: the contents of international treaties, historical records and chronicles, political and legal treatises, personal correspondence of public officials, their memoirs, texts of resolutions of church councils, papal bulls, embassy reports, etc. Examples are provided of common and unusual reasons for declaring wars, the conditions for ending them, the process of negotiating and preparing to sign bilateral and multilateral treaties. Readers will see how peace was not always more attractive than war, why Emperor Charles V, tired of wars for world hegemony, voluntarily abdicated at the height of his power, and why the powerful Sultan Yusuf Salah ed-Din, dying, ordered a messenger to carry his turban through the streets of Damascus immediately after his death with the words: «This is all that Salah-ed-Din, the great conqueror of the East, is taking to his grave!».

We are hoping that although wars sometimes lasted for centuries, such as the almost 800-year-long Reconquista, the content of the textbook will still inspire readers with hope in the magical abilities of diplomats to make even the most desperate soldiers put down their spears, sheathe their swords, and silence the barrels of cannons and rifles....

The textbook is aimed at students in higher education institutions as well as a wide range of readers interested in the history of diplomacy and international relations.

Contents

INTRODUCTION 8

Part 1
THE ANCIENT WORLD

Chapter 1 The Ancient States of the Near and Middle East in International Relations 14
1.1. Features of Interstate Relations in the Ancient East. The Emergence of Diplomacy 14
1.2. Egypt's Foreign Policy by the Mid-2nd Century BC 17
1.3. Interstate Relations of Egypt during the New and Late Kingdoms 21
1.4. The States of Ancient Mesopotamia in International Relations 29
1.5. Assyria – the Birth of the World's First Empire 36
1.6. Wars and Diplomacy of the Persian State in the 6th-4th Centuries BC 42

Chapter 2 India in International Relations of the Ancient World 49
2.1. The Main Periods in the History of International Relations and Diplomacy in Ancient India. Interstate Relations of the Harappan Civilization and the Vedic Period 49
2.2. Foreign Policy and Diplomacy of India in the Buddhist Period 53
2.3. International Relations of India in the Classical Age 58
2.4. Theoretical Aspects of Foreign Policy of the State in Ancient Indian Written Sources. Organization of the Embassy Service 61

Chapter 3 International Politics and Diplomacy in Ancient China 69
3.1. Periodization of the History of International Relations of Ancient China and Their Peculiarities. China's Interstate Relations in the 3rd Century BC – the 11th century BC 69
3.2. Wars and Diplomacy of the Zhou Dynasty 72
3.3. China's International Relations in 221 BC – 410 AD 76
3.4. The Collapse of the Han Empire and the Foreign Policy of the Jin Dynasty 87
3.5. Political Thought and Ambassadorial Affairs in Ancient China 90

Chapter 4 Interstate Relations in Ancient Greece 96
4.1 Forms of International Relations in Ancient Greece by the Mid-1st Century BC 96
4.2. International Relations of the Cretan-Mycenaean Civilization (2nd Century BC) 103
4.3. Foreign Policy of the Greek City-States in the Archaic Period (8th-6th Centuries BC). Greek Colonization of the Mediterranean and the Black Sea 105

4.4. The Greco-Persian Wars, 499-449 BC 110
4.5. Increasing Contradictions between Athens and Sparta. The Peloponnesian War (431-404 BC) 119

Chapter 5 Foreign Policy and Diplomacy of Macedonia, Hellenistic and Post-Hellenistic States 128
5.1. The Struggle for Hegemony in Greece in the Late 5th – First Half of the 4th Century BC. The Macedonian Conquest of Greece 128
5.2. The Campaigns of Alexander the Great to the East and Their International Consequences 134
5.3. The Collapse of the State of Alexander the Great. International Policy of the Hellenistic States 139
5.4. Post-Hellenistic States of West Asia in Interstate Relations. Diplomacy and Wars of the Parthian Empire 143

Chapter 6 Diplomacy and Wars of Ancient Rome in the Imperial and Republican Periods 152
6.1. Periodization of International Relations and Peculiarities of Diplomacy of Ancient Rome 152
6.2. Foreign Policy of Ancient Rome by the Mid-3rd Century BC 156
6.3. The Punic Wars (264-146 BC) 163
6.4. The Expansion of the Roman Republic in the Eastern Mediterranean (3rd-1st Centuries BC) 171

Chapter 7 The Roman Empire in International Relations 181
7.1. The Ideology of Roman Imperialism 181
7.2. Foreign Policy of the Roman Empire by the End of the 2nd Century AD 186
7.3. The Late Roman Empire in International Relations of the 3rd-4th Centuries 193
7.4. The Struggle of the Germans with the Roman Empire in the Late 4th – First Half of the 5th Century 198
7.5. Wars of the Roman Empire in the Third Quarter of the 5th Century and Its Fall 203

Part 2
THE MIDDLE AGES

Chapter 8 International Relations and Diplomacy of Western Europe in the Early Middle Ages 210
8.1. Features of Diplomacy and International Relations in the Middle Ages 210
8.2. Foreign Policy of the New German States 217
8.3. Diplomacy and Wars of the Frankish Kingdom of the Merovingians 222
8.4. Foreign Policy of the Carolingians. Charlemagne's Empire and its Collapse 226
8.5. Europe in International Relations after the Treaty of Verdun 236

Chapter 9 The Influence of the Catholic Church and Chivalry on the Medieval Foreign Policy. The Crusades **245**
9.1. International Political Significance of the Catholic Church 245
9.2. The Struggle between Secular and Spiritual Power in Europe in the 11th-13th Centuries 249
9.3. The International Importance of Chivalry 259
9.4. Causes and Beginning of the Crusades. The First Crusade 268
9.5. Creation and Activity of Spiritual and Knightly Orders. Crusades of the 12th Century 276
9.6. Crusades of the 13th Century and Their International Consequences 281
9.7. The Weakening of the Role of the Papacy and the Catholic Church in International Relations in the 14th – 15th Centuries 287

Chapter 10 International Relations in Western and Central Europe in the 11th-15th Centuries **293**
10.1. Stages and International Consequences of the Reconquista 293
10.2. The Struggle between England and France in the Late 11th – Early 14th Centuries 300
10.3. The Hundred Years' War and Its International Consequences 307
10.4. The Franco-Burgundian Knot of Contradictions in the Third Quarter of the 15th Century. Diplomacy of Louis XI 315
10.5. Foreign Policy of Central and Northern Europe. German «Push to the East» 320
10.6. Foreign policy of the Italian States. The Struggle of Venice and Genoa 328

Chapter 11 Byzantium and the South Slavs in International Relations in the 5th-15th Centuries **335**
11.1. Features of the Foreign Policy and Diplomacy of the Byzantine Empire 335
11.2. Imperial Doctrine and Wars of Justinian I and Their International Consequences 340
11.3. Byzantium and Its Neighbours in the 7th – First Half of the 9th Century. Emergence of South Slavic States 346
11.4. Geopolitical Changes in the Balkans during the Byzantine Macedonian Dynasty (Second Half of the 9th – Mid-11th Centuries) 350
11.5. Byzantium and the South Slavs in International Relations in the Second Half of the 11th – Mid-15th Century 354

Chapter 12 Foreign Policy and Diplomacy of Rus' and the Kingdom of Galicia-Volhynia **364**
12.1. Emergence of the Early Ukrainian State – Kyivan Rus' 364
12.2. Diplomacy of Kyivan Rus' 369
12.3. International Position of Rus' in the Period of Feudal Fragmentation 375
12.4. The Mongol Invasion of Rus' and Its Consequences 377
12.5. The Kingdom of Galicia-Volhynia in Interstate Relations in the Second Half of the 13th – 14th Centuries. The Beginning of the Lithuanian Era in Ukraine 379
12.6. International Position of North-Eastern Rus' in the 13th – 15th Centuries 383

Chapter 13 Medieval States of the Near and Middle East in International Relations 391
13.1. Features of International Relations in the Medieval East 391
13.2. The Arab Conquest. The Umayyad Caliphate 394
13.3. The Abbasid Caliphate in International Relations of the 8th –13th Centuries 401
13.4. Wars and Diplomacy of Muslim Iran. Foreign Policy of the Seljuk Empire 406
13.5. Muslim Egypt in International Relations of the Afro-Asian Region 411
13.6. The Ottoman Conquest. The Ottoman Empire in International Relations of the 13th – 15th Centuries 415

Chapter 14 South, Central and East Asia in International Relations of the Middle Ages 424
14.1. Periods and Peculiarities of International Relations in Medieval India. Foreign Policy of Indian States by the 13th Century 424
14.2. Foreign Policy and Diplomacy of the Delhi Sultanate and the States of South India in the 13th – Early 16th Centuries 429
14.3. Mongol Expansion
14.4. The Genghisid States in International Relations in the Second Half of the 14th – 15th Centuries 441
14.5. Foreign Policy of Medieval China by the Mid-10th Century 448
14.6. China in International Relations in the Second Half of the 10th – 15th Centuries 454
14.7. Interstate Relations of Medieval Japan 462

Part Three
THE PERIOD OF TRANSITION FROM THE MIDDLE AGES TO THE MODERN AGE

Chapter 15 The Main Trends in International Relations in the Late 15th – First Half of the 17th Century: The Birth of Permanent Diplomacy 472
15.1. Features of International Relations in the Late 15th – First Half of the 17th Century 472
15.2. Changes in the Theory of International Relations 474
15.3. The birth of Permanent Diplomacy in Europe 483
15.4. Diplomacy of the Eastern Empires 492

Chapter 16 Great Geographical Discoveries and the Beginning of European Colonization of the Non-European world 498
16.1. Causes and Stages of the Great Geographical Discoveries 498
16.2. The Portuguese Colonial Conquests. The Portuguese Colonial Empire 502
16.3. Spanish Conquest of the New World 506
16.4. International Position of the Spanish Colonial Empire 513
16.5. The Start of Colonial Empires by the French, British, Dutch 517
16.6. International Consequences of the Great Geographical Discoveries 522

Chapter 17 International Relations of the Leading States of the East in the 16th – First Half of the 17th Century and the European Factor 525
17.1. Foreign Policy of the Ottoman Empire in the 16th – First Half of the 17th Century 525

17.2. Wars and Diplomacy of the Safavid Empire 532
17.3. Formation and International Position of the Mughal Empire 538
17.4. The Ming Empire in International Relations of the 16th – First Half of the 17th Century 543
17.5. Foreign Policy and Diplomacy of Japan 547

Chapter 18 Foreign Policy of the Eastern European States in the 16th – First Half of the 17th Century 554
18.1. Main Contradictions in Eastern Europe in the First Half of the 16th Century 554
18.2. Foreign policy of Poland and Lithuania before 1569: Organization of Their Diplomatic Service 558
18.3. Formation of the Commonwealth and Its International Relations 562
18.4. Foreign Policy Strategy and Diplomatic Service of Moscovia in the 16th – First Half of the 17th Century 568
18.5. Territorial Expansion of the Moscovia in the 16th – First Half of the 17th Century 573

Chapter 19 Ukraine in Interstate Relations of the 16th – Mid-17th Centuries 580
19.1. Lithuanian and Polish Expansion in the Ukrainian Lands in the 16th Century 580
19.2. International Political and Ideological Consequences of the Union of Brest in 1596 584
19.3. The Phenomenon of the Ukrainian Cossacks and Its Impact on European Politics 589
19.4. Growing Contradictions between the Cossacks and the Polish-Lithuanian Commonwealth 595
19.5. The National Liberation War of the Ukrainian People under the Leadership of Bohdan Khmelnytsky 598

Chapter 20 Foreign Policy and Diplomacy of Western Europe in the Late 15th – 16th Centuries 606
20.1. Contradictions between France, Spain and the Holy Roman Empire at the Turn of the 15th – 16th Centuries. Causes and the First Phase of the Italian Wars 606
20.2. The Second Phase of the Italian Wars. The Treaty of Cambrai 611
20.3. The Impact of the German Reformation on the Foreign Policy of the European States. The European Counter-Reformation 616
20.4. International Consequences of the Spread of Calvinism. Religious Wars in France 623
20.5. The Dutch War of Independence 628
20.6. Spanish-English Rivalry in the 16th Century 632

Chapter 21 International Relations in Western and Central Europe in the First Half of the 17th Century. The Thirty Years' War 640
21.1. The Main Nodes of Contradictions in Europe in the early 17th Century 640
21.2. Causes and Outbreak of the Thirty Years' War. Its Czech Period 644

21.3. Diplomacy of Cardinal Richelieu and Albrecht von Wallenstein. The Danish Period of the War 651
21.4. Diplomacy of Gustav II Adolf. The Swedish Period of the War 657
21.5. Franco-Swedish Period of the War. Diplomacy of Cardinal Mazarin 662
21.6. The Peace of Westphalia and the International Consequences of the Thirty Years' War 668

APPENDIX 1. Chronological Table 676
APPENDIX 2. Aphorisms on Foreign Policy and Diplomacy 686

Навчальне видання

Лиман Сергій Іванович
Парфіненко Анатолій Юрійович

Історія міжнародних відносин та дипломатії (довестфальська доба)

Навчальний посібник

Макет та обкладинка В.Б. Гайдабрус
На обкладинці картина Герарда Терборха «Вестфальський мир» (1648)

Підписано до друку 18.07.2024
Формат 70x100 $^{1}/_{16}$. Папір офсетний
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 56,88. Обл.-вид. арк. 53,8
Тираж 300 прим. Замовлення № 18-07/3

Відділ реалізації. Тел.: (067) 542-08-01. E-mail: info@book.sumy.ua
ПФ «Видавництво "Університетська книга"»
40000, м. Суми, площа Покровська, 6
www.book.sumy.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 7461 від 05.10.2021
Віддруковано на обладнанні ПФ «Видавництво "Університетська книга"»

Фото 1. Такими єгипетських фараонів бачили іноземні посли. Тутанхамон та його дружина Анхесенамон. Фрагмент спинки золотого трону, XIV ст. до н.е.

Фото 2. Фараон Тутанхамон атакує ворогів на своїй колісниці (зображення XIV ст. до н.е.)

Фото 3. Новоассирійська держава X–VII ст. – перша за часом імперія у світі

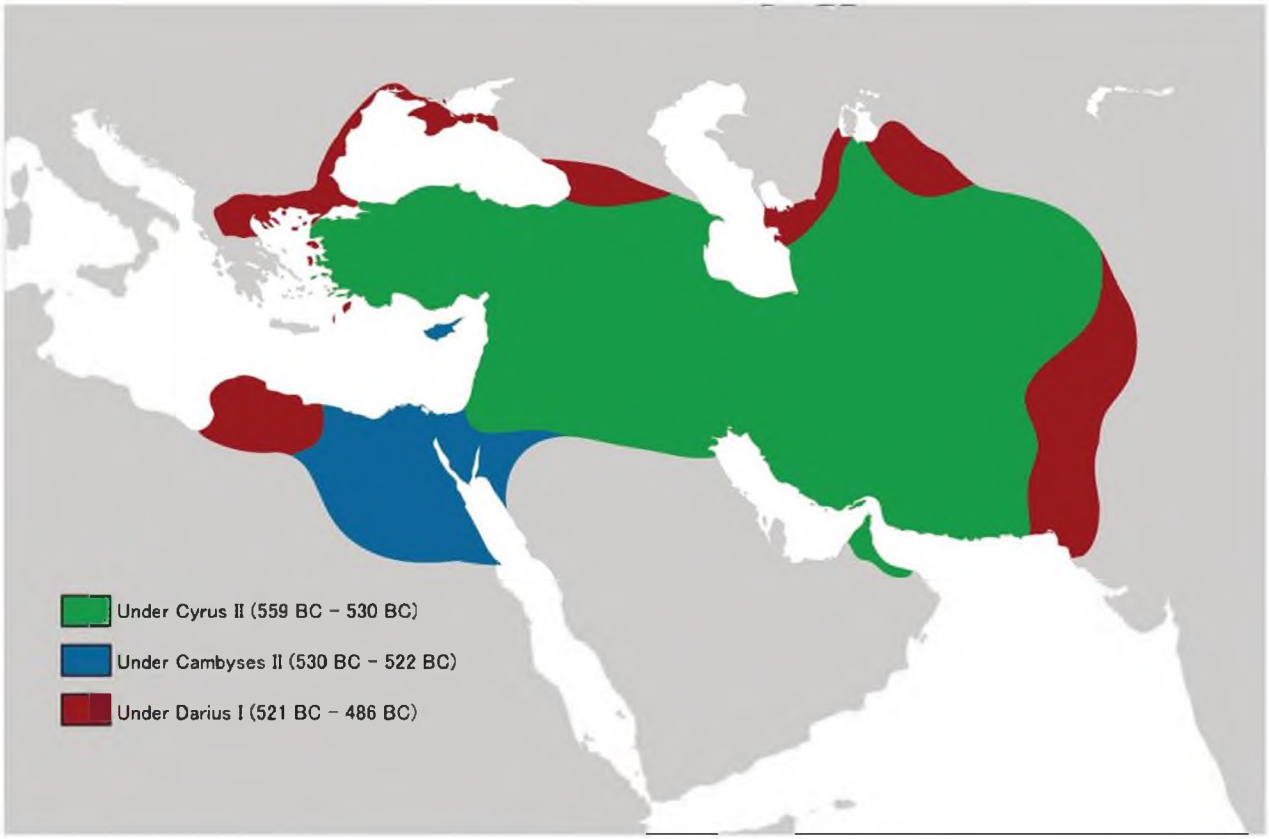

Фото 4. Перська імперія Ахеменідів у період її найбільшого територіального поширення

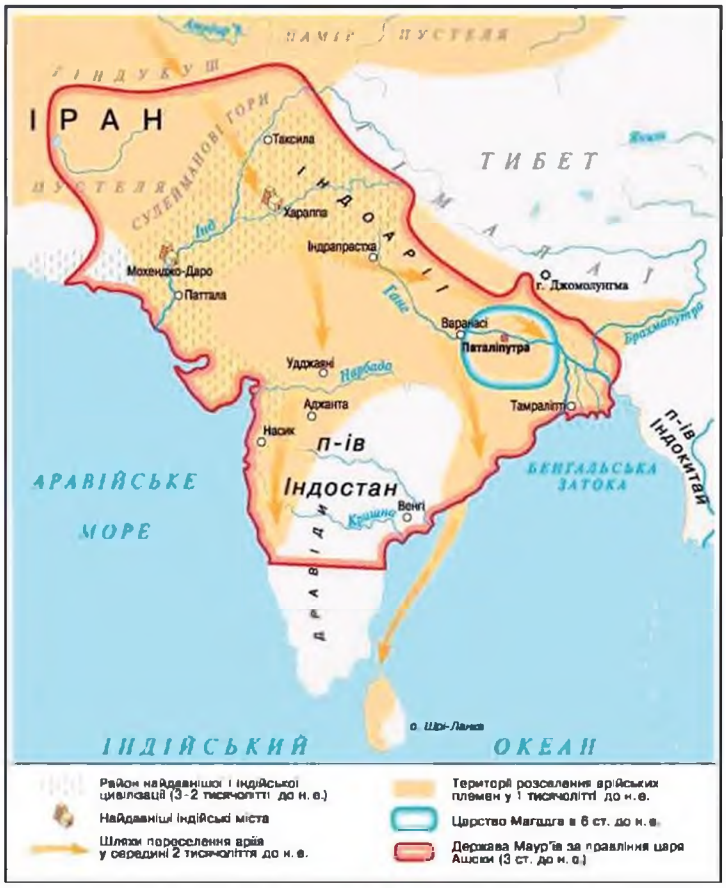

Фото 5. Держави Стародавньої Індії з III тис. до н.е. до початку н.е.

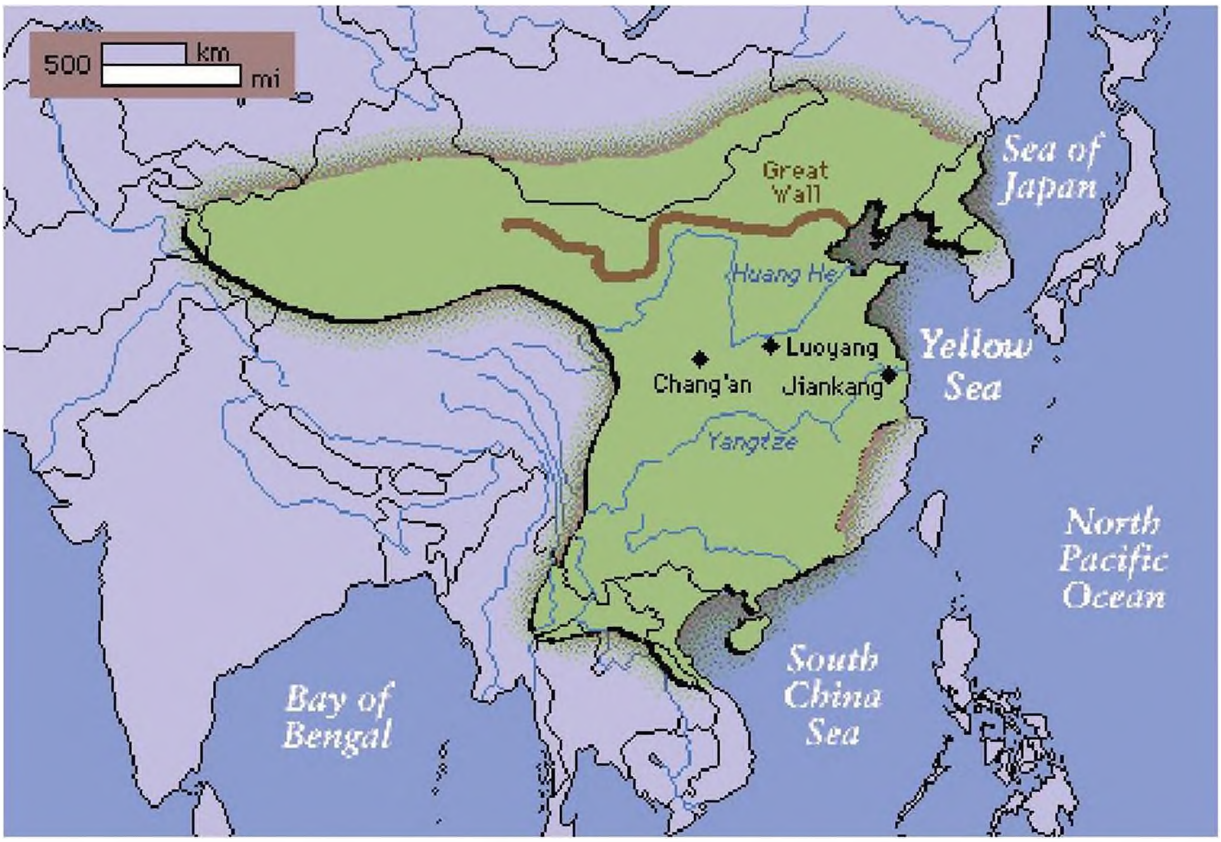

Фото 6. Стародавня китайська імперія Хань часів її найбільшого поширення (II–I ст. до н.е.)

Фото 7. Греко-перські війни

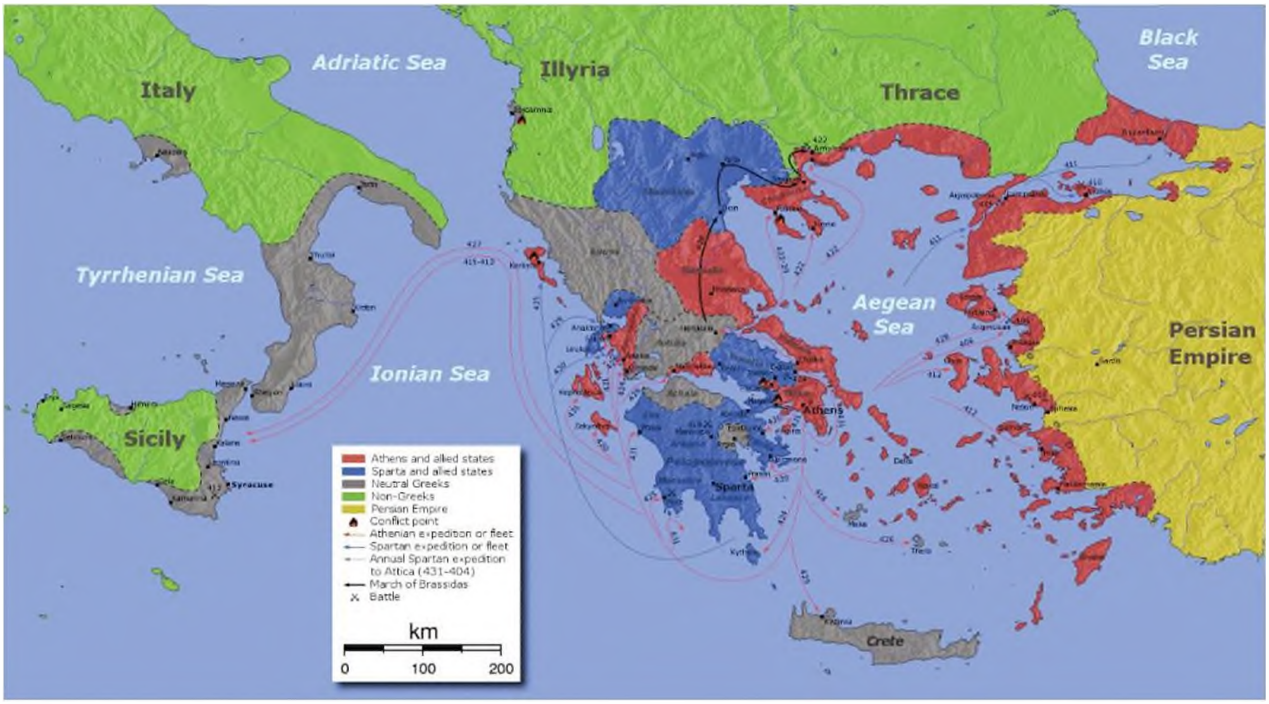

Фото 8. Пелопоннеська війна

Фото 9. Розпад держави Александра Македонського

Фото 10. Поширення Римської держави внаслідок експансії в V–I ст. до н.е. Бордовим кольором позначена територія Риму в 500 р. до н.е., червоним – експансія внаслідок Латинської війни, рожевим і помаранчевим – унаслідок Самнітської війни, бежевим – унаслідок Піррової війни, жовтим та зеленим – унаслідок Першої та Другої Пунічних війн відповідно.

Фото 11. Священна Римська імперія наприкінці X – на початку XI ст.

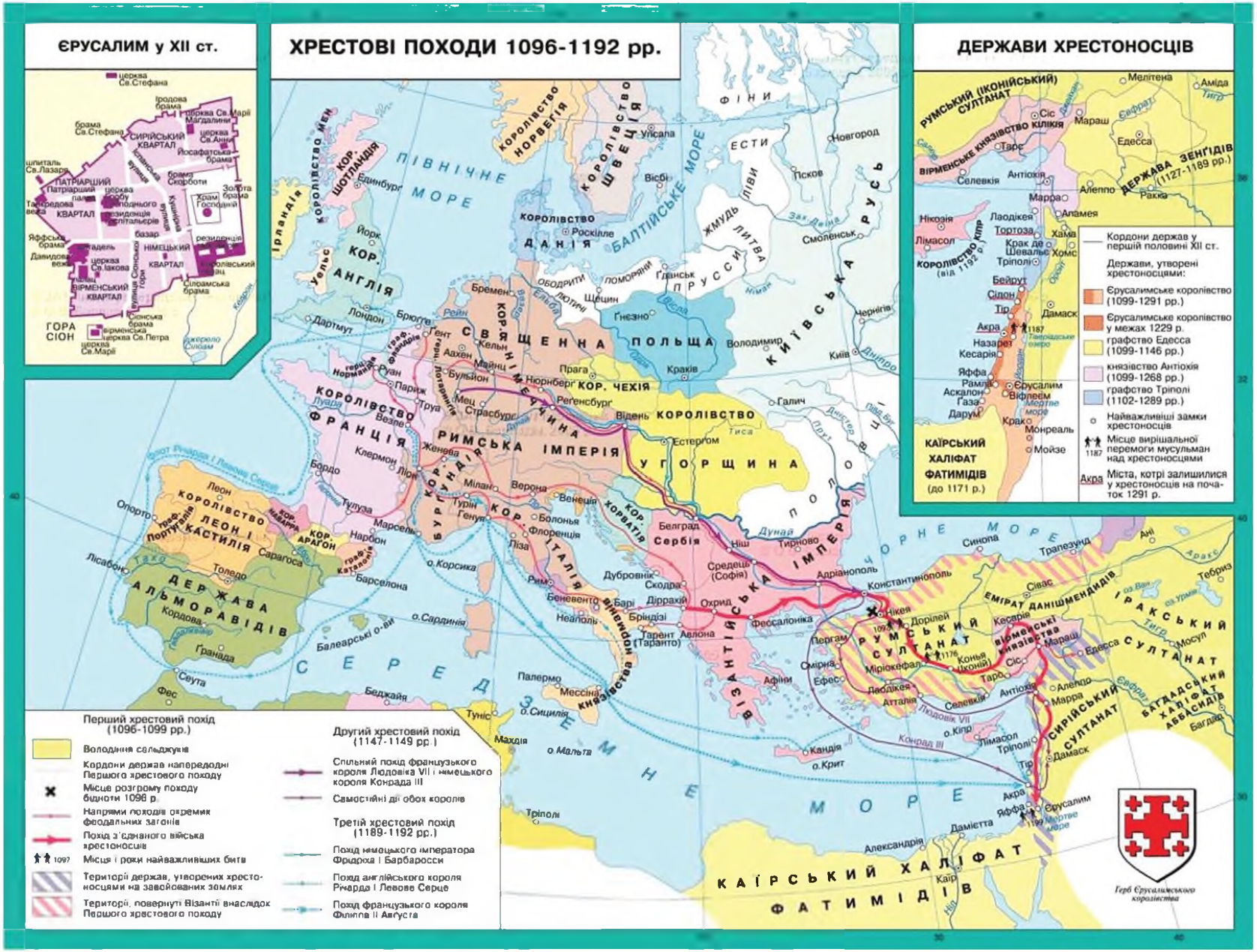

Фото 12. Перші хрестові походи 1096–1192 рр.

Фото 13. Хрестові походи 1202–1291 рр.

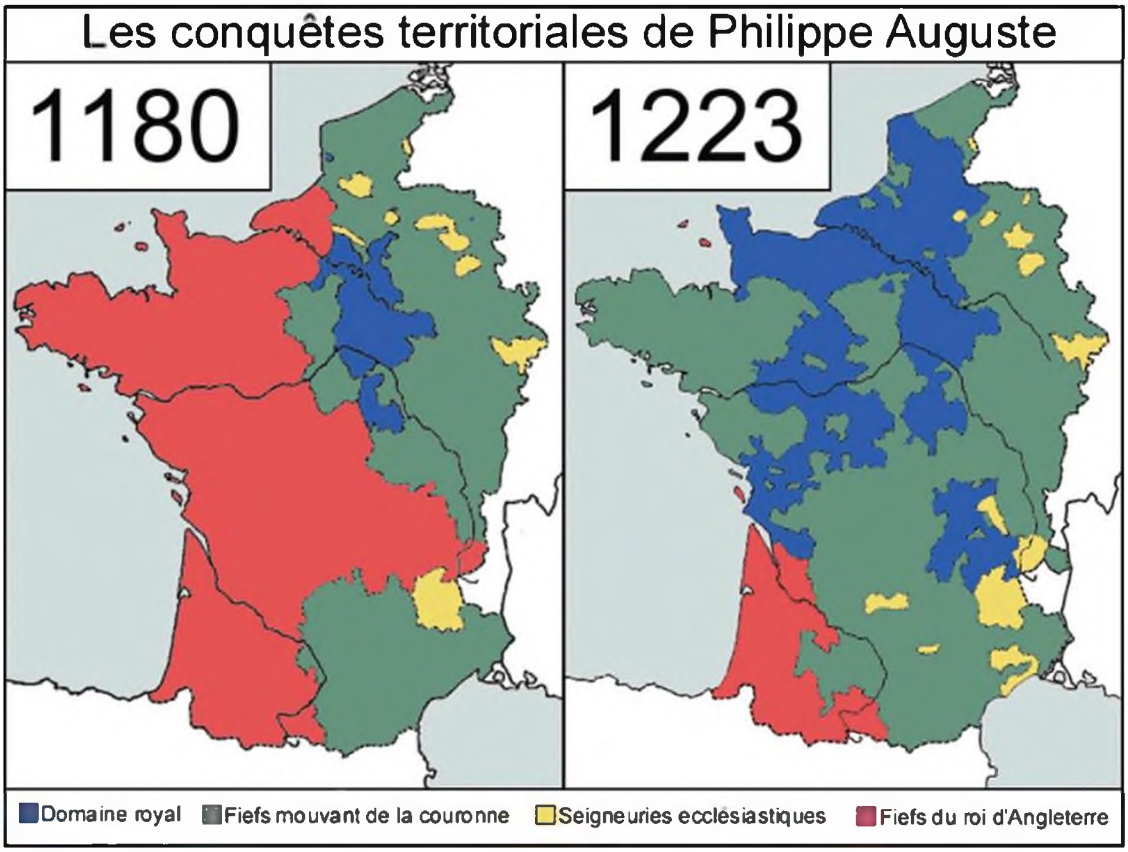

Фото 14. Розширення володінь за французького короля Філіпа II Августа (синій колір – королівський домен, зелений – королівські васали, червоний – володіння Англії)

Фото 15. Франція у 1415–1429 рр. Рожевим кольором позначені володіння англійців, пурпуровим – союзників Англії, блакитним – території, що підтримували французького дофіна Карла. Синім пунктиром показаний шлях Жанни д'Арк та дофіна Карла з Орлеана до Реймсу

Фото 16. Політична карта Балканського півострова та Малої Азії в 1204–1261 рр.

Фото 17. Русь – Київська держава доби феодальної роздробленості (XII – поч. XIII ст.)

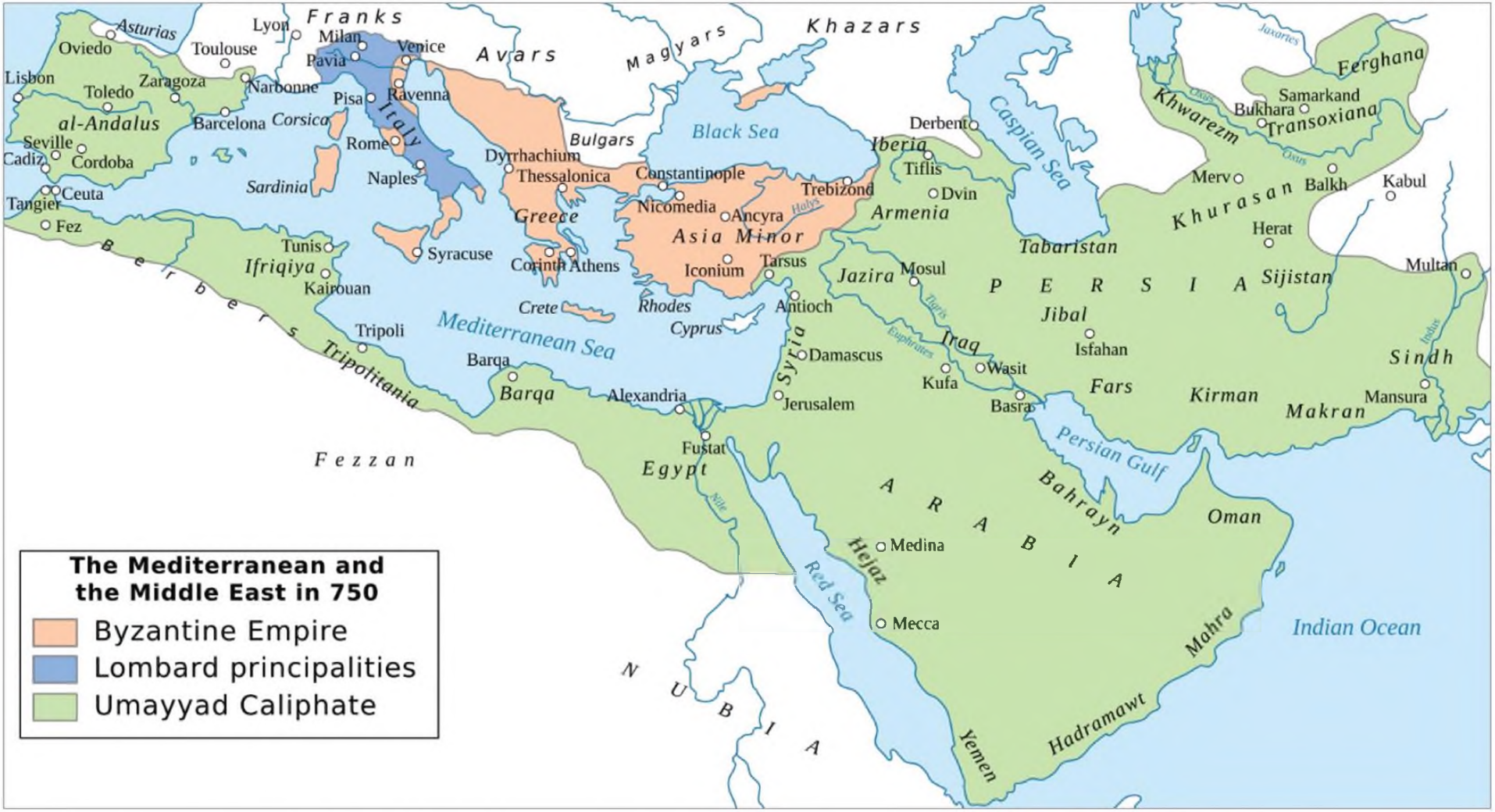

Фото 18. Халіфат Омейядів та його сусіди в середині VIII ст.

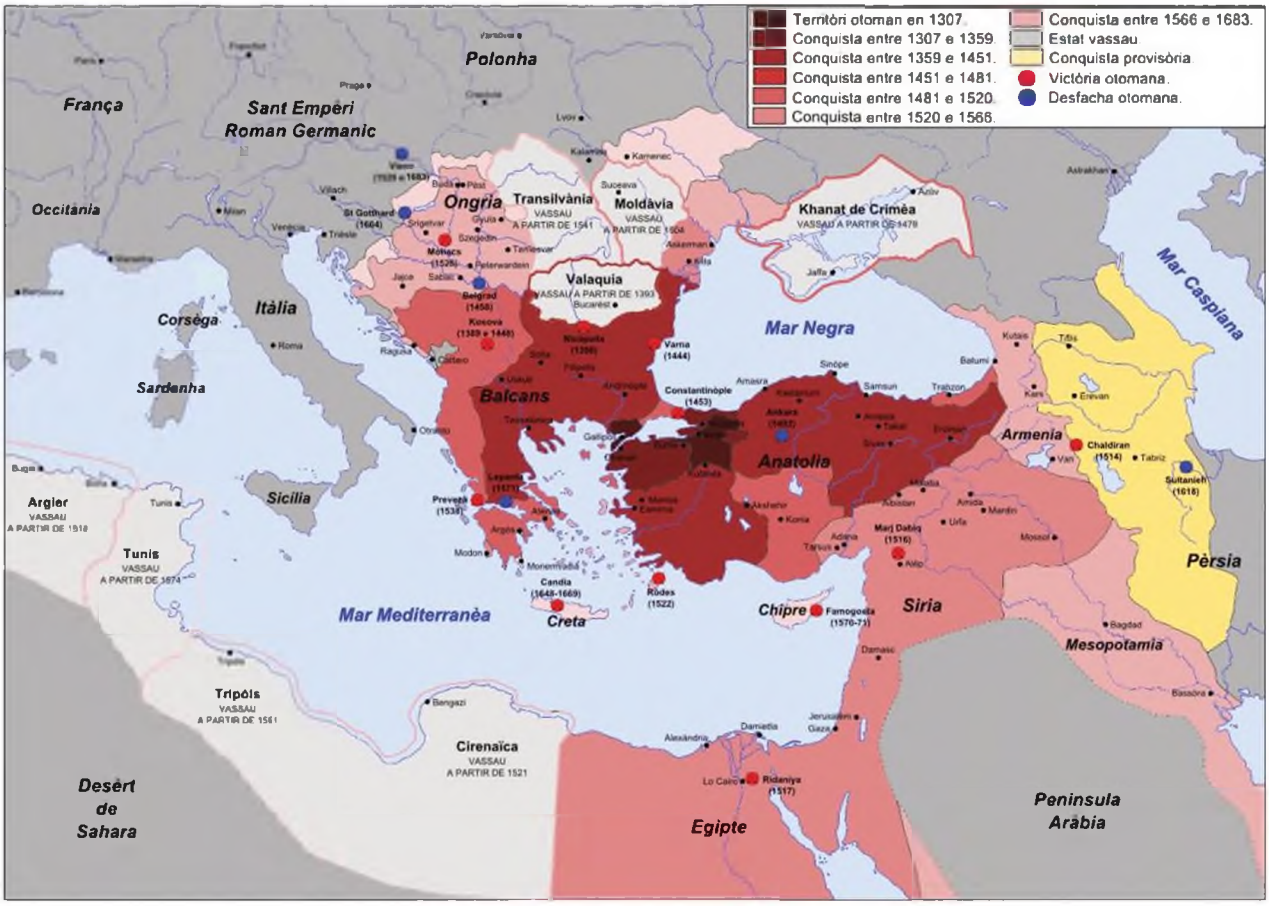

Фото 19. Карта територіальної експансії Османської держави в XIV–XVII ст.

Фото 20. Китайська імперія Мін

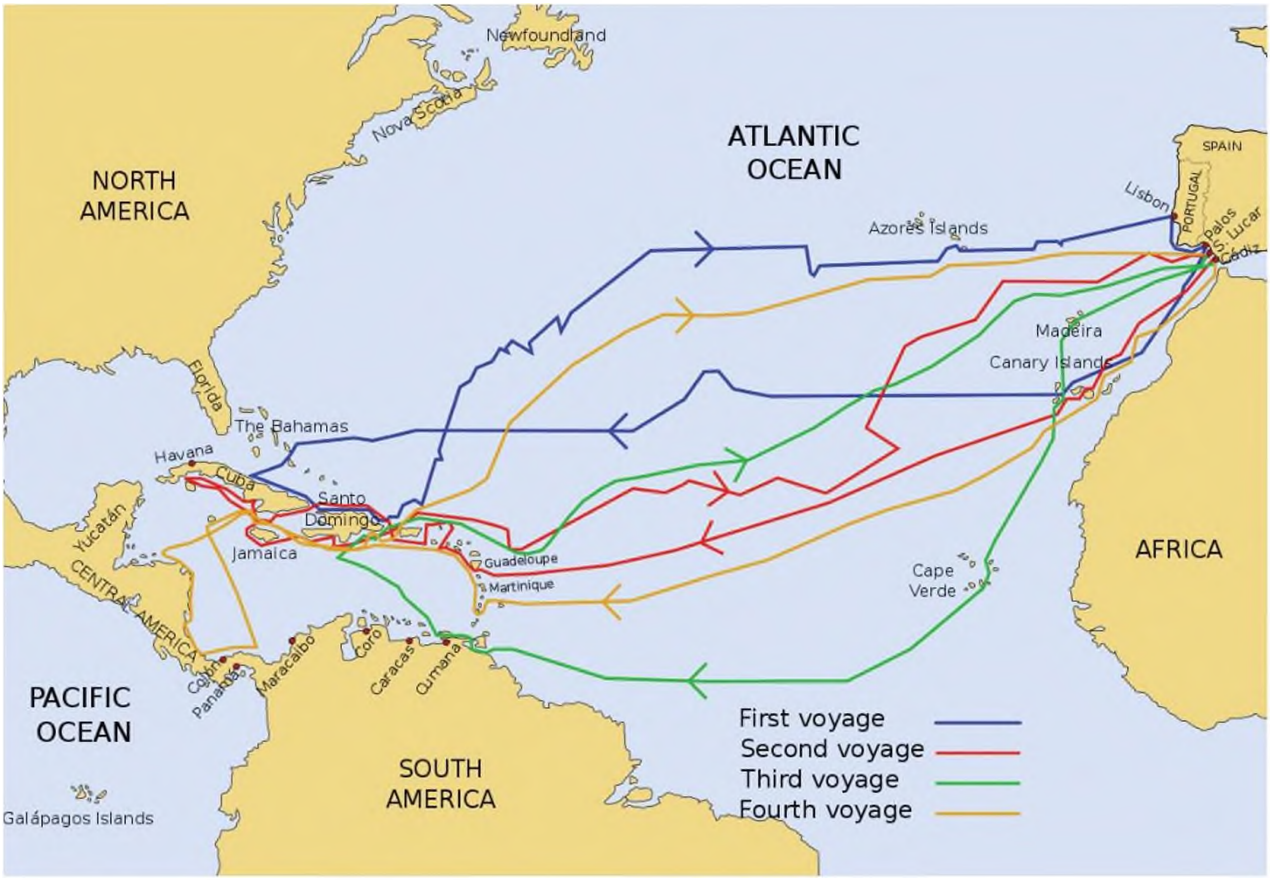

Фото 21. Подорожі Христофора Колумба

Фото 22. Колонії Іспанії (позначені червоним кольором) та Португалії (позначені синім кольором) у середині XVII ст.

Фото 23. Османська імперія, імперія Сефевідів та Імперія Великих Моголів у XVI ст.

Фото 24. Території Королівства Польського (позначено білим кольором) та Великого князівства Литовського (жовтим кольором) у Речі Посполитої (1569)

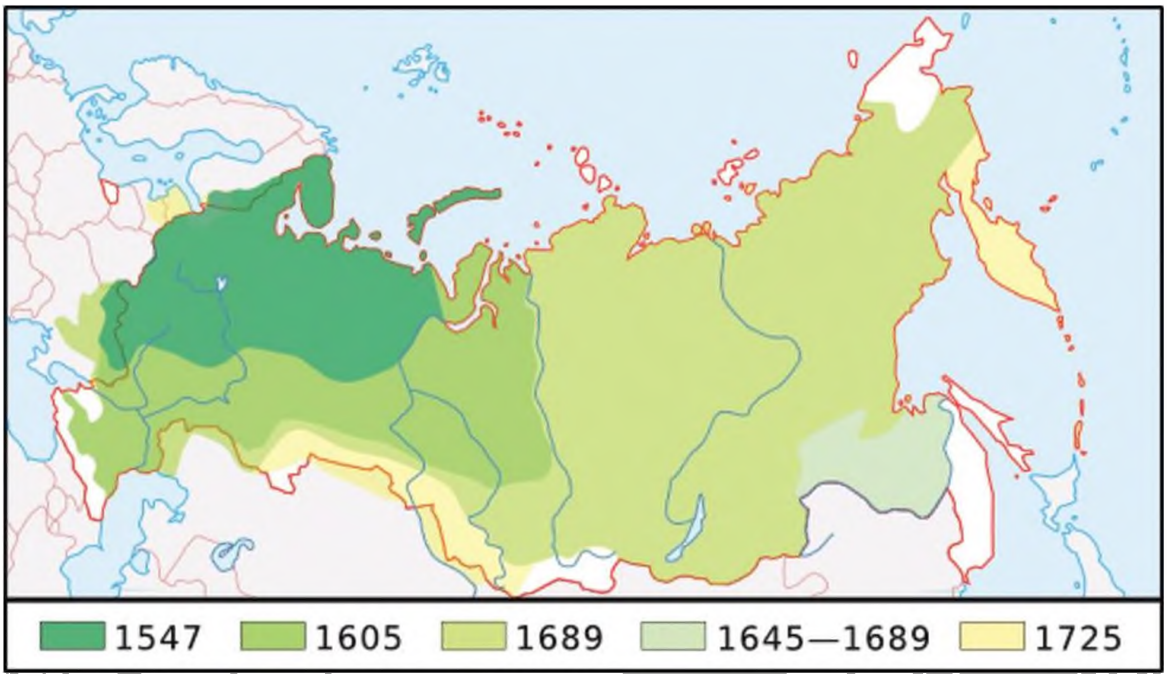

Фото 25. Експансія Московської держави в XVI–XVII ст.

Фото 26. Італійські держави в 1494 р.

Фото 27. Великий герб Карла V (1519–1556) як імператора Священної Римської імперії

Фото 28. Символічне зображення укладання миру в Като-Камбрезі (Палаццо Публіко в Сієні, XVI ст.)

Фото 29. Італійські держави в 1559 р.

Фото 30. Учасники підписання Лондонського миру 1604 р.: шість іспанських дипломатів двох делегацій (від Іспанії та Іспанських Нідерландів) на чолі з графом Хуаном де Тассісом і п'ять англійських дипломатів на чолі з державним секретарем, лордом-хранителем малої печатки Робертом Сесілом (картина невідомого автора початку XVII ст.)

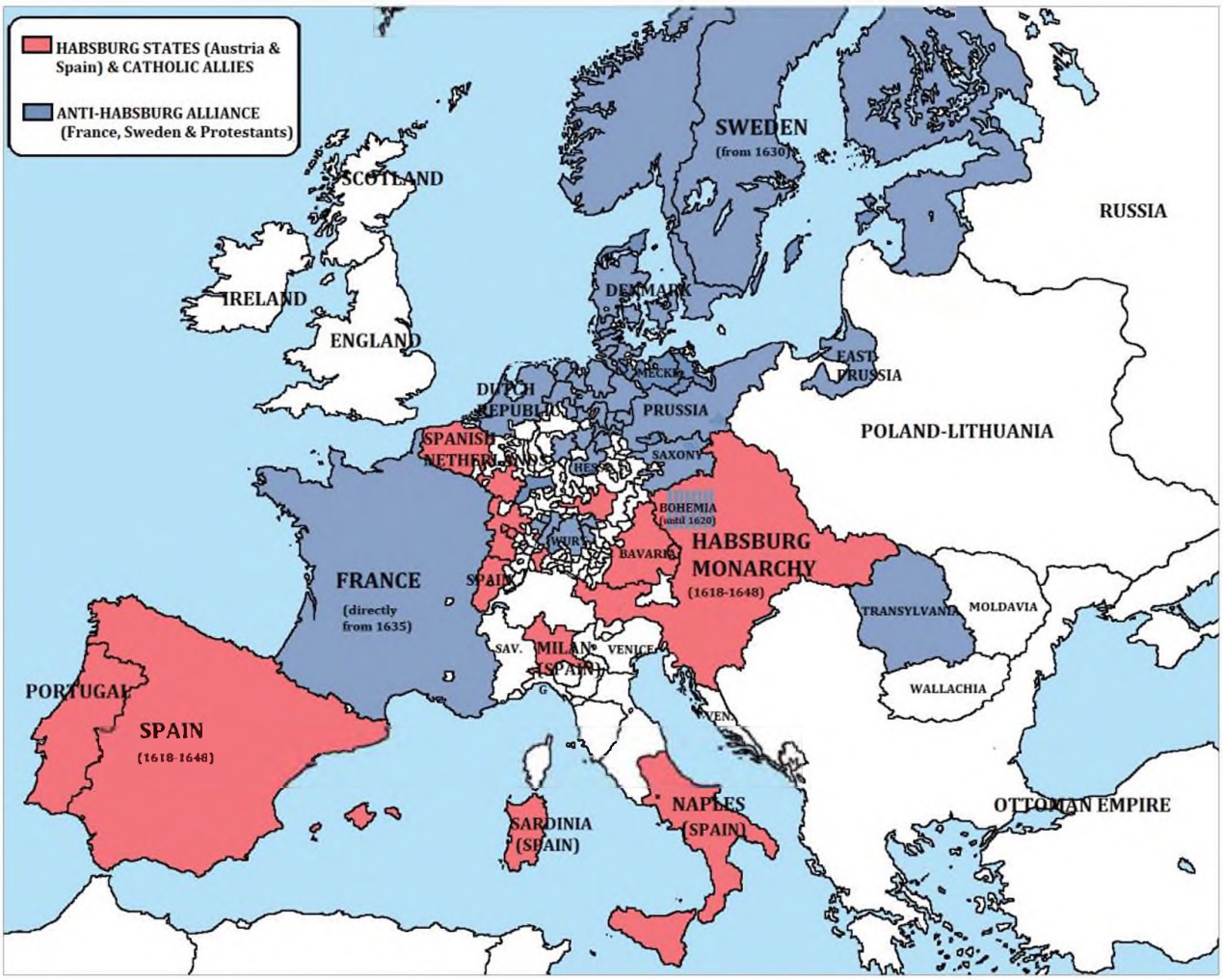

Фото 31. Країни – учасниці Тридцятилітньої війни (червоним кольором показані держави – члени Габсбурзького блоку, синім кольором держави – члени Антигабсбурзької коаліції)

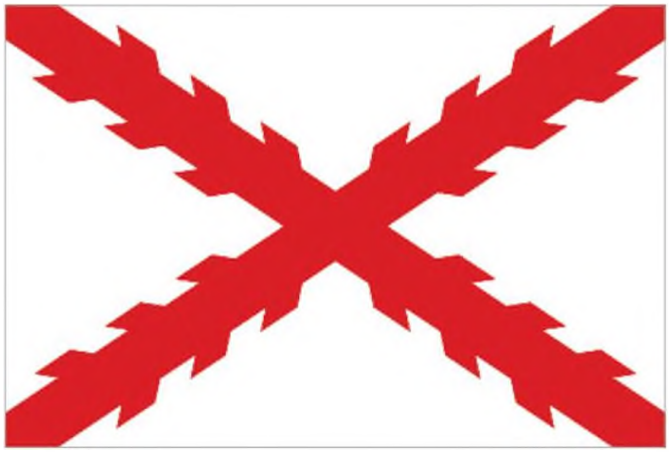

Фото 32. Картина Дієго Веласкеса «Здача Бреди» (1634–1635). Зображує передачу ключів від міста Бреди голландським адміралом, губернатором Юстіном Нассауським головнокомандувачеві іспанських військ Амброзіо Спінолі в 1625 році

Фото 33. Зліва – державний прапор Французького королівства (білий із золотими геральдичними лілiями), справа – прапор французької гвардії з традиційним для всіх полкових прапорів французької армії білим хрестом Святого Михаїла

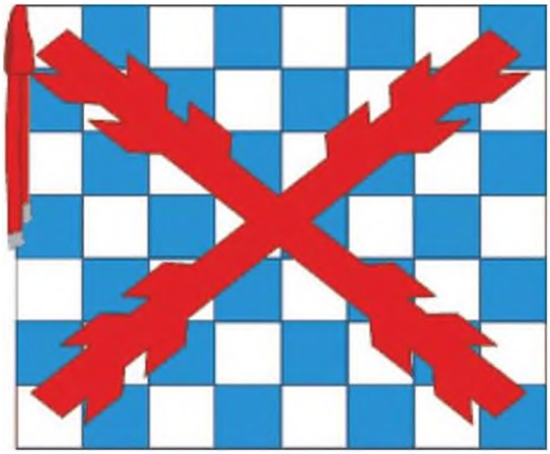

Фото 34. Зліва – державний прапор Іспанського королівства з доби Габсбургів (білий з червоним діагональним бургундським хрестом), справа – прапор терції Амброзіо Спіноли з традиційним для всіх полкових прапорів іспанської армії бургундським хрестом

Фото 35. Зліва – прапор Священної Римської імперії, справа – прапор Баварського герцогства

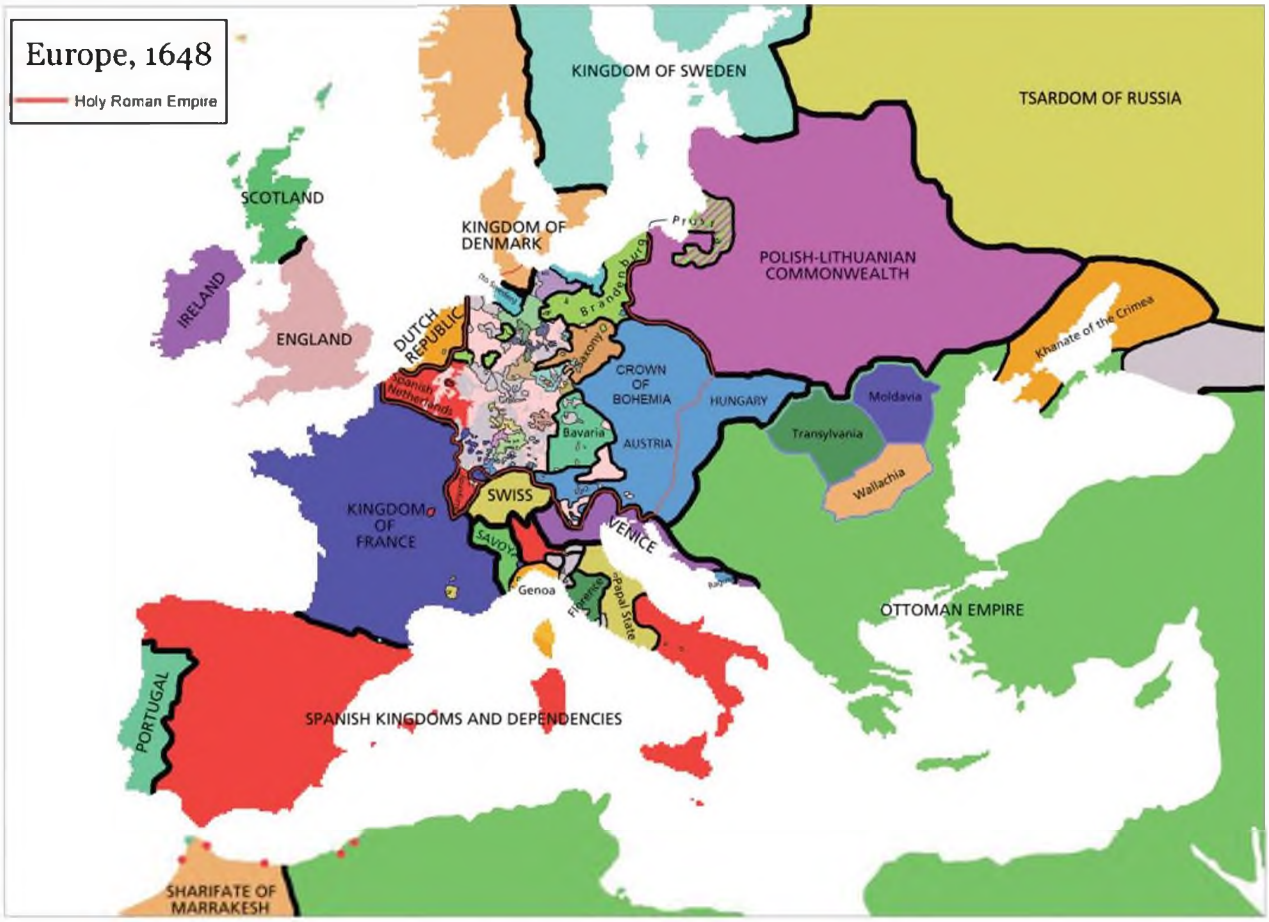

Фото 36. Європа у 1648 р. за результатами Тридцятилітньої війни

Фото 37. Бартоломеус ван дер Хелст. Святкування миру в Мюнстері. 1648 р.

Лиман Сергій Іванович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри світової політики, дипломатії та туристичного бізнесу Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.
Коло наукових інтересів – історія міжнародних відносин та дипломатії, історія середніх віків, історія розвідки, історія міжнародного туризму, історіографія. Автор та співавтор 260 наукових, науково-методичних робіт, навчальних посібників, монографій.
Викладає навчальні курси: «Історія міжнародних відносин», «Міжнародні відносини та світова політика», «Дипломатія та розвідка», «Міжнародно-політична регіоналістика», «Геополітика та геостратегія» та ін.

Парфіненко Анатолій Юрійович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри світової політики, дипломатії та туристичного бізнесу Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.
Коло наукових інтересів – міжнародні відносини, історія зовнішньої політики України, публічна дипломатія, туристична політика, міжнародний туризм.
Автор та співавтор 200 наукових, науково-методичних робіт, навчальних посібників, підручників, монографій.
Викладає навчальні курси: «Зовнішня політика України», «Вступ до міжнародних відносин», «Міжнародний туризм», «Туристична політика зарубіжних країн» та ін.

УНІВЕРСИТЕТСЬКА КНИГА

ISBN 978-617-521-083-3